४३

॥ अथ दशोपनिषच्छान्तिसमेता अष्टोत्तर
शतमुपनिषदः प्रारभ्यन्ते ॥

५८

उपनिषदामनुक्रमणिका.

पनि०

। १ ॥

अनु०

॥ २ ॥

॥ समाप्तोऽयमुपनिषदामनुक्रमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः॥ अथ वाजसनेयसंहितोपनिषत्प्रारम्भः॥ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते। ॐ शांतिः शांतिः शांतिः॥ हरिः ॐ॥ ईशा वास्यमिदꣳसर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः कस्य स्विद्धनम्। कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे। असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः। ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः। अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत्। तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति। तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके। तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः। यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति। सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते। यस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभू-

६० द्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण- ७०

मस्नाविरꣳशुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छा-

॥ १ ॥ श्वतीभ्यः समाभ्यः । अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य

उ विद्यायाꣳरताः । अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्त-

द्विचचक्षिरे । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳसह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया-

मृतमश्नुते । अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ

संभूत्याꣳरताः । अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्त-

द्विचचक्षिरे । संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳसह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्या-

मृतमश्नुते । हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय ॥ १ ॥

दृष्टये । पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्त्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳशरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतꣳस्मर क्रतो स्मर कृतꣳस्मर । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम । ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥ १ ॥

अथ सामवेदीयतलवकारोपनिषत्प्रारम्भः॥ हरिः ॐ ॥ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनि-

षत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु । ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ हरिः ॐ ॥ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति । श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचꣳस उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति । न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिꣳष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे । यद्वाचानभ्युदितं येन वाग-भ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूꣳषि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्र-

मिदꣳश्रुतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ नुमीमाꣳस्यमेव ते मन्ये विदितम् । नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च । यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् । प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् । इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त

ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति । तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳसर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति । अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳसर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति । तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं ॥ ३ ॥

यदेतद्यक्षमिति । अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्र-
वत्तस्मात्तिरोदधे स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं ताꣳहोवाच
किमेतद्यक्षमिति ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एत-
द्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति । तस्माद्वा एते देवा अतितरा-
मिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति । तस्यैष आदेशो
यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीति न्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं यदेतद्ग-
च्छतीव च मनोनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः । तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासि-
तव्यं स य एतदेवं वेदाभिहैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति । उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता

त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति । तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् । यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ इति सामवेदीयतलवकारोपनिषत्समाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥ २ ॥

अथ यजुर्वेदीयकठोपनिषत्प्रारम्भः ॥ ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शांतिः शांतिः शांतिः । हरिः ॐ ॥

उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ। तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस। त꣡ꣳह
कुमार꣡ꣳसन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत पीतोदका जग्धतृणा दुग्ध-
दोहा निरिन्द्रिया अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत्। स होवाच पितरं
तत कस्मै मां दास्यसीति। द्वितीयं तृतीयं त꣡ꣳहोवाच मृत्यवे त्वा ददामीति। बहूना-
मेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः। कि꣡ꣳस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति। अनु-
पश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे। सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः।
वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्। तस्यैता꣡ꣳशान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम्।
आशाप्रतीक्षे सङ्गत꣡ꣳसूनृतां चेष्टापूर्त्ते पुत्रपशू꣡ꣳश्च सर्वान्। एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो
यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे। तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः।

क०

॥ ८ ॥

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व । शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्यो । त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणा प्रथमं वरं वृणे । यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः । सुखꣳरात्रीः शयिता वीत-मन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् । स्वर्गे लोके न भयं किंच नास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति । उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके । स त्वम-ग्निꣳस्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तꣳश्रद्दधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एत-द्द्वितीयेन वृणे वरेण । प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् । अन-न्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् । लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथावा । स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ।

उ०

॥ ८ ॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः । तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण । त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्म-मृत्यू । ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳशान्तिमत्यन्तमेति । त्रिणाचिकेतस्त्रय-मेतद्विदित्वा य एवंविद्वाꣳश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके । एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्योऽयमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । येयं प्रेते विचिकित्सा मनु-ष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः । देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् । देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न

क० सुविज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् । उ०

॥ ६ ॥ शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीवशरदो यावदिच्छसि । एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च । महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि । ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या नहीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः । श्वो भावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते । न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा । जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव । अजीर्यताममृतानामुपेत्य ॥ ६ ॥

जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत । यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढ-मनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ इति प्रथमेऽध्याये प्रथमावल्ली ॥ १ ॥ अन्य-च्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳसिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते । श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः । श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते । स त्वं प्रिया-न्प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः । नैताꣳसृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः । दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोलोलुपन्त । अविद्यायामन्तरे वर्त-

क० ॥ ७ ॥

मानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीय-
माना यथान्धाः । न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । अयं
लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे । श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः
शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुश-
लानुशिष्टः । न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते
गतिरत्र नास्त्यणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् । नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव
सुज्ञानाय प्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा । जाना-
म्यहꣳशेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् । ततो मया नाचिकेताश्चितोऽ-
ग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानास्मि नित्यम् । कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य

उ० ॥ ७

पारम् । स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठा दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः । तं दुर्दर्शं गूढ-मनुप्रविष्टं गुहाहितं गव्हरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयꣳहि लब्ध्वा विवृतꣳसद्म नचिकेतसं मन्ये । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृ-तात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदꣳसङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्ये-तत् । एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् । एतदालम्बनꣳश्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते । न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं

13

क० ॥ ८ ॥

पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे । हन्ता चेन्मन्यते हन्तुꣳहतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायꣳहन्ति न हन्यते । अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः । आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः । कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । अशरीरꣳशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूꣳस्वाम् । नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् । यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः । इति प्रथमेऽध्याये द्वितीयावल्ली ॥ २ ॥

उ० ॥ ८ ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः । यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् । अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतꣳशकेमहि । आत्मानꣳरथिनं विद्धि शरीरꣳरथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः । यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः । यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति सꣳसारं चाधिगच्छति । यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते । विज्ञानसारथि-

क० यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । इन्द्रियेभ्यः परा उ०
ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमव्य-
॥ ९ ॥ क्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः । एष सर्वेषु
भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । यच्छे-
द्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त
आत्मनि । उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं
पथस्तत्कवयो वदन्ति । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अना-
द्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते । नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्यु-
प्रोक्तꣳसनातनम् । उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते । य इमं परमं गुह्यं श्राव- ॥ ९

येद्ब्रह्मसꣳसदि । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ।
इति प्रथमेऽध्याये तृतीयावल्ली ॥ ३ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ पराञ्चि खानि
व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्त-
चक्षुरमृतत्वमिच्छन् । पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते । येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्
स्पर्शाꣳश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यत एतद्वैतत् । स्वप्नान्तं जाग-
रितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । य इमं
मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सत एतद्वै-
तत् । यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यप-

श्यत एतद्वैतत् । या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूते-
भिर्व्यजायत एतद्वैतत् । अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निरेतद्वैतत् । यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र
च गच्छति । तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन एतद्वैतत् । यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र
तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति
किंचन । मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्याति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य
आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सत एतद्वैतत् । अङ्गुष्ठमात्रः
पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वैतत् । यथो-
दकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति । यथोदकं

शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम । इति प्रथमेऽध्याये चतुर्थीवल्ली ॥ ४ ॥ पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यत एतद्वैतत् । हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते । अस्य विस्रꣳसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्रपरिशिष्यत एतद्वैतत् । न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ । हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम । योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं

16

कामं पुरुषो निर्मिमाणः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन एतद्वैतत्। ॥ ११ ॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च। वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च। सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः। एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति। तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्। नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्। तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्। तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखं। कथं नु तद्विजा- ॥ १

नीयां किमु भाति विभाति वा। न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति। इति प्रथमेऽध्याये पञ्चमीवल्ली ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन एतद्वैतत् । यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः। इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः। ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते। यथादर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके। यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके। इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत्। पृथ-

17

क० उ०

गुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति । इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् । अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति । न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । यदा
पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् । तां
योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ।
नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । अस्तीतिब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ।
अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ।
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ।

॥ १२ ॥ ॥ १२ ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति । मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव । ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति द्वितीयेऽध्याये षष्ठीवल्ली ॥ ६ ॥ इति कठोपनिषत्समाप्ता ॥

प्र०

॥ १.३ ॥

अथाथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषत्प्रारम्भः । ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धीकात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः । तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति । अथ कबन्धीकात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः

उ०

॥ १.

प्रजायन्त इति । तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति । आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्त्तं चामूर्त्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः । अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते । स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाभ्युक्तम् । विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः । संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्त्ते कृतमित्युपासते । ते चान्द्रमससमेव लोकमभिजयन्ते ।

19

॥ १४ ॥

त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः । अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः । पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति । मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् । अहोरात्रे वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते । अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति । तद्ये ह तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते

॥ १४ ॥

मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति। इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥
अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर
एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति । तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायु-
रग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य
विधारयामः । तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभ-
ज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति । तेऽश्रद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव
तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते ।
तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा

प्र० एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति। एषोऽग्निस्तपत्येष उ०
॥ १८ ॥ सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत्। अरा इव
रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्। ऋचो यजूꣳषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च। प्रजाप-
तिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे। तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः
प्रतितिष्ठसि देवानामसि वन्हितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा। ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वा-
ङ्गिरसामसि। इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता। त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं
ज्योतिषां पतिः। यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः। आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामा-
यान्नं भविष्यतीति। व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः। वयमाद्यस्य दातारः
पिता त्वं मातरिश्वनः। या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि। या च ॥ १९

मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः। प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्। मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति। इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ। भगवन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति। तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि आत्मन एष प्राणो जायते। यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिंच्छरीरे। यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते। एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते। पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः। एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो

प्र० ॥ १६ ॥

भवन्ति । हृदि ह्येष आत्मा अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वास-
प्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति । अथैकयोर्ध्व उदानः
पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् । आदित्यो ह वै बाह्यः
प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापा-
नमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः । तेजो ह वाव उदानस्तस्मादुपशा-
न्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः । यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्ते-
जसा युक्तः । सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं नयति । य एवं विद्वान्प्राणं वेद । न
हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः । उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति । इति तृतीयः प्रश्नः ॥ १६ ॥

उ०

॥ ३ ॥ अथ हैनं सौर्यायणीगार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति । तस्मै स होवाच यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तंगच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते । प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः । यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमह-

22

प्र०

रहब्रह्म गमयति । अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति । स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीर एतत्सुखं भवति । स यथा सोम्य वयांऽसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते । पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च

उ०

॥ १७ ॥

बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्त्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च । एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते । परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः । विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति । इति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैब्यःसत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति । तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ।

23

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते। तमृचो मनु-
ष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति । अथ
यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते । सोमलोकं स सोमलोके
विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते । यः पुनरेतत्त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्या-
यीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना
विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं
पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योऽन्यसक्ता अन-
विप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः । ऋग्भि-
रेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते। तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वा-

न्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चेति । इति पञ्चमःप्रश्नः ॥ ५ ॥ अथ हैनं सुकेशा-
भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नम-
पृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमि-
ममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मा-
न्नार्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ।
तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभव-
न्तीति । स ईक्षाञ्चक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते
प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् ।
मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च । स यथेमा नद्यः स्यन्द-

24

मानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासा नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः । ॥ १९ ॥
अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति । तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति । ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । इति षष्ठः प्रश्नः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । इति प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥ १९

अथाथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत्प्रारम्भः ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धःश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् । शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधि-वदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा

25

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः । यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम् । तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते । इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके । यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे

हव्यवाहने । तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम् । यस्याग्निहोत्रमद-र्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमा-सप्तमांस्तस्य लोकान्हिनास्ति । काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्र-वर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् । तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः । एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः । प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरा-मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति । अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः।

26

जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः । अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते । इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति । तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा । परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् । इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ इति प्रथमं मुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्वि-
विधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति । दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सबाह्या-
भ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः। एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी
चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी
ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा । तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः
पृथिव्याम् । पुमान्रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः । तस्मादृचः
साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरं च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः । तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो

27

वयाꣳसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च । सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्तहोमाः । सप्तइमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त । अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा । पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य । इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् । एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् । यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि । धनुर्गृहीत्वौप-

निषदं महास्त्रं शरं ह्युपासा निशितं सन्धीयत। आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि। प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्। यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः। अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः। ॐइत्येवंध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः। मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय। तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे। हिरण्मये परे

28

कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् । इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ इति द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः। यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते

नातिवादी। आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः। सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्। अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः। सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः। येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्। बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति। दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायां न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा। ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः। एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश। प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा। यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जायते

तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः । इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः । कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँस्स्वाम् । नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम । संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलो-

केषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे। गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु। कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति। यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्। स यो ह वै तत्परमं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति नास्या-ब्रह्मवित्कुले भवति। तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति तदेतदृचाभ्युक्तं क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वते एकर्षिं श्रद्धयन्तस्ते-षामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्। तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः॥ इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः॥ २ ॥ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः

30

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳬंसस्तनूभिर्व्यशेम देव हितं यदायुः ॥ स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

अथाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्प्रारम्भः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳬंसस्तनूभिर्व्यशेम देव हितं यदायुः । स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरि ॐ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदᳬंसर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव । सर्वᳬंह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् । जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग

एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः। स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः। यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः। एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्। नान्तः प्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः। सोऽयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति। जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादिमत्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य

एवं वेद । स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदꣳसर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद । अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद य एवं वेद । इति माण्डूक्योपनिषत्संपूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिःशृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वातिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इतिमाण्डूक्योपनिषत्संपूर्णा ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथ यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषच्छिक्षाप्रारम्भः ॥ ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः। मात्रा बलम्। साम सन्तानः। इत्युक्तः शीक्षाध्यायः। शीक्षां पञ्च ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥ सह नौ यशः। सह नौ ब्रह्मवर्चसम्। अथातः सꣳहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः। पञ्च-स्वधिकरणेषु। अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम्। ता महासꣳहिता इत्याचक्षते। अथाधिलोकम्। पृथिवी पूर्वरूपम्। द्यौरुत्तररूपम्। आकाशः सन्धिः।

32

वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्त-
ररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः
पूर्वरूपम् । अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनꣳसन्धानम् । इत्यधिविद्यम् ।
अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननꣳसन्धानम् ।
इत्याधिप्रजम् । अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक्सन्धिः ।
जिव्हा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महासꣳहिताः । य एवमेता महासꣳहिता
व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन । सन्धि-
राचार्यः पूर्वरूपमित्यधिप्रजं लोकेन ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥ यश्छन्दसामृषभो
विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधा-

रणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिव्हा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना । कुर्वाणा चीरमात्मनः । वासाꣳसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान्वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशाखे । निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथापः प्रवता यन्ति । यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्रमा भाहि प्र मा पद्यस्व । वितन्वाना

शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा धातरायन्तु सर्वतः स्वाहैकं च॥इति तृतीयोऽनुवाकः॥ ३ ॥

भूर्भुवःसुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः। तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम्। माहाचमस्यः प्रवेदयते। मह इति। तद्ब्रह्म।स आत्मा। अङ्गान्यन्या देवताः। भूरिति वा अयं लोकः। भुव इत्यन्तरिक्षम्। सुवरित्यसौ लोकः। मह इत्यादित्यः। आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते। भूरिति वा अग्निः। भुव इति वायुः। सुवरित्यादित्यः। मह इति चन्द्रमाः। चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींꣳषि महीयन्ते। भूरिति वा ऋचः। भुव इति सामानि। सुवरिति यजूꣳषि। मह इति ब्रह्म। ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते। भूरिति वै प्राणः। भुव इत्यपानः। सुवरिति व्यानः। मह इत्यन्नम्। अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते। ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा। चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः। ता यो

वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति। असौ लोको यजूꣳषि वेद द्वे च ।
इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः ।
अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ
केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ ।
सुवरित्यादित्ये। मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् ।
वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म ।
सत्यात्मप्राणारामं मन आनन्दम्। शान्तिसमृद्धममृतम्। इति प्राचीनयोग्योपास्व । वाया-
वमृतमेकं च ॥ इतिपञ्चमोऽनुवाकः॥५॥ पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः। अग्निर्वायु-
रादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् ।

अथाध्यात्मम् । प्राणोव्यानोऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म माꣳ-सꣳस्नावास्थिमज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदꣳसर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳस्पृणोतीति । सर्वमेकं च ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ओमिति ब्रह्म । ओमितीदꣳसर्वम् । ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ ॐ दश ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ऋतं च स्वाध्याय-प्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्या-यप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं

च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रव-
चने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपो नित्यः पौरुशि-
ष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाकोमौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः । प्रजा च स्वाध्या-
यप्रवचने च षट्च ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं
गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणꣳसवर्चसम् । सुमेधा अमृतोऽक्षितः ।
इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ अहꣳषट् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ वेद-
मनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचा-
र्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न

प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकꣳसुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः ।

यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा
वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमुचैतदुपास्यम् । स्वाध्यायप्रवच-
नाभ्यां न प्रमदितव्यं तानि त्वयोपास्यानि स्यात्तेषु वर्तेरन् । सप्त च ॥ इति दशमो-
ऽनुवाकः ॥ १० ॥ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ।
शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तार-
मावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मानन्दवल्लीप्रारम्भः ॥ ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवा-
वहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ ब्रह्मवि-

दाप्नोति परम् । तदेषाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥ अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीꣳश्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।

अद्यतेऽत्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसम-
यात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य
पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः ।
अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥ प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये ।
प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं
ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर
आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ।
तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ।

तस्य यजुरेवशिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गि-
रसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ यतो
वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदा-
चनेति। तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्यो-
ऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविध-
ताम् । अन्वयं पुरुषविधः।तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः ।
योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥इति चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४ ॥
विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।
विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामा-

न्तसमश्नुत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञान-
मयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।
तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः ।
प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।
अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छती ३ आहो विद्वा-
नमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुता ३ उ । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स
तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदꣳसर्वमसृजत । यदिदं किं च । तत्सृष्ट्वा । तदेवानु-

38

प्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानि-
लयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किं च ।
तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ असद्वा
इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानꣳस्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृत-
मुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसꣳह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । को
ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदा
ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं
गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव
भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ भीषा-

स्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषानन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवाना-

मानन्दः । ये कर्मणा देवानपि यन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्म-
देवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये
शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शत-
मिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं
पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमय-
मात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसं-
क्रामति। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति। तद-

प्येष श्लोको भवति॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः॥ ८॥ यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चनेति। एतꣳह वाव न तपति। किमहꣳ साधु नाकरवम्। किमहं पापमकरवमिति। स य एवंविद्वानेते आत्मानꣳस्पृणुते। उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳस्पृणुते। य एवं वेद। इत्युपनिषत्। इति नवमोऽनुवाकः॥ ९॥ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ ॐ शान्तिः शान्तिः। शान्तिः॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

अथ भृगुवल्लीप्रारभ्यते॥ हरिः ॐ॥ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥ भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा

एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तꣳहोवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥ अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥ प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच ।

॥ ३९ ॥

तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुन-रेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजि-ज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञा-नेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पित-रमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ आनन्दो

ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रति-

ष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नꣳराद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नꣳराध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳराद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नꣳराध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳराद्धम् । अन्ततोऽस्मा

42

अन्नश्राध्यते । य एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति । यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।

एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्ते । हा ३ वु हा ३ वु हा ३ वु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो ३ अहमन्नदो ३ अमहमन्नादः । अहꣳश्लोककृदहꣳश्लोककृदहꣳश्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता ३ स्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना ३ भायि । यो मा ददाति स इ देव मा ३ वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा ३ द्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां ३ सुवर्नज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति भृगुवल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

43

अथ ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषत्प्रारम्भः ॥ ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीते नाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु माम-वतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ आत्मा वा इद-मेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोका-नसृजताम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामुर्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्ये-

तामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निर-
भिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मन-
सश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो
रेतस आपः॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे
प्राप तंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रति-
ष्ठिता अन्नमदामेति ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमान-
यत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं बतेति पुरुषो
वाव सुकृतं ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो
भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नो-

षधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युर पानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशंस्तमशनापिपासे अब्रूतामावा-भ्यामभिप्रजानीहीति ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत्तदेनदभिसृष्टं पराङत्यजिघांसत्तद्वाचा जिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुं स यद्धैनद्वा-चाग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं

स यद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं
स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुं स
यद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुं स
यद्धैनन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुं स
यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽन्नस्य ग्रहो
यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण
प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं
यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि
शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सैषा

45

विद्दातिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमात्र स-
थोऽयमावसथ इति स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिषदिति । स एतमेव
पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितीँ३ तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं
सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥
इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ उपनि-
षत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत्स-
र्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति
तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां न
हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री

वत्समभवत् ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ इत्यैतरेयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ उपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीते नाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्संपूर्णा ॥ ८ ॥

॥ अथ सामवेदीयच्छान्दोग्योपनिषत्प्रारम्भः ॥ हरिः ॐ ॥ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

46

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानमेषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः स एष रसानाꣳ रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति वागेवर्क्प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथस्तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्चर्क्च साम च तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे सꣳसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य काममापयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते तेनेयं

गर्भे बिभर्त्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयाति स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि-
भावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकाना सन्तत्या एवं संन्तता हीमे लोकास्तदस्य
द्वितीयं जन्म सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्यायमितर आत्मा
कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म तदुक्तमृ-
षिणा गर्भेनु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा शतं मा पुर आयसीररक्ष-
न्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच स एवं
विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्त्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानात्वामृतः समभव-
त्समभवत् ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ इत्यैतरेयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
उपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन

वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्सञ्ज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्त्येष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावपुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभ-

त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शꣳसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्यो-पव्याख्यानं भवति ॥ तृतीयस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धोऽथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे ताꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धाथ ह चक्षुरुद्गीथमुपा-साञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च

48

पाप्मना ह्येतद्विद्धमथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्ते-
नोभयꣳ शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धमथ ह मन उद्गीथमुपासां
चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ सङ्कल्पयते सङ्कल्पनीयं चासङ्कल्पनीयं
च पाप्मना ह्येतद्विद्धमथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तꣳहासुरा ऋत्वा
विदध्वंसुर्यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसेतैवं यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसत एवꣳहैव
स विध्वꣳसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणो नैवैतेन
सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणान-
वत्येतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति तꣳहाङ्गिरा उद्गीथमुपासां
चक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसस्तेन तꣳह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासां चक्र एत-

मु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एष पतिस्तेन तꣳहायास्य उद्गीथमुपासां चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते तेन तꣳह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार स ह नैमिषीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायत्यागाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥ तृतीयस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायत्युद्यꣳस्तमोभयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीताथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक्तस्मादप्राणन्नन-

पानन्वाचमभिव्याहरति या वाक्सर्क्तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन्त्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायत्यतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानꣳस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीताथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदꣳसर्वꣳस्थितं द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायुर्गीरग्निस्थꣳसामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीर्ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इत्यथ खल्वाशीः समृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्ना स्तोष्यन्त्स्यात्तत्सामोपधावेद्यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देव-

तामभिष्टोष्यन्त्स्यात्तां देवतामुपधावेद्येनच्छन्दसा स्तोष्यन्त्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्तꣳस्तोममुपधावेद्यां दिशमभिष्टोष्यन्त्स्यात्तां दिशमुपधावे-दात्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्यासो ह यदस्मै स कामः समृद्ध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ तृतीयस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं देवा वै मृत्योर्बिभ्यत-स्त्रयीं विद्यां प्राविशꣳस्ते छन्दोभिरच्छादयन्यदेभिरच्छादयꣳस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि ते नु विदित्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन्यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवꣳसा-मैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभव-

न्त्स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षर ँ स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्राविश्य यद-मृता देवास्तदमृतो भवति ॥ तृतीयस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेत्ये-तमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मी ँस्त्वं पर्यावर्त्तयाद्बहवो वैते भविष्यन्तीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्त-मुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेत्येतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणा ँस्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वै मे भविष्यन्तीत्यथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुस-माहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ तृतीयस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ इयमेवर्गग्निः साम तदे-

तदेतस्यामृच्यध्यूढ॰ साम तस्मादृच्यध्यूढ॰ साम गीयते इयमेव साग्निरमस्तत्सामान्त-
रिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ॰ साम तस्मादृच्यध्यूढ॰ साम गीयतेऽन्तरि-
क्षमेव सा वायुरमस्तत्साम द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ॰ साम तस्मा-
दृच्यध्यूढ॰ साम गीयते द्यौरेव सादित्योऽमस्तत्साम नक्षत्राण्येवर्क्चन्द्रमाः साम तदे-
तदेतस्यामृच्यध्यूढ॰ साम तस्मादृच्यध्यूढ॰ साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अम-
स्तत्सामाथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेत-
स्यामृच्यध्यूढ॰ साम तस्मादृच्यध्यूढ॰ साम गीयतेऽथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव
साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते
हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवम-

क्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥ तृतीयस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ अथाध्यात्मं वागेवर्क्प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम चक्षुरेवर्गात्मा साम तदे-तदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते चक्षुरेव सात्मामस्तत्साम श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते श्रोत्र-मेव सा मनोऽमस्तत्सामाथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयतेऽथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं

भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयोऽथ य एतदेवं विद्वान्त्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ता ँ्श्चाप्नोति देवकामा ँ्श्चाथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ता ँ्श्चाप्नोति मनुष्यकामा ँ्श्च तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात्कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्त्साम गायति साम गायति ॥ तृतीयस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचु-

रुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति तथेति ह समुपविविशुः स ह
प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाच१ँश्रोष्यामीति स ह
शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच का
साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य
का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाचापां का गतिरित्यसौ
लोक इति होवाच अमुष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच
स्वर्गं वयं लोक१ँसामाभिसं१ँस्थापयामः स्वर्गस१ँस्ताव१ँहि सामेति त१ँह शिलकः
शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि
ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति

विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठा वयं लोकꣳसामाभिसꣳस्थापयामः प्रतिष्ठा सꣳस्तावꣳहि सामेति तꣳह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥ तृतीयस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवंविद्वान्परोवरीयाꣳसमुद्गीथमुपास्ते तꣳहैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त

एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति तथा-मुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ तृतीयस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं बिभिक्षे तꣳहोवाच नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इत्येतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतꣳस्यादिति होवाच न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमा-नखादन्निति होवाच कामो म उदपानमिति स ह खादित्वातिशेषाञ्जायाया आज-हार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच

यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्रा ँराजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान्खादित्वामुं यज्ञं विततमेयाय तत्रोद्गातॄनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासाञ्चक्रिरे ॥ तृतीयस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥ अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैशिषं

54

भगवतो वा अहमवित्स्यान्यानवृषि भगवा ँ ्स्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान उवाचाथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेत्यथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यासि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेत्यादित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैःसन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद-

गास्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेत्यथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवान-वोचत्कतमा सा देवतेत्यन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रति-हरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ तृतीयस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रति-पालयाञ्चकार ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः सꣳरब्धाः सर्पन्तीत्येवमास-

सृपुस्ते ह समुपविश्य हिंचक्रुः । ओ३मदा३मों३पिबा३मों३देवो वरुणः प्रजापतिः सवि-
ता२ऽन्नमिहा२ऽहरदन्नपते२ऽन्नमिहाहरा२ऽऽहरो ३ मिति ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥
अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकारश्चन्द्रमा अथकार आत्मेहकारोऽग्निरीकार
आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापतिर्हिङ्कारः प्राणः स्वरो-
ऽन्नं या वाग्विराडनिरुक्तस्त्रयोदशस्तोभः सञ्चरो हुङ्कारो दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो-
दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवꣳसाम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद इति ॥ इति तृती-
यस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥ इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः॥१॥
ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासनꣳसाधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तद-
सामेति तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागा-

दित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः स य एतदेवं विद्वान्त्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेन ँ साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥ चतुर्थस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ लोकेषु पञ्चविध ँ सामोपासीत पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेष्वथावृत्तेषु द्यौर्हिङ्कार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनं कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवंविद्वाँल्लोकेषु पञ्चविध ँ सामोपास्ते ॥ चतुर्थस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ वृष्टौ पञ्चविध ँ सामोपासीत पुरो वातो हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य

एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधꣳसामोपास्ते ॥ चतुर्थस्य तृतीयः खण्डः ॥३॥ सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳसामोपासीत मेघो यत्सम्प्लवते स हिङ्कारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनं न हाप्सु प्रैत्यप्सु-मान्भवति य एतदेवं विद्वान्त्सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳसामोपास्ते ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ऋतुषु पञ्चविधꣳसामोपासीत वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शर-त्प्रतिहारो हेमन्तो निधनं कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधꣳसामोपास्ते ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपासी-ताजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनं भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधꣳसामोपास्ते ॥ इति षष्ठः

खण्डः ॥ ६ ॥ प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्च-
क्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयाꣳसि वैतानि परोवरीयो हास्य भवति
परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामो-
पास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ अथ सप्तविधस्य वाचि सप्त-
विधꣳसामोपासीत यत्किञ्च वाचो हुं ३ इति स हिङ्कारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति
स आदिर्यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति त-
न्निधनं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि
सप्तविधꣳसामोपास्ते ॥ इत्यष्टमः खण्डः॥ ८ ॥ अथ खल्वमुमादित्यꣳसप्तविधꣳसामो-
पासीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम तस्मिन्निमानि

सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयान्त्स हिङ्कारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्ता-
स्तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति हिङ्कारभाजिनो ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य
मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशꣳसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नो-
ऽथ यत्सङ्गववेलायाꣳस आदिस्तदस्य वयाꣳस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणा-
न्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथ-
स्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नोऽथ
यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता
नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नोऽथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रव-
स्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षꣳश्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो

ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्य ँ सप्तविध ँ सामोपास्ते ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ अथ खल्वात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविध ँ सामोपासीत हिङ्कार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समं निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि द्वावि ँ शतिरक्षराण्येकवि ँ शत्यादित्यमाप्नोत्येकवि ँ शो वा इतोऽसावादित्यो द्वावि ँ शेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकमाप्नोतीहादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविध ँ सामोपास्ते सामोपास्ते ।

58

उ० छा० प्र० १ ॥ ६३ ॥

इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥ मनो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ अभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनꣳसꣳशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्री सह शेते

स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्व-मायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ अभ्राणि सम्प्लवन्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं

वेद विरूपाꣳश्च सुरूपाꣳश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ इति पञ्चदशःखण्डः ॥ १५ ॥ वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यर्तून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्कर्यो लोकेषु प्रोताः स य एवमेताः शक्कर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ अजा हिङ्का-

रोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतम्॥ इत्यष्टादशः खण्डः॥ १८ ॥ लोम हिङ्कारस्त्वक्प्रस्तावो मा ँ॒समुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा॥ इत्येकोनविंशः खण्डः॥ १९ ॥ अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवताना ँ॒सलोकता ँ॒सार्ष्टिता ँ॒सायुज्यं गच्छति

सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ इति विंशः खण्डः ॥ २० ॥ त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाꣳसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वꣳह भवति तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति यस्तद्वेद स वेद सर्वꣳसर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥ विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेदमृतत्वं देवेभ्य अगायानीत्यागायेत्स्वधां

पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगा-
यानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः
प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्र ँ शरणं प्रपन्नोऽ-
भूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापति ँ शरणं प्रपन्नो-
ऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येन ँ स्पर्शेषूपालभेत मृत्यू ँ शरणं प्रपन्नोऽ
भूवं स त्वा प्रतिधक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात्सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं
ददानीति सर्व ऊष्माणो अग्रस्ता निरस्ता विवृत्ता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परि-
ददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ इति
द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥ त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव

61

द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्त्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसꣳस्थोऽमृतत्वमेति प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य-स्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक्सन्तृणा ॐकार एवेदꣳसर्वमोङ्कार एवेदꣳसर्वम् ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳसवनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनं क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान् कुर्यात्पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवꣳसामाभिगायति लो ३

कद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम त्वा वय ँरा ३३३३ऽ३ हुं ३ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५ इत्यथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वो- त्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवन ँसंप्रयच्छन्ति पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकर- णाज्जघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्र ँसामाभिगायति लो ३ कद्वारमपा- वार्णू ३३ पश्येम त्वा वयं विरा ३३३३ हुं ३ आ ३३ जा ३ यो ३ आ २११११ इत्यथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यज- मानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिन ँसवन ँसम्प्रयच्छन्ति पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेना-

62

हवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्य ँ स वैश्वदेव ँ सामाभिगायति लो ३ कद्वा-
रमपावा३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वय ँ स्वरा ३१२१ हुं २ आ ३३३ जा ३ यो ३ आ
३४५ इत्यादित्यमथ वैश्वदेवं लो३कद्वारमपावा३र्णू ३३ पश्येम त्वा वय ँ साम्ना ३१२
१२हुं३आ३ ३ जा३ यो३आ३ ३३३३इत्यथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो
दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय विन्दतैष वै यजमानस्य लोक एता-
स्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मा आदित्याश्च
विश्वे च देवास्तृतीयसवन ँ सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य
एवं वेद ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥ इति द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥ ॐ ॥ असौ वा
आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनव ँ शोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्रास्तस्य ये प्राञ्चो

रश्मयंस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋच एतमृग्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-मन्नाद्यꣳरसोऽजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितꣳरूपम् ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूꣳष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूꣳष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लꣳरूपम् ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्तानि वा एतानि सामान्येतꣳसामवेदमभ्य-

63

तप ँ स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य ँ रसोऽजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्ण ँ रूपम् ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपस्ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतप ँ स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य ँ रसोऽजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्ण ँ रूपम् ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपस्ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतप ँ स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य ँ रसोऽजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-

त्यस्य मध्ये क्षोभत इव ते वा एते रसाना ँ रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येत देवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति स य एतदेवम-मृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेव रूप-मभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्य ँ स्वाराज्यं पर्येता ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेवरूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वे-

64

न्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यꣳस्वाराज्यं पर्येता ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेतादित्यानामेव तावदाधिपत्यꣳस्वाराज्यं पर्येता ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा

अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रू-
पादुद्यन्ति स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुर-
स्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यꣳ
स्वाराज्यं पर्येता ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजी-
वन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेव
रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्म-
णैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति स यावदा-
दित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वमुदेतार्वागस्तमेता साध्यानामेव ताव-

छा० उ० प्र० १

दाधिपत्य ꣳस्वाराज्यं पर्येता ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥ अथ तत उर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता तदेष श्लोको न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन । देवास्तेनाह ꣳसत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचाति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाचेदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ गायत्री वा इद ꣳसर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री वाग्वा इद ꣳसर्वं भूतं गायति च त्रायते च या त्वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्या ꣳ

॥ ६० ॥

हीद ँ सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदम-
स्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते यद्वैतत्पुरुषे शरी-
रमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे हृदयमास्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नाति-
शीयन्ते सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तं तावानस्य महिमा ततो
ज्याया ँश्च पुरुषः। पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव
तद्योऽयं बहिर्द्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्द्धा पुरुषादाकाशोऽयं वाव स योऽय-
मन्तःपुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तःपुरुष आकाशोऽयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय
आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णमप्रवर्तिनी ँश्रियं लभते य एवं वेद ॥ इति द्वादशः
खण्डः ॥ १२ ॥ तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः

66

स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेदाथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रँ स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेदाथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक्सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेदाथ योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेदाथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषा-

न्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदाथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे स ँस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एषम आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष

म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलꣳस एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदꣳश्रितं तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदꣳरोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदꣳरुदमरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनामुनामुना प्राणं प्रपद्येऽमुनामुनामुना भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना भुवः प्रपद्येऽ-

मुनामुनामुना स्वः प्रपद्येऽमुनामुनामुना स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इद ँ् सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्स्यथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचमथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचमथ यदवोच ँ् स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं तदवोचं ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्वि ँ् शतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्वि ँ् शत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीद ँ् सर्वं वासयन्ति तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रुयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिन ँ् सवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्यु-

68

द्धैव तत एत्यगदो ह भवत्यथ यानि चतुश्चत्वारिꣳशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनꣳसवनं
चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳसवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा
वाव रुद्रा एते हीदꣳसर्वꣳरोदयन्ति तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूया-
त्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनꣳसवनं तृतीयसवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानाꣳ
रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवत्यथ यान्यष्टाचत्वारिꣳ-
शद्वर्षाणि तृतीयसवनमष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या
अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदꣳसर्वमाददते तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदु-
पतपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति माहं प्राणानामादि-
त्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवत्येतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह

महीदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं वर्ष-
शतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥
स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षा अथ यदश्नाति यत्पिबति
यद्रमते तदुपसदैरेत्यथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेत्यथ यत्तपो
दानमार्जवमहि ँसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणास्तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति
पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवास्यावभृथस्तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रा-
योक्त्वोवाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि
प्राणस ँशितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवत आदित्प्रत्नस्य रेतसो उद्वयं तमसस्परि
ज्योतिः पश्यन्त उत्तर ँस्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्मज्ज्योतिरुत्तममिति

69

ज्योतिरुत्तममिति ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम-
थाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म-
वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः
पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च
वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति
च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना
ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं
वेद चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च
तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स

दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवतां तद्यद्रजत ँ सेयं पृथिवी यत्सुवर्ण ँ सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्ब ँ स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदक ँ स समुद्रोऽथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे चैव कामाः स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेन ँ साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥

70

इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥ ॐ ॥ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽत्स्यन्तीत्यथ ह ह॑सा निशायामतिपेतुस्तद्धैव॑ह ॑सो ह॑समभ्युवाद हो होयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति तमु ह परः प्रत्युवाच कं वर एनमेतत्सन्त॑सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति यो नु कथ॑सयुग्वा रैक्क इति यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेन॑सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति यदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव

रैक्कमात्थेति यो नु कथ ँ सयुग्वा रैक्क इति यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेन ँ सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय त ँ होवाच यत्रारे ब्राह्म-णस्यान्वेषणा तदेनमर्च्छेति सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कर्षमाणमुपोपविवेश त ँ हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक्क इत्यह ँ ह्यरा ३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताविदमिति प्रत्येयाय ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट्शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे त ँ हाभ्युवाद रैक्केमानि षट्शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवता ँ शाधि यां देवतामुपास्स इति तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति

तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे त ँ हाभ्युवाद रैक्वेद ँ सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायायं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते रैक्वपर्णानाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्त्सर्वान्त्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राण ँ श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्त्सर्वान्त्संवृङ्क्त इति तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः

प्राणेष्वथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता प्रजाना ँ हिरण्यद ँ ष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेवदशकृत ँ सैषा विराडन्नादी तयेद ँ सर्वं दृष्ट ँ सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद॥

इति तृतीयः खण्डः ॥३॥ सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं

72

भवति विवत्स्यामि किङ्गोत्रोऽहमस्मीति सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्व-
मसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि
जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रवीथा
इति स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति
तꣳहोवाच किङ्गोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं
मातरꣳसा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्नवेद
यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहꣳसत्य-
कामो जाबालोऽस्मि भो इति तꣳहोवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधꣳसोम्या-
हरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निरा-

कृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रꣳसम्पेदुः ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रꣳस्मः प्रापय न आचार्यकुलं ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवु-

73

स्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेःप्राङुपोपविवेश तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति प्रतिशुश्राव ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

हꣳसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश तꣳहꣳस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मणः सोम्य

ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानि-त्युपास्ते ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभि-प्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमा-धाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो

ब्रह्मण आयतनवान्नाम स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाꣳस्त्वेव मे कामे ब्रुयाच्छ्रुतꣳह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तयꣳस्तꣳह स्मैव न

समावर्तयति तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाग्नयः परिप्र-वोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासाञ्चक्रे स ह व्याधिनानशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किन्नु नाश्नासीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीत्यथ हाग्नयः समुदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥ अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं विद्वानु-

पास्तेऽपहते पापकृत्या लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ अथ हैनमाहवनीयोनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः

क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ इति त्रयोदशः खन्डः ॥ १३ ॥ ते होचुरुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु मानुशिष्याद्भो इतिहापेव निन्हुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निती दमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्य-

56

स्मिन्त्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छत्येतꣳसंयद्वाम इत्याचक्षत एतꣳहि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेदैष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेदाथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान्मासेभ्यः संवत्सरꣳसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ ॥ १५ ॥ एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदꣳसर्वं पुनाति यदेष यन्निदꣳ

सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा सꣳस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुद्गातान्यतराꣳस यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्यन्यतरामेव वर्तनिꣳसꣳस्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्व्रजन्रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञꣳरिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवत्यथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी सꣳस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा स यथोभयपाद्व्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानाꣳरसान्प्राबृहदग्निं पृथिव्या

वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानाना१ँरसा-
न्प्राबृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजू१ँषि सामान्यादित्यात्स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्य-
मानाया रसान्प्राबृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यस्तद्यदृक्तो
रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्ट१ँस-
न्दधात्यथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन
यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्ट१ँसन्दधात्यथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहे-
त्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्ट१ँसन्द-
धाति तद्यथा लवणेन सुवर्ण१ँसन्दध्यात्सुवर्णेन रजत१ँरजतेन त्रपु त्रपुणा सीस
१ँसीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणैवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या

॥ ७२ ॥

विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टꣳसन्दधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदꣳह वा एषा ब्रह्माण-मनु गाथा यतो यत आवर्त्तते तत्तद्गच्छति मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाभिर-क्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानꣳसर्वाꣳश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदं ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥ ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठो यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा यो ह वै सम्पदं वेद सꣳहास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं

वाव सम्पद्यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनमथ ह प्राणा अहꣳश्रेयसि व्यूदिरेऽहꣳश्रेयानस्म्यहꣳश्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक्चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः श्रोत्रꣳहोच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जी-

वितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्याय-
न्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रं मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनोऽथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्य-
न्त्स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून्त्सङ्खिदेदेवमितरान्प्राणान्त्समखिदत्त ँ हाभिसमेत्यो-
चुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरित्यथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं
तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीत्यथ हैन ँ श्रोत्र-
मुवाच यदह ँ सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि
त्वं तदायतनमसीति न वै वाचो न चक्षू ँ षि न श्रोत्राणि न मना ँ सीत्याचक्षते

79

प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्यथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्याᳫं रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेद्वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य

हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदाय-
तनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय
जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिद ँ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्य ँ श्रै-
ष्ठ्य ँ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेद ँ सर्वमसानीत्यथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचाम-
ति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठ ँ सर्वधातममि-
त्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति निर्णिज्य क ँ सं चमसं वा पश्चादग्नेः
संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं
कर्मेति विद्यात्तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रिय ँ स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र
जानीयात्तस्मिन्त्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्त्स्वप्ननिदर्शने ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

80

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालाना ँ समितिमेयाय त ँ ह प्रवाहणो जैबलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्त्तन्ता ३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना ३ इति न भगव इति वेत्थ यथासौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इत्यथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात्कथ ँ सोऽनुशिष्टो ब्रवीतेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय त ँ होवाचाननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकं च नाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकं च न वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै

ह प्राप्तायार्हाञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय त॰ होवाच मानुषस्य भगवन्गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति स ह कृच्छ्री बभूव त॰ ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार त॰ होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गा-

स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳराजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षꣳसम्भवति ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳसम्भवति ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वार्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ-देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भव-

न्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान्मासेभ्यः संवत्सरꣳसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इत्यथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासाꣳस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमे-

वाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं
भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पत-
यस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्च-
ति तद्भूय एव भवति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमाप-
द्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो
ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्छ्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वाथैतयोः
पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व
म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳस्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः
स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबꣳश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चम-

श्राचर ँस्तैरित्यथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमा ँसाञ्चक्रुः को नु आत्मा किं ब्रह्मेति ते ह सम्पादयाञ्चक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति त ँहन्ताभ्यागच्छामेति त ँहाभ्याजग्मुः स ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति त ँहन्ताभ्यागच्छामेति त ँहाभ्याजग्मुस्तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि

उ०छा०
॥ ७८ ॥

कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु मे भगवन्त इति ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तꣳहैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरꣳसम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयैवैतदुवाच ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यतेऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा त्वेष

उ०
प्र० ५

आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमूपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्त्यत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं

84

पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ अथ होवाच जनꣳशार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाश-मेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन चात्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥ अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मा-

त्त्व ँ रयिमान्पुष्टिमानस्यत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्चात्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वा ँ सोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं

छा० ७ | वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एत- | उ०
॥ ८० ॥ | स्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो | म० ६
बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो-
ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥ तद्यद्भक्तं प्रथममा-
गच्छेत्तद्धोमीयꣳस यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति
प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति
दिवि तृप्यत्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥ अथ यां
द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति | ॥ ८० ॥

श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्ना-द्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ इति विंशः खण्डः ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यत्यपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यत्यामग्निस्तृ-प्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठ-तस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ इत्ये-कविंशः खण्डः ॥ २१ ॥ अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति स-मानस्तृप्यति समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यत्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं

तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन, तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥२२॥ अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यत्युदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥ स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक्तत्स्यादथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवꣳहास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्मादु हैवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतꣳस्यादिति तदेष श्लोको यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एवꣳ

छा० ३० प्र० ५ ॥ ८१ ॥

सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः
॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐतत्सत् ॥ ॥ ॐ ॥ श्वेत-
केतुर्हारुणेय आस तꣳह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुली-
नोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विꣳशतिवर्षः सर्वा-
न्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तꣳह पितोवाच श्वेतकेतो
यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतꣳश्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा
सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-
केत्येव सत्यं यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्भणं

विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णा-
यसं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यमेवꣳसोम्य
स आदेशो भवतीति न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन्कथं मे
नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेवमेतद्ब्रवीत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ इति प्रथमः खण्डः
॥ १ ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेक-
मेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत कुतस्तु खलु सोम्यैवꣳस्यादिति होवाच कथमसतः
सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति
तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्रक्वच शोचति
स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजा-

येमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्रक्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-रोत्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ यदग्ने रोहितꣳरूपं तेजस-स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नाम-धेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं यदादित्यस्य रोहितꣳरूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां

88

यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपा-
णीत्येव सत्यं यच्चन्द्रमसो रोहित ँरूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्न-
स्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणिरूपाणीत्येव सत्यं यद्वि-
द्युतो रोहित ँरूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमेतद्ध स्म वै तद्विद्वा ँस आहुः
पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो
विदाञ्चक्रुर्यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदि-
त्यपा ँरूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमेति तद्विदाञ्चक्रुर्यद्विज्ञा-
तमेवाभूदित्येतासामेव देवताना ँसमास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो

देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मा ँ्सं योऽणिष्ठस्तन्मन आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणस्तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वागन्नमय ँ् हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवत्येवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवत्यपा ँ्सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः

समुदीषति स प्राणो भवति तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवत्यन्नमय ँ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति स ह पञ्चदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजू ँषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति त ँ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेव ँ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति स हाशाथ हैनमुपससाद त ँ ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्व ँ ह प्रतिपेदे त ँ होवाच

यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्रज्वा-
लयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेदेवꣳसोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्सा-
न्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयꣳहि सोम्य मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥
७ ॥ उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रै-
तत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनꣳ
स्वपितीत्याचक्षते स्वꣳह्यपीतो भवति स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पति-
त्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं
पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनꣳहि सोम्य मन इत्यशना-

पिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतित५ँसोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति तस्य क मूल५ँस्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मुलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतित५ँसोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति तस्य क मूल५ँस्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदा-

यतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाᳪंस य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदᳪंसर्वं तत्सत्यᳪंस आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाᳪंरसान्त्समवहारमेकताᳪंरसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिᳪंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दᳪंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति

तदा भवन्ति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वं तत्सत्यꣳस आत्मा तत्त्वमसिश्वेतके-
तो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ इति नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥ इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रा-
त्समुद्रमेवापियन्ति समुद्र एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मी-
त्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त
इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा
मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वं तत्सत्यꣳस
आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥ अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह-

न्याज्जीवन्त्स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्त्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्त्स्रवेत्स एष जीवे-
नात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठत्यस्य यदेकाꣳ शाखां जीवो जहात्यथ
सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं
जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव किलेदं
म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति
भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां
भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति तꣳ होवाच यं

वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिद ँ॒ सर्वं तत्सत्य ँ॒ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार त ँ॒ होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽबाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यंतादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्राश्यैनदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्त्तते त ँ॒ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिद ँ॒ सर्वं तत्सत्य ँ॒ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव

मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाधराङ्वा प्रध्मायिताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टस्तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वं तत्सत्यꣳस आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ पुरुषꣳसोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः

परस्यां देवतायां तावज्जानात्यथ यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्ते-
जसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिद ँ सर्वं
तत्सत्य ँ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥ पुरुष ँ सोम्योत हस्तगृहीतमान-
यन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृ-
तमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्य-
तेऽथ हन्यतेऽथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभि-
सन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते स यथा
तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिद ँ सर्वं तत्सत्य ँ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य

विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥ ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तꣳ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्प-देवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तꣳ होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामैवैतन्नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधि-

वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदꣳसामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳराशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳसर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशुꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो

नाधर्मो व्यज्ञापिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं
विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकाम-
चारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयो-
ऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ मनो वाव वाचो भूयो
यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनो-
ऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते
पुत्राꣳश्च पशूꣳश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो
हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति

मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च समकल्पतामापश्च तेजश्च तेषा ँ्संक्लृप्त्यै वर्ष ँ्सङ्कल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्न ँ्सङ्कल्पतेऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते प्राणाना ँ्संक्लृप्त्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्तें मन्त्राणा ँ्संक्लृप्त्यै- कर्माणि सङ्कल्पन्ते कर्मणा ँ्संक्लृप्त्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्व ँ्सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्स्वेति स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति ॥ १० ॥

यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहु-विदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वायं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादि-त्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्त ँ ह्येवैषामेकायनं चित्त-मात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान्ध्रु-वान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं

S6

तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादा ँ्शा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादा ँ्शा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेद ँ् सामवेदमाथर्वणं

चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳराशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳसर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्वेति स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकाञ्ज्ञानवतोऽभिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवाना-

कम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपी-लकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्वेति स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाद्रष्टाश्रोतामन्ता-बोद्धाकर्त्ताविज्ञाता भवत्यथान्नस्यायै द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा

भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेंऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवी-त्विति ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ आपो वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भव-न्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्त्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्वता यद्देवम-नुष्या यत्पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्त्ता अप उपास्स्वेति स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्वान्कामाꣳस्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय

इत्यद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥
तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च
विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं
दर्शयित्वाथापः सृजते तेज उपास्स्वेति स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो
लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भग-
वान्ब्रवीत्विति ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे
वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रति-

शृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाश-
मुपास्वेति स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽसम्बा-
धानुरुगायवतोऽभिसिध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि
बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्यदा वाव ते
स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्त्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्त्स्म-
रमुपास्वेति स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भग-

वान्ब्रवीत्विति ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्रा ँश्च पशू ँश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्वेति स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मे-त्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवी-त्विति ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्व ँसमर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं वा

किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वास्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीत्यथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यतिसन्दहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न ब्राह्मणहासीति प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ इति षोडशः खण्डः ॥१६॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन्सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति

विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥ यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥ यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ इति विंशः खण्डः ॥ २० ॥ यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥ यदा वै सुखं

लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विविज्ञास इति ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यꣳस भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥२४॥ स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स

पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेद ँ सर्वमित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाह-
मेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेद ँ सर्वमित्य-
थात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत
आत्मोत्तरत आत्मैवेद ँ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्म-
रतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवत्यथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषा ँ सर्वेषु लोकेष्वका-
मचारो भवति ॥ इति पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥ तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं
मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत आकाश
आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमा-

त्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागा-
त्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदꣳसर्वमिति तदेष श्लोको न
पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताꣳसर्वꣳह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश
इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः
शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विꣳशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा
स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति
भगवान्त्सनत्कुमारस्तꣳस्कन्द इत्याचक्षते तꣳस्कन्द इत्याचक्षते ॥ इति षड्विंशः खण्डः
॥ २६ ॥ इति सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥ ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति

सा०छा०

उ० प्र० ८

तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्त्समाहितमिति तं चेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वꣳ समाहितꣳ सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरा वाप्नोति प्रध्वꣳसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं

क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येता ँश्च सत्यान्कामा ँस्तेषा ँसर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येता ँश्च सत्यान्कामा ँस्तेषा ँसर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ स यदि पितृलोक-कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयतेऽथ यदि मातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयतेऽथ यदि भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयतेऽथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन सम्पन्नो महीयतेऽथ यदि सखिलोककामो

भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयतेऽथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन सम्पन्नो महीयतेऽथ यद्यन्नपानलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयतेऽथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयतेऽथ स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाꣳ सत्यानाꣳ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय

लभतेऽथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तँ हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेत्यथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतियमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ इति तृतीयः खण्डः॥ ३ ॥ अथ

य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषा लोकानामसम्भेदाय नैत ँ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृत ँ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एत ँ सेतुं तीर्त्वान्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एत ँ सेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकस्तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषा ँ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मानमनुविन्दतेऽथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्र-

ह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुतेऽथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरं मदीयꣳसरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳहिरण्मयं तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳसर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्या-णिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितस्तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात्प्र-

तायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता-स्तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवत्यथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित असीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीराद-नुत्क्रान्तो भवति तावज्जानात्यथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमा-क्रमते स ओमिति वा होद्वा मीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां तदेष श्लोकः शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भव-न्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ य आत्मापहतपाप्मा

विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वा ँश्च लोकानाप्नोति सर्वा ँश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वा ँश्च लोकानाप्नोति सर्वा ँश्च कामानितीन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुस्तौ ह द्वात्रि ँशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तमिति तौ होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वा ँश्च लोकानाप्नोति सर्वा ँश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो

वेदयन्ते तमिच्छन्तावव्रास्तमिति तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चाय-मादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमे-वेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति तौ ह प्रजाप-तिरुवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वल-ङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ

भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति
तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुस्तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचाऽनुपलभ्यात्मानमननुविद्य
व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वासुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह
शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य
आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति त-
स्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणा ᳕ ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य श-
रीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति स ᳕ स्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥
इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे
साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धे-

ऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाय त ँ्ह प्रजापतिरुवाच मघवन्य-च्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रि ँ्शतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रि ँ्-शतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज

स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीद ᳪ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति समित्पाणिः पुनरेयाय त ᳪ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमि-च्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रि ᳪ शतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रि ᳪ शतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ इति

108

दशमः खण्डः ॥ १० ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेव ँ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाय त ँ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव ँ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसापराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशत ँ सम्पेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशत ँ ह वै वर्षाणि

मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै होवाच ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ मघवन्मर्त्यं वा इद ँ शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतोऽशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपूरुषः स तत्र पर्यैति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजन ँ स्मरन्निद ँ शरीर ँ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तोऽथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो

दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माभिव्याहाराय वागथ यो वेदेद९ँ शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रमथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषा९ँ सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वा९ँश्च लोकानाप्नोति सर्वा९ँश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ इति त्रयोदशः

खण्डः ॥ १३ ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतꣳ
स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो
विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कꣳ श्वेतं लिन्दुमा-
भिगां लिन्दुमाभिगां ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच
प्रजापातिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणा-
भिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रि-
याणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिꣳसन्त्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं
ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ इति पञ्चदशः खण्डः
॥ १५ ॥ इत्यष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ ॥ आप्यायन्तु

ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अथ वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषदारम्भः ॥ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ ॥ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्मा अश्वस्य मेध्यस्य द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मा॑ꣳसान्यूवध्य॑ꣳ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता

ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि उद्यन्नु पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्वि-
द्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥ अहर्वा
अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत
तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवह-
द्वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान्त्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ इति
प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥ नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाशनाया
हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै
मे कमभूदिति तदेवार्क्यस्यार्कत्वं क ँ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्क्यस्यार्कत्वं
वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तद्यदपा ँ शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्तस्याम-

श्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्त्तताग्निः ॥ २ ॥ स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीय ँ स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्न्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्रक्वचैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुन ँ समभवदशनाया मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभो यावान्त्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्षत यदि वा इममभिम ँ स्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेद ँ सर्वमसृजत यदिदं

किञ्चर्चो यजूꣳषि सामानि छन्दाꣳसि यज्ञान्प्रजाः पशून्त्स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तु-
मध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वꣳसर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं
भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥ सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजे-
येति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशोवीर्यमुदक्रामत्प्राणा वै यशो
वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳश्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥
सोऽकामयत मेध्यं म इदꣳस्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्य-
मभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद तमनवरुध्यै-
वामन्यत तꣳसंवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदेव-
त्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्तैष वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्नि-

र्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ सा पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवति एतासां देवतानामेको भवति ॥७॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥ द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥ ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद्यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥ अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभि-

द्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याण५ शृणोति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभि-द्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूप५ शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोग-स्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याण५ सङ्कल्पयति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्ये-

113

ष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳसङ्कल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳहैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳहि रसः ॥ ८ ॥ सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳह्यस्या मृत्युर्दूरꣳह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाञ्च-

कार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववा-
यानीति ॥ १० ॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्यु-
मत्यवहत् ॥ ११ ॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निर-
भवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥ अथ ह प्राणमत्यवहत्स यदा
मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ
चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युम-
तिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवꣳ-
स्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्य-
मुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वा एन-

114

मेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किञ्चा-न्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥ ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इद ँ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति तथेति त ँ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येव ँ ह वा एन ँ स्वा अभिसंविशन्ति भर्त्ता स्वाना ँ श्रेष्ठ पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवंविद ँ स्वेषु प्रतिपत्तिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥ सोऽयास्य आङ्गिर-सोऽङ्गाना ँ हि रसः प्राणो वा अङ्गाना ँ रसः प्राणो हि वा अङ्गाना ँ रसस्तस्मा-द्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गाना ँ रसः ॥ १९ ॥

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्य ँ सलोकतां जयति य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥ एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीद ँ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ ॥ २३ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै

115

स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्नया-र्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एवाथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुया-त्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति स यदा-हासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वि-
त्येवैतदाह मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ यानीतराणि स्तोत्राणि
तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत त ँस एष एवंवि-
दुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न है-
वालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥ आत्मै-
वेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततो-
ऽहन्नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य
भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष औषति ह वै स तं योऽ-
स्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षाञ्चक्रे

116

यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥ स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास यथा स्त्रीपुमा ँ सौ सम्परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ता ँ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ सोहेयमीक्षाञ्चक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्ता ँ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ता ँ समेवाभवत्तत एकशफमजायताऽजेतराभवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ता ँ समेवा-भवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत

॥ ४ ॥ सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतस्तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा अथ यत्किञ्चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदꣳ सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदꣳ रूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदꣳ रूप इति स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यो

यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यंत्यकृत्स्नो
हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्य ँश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मन-
स्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकै-
केन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यद-
यमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्ति ँश्लोकं विन्दते य एवं
वेद ॥ ७ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स
योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रिय ँरोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रिय-
मुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥ तदा-
हुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति

॥ ९ ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳसूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳसर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषाꣳस भवत्यथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳस देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳसन्न व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात्क्षत्रा-

त्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एन ँ हिनस्ति स्वा ँ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेया ँ स ँ हि ँ सित्वा ॥ ११ ॥ स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ १२ ॥ स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेय ँ हीद ँ सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥ स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीया ँ समाश ँ सते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं बदतीति धर्मं वा वदन्त ँ

सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विड्छूद्रस्तदग्नि-
नैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्त्रियेण क्षत्त्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्त-
स्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्या ँ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवदथ
यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो
वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यां ततः
क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म
क्षीयत अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥ अथो अयं वा आत्मा
सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन
ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते

यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूना यदस्य गृहेषु श्वापदा वया ँस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेव ँ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमा ँसितं ॥ १६ ॥ आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजा-येयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छ ँश्च नातो भूयो विन्देत्त-स्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वी-येति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैव ँ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः

पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिद ँ सर्वं यदिदं किञ्च तदिद ँ सर्वमाप्नोति य एवं वेद॥ १७॥
इति चतुर्थं ब्राह्मणं ॥४॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति मेधया हि तपसाजनयत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्र ँ ह्येतद्द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तद्देवेभ्यो जुह्वति च प्रजुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनु-

ष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानु-धापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीद ँ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्ये-वंविद्वान्त्स सर्व ँ हि देवेभ्योन्नाद्यं प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व-देति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्न-मत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रश ँसा ॥ २ ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना

अभूवंनादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति
कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मा-
दपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा
हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अय-
मात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको
मनोन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो
यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः
पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः
प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि

121

विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति ॥ ८ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति ॥ ९ ॥ यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति ॥ १० ॥ तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुन ँसमैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥ अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्त ँस लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्त ँस लोकं जयति

॥ १३ ॥ स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवै-
वास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्या ँ रात्रिमेतया
षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेता ँ रात्रिं प्राण-
भृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥ यो
वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्च-
दश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं
यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनागा-
दित्येवाहुः ॥ १५ ॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति
सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको

देवलोको वै लोकानाᳬं श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशᳬंसन्ति ॥ १६ ॥ अथातः सम्प्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किञ्चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषाᳬं सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाᳬं सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदᳬं सर्वमेतन्मा सर्वᳬं सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णया कृतं भवति तस्मादेनᳬं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः सञ्चरꣳश्चासञ्चरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳस यथैतां देवताꣳसर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳहैवंविदꣳसर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २० ॥ अथातो व्रतमीमाꣳसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्धत्तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्र-

मथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे अयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरꣳ-
श्चासञ्चरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे
रूपमभवꣳस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मि-
न्कुले भवति य एवं वेद य उहैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मं
॥ २१ ॥ अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यह-
मिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतꣳस यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमे-
तासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः
॥ २२ ॥ अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा
एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳस एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमु-

ह्यंम्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समापिपायिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्य ँ सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागि-त्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषा ँ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेत-देषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्त्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थ-मतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषा ँ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषा ँ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रय ँ सदेकमयमात्मा एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृत ँ सत्येन छन्नं प्राणो

वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥
इति बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॐ ॥ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस
स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां
वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यो य
एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संव-
दिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमु-
पास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ
चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा बृह-
न्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः

प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि-न्त्संवादिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठो पराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमु-पास्ते जिष्णुर्हा पराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवाय-

मप्सौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा विषा-
सहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहि-
र्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मो-
पास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳहैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोस्मा-
ज्जायते ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति
स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छाति
सर्वाꣳस्ताननतिरोचते ॥ ९ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्ये-

तमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा असुरिति वा अह-
मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा काला-
त्प्राणो जहाति ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवादिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥ स होवाच
गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्त्संवादिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवा-
स्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यो य
एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संव-

126

दिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वीह भवत्या-
त्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातश-
त्रुरेतावन्नु इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वाया-
नीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳसुप्तमाजग्म-
तुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणि-
ना पेषं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य
एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः
॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां

विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ
हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं
श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥ स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महा-
राजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदा-
न्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथा-
कामं परिवर्तते ॥ १८ ॥ अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम
नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते
स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमे-
वैष एतच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चर-

न्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति यस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं ॥ २० ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥ यो ह वै शिशुꣳसाधानꣳसप्रत्याधानꣳसस्थूणꣳसदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्ध्ययं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥ तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳरुद्रोन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्त्तन्या पृथिव्यान्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेष श्लोको भवत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेत्यर्वाग्बिलश्चमस

ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूप-
मिति प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति
प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा-
संवित्ते ॥ ३ ॥ इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वा-
मित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं
कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्व-
मस्यान्नं भवति य एवं वेद॥ ४ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणं॥ २ ॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं
चैवामूर्त्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यं च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वा-
योश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-

तस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥ अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतं ॥ ३ ॥ अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥ अथामूर्त्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युतꣳसकृद्विद्युत्तेव हवा अस्य श्रीर्भवति य एवं

वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳसत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं ॥ ६ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳस्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय

पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं

॥ १.२४ ॥

प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त-
व्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं
विदितं ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवा-
न्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥
स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ सयथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दा-
ञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा

वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ विसर्गाणां पायुरे-

कायनमेव ँ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेव ँ सर्वेषां वेदाना ँ वागेकायनं ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतर ँ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन क ँ शृणुयात्तत्केन कमभिवदे-

131

त्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयाद्येनेद ँ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥ इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म ँ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ १ ॥ इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपा ँ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म ँ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमा-

त्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ ५ ॥ इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशा ँ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म ँ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ ६ ॥ अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मि ँ श्चन्द्रे तेजो-

132

वा० ब्रा० ॥ १२७ ॥

मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमा-त्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ꣳसर्वं ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजो-मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ꣳसर्वं ॥ ८ ॥ अय ꣳस्तन-यित्नुः सर्वेषा भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मि ꣳस्तनयित्नौ तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म ꣳशाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-ऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ꣳसर्वं ॥ ९ ॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म ꣳहृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं

उ० अ० १

॥ १२७ ॥

ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ १० ॥ अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ ११ ॥ इद ँ सत्य ँ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्त्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाऽयमध्यात्म ँ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ १२ ॥ इदं मानुष ँ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाऽयमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ १३ ॥ अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-

मस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ १४ ॥ स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूताना ँ राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मनः समर्पिताः ॥ १५ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्तद्वां नरा सनये द ँ स उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ्ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचदाथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्य ँ शिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्व-

णोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतं ॥ १८ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचद्रूप१५रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनं ॥ १९ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ अथ व१५शः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥ आग्नि-

वैश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानाभिम्लाताच्चानाभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याᳬं सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो बैजवापायनाद्बैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो

वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वदैवो मृत्योः प्राध्व ँ्सनान्मृत्युः प्राध्व ँ्-सनः प्रध्व ँ्सनात्प्रध्व ँ्सन एकऋषेरेकऋषिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः॥ ३ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः॥ ४ ॥इति प्रथमावरणः॥ १॥

ॐ ॥ जनको वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचान-तम इति स ह गवा ँ्सहस्रमवरुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा

बभूवुः ॥ १ ॥ तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजता-
मिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्यो-
दज सामश्रवा ३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवी-
तेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञव-
ल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वय ᳪ स्म
इति त ᳪ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिद ᳪ सर्वं
मृत्युनाप्त ᳪ सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजा-
ग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमाग्निः स होता स मुक्तिः सातिमुक्तिः
॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिद ᳪ सर्वमहोरात्राभ्यामाप्त ᳪ सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं

केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञ-
स्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ४ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिद ँ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्त ँ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभि-
पन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन
प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः सातिमुक्तिः
॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाक्रमेण यजमानः
स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्य-
दिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः
॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभि-

136

रिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञे

स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोऽनुवाक्यापानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकꣳशस्यया ततो ह होताश्वल उपरराम ॥ १० ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥ अथ हैनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति ॥ ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै

ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्याꣳ हि कर्म करोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳसर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो ३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति

होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवी ꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्त्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रशश ꣳ सतुः कर्म हैव तत्प्रशश ꣳ सतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥ अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य

138

गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन्त्स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रि ँ शतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्त ँ समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ता ँ समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशश ँ स तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततोह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥ अथ

हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व इत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥ स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳशृणुयान्न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्त्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥

139

इति चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥ अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतस्तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवाऽतोऽन्यदार्त्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ

सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्य-लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापति-लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा

140

व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्यु-
पराम ॥ १ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्व-
गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं
काप्यं याज्ञिकाꣳश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि
च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति
सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च
लोकं परं च लोकꣳसर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो
नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं

विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्म-
वित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाꣳस्तं चान्तर्या-
मिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्त-
र्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥ स
होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि
च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रꣳसिषतास्याङ्गा-
नीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं
ब्रूहीति ॥ २ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो

141

ा०ब्रा०

॥ १३६ ॥

उ०

अ० २

यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः॥ ४॥ योऽग्नौ
तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्त-
रिक्षꣳशरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ
तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः
शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठ-
न्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष
त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः

॥ १३६ ॥

शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठꣳ-श्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳशरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठꣳस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेजसि तिष्ठꣳस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतं ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्त्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳसर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत

142

इत्यधिभूतमथाध्यात्मं ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्न वेद यस्य वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठꣳश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यꣳ श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रꣳ शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठꣳस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ्न वेद यस्य त्वक्शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त-

र्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञान-
ꣳ शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२२॥यो रेतसि तिष्ठ-
न्रेतसोऽन्तरो यꣳरेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्त-
र्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्त्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम॥ २३॥इति सप्तमं ब्राह्मणं ॥७॥
अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति
न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥ सा होवाचाहं वै त्वा
याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ

सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिꣳस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ॥ ३ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतंच भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥ सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिꣳस्तदोतं च प्रोतं चे ति ॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च

भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्त्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वेति एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो

मनुष्याः प्रशꣳसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ-श्रुतꣳश्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यद-तोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ॥ ११ ॥ सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥ अष्टमं ब्राह्मणं ॥ ८ ॥ अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति

स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रि ँ शदित्यो-मिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्ये-ति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रि ँ शत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रि ँ शदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रि ँ शदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रि ँ शा इति ॥ ॥ २ ॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च

नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्व ँ हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीद ँ सर्वमाददाना यन्ति ते यदिद ँ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीद ँ सर्व ँ षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निद ँ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥९॥ पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लो-को मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायण ँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष ँ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवाय ँ शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्या का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥१०॥ काम एव यस्यायतन ँ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायण ँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष ँ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्याय-तनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायण ँ स वै वेदिता

स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳसर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावा-
दित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥
आकाश एव यस्यायतनꣳश्रोत्रं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः
परायणꣳस वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳसर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ य एवायꣳश्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देव-
तेति दिश इति होवाच ॥ १२ ॥ तम एव यस्यायतनꣳहृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो
वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳस वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं
तं पुरुषꣳसर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षु-

र्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायण ँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
वल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष ँ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः
स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्याय-
तन ँ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायण ँ स वै
वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष ँ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवा-
यमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥
रेत एव यस्यायतन ँ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः
परायण ँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष ँ सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजाप-

147

तिरिति होवाच ॥ १७ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वा ँस्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रातितिष्ठत इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रातिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु

दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धाया ँ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु

सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥ किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनदद्युर्वयाꣳसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्ये-

तान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्यु-
ह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्य-
तीति त ँ्ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपज-
ह्रुरन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा
पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति
ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥ तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ ॥ यथा वृक्षो वनस्पति-
स्तथैव पुरुषोऽमृषा ॥ तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ त्वच एवास्य
रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ॥ तस्मात्तदा तृणात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ मा ँ्-
सान्यस्य शकराणि किनाट ँ्स्नावतत्स्थिरं ॥ अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा

कृता ॥ यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मा-
न्मूलात्प्ररोहति ॥ रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते ॥ धानारुह इव वै वृक्षोऽ-
ञ्जसा प्रेत्यसम्भवः ॥ यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः
कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ जात एव न जायते कोऽन्वेनं जनयेत्पुनः ॥ विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं ॥ तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥ २८ ॥ नवमं ब्राह्मणं ॥ ९ ॥
इति बृहदारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ उपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ जनको ह
वैदेह आसाञ्चक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज त९होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः
पशूनिच्छन्नण्वन्तानित्युभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥ यत्ते कश्चिदब्रवीद्यच्छृण-
वामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूया-

त्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किꣳस्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं
प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायत-
नमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच
वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः
पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳहुतमाशितं
पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट्प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्रा-
ट्परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य
एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳसहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच
याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृ-

णवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवा-
न्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किꣳस्यादित्यब्रवीत्तु ते
तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य
प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव
सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृण्हात्यपि
तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट्कामाय प्राणो वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनं
प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेत-
दुपास्ते हस्त्यृषभꣳसहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवी-

न्मे बर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किꣳस्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठां सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट्पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳसहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्धभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रू-

यात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि कि ँ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याय-
तनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्र-
मेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्त इत्येनदुपासीत कानन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्रा-
डिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां काञ्च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि
दिशो दिशो वै सम्राट्छ्रोत्र ँ श्रोत्रं वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैन ँ श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूता-
न्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभ ँ सहस्रं ददा-
मीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य
हरेतेति ॥ ५ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो
वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मे-

त्यमनसो हि किꣳस्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठा न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एत-
त्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्द इत्येनदु-
पासीत का आनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्रा-
ड्स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट्परमं ब्रह्म
नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वा-
नेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳसहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्र-
वीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा
तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किꣳस्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां

न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाश प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट्सर्वेषां भूतानामायतनꣳहृदयं वै सम्राट्सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनꣳहृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳसहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥ बृहदारण्यके षष्ठे प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥ जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहि-

तात्मास्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥ इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्ध ँ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥ अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट्तयोरेष स ँस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणीयैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

153

तस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मी ३ इति ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यके षष्ठे द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

जनक ँ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समुदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे त ँ हास्मै ददौ त ँ सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष

इति आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैव ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥ ४ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरयत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥ कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥ स वायं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः स ᳢सृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीय ᳢स्वप्नस्थानं तस्मिन्त्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चाथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन

आनन्दा ँ श्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥ न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्ता ॥ १० ॥ तदेते श्लोका भवन्ति ॥ स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमादाय पुनरेति स्थान ँ हिरण्मयः पुरुष एकह ँ सः ॥ ११ ॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ॥ स ईयतेऽमृतो यत्र काम ँ हिरण्मयः पुरुष एकह ँ सः ॥ १२ ॥ स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ॥ उतेव स्त्रीभिः

सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति ॥ तं नायतं बोधयेदित्याहुः॥ दुर्भिषज्य ँ हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यतेऽथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥ स वा एष एतस्मिन्त्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥ स वा एष एतस्मिन्त्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन

भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥ तद्यथा महामत्स्य उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सꣳहत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥ ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्त्तमिव

पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदꣳ सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहत-पाप्माभयꣳ रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमे-वायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदा-प्तकाममात्मकाममकामꣳ रूपꣳशोकान्तरं ॥ २१ ॥ अत्र पितापिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाभ्रूणहा चाण्डा-लोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनान-न्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वैतन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति

ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि रसयितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत

॥ २८ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥ यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्याज्जिघ्रेदन्योऽ न्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥ सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥ स यो मनुष्याणाꣳराद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः

सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामा-
नन्दाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः
स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवा-
नामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक
आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामान-
न्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं
प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो-
ऽथैष एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयाञ्चकार

मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥ स वा एष एतस्मिन्त्स्वप्नान्ते-
रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव
॥ ३४ ॥ तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवाय ँ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वा-
रूढमुत्सर्जद्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरया
वोपतपतो वाणिमानं निगच्छति यद्यथाम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत
एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति प्राणायैव
॥ ३६ ॥ तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रति-
कल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येव ँ हैवंविद ँ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं
ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥ तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सुतग्रा-

मण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वो-
च्छ्वासी भवति ॥ ३८ ॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥ स यत्रायमात्माबल्यं न्येत्य सम्मो-
हमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदय-
मेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्त्तते तथा रूपज्ञो भवति ॥ १ ॥
एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकी-
भवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकी-
भवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते
तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य-
स्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तꣳसर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति स-

विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥ तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरत्येवमेवायमात्मेदꣳशरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरति ॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳरूपं तनुत एवमेवायमात्मेदꣳशरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳरूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानां ॥४॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदम्मयोऽदोमय इति यथाकारी यथा-

चारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ॥ अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥ तदेष श्लोको भवति ॥ तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ॥ प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययं ॥ तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥ तदेष श्लोको भवति ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥ यद्यथाहि-निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳशरीरꣳशेतेऽथायमशरीरोऽमृतः

160

प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥ ७ ॥ तदेते श्लोका भवन्ति ॥ अणुः पन्था विततः पुराणो मा ँस्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ॥ तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित उर्ध्वा विमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गल ँहरितं लोहितं च ॥ एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥ ९ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥ ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया ँरताः ॥ १० ॥ अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ॥ ता ँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वा ँसोऽबुधो जनाः ॥ ११ ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ॥ १२ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मास्मिन्सन्देह्ये गहने प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्त्ता

तस्य लोकः स तु लोक एव ॥ १३ ॥ इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ॥ य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १४ ॥ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ॥ ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्त्तते ॥ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं ॥ १६ ॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ॥ तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतं ॥ १७ ॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः ॥ ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यं ॥ १८ ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवं ॥ विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां

161

कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ नानुध्यायाद्बहूꣳछब्दान्वाचो विग्लापनꣳहि तदिति ॥ २१ ॥ स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिꣳछेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव

भवतः स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽ-
सितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमक-
रवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥ २२ ॥ तदेतदृचाभ्युक्तमेष नित्यो
महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते
कर्मणा पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवा-
त्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति
सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति
होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥
स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २४ ॥ स वा

एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयꣳहि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २५ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥ अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृताहो ३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳस्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे विब्रूहीति ॥ ४ ॥ स

होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधद्धन्त तर्हि भवत्येतद्व्या-
ख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ५ ॥ स होवाच न वा अरे
पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे
जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे
पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे
वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे
पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति न वा
अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे
क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे

लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इद९ सर्वं विदितं ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि

तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि सर्वाणि भूतानीदꣳसर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳहुतमा-

164

शितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्वासामपाᳪ समुद्र एकायनमेवᳪ सर्वेषाᳪ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवᳪ सर्वेषाᳪ रसानां जिह्वैकायनमेवᳪ सर्वेषां गन्धानां नासिकैकायनमेवᳪ सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवᳪ सर्वेषां शब्दानाᳪ श्रोत्रमेकायनमेवᳪ सर्वेषाᳪ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवᳪ सर्वासां विद्यानाᳪ हृदयमेकायनमेवᳪ सर्वेषां कर्मणाᳪ हस्तावेकायनमेवᳪ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवᳪ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवᳪ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवᳪ सर्वेषां वेदानां वागेकायनं ॥ १२ ॥ स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामी-
ति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥
यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतर ँ्रस-
यते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतर ँ्शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतर ँ्
स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं
जिघ्रेत्तत्केन क ँ्रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन क ँ्शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन
क ँ्स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेद ँ्सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति
नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते
न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृ-

165

तत्त्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥ १५ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ अथ वꣳ-
शः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः
कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च
गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैत-
वात्सैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालका-
यनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात्सौक-
रायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः
॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो
जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपज-

न्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौत-
माद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः
कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्स-
नपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य
आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ
दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्रा-
ध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकऋषेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः
सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु
ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥ षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ इति बृहदारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ उप-

166

निषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अथ सप्तमाध्यायप्रारम्भः ॥ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ ३ खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यं ॥ १ ॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥ त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द

इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्दद्द इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयꣳशिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥ ३ ॥ द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥ एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरꣳहृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥ तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँलोकाञ्जित इत्थमसावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यꣳह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥ आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवाꣳ-

167

स्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षर ँ सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमि-
त्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीत ँ
सत्यभूयमेव भवति नैनं विद्वा ँ समनृत ँ हिनस्ति ॥ १ ॥ तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदि-
त्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्र-
तिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्त्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवै-
तन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष-
स्तस्य भूरिति शिर एक ँ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे
स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति
च य एवं वेद ॥ ३ ॥ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एक ँ शिर एकमे-

तदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा प्रतिष्ठे द्वे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च ॥ ६ ॥ षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ सप्तमं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥ वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्या द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहा-कारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥ अष्टमं ब्राह्मणं ॥ ८ ॥ अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं

168

पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषꣳशृणोति ॥ १ ॥ नवमं ब्राह्मणं ॥ ९ ॥ यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स उर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥ दशमं ब्राह्मणं ॥ १० ॥ एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमꣳहैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यꣳहरन्ति परमꣳहैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमꣳहैव लोकं जयति य

एवं वेद ॥ १ ॥ एकादशं ब्राह्मणं ॥ ११ ॥ अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते हत्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किꣳस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥ १ ॥ द्वादशं ब्राह्मणं ॥ १२ ॥ उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदꣳसर्वमुत्थापयत्युद्धास्मादुक्थविद्धीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यꣳसलोकतां जयति य एवं वेद

169

॥ १ ॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्य ँ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्य ँ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्र क्षत्रमत्र-माप्नोति क्षत्रस्य सायुज्य ँ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ त्रयोदशं ब्राह्मणं ॥ १३ ॥ भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षर ँ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवा-स्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजू ँ षि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षर ँ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या

एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षर ँ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमुह्येवैष रज उपर्युपरि तपत्येव ँ हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्येतस्मि ँ स्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वैतत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वैतत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बल ँ सत्यादोगीय इत्येव-

170

मेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गया ँ स्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणा ँ स्तत्रे तद्यद्गया ँ स्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामू ँ सावित्रीमन्वाहैषैव स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणा ँ स्त्रायते ॥ ४ ॥ ता ँ हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदिह वा अप्येवंविद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकं च न पदं प्रति ॥ ५ ॥ स य इमा ँ स्त्रीँल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केन च नाप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येक-

पदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परो-रजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै स काम ऋध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥ एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथꣳ हस्तीभूतो वहसीति मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदाञ्चकारेति होवाच तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सन्दहत्येवꣳ हैवं वै विद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्व-मेव तत्सम्प्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ ८ ॥ सप्तमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणं ॥ १४ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्त्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्या-

मि योऽसावसौपुरुषः सोहमस्मि वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्त ँ्शरीरं । ॐ ३
क्रतो स्मर कृत ँ्स्मर क्रतो स्मर कृत ँ्स्मर अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि
देव वयुनानि विद्वान्युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम॥ १ ॥ पञ्च-
दशं ब्राह्मणं ॥ १५ ॥ इति बृहदारण्यके सप्तमोऽध्यायः॥ ७ ॥ उपनिषत्सु पञ्चमोऽ-
ध्यायः ॥ ५ ॥ ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति
प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं
वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वाना भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वा-
नां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति
समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति

समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद स ँहास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः स ँहास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतन ँस्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतन ँस्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे प्राणा अह ँश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति त ँहोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इद ँशरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा कला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः

श्रोत्रेण विद्वा ँ्सो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्हो-च्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वा ँ्सो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्र ँ्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वा ँ्सो मनसा प्रजायमाना रेतसैव-मजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वा ँ्सो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रवि-

वेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैन्धवः षड्वीशशङ्कून्त्संवृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणान्त्संववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥ सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहꣳसम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं मे वास इति यदिदं किञ्चा

श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नान्नं परिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वाꣳसः श्रोत्रिया अंशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४ ॥ अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥ श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैबलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमार ३ इति स भो ३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनः सम्पद्यन्ता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्याꣳहुता-

यामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वापि हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्या-मिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥ २ ॥ अथैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रेऽनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं त ँ होवाचेति वाव किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोचदिति कथ ँ सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रती-कान्युदाजहार ॥ ३ ॥ स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथाः यथा यदहं किंचन वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छ-

174

त्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहा-
रयाञ्चकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार तꣳहोवाच वरं भवते गौतमाथ दद्म इति ॥ ४ ॥
स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति
॥ ५ ॥ स होवाच दैवेषु वै गौतमो तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच
विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मा नो
भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्योऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपै-
म्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्म वै पूर्व उपयन्ति स होपायनकीर्त्त्या उवास ॥ ७ ॥
स होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न क-
स्मिꣳश्च न ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति

प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्र-श्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा सम्भवति ॥ ९ ॥ पर्जन्यो वाग्नि-र्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिर-र्चिश्चन्द्रमाङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नꣳ सम्भवति ॥ ११ ॥ पुरुषो वाग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या

आहुत्यै रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥ योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लो-
मानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तःकरोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मि-
न्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स जीवति यावज्जीवत्यथ
यदा म्रियते ॥ १३ ॥ अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धू-
मोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं
जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १४ ॥ ते य एवमेतद्विदुर्ये
चामी अरण्ये श्रद्धाꣳसत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणप-
क्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य-
मादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति तेषु ब्रह्मलोकेषु

पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिᳲराात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षा-द्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति ताᳲस्तत्र देवा यथा सोमᳲराजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाᳲस्तत्र भक्ष-यन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्त्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न वि-दुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकं ॥ १६ ॥ अष्टमस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपस-

176

द्धती भूत्वा औदुम्बरे क ँसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति सम्भृत्य परिसमूह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्यावृताज्य ँस ँस्कृत्य पु ँसा नक्षत्रेण मन्थ ँसन्नीय जुहोति यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान्तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे स ँराधनीमह ँस्वाहा ॥ १ ॥ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स ँस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स ँस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स ँस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स ँस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स ँस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमव-
नयति ॥ २ ॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भुवः
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवन-
यति भुर्भूवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
सꣳस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति
विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स-
ꣳस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ३ ॥ अथैन-

मभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रिय-
माणमस्युद्गीथमसि उद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे सन्दीप्तमसि वि-
भूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्याम-
ँस्याम ँहि ते महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा ँराजेशानोऽधिपतिं करोत्विति
॥ ५ ॥ अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः मा-
ध्वीर्नः सन्त्वोषधीर्भूः स्वाहा भर्गो देवस्य धीमहि मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिव ँ
रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा धियो यो नः प्रचोदयान्मधुमान्नो वनस्प-
तिर्मधुमाँ ३ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वां च सावित्रीमन्वाह
सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेद ँसर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य

जघनेनाग्निं प्राक्छिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो व ᳭शं जपति ॥ ६ ॥ त ᳭हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन ᳭ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन ᳭शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन ᳭शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन ᳭शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पला-

शानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्यौ उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्पिष्टान्दधनि मधुनि घृत उपषिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ इत्यष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥ एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां

पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रिय ँ ससृजे ता ँ सृष्ट्वाध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं ग्रावाण-मात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥ तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्च-र्माधिषवणे समिधो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासा ँ स्त्रीणा ँ सुकृतं वृङ्क्तेऽथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वा-न्कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वा ँ सोऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इद ँ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः

स्कन्दाति ॥ ४ ॥ तदभिमृषेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधी-
रप्यसरद्यदप इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्नि-
र्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा
निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं
यशो द्रविणꣳसुकृतमिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तन्मलोद्वाससं यशस्वि-
नीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत ॥ ६ ॥ सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै
नैव दद्यात्काममेनां यष्टया वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश
आदद इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आ-
दधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय

मुखेन मुख५ँसन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे स त्वमङ्ग कषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥ अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुख५ँसन्धायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुख५ँसन्धायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥ अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोम५ँशरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशू५ँस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशा-

180

परकाशौ त आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लोकात्प्रैति यमेवं विद्वान्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ १२ ॥ अथ यस्य जायामार्त्तवं विन्देत्त्र्यहं कꣳसेन पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति माꣳसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्ष्णेन वा ऋषभेण वा ॥ १८ ॥ अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सञ्जायां पत्या सहेति ॥ १९ ॥ अथैनामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वꣳसा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सꣳरभा-

181

वहै सह रेतो दधावहै पुꣳसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥ अथास्य ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳसन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ तते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीꣳसमिङ्गयति सर्वत एवा ते गर्भ एजतु सहावैतो जरायुणा इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावराꣳसहेति ॥ २३ ॥ जातेऽग्नि-

मुपसमाधायाङ्क आधाय क ँसे पृषदाज्य ँसन्नीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्त्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे अस्योपसद्यां मा छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा मयि प्राणा ँस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा यत्कर्मणात्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकर अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्स्विष्ट ँसुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधिमधुघृत ँसन्नीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥ अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोऽभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रो येन विश्वा पुष्यासि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥ अथास्य

मातरमभिमन्त्रयते इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत्सा त्वं वीरवती भव या-
स्मान्वीरवतोऽकरादिति तं वा एतमाहुरतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः परमां-
बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति
॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥ अथ व ५शः पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रा-
त्कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पा-
राशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्का-
त्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदी-
पुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रा-
द्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः

पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र
आर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रःसाङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्र आलम्बा-
यनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डू-
कायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो
राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ
वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयो-
गीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणा-
दासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण
उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो वाध्योगाज्जिह्वावान्वा-

ध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपा-
च्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादि-
त्यानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३ ॥ समानमा-
साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो
माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः
कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः
कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ इति द्विती-
यानुवाकः ॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ इति वाजसनेयके बृहदारण्यकेऽष्टमोऽ-
ध्यायः॥ ८ ॥ उपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत् ॥ १० ॥

कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्वतरोपनिषत् ॥ ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति। किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठाः। अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थां ॥ १ ॥ कालस्वभावो नियति-र्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यं । संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ २ ॥ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥ तमेकनेमिं त्रिवृत्तं षोडशान्तं शतार्धारं विंशति प्रत्यराभिः । अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहं ॥ ४ ॥ पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुध्यादिमूलां ।

184

पञ्चावर्त्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥ ५ ॥ सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥६॥ उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तास्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाऽक्षरं च । अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥ संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः। अनीशश्चात्मा बुध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ८ ॥ ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता । अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ९ ॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः । तस्याभिधानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥१०॥ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिज्ञानात्तृतीयं देहभेदे वि-

श्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥ ११ ॥ एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातःपरं वेदितव्यं हि किञ्चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥ वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिं । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत्॥ १४ ॥ तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः । एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥ सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितं । आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं तद्ब्रह्मोपनिषत्परामिति ॥ १६ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॐ ॥ युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥ युक्तेन मनसा वयं देवस्य

सवितुः सवे। सुवर्गेयाय शक्त्या ॥ २ ॥ युक्त्वाय मनसा देवान्त्सुवर्यतो धिया दिवं। बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥ युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः। वि होत्रा दधे वयुना विदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥ युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोका यन्ति पथ्येव सूराः। शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥ अग्निर्यत्राभिमथ्यते वायुर्यत्राऽभियुज्यते। सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र सञ्जायते मनः ॥६॥ सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्यं॥ तत्र योनिं कृण्वसे न हि ते पूर्वमक्षिपत् ॥ ७ ॥ त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निरुध्य। ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान्स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥ प्राणान्प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत। दुष्टाश्व-

युक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥ ९ ॥ समे शुचौ शर्करावह्निवालुका-
विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्र-
योजयेत् ॥ १० ॥ नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनां ॥ एतानि
रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥ ११ ॥ पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखे समु-
त्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाभि-
मयं शरीरं ॥ १२ ॥ लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्टवं च । गंधः शुभो
मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥ यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं
भ्राजते तत्सुधातं । तद्वात्मतत्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥
यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् । अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १५ ॥ एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स एव विजातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥ यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश । य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ ॥ य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वाँल्लोकानीशत ईशनीभिः । य एवैक उद्भवे सम्भवे च य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥ एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ॥ प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति सञ्चुकोचान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ २ ॥ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ ३ ॥ यो देवानां

प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥ या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी । तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥ यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिꣳसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥ ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढं । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं तं ज्ञात्वामृता भवन्ति ॥ ७ ॥ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥ यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ॥ ९ ॥ ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥१०॥ सर्वा-

ननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः। सर्वव्यापी स भगवान्तस्मात्सर्वगतः शिवः॥११॥ महा-
न्प्रभुर्वै पुरुषः सत्वस्यैष प्रवर्त्तकः। सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः॥ १२ ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। हृदामनीशो मनसाभिकॢप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं
विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं ॥ १४ ॥ पुरुष एवेदꣳसर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं। उतामृतत्वस्ये-
शानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १५ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं। सर्वतः
श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥ १७ ॥ नवद्वारे पुरे देही हꣳसो लेलायते
बहिः। वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १८ ॥ अपाणिपादो जवनो ग्र-

हीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तं ॥ १९ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशं ॥ २० ॥ वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् । जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यं ॥ २१ ॥ इतिश्वेताश्वतरोपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॐ ॥ य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति । वि चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥ तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत्प्रजापतिः ॥ २ ॥ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥ नीलः पतङ्गो

हरितो लोहिताक्षस्तडिद्गर्भ ऋतवः समुद्राः। अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्त्तसे यतो जा-
तानि भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां
सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ५ ॥ द्वा
सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्न-
न्नन्योऽभिचाकशीति ॥ ६ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥ ऋचोऽक्षरे परमे
व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त
इमे समासते ॥ ८ ॥ छन्दांसि यज्ञाः ऋतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ॥ ९ ॥ मायां तु प्रकृतिं

विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १० ॥ यो यो-
निं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वं । तमीशानं वरदं देवमीड्यं
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥ यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो
महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १२ ॥ यो दे-
वानामधिपो यस्मिल्लोका अधिश्रिताः । य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हवि-
षा विधेम ॥१३॥ सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपं । विश्वस्यैकं
परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥ स एव काले भुवनस्य गोप्ता
विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः । यस्मिन्युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशां-
श्छिनत्ति ॥ १५ ॥ घृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढं । विश्वस्यैकं

परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १६ ॥ एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥ यदातमस्तन्न दिवा न रात्रिन सन्न चासच्छिव एव केवलः । तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥ १८ ॥ नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् । न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ १९ ॥ न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं । हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥ अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रतिपद्यते । रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यं ॥ २१ ॥ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमि त्वा हवामहे

॥ २२ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ओँ ॥ द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे । क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः । ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्त्ति जायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥ एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन्क्षेत्रे संहरत्येष देवः । भूयः सृष्ट्वा यतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥ सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्प्रकाशयन्भ्राजते यद्व-नड्वान् । एवं स देवो भगवान्वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥ यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान्परिणामयेद्यः । सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥ तद्वेद गुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिं । ये पू-

श्वे० श्व० ॥ १८६ ॥

र्वे देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥ गुणान्वयो यः फलकर्मकर्त्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥ अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रोऽप्यपरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ॥ ९ ॥ नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥ १० ॥ सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासाम्बुवृष्ट्यात्मविवृद्धजन्म । कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसम्प्रपद्यते ॥ ११ ॥ स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति । क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपिदृष्टः ॥ १२ ॥ अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये

उ० अ० ५ ॥ १८६ ॥

विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपं। विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥ १३॥
भावग्राह्यमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवं। कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुं॥ १४॥
इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥ ॐ॥ स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं
तथान्ये परिमुह्यमानाः। देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रं॥ १॥ येना-
वृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः। तेनेशितं कर्म विवर्त्तते ह पृथ्व्या-
प्यतेजोऽनिलखानि चिन्त्यं॥ २॥ तत्कर्म कृत्वा विनिवर्त्त्यं भूयस्तत्त्वस्य तत्त्वेन समे-
त्य योगं। एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः॥ ३॥ आरभ्य क-
र्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः। तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये
याति स तत्त्वतोऽन्यः॥ ४॥ आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः।

तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वं ॥ ५ ॥ स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयं । धर्मावहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥ तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यं ॥ ७ ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८ ॥ न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गं । स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥ यस्तूर्णनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः । देव एकः स्वमावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययं ॥ १० ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता

केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥ एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥ एको हꣳसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥ स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सꣳसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥ १६ ॥ स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता । य ईशेऽस्य

152

जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यते ईशनाय ॥ १७ ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तꣳह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ निष्कलं निष्क्रियꣳशान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परꣳसेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥ तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् । अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टम् ॥ २१ ॥ वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितम् । नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥ २३ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्समाप्ता ॥ १० ॥

अथ ब्रह्मबिन्दूपनिषत् ॥ अमृतबिन्दूपनिषद्वेद्यं यत्परमाक्षरम् । तदेव हि त्रिपाद्रामचन्द्राख्यं नः परा गतिः॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ २ ॥ यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते । तस्मान्निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ३ ॥ निरस्तविषयासङ्गं सन्निरुद्धं मनो हृदि । यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥ ४ ॥ तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् । एतज्ज्ञानं च मोक्षं च

अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ५ ॥ १ ॥ नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यमचिन्त्यं चिन्त्यमेव च । पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ६ ॥ स्वरेण सन्धयेद्योगमस्वरं भावयेत्परम् । अस्वरेण हि भावेन भावो नाभाव इष्यते ॥ ७ ॥ तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ ८ ॥ निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् । अप्रमेयमनाद्यं च ज्ञात्वा च परमं शिवम् ॥ ९ ॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च शासनम् । न मुमुक्षा न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थता ॥ १० ॥ २ ॥ एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । स्थानत्रयाद्व्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १२ ॥ घटसम्भृतमाकाशं लीयमाने घटे

यथा । घटो लीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो घटोपमः ॥ १३ ॥ घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः । तद्भग्नं न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १४ ॥ शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्करे । भिन्ने तमसि चैकत्वमेकमेवानुपश्यति ॥ १५ ॥ ३ ॥ शब्दाक्षरं परं ब्रह्म यस्मिन्क्षीणे यदक्षरम् । तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्दब्रह्मपरं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १७ ॥ ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्त्वतः । पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ १८ ॥ गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता । क्षीरवत्पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ १९ ॥ घृतमिव पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम् । सततं मन्थयितव्यं मनसा मन्थानभूतेन ॥ २० ॥ ज्ञाननेत्रं समा-

दाय चरेद्ब्रह्मितः परम् । निष्कलं निर्मलं शान्तं तद्ब्रह्माहमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥ सर्वे भूताधिवासं च यद्भूतेषु वसत्यधि । सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेव तदस्म्यहं वासुदेव इति ॥ २२ ॥ ४ ॥ सहेति शान्तिः इत्यथर्ववेदे ब्रह्मबिन्दूपनिषत्समाप्ता ॥ ११ ॥

अथ कैवल्योपनिषत् ॥ कैवल्योपनिषद्वेद्यं कैवल्यानन्दतुन्दिलम् । कैवल्यगिरिजारामं स्वमात्रं कलयेऽन्वहम् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ अथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच । अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढाम् । यथा चिरात्सर्व्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषं याति विद्वान् ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवैहि । न कर्म्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ २ ॥ परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्य-

तयो विशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ३ ॥ ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे । विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः ॥ ४ ॥ अन्त्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य । हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विषदं विशोकम् ॥ ५ ॥ अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् । तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥ ६ ॥ उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥ ७ ॥ स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् । स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥ ८ ॥ स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।

ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥ ९ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । सम्पश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ १० ॥ आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पापं दहति पण्डितः ॥ ११ ॥ स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् । स्त्रियन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ॥ १२ ॥ स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके । सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥ २३ ॥ पुनश्च जन्मान्तरकर्म्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः । पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततः सुजातं सकलं विचित्रम् ॥ १४ ॥ आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिल्लयं याति पुरत्रयं च ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्यो-

तिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ १५ ॥ यत्परं ब्रह्म सर्व्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्। सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं सत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥ १६ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा शिवः ॥ १८ ॥ मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । मयि सर्व्वं लयं याति तद्ब्रह्मा-द्वयमस्म्यहम् ॥ १९ ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं वि-श्वमहं विचित्रम् । पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥ २० ॥ अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः । अहं विजानामि विविक्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ॥ २१ ॥ वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो वेदा-

196

न्तकृद्वेदविदेव चाहम् । न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो न जन्म देहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥ २२ ॥ न भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं च । एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ॥ २३ ॥ समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं प्रयाति शुद्ध परमात्मरूपम् ॥ यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आत्मपूतो भवति स सुरापानात्पूतो भवति स ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति स सुवर्णस्तेयात्पूतो भवति स कृत्याकृत्यात्पूतो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवत्वित्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् ॥ अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् । तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं पदमश्नुते कैवल्यं पदमश्नुते ॥ २४ ॥ द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदे कैवल्योपनिषत्समाप्ता ॥ १२ ॥

अथ जाबालोपनिषत् ॥ जाबालोपनिषत्ख्यातं संन्यासज्ञानगोचरम् ॥ वस्तुतस्तैपदं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद्यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येत तदविमुक्तमेव इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ॥ अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुञ्चेत् एवमेवैतद् याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥ अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य

एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ॥ सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ वरणायां नाश्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति ॥ का वै वरणा का च नाशीति ॥ सर्वानिन्दियकृतान्दोषान्वारयतीति तेन वरणा भवतीति ॥ सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नाशी भवतीति ॥ कतमं चास्य स्थानं भवतीति ॥ भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । एतद्वै सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते इति। सोऽविमुक्त उपास्य इति। सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे। यो वैतदेवं वेदेति ॥ २ ॥ अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहीति ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ शतरुद्रियेणेत्येतान्येव ह वा अमृतस्य नामानि ॥ एतैर्ह वा अमृतो भवतीति ॥ एवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः ॥ ३ ॥ अथ हैनं जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच

भगवन् सन्यासं ब्रूहीति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। ब्रह्मचर्य्यं परिसमाप्य गृही भवेत्। गृही भूत्वा वनी भवेत्। वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वनाद्वा॥ अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्। तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। तदु तथा न कुर्यादाग्नेयीमेव कुर्यात्॥ अग्निर्हि वै प्राणः प्राणमेव तथा करोति। त्रैधातवीयामेव कुर्यात्। एतयेव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति॥ अयं ते योनिर्ऋत्विजो यतो जातः प्राणादरोचथाः। तं प्राणं जानन्नग्न आरोह अथा नो वर्द्धय रयिम् इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत्॥ एष ह वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह॥ ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदाग्नेमाघ्रापयेत्॥ यद्यग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात्। आपो वै सर्वा देवताः। सर्वाभ्यो देवताभ्यो

जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात्साज्यं हविरनामयं मोक्षमन्त्रः त्रय्येवं वदेत् । एतद्ब्रह्मैतदुपासितव्यम् । एवमेवैतद्भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ४ ॥ अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम् पृच्छामि त्वा याज्ञवल्क्य अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मापः प्राश्याचम्यायं विधिः परिव्राजकानाम् । वीराध्वाने वा अनाशके वा अपां प्रवेशे वा अग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षणो ब्रह्मभूयाय भवतीति । यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा सन्न्यसेत् । एष पन्था ब्रह्मणा ह्यानुचितस्तेनैति सन्न्यासी ब्रह्मविदित्येवमेवैष भगवन् याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ तत्र परमहंसानामसंवर्त्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा

अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां-यज्ञोपवीतं च इत्येतत्सर्वं भूःस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥ यथा जातरूपधरो निर्ग्रन्थो निष्परिग्रहस्तत्तद्ब्रह्ममार्गे सम्यक्सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथो-क्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपात्रेण लाभालाभयोः समो भूत्वा शून्यागारदेवगृह-तृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्जर-स्थण्डिलेषु तेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुभकर्म-निर्मूलनपरः सन्न्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम परमहंसो नामेति ॥ ६ ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदे जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ हंसोपनिषत् ॥ ॐ हंसाख्योपनिषत्प्रोक्तनादालिर्यत्र विश्रमेत् । तदाधारं निराधारं ब्रह्ममात्रमहं महः ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ गौतम उवाच । भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । ब्रह्मविद्याप्रबोधो हि केनोपायेन जायते ॥ १ ॥ सनत्कुमार उवाच । विचार्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः । पार्वत्या कथितं तत्त्वं शृणु गौतम तन्मम ॥ २ ॥ अनाख्येयमिदं गुह्यं योगिनां कोशसन्निभम् । हंसस्याकृतिविस्तारं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ३ ॥ अथ हंसपरमहंसनिर्णयं व्याख्यास्यामः । ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय हंसहंसेति सदा ध्यायन्सर्वेषु देहेषु व्याप्य वर्त्तते ॥ यथा ह्यग्निः काष्ठेषु तिलेषु तैलमिव तं विदित्वा न मृत्युमेति । गुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य मणिपूरकं च गत्वा अनाहतमतिक्र-

स्य विशुद्धौ प्राणान्निरुध्याज्ञामनुध्यायन्ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन्त्रिमात्रोऽहमित्येवं सर्वदा ध्या-
यन् । अथो नादमाधाराद् ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं शुद्धस्फटिकसङ्काशं स वै ब्रह्म परमात्मे-
त्युच्यते ॥ १ ॥ अथ हंस ऋषिः । अव्यक्ता गायत्री छन्दः । परमहंसो देवता । अहमिति
बीजम् । स इति शक्तिः । सोऽहमिति कीलकम् । षट्सङ्ख्यया अहोरात्रयोरेकविंशतिस-
हस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्ति । सूर्याय सोमाय निरञ्जनाय निराभासाय तनु
सूक्ष्म प्रचोदयादिति अग्नीषोमाभ्यां वौषट् हृदयाद्यङ्गन्यासकरन्यासौ भवतः । एवं
कृत्वा हृदये अष्टदले हंसात्मानं ध्यायेत् । अग्नीषोमौ पक्षावोङ्कारः शिरो बिन्दुस्तु ने-
त्रं मुखं रुद्रो रुद्राणी चरणौ बाहू कालश्चाग्निश्चोभे पार्श्वे भवतः । पश्यत्यनागारश्च
शिष्टोभयपार्श्वे भवतः । एषोऽसौ परमहंसो भानुकोटिप्रतीकाशः । येनेदं व्याप्तम् । त-

200

स्याष्टधा वृत्तिर्भवति। पूर्वदले पुण्ये मतिः आग्नेये निद्रालस्यादयो भवन्ति याम्ये क्रूरे मतिः नैर्ऋते पापे मनीषा वारुण्यां क्रीडा वायव्ये गमनादौ बुद्धिः सौम्ये रतिप्रीतिः ईशाने द्रव्यादानं मध्ये वैराग्यं केशरे जाग्रदवस्था कर्णिकायां स्वप्नं लिङ्गे सुषुप्तिः पद्मत्यागे तुरीयं यदा हंसो नादे लीनो भवति तदा तुर्यातीतमुन्मननमजपोपसंहारमित्याभिधीयते। एवं सर्वं हंसवशात्तस्मान्मनो हंसो विचार्यते। स एव जपकोट्या नादमनुभवति एवं सर्वं हंसवशान्नादो दशविधो जायते। चिणीति प्रथमः। चिञ्चिणीति द्वितीयः। घण्टानादस्तृतीयः। शङ्खनादश्चतुर्थः। पञ्चमस्तन्त्रीनादः। षष्ठस्तालनादः। सप्तमो वेणुनादः। अष्टमो मृदङ्गनादः। नवमो भेरीनादः। दशमो मेघनादः। नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत्। प्रथमे चिञ्चिणी गात्रं द्वितीये गात्रभञ्जनम्।

तृतीये खेदनं याति चतुर्थे कम्पते शिरः ॥ पञ्चमे स्रवंते तालु षष्ठेऽमृतनिषेवणम् ।
सप्तमे गूढविज्ञानं परा वाचा तथाष्टमे ॥ अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथामलम् ।
दशमे परमं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्मसान्निधौ ॥ तस्मिन् मनो विलीयते मनसि सङ्कल्पवि-
कल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयं ज्योतिः शुद्धो बुद्धो
नित्यो निरञ्जनः शान्तः प्रकाशत इति ॥ इति वेदप्रवचनं वेदप्रवचनम् ॥ २ ॥ ॐ पूर्ण-
मद इति शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदे हंसोपनिषत्समाप्ता ॥

201

अथारुणिकोपनिषत् ॥ ॐ आरुणिकाख्योपनिषत्ख्यातसन्न्यासिनोमलाः ।
यत्प्रबोधाद्यान्ति मुक्तिं तद्रामब्रह्म मे गतिः ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शांतिः ॥ ॐ
आरुणिः प्राजापत्यः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गत्वोवाच । केन भगवन्कर्माण्यशेषतो

विसृजामीति । तं होवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान्भ्रातॄन्बन्ध्वादींश्छिखां यज्ञोपवीतं यागं स्वाध्यायं भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकं चातलपातालवितलसुतलरसातलमहातलतलातलं ब्रह्माण्डं च विसृजेत् । दण्डमाच्छादनं च कौपीनं च परिग्रहेत् । शेषं विसृजेदिति ॥ १ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा उपवीतं भूमावप्सु वा विसृजेत्। लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च स्ववाचाग्नौ समारोपयेत् । कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत् । पवित्रं विसृजेत् । दण्डाल्लँलोकांश्च विसृजेदिति होवाच । अत ऊर्द्ध्वममन्त्रवदाचरेत् । ऊर्द्ध्वगमनं विसृजेत्। औषधवदशनमाचरेत् । त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् । सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदिति ॥ २ ॥

खल्वहं ब्रह्मसूचनात्सूत्रं ब्रह्मसूत्रमहमेव विद्वान् त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्विद्वान्य एवं वेद सन्न्यस्तं मया सन्न्यस्तं मया सन्न्यस्तं मयेति त्रिरुक्त्वाभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । सखामागोपायोजः सखायोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेति । अनेन मंत्रेण कृतं वैणवं दण्डं कौपीनं परिग्रहेदौषधवदशनमाचरेदौषधवदशनं प्राश्नीयाद्यथा लाभमश्नीयात् । ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन हे रक्षत हे रक्षत हे रक्षत इति ॥ ३ ॥ अथातः परमहंसपरिव्राजकानामासनशयनादिकं भूमौ ब्रह्मचर्यं मृत्पात्रमलाबुपात्रं दारुपात्रं वा यतीनां कामक्रोधहर्षरोषलोभमोहदम्भदर्पेच्छासूयाममत्वाहंकारादीनपि परित्यजेत् । वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत् । द्वावेव वा विचरेद्द्वावेव वा विचरेदिति ॥ ४ ॥ स खल्वेवं

यो विद्वान्सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत् । पितरं पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म कलत्रं चान्यदपीह यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रमुदरपात्रं वा । ओं हि ओं हि ओं हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत् ॥ खल्वेतदुपनिषदं विद्वान् य एवं वेद पालाशं बैल्वमाश्वत्थमौन्दुम्बरं दण्डं मौञ्जीं मेखलां यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा शूरो य एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ॥ दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदमिति । एवं निर्वाणानुशासनं वेदानुशासनं वेदानुशासनमिति ॥ ५ ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदे आरुणिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ गर्भोपनिषत् । ॐ यद्गर्भोपनिषद्वेद्यं गर्भस्य स्वात्मबोधकम् । शरीरापह्नवात्सिद्धं स्वमात्रं कलये हरिम् ॥ ॐ सह नाववत्विति शांतिः ॥ ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु

वर्त्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् । तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥ भवति पञ्चात्मकमिति कस्मात् पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशम् इत्यस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे तत्र यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं ता आपः यदुष्णं तत्तेजः यत्सञ्चरति स वायुः यत्सुषिरं तदाकाशमित्युच्यते । तत्र पृथिवी धारणे आपः पिण्डीकरणे तेजः प्रकाशने वायुर्व्यूहने आकाशमवकाशप्रदाने । पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ त्वक् स्पर्शे चक्षुषी रूपे जिह्वा रसने नासिका घ्राणे उपस्थ आनन्दने अपानमुत्सर्गे बुद्ध्या बुध्यति मनसा सङ्कल्पयति वाचा वदति । षडाश्रयमिति कस्मात् । मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरसान् विन्दतीति । षड्जऋषभगा-

2०3

न्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाश्चेतीष्टानिष्टशब्दसंज्ञाः प्रणिधानाद्दशविधा भवन्ति ॥ १ ॥ शुल्को रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डर इति । सप्तधातुकमिति कस्मात् यदा देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नायवः स्नायुभ्योऽस्थीनि अस्थिभ्यो मज्जा मज्जातः शुक्रं शुक्रशोणितसंयोगादावर्त्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति हृदयेऽन्तराग्निः अग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः वायुतो हृदयं प्राजापत्यात् क्रमात् ॥ २ ॥ ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवति अर्द्धमासाभ्यन्तरे पिण्डो भवति । मासाभ्यन्तरे कठिनो भवति मासद्वयेन शिरः संपद्यते । मासत्रयेण पादप्रदेशो भवति । अथ चतुर्थे

मासे गुल्फजठरकटिप्रदेशा भवन्ति । पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति । षष्ठे मासे मुखनासिकाक्षिश्रोत्राणि भवन्ति । सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवति । अष्टमे मासे सर्वलक्षणसम्पूर्णो भवति । पितू रेतोऽतिरेकात्पुरुषः मातू रेतोऽतिरेकात्स्त्री उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसको भवति । व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना भवन्ति । अन्योऽन्यवायुपरिपीडितशुक्रद्वैविध्यात्तनु स्यात्ततोयुग्माः प्रजायन्ते । पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादिज्ञानाक्षराक्षरमोङ्कारं चिन्तयतीति तदेतदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे तस्यैव देहिनः । अथ मात्राशितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्यायते । अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानकरणसम्पूर्णो भवति । पूर्वजातिं स्मरति । शुभाशुभं च कर्म

204

विन्दति ॥ ३ ॥ पूर्वयोनिसहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया । आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः । यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः । अहो दुःखो-दधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् । अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥ यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारा-यणम् । अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥ यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्सा-ङ्ख्यं योगमभ्यसे । अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥ यदि योन्याः प्रमुच्या मि ध्याये ब्रह्म सनातनम् ॥ अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शु-

भाशुभं विन्दति ॥ ४ ॥ शरीरमिति कस्मात् । अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्श-
नाग्निः कोष्ठाग्निरिति । तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशितपीतलेह्यचोष्यं पचति । दर्शनाग्नी
रूपाणां दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः शुभाशुभं च कर्म विन्दति । त्रीणि स्थानानि
भवन्ति मुखे आहवनीय उदरे गार्हपत्यो हृदि दक्षिणाग्निः आत्मा यजमानो मना
ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि हवींषि कर्मे-
न्द्रियाणि शिरः कपालं केशा दर्भा मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं शिरः षोडश पार्श्व-
दन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं सन्धिशतं सनवकं स्नायुशतं सप्त शिरा-
शतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि च ह वै त्रीणि शतानि षष्ठीः सार्द्धचतस्रो रोमा-
णि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादश पला जिह्वा पित्तप्रस्थं कफस्याढकं शुक्रकुडवं

मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात् । पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रमिति ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ इति गर्भोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नारायणोपनिषत् ॥ मायातत्कार्यमखिलं यद्बोधाद्यात्यपह्नवम् ॥ त्रिपान्नारायणाख्यं तत्कलये स्वात्ममात्रतः ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत ॥ प्रजाः सृजेयेति ॥ नारायणात्प्राणो जायते ॥ मनःसर्वेन्द्रियाणि च ॥ खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ नारायणाद्ब्रह्मा जायते ॥ नारायणाद्रुद्रो जायते ॥ नारायणादिन्द्रो जायते ॥ नारायणात्प्रजापतिः प्रजायंते ॥ नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छन्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते ॥ नारायणात्प्रवर्तन्ते ॥ नारायणे प्रलीयन्ते ॥ एतदृग्वेदशिरोऽधीते ॥ १ ॥ अथ नित्यो

नारायणः ॥ ब्रह्मा नारायणः ॥ शिवश्च नारायणः ॥ शक्रश्च नारायणः ॥ कालश्च नारायणः ॥ दिशश्च नारायणः ॥ विदिशश्च नारायणः ॥ ऊर्ध्वं च नारायणः ॥ अधश्च नारायणः ॥ अन्तर्बहिश्च नारायणः ॥ नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ॥ निष्कलङ्को निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित् ॥ य एवं वेद स विष्णुरेव भवति स विष्णुरेव भवति ॥ एतद्यजुर्वेदशि-रोऽधीते ॥ २ ॥ ॐमित्यग्रे व्याहरेत् ॥ नम इति पश्चात् नारायणायेत्युपरिष्टात् ॥ ॐमित्येकाक्षरम् ॥ नम इति द्वे अक्षरे ॥ नारायणायेति पञ्चाक्षराणि ॥ एतद्वै नारायणास्याष्टाक्षरं पदम् । यो ह वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदमध्येति ॥ अनपब्रुवः स-र्वमायुरेति ॥ विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं गौपत्यं ततोऽमृतत्वमश्नुते ततोऽमृतत्वमश्नुत

इति ॥ एतत्सामवेदशिरोऽधीते ॥ ३ ॥ प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपम् ॥ अकार उकारो मकार इति ॥ ता अनेकधा समभवत्तदेतदोमिति यमुक्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ॐ नमो नारायणायेति मंत्रोपासको वैकुण्ठभुवनं गमिष्यति ॥ तदिदं पुण्डरीकं विज्ञानघनम् ॥ तस्मात्तडिदाभमात्रम् ॥ ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ॥ ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरुच्यत इति ॥ सर्वभूतस्थमेकं वै नारायणं कारणपुरुषमकारणं परं ब्रह्मो ॥ एतदथर्वशिरोऽधीते ॥ ४ ॥ प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति ॥ सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति ॥ तत्सायं प्रातरधीयानो पापोऽपापो भवति ॥ माध्यंदिनमादित्याभिमुखोऽधीयानः पञ्चमहापातकोपपातकात्प्रमुच्यते ॥ सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते ॥ नारायणसायुज्यमवाप्नोति

श्रीमन्नारायणसायुज्यमवाप्नोति य एवं वेद ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥

इति नारायणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नारायणोपनिषत् ॥ मायातत्कार्यमखिलं यद्बोधाद्यात्यपह्नवम् । त्रिपान्नारायणाख्यं तत्कलये स्वात्ममात्रतः ॥ १ ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान् ॥ शुक्रेण ज्योतीꣳषि समानुप्रविष्टः ॥ प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः ॥ यस्मिन्निदꣳ संचविचैति सर्वं यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः ॥ तदेव भूतं तदुभव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् ॥ येनावृतं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च ॥ यमन्तःसमुद्रे कवयोऽवयन्ति यदक्षरे

---

१ इयं नारायणोपनिषदुपरितननारायणोपनिषदो भिन्नैवोपलब्धा अतोऽत्र संगृहीता ।

परमे प्रजाः ॥ यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यचसर्ज भूम्याम् ॥ यदोषधीभिः पुरुषान्पशूꣳश्च विवेश भूतानि चराचराणि ॥ अतः परं नान्यदणीयसꣳहि परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥ यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ॥ १ ॥ तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ॥ इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भवनस्य नाभिः ॥ तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः ॥ तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः ॥ सर्वेनिमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ॥ कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥ अर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्ताम् ॥ स आपः प्रदुघे उभे इमे अन्तरिक्षमथो सुवः ॥ नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ॥ न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः ॥ २ ॥ न संदृशे तिष्ठति रूप-

मस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ॥ हृदा मनीषामनसाभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृता-
स्ते भवन्ति ॥ अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ ॥ एष हि देवः प्रदिशोऽनुसर्वाः
पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः ॥ स विजायमानः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखास्ति-
ष्ठति विश्वतोमुखः ॥ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् ॥
संबाहुभ्यां नमति संपतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः॥ वेनस्तत्पश्यन्विश्वा भुवनानि
विद्वान्यत्र विश्वं भवत्येकनीलम् ॥ यस्मिन्निद ँ संचविचैक ँ स ओतः प्रोतश्च विभुप्र-
जासु ॥ प्रतद्वोचे अमृतं नु विद्वान् ॥ गन्धर्वो नाम निहितं गुहासु ॥ ३ ॥ त्रीणि
पदा निहिता गुहासु यस्तद्वेद सवितुः पितासत् ॥ स नो बन्धुर्जनिता स विधाता
धामानि वेद भुवनानि विश्वा ॥ यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त ॥

2 08

परिद्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥ परिलोकान्परिदिशः परिसुवः ॥ ऋतस्य तन्तुं वितते विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्प्रजासु ॥ परीत्य लोकान्परीत्य भूतानि परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ॥ प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्यात्मनात्मानमभिसंबभूव ॥ सदसस्पतिमद्भुतम् ॥ प्रियामिन्द्रस्य काम्यम् ॥ सनिंमेधामयासिषं उद्दीप्यस्व जातवेदोपघ्नं निर्ऋतिं मम ॥ ४ ॥ पशूꣳश्च मह्यमावह ॥ जीवनं च दिशो दिश ॥ मानोहिꣳसीज्जातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत् ॥ अबिभ्रदग्न आगहि श्रियामापरिपातया ॥ पुरुषस्य विद्महे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि ॥ तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि ॥ तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि ॥ तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् ॥ तत्पुरुषाय विद्महे चक्रतुण्डाय धीमहि ॥ ५ ॥ तन्नो नन्दिः प्रचोदयात् ॥ तत्पुरुषाय विद्महे

महासेनाय धीमहि ॥ तन्नः षण्मुखः प्रचोदयात् ॥ तत्पुरुषाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि ॥ तन्नो गरुडः प्रचोदयात् ॥ वेदात्मनाय विद्महे हिरण्यगर्भाय धीमहि ॥ तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ॥ नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि ॥ तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदꣳष्ट्राय धीमहि ॥६॥ तन्नो नारसिꣳहः प्रचोदयात् ॥ भास्कराय विद्महे महद्द्युतिकराय धीमहि ॥ तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् ॥ वैश्वानराय विद्महे लालीलाय धीमहि ॥ तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ॥ कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारि धीमहि ॥ तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात् ॥ सहस्रपरमा देवी शतमूला शताङ्कुरा ॥ सर्वꣳहरतु मे पापं दूर्वा दुःस्वप्ननाशनी ॥ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुषः परुषः परी ॥ ७ ॥ एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोह-

209

सि ॥ तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरे ॥ शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां पदे पदे ॥ भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणी ॥ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥ मृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ॥ मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥ मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्वं तन्मे निर्णुद मृत्तिके ॥ तया हतेन पापेन गच्छामि परमां गतिम् ॥ यत इन्द्रभयामहे ततो नो अभयं कृधि ॥ मघवंच्छग्धित-वतन्न ऊतये ॥ विद्विषो विमृधो जहि ॥ स्वस्तिदाविशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ॥ वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ आपांतम-

न्युस्तृपलप्रभर्माधुनिः शिमीवाञ्छरुमा ऽऋजीषी॥ सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ९ ॥ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः ॥ सबुध्निया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ स्योनापृथिवि भवानृक्ष-रानिवेशनी ॥ यच्छानः शर्म सप्रथाः ॥ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ॥ ईश्वरी ऽसर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ श्रीर्मे भजतु ॥ अलक्ष्मीर्मे नश्यतु ॥ विष्णु-मुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाल्लँोकाननपजय्यमभ्यजयन् ॥ महा ऽइन्द्रो वज्रबाहुः षोड-शीशर्म यच्छतु ॥१०॥ स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि ॥ सोमान ऽ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥ कक्षीवन्तं य औशिजम् ॥ शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सी-दतु योऽस्मान्द्वेष्टि ॥ चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ॥ तेन

पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरेम ॥ सजोषा इन्द्रसगणो मरुद्भिः सोमं-
पिब वृत्रहञ्छूर विद्वान् ॥ जहि शत्रु ँ रपमृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥
सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मः ॥ आपो हिष्ठामयो भुवस्ता न ऊर्ज्जे दधातन ॥ ११ ॥ महेरणाय
चक्षसे ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयते हनः ॥ उशतीरिव मातरः ॥
तस्मा अरंगमामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ ॥ आपो जनयथा च नः ॥ हिरण्यशृ-
ङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ॥ यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रति-
ग्रहः ॥ यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् ॥ तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्प-
तिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः ॥ नमोऽग्नयेप्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो

वारुण्यै नमोऽद्भ्यः ॥ १२ ॥ यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतात् ॥
अत्याशनादतीपानाद्यच्च उग्रात्प्रतिग्रहात् ॥ तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शतु ॥
सोऽहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः ॥ नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोक-
ताम् ॥ यश्चाप्सु वरुणः स पुनात्वघमर्षणः ॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि-
स्तोम ँ्स च तापरुष्णिया ॥ असिक्नियामरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्यासुषोमया ॥
ऋतं च सत्यं चाभीद्धातपसोध्यजायत ॥ ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रो अर्णवः
॥ १३ ॥ समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत ॥ अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो
वशी ॥ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ॥ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो
सुवः ॥ यत्पृथिव्या ँ्रजस्वमान्तरिक्षे विरोदसी ॥ इमा ँ्स्तदापो वरुणः पुनात्वघम-

र्षणः ॥ पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वघमर्षणः ॥ एष भूतस्य मध्ये भुवनस्य गोप्ता ॥
एष पुण्यकृतां लोकानेष मृत्योर्हिरण्मयम् ॥ द्यावापृथिव्योर्हिरण्मयꣳसꣳश्रितꣳसु-
वः ॥ १४ ॥ स नः सुवः सꣳशिशाधि ॥ आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि ॥ ज्योतिर्ज्वलति
ब्रह्माहमस्मि ॥ योऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मि ॥ अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि ॥ अहमेवाहं मां जुहो-
मि स्वाहा ॥ अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ॥ वरुणोपामघमर्षणस्तस्मा-
त्पापात्प्रमुच्यते ॥ रजोभूमिस्त्वमाꣳरोदयस्व प्रवदन्ति धीराः ॥ आक्रान्त्समुद्रः प्रथमे-
विधर्मनजनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ॥ वृषा पवित्रे अधि सा नो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे
सुवान इन्दुः ॥ १५ ॥ परस्ताद्यशोगुहासु मम चक्रतुण्डाय धीमहि तीक्ष्णदꣳष्ट्राय धीमहि
परिप्रातिष्ठितं देभुर्यच्छतु दधातनाद्योऽर्णवः सुवो राजैकं च ॥ १॥ रुद्रो रुद्रश्च दन्तिश्च

नन्दिः षण्मुख एव च ॥ गरुडो ब्रह्म विष्णुश्च नारसिँ॰हस्तथैव च ॥ आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाम्भसि ॥ मम वचमसुवेनावभावैकात्यायनाय ॥ जातवेदसे सुनवामसोममराती यतो निदहाति वेदः ॥ स नः पर्षदातिदुर्गाणि विश्वानावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ॥ दुर्गां देवी ँ॰शरणमहं प्रपद्ये सुतरसितरसे नमः ॥ अग्ने त्वं पारयानव्यो अस्मान्त्स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा ॥ पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवातोकायतनयाय शंयोः ॥ विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावादुरितातिपर्षि ॥ अग्ने अत्रिवन्मनसा गृणानोऽस्माकं ब्रोध्यविता तनूनाम् ॥ पृतनाजित ँ॰सहमानमुग्रमग्नि ँ॰हुवेम परमात्सधस्थात् ॥ स नः पर्षदतिदुर्गाणि विश्वाक्षामद्देवो अतिदुरितात्यग्निः ॥ प्रत्नोषि कमीड्यो अध्व-

212

रेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि ॥ स्वा चाग्ने तनुवं पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभग-मायजस्व ॥ गोभिर्जुष्टमयुजो निषिक्तं तवेन्द्र विष्णोरनुसंचरेम ॥ नाकस्य पृष्ठमभि-संवसानो वैष्णवीं लोक इह मादयन्ताम् ॥ अग्निश्चत्वारि च ॥२॥ भूरन्नमग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवोऽन्नं वायवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा सुवरन्नमादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवःसुवरन्नं चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवरन्नमोम् ॥ ३ ॥ भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवो वायवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा सुवरादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भु-वःसुवश्चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवरग्न ओम् ॥ ४ ॥ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा भूर्भुवःसुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रे-

भ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवर्महरोम् ॥ ५ ॥ पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा ॥ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा ॥ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा ॥ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा ॥६॥ पाहि नो अग्न एकया ॥ पाह्युत द्वितीयया ॥ पाह्यूर्जं तृतीयया ॥ पाहि गीर्भिश्चतसृभिर्वसो स्वाहा ॥७॥ यश्छन्दसामृषभो विश्वरू-पश्छन्दोभ्यश्छन्दाꣳस्याविवेश ॥ स चाꣳशिक्यः पुरोवाचोपनिषदिन्द्रो ज्येष्ठ इन्द्रियाय ऋषिभ्यो नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवश्छन्द ओम् ॥ ८ ॥ नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्त्वनिराकरणं धारयिता भूयासं कर्णयोः श्रुतं माच्योढ्वं ममामुष्य ओम् ॥ ९ ॥ ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपो दमस्तपः शमस्तपो दानं तपो यज्ञं तपो भूर्भुवःसुवर्ब्रह्मैतदुपास्यैतत्तपः ॥१०॥ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वा-

त्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति यथासिधारां कर्तैव हितामवक्रामेयद्युवेयुवे-
हवाविहृयिष्यामि कर्तं पतिष्यामीत्येवममृतादात्मानं जुगुप्सेत् ॥ ११ ॥ अणो-
रणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥ तमक्रतुं पश्यति वीतशो-
को धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त जिह्वाः ॥ सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशयान्निहिताः सप्त सप्त ॥
अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ॥ अतश्च विश्वा ओषध-
यो रसाच्च येनैष भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा ॥ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो
मृगाणाम् ॥ श्येनो गृध्राणाꣳ स्वधितिर्वनानाꣳसोमः पवित्रमत्येतिरेभन्न ॥ अजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीꣳसरूपाम् ॥ अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ १ ॥ हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषद-तिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ घृतं मिमिक्षिरे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमुवस्य धामा ॥ अनुष्वधमावह मादय-स्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ समुद्रादूर्मिर्मधुमाꣳउदारदुपाꣳशुना सममृतत्वमा-नट् ॥ घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ वयं नाम प्रब्रवा-माघृतेनास्मिन्यज्ञे धारयामानमोभिः ॥ उपब्रह्माशृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोवमीद्गौर एतत् ॥ चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ॥ त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याꣳआविवेश ॥ २ ॥ त्रिधाहितं पाणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ॥ इन्द्र एकꣳसूर्य एकं जजान वेनादेकꣳस्वधया निष्टतक्षुः ॥ यो

देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वा धियो रुद्रो महर्षिः ॥ हिरण्यगर्भं पश्यति जायमान᳖स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु ॥ यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ॥ वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ द᳖हं विपापं परमेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस᳖स्थम् ॥ तत्रापि द᳖हं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम् ॥ यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ॥ तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ ३ ॥ अजोऽन्या आविवेश सर्वे चत्वारि च

॥ १२ ॥ सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् ॥ विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥ विश्वतः परमान्नित्यं विश्वं नारायणꣳहरिम् ॥ विश्वमेवेदं पुरुषस्त-द्विश्वमुपजीवति ॥ पतिं विश्वस्यात्मेश्वरꣳ शाश्वतꣳ शिवमच्युतम् ॥ नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ॥ नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ॥ नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ॥ नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः ॥ यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ १ ॥ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ अनन्तमव्ययं कविꣳसमुद्रेन्तं विश्वशंभुवम् ॥ पद्मकोशप्रतीकाशꣳहृदयं चाप्यधोमुखम् ॥ अधोनिष्ट्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति ॥ ज्वालमालाकुलं भाति विश्वस्यायतनं महत् ॥ संततꣳशिलाभिस्तुलम्बत्याकोशसन्निभम् ॥ तस्यान्ते

सुषिरꣳसूक्ष्मं तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतो-
मुखः ॥ सोऽग्रभुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमजरः कविः ॥ तिर्यगूर्ध्वमधःशायी रश्मय-
स्तस्य संतता ॥ संतापयति स्वं देहमापादतलमस्तगः ॥ तस्य मध्ये वह्निशिखा अणी-
योर्ध्वा व्यवस्थितः ॥ नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेव भास्वरा ॥ नीवारशूकवत्तन्वी पीता
भास्वत्यणूपमा । तस्या शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ॥ स ब्रह्म स शिवः स ह-
रिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥ २ ॥ अपिवासंतता षट्च ॥ १३ ॥ आदित्यो
वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचस्तदृचां मण्डलꣳस ऋचां लोकोऽथ य एष एत-
तस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले-
ऽर्चिषि पुरुषस्तानि यजूꣳषि स यजुषां मण्डलꣳस यजुषां लोकः सैषा त्रय्येव विद्या

तपति य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥ आदित्यो वै तेज ओजो बलं यशश्चक्षुः श्रोत्रमात्मा मनो मन्युर्मनुर्मृत्युः सत्यो मित्रो वायुराकाशः प्राणो लोकपालः कः किं कं तत्सत्यमन्नममृतो जीवो विश्वः कतमः स्वयंभु ब्रह्मैतदमृत एष पुरुष एष भूतानामधिपतिर्ब्रह्मणः सायुज्य ँ सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवताना ँ सायुज्य ँ सार्ष्ठिता ँ समानलोकतामाप्नोति य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ १५ ॥ निधनपतये नमः ॥ निधनपतान्तिकाय नमः ॥ ऊर्ध्वाय नमः ॥ ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः ॥ हिरण्याय नमः ॥ हिरण्यलिङ्गाय नमः ॥ सुवर्णाय नमः ॥ सुवर्णलिङ्गाय नमः ॥ दिव्याय नमः ॥ दिव्यलिङ्गाय नमः ॥ भवाय नमः ॥ भवलिङ्गाय नमः ॥ शर्वाय नमः ॥ शर्वलिङ्गाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवलिङ्गाय नमः ॥ ज्वलाय नमः ॥ ज्वललिङ्गाय नमः ॥ आत्माय नमः ॥

216

आत्मलिङ्गाय नमः ॥ परमाय नमः ॥ परमलिङ्गाय नमः ॥ एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलि-ङ्गꣳस्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रम् ॥ १६ ॥ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमो-नमः ॥ भवे भवे नाति भवे भवस्व माम् ॥ भवोद्भवाय नमः ॥ १७ ॥ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ॥ १८ ॥ अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः ॥ सर्वेभ्यः सर्व-शर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥ १९ ॥ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि ॥ तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ २० ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् ॥ ब्रह्माधिप-तिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवो ॥ २१ ॥ नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यव-

र्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमोनमः ॥ २२ ॥
ऋत ँ सत्यं परं ब्रह्मपुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै
नमोनमः ॥ २३ ॥ सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ पुरुषो वै रुद्रस्तन्महो
नमोनमः ॥ विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधाजातं जायमानं च यत् ॥ सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै
रुद्राय नमो अस्तु ॥ २४ ॥ कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमायतव्यसे ॥ वोचेमशंतम ँ हृदे ॥
सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ २५ ॥ यस्य वैकंकत्यग्निहोत्रहवणी भवति
प्रत्येवास्याहुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रतिष्ठित्यै ॥ २६ ॥ कृणुष्वपाज इति पञ्च ॥ २७ ॥
अदितिर्देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरो सुरास्तेषा ँ सर्वभूतानां माता मेदिनी महतामही सावि-
त्री गायत्री जगत्युर्वी पृथ्वी बहुला विश्वा भूता कतमा काया सा सत्येत्यमृतेति वसिष्ठः

नारा०

२१२ ॥

॥ २८ ॥ आपो वा इद॒ᳪ सर्वं विश्वाभूतान्यापः प्राणा वा आपः पशव आपोऽन्नमापो-ऽमृतमापः सम्राडापो विराडापः स्वराडापश्छन्दा ᳪस्यापो ज्योती ᳪष्यापो यजू ᳪष्यापः सत्यमापः सर्वा देवता आपो भूर्भुवःसुवराप ओँम् ॥ २९ ॥ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् ॥ पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥ यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्च-रितं मम ॥ सर्वं पुनन्तु मामापोसतां च प्रतिग्रह ᳪस्वाहा ॥ ३० ॥ अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः ॥ पापेभ्यो रक्षन्ताम् ॥ यदह्ना पापमकार्षम् ॥ मनसा वाचा हस्ताभ्याम् ॥ पद्भ्यामुदरेण शिश्ना ॥ अहस्तदवलुम्पतु ॥ यत्किंच दुरितं मयि ॥ इदमहं माममृतयोनौ ॥ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ ३१ ॥ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः ॥ पापेभ्यो रक्षन्ताम् ॥ यद्रात्र्या पापमकार्षम् ॥ मनसा वाचा

हस्ताभ्याम् ॥ पद्भ्यामुदरेण शिश्ना ॥ रात्रिस्तदवलम्पतु ॥ यत्किंच दुरितं मयि ॥ इदमहं मामममृतयोनौ ॥ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ ३२ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥ अग्निर्दे-वता ब्रह्म इत्यार्षम् ॥ गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपम् ॥ सायुज्यं विनियोगम् ॥ ३३ ॥ आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म संमितम् ॥ गायत्रीं छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे ॥ यदह्नात्-कुरुते पापं तदह्नात्प्रतिमुच्यते ॥ यद्रात्र्यात्कुरुते पापं तद्रात्र्यात्प्रतिमुच्यते ॥ सर्ववर्णे महादेवि संध्याविद्ये सरस्वति ॥ ३४ ॥ ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरों गायत्रीमावाहयामि सावित्री-मावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि छन्दऋषीनावाहयामि श्रियमावाहयामि गायत्र्या गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवताऽग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदय ँरुद्रः

शिखा पृथिवीयोनिः प्राणापानव्यानोदानसमानासप्राणा श्वेतवर्णा सांख्यायनसगोत्रा गायत्री चतुर्विंᳬशत्यक्षरा त्रिपदाषट्कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनियोगाॐभूः ॥ ओंभुवः ॥ ओᳬसुवः ॥ ओं महः ॥ ओं जनः ॥ ओं तपः ॥ ओᳬसत्यम् ॥ ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःसुवरों ॥ ३५ ॥ उत्तमे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतमूर्धनि ॥ ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम् ॥ स्तुतोमया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पवने द्विजाता ॥ आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं मह्यं दत्त्वा प्रजातुं ब्रह्मलोकम् ॥ ३६ ॥ घृणिः सूर्य आदित्यो न प्रभावात्यक्षरम् ॥ मधु क्षरन्ति तद्रसम् ॥ सत्यं वैतद्रसमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःसुवरों ॥ ३७ ॥

ब्रह्ममेतु माम् ॥ मधुमेतु माम् ॥ ब्रह्ममेव मधुमेतु माम् ॥ यास्तेसोमप्रजावत्सोभिसो अहम् ॥ दुःस्वप्नहं दुरुष्षह ॥ यास्ते सोमप्राणाꣳस्ताञ्जुहोमि ॥ त्रिसुपर्णमयाचितम् ॥ ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ब्रह्महत्यां वा एते घ्नन्ति ॥ ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ते सोमं प्राप्नु-वन्ति ॥ आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ॥ ओँ ॥ ३८ ॥ ब्रह्ममेधया ॥ मधुमेधया ॥ ब्रह्ममेव मधुमेधया ॥ अद्यानो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् ॥ परादुष्वप्नियꣳसुव ॥ विश्वा-नि देव सवितर्दुरितानि परासुव ॥ यद्भद्रं तन्म आसुव ॥ मधुवाता ऋतायते ॥ मधुक्षरन्ति सिन्धवः ॥ माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ मधुनक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवꣳरजः ॥ मधुद्यौरस्तु नः पिता ॥ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाꣳअस्तु सूर्यः ॥ माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ य इमं त्रिसुपर्ण-मयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ भ्रूणहत्यां वा एते घ्नन्ति ॥ ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ॥

ते सोमं प्राप्नुवन्ति ॥ आसाहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ॥ ॐ ॥ ३९ ॥ ब्रह्ममेधवा ॥ मधुमेधवा ॥ ब्रह्ममेव मधुमेधवा ॥ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ॥ श्येनो गृध्राणां ँ स्वधितिर्वनाना ँ सोमः पवित्रमत्येतिरेभन्॥ ह ँ सः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ ऋचे त्वा रुचे त्वा समित्स्रवन्ति सरितो न धेनाः ॥ अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ॥ घृतस्य धारा अभिचाकशीमि ॥ हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ तास्मिन्त्सुपर्णो मधुकृत्कुलायी भजन्नास्ते मधुदेवताभ्यः ॥ तस्यासते हरयः सप्त तीरे स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम् ॥ य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ वीरहत्यां वा एते घ्नन्ति ॥ ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ॥ ते सोमं प्राप्नुवन्ति ॥ आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ॥ ॐ ॥ ४० ॥

मेधादेवी जुषमाणा न आगाद्विश्वाचीभद्रासुमनस्यमाना ॥ त्वया जुष्टा नुदमाना-
दुरुक्तान्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ त्वया जुष्ट ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्मागतश्रीरुत
त्वया ॥ त्वया जुष्टश्चित्रं विन्दते वसु सा नो जुषस्व द्रविणो न मेधे ॥ ४१ ॥
मेधां म इन्द्रो दधातु मेधां देवी सरस्वती ॥ मेधां मे अश्विनावुभावाधत्ता पुष्करस्रजा ॥
अप्सरासु च या मेधा गन्धर्वेषु च यन्मनः ॥ दैवीं मेधा सरस्वती सा मां मेधा सुरभि-
र्जुषताँ स्वाहा ॥ ४२ ॥ आमां मेधा सुरभिर्विश्वरूपा हिरण्यवर्णा जगती जगम्या ॥
ऊर्ज्जस्वती पयसापिन्वमाना सा मां मेधा सुप्रतीका जुषन्ताम् ॥ ४३ ॥ मयि मेधां मयि
प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु मयि मेधां मयि
प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥ ४४ ॥ अपैतु मृत्युरमृतं न आगन्वैवस्वतो नो अभयं

220

कृणोतु ॥ पर्णं वनस्पतेरिवाभिनः शयिता᳚रयिः स च तान्नः शचीपतिः ॥ ४५ ॥ परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजा᳚रीरिषो मोत वीरान् ॥ ४६ ॥ वातं प्राणं मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः ॥ स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वँ᳚हसो ज्योग्जीवा जरामशीमहि ॥ ४७ ॥ अमुत्र भूयादधयद्यमस्य बृहस्पतेरभिशस्तेरमुञ्चः ॥ प्रत्यौहतामश्विनामृत्युमस्मद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ ४८ ॥ हरिँ᳚हरन्तमनुयन्ति देवा विश्वस्येशानं वृषभं मतीनाम् ॥ ब्रह्मसरूपमनु मेदमागादयनं माविवधीर्विक्रमस्व ॥ ४९ ॥ शल्कैरग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेमहम् ॥ उभयोर्लोकयोर्ऋध्वातिमृत्युं तराम्यहम् ॥ ५० ॥ मा छिदो मृत्यो मावधीर्मा मे बलं विवृहो मा प्रमोषीः ॥ प्रजां मा मे रीरिष आयुरुग्रनृचक्षसं-

स्त्वाहविषा विधेम ॥ ५१ ॥ मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ॥ मा नोवधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषः ॥ ५२ ॥ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ॥ वीरान्मा नो रुद्र भामितोऽवधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥ ५३ ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वाजातानि परिता बभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयꣳस्याम पतयो रयीणाम् ॥ ५४ ॥ स्वस्ति दाविशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ॥ वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥ ५५ ॥ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ॥ उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥ ५६ ॥ ये ते सहस्रमयुतं पाशामृत्यो मर्त्याय हन्तवे ॥ तान्यज्ञस्य मायया सर्वानवयजामहे ॥ ५७ ॥

221

मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ॥ ५८ ॥ देवकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा ॥ मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥ पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥ आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥ अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥ अस्मत्कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥ यद्दिवा च नक्तं चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा ॥ यत्स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा ॥ यत्सुषुप्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयनमसि स्वाहा ॥ यद्विद्वा ँ्सश्चाविद्वा ँ्सश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा ॥ एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥ ५९ ॥ यद्वो देवाश्चकृमजिह्वया गुरुमनसोवाप्रयुतीदेवहेडनम् ॥ अरा वायो नो अभिदुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो निधेतन स्वाहा ॥ ६० ॥ कामोकारुषीन्नमोनमः ॥ कामोकार्षीत्कामः करोति

नाहं करोमि कामः कर्ता नाहं कर्ता कामः कारयिता ॥ नाहं कारयिता ॥ एष ते काम-कामाय स्वाहा ॥ ६१ ॥ मन्युरकार्षीन्नमोनमः ॥ मन्युरकार्षीन्मन्युः करोति नाहं करोमि मन्युः कर्ता नाहं कर्ता मन्युः कारयिता ॥ नाहं कारयिता ॥ एष ते मन्यो मन्यवे स्वाहा ॥ ६२ ॥ तिलाञ्जुहोमि सरसाꣳसपिष्टान्गन्धारमम चित्ते रमन्तु स्वाहा ॥ गावो हिरण्यं धनमन्नपानꣳसर्वेषाꣳश्रियै स्वाहा ॥ श्रियं च लक्ष्मीं च पुष्टिं च कीर्तिं चानृण्य-ताम् ॥ ब्रह्मण्यं बहुपुत्रताम् ॥ श्रद्धामेधे प्रजाः संददातु स्वाहा ॥ ६३ ॥ तिलाः कृष्णास्तिला श्वेतास्तिलाः सौम्या वशानुगाः ॥ तिलाः पुनन्तु मे पापं यत्किंचिद्दुरितं मयि स्वाहा ॥ चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥ गोस्तेयꣳसुरापानं भ्रूणहत्या तिला शान्तिꣳशमयन्तु स्वाहा ॥ श्रीश्च लक्ष्मीश्च पुष्टीश्च कीर्तिं चानृण्यताम् ॥ ब्रह्मण्यं बहु-

222

पुत्रताम् ॥ श्रद्धामेधे प्रज्ञा तु जातवेदः संददातु स्वाहा ॥ ६४ ॥ प्राणापानव्यानो-दानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतोबुद्ध्याकूतिः संकल्पा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ त्वक्चर्ममा ँ सरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थीनि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजङ्घाशिश्नोपस्थ-पायवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ उत्तिष्ठ पुरुष हरि-तपिङ्गललोहिताक्षि देहि देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ ६५ ॥ पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा वि-

पाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ अव्यक्तभावैरहंकारैर्ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ अन्तरात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ क्षुधे स्वाहा ॥ क्षुत्पिपासाय स्वाहा ॥ विविट्यै स्वाहा ॥ ऋग्विधानाय स्वाहा ॥ कषोत्काय स्वाहा ॥ क्षुत्पिपासामलं ज्येष्ठामलक्ष्मीर्नाशियाम्यहम् ॥ अभूतिमसमृद्धिं च सर्वान्निर्णुद मे पाप्मान ँ स्वाहा ॥ अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ँ स्वाहा ॥ ६६ ॥ अग्नये स्वाहा ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥

ध्रुवाय भूमाय स्वाहा ॥ ध्रुवक्षितये स्वाहा ॥ अच्युतक्षितये स्वाहा ॥ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा ॥ धर्माय स्वाहा ॥ अधर्माय स्वाहा ॥ अद्भ्यः स्वाहा ॥ ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥ रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा ॥ गृह्याभ्यः स्वाहा ॥ अवसानेभ्यः स्वाहा ॥ अवसानपतिभ्यः स्वाहा ॥ सर्वभूतेभ्यः स्वाहा ॥ कामाय स्वाहा ॥ अन्तरिक्षाय स्वाहा ॥ यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागो यन्नाम्ने स्वाहा ॥ पृथिव्यै स्वाहा ॥ अन्तरिक्षाय स्वाहा ॥२॥ दिवे स्वाहा ॥ सूर्याय स्वाहा ॥ चन्द्रमसे स्वाहा ॥ नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ॥ इन्द्राय स्वाहा ॥ बृहस्पतये स्वाहा ॥ प्रजापतये स्वाहा ॥ ब्रह्मणे स्वाहा ॥ स्वधापितृभ्यः स्वाहा ॥ नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ॥ ३ ॥ देवेभ्यः स्वाहा ॥ पितृभ्यः स्वधास्तु ॥ भूतेभ्यो नमः ॥ मनुष्येभ्यो हन्ता ॥ प्रजा-

पतये स्वाहा ॥ परमेष्ठिने स्वाहा ॥ यथा कूपः शतधारः सहस्रधारो अक्षितः ॥ एवामे अस्तु धान्य ँ सहस्रधारमक्षितम् ॥ धनधान्यै स्वाहा ॥ ये भूताः प्रचरन्ति दिवानक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः ॥ तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा ॥ ६७ ॥ ॐ तद्ब्रह्म ॥ ॐ तद्वायुः ॥ ॐ तदात्मा ॥ ॐ तत्सत्यम् ॥ ॐ तत्सर्वम् ॥ ॐ तत्पुरोर्नमः ॥ अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु ॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्व ँ रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः॥त्वं तदाप आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःसुवरोम् ॥ ६८ ॥ श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ श्रद्धायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ श्रद्धाया ँ समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥

224

ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय ॥ अमृतोपस्तरणमसि ॥ श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ शिवो माविशाप्रदाहाय ॥ प्राणाय स्वाहा ॥ श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ शिवो माविशाप्रदाहाय ॥ अपानाय स्वाहा ॥ श्रद्धायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ शिवो माविशाप्रदाहाय ॥ व्यानाय स्वाहा ॥ श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ शिवो माविशाप्रदाहाय ॥ उदानाय स्वाहा ॥ श्रद्धायाᳬसमाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ शिवो माविशाप्रदाहाय ॥ समानाय स्वाहा ॥ ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय ॥ अमृतापिधानमसि ॥ ६९ ॥ श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतᳬहुतम् ॥ प्राणमन्नेनाप्यायस्व ॥ श्रद्धायामपाने निविश्यामृतᳬहुतम् ॥ अपानमन्नेनाप्यायस्व ॥ श्रद्धायां व्याने निवि-श्यामृतᳬहुतम् ॥ व्यानमन्नेनाप्यायस्व ॥ श्रद्धायामुदाने निविश्यामृतᳬहुतम् ॥ उदा-

नमन्नेनाप्यायस्व ॥ श्रद्धायाꣳसमाने निविश्यामृतꣳहुतम् ॥ समानमन्नेनाप्यायस्व ॥ ७० ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ॥ ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥७१॥ वाङ्म आसन्न् ॥ नसोः प्राणः ॥ अक्ष्योश्चक्षुः ॥ कर्णयोः श्रोत्रम् ॥ बाहुवोर्बलम् ॥ ऊरुवोरोजः ॥ अरिष्टाविश्वान्यङ्गानि तनूः ॥ तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मामाहिꣳसीः ॥ ७२ ॥ वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ॥ अपध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निध एव बद्धान् ॥ ७३ ॥ प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माविशान्तकः ॥ तेनान्नेनाप्यायस्व ॥७४॥ नमो रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाहि ॥ ७५ ॥ त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ॥ त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यः स्त्वन्नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ ७६ ॥ शिवेन मे संतिष्ठस्व स्योनेन मे संतिष्ठस्व

सुभूतेन मे सन्तिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनुसंतिष्ठस्वोपते यज्ञ नम उपते नम उपते नमः ॥ ७७ ॥ सत्यं परं पर॰ँसत्य॰ँ सत्येन न सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्ते कदाचन सता॰ँ हि सत्यं तस्मात्सत्ये रमन्ते तप इति तपो नानशनात्परं यद्धि परं तपस्तद्दुर्धर्षं तद्दूराधर्षं तस्मात्तपसि रमन्ते दम इति-नियतं ब्रह्मचारिणस्तस्माद्दमे रमन्ते शम इत्यरण्ये मुनयस्तस्माच्छमे रमन्ते दान-मिति सर्वाणि भूतानि प्रश॰ँसन्ति दानान्नातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते धर्म इति धर्मेण सर्वमिदं परिगृहीतं धर्मान्नातिदुष्करं तस्माद्धर्मे रमन्ते प्रजन इति भूया॰ँसस्तस्माद्भू-यिष्ठाः प्रजायन्ते तस्माद्भूयिष्ठाः प्रजनने रमन्तेऽग्नय इत्याह तस्मादग्नय आधातव्या अग्निहोत्रमित्याह तस्मादग्निहोत्रे रमन्ते यज्ञ इति यज्ञो हि देवास्तस्माद्यज्ञे रमन्ते मानस-

मिति विद्वा॰ँसस्तस्माद्विद्वा॰ँस एव मानसे रमन्ते न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि परा॰ँसि न्यास एवात्यरेचयद्य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ ७८॥ प्राजापत्योहारुणिः सुपर्णेयः प्रजापतिं पितरमुपससार किं भगवन्तः परमं वदन्तीति तस्मै प्रोवाच सत्येन वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति तपसा देवा देवतामग्र आयन् तपस ऋषयः सुवरन्वविन्दन् तपसा सपत्नान्प्रणुदामारातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परमं वदन्ति दमेन दान्ताः किल्बिषमवधून्वन्ति दमेन ब्रह्मचारिणः सुरवगच्छन् दमो भूतानां दुराधर्षं दमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दमः परमं वदन्ति शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति शमेन नाकं मुनयोऽन्वविन्दञ्छमो भूतानां दुराधर्षं शमे

226

सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माच्छमः परमं वदन्ति दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दाता-
र ँ सर्वभूतान्युपजीवन्ति दानेनारातीरपानुदन्त दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति दाने
सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं
प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति प्रजन-
नं वै प्रतिष्ठा लोके साधु प्रजायास्तन्तुं तन्वानः पितृणामनृणो भवति तदेव तस्या अनृणं
तस्मात्प्रजननं परमं वदन्त्यग्नयो वै त्रयी विद्यादेवयानः पन्था गार्हपत्य ऋक्पृ-
थिविरथन्तरमन्वाहार्यपचनं यजुरन्तरिक्षं वामदेव्यमाहवनीयः सामसुवर्गो लोको
बृहत्तस्मादग्नीन्परमं वदन्त्यग्निहोत्र ँ सायंप्रातर्गृहाणां निष्कृतिः स्विष्ट ँ सुहुतं
यज्ञकतूनां प्रायण ँ सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्तस्मादग्निहोत्रं परमं वदन्ति यज्ञ इति

यज्ञेन हि देवा दिवं गता यज्ञेनासुरानपानुदन्त यज्ञेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति मानसं वै प्राजापत्यं पवित्रं मानसेन मनसा साधु पश्यति मानसा ऋषयः प्रजा असृजन्त मानसे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मान्मानसं परमं वदन्ति न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं ब्रह्मा विश्वः कतमः स्वयंभुः प्रजापतिः संवत्सर इति संवत्सरोऽसावादित्यो यं एष आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी ब्रह्मात्मा याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणाः प्राणैर्बलं बलेन तपस्तपसा श्रद्धा श्रद्धया मेधा मेधया मनीषा मनीषया मनो मनसा शान्तिः शान्त्या चित्तं चित्तेन स्मृतिः स्मृत्या स्मारꣳस्मारेण विज्ञानं विज्ञानेनात्मानं वेदयति तस्मादन्नं ददन्त्सर्वाण्येतानि

दादत्यन्नात्प्राणा भवन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्म-
योनिः स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं पृथिवी चान्तरिक्षं च
द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशाश्च स वै सर्वमिदं जगत्ससभूत॰ सभव्यं जिज्ञासक्लृप्तमृत-
जा रयिष्ठा श्रद्धासत्योमहस्वान्तपसो वरिष्ठा ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुप-
याहि विद्वान् तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुर्वसुरण्वो विभूरसि प्राणे त्वमसि
संधाता ब्रह्मन् त्वमसि विश्वधृत्तेजोदास्त्वमस्यग्निरसि वर्चोदास्त्वमसि सूर्यस्य द्युम्नोदास्त्व-
मसि चन्द्रमस उपयाम गृहीतोऽसि ब्रह्मणे त्वामहस ओँमित्यात्मानं युञ्जीतैतद्वै महोप-
निषदं देवानां गुह्यं य एवं वेद ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमित्यु-
पनिषत् ॥ ७१ ॥ तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमि-

ध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शम-
यिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीद्यावद्ध्रियते सा दीक्षा
यदश्नाति तद्धविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदुपसदो यत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च
स प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति ॥ यत्सायं
प्रातरत्ति तत्समिधं यत्प्रातर्मध्यंदिनꣳ सायं च तानि सवनानि ये अहोरात्रे ते दर्श-
पूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मास्यानि य ऋतवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च
परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः सर्ववेदसंवा एतत्सत्रं यन्मरणं तदवभृथ एतद्वै जरामर्यम-
ग्निहोत्रꣳ सत्रं य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वादित्य-
स्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः

1228

सायुज्य ९ सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानम् ॥८०॥ सहनाववत्विति शान्तिः ॥

इति नारायणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ परमहंसोपनिषत् ॥ परमहंसोपनिषद्वेद्यापारसुखाकृति । त्रैपादश्रीरामतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये ॥ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ ॥ अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थितिरिति नारदो भगवन्तमुपसमेत्योवाच तं भगवानाह योऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यो यद्येको भवति स एव नित्यपूतस्थः स एव वेदपुरुष इति विदुषो मन्यन्ते महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा मय्येवावतिष्ठते तस्मादहं च तस्मिन्नेवावस्थीयतेऽसौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबन्ध्वादीञ्छिखां यज्ञोप-

वीतं यागं सत्रं स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्ड-माच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्यैवोपकारार्थाय च परिग्रहेत् तच्च न मुख्यो-ऽस्ति कोऽयं मुख्य इति च यदयं मुख्यः॥ न दण्डं न कमण्डलुं न शिखां न यज्ञोप-वीतं न चाच्छादनं चरति परमहंसो न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न मानाव-मान इति षडूर्मिवर्जितो न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवं निन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंकारादींश्च हित्वा स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्तद्वपुरपध्वस्तसंशयविपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तस्तं नित्यबोधस्तत्स्वयमेवावस्थितिस्तं शान्तमचलमद्वयानन्दविज्ञानघन ए-वास्मि ॥ तदेव मम परमं धाम तदेव शिखा तदेवोपवीतं च ॥ परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञा-

नेन तयोर्भेद एव विभग्नः सा संध्या ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्य अद्वैते परमे स्थितिः । ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते । काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशीर्ज्ञानवर्जितः॥ तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ॥ भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा । स याति नरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञिकान् ॥ इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंस आकाशाम्बरो न नमस्कारो न स्वाहाकारो न निन्दा न स्तुतिर्यादृच्छिको भवेत्स भिक्षुः ॥ नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रं न ध्यानं नोपासितं च न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ्नापृथगहं न सत्त्वं न सर्वं चानिकेतः स्थिरमतिरेवं स भिक्षुः सौवर्णादीनां नैव परिग्रहेन्न लोकनं नावलोकनं च बाधको न चाबाधकः क इति चेत् बाधको-

१ एतदग्रे न स्वधाकारः इत्यधिकमन्यास्मिन्पुस्तके

ऽस्त्येव यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत्स ब्रह्महा भवेद्यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं चेत्स पौल्कसो भवेद्यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत्स आत्महा भवेत्तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं च न ग्राह्यं च सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तन्ते दुःखे च नोद्विग्नः सुखे निःस्पृहस्त्यागो रागे सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेहो न द्वेष्टि न मोदते च सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते य आत्मन्येवावस्थीयते ॥ यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्मैवाहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो भवति ॥ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति परमहंसोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ ब्रह्मोपनिषत् ॥ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः । गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुनादशिरः शिखा ॥ १ ॥ एतास्त्रयोदश

ॐ ॥ अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति । नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्धा च । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरम् । स आदित्यो विष्णुश्चेश्वरश्च । स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्विदितम् । यत्र लोका न लोका देवा न देवा वेदा न वेदा यज्ञा न यज्ञा माता न माता पिता न पिता स्नुषा न स्नुषा चाण्डालो न चाण्डालः पौष्कसो न पौष्कसः श्रमणो न श्रमणस्तापसो न तापस एकमेव तत्परं ब्रह्म विभाति निर्वाणम् । न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते प्रतिबुध्यः सर्वविद्येति । हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि प्राणाश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुरिति ॥ हृदि चैतन्ये तिष्ठति । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः । यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् । तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् । सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीति-
नाम् ॥ ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः । ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानय-
ज्ञोपवीतिनः ॥ ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते । अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य
ज्ञानमयी शिखा ॥ स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः । कर्मण्यधिकृता ये तु
वैदिके ब्राह्मणादयः । तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥ शिखा ज्ञानमयी

यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ इदं यज्ञो-
पवीतं तु परमं यत्परायणम् । स विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्स यज्ञस्तं यज्वनं विदुः ॥
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ एको वशी सर्वभूतान्तरात्मैकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ आत्मानमरणिं कृत्वा
प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ तिलेषु तैलं दधिनीव
सर्पिरापःस्रोतःस्वरणीषु चाग्निः । एवमात्मात्मनि जायतेऽसौ सत्येन तपसा योनुप-
श्यति ॥ ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून्सृजते संहरत्यपि । जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्याग-
च्छते पुनः ॥ नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समाविशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु

तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥ सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् । आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्पदं तद्ब्रह्मोपनिषत्पदमिति ॥ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

इति ब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

अथामृतनादोपनिषत् ॥ अमृतनादोपनिषत्प्रतिपाद्यं पराक्षरम् । त्रैपदानन्दसाम्राज्यं हृदि मे भातु संततम् ॥ ओं सह नाववत्विति शान्तिः ॥ शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ॥ परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥ ओंकाररथमारुह्य विष्णुं कृत्वाथ सारथिम् । ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनतत्परः ॥ २ ॥ तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथपथिस्थितः । स्थाता रथपतिस्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥

232

मात्रालिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जितम् । अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मं हि गच्छति ॥ ४ ॥ शब्दादि विषयान्पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम् । चिन्तयेदात्मनो रश्मीन्प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ५ ॥ प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा । तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ ६ ॥ यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमनान्मलाः । तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणधारणात् ॥ ७ ॥ प्राणायामैर्देहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ८ ॥ किल्बिषं हि क्षयं नीत्वा रुचिरं चैव चिन्तयेत् ॥ ९ ॥ रुचिरं रेचकं चैव वायोराकर्षणं तथा । प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ॥ १० ॥ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ११ ॥ उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं

कृत्वा निरात्मकम् । शून्यभावे नियुञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ १२ ॥ वक्त्रेणोत्पल-नालेन तोयमाकर्षयेन्नरः । एवं वायुर्गृहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥ १३ ॥ नोच्छ्वसेन्न च निश्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत् । एवं भावं नियुञ्जीयात्कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ १४ ॥ अन्धवत्पश्य रूपाणि शब्दं बधिरवच्छृणु । काष्ठवत्पश्य वै देहं प्रशान्तस्येति लक्ष-णम् ॥ १५ ॥ मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् । धारयित्वा तथा-त्मानं धारणा परिकीर्तिता ॥ १६ ॥ आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते ॥ समं मन्येत यल्लब्ध्वा स समाधिः प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥ भूमौ दर्भासने रम्ये सर्वदोषविव-र्जिते । कृत्वा मनोमयीमृक्षां जप्त्वा वै रथमण्डले ॥ १८ ॥ पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा । बध्वा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥ १९ ॥ नासिकापुट-

अमृत० ॥ २२८ ॥

मङ्गुल्या पिधायैकेन मारुतम् । आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेव विचिन्तयेत् ॥ २० ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येतेन रेचयेत् । दिव्यमन्त्रेण बहुधा कुर्यादामलमुक्तये ॥ २१ ॥ पश्चाद्ध्यायीत पूर्वोक्तक्रमशो मन्त्रविद्बुधः । स्थूलादिस्थूलसूक्ष्मं च नाभेरूर्ध्व-मुपक्रमः ॥ २२ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधोदृष्टिं विहाय च महामतिः । स्थिरस्थायी विनिष्कम्पः सदा योगं समभ्यसेत् ॥ २३ ॥ नालमात्रविनिष्कम्पो धारणायोजनं तथा । द्वादश-मात्रो योगस्तु कालतो नियमः स्मृतः ॥ २४ ॥ अघोषमव्यञ्जनमस्वरं च यत्तालु-कण्ठोष्ठमनासिकं च यत् । अरेफजातमुभयोष्मवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कथंचित् ॥ २५ ॥ येनासौ गच्छते मार्गं प्राणस्तेनाभिगच्छति । अतस्तमभ्यसेन्नित्यं यन्मार्गग-मनाय वै ॥ २६ ॥ हृद्द्वारं वायुद्वारं च मूर्ध्नि द्वारमथापरम् । मोक्षद्वारं बिलं चैव सुषिरं

उ० ॥ २२८ ॥

मण्डलं विदुः ॥ २७ ॥ भयं क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम् । अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥ २८ ॥ अनेन विधिना सम्याङ्ग्नित्यमभ्यस्यते क्रमात् । स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥२९॥ चतुर्भिः पश्यते देवान्पञ्चभिर्विततक्रमान् । इच्छयाप्नोति कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः ॥ ३० ॥ पार्थिवः पञ्चमात्रस्तु चतुर्मात्रस्तु वारुणः । आग्नेयस्तु त्रिमात्रोऽसौ वायव्यस्तु द्विमात्रकः ॥ ३१ ॥ एकमात्रस्तथाकाशो ह्यमात्रं तु विचिन्तयेत् । संधिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥ ३२ ॥ त्रिंशत्पर्वाङ्गुलः प्राणो यत्र प्राणैः प्रतिष्ठितः । एष प्राण इति ख्यातो बाह्यप्राणस्य गोचरः ॥ ३३ ॥ अशीतिश्च शतं चैव सहस्राणि त्रयोदश । लक्षश्चैको विनिश्वासो अहोरात्रप्रमाणतः ॥ ३४ ॥ प्राण आद्यो हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे । समानो नाभि-

देशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥ ३५ ॥ व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु व्याप्य तिष्ठति सर्वदा अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ॥ ३६ ॥ रक्तवर्णो मणिप्रख्यः प्राणवायुः प्रकीर्तितः । अपानस्तस्य मध्ये तु इन्द्रगोपसमप्रभः ॥ ३७ ॥ समानस्तु द्वयोर्मध्ये गोक्षीरधवलप्रभः । आपाण्डर उदानश्च व्यानो ह्यर्चिःसमप्रभः ॥ ३८ ॥ यस्येदं मण्डलं भित्त्वा मारुतो याति मूर्धनि । यत्र यत्र म्रियेद्वापि न स भूयोऽभिजायते न स भूयोऽभिजायत इत्युपनिषत्॥३९॥ओं सह नाववत्विति शान्तिः॥इत्यमृतनादोपनिषत्समाप्ता॥

अथाथर्वशिरउपनिषत् ॥ अथर्वशिरसामर्थमनर्थप्रोतवाचकम् ॥ सर्वाधारमनाधारं स्वमात्रत्रैपदाक्षरम् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ओं देवा ह वै स्वर्गलोकमायँस्ते रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च

भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत् दिशश्चा-
न्तरं प्राविशित् सोऽहं नित्यानित्योऽहं व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षि-
णाञ्च उदञ्चोऽहम् अधश्चोर्द्ध्वं चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं गायत्र्यहं
सावित्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्चाहं छन्दोऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं सत्योऽहं
गौरहं गौर्य्यहमृगहं यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमा-
पोऽहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमुग्रं च मध्यं च
बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वेभ्यो मामेव स सर्वः समायो मां वेद स
सर्वान्देवान्वेद सर्वांश्च वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मणेन
हविर्हविषा आयुरायुषा सत्येन सत्यं धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा । ततो ह वै ते

235

देवा रुद्रमपृच्छन् ते देवा रुद्रमपश्यन् ते देवा रुद्रमध्यायन् । ततो देवा ऊर्द्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥ ओं यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः ॥१॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमोनमः ॥ २ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमोनमः॥४॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ७ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमोनमः ॥ ९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै वै नमोनमः ॥ १० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भूस्तस्मै

वै नमोनमः ॥ ११ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्वस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च महस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः ॥ १५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः ॥ १६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १७ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च तेजस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कालस्तस्मै वै नमोनमः ॥ २० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्तस्मै वै नमोनमः ॥ २१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै वै नमोनमः ॥ २२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चामृतं तस्मै

236

वै नमोनमः ॥ २३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चाकाशं तस्मै वै नमोनमः ॥ २४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च विश्वं तस्मै वै नमोनमः ॥ २५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्थूलं तस्मै वै नमोनमः ॥ २६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सूक्ष्मं तस्मै वै नमोनमः ॥ २७ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च शुक्लं तस्मै वै नमोनमः ॥ २८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृष्णं तस्मै वै नमोनमः ॥ २९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं तस्मै वै नमोनमः ॥ ३० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं तस्मै वै नमोनमः ॥ ३१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सर्वं तस्मै वै नमोनमः ॥ ३२ ॥ २ ॥ भूस्ते आदिर्मध्यं भुवः स्वस्ते शीर्षं विश्वरूपोऽसि ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा वृद्धिस्त्वं शान्तिस्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वम-

सर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणं च त्वम्। अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान्। किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः। किमु धूर्तिरमृतं मर्त्यस्य सोमसूर्यपुरस्तात् सूक्ष्मः पुरुषः। सर्वं जगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सूक्ष्मं सौम्यं पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन ग्रसति स्वेन तेजसा तस्मादुपसंहर्त्रे महाग्रासाय वै नमोनमः॥ हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणा प्रतिष्ठिताः। हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः॥ तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ य उत्तरतः स ओङ्कारः य ओङ्कारः स प्रणवः यः प्रणवः स सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः योऽनन्तस्तत्तारं यत्तारं तत्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत् परं ब्रह्म यत्परं ब्रह्म स एकः य एकः स रुद्रः यो रुद्रः स ईशानः य ईशानः स भगवान्

237

महेश्वर ॥ ३ ॥ अथ कस्मादुच्यत ओङ्कारो यस्मादुच्चार्यमाण एव प्राणानूर्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः। अथ कस्मादुच्यते प्रणवः यस्मादुच्चार्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणवः। अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी यस्मादुच्चार्यमाण एव सर्वाँल्लोकान्व्याप्नोति स्नेहो यथा पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिषक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी। अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चार्यमाण एव तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्तः। अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मव्याधिजरामरणसंसारमहाभयात् तारयति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम्। अथ कस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लन्दते क्लामयति च तस्मादुच्यते शुक्लम्। अथ कस्मादुच्यते

सूक्ष्मं यस्मादुच्चार्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृशति तस्मादुच्यते सूक्ष्मम् । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं यस्मादुच्चार्यमाण एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम् । अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म यस्मात् परमपरं परायणं च बृहद्बृहत्या बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म । अथ कस्मादुच्यते एकः यः सर्वान् प्राणान् सम्भक्ष्य सम्भक्षणेनाजः संसृजति विसृजति तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह सङ्गतिः । साकं स एको भूतश्चरति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः । अथ कस्मादुच्यते रुद्रः यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः । अथ कस्मादुच्यते ईशानः यः सर्वान् देवानीशते ईशानीभिर्जननीभिश्च परमशक्तिभिः । अभित्वा शूरणो नुमो

238

दुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्रतस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः । अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः यस्माद्भक्ताञ्ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति च सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः । तदेतद्रुद्रचरितम् ॥ ४ ॥ एको ह देवः प्रदिशोनुसर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्मै य इमाँल्लोकानीशत ईशानीभिः । प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता ॥ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको येनेदं सर्वं विचरति सर्वम् । तमीशानं पुरुषं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे ।

रुद्रमेकत्वमाहुः ॥ शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेण पशवोऽनुनामयन्तं मृत्युपाशान् । तदेतेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन मात्रेण शान्ति संसृजाति पशुपाशविमोक्षणम् । या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्ब्रह्मपदम् । या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्वैष्णवं पदम् । या सा तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेदैशानं पदम् । या सार्धचतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामयम् । तदेतदुपासीत मुनयो वाग्वदन्ति न तस्य ग्रहणमयं पन्था विहित उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषयः परमपरं परायणं चेति ॥ वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातरूपं वरे-

ष्यम् । तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् ॥ यस्मिन् क्रोधं-
यां च तृष्णां क्षमां चाक्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् । बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे
रुद्रमेकत्वमाहुः ॥ रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेषमूर्जेण तपसा नियन्ताग्निरिति
भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योममिति भस्म सर्वं ह वा
इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि यस्माद्व्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्म नाङ्गानि संस्पृशेत्
तस्माद्ब्रह्म तदेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय ॥ ५ ॥ योऽग्नौ रुद्रो योऽप्स्वन्तर्य
ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये ।
यो रुद्रोऽग्नौ यो रुद्रोऽप्स्वन्तर्यो रुद्र ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा विश्वा
भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोनमः । यो रुद्रोऽप्सु यो रुद्र ओषधिषु यो रुद्रो

वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवी द्विधा त्रिधा धर्ता धारिता नागा येऽन्तरिक्षे तस्मै रुद्राय वै नमोनमः । मूर्द्धानमस्य संसेव्याप्यथर्वा हृदयं च यत् । मस्तिष्कादूर्ध्वं प्रेरयत्यवमानोऽधिशीर्षतः ॥ तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्झितः । तत्प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्तमथो मनः ॥ न च दिवो देवजनेन गुप्ता न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः । यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं तस्मादन्यन्न परं किंचनास्ति ॥ न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति न भूतं नोत भव्यं यदासीत् । सहस्रपादेकमूर्ध्ना व्याप्तं स एवेदमावरीवर्त्ति भूतम् ॥ अक्षरात्संजायते कालः कालाद्व्यापक उच्यते ॥ व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्यते प्रजाः । उच्छ्वसिते तमो भवति तमस आपोऽप्स्वङ्गुल्या मथिते मथितं शिशिरे शिशिरं मथ्यमानं

फेनं भवति फेनादण्डं भवत्यण्डाद् ब्रह्मा भवति ब्रह्मणो वायुः वायोरोङ्कारः ओङ्कारात् सावित्री सावित्र्या गायत्री गायत्र्या लोका भवन्ति। अर्चयन्ति तपः सत्यं मधु क्षरन्ति यद् ध्रुवम् । एतद्धि परमं तपः । आपोज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों नम इति ॥ ६ ॥ य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते अश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति अनुपनीत उपनीतो भवति सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स सूर्यपूतो भवति स सोम-पूतो भवति स सत्यपूतो भवति स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति स सर्वैर्वेदैरनुध्यातो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति इतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति । प्रणवा-नामयुतं जप्तं भवति । स चक्षुषः पंङ्क्तिं पुनाति । आ सप्तमात्पुरुषयुगान् पुनाती-

त्याह भगवानथर्वशिरः सकृज्जप्त्वैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयं ज-
प्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति । तृतीयं जप्त्वैवमेवानुप्रविशत्यों सत्यमों सत्यमों सत्यम् ॥
इत्यथर्वशिरउपनिषत्समाप्ता ॥

अथाथर्वशिखोपनिषत् ॥ ओंकारार्थतया भातं तुर्योंकाराग्रभासुरम् । तुर्य-
तुर्यत्रिपाद्रामं स्वमात्रं कलयेऽन्वहम् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ ॐ अथहैनं
पैप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वणमुवाच भगवन् किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायि-
तव्यं किं तद्ध्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येयः स एभ्योऽथर्वाः प्रत्युवाच । ओमित्येदक्षर-
मादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्याायितव्यमित्येतदक्षरं परं ब्रह्मास्य पादाश्चत्वारो वेदाश्चतुष्पादिदम-
क्षरं परं ब्रह्म । पूर्वास्य मात्रा पृथिव्यकारः ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः।

द्वितीयान्तारिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः । तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रा आदित्या जगत्याहवनीयः । यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओंकारः साथर्वणमन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडे-कर्षिर्भास्वतीस्मृताः । प्रथमा रक्तपीता महद्ब्रह्मदैवत्या । द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या । तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदैवत्या । यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्यु-मती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या । स एष ह्योंकारश्चतुरक्षरश्चतुष्पादश्चतुःशिरश्चतुरर्धमात्रः स्थूल-मेतद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इति ॥ ओं ओं ओं इति त्रिरुक्त्वा चतुर्थः शान्त आत्माप्लुतप्रण-वप्रयोगेण समस्तमोमिति प्रयुक्त आत्मज्योतिः सकृदावर्तते सकृदुच्चारितमात्रः स एष ऊर्ध्वमुन्नामयतीत्योंकारः । प्राणान्सर्वान्प्रलीयत इति प्रलयः प्राणान्सर्वान्परमात्मनि प्र-

णामयतीत्येतस्मात्प्रणवः। चतुर्थावस्थित इति सर्वदेववेदयोनिः सर्ववाच्यवस्तु प्रणवात्म-
कम् ॥ १ ॥ देवाश्चेति संधत्तां सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यः संतारयतीति तारणात्तारः । सर्वे
देवाः संविशन्तीति विष्णुः । सर्वाणि बृहयतीति ब्रह्मा। सर्वेभ्योऽन्तःस्थानेभ्यो ध्येयेभ्यः
प्रदीपवत्प्रकाशयतीति प्रकाशः। प्रकाशेभ्यः सदोमित्यन्तः शरीरे विद्युद्वद्द्योतयति मुहुर्मु-
हुरिति विद्युद्वत्प्रतीयाद्दिशं दिशं भित्वा सर्वाँल्लोकान् व्याप्नोति व्यापयतीति व्यापनाद्व्यापी
महादेवः ॥ २ ॥ पूर्वास्य मात्रा जागर्ति जागरितं द्वितीया स्वप्नं तृतीया सुषुप्तिश्चतुर्थी
तुरीयं मात्रा मात्राः प्रतिमात्रागताः सम्यक्समस्तानपि पादाञ्जयतीति स्वयंप्रकाशः स्वयं
ब्रह्म भवतीत्येष सिद्धिकर एतस्माद्ध्यानादौ प्रयुज्यते । सर्वकरणोपसंहारत्वाद्धार्यधा-
रणाद्ब्रह्म तुरीयम् । सर्वकरणानि मनसि संप्रतिष्ठाप्य ध्यानं विष्णुः प्राणं मनसि सह

करणैः संप्रतिष्ठाप्य ध्याता रुद्रः प्राणं मनसि सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कारणानां ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये ध्रुवं स्तब्ध्वाधिकं क्षणमेकं क्रतुशतस्यापि चतुःसप्तत्या यत्फलं तदवाप्नोति कृत्स्नमोंकारगतिं च सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत्फलमोंकारो वेद पर ईशो वा शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य समास्ताथर्वशिखैतामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत एतामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत इत्योꣳसत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इत्यथर्वशिखोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मैत्रायण्युपनिषत् ॥ वैराग्योत्थभक्तियुक्तब्रह्ममात्रप्रबोधतः । यत्पदं मुनयो यान्ति तत्त्रैपदमहं महः ॥ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ मैत्रायणी कौषितकी बृहज्जाबालतापनी । कालाग्निरुद्रमैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्त्रिका ॥ ॐ बृहद्रथो ह वै नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधापयित्वेदमशाश्वतं मन्यमानः शारीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम स तत्र परमं तप आस्थायादित्यमीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठत्यन्ते सहस्रस्य मुनिरन्तिकमाजगामाग्निरिवाधूमकस्तेजसा निर्दहन्निवात्मविद्भगवाञ्छाकायन्य उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत्स तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्नाहमात्मवित्त्वं तत्त्वविच्छृणुमो वयं स त्वं नो ब्रूहीत्येतद्वृतं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैक्ष्वाकान्यान्कामान्वृणीष्वेति शाकायन्यस्य चरणावभिमृश्यमानो राजेमां गाथां जगाद ॥ १ ॥

243

भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माश्रुदूषिते विण्मूत्रवातपित्तकफसंघाते दुर्गन्धे निस्सारेऽस्मिञ्छरीरे किं कामोपभोगैः ॥ २ ॥ कामक्रोधलोभभयविषादेर्ष्येष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगक्षुत्पिपासाजरामृत्युरोगशोकाद्यैरभिहतेऽस्मिञ्छरीरे किं कामोपभोगैः ॥ ३ ॥ सर्वं चेदं क्षयिष्णु पश्यामो यथेमे दंशमशकादयस्तृणवन्नश्यतयोद्भूतप्रध्वंसिनः ॥ ४ ॥ अथ किमेतैर्वा परेऽन्ये महाधनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचित्सुद्युम्नभूरिद्युम्नेन्द्रद्युम्नकुवलयाश्वयौवनाश्ववद्ध्रियाश्वाश्वपतिः शशबिन्दुर्हरिश्चन्द्रोऽम्बरीषो ननूक्तस्वयातिर्ययातिरनरण्योक्षसेनोत्थमरुत्तभरतप्रभृतयो राजानो मिषतो बन्धुवर्गस्य महतीं श्रियं त्यक्त्वास्माल्लोकादमुं लोकं प्रयान्ति ॥ ५ ॥ अथ किमेतैर्वा परेऽन्ये गन्धर्वासुरयक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनां निरोधनं पश्यामः ॥ ६ ॥

अथ किमेतैर्वान्यानां शोषणं महार्णवाना शिखरिणा प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं स्थानं वा तरूणां निमज्जनं पृथिव्या स्थानादपसरणं सुराणां सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैर्यैरेवाश्रितस्यासकृदिहावर्त्तनं दृश्यत इत्युद्धर्तुमर्हसीत्यन्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन् संसारे भगवंस्त्वं नो गतिस्त्वं नो गतिः॥ ७ ॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥ अथ भगवाञ्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकुवंशध्वजशीर्षात्मजः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्नाम्नो विश्रुतोऽसीत्ययं वा व खल्वात्मा ते कतमो भगवान्वर्ण्य इति तं होवाचेति ॥ १ ॥ य एषो बाह्यावष्टम्भनेनोर्ध्वमुक्रान्तो व्यथमानोऽव्यथमानस्तमः प्रणुदत्येष आत्मेत्याह भगवानथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचतैदमृतम-

भयमेतद्ब्रह्मेति ॥ २ ॥ अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या सर्वोपनिषद्विद्या वा राजन्नस्माकं भगवता मैत्रेयेण व्याख्याताहं ते कथयिष्यामीत्यथापहतपाप्मानस्तिग्मतेजस ऊर्ध्वरेतसो वालखिल्या इति श्रूयन्तेऽथैते प्रजापतिमब्रुवन्भगवन् शकटमिवाचेतनमिदं शरीरं कस्यैष खल्वीदृशो महिमातीन्द्रियभूतस्य येनैतद्विधमिदं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयितास्य को भगवन्नेतदस्माकं ब्रूहीति तान्होवाच ॥ ३ ॥ यो ह खलु वा चोपरिस्थः श्रूयते स एव वा एष शुद्धः पूतः शून्यः शान्तो प्राणोऽनीशात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे महिम्नि तिष्ठत्यनेनेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति ते होचुर्भगवन् कथमनेनेदृशेनानिच्छेनैतद्विधमिदं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति कथमिति तान्होवाच ॥ ४ ॥ स वा एष सूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञिको

बुद्धिपूर्वमिहैवावर्ततेंऽशेन सुषुप्तस्यैव बुद्धिपूर्वं निबोधयत्यथ यो ह खलु वा वैतस्यांशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपूरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वाक्षस्तेन चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति ते होचुर्भगवन्नीदृशस्य कथमंशेन वर्तनमिति तान्होवाच ॥ ५ ॥ प्रजापतिर्वा एषोऽग्रेऽतिष्ठत्स नारमतैकः स आत्मानमभिध्यायद्बह्वीः प्रजा असृजत्ता अस्मैवात्मप्रबुद्धा अप्राणा स्थाणुरिव तिष्ठ-माना अपश्यत्स नारमत सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं प्राविशानीत्यथ स वायु-मिवात्मानं कृत्वाभ्यन्तरं प्राविशत्स एको नाविशत्स पञ्चधात्मानं प्रविभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः समान उदानो व्यान इति ॥६॥ अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामतीत्येष वा व स प्राणो-ऽथ योऽयमवाञ्चं संक्रामत्येष वा व सोऽपानोऽथ योऽयं स्थविष्ठमन्नधातुमपाने स्थापयत्यणिष्ठं

245

चाङ्गेऽङ्गे समं नयत्येष वा व स समानोऽथ योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरतीति चैष वा व स उदानोऽथ येनैताः सिरा अनुव्याप्ता एष वा व स व्यानः॥७॥ अथोपांशुरन्तर्याम्यभिभवत्यन्तर्याममुपांशुमेतयोरन्तराले चौष्ण्यं मासवद्यदौष्ण्यं स पुरुषोऽथ यः पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरोऽप्यन्यत्राप्युक्तमयमाग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यदेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति॥८॥ स वा एष पञ्चधात्मानं प्रविभज्य निहितो गुहायां मनोमयः प्राणशरीरो बहुरूपः सत्यसंकल्प आत्मेति स वा एषोऽस्य हृदन्तरे तिष्ठन्नकृतार्थोऽमन्यतार्थानसानि तत्स्वानीमानि भित्वोदितः पञ्चभिरश्मिभिर्विषयानत्तीति बुद्धीन्द्रियाणि यानिमान्येतान्यस्य रश्मयः कर्मेन्द्रियाण्यस्य हया रथः शरीरं मनो नियन्ता प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदनेन खल्वी-

रितं परिभ्रमतीदं शरीरं चक्रमिव मृते च नेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्यति ॥ ९ ॥ स वा एष आत्मेत्यदो वशं नीत इव सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमान इव प्रतिशरीरेषु चरत्यव्यक्तत्वात्सूक्ष्मत्वाददृश्यत्वादग्राह्यत्वान्निर्ममत्वाच्चानवस्थोऽकर्ता कर्तैवावस्थितः ॥ १० ॥ स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेपोऽव्यग्रो निस्पृहः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्य चरितभुग्गुणमयेन पटेनात्मानमन्तर्धीयात्रस्थित इत्यवस्थित इति ॥ ११ ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ ते होचुर्भगवन्यद्येवमस्यात्मनो महिमानं सूचयसीत्यन्यो वा परः कोऽयमात्मा सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इत्यवाचीं वोर्ध्वां वा गतिं द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति कतम एष इति तान्होवाच ॥ १ ॥ अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं सितासितैः कर्मफलै-

246

रभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इत्यवाचीं वोर्ध्वां गतिं द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्र-मतीत्यस्योपव्याख्यानं पञ्च तन्मात्राणि भूतशब्देनोच्यन्ते पञ्च महाभूतानि भूतशब्दे-नोच्यन्तेऽथ तेषां यः समुदायः शरीरमित्युक्तमथ यो ह खलु वा व शरीरमित्युक्तं स भूता-त्मेत्युक्तमथास्ति तस्यात्मा बिन्दुरिव पुष्कर इति स वा एषोऽभिभूतः प्राकृतैर्गुणैरित्य-तोऽभिभूतत्वात्संमूढत्वं प्रयात्यसंमूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नापश्यद्गुणौ-घस्तृप्यमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लोलुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिमानत्वं प्र-यात इत्यहंसो ममेदमित्येवं मन्यमानो निबध्नात्यात्मनात्मानं जालेनेव खचरः कृतस्यानुफलैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति ॥ २ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं यः कर्ता सोऽयं वै भूतात्मा करणैः कारयितान्तःपुरुषोऽथ यथाग्निनायःपिण्डो वाभिभूतः कर्तृभिर्ह-

न्यमानो नानात्वमुपैत्येवं वा य खल्वसौ भूतात्मान्तःपुरुषेणाभिभूतो गुंणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैत्यथ यत्त्रिगुणं चतुरशीतिलक्षयोनिपरिणतं भूतत्रिगुणमेतद्वै नानात्वस्य रूपं तानि ह वा इमानि गुणानि पुरुषेणेरितानि चक्रमिव चक्रिणेत्यथ यथायःपिण्डे हन्यमाने नाग्निरभिभूयत्येवं नाभिभूयत्यसौ पुरुषोऽभिभूयत्ययं भूतात्मोपसंश्लिष्टत्वा-दिति ॥ ३ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविदपेतं निरय एव मूत्र-द्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रपित्तकफमज्जामेदो-वसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इवावसन्नेति ॥ ४ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं सं-मोहो भयं विषादो निद्रा तन्द्री व्रणो जरा शोकः क्षुत्पिपासा कार्पण्यं क्रोधो नास्ति-क्यमज्ञानं मात्सर्यं वैकारुण्यं मूढत्वं निर्व्रीडत्वं निकृतत्वमुद्धतत्वमसमत्वमिति ताम्-

सान्वितस्तृष्णा स्नेहो रागो लोभो हिंसारतिदृष्टिव्यापृतत्वमीर्ष्याकाममवस्थितत्वं चञ्चलत्वं जिहीर्षार्थोपार्जनं मित्रानुग्रहणं परिग्रहावलम्बोऽनिष्टेष्विन्द्रियार्थेषु द्विष्टिरिष्टेष्वभिषङ्ग इति राजसान्वितैः परिपूर्ण एतैरभिभूत इत्ययं भूतात्मा तस्मान्नानारूपाण्याप्नोतीत्याप्नोतीति ॥ ५ ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ते ह खल्वथोर्ध्वरेतसोऽतिविस्मिता अतिसमेत्योचुर्भगवन्नमस्ते त्वं नः शाधि त्वमस्माकं गतिरन्या न विद्यत इत्यस्य कोऽतिथिर्भूतात्मनो येनेदं हित्वात्मन्येव सायुज्यमुपैति तान् होवाच ॥ १ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं महानदीषूर्मय इव निवर्तकमस्य यत्पुराकृतं समुद्रवेलेव दुर्निवार्यमस्य मृत्योरागमनं सदसत्फलमयैर्हि पाशैः पशुरिव बद्धं बन्धनस्थस्येवास्वातन्त्र्यं यमविषयस्थस्यैव बहुभयावस्थं मदिरोन्मत्त इवामोदमदिरोन्मत्तं पाप्मना गृहीत इव भ्राम्य-

माणं महोरगदष्ट इव विपद्दष्टं महान्धकार इव रागान्धमिन्द्रजालमिव मायामयं स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं कदलीगर्भ इवासारं नट इव क्षणवेषं चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरममित्यथोक्तम् ॥ शब्दस्पर्शादयो येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः । येष्वासक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं पदम् ॥ २ ॥ अयं वा व खल्वस्य प्रतिविधिर्भूतात्मनो यद्येव विद्याधिगमस्य धर्मस्यानुचरणं स्वाश्रमेष्वेवानुक्रमणं स्वधर्म एव सर्वं धत्ते स्तम्भशाखेवेतराण्यनेनोर्द्ध्वभाग्भवत्यन्यथाधः पतत्येष स्वधर्माभिभूतो यो वेदेषु न स्वधर्मातिक्रमेणाश्रमी भवत्याश्रमेष्वेवावस्थितस्तपस्वी चेत्युच्यत एतदप्युक्तं नातपस्कस्यात्मध्यानेऽधिगमः कर्मशुद्धिर्वेत्येवं ह्याह ॥ तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्संप्राप्यते मनः । मनसा प्राप्यते त्वात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तत इति ॥ ३ ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ यथा निरिन्धनो

वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति । तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥ १ ॥ स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः । इन्द्रियार्थाविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥ २ ॥ चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यच्चितस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ३ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ ४ ॥ समासक्तं यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे । यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ५ ॥ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ ६ ॥ लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् । यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥ ७ ॥ तावदेव निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतम् । एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषास्तु ग्रन्थवि-

स्तराः ॥ ८ ॥ समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं लभेत् । न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥ ९ ॥ अपामपोऽग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् । एवमन्तर्गतं चित्तं पुरुषः प्रतिमुच्यते ॥ १० ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतमिति ॥ ॥ ११ ॥ अथ यथेयं कौत्सायनिस्तुतिः ॥ त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः । त्वमग्निर्वरुणो वायुस्त्वमिन्द्रस्त्वं निशाकरः ॥ १२ ॥ त्वं मनुस्त्वं यमश्च त्वं पृथिवी त्वमथाच्युतः । स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा तिष्ठसे दिवि ॥ १३ ॥ विश्वे-श्वर नमस्तुभ्यं विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् । विश्वभुग्विश्वमायस्त्वं विश्वक्रीडारतिप्रभुः ॥ ॥ १४ ॥ नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गुह्यतमाय च । अचिन्त्यायाप्रमेयाय अनादि-

निधनाय चेति ॥ १५ ॥ ४ ॥ तमो वा इदमेकमास तत्पश्चात्तत्परेणेरितं विषयत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै तमसो रूपं तत्तमः खल्वीरितं तमसः संप्रास्रवत्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं तत्सत्त्वात्संप्रास्रवत्सोंऽशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ यो ह खलु वा वास्य राजसोंऽशोऽसौ स योऽयं ब्रह्माथ यो ह खलु वा वास्य तामसोंऽशोऽसौ स योऽयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वा वास्य सात्त्विकोंऽशोऽसौ स एवं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधाभूतोऽष्टधैकादशधा द्वादशधा पारीमितधा चोद्भूत उद्भूतत्वाद्भूतेषु चरति प्रतिष्ठा सर्वभूतानामधिपतिर्बभूवेत्यसावात्मान्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च ॥ ५ ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ द्विधा वा एष आत्मानं

बिभर्त्ययं यः प्राणो यश्चासावादित्योऽथ द्वौ वा एतावास्तां पञ्चधा नामान्तर्बहिश्चाहो-
रात्रे तौ व्यावर्तेते असौ वा आदित्यो बहिरात्मान्तरात्मा प्राणो बहिरात्मागत्यान्तरा-
त्मनानुमीयते । गतिरित्येवं ह्याह यः कश्चिद्विद्वानपहतपाप्माध्यक्षोऽवदातमनास्तन्निष्ठ
आवृत्तचक्षुः सोऽन्तरात्मागत्य बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिरित्येवं ह्याहाथ य एषोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्मयः पुरुषो यः पश्यति मां हिरण्यवत्स एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाश्रितोऽन्नम-
त्ति ॥ १ ॥ अथ य एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाश्रितोऽन्नमत्ति स एषोऽग्निर्दिवि श्रितः सौरः
कालाख्योऽदृश्यः सर्वभूतान्नमात्ति कः पुष्करः किमयं वेदं वा व तत्पुष्करं योऽयमाका-
शोऽस्येमाश्चतस्रो दिशश्चतस्र उपदिशः संस्था अयमर्वागग्निः परत एतौ प्राणादित्या-
वेतावुपासीतोमित्यक्षरेण व्याहृतिभिः सावित्र्या चेति ॥ २ ॥ द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्तं

चामूर्तं चाथ यन्मूर्तं तदसत्यं यदमूर्तं तत्सत्यं तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म तज्ज्योतिर्यज्ज्योतिः स आदित्यः स वा एष ओमित्येतदात्मा स त्रेधात्मानं व्यकुरुत ओमिति तिस्रो मात्रा एताभिः सर्वमिदमोतं प्रोतं चैवास्मिन्निति्येवं ह्याहैतद्वा आदित्य ओमित्येवं ध्यायं-स्तथात्मानं युञ्जीतेति ॥ ३ ॥ अथान्यत्राप्युक्तमथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसावादित्य उद्गीथ एव प्रणव इत्येवं ह्याहोद्गीथः प्रणवाख्यं प्रणेतारं नामरूपं विगतानिद्रं विजरमविमृत्युं पुनः पञ्चधा ज्ञेयं निहितं गुहा-यामित्येवं ह्याहोर्ध्वमूलं वा आब्रह्मशाखा आकाश वाय्वग्न्युदकभूम्यादय एकेना-त्तमेतद्ब्रह्म तत्तस्यै तत्ते यदसावादित्य ओमित्येतदक्षरस्य चैतत्तस्मादोमित्यने-नैतदुपासीताजस्रमित्येकोऽस्य रसं बोधयीत इत्येवं ह्याहैतदेवाक्षरं पुण्यमेतदेवा-

क्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ ४ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं स्वनवत्येषा-
स्य तनूर्या ओमिति स्त्रीपुन्नपुंसकामिति लिङ्गवत्येषाथाग्निर्वायुरादित्य इति भास्व-
त्येषाथ रुद्रो विष्णुरित्यधिपतिरित्येषाथ गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीय इति
मुखवत्येषाथ ऋग्यजुःसामेति विज्ञानवत्येषाथ भूर्भुवःस्वरिति लोकवत्येषाथ भूतं
भव्यं भविष्यदिति कालवत्येषाथ प्राणोऽग्निः सूर्य इति प्रतापवत्येषाथान्नमापश्च-
न्द्रमा इत्याप्यायनवत्येषाथ बुद्धिर्मनोऽहंकार इति चेतनवत्येषाथ प्राणोऽपानोऽव्यान
इति प्राणवत्येके त्यज्यामीत्युक्तैता ह प्रस्तोतार्पिता भवतीत्येवं ह्याहैतद्वै सत्यकामपरं
चापरं च यदोमित्येतदक्षरमिति ॥ ५ ॥ अथ व्यात्तं वा इदमासीत्सत्यं प्रजापति-
स्तपस्तप्त्वा अनुव्याहरद्भूर्भुवःस्वरित्येषा हाथ प्रजापतेः स्थविष्ठा तनूर्या लोकवतीति

स्वरित्यस्याः शिरो नाभिर्भुवोभूः पादा आदित्यश्चक्षुरायत्तपुरुषस्य महति मात्रा-श्चक्षुषा ह्ययं मात्राश्चरति सत्यं वै चक्षुरक्षिण्युपस्थितो हि पुरुषः सर्वार्थेषु वदत्येत-स्माद्भूर्भुवःस्वरित्युपासीतान्नं हि प्रजापतिर्विश्वात्मा विश्वचक्षुरिवोपासितो भवतीत्येवं ह्याहैषा वै प्रजापतिर्विश्वभृत्तनूरेतस्यामिदं सर्वमन्तर्हितमस्मिँश्च सर्वस्मिन्नेषान्तर्हितेति तस्मादेषोपासीतेति ॥ ६ ॥ तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसौ वा आदित्यः सविता स वा एवं प्रवरणाय आत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ भर्गो देवस्य धीमहीति सविता वै तेऽत्र-स्थिता योऽस्य भर्गः कं संचिन्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ धियो यो नः प्रचोदयादिति बुद्धयो वै धियस्ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ भर्ग इति यो ह वा अस्मि-न्नादित्ये निहितस्तारकेऽक्षिणि चैष भर्गाख्यो भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गो भर्जयतीति

वैष भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनोऽथ भर्ग इति भासयतीमांल्लोकानिति रञ्जयतीमानि भूतानि गच्छत इति गच्छत्यास्मिन्नागच्छत्यस्मा इमाः प्रजास्तस्माद्भारकत्वाद्भर्गः शत्रून्सूयमानत्वात्सूर्यः सवनात्सविता दानादादित्यः पवनात्पावमानोऽथायोऽथाय-नादादित्य इत्येवं ह्याह खल्वात्मनात्मामृताख्यश्चेता मन्ता गन्ता स्रष्टा नन्दयिता कर्ता वक्ता रसयिता घ्राता स्पर्शयिता च विभुर्विग्रहे सन्निष्ठा इत्येवं ह्याहाथ यत्र द्वै-तीभूतं विज्ञानं तत्र हि शृणोति पश्यति जिघ्रतीति रसयते चैव स्पर्शयति सर्वमात्मा जानीतेति यत्राद्वैतीभूतं विज्ञानं कार्यकारणनिर्मुक्तं निर्वचनमनौपम्यं निरुपाख्यं किं तदङ्गवाच्यम् ॥ ७ ॥ एष हि खल्वात्मेशानः शंभुर्भवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृड्ढिर-ण्यगर्भः सत्यं प्राणा हंसः शान्ता विष्णुर्नारायणोऽर्कः सविता धाता सम्राडिन्द्र इन्दु-

252

रिति य एष तपत्यग्निनापिहितः सहस्राक्षेण हिरण्मयेनानन्देनैष वाव विजिज्ञासित-व्योऽन्वेष्टव्यः सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वारण्यं गत्वाथ बहिःकृतेन्द्रियार्थान्स्वशरीरादु-पलभतेऽथैनमिति। विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तं सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ इति पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ आप्या-यन्त्विति शान्तिः ॥ इति मैत्रायण्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत् ॥ श्रीमत्कौषीतकीविद्यावेद्यप्रज्ञापराक्षरम्। प्रतियोगिविनिर्मुक्तब्रह्ममात्रं विचिन्तये ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ चित्रो ह वै गार्ग्यायणिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वव्रे स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय याजयेति तं हासीनं

---

१ अयं पञ्चमः प्रपाठक आन्ध्रपुस्तकाद्गृहीतः ॥

पप्रच्छ गौतमस्य पुत्रास्ते संवृतं लोके यस्मिन्माधास्यस्यन्यमहो बाद्ध्वा तस्य लोके धास्यसीति स होवाच नाहमेतद्वेद हन्ताचार्यं प्रच्छानीति स ह पितरमासाद्य पप्रच्छेतीति मा प्राक्षीत्कथं प्रतिब्रवाणीति स होवाचाहमप्येतन्न वेद सदस्येव वयं स्वाध्यायमधीत्य हरामहे यन्नः परे ददत्येह्युभौ गमिष्याव इति ॥ स ह समित्पाणिश्चित्रं गार्ग्यायणिं प्रतिचक्रम उपायानीति तं होवाच ब्रह्मार्होऽसि गौतम यो मामुपागा एहि त्वा ज्ञपयिष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाच ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष आप्यायतेऽथापरपक्षे न प्रजनयत्येतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमास्तं यत्प्रत्याहतमिति सृजते य एनं प्रत्याहतमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति स इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा

253

मत्स्यो वा परश्वा वा पुरुषो वान्यो वै तेषु स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति कोऽसीति तं प्रतिब्रूयाद्विचक्षणादृतवो रेत आभृतं पञ्चदशा- त्प्रसूतात्पित्र्यावतस्तन्मा पुंसि कर्तर्येरयध्वं पुंसा कर्त्रा मातरि मासिषिक्तः स जायमान उपजायमानो द्वादशत्रयोदश उपमासो द्वादशत्रयोदशेन पित्रा संतद्विदेहं प्रति- तद्विदेहं तन्म ऋतवो मर्त्यव आरभध्वं तेन सत्येन तपसर्तुरस्म्यार्तवोऽस्मि कोऽसि त्वमस्मीति तमतिसृजते ॥ २ ॥ स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमा- गच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापति- लोकं स ब्रह्मलोकं तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मलोकस्यारो ह्रदो मुहूर्ता येष्टिहा विर- जा नदील्यो वृक्षः सालज्यं संस्थानमपराजितमायतनमिन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ विभुं

प्रमितं विचक्षणासंध्यमितौजाः पर्यङ्कः प्रिया च मानसी प्रतिरूपा च चाक्षुषी पुष्पाण्यादायावयतौ वै च जगत्यम्बाश्चाम्बावयवाश्चाप्सरसोऽम्बया नद्यस्तमित्थंविदा गच्छति तं ब्रह्माहाभिधावत मम यशसा विरजां वायं नदीं प्रापन्नवायं जिगीष्यतीति ॥ ३॥ तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्रतिधावन्ति शतं मालाहस्ताः शतमाञ्जनहस्ताः शतं चूर्णहस्ताः शतं वासोहस्ताः शतं कणाहस्तास्तं ब्रह्मालंकारेणालंकुर्वन्ति स ब्रह्मालंकारेणालंकृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति स आगच्छत्यारं ह्रदं तन्मनसात्येति तमृत्वा संप्रतिविदो मज्जन्ति स आगच्छति मुहुर्तान्येष्टिहांस्तेऽस्मादपद्रवन्ति स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतं तद्यथा रथेन धावयन्रथचक्रे पर्यवेक्षत एवमहोरात्रे

254

पर्यत्रेक्षत एवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च द्वन्द्वानि स एष विसुकृतो विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥ ४ ॥ स आगच्छतील्यं वृक्षं तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति स आगच्छति सालज्यं संस्थानं तं ब्रह्म स प्रविशति आगच्छत्यपराजितमायतनं तं ब्रह्मतेजः प्रविशति स आगच्छतीन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ तावस्मादपद्रवतः स आगच्छति विभुप्रमितं तं ब्रह्मयशः प्रविशति स आगच्छति विचक्षणामासन्दीं बृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वौ पादौ ध्यैत नौधसे चापरौ पादौ वैरूपवैराजे शाक्वररैवते तिरश्ची सा प्रज्ञा प्रज्ञया हि विपश्यति स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राणस्तस्य भूतं च भविष्यच्च पूर्वौ पादौ श्रीश्चेराचापरौ बृहद्रथन्तरे अनूच्ये भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्यमृचश्च सामानि च प्राचीनातानं यजूंषि तिरश्चीनानि सोमांशव उपस्तरणमुद्गीथ उपश्रीः श्री-

रुपबर्हणं तस्मिन्ब्रह्मास्ते तमित्थंवित्पादेनैवाग्र आरोहति तं ब्रह्माह कोऽसीति तं प्रतिब्रूयात् ॥ ५ ॥ ऋतुरस्म्यार्तवोऽस्म्याकाशाद्योनेः संभूतो भार्यायै रेतः संवत्सरस्य तेजोभूतस्य भूतस्यात्माभूतस्य त्वमात्मासि यस्त्वमसि सोहमस्मीति तमाह कोऽहमस्मीति सत्यमिति ब्रूयात्किं तद्यत्सत्यमिति यदन्यद्देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत्सदथ यद्देवाश्च प्राणाश्च तद्यं तदेतया वाचाभिव्याह्रियते सत्यमित्येतावादिदं सर्वमिदं सर्वमसीत्येवैनं तदाह तदेतच्छ्लोकेनाप्युक्तम् ॥ ६ ॥ यजूदरः सामशिरा असावृङ्मूर्तिरव्ययः । स ब्रह्मेति हि विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति ॥ तमाह केन पौंस्नानि नामान्याप्नोतीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन स्त्रीनामानीति वाचेति केन नपुंसकनामानीति मनसेति केन गन्धानिति घ्राणेनेति ब्रूयात्केन रूपाणीति चक्षुषेति केन

शब्दानिति श्रोत्रेणेति केनान्नरसानिति जिह्वयेति केन कर्माणीति हस्ताभ्यामिति केन सुखदुःखे इति शरीरेणेति केनानन्दं रतिं प्रजातिमित्युपस्थेनेति केनेत्या इति पादाभ्यामिति केन धियो विज्ञातव्यं कामानिति प्रज्ञयेति प्रब्रूयात्तमाहापो वै खलु मे त्वसावयं ते लोक इति सा या ब्रह्मणि चितिर्या व्यष्टिस्तां चितिं जयति तां व्यष्टिं व्यश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह कौषीतकिस्तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतं वाक्परिवेष्ट्री चक्षुर्गोत्रं श्रोत्रं संश्रावयितृ यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनोदूतं वेद दूतवान्भवति यश्चक्षुर्गोप्तृ गोप्तृमान् भवति यः श्रोत्रं संश्रावयितृ संश्रावयितृमान् भवति यो वाचं परिवेष्ट्रीं परिवेष्ट्रीमान् भवति तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं

हरन्ति तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योप-
निषन्न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा लब्ध्वोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्नीयामिति य
एवैनं पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इत्येष धर्मो याचतो भवत्य-
नन्तरस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥ १ ॥ प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह पैङ्ग्यस्तस्य
ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक्परस्ताच्चक्षुरारुन्धे चक्षुः परस्ताच्छ्रोत्रमारुन्धे श्रोत्रं
परस्तान्मन आरुन्धे मनः परस्तात्प्राण आरुन्धे तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण ए-
ताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमा-
नाय बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योपनिषन्न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा लब्ध्वो-
पविशेन्नाहमतो दत्तमश्नीयामिति य एवैनं पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमन्त्रयन्ते

ददाम त इत्येष धर्मो याचतो भवत्यन्यतरस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥ २ ॥ अथात एकधनावरोधनं यदेकधनमभिध्यायात् पौर्णमास्यां वामावास्यायां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रेऽग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य पूर्वदक्षिणं जान्वाचाच्य स्रुवेण वा चमसेन वा कंसेन वैता आज्याहुतीर्जुहोति वाङ्नामदेवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा प्राणो नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा चक्षुर्नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा श्रोत्रं नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा मनो नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा प्रज्ञा नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहेत्यथ धूमगन्धं प्रजिघायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रवृज्यार्थे ब्र-

वीत दूतं वा प्रहिणुयाल्लभते हैव ॥ ३ ॥ अथातो दैवस्मरो यस्य प्रियो बभूषे यस्यै वा
एषां वैतेषामेवैतस्मिन्पर्वण्यग्निमुपसमाधायैतयैवावृतैता आज्याहुतीर्जुहोति वाचं ते म-
यि जुहोम्यसौ स्वाहा प्राणं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वा-
हा श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा प्रज्ञानं ते मयि
जुहोम्यसौ स्वाहेत्यथ धूमगन्धं प्रजिघायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रवृज्य
संस्पर्शं जिगमिषेदपि वाताद्वा संभाषमाणस्तिष्ठेत्प्रियो हैव भवति स्मरन्ति हैवास्य
॥ ४ ॥ अथातः सायमन्नं प्रातर्दनमन्तरमग्निहोत्रमित्याचक्षते यावद्वै पुरुषो भासते
न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्वै पुरुषः प्राणिति न ताव-
द्भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोत्येतेऽनन्तेऽमृताहुतीर्जाग्रच्च स्वपं च संततमव्यव-

च्छिन्नं जुहोत्यथ या अन्या आहुतयोऽन्तवत्यस्ताः कर्ममय्यो भवन्त्यतद्ध वै पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवांचक्रुः ॥ ५ ॥ उक्थं ब्रह्मेति ह स्माह शुष्कभृङ्गारस्तदृगित्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्यायाभ्यर्च्यन्ते तद्यजुरित्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय युज्यन्ते तत्सामेत्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय सन्नमन्ते तच्छ्रीत्युपासीत तद्यश इत्युपासीत तत्तेज इत्युपासीत तद्यथैतच्छास्त्राणां श्रीमत्तमं यशस्वितमं तेजस्वितमं भवति तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां श्रीमत्तमो यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति तमेतमैष्टकं कर्ममयमात्मानमध्वर्युः संस्करोति तस्मिन्यजुर्मयं प्रवयति यजुर्मय ऋङ्मयं होता ऋङ्मयं साममयमुद्गाता स एष सर्वस्यै त्रयीविद्याया आत्मैष उत एवास्यात्मैतदात्मा भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ अथातः सर्व-

जितः कौषीतकेस्त्रीण्युपासनानि भवन्ति यज्ञोपवीतं कृत्वाप आचम्य त्रिरुदपात्रं प्रसिच्योद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेत वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृङ्ग्धीत्येतयैवावृता मध्ये सन्तमुद्व-र्गोऽसि पाप्मानं म उद्वृङ्ग्धीत्येतयैवावृतास्तं यं तं संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृङ्ग्धीति यदहोरात्राभ्यां पापं करोति संतद्वृङ्क्ते ॥ ७ ॥ अथ मासि मास्यमावास्यायां पश्चाच्च-न्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवावृता हरिततृणाभ्यामथ वाक् प्रत्यस्यति यत्ते सुसीमं हृद-यमधिचन्द्रमसि श्रितम् ॥ तेनामृतत्वस्येशानं माहं पौत्रमघं रुदमिति न हास्मा-त्पूर्वाः प्रजाः प्रयन्तीति न जातपुत्रस्याथाजातपुत्रस्याह ॥ आप्यायस्व समेतु ते ॥ सन्ते पयांसि समुयन्तु वाजाः यमादित्या अंशुमाप्याययन्तीति ॥ एतास्तिस्र ऋचो जपित्वा नास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्वेति दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृत-

मन्वावर्तयति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥ अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमान-मुपतिष्ठेतैतयैवावृता सोमो राजासि विचक्षणः पञ्चमुखोऽसि प्रजापतिर्ब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन राज्ञोऽत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ राजात एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽत्सि तेनैव मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणोऽत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ अग्निस्त एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोकमत्सि तेन मुखेन माम-न्नादं कुरु ॥ सर्वाणि भूतानीत्येव पञ्चमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्यत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरवक्षेष्ठा योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्वि-ष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरवक्षीयस्वेति स्थितिर्दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृत-मन्वावर्तन्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ९ ॥ अथ संवेश्यन् जायायै हृदयमभि-

मृशेत् ॥ [illegible] सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमघं रुदमिति न [illegible]ास्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रैति ॥ १० ॥ अथ प्रोष्यायन् पुत्रस्य मूर्धानमभिमृशति ॥ अङ्गादङ्गात्संभवासि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतम् ॥ असाविति नामास्य गृह्णाति । अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमास्तृतं भव । तेजो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ असाविति नामास्य गृह्णाति । येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृह्णीतारिष्ट्यै ॥ तेन त्वा परिगृह्णाम्यसावित्यथास्य दक्षिणे कर्णे जपत्यस्मै प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्मितीन्द्रश्रेष्ठानि द्रव्याणि धेहीति माच्छेत्ता मा व्यथिष्ठाः शतं शरद आयुषो जीव पुत्र । ते नाम्ना मूर्धानमभिजिघ्राम्यसाविति त्रिरस्य मूर्धानमभिजिघ्रेद्गवा त्वा हिंकारेणाभिहिंकरोमीति त्रिरस्य मूर्धानमभिहिं-

कुर्यात् ॥ ११ ॥ अथातो दैवः परिमर एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदग्निर्ज्वलत्यथैतन्म्रियते यन्न ज्वलति तस्यादित्यमेव तेजो गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यथादित्यो दृश्यतेऽथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चन्द्रमा दृश्यतेऽथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य विद्युतमेव तेजो गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विद्युद्विद्योततेऽथैतन्म्रियते यन्न विद्योतते तस्य वायुमेव तेजो गच्छति वायुं प्राणस्ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य वायौ सृप्ता न मूर्छन्ते तस्मादेव पुनरुदीरत इत्यधिदैवतमथाध्यात्मम् ॥ १२ ॥ एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्वाचा वदत्यथैतन्म्रियते यन्न वदति तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा पश्यत्यथैतन्म्रियते यन्न पश्यति तस्य श्रोत्र-

मेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्छ्रोत्रेण शृणोत्यथैतन्म्रियते यन्न शृणोति तस्य मन एव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायत्यथैतन्म्रियते यन्न ध्यायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणस्तां वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे सृप्ता न मूर्छन्ते तस्माद्धैव पुनरुदीरते तद्यदिह वा एवं विद्वांस उभौ पर्वतावभिप्रवर्तेयातां तुस्तूर्षमाणो दक्षिणश्चोत्तरश्च न हैवैनं स्तण्वीयातामथ य एनं द्विषन्ति यांश्च स्वयं द्वेष्टि त एनं सर्वे परितो म्रियन्ते ॥ १३ ॥

अथातो निःश्रेयसादानं सर्वा ह वै देवता ह श्रेयसे विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुस्तद्दारुभूतं शिष्येऽथैतद्वाक्प्रविवेश तद्वाचा वदच्छिष्य एवाथैतच्चक्षुः प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिष्य एवाथैतच्छ्रोत्रं प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्व-

260

ञ्छिष्य एवाथैतन्मनः प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यञ्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसा ध्याय-ञ्छिष्य एवाथैतत्प्राणः प्रविवेश तत्तत एव समुत्तस्थौ तद्देवाः प्राणे निःश्रेयसं विचिन्त्य प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंस्तूय सहैतैः सर्वैरस्माल्लोकादुच्चक्रमुस्ते वायुप्रतिष्ठाकाशात्मा-नः स्वर्ययुस्तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंस्तूय सहैतैः सर्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति स वायुप्रतिष्ठाकाशात्मा न स्वरेति तद्भवति यत्रैतद्देवास्त-त्प्राप्य तदमृतो भवति यदमृता देवाः ॥ १४ ॥ अथातः पिता पुत्रीयं संप्रदान-मिति चाचक्षते पिता पुत्रं प्रेष्याह्वयति नवैस्तृणैरागारं संस्तीर्याग्निमुपसमाधायो-दकुम्भं सपात्रमुपनिधायाहतेन वाससा संप्रच्छन्नः श्येत एत्य पुत्र उपरिष्टादभि-निपद्यत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्यापि वास्याभिमुखत एवासीताथास्मै संप्रयच्छ-

ति वाचं मे त्वयि दधानीति पिता वाचं ते मयि दध इति पुत्रः प्राणं मे त्वयि दधा-
नीति पिता प्राणं ते मयि दध इति पुत्रश्चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता चक्षुस्ते मयि
दध इति पुत्रः श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रो मनो मे-
त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि दध इति पुत्रोऽन्नरसान्मे त्वयि दधानीति पिता
अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता कर्माणि ते मयि
दध इति पुत्रः सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्र
आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति
पुत्र इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता इत्यां ते मयि दध इति पुत्रो धियो विज्ञातव्यं का-
मान्मे त्वयि दधानीति पिता धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुत्रोऽथ दक्षिणा

वृदुपनिष्क्रामति तं पितानुमन्त्रयते यशो ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुषतामित्य-थेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिनान्तर्धाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गाँल्लोकान्कामानवाप्नुहीति स यद्यगदः स्यात्पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत्परिवाव्रजेद्ययुवै प्रेयाद्यदेवैनं समापयति तथा समापयितव्यो भवति तथा समापयितव्यो भवति ॥ १५ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते ददानीति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न वै वरं परस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरोवैतर्हि किल म इति होवाच प्रतर्दनोऽथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय सत्यं हीन्द्रः स होवाच मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां-

विजानीयां त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमवारुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीनतृणमहमन्तरिक्षे पौलोमान्पृथिव्यां कालकाश्यांस्तस्य मे तत्र न लोम च नामीयते स यो मां विजानीयां नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया नास्य पापं च न च-कृषो मुखान्नीलं वेत्तीति ॥ १ ॥ स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृत-मित्युपास्वायुः प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण उवाचामृतं यावद्ध्यस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः प्राणेन ह्येवामुष्मिँल्लोकेऽमृतत्वमाप्नोति प्रज्ञयासत्यसंकल्पं स यो म आयुरमृतमित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिँल्लोक एत्याप्नोत्यमृतत्वमक्षितिं स्वर्गे लोके तद्धैक आहुरेकभूयं वै प्राणा गच्छन्तीति न हि कश्चन शक्नुयात् सकृद्वाचा

नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यानमित्येकभूयं वै प्राणा भूत्वा एकैकं सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञापयन्ति वाचं वदतीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति चक्षुः पश्यत्सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोत्रं शृण्वत्सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति मनो ध्यायत्सर्वे प्राणा अनूध्यायन्ति प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्तीत्येवमुहैवैतदिति हेन्द्र उवाचास्तीत्येव प्राणानां निःश्रेयसादानमिति ॥ २ ॥ जीवति वागपेतो मूकान्विपश्यामो जीवति चक्षुरपेतोऽन्धान्विपश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्विपश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्येवं हि पश्याम इत्यथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतमेवोक्थमुपासीत यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः स ह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहोत्क्रामतस्तस्यैषैव दृष्टिरेतद्विज्ञानं यत्रै-

तत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवै-तस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकास्तस्यैषैव सिद्धिरेतद्विज्ञानं यत्रैतत्पुरुष आर्तो मरिष्यन्नाबल्यंन्येत्य मोहं नैति तदाहुरुदक्रमीच्चित्तं न शृणोति न पश्यति वाचा वदत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादा-त्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः ॥ ३ ॥ स यदास्मा-

च्छरीरादुत्क्रामति वागस्मात्सर्वाणि नामान्यभिविसृजते वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्राणोऽस्मात्सर्वान्गन्धानभिविसृजते प्राणेन सर्वान्गन्धानाप्नोति चक्षुरस्मात्सर्वाणि रूपाण्यभिविसृजते चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति श्रोत्रमस्मात्सर्वाञ्छब्दानभिविसृजते श्रोत्रेण सर्वाञ्शब्दानाप्नोति मनोऽस्मात्सर्वाणि ध्यातान्यभिविसृजते मनसा सर्वाणि ध्यातान्याप्नोति सैषा प्राणे सर्वाप्तिर्यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः स ह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहोत्क्रामतोऽथ खलु यथा प्रज्ञायां सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥ वागेवास्मा एकमङ्गमुदूढं तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा घ्राणमेवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्य गन्धः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्य रूपं परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्य शब्दः परस्ता-

त्प्रतिविहिता भूतमात्रा जिह्वैवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्यान्नरसः परस्तात्प्रतिविहिता भूत-
मात्रा हस्तावेवास्या एकमङ्गमुदूढं तयोः कर्म परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा शरीरमे-
वास्या एकमङ्गमुदूढं तस्य सुखदुःखे परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा उपस्थ एवास्या एक-
मङ्गमुदूढं तस्यानन्दो रतिः प्रजातिः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा पादावेवास्या एक-
मङ्गमुदूढं तयोरित्या परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्यै धियो
विज्ञातव्यं कामाः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ५ ॥ प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा
सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान्गन्धानाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः
समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वाञ्छब्दानाप्नोति
प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वानन्नरसानाप्नोति प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां

सर्वाणि कर्माण्याप्नोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामानाप्नोति ॥ ६ ॥ न हि प्रज्ञापेता वाङ्नाम किंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतः प्राणो गन्धं कंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतं चक्षू रूपं किंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेता जिह्वान्नरसं कंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतमन्नरसं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म किंचन प्रज्ञप-

येतामन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतत्कर्म प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखदुःखं किंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतत्सुखदुःखं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं रतिं प्रजातिं कंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतमानन्दं रतिं प्रजातिं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतौ पादावित्यां कांचन प्रज्ञ-पयेतामन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतामित्यां प्रज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेता धीः का-चन सिद्ध्येन्न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥ ७ ॥ न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यान्न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यान्न रूपं विजिज्ञासीत रूपविदं विद्यान्न शब्दं विजि-ज्ञासीत श्रोतारं विद्यान्नान्नरसं विजिज्ञासीतान्नरसविज्ञातारं विद्यान्न कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यान्न सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यान्नानन्दं रतिं

प्रज्ञातिं विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यान्नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्यान्न मनो विजिज्ञासीत मन्तारं विद्यात्ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दशप्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः ॥ ८ ॥ न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिद्ध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमन्वानुनेषत्येष एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सत एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष सर्वेश्वरः स म आत्मेति विद्यात्स म आत्मेति विद्यात् ॥ ९ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

गार्ग्यो ह वै बालाकिरनूचानः संस्पष्ट आस सोऽयमुशीनरेषु संवसन्मत्स्येषु कुरुपञ्चालेषु काशीविदेहेष्विति स हाजातशत्रुं काश्यमेत्योवाच ब्रह्म ते ब्रवाणीति तं होवाचाजातशत्रुः सहस्रं दद्मस्त एतस्यां वाचि जनको जनक इति वा उ जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठा बृहत्पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा भवति ॥ २ ॥ स एवैष बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठाः सोमो राजान्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति ॥ ३ ॥ सहोवाच बालाकिर्य एवैष

विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठास्तेजस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते तेजस्यात्मा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैषस्तनयित्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठाः शब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्यात्मा भवति ॥ ५ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठाः पूर्णमप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात्प्रवर्तते ॥ ६ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठा

इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते जिष्णु-
र्ह वापराजिष्णुरन्यतस्तज्ज्यायान्भवति ॥ ७ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽग्नौ पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठा विषासहिरिति वा अह-
मेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते विषासहिर्वा एष भवति ॥ ८ ॥ स होवाच
बालाकिर्य एवैषोऽप्सु पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवाद-
यिष्ठा नाम्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते नाम्नस्यात्मा भवती-
त्यधिदैवतमथाध्यात्मम् ॥९॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति
तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स
यो हैतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो हैवास्य प्रजायामाजायते नाप्रतिरूपः ॥ १० ॥ स

होवाच बालाकिर्य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्समवादयिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयाद्द्वितीयवान् भवति ॥ ११ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्समवादयिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात्संमोहमेति ॥ १२ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैषश्छायायां पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्समवादयिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात्प्रमीयते ॥ १३ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष शारीरः पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्समवादयिष्ठाः

प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥१४॥
स होवाच बालाकिर्य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैतत्सुप्तः स्वप्नयाचरति तमेवाहमुपास इति
तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठा यमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स
यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मा इदं श्रैष्ठ्याय यम्यते ॥ १५ ॥ स होवाच बालाकिर्य
एवैष दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतास्मिन्समवादयिष्ठा
नाम्न आत्माग्निरात्मा ज्योतिष्ट आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त
एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १६ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष सव्येक्षन्पुरुषस्तमे-
वाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्समवादयिष्ठाः सत्यस्यात्मा विद्युत
आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषा-

मात्मा भवतीति ॥ १७ ॥ तत उ ह बालाकिस्तूष्णीमास तं होवाचाजातशत्रुरेताव-
न्नुबालाकि इति एतावद्धीति होवाच बालाकिस्तं होवाचाजातशत्रुर्मृषा वै किल मा संव-
दिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाच यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य वैतत्कर्म
स वै वेदितव्य इति तत उ ह बालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्रम उपायानीति तं होवाचा-
जातशत्रुः प्रतिलोमरूपमेव स्याद्यत्क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयीतैहि व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं
ह पाणावभिपद्य प्रवव्राज तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुस्तं हाजातशत्रुरामन्त्रयांचक्रे
बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्निति स उ ह तूष्णीमेव शिश्ये तत उ हैनं यष्ट्या विचिक्षेप
स तत एव समुत्तस्थौ तं होवाचाजातशत्रुः क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्वै-
तदभूत्कुत एतदगादिति तदु ह बालाकिर्न विजज्ञौ ॥ १८ ॥ तं होवाचाजातशत्रुर्य-

त्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतदभूद्यत एतदगाद्धि ता नाम हृदयस्य नाड्यो हृद-
यात्पुरीततमभिप्रतन्वन्ति यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिम्ना
तिष्ठन्ते शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्येति तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न
कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः
सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति स
यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा
यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकास्तद्यथा क्षुरः क्षुरध्याने हितः स्याद्वि-
श्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाय एवमेवैष प्राज्ञ आत्मेदं शरीरमनुप्रविष्ट आ लोमभ्य
आ नखेभ्यः ॥ १९ ॥ तमेतमात्मानमेतमात्मनोऽन्ववस्यति यथा श्रेष्ठिनं स्वास्तद्यथा

श्रेष्ठैः स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा श्रेष्ठिनं स्वा भुञ्जन्त एवमेवैष प्राज्ञ आत्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते ॥ यथा श्रेष्ठी स्वैरेवं वैतमात्मानमेत आत्मनोऽन्ववस्यन्ति यथा श्रेष्ठिनं स्वाः स यावद्ध वा इन्द्र एतमात्मानं न विजज्ञौ तावदेनमसुरा अभिबभूवुः स यदा विजज्ञावथ हत्वासुरान्विजित्य सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति तथो एवैवं विद्वान्सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद य एवं वेद ॥ २० ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ इति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ बृहज्जाबालोपनिषत् ॥ यज्ज्ञानाग्निः स्वातिरिक्तभ्रमं भस्म करोति तत् । बृहज्जाबालनिगमशिरोवेद्यमहं महः ॥ भद्रं कर्णेभिरिति शान्ति ॥ ॐ ॥ आपो वा इदमसत्सलिलमेव ॥ स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत् ॥ तस्यान्तर्मनसि

कामः समवर्तत । इदं सृजेयमिति । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति । तद्वाचा वदति । तत्कर्मणा करोति । तदेषाभ्यनूक्ता । कामस्तदग्रे समवर्तताधि । मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुमसति निरविन्दन् । हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषेति । उपैनं तदुपनमति । यत्कामो भवति । य एवं वेद । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । स एतं भुसुण्डः कालाग्निरुद्रमगमदागत्य भो विभूतेर्माहात्म्यं ब्रूहीति तथेति प्रत्यवोचत् भुसुण्डं वक्ष्यमाणं किमिति विभूतिरुद्राक्षयोर्माहात्म्यं बभाणेति । आदावेव पैप्पलादेन सहोक्तमिति तत्फलश्रुतिरिति तस्योर्ध्वं किं वदामेति । बृहज्जाबालाभिधां मुक्तिश्रुतिं ममोपदेशं कुरुष्वेति । ॐ तथेति । सद्योजातात्पृथिवी । तस्याः स्यान्निवृत्तिः । तस्याः कपिलवर्णानन्दा । तद्गोमयेन विभूतिर्जाता । वामदेवादुदकम् । तस्मात्प्रतिष्ठा ।

तस्याः कृष्णवर्णा भद्रा । तद्गोमयेन भसितं जातम् । अघोराद्वह्निः । तस्माद्विद्या । तस्या रक्तवर्णा सुरभिः । तद्गोमयेन भस्म जातम् । तत्पुरुषाद्वायुः । तस्माच्छान्तिः । तस्याः श्वेतवर्णा सुशीला । तस्या गोमयेन क्षारं जातम् । ईशानादाकाशम् । तस्माच्छा-न्त्यतीता । तस्याश्चित्रवर्णा सुमनाः । तद्गोमयेन रक्षा जाता । विभूतिर्भसितं भस्म क्षारं रक्षेति भस्मनो भवन्ति पञ्च नामानि । पञ्चभिर्नामभिर्भृशमैश्वर्यकारणाद्भूतिः । भस्म सर्वाघभक्षणात् । भासनाद्भसितम् । क्षारणादापदां क्षारम् । भूतप्रेतपिशाचब्रह्मराक्षसाप-स्मारभवभीतिभ्योऽभिरक्षणाद्रक्षेति ॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रमग्नीषो-मात्मकं भस्मस्नानविधिं पप्रच्छ । अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकं भस्म सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ अग्नीषोमात्मकं विश्वमित्यग्निरा-

चक्षते । रौद्री घोरा या तैजसी तनूः । सोमः शक्त्यमृतमयः शक्तिकरी तनूः । अमृतं यत्प्रतिष्ठासा तेजोविद्याकलास्वयम् । स्थूलसूक्ष्मेषु भूतेषु स एव रसतेजसि ॥ १ ॥ द्वि-विधा तेजसो वृत्तिः सूर्यात्मा चानलात्मिका । तथैव रसशक्तिश्च सोमात्मा चानलात्मिका ॥ २ ॥ वैद्युदादिमयं तेजो मधुरादिमयो रसः । तेजोरसविभेदैस्तु वृत्तमेतच्चराचरम् ॥ ३ ॥ अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरेधते । अत एव हविः क्लृप्तमग्नीषोमात्मकं जगत् ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वशक्तिमयं सोम अधोशक्तिमयोऽनलः । ताभ्यां संपुटितस्तस्माच्छश्वद्विश्वमिदं जगत् ॥ ५ ॥ अग्नेरूर्ध्वं भवत्येषा यावत्सौम्यं परामृतम् । यावदग्न्यात्मकं सौम्यममृतं विसृजत्यधः ॥ ६ ॥ अत एव हि कालाग्निरधस्ताच्छक्तिरूर्ध्वगा । यावदादहनश्चोर्ध्वमधस्तात्पावनं भवेत् ॥ ७ ॥ आधारशक्त्यावधृतः कालाग्निरयमूर्ध्वगः । तथैव निम्नगः सोमः

शिवशक्तिपदास्पदः ॥ ८ ॥ शिवश्चोर्ध्वमयः शक्तिरूर्ध्वशक्तिमयः शिवः । तदित्थं शिवशक्तिभ्यां नाव्याप्तमिह किंचन ॥ ९ ॥ असकृच्चाग्निना दग्धं जगत्तद्भस्मसात्कृतम् । अग्नेर्वीर्यमिदं प्राहुस्तद्वीर्यं भस्म यत्ततः ॥ १० ॥ यश्चेत्थं भस्मसद्भावं ज्ञात्वाभिस्नाति भस्मना । अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्दग्धपापः स उच्यते ॥ ११ ॥ अग्नेर्वीर्यं च तद्भस्म सोमेनाप्लावितं पुनः । अयोगयुक्त्या प्रकृतेरधिकाराय कल्पते ॥ १२ ॥ योगयुक्त्या तु तद्भस्म प्लाव्यमानं समंततः । शाक्तेनामृतवर्षेण ह्यधिकारान्निवर्तते ॥ १३ ॥ अतो मृत्युंजयायेत्थममृतप्लावनं सताम् । शिवशक्त्यमृतस्पर्शे लब्ध एव कुतो मृतिः ॥ १४ ॥ यो वेद गहनं गुह्यं पावनं च ततोदितम् । अग्नीषोमपुटं कृत्वा न स भूयोऽभिजायते ॥ १५ ॥ शिवाग्निना तनुं दग्ध्वा शक्तिसोमामृतेन यः । प्लावयेद्योगमार्गेण सोऽमृतत्वाय

कल्पते । सोमृतत्वाय कल्पत इति ॥१६॥ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ अथ भुसुण्डः कालाग्नि-रुद्रं विभूतियोगमनुब्रूहीति स होवाच । विकटाङ्गामुन्मत्तां महाखलां मलिनामशिवादिचिह्नान्वितां पुनर्धेनुं कृशाङ्गां वत्सहीनामशान्तामदुग्धदोहिनीं निरिन्द्रियां जग्धतृणांकेशचेलास्थिभक्षिणीं संधिनीं नवप्रसूतां रोगार्तां गां विहाय प्रशस्तगोमयमाहरेद्गोमयं खस्थं ग्राह्यं शुभे स्थाने वा पतितमपरित्यज्यात ऊर्ध्वं मर्दयेद्द्रव्येन गोमयग्रहणं कपिला वा धवला वा अलाभे तदन्या गौः स्याद्दोषवर्जिता कपिलागोर्भस्मोक्तं लब्धं गोभस्म नो चेदन्यगोक्षारं यत्र क्वापि स्थितं च यत्तन्न हि धार्यं संस्कारसहितं धार्यम् । तत्रैते श्लोका भवन्ति । विद्याशक्तिः समस्तानां शक्तिरित्यभिधीयते । गुणत्रयाश्रया विद्या सा विद्या च तदाश्रया ॥ १ ॥ गुणत्रयमिदं धेनुर्विद्याभूद्गोमयं शुभम् । मूत्रं

चोपनिषत्प्रोक्तं कुर्याद्रस्म ततः परम् ॥ २ ॥ वत्सस्तु स्मृतयश्चास्य तत्संभूतं तु गोमयम् । आगाव इति मन्त्रेण धेनुं तत्राभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥ गावो भगो गाव इति प्राशयेत्तर्पणं जलम् । उपोष्य च चतुर्दश्यां शुक्ले कृष्णेऽथवा व्रती ॥ ४ ॥ परेद्युः प्रातरुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः । कृतस्नानो धौतवस्त्रः पयोर्द्धं च सृजेच्च गाम् ॥ ५ ॥ उत्थाप्य गां प्रयत्नेन गायत्र्या मूत्रमाहरेत् । सौवर्णे राजते ताम्रे धारयेन्मृण्मये घटे ॥ ६ ॥ पौष्करेऽथ पलाशे वा पात्रे गोशृङ्ग एव वा । आदधीत हि गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥ ७ ॥ अभूमिपातं गृह्णीयात्पात्रे पूर्वोदिते गृही । गोमयं शोधयेद्विद्वान्श्रीर्मे भजतु मन्त्रतः ॥ ८ ॥ अलक्ष्मीर्म इति मन्त्रेण गोमयं धान्यवर्जितम् । संत्वासिञ्चामि मन्त्रेण गोमूत्रं गोमये क्षिपेत् ॥ ९ ॥ पञ्चानां त्विति मन्त्रेण पिण्डानां च चतुर्दश । कुर्यात्संशोध्य किरणैः

सौरकैराहरेत्ततः ॥ १० ॥ निदध्यादथ पूर्वोक्तपात्रे गोमयपिण्डकान् । स्वगृह्योक्तविधानेन प्रतिष्ठाप्याग्निमीजयेत् ॥ ११ ॥ पिण्डांश्च निक्षिपेत्तत्र आद्यन्तं प्रणवेन तु । षडक्षरस्य सूक्तस्य व्याकृतस्य तथाक्षरैः ॥ १२ ॥ स्वाहान्ते जुहुयात्तत्र वर्णदेवाय पिण्डकान् । आघारावाज्यभागौ च प्रक्षिपेद्व्याहृतीः सुधीः ॥ १३ ॥ ततो निधनपतये त्रयोविंशज्जुहोति च । होतव्या पञ्च ब्रह्माणि नमो हिरण्यबाहवे ॥ १४ ॥ इति सर्वाहुतीर्हुत्वा चतुर्थ्यन्तैश्च मन्त्रकैः । ऋतं सत्यं कद्रुद्राय यस्य वैकंकतीति च ॥ १५ ॥ एतैश्च जुहुयाद्विद्वाननाज्ञातत्रयं तथा । व्याहृतीरथ हुत्वा च ततः स्विष्टकृतं हुनेत् ॥ १६ ॥ इध्मशेषं तु निर्वर्त्य पूर्णपात्रोदकं तथा । पूर्णमसीति यजुषा जलेनान्येन बृंहयेत् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेष्वमृतमिति तज्जलं शिरसि क्षिपेत् । प्राच्यामिति दिशं

273

लिङ्गैर्दिक्षु तोयं विनिक्षिपेत् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणे दक्षिणा दत्त्वा शान्त्यै पुलकमाहरेत् । आहरिष्यामि देवाना सर्वेषां कर्मगुप्तये ॥ १९ ॥ जातवेदसमेनं त्वां पुलकैश्छादयाम्यहम् । मन्त्रेणानेन तं वह्निं पुलकैश्छादयेत्ततः ॥ २० ॥ त्रिदिनं ज्वलनस्थित्यै छादनं पुलकैः स्मृतम् । ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २१ ॥ भस्माधिक्यमभीप्सुस्तु अधिकं गोमयं हरेत् । दिनत्रयेण यदि वा एकस्मिन्दिवसेऽथवा ॥ २२ ॥ तृतीये वा चतुर्थे वा प्रातः स्नात्वा सिताम्बरः । शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ २३ ॥ शुक्लदन्तो भस्मदिग्धो मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् । ॐ तद्ब्रह्मेति चोच्चार्य पौलकं भस्म संत्यजेत् ॥ २४ ॥ तत्र चावाहनमुखानुपचारांस्तु षोडश । कुर्याद्व्याहृतिभिस्त्वेवं ततोऽग्निमुपसंहरेत् ॥ २५ ॥ अग्निर्भस्मेति मन्त्रेण

गृह्णीयाद्भस्म चोत्तरम् । अग्निरित्यादिमन्त्रेण प्रमृज्य च ततः परम् ॥ २६ ॥ संयोज्य गन्धसलिलैः कपिलामूत्रकेण वा । चन्द्रकुङ्कुमकाश्मीरमुशीरं चन्दनं तथा ॥ २७ ॥ अगरुत्रितयं चैव चूर्णयित्वा तु सूक्ष्मतः । क्षिपेद्भस्मनि तच्चूर्णमोमिति ब्रह्ममन्त्रतः॥ २८ ॥ प्रणवेनाहरेद्विद्वान्बृहतो वटकानथ । अणोरणीयानीति हि मन्त्रेण च विचक्षणः ॥ २९ ॥ इत्थं भस्म सुसंपाद्य शुष्कमादाय मन्त्रवित् । प्रणवेन विमृज्याथ सप्तप्रण-वमन्त्रितम् ॥ ३० ॥ ईशानेति शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु । ऊरुदेशमघो-रेण गुह्यं वामेन मन्त्रयेत् ॥ ३१ ॥ सद्योजातेन वै पादान्त्सर्वाङ्गं प्रणवेन तु । तत उद्धूल्य सर्वाङ्गमापादतलमस्तकम् ॥ ३२ ॥ आचम्य वसनं धौतं ततश्चैतत्प्रधारयेत् । पुनराचम्य कर्म स्वं कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ३३ ॥ अथ चतुर्विधं

भस्मकल्पम् । प्रथममनुकल्पम् । द्वितीयमुपकल्पम् । उपोपकल्पं तृतीयम् । अकल्पं चतुर्थम् । अग्निहोत्रसमुद्भूतं विरजानलजमनुकल्पम् । वने शुष्कं शकृत्संगृह्य कल्पोक्तविधिना कल्पितमुपकल्पं स्यात् । अरण्ये शुष्कगोमयं चूर्णीकृत्यानुसंगृह्य गोमूत्रैः पिण्डीकृत्य यथाकल्पं संस्कृतमुपोपकल्पम् । शिवालयस्थमकल्पं शतकल्पं च । इत्थं चतुर्विधं भस्म पापं निकृन्तयेन्मोक्षं ददातीति भगवान्कालाग्निरुद्रः ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं भस्मस्नानविधिं ब्रूहीति होवाचाथ प्रणवेन विमृज्याथ सप्तप्रणवेनाभिमन्त्रितमागमेन तु तेनैव दिग्बन्धनं कारयेत्पुनरपि तेनास्त्रमन्त्रेणाङ्गानि मूर्धादीन्युद्धूलयेन्मलस्नानमिदमीशानाद्यैः पञ्चभिर्मन्त्रैस्तनुं क्रमादुद्धूलयेत् । ईशानेति शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु । ऊरुदेशमघोरेण गुह्यकं वामदेवतः ॥

सद्योजातेन वै पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु । आपादतलमस्तकं सर्वाङ्गं तत उद्धूल्याचम्य वसनं धौतं श्वेतं प्रधारयेद्विधिस्नानमिदम् । तत्र श्लोका भवन्ति । भस्ममुष्टिं समादाय संहितामन्त्रमान्त्रिताम् । मस्तकात्पादपर्यन्तं मलस्नानं पुरोदितम् ॥ १ ॥ तन्मन्त्रेणैव कर्तव्यं विधिस्नानं समाचरेत् । ईशाने पञ्चधा भस्म विकिरेन्मूर्द्ध्नि यत्नतः ॥२॥ मुखे चतुर्थवक्त्रेण अघोरेणाष्टधा हृदि । वामेन गुह्यदेशे तु त्रिदशस्थानभेदतः ॥ ३ ॥ अष्टावन्तेन साध्येन पादावुद्धूल्य यत्नतः । सर्वाङ्गोद्धूलनं कार्यं राजन्यस्य यथाविधि ॥४॥ मुखं विना च तत्सर्वमुद्धूल्य क्रमयोगतः । संध्याद्वये निशीथे च तथा पूर्वावसानयोः ॥५॥ सुप्त्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा कृत्वा चावश्यकादिकम् । स्त्रियं नपुंसकं गृध्रं बिडालं बकमूषिकम् ॥ ६ ॥ स्पृष्ट्वा तथा विधानन्यान्भस्मस्नानं समाचरेत् । देवाग्निगुरुवृ-

275

द्धानां समीपेऽन्त्यजदर्शने ॥ ७ ॥ अशुद्धभूतले मार्गे कुर्यान्नोद्धूलनं व्रती । शङ्कतो-
येन मूलेन भस्मना मिश्रणं भवेत् ॥ ८ ॥ योजितं चन्दनेनैव वारिणा भस्मसंयुतम् ।
चन्दनेन समालिम्पेज्ज्ञानदं चूर्णमेव तत् ॥ ९ ॥ मध्याह्नात्प्राग्जलैर्युक्तं तोयं तदनु-
वर्जयेत् ॥ अथ भुसुण्डो भगवन्तं कालाग्निरुद्रं त्रिपुण्ड्रविधिं पप्रच्छ । तत्रैते श्लोका
भवन्ति । त्रिपुण्ड्रं कारयेत्पश्चाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । मध्याङ्गुलिभिरादाय तिसृभिर्मू-
लमन्त्रतः ॥ १० ॥ अनाममध्यमाङ्गुष्ठैरथवा स्यात्त्रिपुण्ड्रकम् । उद्धूलयेन्मुखं विप्रः
क्षत्रियस्तच्छिरोदितम् ॥ ११ ॥ द्वात्रिंशत्स्थानके चार्धं षोडशस्थानकेऽपि वा ।
अष्टस्थाने तथा चैव पञ्चस्थानेऽपि योजयेत् ॥ १२ ॥ उत्तमाङ्गे ललाटे च कर्णयोर्ने-
त्रयोस्तथा । नासावक्त्रे गले चैवमंसद्वयमतः परम् ॥ १३ ॥ कूर्परे मणिबन्धे च हृदये-

पार्श्वयोर्द्वयोः। नाभौ गुह्यद्वये चैवमूर्वोः स्फिग्बिम्बजानुनी ॥१४॥ जङ्घाद्वये च पादौ च द्वात्रिंशत्स्थानमुत्तमम् । अष्टमूर्त्यष्टविद्येशान्दिक्पालान्वसुभिः सह ॥ १५ ॥ धर्मो ध्रुवश्च सोमश्च कृपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टावितीरिताः ॥ १६ ॥ एतेषां नाममन्त्रेण त्रिपुण्ड्रान्धारयेद्बुधः । विदध्यात्षोडशस्थाने त्रिपुण्ड्रं तु समाहितः ॥ १७ ॥ शीर्षके च ललाटे च कर्णे कण्ठेंऽसकद्वये । कूर्परे मणिबन्धे च हृदये नाभिपार्श्वयोः ॥ १८ ॥ पृष्ठे चैकं प्रतिस्थानं जपेत्तत्राधिदेवताः । शिवं शक्तिं च सादाख्यामीशं विद्याख्यमेव च ॥ १९ ॥ वामादिनवशक्तीश्च एते षोडश दैवताः । नासत्यो दस्रकश्चैव अश्विनौ द्वौ समीरितौ ॥ २० ॥ अथवा मूर्ध्न्यलीके च कर्णयोः श्वसने तथा । बाहुद्वये च हृदये नाभ्यामूर्वोर्युगे तथा ॥ २१ ॥ जानुद्वये च पदयोः पृष्ठभागे

च षोडश । शिवश्चेन्द्रश्च रुद्रार्कौ विघ्नेशो विष्णुरेव च ॥ २२ ॥ श्रीश्चैव हृदयेशश्च तथा नाभौ प्रजापतिः । नागश्च नागकन्याश्च उभे च ऋषिकन्यके ॥ २३ ॥ पादयोश्च समुद्राश्च तीर्थाः पृष्ठेऽपि च स्थिताः । एवं वा षोडशस्थानमष्टस्थानमथोच्यते ॥ २४ ॥ गुरुस्थानं ललाटं च कर्णद्वयमनन्तरम् । अंसयुग्मं च हृदयं नाभिरित्यष्टमं भवेत् ॥ २५ ॥ ब्रह्मा च ऋषयः सप्त देवताश्च प्रकीर्तिताः । अथवा मस्तकं बाहू हृदयं नाभिरेव च ॥ २६ ॥ पञ्च स्थानान्यमून्याहुर्भस्मतत्त्वविदो जनाः । यथासंभवतः कुर्याद्देशकालाद्यपेक्षया ॥ २७ ॥ उद्धूलनेऽप्यशक्तश्चेत्त्रिपुण्ड्रादीनि कारयेत् । ललाटे हृदये नाभौ गले च मणिबन्धयोः ॥ २८ ॥ बाहुमध्ये बाहुमूले पृष्ठे चैव च शीर्षके ॥ ललाटे ब्रह्मणे नमः । हृदये हव्यवाहनाय नमः । नाभौ स्कन्दाय नमः । गले

विष्णवे नमः । मध्ये प्रभञ्जनाय नमः । मणिबन्धे वसुभ्यो नमः । पृष्ठे हरये नमः । ककुदि शंभवे नमः । शिरसि परमात्मने नमः । इत्यादिस्थानेषु त्रिपुण्ड्रं धारयेत् । त्रिनेत्रं त्रिगुणाधारं त्रयाणां जनकं प्रभुम् । स्मरन्नमः शिवायेति ललाटे तत्रिपुण्ड्रकम् ॥ २९ ॥ कूर्पराधः पितृभ्यां तु ईशानाभ्यां तथोपरि । ईशाभ्यां नम इत्युक्त्वा पार्श्वयोश्च त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ३० ॥ स्वच्छाभ्या नम इत्युक्त्वा धारयेत्तत्प्रकोष्ठयोः । भीमायेति तथा पृष्ठे शिवायेति च पार्श्वयोः ॥ ३१ ॥ नीलकण्ठाय शिरसि क्षिपे-त्सर्वात्मने नमः । पापं नाशयते कृत्स्नमपि जन्मान्तरार्जितम् ॥ ३२ ॥ कण्ठोपरि कृतं पापं नष्टं स्यात्तत्र धारणात् । कर्णे तु धारणात्कर्णरोगादिकृतपातकम् ॥ ३३ ॥ बाह्वोर्बाहुकृतं पापं वक्षः सुमनसा कृतम् । नाभ्यां शिश्नकृतं पापं पृष्ठे

गुदकृतं तथा ॥ ३४ ॥ पार्श्वयोर्धारणात्पापं परस्त्र्यालिङ्गनादिकम् । तद्भस्मधारणं कुर्यात्सर्वत्रैव त्रिपुण्ड्कम् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रय्यग्नीनां च धारणम् । गुणलोकत्रयाणां च धारणं तेन वै श्रुतम् ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ मानस्तोकेन मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म धारयेत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं भवेत्सामं मध्यपुण्ड्रं त्रियायुषम् ॥ १ ॥ त्रियायुषाणि कुरुते ललाटे च भुजद्वये । नाभौ शिरसि हृत्पार्श्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥ २ ॥ त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् । इदं मुख्यं गृहस्थानां विरजानलजं भवेत् ॥ ३ ॥ विरजानलजं चैव धार्यं प्रोक्तं महर्षिभिः । औपासनसमुत्पन्नं गृहस्थाना विशेषतः ॥ ४ ॥ समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥५॥ अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं चैवानलोद्भवम् । यतीनां ज्ञानदं

प्रोक्तं वनस्थाना विरक्तिदम् ॥ ६ ॥ अतिवर्णाश्रमाणां तु श्मशानाग्निसमुद्भवम् ॥ सर्वेषां देवालयस्थं भस्म शिवाग्निजं शिवयोगिनाम् । शिवालयस्थं तल्लिङ्गलिप्तं वा मन्त्रसंस्कारदग्धं वा । तत्रैते श्लोका भवन्ति । तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् । येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्मना धृतम् ॥ ७ ॥ त्यक्तवर्णाश्रमाचारो लुप्तसर्वक्रियोऽपि यः । सकृत्तिर्यक्त्रिपुण्ड्राङ्कधारणात्सोऽपि पूज्यते ॥ ८ ॥ ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः । तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ९ ॥ महापातकयुक्तानां पूर्वजन्मार्जितागसाम् । त्रिपुण्ड्रोद्धूलनद्वेषो जायते सुदृढं बुधाः ॥ १० ॥ येषां कोपो भवेद्भूयो ललाटे भस्मदर्शनात् । तेषामुत्पत्तिसांकर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ ११ ॥ येषां नास्ति मुने श्रद्धा श्रौते भस्मनि सर्व-

दा । गर्भाधानादिसंस्कारस्तेषां नास्तीति निश्चयः ॥ १२ ॥ ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा नराः कुर्वन्ति ताडनम् । तेषां चण्डालतो जन्म ब्रह्मन्नूह्यं विपश्चिता ॥ १३ ॥ येषां क्रोधो भवेद्भस्मधारणे तत्प्रमाणके । ते महापातकैर्युक्ता इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ १४ ॥ त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति शिवं च ते ॥ १५ ॥ धिग्भस्मरहितं फालं धिग्ग्राममशिवालयम् । धिगनीशार्चनं जन्म धिग्विद्यामशिवाश्रयाम् ॥ १६ ॥ रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं तद्भस्म परिकीर्तितम् । तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान्भस्मसंयुतः ॥ १७ ॥ भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माग्निसंगमात् । भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥ १८ ॥ भस्मसंदिग्धसर्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रकः । भस्मशायी च पुरुषो भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥१९॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ अथ

भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं नामपञ्चकस्य माहात्म्यं ब्रूहीति होवाच । अथ वसिष्ठवंशजस्य शतभार्यासमेतस्य धनंजयस्य ब्राह्मणस्य ज्येष्ठभार्यापुत्रः करुण इति नाम तस्य शुचिस्मिता भार्या । असौ करुणो भ्रातृवैरमसहमानो भवानीतटस्थं नृसिंहमगमत् । तत्र देवसमीपेऽन्येनोपायनार्थं समर्पितं जम्बीरफलं गृहीत्वाजिघ्रत्तदा तत्रस्था अशपन्पाप मक्षिको भव वर्षाणां शतमिति । सोऽपि शापमादाय मक्षिकः सन्स्वचेष्टितं तस्यै निवेद्य मां रक्षेति स्वभार्यामवदत्तदा मक्षिकोऽभवत्तमेवं ज्ञात्वा ज्ञातयस्तैलमध्ये ह्यमारयन्त्सा मृतं पतिमादायारुन्धतीमगमद्भो शुचिस्मिते शोकेनालमरुन्धत्याहामुं जीवयाम्यद्य विभूतिमादायेति एषाग्निहोत्रजं भस्म । मृत्युंजयेन मन्त्रेण मृतजन्तौ तदाक्षिपत् । मन्दवायुस्तदा जज्ञे व्यजनेन शुचिस्मितः ॥ १ ॥ उदतिष्ठत्तदा जन्तुर्भस्मनोऽस्य प्रभा-

वतः । ततो वर्षशते पूर्णे ज्ञातिरेको ह्यमारयत् ॥ २ ॥ भस्मैव जीवयामास काश्यां पञ्च तदाभवन् । देवानपि तथाभूतान्मामप्येतादृशं पुरा ॥ ३ ॥ तस्मात्तु भस्मना जन्तुं जीवयामि तदानघे । इत्येवमुक्त्वा भगवान्दधीचिः समजायत ॥ ४ ॥ स्वरूपं च ततो गत्वा स्वमाश्रमपदं ययाविति ॥ ईदानीमस्य भस्मनः सर्वाघभक्षणसामर्थ्यं विधत्त इत्याह । श्रीगौतमविवाहकाले तामहल्यां दृष्ट्वा सर्वे देवाः कामातुरा अभवन् तदा नष्टज्ञाना दूर्वाससं गत्वा पप्रच्छुस्तद्दोषं शमयिष्यामीत्युवाच ततः शतरुद्रेण मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म वै पुरा मयापि दत्तं ब्रह्महत्यादि शान्तम् ।इत्येवमुक्त्वा दूर्वासा दत्तवान्भस्म चोत्तमम् । जाता मद्वचनात्सर्वे यूयं तेऽधिकतेजसः ॥ ५ ॥ शतरुद्रेण मन्त्रेण भस्मोद्धूलितविग्रहाः । निर्धूतरजसः सर्वे तत्क्षणाच्च वयं मुने ॥ ६ ॥ आश्चर्यमेतज्जा-

नीमो भस्मसामर्थ्यमीदृशम् । अस्य भस्मनः शक्तिमन्यां शृणु । एतदेव हरिशंकरयोर्ज्ञानप्रदम् । ब्रह्महत्यादिपापनाशकम् । महाविभूतिदमिति शिववक्षसि स्थितं नखेनादाय प्रणवेनाभिमन्त्र्य गायत्र्या पञ्चाक्षरेणाभिमन्त्र्य हरिर्मस्तकगात्रेषु समर्पयेत् तथा हृदि ध्यायस्वेति हरिमुक्त्वा हरः स्वहृदि ध्यात्वा दृष्टो दृष्ट इति शिवमाह ततो भस्म भक्षयेति हरिमाह हरस्ततः । भक्षयिष्ये शिवं भस्म स्नात्वाहं भस्मना पुरा ॥७॥ पृष्ट्वेश्वरं भक्तिगम्यं भस्माभक्षयदच्युतः । तत्राश्चर्यमतीवासीत्प्रतिबिम्बसमद्युतिः ॥ ८ ॥ वासुदेवः शुद्धमुक्ताफलवर्णोऽभवत्क्षणात् । तदाप्रभृति शुक्लाभो वासुदेवः प्रसन्नवान् ॥ ९ ॥ न शक्यं भस्मनो ज्ञानं प्रभावं ते कुतो विभो । नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु त्वामहं शरणं गतः ॥ १० ॥ त्वत्पादयुगले शंभो भक्तिरस्तु

2854

सदा मम । भस्मधारणसंपन्नो मम भक्तो भविष्यति ॥ ११ ॥ अत एवैषा भूतिर्भूति-
करीत्युक्ता । अस्य पुरस्ताद्वसव आसन्रुद्रा दक्षिणत आदित्याः पश्चाद्विश्वेदेवा उत्तरतो
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्यां सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतदृचाभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे
परमे व्योमन् । यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्त-
द्विदुस्त इमे समासते । य एतद्बृहज्जाबालं सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृङ्मयं यजुर्मयं
साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवति । य एतद्बृहज्जाबालं बालो वा युवा वा वेद स
महान्भवति । स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवति । मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे
बाहौ शिखायां वा बध्नीत । सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते तस्माच्छ्रद्धया
यां काञ्चिद्गां दद्यात्सा दक्षिणा भवति ॥ १२ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ अथ

जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भगवन् त्रिपुण्ड्रविधिं नो ब्रूहीति स होवाच सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति भस्मेत्यभिमन्त्र्य मानस्तोक इति समुद्धृत्य त्रियायुषमिति जलेन संसृज्य त्र्यम्बकमिति शिरोललाटवक्षःस्कन्धेषु धृत्वा पूतो भवति मोक्षी भवति । शतरुद्रेण यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः ॥ १ ॥ जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात्किं फलमश्नुत इति स होवाच तद्भस्मधारणादेव मुक्तिर्भवति तद्भस्मधारणादेव शिवसायुज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः ॥ २ ॥ जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात्किं फलमश्नुते न वेति तत्र परमहंसानामसंवर्तकारुणिश्वेतकेतुदूर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैव-

तकभुसुण्डप्रभृतयो विभूतिधारणादेव मुक्ता स्युः स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ३ ॥ जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मस्नानेन किं जायत इति यस्य कस्यचिच्छरीरे यावन्तो रोमकूपास्तावन्ति लिङ्गानि भूत्वा तिष्ठन्ति ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वा वैश्यो वा शूद्रो वा तद्भस्मधारणादेतच्छब्दस्य रूपं यस्यां तस्यां ह्येवावतिष्ठते ॥ ४ ॥ जनको ह वैदेहः पैप्पलादेन सह प्रजापतिलोकं जगाम तं गत्वोवाच भो प्रजापते त्रिपुण्ड्रस्य माहात्म्यं ब्रूहीति तं प्रजापतिरब्रवीद्यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति ॥ ५ ॥ अथ पैप्पलादो वैकुण्ठं जगाम तं गत्वोवाच भो विष्णो त्रिपुण्ड्रस्य माहात्म्यं ब्रूहीति यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति विष्णुराह ॥ ६ ॥ अथ पैप्पलादः कालाग्निरुद्रं परिसमेत्योवाचाधीहि भगवन्त्रिपुण्ड्रस्य विधिमिति

त्रिपुण्ड्रस्य विधिर्मया वक्तुं न शक्य इति सत्यमिति होवाचाथ भस्मच्छन्नः संसारा-
न्मुच्यते भस्मशय्याशयानस्तच्छब्दगोचरः शिवसायुज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते न
स पुनरावर्तते रुद्राध्यायी सह्यमृतत्वं च गच्छति स एष भस्मज्योतिर्विभूतिधारणा-
द्ब्रह्मैकत्वं च गच्छति विभूतिधारणादेव सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति विभूतिधारणा-
द्वाराणस्यां स्नानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योतिर्यस्य कस्यचि-
च्छरीरे त्रिपुण्ड्रस्य लक्ष्म वर्तते प्रथमा प्रजापतिर्द्वितीया विष्णुस्तृतीया सदाशिव इति
स एष भस्मज्योतिरिति स एष भस्मज्योतिरिति ॥ ७ ॥ अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं
सनत्कुमारः पप्रच्छाधीहि भगवन्रुद्राक्षधारणाविधिं स होवाच रुद्रस्य नयनादुत्पन्ना
रुद्राक्षा इति लोके ख्यायन्ते सदाशिवः संहारकाले संहारं कृत्वा संहाराक्षं मुकुली-

करोति तन्नयनाज्जाता रुद्राक्षा इति होवाच तस्माद्रुद्राक्षत्वमिति तद्रुद्राक्षे वाग्विषये कृते दशगोप्रदानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योती रुद्राक्ष इति तद्रुद्राक्षं करेण स्पृष्ट्वा ध रणमात्रेण द्विसहस्रगोप्रदानफलं भवति। तद्रुद्राक्षे कर्णयोर्धार्यमाणे एकादशसहस्रगोप्रदानफलं भवति एकादशरुद्रत्वं च गच्छति। तद्रुद्राक्षे शिरसि धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति। एतेषां स्थानानां कर्णयोः फलं वक्तुं न शक्यमिति होवाच। मूर्ध्नि चत्वारिंशच्छिखायामेकं त्रयं वा श्रोत्रयोर्द्वादश कर्णे द्वात्रिंशद्बाह्वोः षोडश षोडश द्वादश द्वादश मणिबन्धयोः षट् षडङ्गुष्ठयोस्ततः संध्यां सकुशोऽहरहरुपासीताग्निर्ज्योतिरित्यादिभिरग्नौ जुहुयात्॥ ८ ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम्॥

अथ बृहज्जाबालस्य फलं नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच य एतद्बृहज्जाबालं

नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति ॥ १ ॥ य एतद्बृहज्जाबालं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भयति स वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वा-न्देवान्स्तम्भयति स सर्वान्ग्रहान्स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति ॥ २ ॥ य एतदबृहज्जाबालं नित्यमधीते स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्या तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥ ३ ॥ य एतद्बृहज्जाबालं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं जयति स सुवर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनोलोकं जयति स तपोलोकं जयति स

283

सत्यलोकं जयति स सर्वांल्लोकाञ्जयति स सर्वांल्लोकाञ्जयति ॥ ४ ॥ य एतद्बृहज्जाबालं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूंष्यधीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा अधीते स कल्पानधीते स नाराशंसीरधीते स पुराणान्यधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते ॥ ५ ॥ अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममुपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेन अथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्वशिरःशिखाध्यापकशतमेकमेकेन बृहज्जाबालोपनिषदध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परं धाम बृहज्जाबालोपनिषज्जपशीलस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा

भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखानि प्रविशन्ति सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनस्तदेतदृचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ॐभद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदीयबृहज्जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

284

अथ नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ ॐ यत्तुर्योङ्काराग्रपराभूमिस्थिरवरासनम् । प्रतियोगिविनिर्मुक्ततुर्यतुर्यमहं महः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ आपो वा इदमासन्त्सलिलमेव । स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत

इदं सृजेयमिति । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति तदेषाभ्यनूक्ता कामस्तदग्रे समवर्तताधिमनसो रेतः प्रथमं यदासीत् सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषेति उपैनं तदुपनमति यत्कामो भवति य एवं वेद स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत् तेन वै सर्वमिदमसृजत यदिदं किंच तस्मात्सर्वमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिदं किंच अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते अनुष्टुभा जातानि जीवन्ति अनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तस्यैषा भवति अनुष्टुप्प्रथमा भवति अनुष्टुबुत्तमा भवति वाग्वा अनुष्टुप् वाचैव प्रयन्ति वाचोद्यन्ति परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुबिति ॥ १ ॥ ससागरां सपर्वतां सप्तद्वीपां वसुन्धरां तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्त-

रिक्षं तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् वसुरुद्रादित्यैः सर्वैर्देवैः सेवितं दिवं तत्साम्न-स्तृतीयं पादं जानीयात् ब्रह्मस्वरूपं निरञ्जनं परमं व्योमकं तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति किं ध्यानं किं दैवतं कान्यङ्गानि कानि दैवतानि किं छन्दः क ऋषिरिति ॥ २ ॥ स होवाच प्रजापतिः स यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभि-षिक्तं तत्साम्नोऽङ्गं वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्तं प्रणवं तत्साम्नोऽङ्गं वेद स त्रींल्लोकाञ्जयति चतुर्विंशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजुस्तत्साम्नोऽङ्गं वेद स आयुर्यशः कीर्तिज्ञानैश्वर्यवान्भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति द्वात्रिंशदक्षरं साम जानीयाद्यो

285

जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं लक्ष्मीं यजुःप्रणवं यदि जानीयात् स्त्री शूद्रः स मृतोऽधो गच्छति तस्मात्सर्वदा नाचष्टे यद्याचष्टे स आचार्यस्तेनैव स मृतोऽधो गच्छति ॥ ३ ॥ स होवाच प्रजापतिः अग्निर्वै देवा इदं सर्वं विश्वा भूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवोऽन्नममृतं सम्राट् स्वराड्विराट् तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् ऋग्यजुःसामाथर्वरूपः सूर्योऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषस्तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् य ओषधीनां प्रभुर्भवति ताराधिपतिः सोमस्तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति उग्रं प्रथमस्याद्यं ज्वलं द्वितीयस्याद्यं नृसिंहं तृतीयस्याद्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम यत्र कुत्र-

चिन्नाचष्टे यदि दातुमपेक्षते पुत्राय शुश्रूषवे दास्यत्यन्यस्मै शिष्याय वा चेति ॥ ४ ॥
स होवाच प्रजापतिः क्षीरोदार्णवशायिनं नृकेशरिविग्रहं योगिध्येयं परं पदं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं प्रथमस्याद्यार्धान्त्यं तं स द्वितीयस्याद्यार्धान्त्यं हंभीतृतीयस्याद्यार्धान्त्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यार्धान्त्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम येन केनचिदाचार्यमुखेन यो जानीते स तेनैव शरीरेण संसारान्मुच्यते मोचयति मुमुक्षुर्भवति जपात्तेनैव शरीरेण देवतादर्शनं करोति तस्मादिदमेव मुख्यद्वारं कलौ नान्येषां भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितम् ॥ उमापतिः पशुपतिः पिनाकी ह्यमितद्युतिः । ईशानः

सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूताना ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्यो वै यजुर्वेदवाच्यस्तं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति महाप्रथमान्तार्धस्याद्यन्तवतो द्वितीयान्तार्धस्याद्यं षणं तृतीयान्तार्धस्याद्यन्नमाचतुर्थान्तार्धस्याद्यं साम जानीद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं ब्रह्म तमेवंविद्वानमृत इह भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयात् यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥६॥ विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त यद्विश्वमसृजन्त तस्माद्विश्वसृजो विश्वमेनाननुप्रजायते ब्रह्मणः सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं यन्ति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति विष्णुं प्रथमान्त्यं मुखं द्वितीयान्त्यं भद्रं तृतीयान्त्यं म्यहं चतुर्थान्त्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति योऽसौ वेद यदिदं किंचात्मनि ब्रह्म-

ण्येवानुष्टुभं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति स्त्रीपुंसयोर्वा इहैव स्थातु-
मपेक्षते तस्मै सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियते देहान्ते देवः परमं ब्रह्म तारकं
व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम मध्यगं जपति त-
स्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिस्तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिर्य एवं वेदेति महोपनिषत् । य
एतां महोपनिषदं वेद स कृतपुरश्चरणो महाविष्णुर्भवति महाविष्णुर्भवति । इति प्रथ-
मोपनिषत् ॥ देवा ह वै मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च बिभीयुस्ते प्रजापतिमुपाधा-
वंस्तेभ्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रायच्छत्तेन वै ते मृत्युमजयन् पाप्मानं चातर-
न्संसारं चातरंस्तस्माद्यो मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च बिभीयात्स एतं मन्त्रराजं नारसिं-
हमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात्स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स संसारं तरति तस्य ह

वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः सा साम्नः प्रथमः पादो भवति द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः सा साम्नो द्वितीयः पादो भवति तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रा आदित्या जगत्याहवनीयः सा साम्नस्तृतीयः पादो भवति यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओङ्कारः सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता सा साम्नश्चतुर्थः पादो भवति ॥ १ ॥ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवत्यष्टाक्षरास्त्रयः पादा भवन्त्येवं द्वात्रिंशदक्षराणि संपद्यन्ते द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमुपसंहृतं तस्य हैतस्य पञ्चाङ्गानि भवन्ति चत्वारः पादाश्चत्वार्यङ्गानि भवन्ति सप्रणवं सर्वं पञ्चमं भवति हृदयाय नमः

शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय हुं अस्त्राय फडिति प्रथमं प्रथमेन संयुज्यते द्वितीयं द्वितीयेन तृतीयं तृतीयेन चतुर्थं चतुर्थेन पञ्चमं पञ्चमेन व्यतिषजति व्यतिषिक्ता वा इमे लोकास्तस्माद्व्यतिषिक्तान्यङ्गानि भवन्ति ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्मात्प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारो भवति अक्षराणां न्यासमुपदिशन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥ तस्य ह वा उग्रं प्रथमं स्थानं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं द्वितीयं स्थानं महाविष्णुं तृतीयं स्थानं ज्वलन्तं चतुर्थं स्थानं सर्वतोमुखं पञ्चमं स्थानं नृसिंहं षष्ठं स्थानं भीषणं सप्तमं स्थानं भद्रमष्टमं स्थानं मृत्युमृत्युं नवमं स्थानं नमामि दशमं स्थानमहमेकादशं स्थानं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति एकादशपदा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमिदमुपसंहृतं तस्मात्सर्वमानुष्टुभं जानीयाद्यो

जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ३ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कस्मादुच्यत उग्रमिति स होवाच प्रजापतिर्यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णात्यजस्रं सृजति विसृजति वासयत्युद्ग्राह्यत उद्गृह्यतेस्तुहिंश्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रं मृडाजरित्रे सिंहस्तवानो अन्यत्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः तस्मादुच्यत उग्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते वीरमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि विरमति विरामयत्यजस्रं सृजति विसृजति वासयति यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः तस्मादुच्यते वीरमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति व्यापयति स्नेहो यथा पललपि-

ण्डं शान्तमूलमोतं प्रोतमनुव्याप्तं व्यतिषिक्तो व्याप्यते व्यापयते यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा प्रजापतिः प्रजया संविदानः त्रीणि ज्यो-तींषि सचते सषोडशीं तस्मादुच्यते महाविष्णुमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्त-मिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि स्वतेजसा ज्वलति ज्वालयति ज्वाल्यते ज्वालयते सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ज्वलं ज्व-लिता तपन्वितपन्त्संतपन्रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः तस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वा-न्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि स्वयमनिन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणो-ति सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्ते सर्वगः सर्वगतस्तिष्ठति एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव

यतो बभूव भुवनस्य गोपाः यमप्येति भुवनं सांपराये नमामि तमहं सर्वतोमुखमिति तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति यस्मात्सर्वेषां भूतानां ना वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च सिंहो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च तस्मान्नृसिंह आसीत् परमेश्वरो जगद्धितं वा एतद्रूपं यदक्षरं भवति प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षयन्ति भुवनानि विश्वा तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति यस्माद्भीषणं यस्य रूपं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते स्वयं यतः कुतश्च न बिभेति भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । तस्मादुच्यते भीषणमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भद्रमिति यस्मात्स्वयं भद्रो भूत्वा सर्वदा

भद्रं ददाति रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ तस्मादुच्यते भद्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति यस्मात्स्वमहिम्ना स्वभक्तानां स्मृत एव मृत्युमपमृत्युं च मारयति य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः यस्य छायामृतं यो मृत्युमृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नमामीति यस्माद्यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यं यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे तस्मादुच्यते नमामीति ॥ अथ कस्मादुच्यतेऽहमिति अहमस्मि प्रथमजा ऋतास्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः यो मा

290

ददाति स इ देवमावाः अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मि अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां सुव-र्णज्योतिर्य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति द्वितीयोपनिषत् ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रु-वन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य शक्तिं बीजं नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच प्रजापतिर्माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं संहरति तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्याद्य एतां मायां शक्तिं वेद स पाप्मानं तरति स मृत्युं तरति स संसारं तरति सोऽमृतत्वं च गच्छति महतीं श्रियमश्नुते मीमांसन्ते ब्रह्मवा-दिनो ह्रस्वा दीर्घा प्लुता चेति ॥ यदि ह्रस्वा भवति सर्वं पाप्मानं दहत्यमृतत्वं च गच्छति यदि दीर्घा भवति महतीं श्रियमाप्नोत्यमृतत्वं च गच्छति यदि प्लुता भवति ज्ञानवान् भवत्यमृतत्वं च गच्छति तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनं स ईं पाहि य ऋजीषीत-

रुत्रः श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिका गां षष्ठीं च यामिन्द्रसेनेत्युदाहुः तां विद्यां ब्रह्मयो-
निं सरूपामिहायुषे शरणमहं प्रपद्ये सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणं सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्त आकाशादेव जातानि जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तस्मादाकाशं बीजं विद्यात्तदेव ज्यायस्तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनं हंसः शुचि-
षद्वसुरंतारिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा
अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयोपनिषत् ॥ देवा ह वै
प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान्नो ब्रूहि भगव इति
स होवाच प्रजापतिः प्रणवं सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं नृसिंहगायत्रीमित्यङ्गानि जानी-
याद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ १ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-

पव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यात्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एकानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः । एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ २ ॥

अथ सावित्री गायत्र्या यजुषा प्रोक्ता तया सर्वमिदं व्याप्तं घृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इति त्रीणि आदित्य इति त्रीणि एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं य एवं वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते तदेतदृचाभ्युक्तं ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्वि-दुस्त इमे समासत इति न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नार्थोऽस्ति यः सावित्रं वेदेति । ओंभूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः स्वर्लक्ष्मीः कालकर्णी तन्नो महालक्ष्मीः प्रचो-दयात् इत्येषा वै महालक्ष्मीर्यजुर्गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा भवति । गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच तस्माद्य एतां महालक्ष्मीं याजुषीं वेद महतीं श्रियमश्नुते । ॐ नृसिंहाय विद्महे वज्रनखाय धीमहि । तन्नः सिंहः प्रचोदयात् इत्येषा वै नृसिंहगायत्री देवानां

वेदानां निदानं भवति य एवं वेद निदानवान्भवति ॥ ३ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कैर्मन्त्रैः स्तुतो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तन्नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच प्रजापतिः । ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा भूर्भुवःस्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥ यथा प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्तौ तथा सर्वमन्त्रेषु द्रष्टव्यौ ॥ यश्च विष्णुः ॥२॥ यश्च महेश्वरः ॥ ३ ॥ यश्च पुरुषः ॥ ४ ॥ यश्चेश्वरः ॥ ५ ॥ या सरस्वती ॥ ६ ॥ या श्रीः ॥ ७ ॥ या गौरी ॥ ८ ॥ या प्रकृतिः ॥ ९ ॥ या विद्या ॥ १० ॥ यश्चोङ्कारः ॥ ११ ॥ याश्चतस्रोऽर्धमात्राः ॥ १२ ॥ ये वेदाः साङ्गाः सशाखाः सेतिहासाः ॥ १३ ॥ ये च पञ्चाग्नयः ॥ १४ ॥ याः सप्त महाव्याहृतयः ॥ १५ ॥ ये चाष्टौ लोकपालाः ॥ १६ ॥ ये चाष्टौ वसवः ॥ १७ ॥ ये चैकादश रुद्राः ॥ १८ ॥

ये च द्वादशादित्याः ॥ १९ ॥ ये चाष्टौ ग्रहाः ॥ २० ॥ यानि च पञ्च महाभूतानि ॥ २१ ॥ यश्च कालः ॥ २२ ॥ यश्च मनुः ॥ २३ ॥ यश्च मृत्युः ॥ २४ ॥ यश्च यमः ॥ २५ ॥ यश्चान्तकः ॥ २६ ॥ यश्च प्राणः ॥ २७ ॥ यश्च सूर्यः ॥ २८ ॥ यश्च सोमः ॥ २९ ॥ यश्च विराट् पुरुषः ॥ ३० ॥ यश्च जीवः ॥३१॥ यच्च सर्वम् ॥ ३२ ॥ इति द्वात्रिंशत् इति तान्प्रजापतिरब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवध्वम् । ततो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति स देवं पश्यति सोऽमृतत्वं च गच्छति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति चतुर्थ्युपनिषत् ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य महाचक्रं नाम चक्रं नो ब्रूहि भगव इति सार्वकामिकं मोक्षद्वारं यद्योगिन उपदिशन्ति स होवाच प्रजापतिः षडक्षरं वा एतत्सु-

दर्शनं महाचक्रं तस्मात्षडरं भवति षट्पत्रं चक्रं भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिः संमितं भवति मध्ये नाभिर्भवति नाभ्यां वा एते अराः प्रतिष्ठिता मायया एतत्सर्वं वेष्टितं भवति नात्मानं माया स्पृशति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टितं भवति । अथाष्टारमष्टपत्रं चक्रं भवत्यष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र्या संमितं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति क्षेत्रं क्षेत्रं वै मायैषा संपद्यते । अथ द्वादशारं द्वादशपत्रं चक्रं भवति द्वादशाक्षरा वै जगती जगत्या संमितं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति । अथ षोडशारं षोडशपत्रं चक्रं भवति षोडशकलो वै पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेण संमितं भवति मायया बहिर्वेष्टितं भवति । अथ द्वात्रिंशदरं द्वात्रिंशत्पत्रं चक्रं भवति द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवत्यरैर्वा एतत्सुबद्धं भवति

वेदा वा एते अराः पत्रैर्वा एतत्सर्वतः परिक्रामति छन्दांसि वै पत्राणि ॥ १ ॥ एतत्सुदर्शनं महाचक्रं तस्य मध्ये नाभ्यां तारकं यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं तद्भवति षट्सु पत्रेषु षडक्षरं सुदर्शनं भवत्यष्टसु पत्रेष्वष्टाक्षरं नारायणं भवति द्वादशसु पत्रेषु द्वादशाक्षरं वासुदेवं भवति षोडशसु पत्रेषु मातृकाद्याः सबिन्दुकाः षोडश स्वरा भवन्ति द्वात्रिंशत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षरं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं भवति तद्वा एतत्सुदर्शनं नाम चक्रं सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृङ्मयं यजुर्मयं साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवति तस्य पुरस्ताद्वसव आसते रुद्रा दक्षिणत आदित्याः पश्चाद्विश्वेदेवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्यां सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतदृचाभ्युक्तं ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत

इति तदेत्सुदर्शनं महाचक्रं बालो वा युवा वा वेद स महान् भवति स गुरुः सर्वेषा मन्त्राणामुपदेष्टा भवत्यनुष्टुभा होमं कुर्यादनुष्टुभार्चनं कुर्यात्तदेतद्रक्षोघ्नं मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीत सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते तस्माच्छ्रद्धया यां कांचिद्गां दद्यात्सा दक्षिणा भवति ॥ २ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रु-वन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य फलं नो ब्रूहि भगव इति स होवाच प्रजापति-र्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति स देवपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्व-पूतो भवति ॥ ३ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मृत्युं तरति स पाप्मानं

तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्यां तरति स वीरहत्या तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥४॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भति स वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्तम्भयाति स सर्वान्ग्रहान्स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति ॥५॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स देवानाकर्षयति स यक्षानाकर्षयति स नागानाकर्षयति स ग्रहानाकर्षयति स मनुष्यानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति ॥ ६ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं जयति स स्वर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनोलोकं जयति स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं जयति स सर्वाँल्लोकाञ्जयति स सर्वाँल्लोकाञ्-

यति ॥७॥ य एतं मन्त्रराजमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निष्टोमेन यजते स उक्थ्येन यजते स षोडशिना यजते स वाजपेयेन यजते सोऽतिरात्रेण यजते सोऽप्तोर्यामेण यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते ॥ ८ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूंष्यधीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा अधीते स पुराणान्यधीते स कल्पानधीते स गाथामधीते स नाराशंसीरधीते स प्रणवमधीते यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते स सर्वमधीते ॥९॥ अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममुपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्व-

शिरःशिखाध्यापकशतमेकमकेन तापनीयोपनिषदध्यापकेन तत्समं तापनीयोपनिषदध्यापकशतमेकमेकेन मन्त्रराजाध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परमं धाम मन्त्रराजाध्यापकस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखं सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परमं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः ॥ तदेतदृचाभ्युक्तं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततं तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदं तदेतन्निष्कामस्य भवति तदेतन्निष्कामस्य भवति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमोपनिषत् ॥ इति नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ॐ नृसिंहोत्तरतापिन्यां तुर्यतुर्यात्मकं महः । परमाद्वैतसाम्राज्यं प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥ ॐ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नणोरणीयांसमिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्ष्वेति तथेत्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मानमोमित्येकीकृत्य तदेकमजरममृतमभयमोमित्यनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोप्य तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोमिति तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्मानुसंदध्यात्स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यादानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानस्थूलप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥

स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः सूक्ष्मभुक्चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्माथ तुरीयश्चतुरात्मा तुरीयावसितत्वादेकैकस्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैस्त्रयमप्यत्रापि सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्माथायमादेशो न स्थूलप्रज्ञं न सूक्ष्मप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ईश्वर-

ग्रासस्तुरीयस्तुरीयः ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ तं वा एतमात्मानं जाग्रत्यस्वप्नमसुषुप्तं स्वप्ने जाग्रतमसुषुप्तं सुषुप्ते जाग्रतमस्वप्नं तुरीये जाग्रतमस्वप्नमसुषुप्तमव्यभिचारिणं नित्यानन्दं सदेकरसं ह्येव चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा ततः सर्वस्मादन्यो विलक्षणश्चक्षुषः साक्षी श्रोत्रस्य साक्षी वाचः साक्षी मनसः साक्षी बुद्धेः साक्षी प्राणस्य साक्षी तमसः साक्षी सर्वस्य साक्षी ततोऽविक्रियो महाचैतन्योऽस्मात्सर्वस्मात्प्रियतम आनन्दघनं ह्येवमस्मात्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातमेकरसमेवाजरममृतमयं ब्रह्मैवाप्यजयैनं चतुष्पादं मात्राभिरोङ्कारेण चैकीकुर्याज्जागरितस्थानश्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरश्चतूरूपोङ्कार एव चतूरूपो ह्ययमकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरकाररूपैराप्तेरादिमत्त्वाद्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्वी-

जत्वात्साक्षित्वाच्चाप्नोति ह वा इदं सर्वमादिश्च भवति य एवं वेद ॥ स्वप्नस्थानश्च-
तुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भश्चतूरूप उकार एव चतूरूपो ह्ययमुकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसा-
क्षिभिरुकाररूपैरुत्कर्षादुभयत्वात्स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्चोत्कर्षति ह वै
ज्ञानसंततिं समानश्च भवति य एवं वेद ॥ सुषुप्तस्थानश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरश्चतूरूपो
मकार एव चतूरूपो ह्ययं मकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मकाररूपैर्मितेरपीतेर्वा स्थूल-
त्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्च मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं
वेद ॥ मात्रामात्राः प्रतिमात्राः कुर्यादथ तुरीय ईश्वरग्रासः स स्वराट् स्वयमीश्वरः स्व-
प्रकाशश्चतुरात्मोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैरोतो ह्ययमात्मा ह्यथैवेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निः
सूर्योस्रैरनुज्ञातो ह्ययमात्मा ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानं ददातीदं सर्वं स्वात्मानमेव करो-

238

ति यथा तमः सवितानुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा चिद्रूप एव यथा दाह्यं दग्ध्वाग्निरविकल्पो ह्ययमात्मा वाङ्मनोऽगोचरत्वाच्चिद्रूपश्चतूरूप ओङ्कार एव चतूरूपो ह्ययमोङ्कार ओतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैरोङ्काररूपैरात्मैव नामरूपात्मकं हीदं सर्वं तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वाच्चोतत्वादनुज्ञातृत्वादनुज्ञात्वादविकल्परूपत्वाच्चाविकल्परूपं हीदं सर्वं नैव तत्र काचन भिदास्त्यथ तस्यायमादेशो मात्रश्चतुर्थो व्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत ओङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेदैष वीरो नारसिंहेन वानुष्टुभा मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यादेष ह्यात्मानं प्रकाशयति सर्वसंहारसमर्थः परिभवासहः प्रभुर्व्याप्तः सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति तस्मादेवमेवेममात्मानं परं ब्रह्मानुसंदध्यादेष वीरो नृसिंह एवेति ॥

सा सोमलोक ओङ्कारः साथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता चतुर्थः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मात्रामात्राः प्रतिमात्राः कृत्वोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपं चिन्तयन्ग्रसेद्ज्ञोऽमृतो हुतसंवित्कः शुद्धः संविष्टो निर्विघ्न इममसुनियमेऽनुभूयेहेदं सर्वं दृष्ट्वा स प्रपञ्चहीनोऽथ सकलः साधारोऽमृतमयश्चतुरात्माथ महापीठे सपरिवारं तमेतं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानं मूलाधारवह्निरूपं प्रणवं संदध्यात्सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नाभौ सप्तात्मानं चतुरात्मानमुकारं विष्णुं हृदये सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं रुद्रं भ्रूमध्ये सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमोङ्कारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानमोङ्कारतुरीयमानन्दामृतरूपं षोडशान्तेऽथानन्दामृतेनैतांश्चतुर्धा संपूज्य तथा ब्रह्मा-

इति द्वितीयः खण्डः ॥ तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा प्रथमः पादो भवति द्वितीया द्वितीयस्य तृतीया तृतीयस्य चतुर्थ्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपा तया तुरीयं चतुरात्मानमन्विष्य चतुर्थपादेन च तया तुरीयेणानुचिन्तयन्ग्रसेत्तस्य ह वा एतस्य प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः सा प्रथमः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः सा द्वितीयः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरतृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रादित्या जगत्याहवनीयः सा तृतीयः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा

णमेव विष्णुमेव रुद्रमेव विभक्तांस्त्रीनेवाविभक्तांस्त्रीनेव लिङ्गरूपानेव च संपूज्योपहा-
रैश्चतुर्थाथ लिङ्गात्संहृत्य तेजसा शरीरत्रयं संव्याप्य तदधिष्ठानमात्मानं संज्वाल्य तत्तेज
आत्मचैतन्यरूपं बलमवष्टभ्य गुणैरैक्यं संपाद्य महास्थूलं महासूक्ष्मे महासूक्ष्मं महाकारणे
च संहृत्य मात्राभिरोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपं चिन्तयन्ग्रसेत् ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ तं वा
एतमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रविद्योतमनुष्टुभा नत्वा प्रसाद्योमिति संहृत्याह-
मित्यनुसंदध्यादथैतमेवात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रविद्योतमेकादशात्मानं ना-
रसिंहं नत्वोमिति संहरन्नानुसंदध्यादथैतमेवमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रवि-
द्योतं प्रणवेन संचिन्त्यानुष्टुभा नत्वा सच्चिदानन्दपूर्णात्मसुनवात्मकं सच्चिदानन्दपूर्णात्मानं
परं ब्रह्म संभाव्याहामित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्याद्यदनुष्टुभैव वा एष उपवस-

न्नेष हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन् सर्वमत्ति नृसिंहोऽसौ परमेश्वरोऽसौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन्त्सर्वमत्ति नृसिंह एवैकल एष तुरीय एष एवोग्र एष एव वीर एष एव महानेष एव विष्णुरेष एव ज्वलन्नेष एव सर्वतोमुख एष एव नृसिंह एष एव भीषण एष एव भद्र एष एव मृत्युमृत्युरेष एव नमाम्येष एवाहमेवं योगारूढो ब्रह्मण्येवानुष्टुभं संदध्या-दोङ्कार इति ॥ तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ संस्तभ्य सिंहं स्वसुतान्गुणार्थान्संयोज्य शृङ्गै-र्ऋषभस्य हत्वा ॥ वश्यां स्फुरन्तीमसतीं निपीड्य संभक्ष्य सिंहेन स एष वीरः ॥ शृङ्गप्रो-तान्पादान्स्पृष्ट्वा हत्वा तानग्रसत्स्वयम् । नत्वा च बहुधा दृष्ट्वा नृसिंहः स्वयमुद्बभाविति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ अथैष उ एव अकार आप्ततमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तत एष ह्येवाप्ततम एष हि साक्ष्येष ईश्वरस्तत्सर्वगतो न हीदं सर्वमेष हि व्याप्ततम इदं सर्वं

यदयमात्मा मायामात्र एष एवोग्र एष हि व्याप्ततम एष एव वीर एष हि व्याप्ततम एष एव महानेष हि व्याप्ततम एष एव विष्णुरेष हि व्याप्ततम एष एव ज्वलन्नेष हि व्याप्ततम एष एव सर्वतोमुख एष हि व्याप्ततम एष एव नृसिंह एष हि व्याप्ततम एष एव भीषण एष हि व्याप्ततम एष एव भद्र एष हि व्याप्ततम एष एव मृत्युमृत्युरेष हि व्याप्ततम एष एव नमाम्येष हि व्याप्ततम एष एवाहमेष हि व्याप्ततम आत्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येत्यथैष एवोकार उत्कृष्टतमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते तस्मादेष सत्यस्वरूपो न ह्यन्यदस्त्यप्रमेयमनात्मप्रकाशमेष हि स्वप्रकाशोऽसङ्गोऽन्यन्न वीक्षत आत्मातो नान्यथा प्राप्तिरात्ममात्रं ह्येतदुत्क्-

ष्टमेष एवोग्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव वीर एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव महानेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव विष्णुरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव ज्वलन्नेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव सर्वतोमुख एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव नृसिंह एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भीषण एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भद्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव मृत्युमृत्युरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव नमाम्येष ह्येवोत्कृष्ट एष एवाहमेष ह्येवोत्कृष्टस्तस्मादात्मानमेवैनं जानीयादात्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येत्यथैष एव मकारो महाविभूत्यर्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते तस्मादयमनल्पो भिन्नरूपः स्वप्रकाशो ब्रह्मैवाप्ततम उत्कृष्टतम एत-देव ब्रह्मापि सर्वज्ञं महामायं महाविभूत्येतदेवोग्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव वीरमेतद्धि

महाविभूत्येतदेव महदेतद्धि महाविभूत्येतदेव विष्ण्वेतद्धि महाविभूत्येतदेव ज्वलदेतद्धि महाविभूत्येतदेव सर्वतोमुखमेताद्धि महाविभूत्येतदेव नृसिंहमेतद्धि महाविभूत्येतदेव भीषणमेतद्धि महाविभूत्येतदेव भद्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव मृत्युमृत्य्वेतद्धि महाविभूत्येतदेव नमाम्येताद्धि महाविभूत्येतदेवाहमेताद्धि महाविभूति तस्मादकारोकाराभ्यामिममात्मानमाप्ततममुत्कृष्टतमं चिन्मात्रं सर्वद्रष्टारं सर्वसाक्षिणं सर्वग्रासं सर्वप्रेमास्पदं सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं पुरतोऽस्मात्सर्वस्मात्सुविभातमन्विष्याप्ततममुत्कृष्टतमं महामायं महाविभूति सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं परमेव ब्रह्म मकारेण जानीयादात्मैव नृसिंहो देवः परमेव ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीतिह प्रजापतिरुवाच प्रजा-

302

पतिरुवाच ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ते देवा इममात्मानं ज्ञातुमैच्छंस्तान्हासुरः पाप्मा परिजग्राह त ऐक्षन्त हन्तैनमासुरं पाप्मानं ग्रसाम इत्येतमेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमुग्रमनुग्रं वीरमवीरं महान्तममहान्तं विष्णुमविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं सर्वतोमुखमसर्वतोमुखं नृसिंहमनृसिंहं भीषणमभीषणंभद्रमभद्रं मृत्युमृत्युममृत्युमृत्युं नमाम्यनमाम्यहमनहं नृसिंहानुष्टुभैव बुबुधिरे तेभ्यो हासावासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनज्योतिरभवत्तस्मादपक्वकषाय इममेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानं नृसिंहानुष्टुभैव जानीयात्तस्यासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनज्योतिर्भवति ते देवा ज्योतिरुत्तितीर्षवो द्वितीयान्द्वयमेव पश्यन्त इममेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमनुष्टुभान्विष्य प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थितास्तेभ्यस्तज्ज्योतिरस्य सर्वस्य पुरतः सुविभातमविभातमद्वैतमचिन्त्यमलिङ्गं

स्वप्रकाशमानन्दघनं शून्यमभवदेवंवित्स्वप्रकाशं परमेव ब्रह्म भवति ते देवाः पुत्रैषणाया-
श्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च ससाधनेभ्यो व्युत्थाय निरागारा निष्परिग्रहा अशिखा
अयज्ञोपवीता अन्धा बधिरा मुग्धाः क्लीबा मूका उन्मत्ता इव परिवर्तमानाः शान्ता दान्ता
उपरतास्तितिक्षवः समाहिता आत्मरतय आत्मक्रीडा आत्ममिथुना आत्मानन्दाः प्रणवमेव
परं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानन्तस्तत्रैव परिसमाप्तास्तस्मात्तद्देवानां व्रतमाचरन्नोङ्कारे
परे ब्रह्मणि पर्यवसितो भवेत्स आत्मन्येवात्मानं परं ब्रह्म पश्यति ॥ तदेष श्लोकः ॥ शृङ्गेष्व-
शृङ्गं संयोज्य सिंहं शृङ्गेषु योजयेत् । शृङ्गाभ्यां शृङ्गमाबध्य त्रयो देवा उपासत इति ॥
षष्ठः खण्डः ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् भूय एव नो भगवान्विज्ञापयत्विति तथे-
त्यजत्वादमरत्वादजरत्वादमृतत्वादशोकत्वादमोहत्वादनशनायत्वादपिपासत्वादद्वैतत्वा –

च्चाकारेणेममात्मानमन्विष्योत्कृष्टत्वादुत्पादकत्वादुत्प्रवेष्टत्वादुत्थापयितृत्वादुद्द्रष्टृत्वादुत्क-
र्तृत्वादुत्पथवारकत्वादुदग्रासत्वादुद्भ्रान्तत्वादुत्तीर्णविकृतत्वाच्चोङ्कारेणेममात्मानं परमं
ब्रह्म नृसिंहमन्विष्याकारेणेममात्मानमुकारं पूर्वार्धमाकृष्य सिंहीकृत्योत्तरार्धेन तं
सिंहमाकृष्य महत्त्वान्महस्त्वान्मानत्वान्मुक्तत्वान्महादेवत्वान्महेश्वरत्वान्महासत्त्वान्म-
हाचित्त्वान्महानन्दत्वान्महाप्रभुत्वाच्च मकारार्धेनानेनात्मनैकीकुर्यादशरीरो निरिन्द्रियो-
ऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति य एवं वेद कस्त्वमित्यहमिति
होवाचैवमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानं तस्यादिरयमकारः स एव भवति
सर्वं ह्ययमात्मायं हि सर्वान्तरो न हीदं सर्वमहमिति होवाचैव निरात्मकमात्मै-
वेदं सर्वं तस्मात्सर्वात्मकेनाकारेण सर्वात्मकमात्मानमन्विच्छेद्ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्द-

रूपं सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्धीदं सर्वं सत्सदिति चिद्धीदं सर्वं काशते प्रकाशते चेति किं सदितीदमिदं नेत्यनुभूतिरिति कैषेतीयमियं नेत्यवचनेनैवानुभवन्नुवाचैवमेव चिदानन्दावप्यवचनेनैवानुभवन्नुवाच सर्वमन्यदिति स परमानन्दस्य ब्रह्मणो नाम ब्रह्मेति तस्यान्त्योऽयं मकारः स एव भवति तस्मान्मकारेण परमं ब्रह्मान्विच्छेत्किमिदमेवमित्युकार इत्येवाहाविचिकित्सन्नकारेणेममात्मानमन्विष्य मकारेण ब्रह्मणानुसंदध्यादुकारेणाविचिकित्सन्नशरीरोऽनिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड्भवति य एवं वेद ब्रह्म वा इदं सर्वमत्तृत्वादुग्रत्वाद्वीरत्वान्महत्त्वाद्विष्णुत्वाज्ज्वलत्वात्सर्वतोमुखत्वान्नृसिंहत्वाद्भीषणत्वाद्भद्रत्वान्मृत्युमृत्युत्वान्नमामित्वादहंत्वादिति सततं ह्येतद्ब्रह्मोग्रत्वाद्वीरत्वान्महत्त्वाद्विष्णुत्वाज्ज्वलत्वात्सर्वतोमुखत्वान्नृसिंहत्वाद्भीषणत्वाद्भद्रत्वान्मृत्युमृत्यु-

त्वान्नमामित्वादहंत्वादिति तस्मादकारेण परमं ब्रह्मान्विष्य मकारेण मन आद्यवितारं मन आदिसाक्षिणमन्विच्छेत्स यदैतत्सर्वमपेक्षते तदैतत्सर्वमस्मिन्प्रविशति स यदा प्रतिबुध्यते तदेतत्सर्वमस्मादेवोत्तिष्ठति तदेतत्सर्वं निरूत्य प्रत्यूत्य संपीड्य संज्वाल्य संभक्ष्य स्वात्मानमेवैषा ददात्यत्युग्रोऽतिवीरोऽतिमहानातिविष्णुरतिज्वलन्नतिसर्वतोमुखोऽतिनृसिंहोऽतिभीषणोऽतिभद्रोऽतिमृत्युमृत्युरातिनमाम्यत्यहं भूत्वा स्वे महिम्नि सदा समासते तस्मादेनमकारार्थेन परेण ब्रह्मणैकीकुर्यादुकारेणाविचिकित्सन्नशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति य एवं वेद ॥ तदेष श्लोकः ॥ शृङ्गं शृङ्गार्धमाकृष्य शृङ्गेणानेन योजयेत् । शृङ्गमेनं परे शृङ्गे तमनेनापि योजयेत् ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ अथ तुरीयेणोतश्च प्रोतश्च ह्ययमात्मा नृसिंहोऽस्मिन्सर्वमयं सर्वात्मा यं हि

सर्वं नैवातोऽद्वयो ह्ययमात्मैकल एवाविकल्पो न हि वस्तु सदयं ह्योत इव सद्घनोऽयं चिद्घन आनन्दघन एवैकरसो व्यवहार्यः केनचनाद्वितीय ओतश्च प्रोतश्चैष ओ-ङ्कार एवं नैवमिति पृष्ट ओमित्येवाह वाग्वा ओङ्कारो वागेवेदं सर्वं न ह्यशब्दमिवेहा-स्ति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिन्मयमिदं सर्वं तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृ-तमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञाता ह्यय-मात्मैष ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानमनुजानाति न हीदं सर्वं स्वत आत्मविन्न ह्ययमोतो नानुज्ञातासंगत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्यस्यानुज्ञाता ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्यनुजानाति वाग्वा ओङ्कारो वागेवेदं सर्वमनुजानाति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिद्धीदं सर्वं निरात्मक-मात्मसात्करोति तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं

305

हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा प्रज्ञानघन एवायं यस्मा-
त्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातोऽतश्चिद्घन एव न ह्ययमोतो नानुज्ञातैतदात्म्यं हीदं सर्वं
सदैवानुज्ञैकरसो ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्येवानुजानाति वाग्वा ओङ्कारो वागेव ह्यनुजा-
नाति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिदेव ह्यनुज्ञाता तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृतम-
भयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यमविकल्पो ह्यय-
मात्माद्वितीयत्वादविकल्पो ह्ययमोङ्कारोऽद्वितीयत्वादेव चिन्मयो ह्ययमोङ्कारस्तस्मात्परमे-
श्वर एवैकमेव तद्भवत्यविकल्पो नाविकल्पोऽपि नात्र काचन भिदास्ति नैव तत्र काच-
न भिदास्त्यत्र हि भिदामिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति तदेतदद्वयं स्वप्रकाशं महानन्दमात्मैवैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै

ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यम् ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्निम-
मेव नो भगवन्नोङ्कारमात्मानमुपदिशेति तथेत्युपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा नृसिंहश्चिद्रूप एवा-
विकारो ह्युपलब्धः सर्वस्य सर्वत्र न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्य-
दिव स वा एष आत्मा पर एषैव सर्वं तथाहि प्रज्ञेनैषा विद्या जगत्सर्वमात्मा परमा-
त्मैव स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्जानन्नेव ह्यन्यत्रान्यन्न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमो-
रूपानुभूतिस्तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तमिदं रूपमस्यास्य व्यञ्जिका नित्यनिवृत्तापि मूढै-
रात्मैव दृष्टास्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन
सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव तद्यथा वटबीजसामान्यमेकमनेकान्स्वाव्य-
तिरिक्तान्वटान्सबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं सत्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्ता-

306

नि पूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयंगुणभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वरः सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्त्रिरूप ईश्वरवद्व्यक्तचैतन्यः सर्वगो ह्येष ईश्वरः क्रियाज्ञानात्मा सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाप्यल्पाः स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव तस्मादद्वय एवायमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वयानन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरेतैरवगतः सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुरस्तात्सिद्धं हि ब्रह्म न ह्यत्र किंचनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिण्यवि-

क्रियेऽद्वये पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्सत्यं हीत्थं पुरस्तादयोनिस्वात्मस्थमानन्दचि-
द्घनं सिद्धं ह्यसिद्धं तद्विष्णुरीशानो ब्रह्मान्यदपि सर्वं सर्वगतं सर्वमत एव शुद्धोऽबा-
ध्यस्वरूपो बुद्धः सुखस्वरूप आत्मा न ह्येतन्निरात्मकमपि नात्मा पुरतो हि सिद्धो न
हीदं सर्वं कदाचिदात्मा हि स्वमहिमस्थो निरपेक्ष एक एव साक्षी स्वप्रकाशः किं तन्नि-
त्यमात्मात्र ह्येव न विचिकित्समेतद्धीदं सर्वं साधयति द्रष्टा द्रष्टुः साक्ष्यविक्रियः
सिद्धो निरवद्यो बाह्याभ्यन्तरवीक्षणात्सुविस्फुटस्तमःसपरस्ताद्ब्रूतैष दृष्टोऽदृष्टोऽव्यव-
हार्योऽप्यल्पो नाल्पः साक्ष्यविशेषोऽनन्योऽसुखदुःखोऽद्वयः परमात्मा सर्वज्ञोऽनन्तोऽ-
भिन्नोऽद्वयः सर्वदा संवित्तिर्मायया नासंवित्तिः स्वप्रकाशे यूयमेव दृष्टाः किमद्वयेन द्विती-
यमेव न यूयमेव ब्रूह्येव भगवन्निति देवा ऊचुर्यूयमेव दृश्यते चेन्नात्मज्ञा असङ्गो ह्ययमा-

त्मातो यूयमेव स्वप्रकाशा इदं हि सत्संविन्मयत्वाद्यूयमेव नेति होचुर्हन्तासङ्गाः वयमिति होचुः कथं पश्यन्तीति होवाच न वयं विद्म इति होचुस्ततो यूयमेव स्वप्रकाशा इति होवाच न च सत्संविन्मया एतौ हि पुरस्तात्सुविभातमव्यवहार्यमेवाद्वयं ज्ञातो नैष विज्ञातो विदिता विदितात्पर इति होचुः स होवाच तद्वा एतद्ब्रह्माद्वयं ब्रह्मत्वान्नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं परिपूर्णमद्वयं सदानन्दचिन्मात्रमात्मैवाव्यवहार्यं केनच तत्तदेतदात्मानमोमित्यपश्यन्तः पश्यत तदेतत्सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मेवात्र ह्येव न विचिकित्स्यमित्यों सत्यं तदेतत्पण्डिता एव पश्यन्त्येतद्ध्यशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमवक्तव्यमनादातव्यमगन्तव्यमविसर्जयितव्यमनानन्दयितव्यममन्तव्यमबोद्धव्यमनहङ्कर्तयितव्यमचेतयितव्यमप्राणयितव्यमनपानयितव्यमव्यानयितव्यमनुदानयितव्यमसमानयितव्यमनिन्द्रियमविषय-

मकरणमलक्षणमसङ्गमगुणमविक्रियमव्यपदेश्यमसत्त्वमरजस्कमतमस्कममायमभयमप्यौ-
पनिषदमेव सुविभातं सकृद्विभातं पुरतोऽस्मात्सर्वस्मात्सुविभातमद्वयं पश्यत हंसः
सोऽहमिति स होवाच किमेष दृष्टोऽदृष्टो वेति दृष्टो विदिताविदितात्पर इति होचुः कैषा
कथमिति होचुः किं तेन न किंचनेति होचुर्यूयमेवाश्चर्यरूपा इति होवाच न चेत्याहु-
रोमित्यनुजानीध्वं ब्रूतैनमिति ज्ञातो ज्ञातश्चेति होचुर्न चैनमिति होचुरिति ब्रूतैवैत्रमात्म-
सिद्धमिति होवाच पश्याम एव भगवो न च वयं पश्यमो नैव वयं वक्तुं शक्नुमो
नमस्तेऽस्तु भगवन् प्रसीदेति होचुर्न भेतव्यं पृच्छतेति होवाच कैषानुज्ञेत्येष एवात्मेति
होवाच ते होचुर्नमस्तुभ्यं वयं त इति ह प्रजापतिर्देवाननुशशासानुशशासेति ॥ तदेष
श्लोकः ॥ ओतमोतेन जानीयादनुज्ञातारमान्तरम्। अनुज्ञामद्वयं लब्ध्वा उपद्रष्टारमाव्रजे-

दिति ॥ नवमः खण्डः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ कालाग्निरुद्रोपनिषत् ॥ ब्रह्मज्ञानोपायतया यद्विभूतिः प्रकीर्तिता । तमहं कालाग्निरुद्रं भजतां स्वात्मदं भजे ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ अथ कालाग्निरुद्रोपनिषदः संवर्तकोऽग्निर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः श्रीकालाग्निरुद्रो देवता श्रीकालाग्निरुद्रप्रीत्यर्थे भस्मत्रिपुण्ड्रधारणे विनियोगः ॥ अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ अधीहि भगवंस्त्रिपुण्ड्रविधिं सतत्त्वं किं द्रव्यं कियत्स्थानं कतिप्रमाणं का रेखा के मन्त्रा का शक्तिः किं दैवतं कः कर्ता किं फलमिति च । तं होवाच भगवान् कालाग्निरुद्रः । यद्द्रव्यं तदाग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति भस्म वायु-

रिति भस्म व्योमेति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्मेत्यनेनाभिमन्त्र्य मानस्तोक इति समुद्धृत्य मानोमहान्तमिति जलेन संसृज्य त्रियायुषमिति शिरोललाटवक्षःस्कन्धेषु त्रियायुषैस्त्र्यम्बकैस्त्रिशक्तिभिस्तिर्यक्तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत व्रतमेतच्छाम्भवं सर्वेषु देवेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति तस्मात्तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय ॥ अथ सनत्कुमारः पप्रच्छ प्रमाणमस्य त्रिपुण्ड्रधारणस्य त्रिधा रेखा भवत्याललाटादाचक्षुषोरामूर्ध्नोराभ्रुवोर्मध्यतश्च यास्य प्रथमा रेखा सा गार्हपत्यश्चाकारो रजोभूर्लोकः स्वात्मा क्रियाशक्तिरृग्वेदः प्रातःसवनं महेश्वरो देवतेति यास्य द्वितीया रेखा सा दक्षिणाग्निरुकारः सत्त्वमन्तरिक्षमन्तरात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यंदिनं सवनं सदाशिवो देवतेति यास्य तृतीया रेखा साहवनीयो मकारस्तमोद्यौर्लोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृती-

3०२

यसवनं महादेवो देवतेति एवं त्रिपुण्ड्रविधिं भस्मना करोति यो विद्वान् ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति स सर्वान्वेदानधीतो भवति स सर्वान्देवाञ्ज्ञातो भवति स सततं सकलरुद्रमन्त्रजापी भवति स सकलभोगान्भुङ्क्ते देहं त्यक्त्वा शिवसायुज्यमेति न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इत्याह भगवान्कालाग्निरुद्रः ॥ यस्त्वेतद्वाधीते सोऽप्येवमेव भवतीत्यों सत्यमित्युपनिषत् ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति कालाग्निरुद्रोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मैत्रेय्युपनिषत् ॥ श्रुत्याचार्योपदेशेन मुनयो यत्पदं ययुः । तत्स्वानुभूतिसंसिद्धं स्वमात्रं ब्रह्म भावये ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ ॐ बृहद्रथो वै नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधापयित्वेदमशाश्वतं मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम स

तत्र परमं तप आस्थायादित्यमीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठत्यन्ते सहस्रस्य मुनिरन्तिकमाज-
गामाग्निरिवाधूमकस्तेजसा निर्दहन्निवात्मविद्भगवाञ्छाकायन्य उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणी-
ष्वेति राजानमब्रवीत्स तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्नाहमात्मवित्त्वं तत्त्वविच्छ्रुणुमो वयं
स त्वं नो ब्रूहीत्येतद्वृत्तं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैक्ष्वाकान्यान्कामान्वृणीष्वेति शाका-
यन्यस्य चरणावभिमृश्यमानो राजेमां गाथां जगाद ॥ १ ॥ अथ किमेतैर्वान्यानां
शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं स्थानं वा तरूणां निमज्जनं
पृथिव्याः स्थानादपसरणं सुराणां सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैर्यैरेवा-
श्रितस्यासकृदुपावर्तनं दृश्यत इत्युद्धर्तुमर्हसीत्यन्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन्संसारे
भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ २ ॥ भगवन् शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविदपेतं निरय

310

एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रवातपित्त-कफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णमेतादृशे शरीरे वर्तमानस्य भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ ३ ॥ अथ भगवाञ्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकुवंशध्वज शीर्षात्मज्ञः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्नाम्नो विश्रुतोऽसीत्ययं खल्वात्मा ते कतमो भगवान्वर्ण्य इति तं होवाच ॥ शब्दस्पर्शमया येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः एषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं पदम् ॥ १ ॥ तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्संप्राप्यते मनः । मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तते ॥ २ ॥ यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति । तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥ ३ ॥ स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः । इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥४॥

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ५॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ ६ ॥ समासक्तं यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरम् । यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ७ ॥ हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भावयेत्परमेश्वरम् । साक्षिणं बुद्धिवृत्तस्य परमप्रेमगोचरम् ॥ ८ ॥ अगोचरं मनोवाचामवधूतादिसंप्लवम् । सत्तामात्रप्रकाशैकप्रकाशं भावनातिगम् ॥ ९ ॥ अहेयमनुपादेयमसामान्यविशेषणम् । ध्रुवं स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥ निर्विकल्पं निराभासं निर्वाणमयसंविदम् ॥ १० ॥ नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः सत्यः सूक्ष्मः संविभुश्चाद्वितीयः । आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽहमस्मि प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥ ११ ॥ आनन्दमन्तर्निजमाश्रयं तमाशापि-

शाचीमवमानयन्तम्। आलोकयन्तं जगदिन्द्रजालमापत्कथं मां प्रविशेदसङ्गम् ॥ १२ ॥ वर्णाश्रमाचारयुता विमूढाः कर्मानुसारेण फलं लभन्ते । वर्णादिधर्मं हि परित्यजन्तः स्वानन्दतृप्ताः पुरुषा भवन्ति ॥ १३॥ वर्णाश्रमं सावयवं स्वरूपमाद्यन्तयुक्तं ह्यतिकृच्छ्रमात्रम्। पुत्रादिदेहेष्वभिमानशून्यं भूत्वा वसेत्सौख्यतमे ह्यनन्त इति ॥ १४ ॥ ४ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ अथ भगवान्मैत्रेयः कैलासं जगाम तं गत्वोवाच भो भगवन्परमतत्त्वरहस्यमनुब्रूहीति ॥ स होवाच महादेवः ॥ देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः। त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ १ ॥ अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः । स्नानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ २ ॥ ब्रह्मामृतं पिबेद्भैक्षमाचरेद्देहरक्षणे । वसेदेकान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ॥ ३ ॥ इत्येवमाचरेद्धीमान्स एवं मुक्तिमाप्नु-

यात् । जातं मृतमिदं देहं मातापितृमलात्मकम् ॥ ४ ॥ सुखदुःखालयामेध्यं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते । धातुबद्धं महारोगं पापमन्दिरमध्रुवम् ॥ ५ ॥ विकाराकारविस्तीर्णं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते। नवद्वारमलस्रावं सदा काले स्वभावजम् ॥ ६ ॥ दुर्गन्धं दुर्मलोपेतं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते। मातासूतकसंबन्धं सूतके सह जायते ॥ ७ ॥ मृतसूतकजं देहं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते। अहंममेति विण्मूत्रलेपगन्धादिमोचनम् ॥ ८ ॥ शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम् । चित्तशुद्धिकरं शौचं वासनात्रयनाशनम् ॥ ज्ञानवैराग्यमृत्तोयैः क्षालनाच्छौचमुच्यते ॥ ९ ॥ अद्वैतभावनाभैक्षमभक्ष्यं द्वैतभावनम् । गुरुशास्त्रोक्तभावेन भिक्षोर्भैक्षं विधीयते ॥ १० ॥ विद्वान्स्वदेशमुत्सृज्य संन्यासानन्तरं स्वतः । कारागारविनिर्मुक्तचोरवद्दूरतो वसेत् ॥ ११ ॥ अहंकारसुतं वित्तभ्रातरं मोहम-

न्दिरम् । आशापत्नीं त्यजेद्यावत्तावन्मुक्तो न संशयः ॥ १२ ॥ मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः । सूतकद्वयसंप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्महे ॥ १३ ॥ हृदाकाशे चिदादित्यः सदा भासति भासति । नास्तमेति न चोदेति कथं संध्यामुपास्महे ॥ १४ ॥ एकमेवाद्वितीयं यद्गुरोर्वाक्येन निश्चितम् । एतदेकान्तमित्युक्तं न मठो न वनान्तरम् ॥ १५ ॥ असंशयवतां मुक्तिः संशयाविष्टचेतसाम् । न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते तस्माद्विश्वासमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ कर्मत्यागान्न संन्यासो न प्रेषोच्चारणेन तु । संधौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥ वमनाहारवद्यस्य भाति सर्वेषणादिषु । तस्याधिकारः संन्यासे त्यक्तदेहाभिमानिनः ॥ १८ ॥ यदा मनसि वैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु । तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ १९ ॥ द्रव्यार्थमन्नवस्त्रार्थं यः प्रतिष्ठार्थमेव वा । संन्य-

सेदुभयभ्रष्टः स मुक्तिं नाप्नुमर्हति ॥ २० ॥ उत्तमा तत्त्वचिन्तैव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् ॥ अधमा मन्त्रचिन्ता च तीर्थभ्रान्त्यधमाधमा ॥ २१ ॥ अनुभूतिं विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते । प्रतिबिम्बितशाखाग्रफलास्वादनमोदवत् ॥ २२ ॥ न त्यजेच्चेद्यति-र्मुक्तो यो माधूकरमातरम् । वैराग्यजनकं श्रद्धाकलत्रं ज्ञाननन्दनम् ॥ २३ ॥ धन-वृद्धा वयोवृद्धा विद्यावृद्धास्तथैव च । ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः शिष्यकिं-कराः ॥ २४ ॥ यन्मायया मोहितचेतसो मामात्मानमापूर्णमलब्धवन्तः । परं विदग्धो-दरपूरणाय भ्रमन्ति काका एव सूरयोऽपि ॥ २५ ॥ पाषाणलोहमणिमृण्मयविग्रहेषु पूजा पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः । तस्माद्यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्याद्बाह्यार्चनं परि-हरेदपुनर्भवाय ॥ २६ ॥ अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे । अन्तःशून्यो

313

बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ॥ २७ ॥ मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ २८ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह । दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥ २९ ॥ संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः । जाग्रन्निद्रा विनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥ ३० ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अहमस्मि परश्चास्मि ब्रह्मास्मि प्रभवोऽस्म्यहम् । सर्वलोकगुरुश्चास्मि सर्वलोकेऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥ अहमेवास्मि सिद्धोऽस्मि शुद्धोऽस्मि परमोऽस्म्यहम् । अहमास्मि सदा सोऽस्मि नित्योऽस्मि विमलोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥ विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि सोमोऽस्मि सकलोऽस्म्यहम् । शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि चैतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥ मानावमानहीनोऽस्मि निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् । द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि द्वन्द्वहीनोऽस्मि

सोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥ भावाभावविहीनोऽस्मि भाषाहीनोऽस्मि भास्म्यहम् । शून्याशू-
न्यप्रभावोऽस्मि शोभनाशोभनोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥ तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि नित्यः शुद्धः सदा-
शिवः । सर्वासर्वविहीनोऽस्मि सात्त्विकोऽस्मि सदास्म्यहम् ॥ ६ ॥ एकसंख्याविही-
नोऽस्मि द्विसंख्यावानहं न च । सदसद्भेदहीनोऽस्मि संकल्परहितोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥
नानात्मभेदहीनोऽस्मि ह्यखण्डानन्दविग्रहः । नाहमस्मि न चान्योऽस्मि देहादिरहितो-
ऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥ आश्रयाश्रयहीनोऽस्मि आधाररहितोऽस्म्यहम् । बन्धमोक्षादिहीनोऽस्मि
शुद्धब्रह्माऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ९ ॥ चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि परमोऽस्मि परात्परः । सदा विचार-
रूपोऽस्मि निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥ अकारोकाररूपोऽस्मि मकारोऽस्मि सनातनः ।
ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ११ ॥ सर्वपूर्णस्वरूपोऽस्मि सच्चि-

दानन्दलक्षणः। सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि परमात्मास्म्यहं शिवः ॥ १२ ॥ लक्ष्यालक्ष्यविहीनो-ऽस्मि लयहीनरसोऽस्म्यहम् । मातृमानविहीनोऽस्मि मेयहीनः शिवोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥ न जगत्सर्वद्रष्टास्मि नेत्रादिरहितोऽस्म्यहम् । प्रवृद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि परो-ऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥ सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि सर्वकर्मकृदप्यहम् । सर्ववेदान्ततृप्तोऽस्मि सर्वदा सुलभोऽस्म्यहम् ॥ १५ ॥ मुदितामुदिताख्योऽस्मि सर्वमौनफलोऽस्म्यहम् । नित्य-चिन्मात्ररूपोऽस्मि सदा सच्चिन्मयोऽस्म्यहम् ॥ १६ ॥ यत्किंचिदपि हीनोऽस्मि स्वल्पम-प्यपि नास्म्यहम् । हृदयग्रन्थिहीनोऽस्मि हृदयाम्भोजमध्यगः ॥ १७ ॥ षड्विकारवि-हीनोऽस्मि षट्कोशरहितोऽस्म्यहम् । अरिषड्वर्गमुक्तोऽस्मि अन्तरादन्तरोऽस्म्यहम् ॥ १८ ॥ देशकालविमुक्तोऽस्मि दिगम्बरसुखोऽस्म्यहम् । नास्ति नास्ति विमुक्तोऽस्मि नकाररहितो-

॥ ३०९ ॥

ऽस्म्यहम् ॥ १९ ॥ अखण्डाकाशरूपोऽस्मि ह्यखण्डाकारमस्म्यहम् । प्रपञ्चमुक्तचित्तोऽस्मि प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् ॥ २० ॥ सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम् । कालत्रयविमुक्तोऽस्मि कामादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ कायिकादिविमुक्तोऽस्मि निर्गुणः केवलोऽस्म्यहम् । मुक्तिहीनोऽस्मि मुक्तोऽस्मि मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा ॥ २२ ॥ सत्यासत्यादिहीनोऽस्मि सन्मात्रान्नास्म्यहं सदा । गन्तव्यदेशहीनोऽस्मि गमनादिविवर्जितः॥२३॥ सर्वदा समरूपोऽस्मि शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः। एवं स्वानुभवो यस्य सोऽहमस्मि न संशयः ॥ २४ ॥ यः शृणोति सकृद्वापि ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ इति मैत्रेय्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सुबालोपनिषत् ॥ बीजाज्ञानमहामोहापह्नवाचाद्विशिष्यते । निर्बीजं त्रैपदं तत्त्वं तदस्मीति विचिन्तये ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ ॐ तदाहुः किं तदासीत्तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति तस्मात्तमः संजायते तमसो भूतादिर्भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवत्तत्संवत्सरमात्रमुषित्वा द्विधाकरोदधस्ताद्भूमिमुपरिष्टादाकाशं मध्ये पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । सहस्रबाहुरिति सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत्त्र्यक्षरं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुं तस्य ब्रह्माभिधेति स ब्रह्मणमेव विवेश स मानसान्सप्त पुत्रानसृजत्ते ह विराजः सत्यमानसानसृजन्तेह प्रजापतयो ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ॥ बाहू राजन्यः कृतः ॥ ऊरू तदस्य यद्वैश्यः॥ पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽजायत॥ श्रोत्राद्वा-

युश्च प्राणश्च हृदयात्सर्वमिदं जायते ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ अपानान्निषादा यक्षराक्षस-
गन्धर्वाश्चास्थिभ्यः पर्वता लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो ललाटात्क्रोधजो रुद्रो जायते तस्यै-
तस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेवैतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषामयनं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि व्याख्यानान्युपव्या-
ख्यानानि च सर्वाणि च भूतानि हिरण्यज्योतिर्यस्मिन्नयमात्माधिक्षीयन्ति भुवनानि विश्वा
आत्मानं द्विधाकरोदर्धेन स्त्री अर्धेन पुरुषो देवो भूत्वा देवानसृजदृषिर्भूत्वा ऋषीन्यक्षरा-
क्षसगन्धर्वान्ग्राम्यानारण्यांश्च पशूनसृजादितरा गौरितरोऽनड्वानितरो वडवेतरोऽश्व इतरा
गर्दभीतरो गर्दभ इतरा विश्वंभरीतरो विश्वंभरः सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा संदग्ध्वा सर्वाणि
भूतानि पृथिव्यप्सु प्रलीयत आपस्तेजसि प्रलीयन्ते तेजो वायौ विलीयते वायुराकाशे

316

विलीयत आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते भूता-
दिर्महति विलीयते महानव्यक्ते विलीयतेऽव्यक्तमक्षरे विलीयते अक्षरं तमसि विली-
यते तमः परे देव एकीभवति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वे-
दानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ असद्वा इदमग्र आसी-
दजातमभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमव्ययममहान्तमबृहन्तमजमात्मानं
मत्वा धीरो न शोचति ॥ अप्राणममुखमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमचक्षुष्कमनामगोत्रमशि-
रस्कमपाणिपादमस्निग्धमलोहितमप्रमेयमह्रस्वमदीर्घमस्थूलमनण्वनल्पमपारमनिर्देश्यम-
नपावृत्तमप्रतर्क्यमप्रकाश्यमसंवृत्तमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्च-
नैतद्वै सत्येन दानेन तपसा नाशकेन ब्रह्मचर्येण निर्वेदनेनानाशकेन षडङ्गेनैव साध-

येदेतत्त्रयं वीक्षेत दमं दानं दयामिति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डं यस्मिंस्तद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं हृदयस्य दश छिद्राणि भवन्ति येषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः स यदा प्राणेन सह संयुज्यते तदा पश्यति नद्यो नगराणि बहूनि विविधानि च यदा व्यानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति देवांश्च ऋषींश्च यदापानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति यक्षराक्षसगन्धर्वान्यदोदानेन सह संयुज्युते तदा पश्यति देवलोकान्देवान्स्कन्दं जयन्तं चेति यदा समानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति देवलोकान्धनानि च यदा वैरम्भेण सह संयुज्यते तदा पश्यति दृष्टं च श्रुतं च भुक्तं चाभुक्तं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति अथेमा दश दश नाड्यो भवन्ति तासामे-

कैकस्य द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः शाखा नाडीसहस्राणि भवन्ति यस्मिन्नयमात्मा स्वपिति शब्दानां च करोत्यथ यद्द्वितीये संकोशे स्वपिति तदेमं च लोकं परं च लोकं पश्यति सर्वाञ्छब्दान्विजानाति स संप्रसाद इत्याचक्षते प्राणः शरीरं परिरक्षति हरितस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य श्वेतस्य नाड्यो रुधिरस्य पूर्णा अथात्रैतद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तथा हि ता नाम नाड्यो भवन्ति हृद्याकाशे परे कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपिति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति न तत्र देवा न देवलोका यज्ञा न यज्ञा वा न माता न पिता न बन्धुर्न बान्धवो न स्तेनो न ब्रह्महा तेजस्कायममृतं सलिल एवेदं सलिलं वनं भूयस्तेनैव मार्गेण जाग्राय धावति सम्राडिति होवाच ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ स्थानानि

स्थानिभ्यो यच्छति नाडी तेषा निबन्धनं चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्त-त्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यश्चक्षुषि यो द्रष्टव्ये य आदित्ये यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥ श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्य-मधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यः श्रोत्रे यः श्रोतयितव्ये यो दिक्षु यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्न-न्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥ नासा-ध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथिवी तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो नासायां यो घ्रातव्ये यः पृथिव्यां यो नाड्यां० नन्तम् ॥ जिह्वाध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं वरुणस्त-

॥ ३१२ ॥

त्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो जिह्वायां यो रसयितव्ये यो वरुणे यो नाड्यां०न- न्तम् ॥ त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यस्त्वचि यः स्पर्शयितव्ये यो वायौ यो नाड्यां०नन्तम् ॥ मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्त- त्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो मनसि यो मन्तव्ये यश्चन्द्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो बुद्धौ यो बोद्धव्ये यो ब्रह्माणि यो नाड्यां० नन्तम् ॥ अहंकारोऽध्यात्ममहंकर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्त- त्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं योऽहंकारे योऽहंकर्तव्ये यो रुद्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ चित्तमध्यात्मं चेतयितव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यश्चित्ते य- श्चेतयितव्ये यः क्षेत्रज्ञे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निस्तत्राधि-

॥ ३१३ ॥

दैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो वाचि यो वक्तव्ये योऽग्नौ यो नाड्यां॰ नन्तम्॥ हस्ताव-
ध्यात्ममादातव्यमधिभूतमिन्द्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो हस्ते य आदातव्ये
य इन्द्रे यो नाड्यां॰ नन्तम् ॥ पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुस्तत्राधिदैवतं नाडी
तेषां निबन्धनं यः पादे यो गन्तव्ये यो विष्णौ यो नाड्यां॰ नन्तम् ॥ पायुरध्यात्मं
विसर्जयितव्यमधिभूतं मृत्युस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यः पायौ यो विसर्जयि-
तव्ये यो मृत्यौ यो नाड्यां॰ नन्तम् ॥ उपस्थोऽध्यात्ममानन्दयितव्यमधिभूतं प्रजापति-
स्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं य उपस्थे य आनन्दयितव्ये यः प्रजापतौ यो
नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे संच-
रति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥ एष सर्वज्ञ एष

सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिरेषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य सर्वसौख्यैरुपास्यमानो न च सर्व-सौख्यान्युपास्यति वेदशास्त्रैरुपास्यमानो न च वेदशास्त्राण्युपास्यति यस्यान्नमिदं सर्वं न च योऽन्नं भवत्यतः परं सर्वनयनः प्रशास्तान्नमयो भूतात्मा प्राणमय इन्द्रियात्मा मनो-मयः संकल्पात्मा विज्ञानमयः कालात्मानन्दमयो लयात्मैकत्वं नास्ति द्वैतं कुतो मर्त्यं नास्त्यमृतं कुतो नान्तःप्रज्ञो न बहिःप्रज्ञो नोभयतःप्रज्ञो न प्रज्ञानघनो न प्रज्ञो नाप्रज्ञोऽपि नो विदितं वेद्यं नास्तीत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वे-दानुशासनम् ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ नैवेह किंचनाग्र आसीदमूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायणश्चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायणो घ्राणश्च घ्रातव्यं च नारायणो जिह्वा च रसयितव्यं च नारायणस्त्वक् च

स्पर्शयितव्यं च नारायणो मनश्च मन्तव्यं च नारायणो बुद्धिश्च बोद्धव्यं च नारायणो-
ऽहंकारश्चाहंकर्त्तव्यं च नारायणश्चित्तं च चेतयितव्यं च नारायणो वाक् च वक्तव्यं च
नारायणो हस्तौ चादातव्यं च नारायणः पादौ च गन्तव्यं च नारायणः पायुश्च विस-
र्जयितव्यं च नारायणः उपस्थश्चानन्दयितव्यं च नारायणो धाता विधाता कर्त्ता विक-
र्त्ता दिव्यो देव एको नारायण आदित्या रुद्रा मरुतो वसवोऽश्विनावृचो यजूंषि सामानि
मन्त्रोऽग्निराज्याहुतिर्नारायण उद्भवः संभवो दिव्यो देव एको नारायणो माता पिता भ्राता
निवासः शरणं सुहृद्गतिर्नारायणो विरजा सुदर्शनाजितासोम्यामोघाकुमारामृतासत्याम-
ध्यमानासीराशिशुरासूरासूर्याभास्वराविज्ञेयानि नाडीनामानि दिव्यानि गर्जति गायति
वाति वर्षति वरुणोऽर्यमा चन्द्रमाः कलाकलिर्धाता ब्रह्मा प्रजापतिर्मघवा दिवसाश्चार्ध-

दिवसाश्च कलाः कल्पाश्चोर्ध्वं च दिशश्च सर्वं नारायणः ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानः ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ तदेतान्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यो यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यं पृथिवी न वेद ॥ यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरे संचरन्यमापो न विदुः ॥ यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे संचरन्त्यं तजो न वेद ॥ यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरे संचरन्यं वायुर्न वेद ॥ यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरे संचरन्यमाकाशो न वेद ॥ यस्य मनः शरीरं यो मनोन्तरे संचरन्यं मनो न वेद ॥ यस्य बुद्धिः शरीरं यो बुद्धिमन्तरे संचरन्यं बुद्धिर्न वेद ॥

यस्याहंकारः शरीरं योऽहंकारमन्तरे संचरन्यमहंकारो न वेद ॥ यस्य चित्तं शरीरं यश्चित्तमन्तरे संचरन्यं चित्तं न वेद ॥ यस्याव्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे संचरन्यमव्यक्तं न वेद ॥ यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे संचरन्यमक्षरं न वेद ॥ यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे संचरन्यं मृत्युर्न वेद ॥ स एष सर्वभूतान्तरात्मापहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः ॥ एतां विद्यामपान्तरतमाय ददावपान्तरतमो ब्रह्मणे ददौ ब्रह्मा घोराङ्गिरसे ददौ घोराङ्गिरा रैक्वाय ददौ रैक्वो रामाय ददौ रामः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददावित्येवं निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ अन्तःशरीरे निहितो गुहायां शुद्धः सोऽयमात्मा सर्वस्य मेदोमांसक्लेदावकीर्णे शरीरमध्येऽत्यन्तोपहते चित्रभित्तिप्रतीकाशे गन्धर्वनगरोपमे कदलीगर्भवन्निः-

सारे जलबुद्बुदवच्चञ्चले निःसृतमात्मानमचिन्त्यरूपं दिव्यं देवमसङ्गं शुद्धं तेजस्काय-मरूपं सर्वेश्वरमचिन्त्यमशरीरं निहितं गुहायाममृतं विभ्राजमानमानन्दं तं पश्यन्ति विद्वां-सस्तेन लये न पश्यन्ति ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ भगव-न्कस्मिन्सर्वेऽस्तं गच्छन्तीति ॥ तस्मै स होवाच चक्षुरेवाप्येति यश्चक्षुरेवास्तमेति द्रष्टव्यमे-वाप्येति यो द्रष्टव्यमेवास्तमेत्यादित्यमेवाप्येति य आदित्यमेवास्तमेति विराजामेवाप्ये-ति यो विराजामेवास्तमेति प्राणमेवाप्येति यः प्राणमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञा-नमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति य आनन्दमेवास्तमेति तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्त-मेति तदमृतमभयमशोकमनन्तनिर्बीजमेवाप्येतीति होवाच ॥ श्रोत्रमेवाप्येति यः श्रोत्र-मेवास्तमेति श्रोतव्यमेवाप्येति यः श्रोतव्यमेवास्तमेति दिशमेवाप्येति यो दिशमेवास्त-

मेति सुदर्शनामेवाप्येति यः सुदर्शनामेवास्तमेत्यपानमेवाप्येति योऽपानमेवास्तमेति वि-
ज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञानमेवास्तमेति॰होवाच ॥ नासामेवाप्येति यो नासामेवास्तमेति
घ्रातव्यमेवाप्येति यो घ्रातव्यमेवास्तमेति पृथिवीमेवाप्येति यः पृथिवीमेवास्तमेति जि-
तामेवाप्येति यो जितामेवास्तमेति व्यानमेवाप्येति यो व्यानमेवास्तमेति विज्ञानमेवा-
प्येति॰होवाच ॥ जिह्वामेवाप्येति यो जिह्वामेवास्तमेति रसयितव्यमेवाप्येति यो रस-
यितव्यमेवास्तमेति वरुणमेवाप्येति यो वरुणमेवास्तमेति सौम्यामेवाप्येति यः सौम्यामे-
वास्तमेत्युदानमेवाप्येति य उदानमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति॰ होवाच ॥ त्वचमेवा-
प्येति यस्त्वचमेवास्तमेति स्पर्शयितव्यमेवाप्येति यः स्पर्शयितव्यमेवास्तमेति वायुमेवा-
प्येति यो वायुमेवास्तमेति मोघामेवाप्येति यो मोघामेवास्तमेति समानमेवाप्येति यः

समानमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति०होवाच ॥ वाचमेवाप्येति यो वाचमेवास्तमेति व-क्तव्यमेवाप्येति यो वक्तव्यमेवास्तमेत्यग्निमेवाप्येति योऽग्निमेवास्तमेति कुमारामेवाप्येति यः कुमारामेवास्तमेति वैरम्भमेवाप्येति यो वैरम्भमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति०होवाच ॥ हस्तमेवाप्येति यो हस्तमेवास्तमेत्यादातव्यमेवाप्येति य आदातव्यमेवास्तमेतीन्द्रमेवा-प्येति य इन्द्रमेवास्तमेत्यमृतामेवाप्येति योऽमृतामेवास्तमेति मुख्यमेवाप्येति यो मुख्यमे-वास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति०होवाच ॥ पादमेवाप्येति यः पादमेवास्तमेति गन्तव्यमेवा-प्येति यो गन्तव्यमेवास्तमेति विष्णुमेवाप्येति यो विष्णुमेवास्तमेति सत्यामेवाप्येति यः सत्यामेवास्तमेत्यन्तर्याममेवाप्येति योऽन्तर्याममेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति०होवाच ॥ पायुमेवाप्येति यः पायुमेवास्तमेति विसर्जयितव्यमेवाप्येति यो विसर्जयितव्यमेवास्तमेति

मृत्युमेवाप्येति यो मृत्युमेवास्तमेति मध्यमामेवाप्येति यो मध्यमामेवास्तमेति प्रभञ्जनमे-
वाप्येति यः प्रभञ्जनमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति० होवाच ॥ उपस्थमेवाप्येति य
उपस्थमेवास्तमेत्यानन्दयितव्यमेवाप्येति य आनन्दयितव्यमेवास्तमेति प्रजापतिमेवाप्येति
यः प्रजापतिमेवास्तमेति नासीराममेवाप्येति यो नासीराममेवास्तमेति कुमारमेवा-
प्येति यः कुमारमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति० होवाच ॥ मन एवाप्येति यो मन
एवास्तमेति मन्तव्यमेवाप्येति यो मन्तव्यमेवास्तमेति चन्द्रमेवाप्येति यश्चन्द्रमेवास्त-
मेति शिशुमेवाप्येति यः शिशुमेवास्तमेति श्येनमेवाप्येति यः श्येनमेवास्तमेति विज्ञा-
नमेवाप्येति० होवाच ॥ बुद्धिमेवाप्येति यो बुद्धिमेवास्तमेति बोद्धव्यमेवाप्येति यो
बोद्धव्यमेवास्तमेति ब्रह्माणमेवाप्येति यो ब्रह्माणमेवास्तमेति सूर्यामेवाप्येति यः सूर्यामे-

323

वास्तमेति कृष्णमेवाप्येति यः कृष्णमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति० होवाच ॥ अहंकारमेवाप्येति योऽहंकारमेवास्तमेति अहंकर्तव्यमेवाप्येति योऽहंकर्तव्यमेवास्तमेति रुद्रमेवाप्येति यो रुद्रमेवास्तमेत्यसुरामेवाप्येति योऽसुरामेवास्तमेति श्वेतमेवाप्येति यः श्वेतमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति० होवाच ॥ चित्तमेवाप्येति यश्चित्तमेवास्तमेति चेतयितव्यमेवाप्येति यश्चेतयितव्यमेवास्तमेति क्षेत्रज्ञमेवाप्येति यः क्षेत्रज्ञमेवास्तमेति भास्वतीमेवाप्येति यो भास्वतीमेवास्तमेति नागमेवाप्येति यो नागमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञानमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति यः आनन्दमेवास्तमेति तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्तमेति तदमृतमभयमशोकमनन्तं निर्बीजमेवाप्येति होवाच ॥ य एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति न जायते न म्रियते न मुह्यते न भिद्यते न दह्यते

न छिद्यते न कम्पते न कुप्यते सर्वदहनोऽयमात्मेत्याचक्षते नैवमात्मा प्रवचनशतेनापि लभ्यते न बहुश्रुतेन न बुद्धिज्ञानाश्रितेन न मेधया न वेदैर्न न यज्ञैर्न तपोभिरुग्रैर्न सांख्यैर्न योगैर्नाश्रमैर्नान्यैरात्मानमुपलभन्ते प्रवचनेन प्रशंसया व्युत्थानेन तमेतं ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना उपलभन्ते शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वस्यात्मा भवति य एवं वेद ॥ इति नवमः खण्डः ॥ अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ भगवन्कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति रसातललोकेष्विति होवाच कस्मिन्रसातललोका ओताश्च प्रोताश्चेति भूर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्भूर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति भुवर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्भुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति सुवर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्सुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति महर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्महर्लोका ओताश्च

प्रोताश्चेति जनोलोकेष्विति होवाच कस्मिन् जनोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति तपोलोके-ष्विति होवाच कस्मिंस्तपोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति सत्यलोकेष्विति होवाच कस्मिन्स-त्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेष्विति होवाच कस्मिन्प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेष्विति होवाच कस्मिन्ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति सर्वलोका आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवौताश्च प्रोताश्चेति स होवाचैवमेतान् लोकानात्मनि प्रतिष्ठितान्वेदात्मैव स भवतीत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशा-सनम् ॥ इति दशमः खण्डः ॥ अथ हैनं रैक्कः पप्रच्छ भगवन्योऽयं विज्ञान-घन उत्क्रामन्स केन कतरद्वावस्थानमुत्सृज्यापक्रामतीति तस्मै स होवाच हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डं यस्मिंस्तद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं तस्य मध्ये

समुद्रः समुद्रस्य मध्ये कोशस्तस्मिन्नाडयश्चतस्रो भवन्ति तत्र रमारमेच्छापुनर्भवेति तत्र रमा पुण्येन पुण्यं लोकं नयत्यरमा पापेन पापामिच्छया यत्स्मरति तदभिसंपद्यते अपुनर्भवया कोशं भिनत्ति कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं भिनत्ति शीर्षकपालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्ति पृथिवीं भित्त्वापो भिनत्त्यापो भित्त्वा तेजो भिनत्ति तेजो भित्त्वा वायुं भिनत्ति वायुं भित्त्वाकाशं भिनत्त्याकाशं भित्त्वा मनो भिनत्ति मनो भित्त्वा भूतादिं भिनत्ति भूतादिं भित्त्वा महान्तं भिनत्ति महान्तं भित्त्वाव्यक्तं भिनत्त्यव्यक्तं भित्त्वाक्षरं भिनत्त्यक्षरं भित्त्वा मृत्युं भिनत्ति मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ॐ नारायणाद्वा अन्नमागतं पक्वं ब्रह्मलोके महासंवर्तके पुनः पक्वमादित्ये

पुनः पक्कं क्रव्यादि पुनः पक्कं जालकिलक्लिन्नं पर्युषितं पूतमन्नमयाचितमसं-
क्लृप्तमश्नीयान्न कंचन याचेत ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ बाल्येन तिष्ठासेद्बाल-
स्वभावोऽसङ्गो निरवद्यो मौनेन पाण्डित्येन निरवधिकारतयोपलभ्येत कैवल्यमुक्तं
निगमनप्रजापतिरुवाच महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत कुचेलोऽसहाय एकाकी समा-
धिस्थ आत्मकाम आप्तकामो निष्कामो जीर्णकामो हस्तिनि सिंहे दंशे मशके नकुले
सर्पराक्षसगन्धर्वे मृत्यो रूपाणि विदित्वा न बिभेति कुतश्चनेति वृक्षमिव तिष्ठासेच्छिद्य-
मानोऽपि न कुप्येत न कम्पेतोत्पलमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेताका-
शमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेत सत्येन तिष्ठासेत्सत्योऽयमात्मा
सर्वेषामेव गन्धानां पृथिवी हृदयं सर्वेषामेव रसानामापो हृदयं सर्वेषामेव

रूपाणां तेजो हृदयं सर्वेषामेव स्पर्शाना वायुर्हृदयं सर्वेषामेव शब्दानामाकाशं हृदयं सर्वेषामेव गतीनामव्यक्तं हृदयं सर्वेषामेव सत्त्वानां मृत्युर्हृदयं मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ ॐपृथिवी वान्नमापोऽन्नादा आपो वान्नं ज्योतिरन्नादं ज्योतिर्वान्नं वायुरन्नादो वायुर्वान्नमाकाशोऽन्नाद आकाशो वान्नमिन्द्रियाण्यन्नादानीन्द्रियाणि वान्नं मनोऽन्नादं मनो वान्नं बुद्धिरन्नादा बुद्धिर्वान्नमव्यक्तमन्नादमव्यक्तं वान्नमक्षरमन्नादमक्षरं वान्नं मृत्युरन्नादो मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ भगवन्यो-

ऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्स केन कतरद्वावस्थानं दहतीति तस्मै स होवाच योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्प्राणं दहत्यपानं व्यानमुदानं समानं वैरम्भं मुख्यमन्तर्यामं प्रभञ्जनं कुमारं श्येनं श्वेतं कृष्णं नागं दहति पृथिव्यापस्तेजोवाय्वाकाशं दहति जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयं च महतां च लोकं परं च लोकं दहति लोकालोकं दहति धर्माधर्मं दहत्यभास्करममर्यादं निरालोकमतः परं दहति महान्तं दहत्यव्यक्तं दहत्यक्षरं दहति मृत्युं दहति मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

सौबालबीजब्रह्मोपनिषन्नाप्रशान्ताय दातव्या नापुत्राय नाशिष्याय नासंवत्सररात्रोषिताय नापरिज्ञातकुलशीलाय न दातव्या नैव च प्रवक्तव्या यस्य देवे परा भक्तिर्यथा

देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति सुबालोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ क्षुरिकोपनिषत् ॥ कैवल्यनाडिकान्तस्थपराभूमिनिवासिनम् । क्षुरिकोपनिषद्योगभासुरं राममाश्रये ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ क्षुरिकां संप्रवक्ष्यामि धारणां योगसिद्धये । यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तस्य जायते ॥ १ ॥ वेदतत्त्वार्थविहितं यथोक्तं हि स्वयंभुवा । निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥ कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च । मात्राद्वादशयोगेन प्रणवेन शनैः शनैः ॥ ३ ॥ पूरयेत्सर्वमात्मानं सर्वद्वारं निरुध्य च । उरोमुखकटिग्रीवं किंचिद्धृदयमुन्नतम् ॥ ४ ॥

327

प्राणान्संधारयेत्तस्मिन्नासाभ्यन्तरचारिणः । भूत्वा तत्र गतः प्राणः शनैरथ समुत्सृजेत् ॥ ५ ॥ स्थिरमात्राद्दढं कृत्वा अङ्गुष्ठेन समाहितः । द्वे गुल्फे तु प्रकुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥ ६ ॥ द्वे जानुनी तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः । वायोरायतनं चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥ तत्र नाडी सुषुम्ना तु नाडीभिर्बहुभिर्वृता । अणुरक्ताश्च पीताश्च कृष्णास्ताम्रा विलोहिताः॥८॥अतिसूक्ष्मां च तन्वीं च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत्। तत्र संचारयेत्प्राणानूर्णनाभीव तन्तुना ॥ ९ ॥ ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषायतनं महत् । दहरं पुण्डरीकं तद्वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥ तद्भित्त्वा कण्ठमायाति तां नाडीं पूरयन्यतः । मनसस्तु क्षुरं गृह्य सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम् ॥ ११ ॥ पादस्योपरि यन्मर्म तद्रूपं नाम कृन्तयेत् । मनोद्वारेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः ॥ १२ ॥ इन्द्रवज्र इति

प्रोक्तं मर्मजङ्घानुकीर्तनम् । तद्ध्यानबलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत् ॥ १३ ॥ ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्मप्राणविमोचनम् । चतुरभ्यासयोगेन छिन्देदनभिशङ्कितः ॥ १४ ॥ ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन्नाडिसंचयम् । एकोत्तरं नाडीशतं तासां मध्ये वराः स्मृताः ॥ १५ ॥ सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी । इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला दक्षिणेन च ॥१६॥ तयोर्मध्ये वरं स्थानं यस्तं वेद स वेदवित् । द्वासप्ततिसहस्राणि प्रतिनाडीषु तैतिलम् ॥ १७ ॥ छिद्यते ध्यानयोगेन सुषुम्नैका न छिद्यते । योगनिर्मलधारेण क्षुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥ छिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि । जातीपुष्पसमायोगैर्यथा वास्यति तैतिलम् ॥ १९ ॥ एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाडी त विभावयेत् । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्मविवर्जिताः ॥ २० ॥ तपोविजितचित्तस्तु

328

निःशब्दं देशमास्थितः । निःसङ्गतत्त्वयोगज्ञो निरपेक्षः शनैः शनैः ॥ २१ ॥ पाशं छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कं खमुत्क्रमेत् । छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते सदा ॥ २२ ॥ यथा निर्वाणकाले तु दीपो दग्ध्वा लयं व्रजेत् । तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत् ॥ २३ ॥ प्राणायामसुतीक्ष्णेन मात्राधारेण योगवित् । वैराग्योपलघृष्टेन छित्वा तं तु न बध्यते ॥ २४ ॥ अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामन्समुच्यते । सर्वेषणाविनिर्मुक्तश्छित्वा तं तु न बध्यत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदे क्षुरिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मन्त्रिकोपनिषत् ॥ स्वाविद्याद्वयतत्कार्यापह्नवज्ञानभासुरम् । मन्त्रिकोपनिषद्वेद्यं रामचन्द्रमहं भजे ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ ॐ ॥ अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसू-

त्रमणुमव्ययम् । त्रिवर्त्मानं तेजसोऽहं सर्वतःपश्यन्न पश्यति॥ १ ॥ भूतसंमोहने काले भिन्ने तमसि वैखरे । अन्तः पश्यन्ति सत्त्वस्था निर्गुणं गुणगह्वरे॥ २ ॥ अशक्यः सोऽन्यथा द्रष्टुं ध्यायमानः कुमारकैः । विकारजननीमाज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥ ३ ॥ ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितं जगत् ॥ ४ ॥ गौरवाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ।सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः॥५॥ पिबन्त्येनामविषयामविज्ञातां कुमारकाः ।एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगः ॥ ६ ॥ ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्भुङ्क्तेऽसौ प्रसहद्विभुः । सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं पीयमानां तु यज्वभिः ॥७॥ पश्यन्त्यस्यां महात्मानः सुवर्णं पिप्पलाशनम् । उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो जगुः ॥ ८ ॥ शंसन्तमनुशंसन्ति बह्वृचाः शास्त्रकोविदाः ।

रथन्तरं बृहत्साम सप्तवैश्चैस्तु गीयते ॥ ९ ॥ मन्त्रोपनिषदं ब्रह्म पदक्रमसमन्वितम् । पठन्ति भार्गवा ह्येते ह्यथर्वाणो भृगूत्तमाः ॥ १० ॥ स ब्रह्मचारिवृत्तिश्च स्तम्भोऽथ फलितस्तथा । अनड्वान्रोहितोच्छिष्टः पश्यन्तो बहुविस्तरम् ॥ ११ ॥ कालः प्राणश्च भगवान्मृत्युः शर्वो महेश्वरः । उग्रो भवश्च रुद्रश्च ससुरः सासुरस्तथा ॥ १२ ॥ प्रजापतिर्विराट्चैव पुरुषः सलिलमेव च । स्तूयते मन्त्रसंस्तुत्यैरथर्वविदितैर्विभुः ॥ १३ ॥ तं षड्विंशक इत्येते सप्तविंशं तथापरे । पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥ १४ ॥ चतुर्विंशतिसंख्यातं व्यक्तमव्यक्तमेव च । अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥ १५ ॥ ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः । तमेकमेव पश्यन्ति परिशुभ्रं विभुं द्विजाः ॥ १६ ॥ यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजंगमम् । तस्मिन्नेव लयं यान्ति स्रवन्त्यः सागरे

यथा ॥ १७ ॥ यस्मिन्भावाः प्रलीयन्ते लीनाश्चाव्यक्तता ययुः । पश्यन्ति व्यक्तता भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव ॥ १८ ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चैव कारणैर्विद्यते पुनः । एवं स भगवान्देवं पश्यन्त्यन्ये पुनःपुनः ॥ १९ ॥ ब्रह्म ब्रह्मेत्यथायान्ति ये विदुर्ब्राह्मणास्तथा। अत्रैव ते लयं यान्ति लीनाश्चाव्यक्तशालिनः लीनाश्चाव्यक्तशालिन इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति यजुर्वेदान्तर्गता मन्त्रिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सर्वसारोपनिषत् ॥ समस्तवेदान्तसारसिद्धान्तार्थकलेवरम्। विकलेवरकैवल्यरामचन्द्रपदं भजे ॥ सर्वसारं निरालम्बं रहस्यं वज्रसूचिकम्। तेजो नादध्यानविद्यायोगतत्त्वात्मबोधकम् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ कथं बन्धः ॥ कथं मोक्षः ॥ का विद्या ॥ काऽविद्येति॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयं च कथम् ॥ अन्नमयप्राणमयमनोमय-

330

त्रिज्ञानमयानन्दमयकोशाः कथम् ॥ कर्त्ता जीवः ॥ पञ्चवर्गः क्षेत्रज्ञः ॥ साक्षी कूटस्थोऽन्तर्यामी कथम् ॥ प्रत्यगात्मा परात्मा माया चेति कथम् ॥ आत्मेश्वरजीवः अनात्मनां देहादीनामात्मत्वेनाभिमन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धः ॥ तन्निवृत्तिर्मोक्षः ॥ या तदभिमानं कारयति सा अविद्या ॥ सोऽभिमानो यया निवर्त्तते सा विद्या ॥ मनआदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनुगृहीतैः शब्दादीन्विषयान्स्थूलान्यदोपलभते तदात्मनो जागरणम् ॥ तद्वासनासहितैश्चतुर्दशकरणैः शब्दाद्यभावेऽपि वासनामयाञ्छब्दादीन्यदोपलभते तदात्मनः स्वप्नम् ॥ चतुर्दशकरणोपरमाद्विशेषविज्ञानाभावाद्यदा शब्दादीन्नोपलभते तदात्मनः सुषुप्तम् ॥ अवस्थात्रयभावाभावसाक्षी स्वयंभावरहितं नैरन्तर्यं चैतन्यं यदा तदा तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते ॥ अन्नकार्याणां

कोशानां समूहोऽन्नमयः कोश इत्युच्यते ॥ प्राणादिचतुर्दशवायुभेदा अन्नमयकोशे यदा वर्त्तन्ते तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते ॥ एतत्कोशद्वयसंसक्तं मन-आदिचतुर्दशकरणैरात्मा शब्दादिविषयसंकल्पादीन् धर्मान् यदा करोति तदा मनोमयः कोश इत्युच्यते ॥ एतत्कोशत्रयसंसक्तं तद्गतविशेषज्ञो यदा भासते तदा विज्ञानमयः कोश इत्युच्यते ॥ एतत्कोशचतुष्टयं संसक्तं स्वकारणाज्ञाने वटकणिकायामिव वृक्षो यदा वर्त्तते तदानन्दमयः कोश इत्युच्यते ॥ सुखदुःखबुद्ध्या श्रेयोऽन्तःकर्त्ता यदा तदा इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिरनिष्टविषये बुद्धिर्दुःखबुद्धिः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः सुखदुःखहेतवः ॥ पुण्यपापकर्मानुसारी भूत्वा प्राप्तशरीरसंयोगमप्राप्तशरीरसंयोगमिव कुर्वाणो यदा दृश्यते तदोपहितजीव इत्युच्यते ॥ मनआदिश्च प्राणादिश्चेच्छादिश्च

सत्त्वादिश्च पुण्यादिश्चैते पञ्चवर्गा इत्येतेषां पञ्चवर्गाणां धर्मीभूतात्मा ज्ञानादृते न विन-
श्यत्यात्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यस्तल्लिङ्गशरीरं हृद्ग्रन्थिरित्युच्यते ॥
तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामाविर्भावतिरोभावज्ञाता
स्वयमाविर्भावतिरोभावरहितः स्वयंज्योतिः साक्षीत्युच्यते ॥ ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं
सर्वप्राणिबुद्धिष्ववशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते ॥
कूटस्थोपहितभेदानां स्वरूपलाभहेतुर्भूत्वा मणिगणे सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन
यदा काशते आत्मा तदान्तर्यामीत्युच्यते सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं
कटकमुकुटाद्युपाधिरहितसुवर्णघनवद्विज्ञानचिन्मात्रस्वभावात्मा यदा भासते तदा
त्वंपदार्थः ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥ सत्यमविनाशि। अविनाशि नाम देशकालवस्तु-

निमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न विनश्यति तदविनाशि ॥ ज्ञानं नामोत्पत्तिविनाशरहितं नैरन्तर्यं चैतन्यं ज्ञानमित्युच्यते ॥ अनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव स्वर्णविकारेषु स्वर्णमिव तन्तुविकारेषु तन्तुरिवाव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्णं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते ॥ आनन्दं नाम सुखचैतन्यस्वरूपोऽपरिमितानन्दसमुद्रोऽवशिष्टसुखस्वरूपश्चानन्द इत्युच्यते ॥ एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देशकालवस्तुनिमित्तेष्वव्यभिचारी तत्पदार्थः परमात्मेत्युच्यते ॥ त्वंपदार्थादौपाधिकात्तत्पदार्थादौपाधिकभेदाद्विलक्षणमाकाशवत्सूक्ष्मं केवलसत्तामात्रस्वभावं परं ब्रह्मेत्युच्यते ॥ माया नाम अनादिरन्तवती प्रमाणाप्रमाणसाधारणा न सती नासती न सदसती स्वयमधिका विकाररहिता निरूप्यमाणा सतीतरलक्षणशून्या सा मायेत्युच्यते ॥ अज्ञानं तुच्छाप्यसती कालत्रयेऽपि पामराणां वास्तवी च सत्त्वबुद्धि-

लौकिकानामिदमित्थमित्यनिर्वचनीया वक्तुं न शक्यते ॥ नैवं भवाम्यहं देवो नेन्द्रियाणि दशैव तु। न बुद्धिर्न मनः शश्वन्नाहंकारस्तथैव च ॥ १ ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो बुद्ध्यादीनां हि सर्वदा। साक्ष्यहं सर्वदा नित्यश्चिन्मात्रोऽहं न संशयः ॥ २ ॥ नाहं कर्त्ता नैव भोक्ता प्रकृतेः साक्षिरूपकः। मत्सान्निध्यात्प्रवर्त्तन्ते देहाद्या अजडा इव ॥ ३ ॥ स्थाणुर्नित्यः सदानन्दः शुद्धो ज्ञानमयोऽमलः। आत्माहं सर्वभूतानां विभुः साक्षी न संशयः ॥ ४ ॥ ब्रह्मैवाहं सर्ववेदान्तवेद्यं नाहं वेद्यं व्योमवातादिरूपम्। रूपं नाहं नाम नाहं न कर्म ब्रह्मैवाहं सच्चिदानन्दरूपम् ॥ ५ ॥ नाहं देहो जन्ममृत्यू कुतो मे नाहं प्राणः क्षुत्पिपासे कुतो मे। नाहं चेतः शोकमोहौ कुतो मे नाहं कर्त्ता बन्धमोक्षौ कुतो म इत्युपनिषत् ॥ ओं सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति सर्वसारोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ निरालम्बोपनिषत् ॥ यत्रालम्बालम्बिभावो विद्यते न कदाचन । ज्ञविज्ञ-सम्यग्ज्ञालम्बं निरालम्बं हरिं भजे ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ नमः शिवाय गुरवे सच्चि-दानन्दमूर्तये । निष्प्रपञ्चाय शान्ताय निरालम्बाय तेजसे ॥ निरालम्बं समाश्रित्य सालम्बं विजहाति यः । स सन्न्यासी च योगी च कैवल्यं पदमश्नुते ॥ एषाम-ज्ञानजन्तूनां समस्तारिष्टशान्तये । यद्यद्बोद्धव्यमखिलं तदाशङ्क्य ब्रवीम्यहम् ॥ किं ब्रह्म । क ईश्वरः । को जीवः । का प्रकृतिः । कः परमात्मा । को ब्रह्मा । को विष्णुः । को रुद्रः । क इन्द्रः । कः शमनः । कः सूर्यः । कश्चन्द्रः । के सुराः । के असुराः । के पिशाचाः । के मनुष्याः । काः स्त्रियः । के पश्वादयः । किं स्थावरम् । के ब्राह्म-णादयः । का जातिः । किं कर्म । किमकर्म । किं ज्ञानम् । किमज्ञानम् । किं सुखम् ।

333

किं दुःखम् । कः स्वर्गः । को नरकः । को बन्धः । को मोक्षः । क उपास्यः । कः शिष्यः । को विद्वान् । को मूढः । किमासुरम् । किं तपः । किं परमं पदम् । किं ग्राह्यम् । किमग्राह्यम् । कः संन्यासीत्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्मेति स होवाच ॥ महदहंकारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशत्वेन बृहद्रूपेणाण्डकोशेन कर्मज्ञानार्थरूपतया भासमानमद्वितीयमखिलोपाधिविनिर्मुक्तं तत्सकलशक्त्युपबृंहितमनाद्यनन्तं शुद्धं शिवं शान्तं निर्गुणमित्यादिवाच्यमनिर्वाच्यं चैतन्यं ब्रह्म ॥ ईश्वर इति च ॥ ब्रह्मैव स्वशक्तिं प्रकृत्यभिधेयामाश्रित्य लोकान्सृष्ट्वा प्रविश्यान्तर्यामित्वेन ब्रह्मादीनां बुद्धीन्द्रियनियन्तृत्वादीश्वरः ॥ जीव इति च ॥ ब्रह्मविष्ण्वीशानेन्द्रादीनां नामरूपद्वारा स्थूलोऽहमिति मिथ्याध्यासवशाज्जीवः ॥ सोऽहमेकोऽपि देहारम्भकभेदवशाद्बहुजीवः ॥ प्रकृतिरिति च ॥ ब्रह्मणः सकाशान्नाना-

विचित्रजगन्निर्माणसामर्थ्यबुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः ॥ परमात्मेति च ॥ देहादेः पर-
तरत्वाद्ब्रह्मैव परमात्मा स ब्रह्मा स विष्णुः स इन्द्रः स शमनः स सूर्यः स चन्द्रस्ते
सुरास्ते असुरास्ते पिशाचास्ते मनुष्यास्ताः स्त्रियस्ते पश्वादयस्तत्स्थावरं ते ब्राह्मणादयः ॥ सर्वं
खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ जातिरिति च ॥ न चर्मणो न रक्तस्य न मांसस्य
न चास्थिनः न जातिरात्मनो जातिर्व्यवहारप्रकल्पिता ॥ कर्मेति च ॥ क्रियमाणेन्द्रियैः
कर्माण्यहं करोमीत्यध्यात्मनिष्ठतया कृतं कर्मैव कर्म ॥ अकर्मेति च ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्य-
हंकारतया बन्धरूपं जन्मादिकारणं नित्यनैमित्तिकयागव्रततपोदानादिषु फलाभिसंधानं
यत्तदकर्म ॥ ज्ञानमिति च ॥ देहेन्द्रियनिग्रहसद्गुरूपासनश्रवणमनननिदिध्यासनै-
र्यद्यद्दृग्दृश्यस्वरूपं सर्वान्तरस्थं सर्वसमं घटपटादिपदार्थमिवाविकारं विकारेषु

चैतन्यं विना किंचिन्नास्तीति साक्षात्कारानुभवो ज्ञानम् ॥ अज्ञानमिति च ॥ रज्जौ सर्पभ्रान्तिरिवाद्वितीये सर्वानुस्यूते सर्वमये ब्रह्मणि देवतिर्यङ्नरस्थावरस्त्रीपुरुषवर्णाश्रम-बन्धमोक्षोपाधिनानात्मभेदकल्पितं ज्ञानमज्ञानम् ॥ सुखमिति च ॥ सच्चिदानन्दस्वरूपं ज्ञात्वानन्दरूपा या स्थितिः सैव सुखम् ॥ दुःखमिति ॥ अनात्मरूपविषयसंकल्प एव दुःखम् ॥ स्वर्ग इति च ॥ सत्संसर्गः स्वर्गः ॥ नरक इति च ॥ असत्संसारविषयजनसंस-र्ग एव नरकः ॥ बन्ध इति च ॥ अनाद्यविद्यावासनया जातोऽहमित्यादिसंकल्पो ब-न्धः ॥ पितृमातृसहोदरदारापत्यगृहारामक्षेत्रममतासंसारावरणसंकल्पो बन्धः ॥ कर्तृ-त्वाद्यहंकारसंकल्पो बन्धः ॥ अणिमाद्यष्टैश्वर्याशासिद्धसंकल्पो बन्धः ॥ देवमनुष्या-द्युपासनाकामसंकल्पो बन्धः ॥ यमाद्यष्टाङ्गयोगसंकल्पो बन्धः ॥ वर्णाश्रमधर्मकर्मसंक-

ल्पो बन्धः ॥ आज्ञाभयसंशयात्मगुणसंकल्पो बन्धः ॥ यागव्रततपोदानविधिविधान-ज्ञानसंभवो बन्धः ॥ केवलमोक्षापेक्षासंकल्पो बन्धः ॥ संकल्पमात्रसंभवो बन्धः ॥ मोक्ष इति च ॥ नित्यानित्यवस्तुविचारादनित्यसंसारसुखदुःखविषयसमस्तक्षेत्रममता-बन्धक्षयो मोक्षः ॥ उपास्य इति च ॥ सर्वशरीरस्थचैतन्यब्रह्मप्रापको गुरुरुपास्यः ॥ शिष्य इति च ॥ विद्याध्वस्तप्रपञ्चावगाहितज्ञानावशिष्टं ब्रह्मैव शिष्यः ॥ विद्वानिति च ॥ सर्वान्तरस्थस्वसंविद्रूपविद्विद्वान् ॥ मूढ इति च ॥ कर्तृत्वाद्यहंकारभावा रूढोः मूढ ॥ आसुरमिति च ॥ ब्रह्मविष्णवीशानेन्द्रादीना मैश्वर्यकामनया निरश-नजपाग्निहोत्रादिष्वन्तरात्मानं संतापयति चात्युग्ररागद्वेषविहिंसादम्भाद्यपेक्षितं तप आसुरम् ॥ तप इति च ॥ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्यपरोक्षज्ञानाग्निना ब्रह्माद्यै-

श्वर्याशासिद्धसंकल्पबीजसंतापं तपः ॥ परमं पदमिति च ॥ प्राणेन्द्रियाद्यन्तःकरणगुणादेः परतरं सच्चिदानन्दमयं नित्यमुक्तब्रह्मस्थानं परमं पदम् ॥ ग्राह्यमिति च ॥ देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यचिन्मात्रस्वरूपं ग्राह्यम् ॥ अग्राह्यमिति च ॥ स्वस्वरूपव्यतिरिक्तमायामयबुद्धीन्द्रियगोचरजगत्सत्यत्वचिन्तनमग्राह्यम् ॥ संन्यासीति च ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य निर्ममो निरहंकारो भूत्वा ब्रह्मेष्टं शरणमुपगम्य तत्त्वमसि सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेत्यादिमहावाक्यार्थानुभवज्ञानाद् ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चित्य निर्विकल्पसमाधिना स्वतन्त्रो यतिश्चरति स संन्यासी स मुक्तः स पूज्यः स योगी स परमहंसः सोऽवधूतः स ब्राह्मण इति निरालम्बोपनिषदं योऽधीते गुर्वनुग्रहतः सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ॥ ३३० ॥

पुनर्नाभिजायते पुनर्नाभिजायत इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति निरालम्बोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ शुकरहस्योपनिषत् ॥ प्रज्ञानादिमहावाक्यरहस्यांदिकलेवरम् । विकलेवरकैवल्यं त्रिपाद्रामपदं भजे ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ अथातो रहस्योपनिषदं व्याख्यास्यामो देवर्षयो ब्रह्माणं संपूज्य प्रणिपत्य पप्रच्छुर्भगवन्नस्माकं रहस्योपनिषदं ब्रूहीति । सोऽब्रवीत् । पुरा व्यासो महातेजाः सर्ववेदतपोनिधिः । प्रणिपत्य शिवं साम्बं कृताञ्जलिरुवाच ह ॥ १ ॥ श्रीवेदव्यास उवाच । देवदेव महाप्राज्ञ पाशच्छेददृढव्रत । शुकस्य मम पुत्रस्य वेदसंस्कारकर्मणि ॥ २ ॥ ब्रह्मोपदेशकालोऽयमिदानीं समुपस्थितः । ब्रह्मोपदेशः कर्तव्यो भवताद्य जगद्गुरो ॥ ३ ॥ ईश्वर उवाच । मयोपदिष्टे

336

कैवल्ये साक्षाद्ब्रह्मणि शाश्वते । विहाय पुत्रो निर्वेदात्प्रकाशं यास्यति स्वयम् ॥ ४ ॥
श्रीवेदव्यास उवाच । यथा तथा वा भवतु ह्युपनायनकर्मणि । उपदिष्टे मम सुते ब्रह्मणि त्वत्प्रसादतः ॥ ५ ॥ सर्वज्ञो भवतु क्षिप्रं मम पुत्रो महेश्वर । तव प्रसादसंपन्नो लभेन्मुक्तिं चतुर्विधाम् ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा व्यासवचनं सर्वदेवर्षिसंसदि । उपदेष्टुं स्थितः शम्भुः साम्बो दिव्यासने मुदा ॥ ७ ॥ कृतकृत्यः शुकस्तत्र समागत्य सुभक्तिमान् । तस्मात्स प्रणवं लब्ध्वा पुनरित्यब्रवीच्छिवम् ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच । देवादिदेव सर्वज्ञ सच्चिदानन्दलक्षण । उमारमण भूतेश प्रसीद करुणानिधे ॥ ९ ॥ उपदिष्टं परब्रह्म प्रणवान्तर्गतं परम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रज्ञादीनां विशेषतः ॥ १० ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन षडङ्गानि यथाक्रमम् । वक्तव्यानि रहस्यानि कृपयाद्य सदाशिव ॥ ११ ॥

श्रीसदाशिव उवाच । साधु साधु महाप्राज्ञ शुक ज्ञाननिधे मुने । प्रष्टव्यं तु त्वया पृष्टं रहस्यं वेदगर्भितम् ॥ १२ ॥ रहस्योपनिषन्नाम्ना सषडङ्गमिहोच्यते । यस्य विज्ञानमात्रेण मोक्षः साक्षान्न संशयः ॥ १३ ॥ अङ्गहीनानि वाक्यानि गुरुर्नोपदिशेत्पुनः । सषडङ्गान्युपदिशेन्महावाक्यानि कृत्स्नशः ॥ १४ ॥ चतुर्णामपि वेदानां यथोपनिषदः शिरः । इयं रहस्योपनिषत्तथोपनिषदां शिरः ॥ १५ ॥ रहस्योपनिषद्ब्रह्म ध्यातं येन विपश्चिता । तीर्थैर्मन्त्रैः श्रुतैर्जप्यैस्तस्य किं पुण्यहेतुभिः ॥ १६ ॥ वाक्यार्थस्य विचारेण यदाप्नोति शरच्छतम् । एकवारजपेनैव ऋष्यादिध्यानतश्च यत् ॥ १७ ॥ ॐ अस्य श्रीमहावाक्यमहामन्त्रस्य हंस ऋषिः । अव्यक्तगायत्री छन्दः । परमहंसो देवता । हं बीजम् । सः शक्तिः । सोऽहं कीलकम् । मम परमहंसप्रीत्यर्थे महावाक्यजपे विनि-

योगः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नित्यानन्दो ब्रह्म तर्जनीभ्यां स्वाहा ॥ नित्यानन्दमयं ब्रह्म मध्यमाभ्यां वषट् । यो वै भूमा अनामिकाभ्यां हुम् ॥ यो वै भूमाधिपतिः कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म हृदयाय नमः । नित्यानन्दो ब्रह्म शिरसे स्वाहा । नित्यानन्दमयं ब्रह्म शिखायै वषट् । यो वै भूमा कवचाय हुम् । यो वै भूमाधिपतिः नेत्रत्रयाय वौषट् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अस्त्राय फट् । भूर्भुवः सुवरोमिति दिग्बन्धः । ध्यानम् । नित्यानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं विश्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् । एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ १ ॥ अथ महावाक्यानि चत्वारि । यथा । ॐप्रज्ञानं ब्रह्म ॥ १ ॥ ॐअहं ब्रह्मास्मि ॥ २ ॥

ॐतत्त्वमसि ॥ ३ ॥ ॐअयमात्मा ब्रह्म ॥ ४ ॥ तत्त्वमसीत्यभेदवाचकमिदं ये जपन्ति ते शिवसायुज्यमुक्तिभाजो भवन्ति ॥ तत्पदमहामन्त्रस्य । परमहंस ऋषिः । अव्यक्तगायत्री छन्दः । परमहंसो देवता । हं बीजम् । सः शक्तिः । सोऽहं कीलकम् । मम सायुज्यमुक्त्यर्थे जपे विनियोगः । तत्पुरुषाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ईशानाय तर्जनीभ्यां स्वाहा । अघोराय मध्यमाभ्यां वषट् । सद्योजाताय अनामिकाभ्यां हुम् । वामदेवाय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् ॥ तत्पुरुषेशानाघोरसद्योजातवामदेवेभ्यो नमः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिन्यासः । भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥ ध्यानम् । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यादतीतं शुद्धं बुद्धं मुक्तमप्यव्ययं च । सत्यं ज्ञानं सच्चिदानन्दरूपं ध्याये देवं तन्महो भ्राजमानम् । त्वंपदमहामन्त्रस्य विष्णुर्ऋषिः । गायत्री छन्दः । परमात्मा देवता । ऐं

338

बीजम् । क्लीं शक्तिः । सौः कीलकम् । मम मुक्त्यर्थे जपे विनियोगः । वासुदेवाय अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः । संकर्षणाय तर्जनीभ्यां स्वाहा । प्रद्युम्नाय मध्यमाभ्यां वषट् । अनिरुद्धाय
अनामिकाभ्यां हुम् । वासुदेवाय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् । वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरु-
द्धेभ्यः करतलकरपृष्ठाभ्या फट् । एवं हृदयादिन्यासः । भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥
ध्यानम् ॥ जीवत्वं सर्वभूतानां सर्वत्राखण्डविग्रहम् । चित्ताहङ्कारयन्तारं जीवाख्यं त्वंपदं
भजे ॥ असिपदमहामन्त्रस्य मन ऋषिः । गायत्री छन्दः । अर्धनारीश्वरो देवता ।
अव्यक्तादिर्बीजम् । नृसिंहः शक्तिः । परमात्मा कीलकम् । जीवब्रह्मैक्यार्थे जपे विनि-
योगः । पृथ्वीद्व्यणुकाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । अब्द्व्यणुकाय तर्जनीभ्यां स्वाहा । तेजोद्व्यणु-
काय मध्यमाभ्या वषट् । वायुद्व्यणुकाय अनामिकाभ्यां हुम् । आकाशद्व्यणुकाय कनिष्ठि-

काभ्यां वौषट्। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशद्व्यणुकेभ्यः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्। भूर्भुवःसुवरो-
मिति दिग्बन्धः ॥ ध्यानम्। जीवो ब्रह्मेति वाक्यार्थं यावदस्ति मनःस्थितिः। ऐक्यं-
तत्त्वं लये कुर्वन्ध्यायेदसिपदं सदा ॥ एवं महावाक्यषडङ्गान्युक्तानि ॥ अथ रहस्यो
पनिषद्विभागशो वाक्यार्थश्लोकाः प्रोच्यन्ते ॥ येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च।
स्वाद्वस्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥ १ ॥ चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु।
चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मय्यपि ॥ २ ॥ परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे विद्याधिकारिणि।
बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते ॥ ३ ॥ स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णि-
तः। अस्मीत्यैक्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ४ ॥ एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितम्।
सृष्टेः पुराधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते ॥ ५ ॥ श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितम्।

एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम् ॥ ६ ॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयामित्युक्तितो मतम् । अहंकारादिदेहान्तं प्रत्यगात्मेति गीयते ॥ ७ ॥ दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते । ब्रह्मशब्देन तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥ ८ ॥ अनात्मदृष्टेरविवेकनिद्रामहं मम स्वप्नगतिं गतोऽहम् । स्वरूपसूर्येऽभ्युदिते स्फुटोक्तैर्गुरोर्महावाक्यपदैः प्रबुद्धः ॥ ९ ॥ वाच्यं लक्ष्यमिति द्विधार्थसरणी वाच्यस्य हि त्वंपदे वाच्यं भौतिकमिन्द्रियादिरपि यल्लक्ष्यं त्वमर्थश्च सः । वाच्यं तत्पदमीशताकृतमतिर्लक्ष्यं तु सच्चित्सुखानन्दब्रह्म तदर्थ एष च तयोरैक्यं त्वसीदं पदम् ॥ १० ॥ त्वमिति तदिति कार्ये कारणे सत्युपाधौ द्वितयमितरथैकं सच्चिदानन्दरूपम् । उभयवचनहेतु देशकालौ च हित्वा जगति भवति सोऽयं देवदत्तो यथैकः ॥ ११ ॥ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः । कार्यकारणतां हित्वा पूर्ण-

बोधोऽवशिष्यते ॥ १२ ॥ श्रवणं तु गुरोः पूर्वं मननं तदनन्तरम् । निदिध्यासनमित्ये-
तत्पूर्णबोधस्य कारणम् ॥ १३ ॥ अन्यविद्यापरिज्ञानमवश्यं नश्वरं भवेत् । ब्रह्मविद्या-
परिज्ञानं ब्रह्मप्राप्तिकरं स्थितम् ॥ १४ ॥ महावाक्यान्युपदिशेत्स षडङ्गानि देशिकः ।
केवलं न हि वाक्यानि ब्रह्मणो वचनं यथा ॥ १५ ॥ ईश्वर उवाच ॥ एवमुक्ता मुनिश्रेष्ठ
रहस्योपनिषच्छुक । मया पित्रानुनीतेन व्यासेन ब्रह्मवादिना ॥ १६ ॥ ततो ब्रह्मोप-
दिष्टं वै सच्चिदानन्दलक्षणम् । जीवन्मुक्तः सदा ध्यायन्नित्यस्त्वं विहरिष्यसि ॥ १७ ॥
यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महे-
श्वरः ॥ १८ ॥ उपदिष्टः शिवेनेति जगत्तन्मयतां गतः । उत्थाय प्रणिपत्येशं त्यक्ता-
शेषपरिग्रहः ॥ १९ ॥ परब्रह्मपयोराशौ प्लवन्निव ययौ तदा । प्रव्रजन्तं तमालोक्य

कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ २० ॥ अनुव्रजन्नाजुहाव पुत्रविश्लेषकातरः । प्रतिनेदुस्तदा सर्वे जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा सकलाकारं व्यासः सत्यवतीसुतः । पुत्रेण सहितः प्रीत्या परानन्दमुपेयिवान् ॥ २२ ॥ यो रहस्योपनिषदमधीते गुर्वनुग्रहात् । सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षात्कैवल्यमश्नुते साक्षात्कैवल्यमश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाव-वत्विति शान्तिः ॥ इति याजुषी शुकरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथ वज्रसूचिकोपनिषत् ॥ यज्ज्ञानाद्यान्ति मुनयो ब्राह्मण्यं परमाद्भुतम् । तत्रै-पदब्रह्मतत्त्वमहमस्मीति चिन्तये ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ चित्सदानन्दरू-पाय सर्वधीवृत्तिसाक्षिणे । नमो वेदान्तवेद्याय ब्रह्मणेऽनन्तरूपिणे ॥ ॐ वज्रसूचीं-प्रवक्ष्यामि शास्त्रमज्ञानभेदनम् ॥ दूषणं ज्ञानहीनानां भूषणं ज्ञानचक्षुषाम् ॥ १ ॥ ब्रह्मक्ष-

त्रियवैश्यशूद्रा इति चत्वारो वर्णास्तेषां वर्णाना ब्राह्मण एव प्रधान इति वेदवचनानुरूपं स्मृतिभिरप्युक्तम् ॥ तत्र चोद्यमस्ति को वा ब्राह्मणो नाम किं जीवः किं देहः किं जातिः किं ज्ञानम् किं कर्म किं धार्मिक इति ॥ तत्र प्रथमो जीवो ब्राह्मण इति चेत्तन्न अतीतानागतानेकदेहानां जीवस्यैकरूपत्वात् एकस्यापि कर्मवशादनेकदेहसंभवात् सर्वशरीराणां जीवस्यैकरूपत्वाच्च । तस्मान्न जीवो ब्राह्मण इति ॥ तर्हि देहो ब्राह्मण इति चेत्तन्न आचाण्डलादिपर्यन्तानां मनुष्याणां पाञ्चभौतिकत्वेन देहस्यैकरूपत्वाज्जरामरणधर्माधर्मादिसाम्यदर्शनाद्ब्राह्मणः श्वेतवर्णः क्षत्रियो रक्तवर्णो वैश्यः पीतवर्णः शूद्रः कृष्णवर्ण इति नियमाभावात् । पित्रादिशरीरदहने पुत्रादीनां ब्रह्महत्यादिदोषसंभवाच्च । तस्मान्न देहो ब्राह्मण इति ॥ तर्हि जातिर्ब्राह्मण इति चेत्तन्न तत्र

341

जात्यन्तरजन्तुष्वनेकजातिसंभवा महर्षयो बहवः सन्ति । ऋष्यशृङ्गो मृग्यः । कौशिकः कुशात् । जाम्बूको जम्बूकात् । वाल्मीको वल्मीकात् । व्यासः कैवर्तकन्यकायाम् । शशपृष्ठात् गौतमः । वसिष्ठ उर्वश्याम् । अगस्त्यः कलशे जात इति श्रुतत्वात् । एतेषां जात्या विनाप्यग्रे ज्ञानप्रतिपादिता ऋषयो बहवः सन्ति । तस्मान्न जातिर्ब्राह्मण इति ॥ तर्हि ज्ञानं ब्राह्मण इति चेत्तन्न क्षत्रियादयोऽपि परमार्थदर्शिनोऽभिज्ञा बहवः सन्ति । तस्मान्न ज्ञानं ब्राह्मण इति ॥ तर्हि कर्म ब्राह्मण इति चेत्तन्न सर्वेषां प्राणिनां प्रारब्धसंचितागामिकर्मसाधर्म्यदर्शनात्कर्माभिप्रेरिताः सन्तो जनाः क्रियाः कुर्वन्तीति । तस्मान्न कर्म ब्राह्मण इति ॥ तर्हि धार्मिको ब्राह्मण इति चेत्तन्न क्षत्रियादयो हिरण्यदातारो बहवः सन्ति । तस्मान्न धार्मिको ब्राह्मण इति ॥ तर्हि को वा ब्राह्मणो नाम ॥ यः कश्चिदा-

त्मानमद्वितीयं जातिगुणक्रियाहीनं षडूर्मिषड्भावेत्यादिसर्वदोषरहितं सत्यज्ञानानन्दानन्तस्वरूपं स्वयं निर्विकल्पमशेषकल्पाधारमशेषभूतान्तर्यामित्वेन वर्तमानमन्तर्बहिश्चाकाशवदनुस्यूतमखण्डानन्दस्वभावमप्रमेयमनुभवैकवेद्यमपरोक्षतया भासमानं करतलामलकवत्साक्षादपरोक्षीकृत्य कृतार्थतया कामरागादिदोषरहितः शमदमादिसंपन्नो भावमात्सर्यतृष्णाशामोहादिरहितो दम्भाहंकारादिभिरसंस्पृष्टचेता वर्तते ॥ एवमुक्तलक्षणो यः स एव ब्राह्मण इति श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानामभिप्रायः ॥ अन्यथा हि ब्राह्मणत्वासिद्धिर्नास्त्येव ॥ सच्चिदानन्दमात्मानमद्वितीयं ब्रह्म भावयेदात्मानं सच्चिदानन्दं ब्रह्म भावयेदित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ इति वज्रसूच्युपनिषत्समाप्ता ॥

342

अथ तेजोबिन्दूपनिषत् ॥ यत्र चिन्मात्रकलना यात्यपह्नवमञ्जसा । तच्चिन्मात्रमखण्डैकरसं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ओं सह नाववत्विति शान्तिः ॥ तेजोबिन्दुः परं ध्यानं विश्वात्महृदि संस्थितम् । अणुवं शाम्भवं शान्तं स्थूलं सूक्ष्मं परं च यत् ॥ १ ॥ दुःखाढ्यं च दुराराध्यं दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम् । दुर्लभं तत्स्वयं ध्यानं मुनीनां च मनीषिणाम् ॥ २ ॥ यताहारो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः । निर्द्वन्द्वो निरहङ्कारो निराशी रपरिग्रहः ॥ ३ ॥ अगम्यागमकर्तारो गम्यागमनमानसः । मुखे त्रीणि च विन्दन्ति त्रिधामा हंस उच्यते ॥ ४ ॥ परं गुह्यतमं विद्धि ह्यस्ततन्द्री निराश्रयः । सोमरूपकला सूक्ष्मा विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥ ५ ॥ त्रिवक्त्रं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् । निश्चलं निर्विकल्पं च निराकारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥ उपाधिरहितं स्थानं

वाङ्मनोऽतीतगोचरम् । स्वभावं भावसंग्राह्यमसङ्घातं पदाच्युतम् ॥ ७ ॥ अनानानन्दनातीतं दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम् । चिन्त्यमेवं विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्युतम् ॥ ८ ॥ तद्ब्रह्मणस्तदध्यात्मं तद्विष्णोस्तत्परायणम् । अचिन्त्यं चिन्मयात्मानं यद्व्योम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥ अशून्यं शून्यभावं तु शून्यातीतं हृदि स्थितम् । न ध्यानं च न च ध्याता न ध्येयोऽध्येय एव च ॥ १० ॥ सर्वं च न परं शून्यं न परं नापरात्परम् । अचिन्त्यमप्रबुद्धं च न सत्यं न परं विदुः ॥ ११ ॥ मुनीना संप्रयुक्तं च न देवा न परं विदुः । लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधं च किल्बिषम् ॥ १२ ॥ शीतोष्णे क्षुत्पिपासे च संकल्पकविकल्पकम् । न ब्रह्मकुलदर्पं च न मुक्तिग्रन्थिसंचयम् ॥ १३ ॥ न भयं न सुखं दुःखं तथा मानावमानयोः । एतद्भावविनिर्मुक्तं तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परम् ॥ १४ ॥

343

यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालतः । आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यं च दृक-स्थितिः ॥ १५ ॥ प्राणसंयमनश्चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥ १६ ॥ सर्वं ब्रह्मेति वै ज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः । यमोऽ-यमिति संप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः । नियमो हि परानन्दो नियमात्क्रियते बुधैः ॥ १८ ॥ त्यागो हि महता पूज्यः सद्यो मोक्षप्रदायकः ॥ १९ ॥ यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । यन्मौनं योगि-भिर्गम्यं तद्भजेत्सर्वदा बुधः ॥ २० ॥ वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्वक्तुं केन शक्यते । प्रपञ्चो यदि वक्तव्यः सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥ २१ ॥ इति वा तद्भवेन्मौनं सर्वं सह-जसंज्ञितम् । गिरां मौनं तु बालानामयुक्तं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २२ ॥ आदावन्ते च

मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते । येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृतः ॥ २३ ॥ कल्पना सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः । कालशब्देन निर्दिष्टं ह्यखण्डानन्दमद्वयम् ॥२४॥ सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिन्तनम् । आसनं तद्विजानीयादन्यत्सुखविनाशनम् ॥ २५ ॥ सिद्धये सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमद्वयम् । यस्मिन्सिद्धिं गताः सिद्धास्तत्सिद्धासनमुच्यते ॥ २६ ॥ यन्मूलं सर्वलोकानां यन्मूलं चित्तबन्धनम् । मूलबन्धः सदा सेव्यो योग्योऽसौ ब्रह्मवादिनाम् ॥ २७ ॥ अङ्गानां समता विद्यात्समे ब्रह्मणि लीयते । नो चेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥ २८ ॥ दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् । सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥ २९॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् । दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥ ३० ॥

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् । निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥ ३१ ॥ निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यः समीरितः । ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरुच्यते ॥ ३२ ॥ ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुम्भकः प्राणसंयमः । अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनम् ॥ ३३ ॥ विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चित्तरञ्जकम् । प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् । मनसा धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥ ३५ ॥ ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालम्बतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्यातः परमानन्ददायकः ॥ ३६ ॥ निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः । वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिरभिधीयते ॥ ३७ ॥ इमं चाकृत्रिमानन्दं तावत्साधु समभ्यसेत् ॥ लक्ष्यो यावत्क्षणात्पुंसः प्रत्यक्त्वं संभवेत्स्व-

यम् ॥ ३८ ॥ ततः साधन निर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् । तत्स्वं रूपं भवेत्तस्य वि-
षयो मनसा गिराम् ॥ ३९ ॥ समाधौ क्रियमाणे तु विघ्नान्यायान्ति वै बलात् । अनुसं-
धानराहित्यमालस्यं भोगलालसम् ॥ ४० ॥ लयस्तमश्च विक्षेपस्तेजः स्वेदश्च शून्यता ।
एवं हि विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविशारदैः ॥ ४१ ॥ भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि
शून्यता । ब्रह्मवृत्त्या हि पूर्णत्वं तया पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ ४२ ॥ ये हि वृत्तिं विहायैनां
ब्रह्माख्यां पावनीं पराम् । वृथैव ते तु जीवन्ति पशुभिश्च समा नराः ॥ ४३ ॥ ये तु
वृत्तिं विजानन्ति ज्ञात्वा वै वर्धयन्ति ये । ते वै सत्पुरुषा धन्या वन्द्यास्ते भुवन-
त्रये ॥ ४४ ॥ येषां वृत्तिः समा वृद्धा परिपक्वा च सा पुनः । ते वै सद्ब्रह्मतां प्राप्ता
नेतरे शब्दवादिनः ॥ ४५ ॥ कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः । तेऽप्यज्ञान-

तया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ ४६ ॥ निमिषार्द्धं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना । यथा तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ ४७ ॥ कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते । कारणं तत्त्वतो नश्येत्कार्याभावे विचारतः ॥४८॥ अथ शुद्धं भवेद्वस्तु यद्वै वाचामगोचरम् । उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः परम् ॥ ४९ ॥ भावितं तीव्रवेगेन यद्वस्तु निश्चयात्मकम् । दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत् ॥ ५० ॥ विद्वान्नित्यं सुखे तिष्ठेद्धिया चिद्रसपूर्णया ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ अथ ह कुमारः शिवं पप्रच्छाखण्डैकरसचिन्मात्रस्वरूपमनुब्रूहीति । स होवाच परमःशिवः ॥ अखण्डैकरसं दृश्यमखण्डैकरसं जगत् । अखण्डैकरसं भावमखण्डैकरसं स्वयम ॥ १ ॥ अखण्डैकरसो मन्त्र अखण्डैकरसा क्रिया । अखण्डैकरसं ज्ञानमखण्डैकरसं जलम् ॥ २ ॥ अख-

ण्डैकरसा भूमिरखण्डैकरसं वियत्। अखण्डैकरसं शास्त्रमखण्डैकरसा त्रयी ॥३॥ अखण्डैक-रसं ब्रह्म चाखण्डैकरसं वृतम् । अखण्डैकरसो जीव अखण्डैकरसो ह्यजः ॥ ४ ॥ अखण्डैकरसो ब्रह्मा अखण्डैकरसो हरिः। अखण्डैकरसो रुद्र अखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥ अखण्डैकर-सो ह्यात्मा ह्यखण्डैकरसो गुरुः । अखण्डैकरसं लक्ष्यमखण्डैकरसं महः ॥ ६ ॥ अखण्डै-करसो देह अखण्डैरसं मनः । अखण्डैकरसं चित्तमखण्डैकरसं सुखम् ॥ ७ ॥ अखण्डैक-रसा विद्या अखण्डैकरसोऽव्ययः । अखण्डैकरसं नित्यमखण्डैकरसं परम् ॥८॥ अखण्डैकरसं किंचिदखण्डैकरसं परम्। अखण्डैकरसादन्यन्नास्ति नास्ति षडानन ॥ ९ ॥ अखण्डैकरसा-न्नास्ति अखण्डैक्तरसान्न हि । अखण्डैकरसात्किंचिदखण्डैकरसादहम् ॥ १० ॥ अख-ण्डैकरसं स्थूलं सूक्ष्मं चाखण्डरूपकम् । अखण्डैकरसं वेद्यमखण्डैकरसो भवान् ॥११॥

अखण्डैकरसं गुह्यमखण्डैकरसादिकम् । अखण्डैकरसो ज्ञाता ह्यखण्डैकरसा स्थितिः ॥ १२ ॥
अखण्डैकरसा माता अखण्डैकरसः पिता । अखण्डैकरसो भ्राता अखण्डैकरसः पतिः ॥ १३ ॥
अखण्डैकरसं सूत्रमखण्डैकरसो विराट् । अखण्डैकरसं गात्रमखण्डैकरसं शिरः ॥ १४ ॥
अखण्डैकरसं चान्तरखण्डैकरसं बहिः । अखण्डैकरसं पूर्णमखण्डैकरसामृतम् ॥ १५ ॥
अखण्डैकरसं गोत्रमखण्डैकरसं गृहम् । अखण्डैकरसं गोप्यमखण्डैकरसः शशी ॥ १६ ॥
अखण्डैकरसास्तारा अखण्डैकरसो रविः । अखण्डैकरसं क्षेत्रमखण्डैकरसा क्षमा ॥ १७ ॥
अखण्डैकरसः शान्त अखण्डैकरसो गुणः । अखण्डैकरसः साक्षी अखण्डैकरसः सुहृत् ॥ १८ ॥ अखण्डैकरसो बन्धुरखण्डैकरसः सखा । अखण्डैकरसो राजा अखण्डैकरसं पुरम् ॥ १९ ॥ अखण्डैकरसं राज्यमखण्डैकरसाः प्रजाः । अखण्डैकरसं तारमख-

ण्डैकरसो जपः ॥ २० ॥ अखण्डैकरसं ध्यानमखण्डैकरसं पदम् । अखण्डैकरसं ग्राह्यमखण्डैकरसं महत् ॥ २१ ॥ अखण्डैकरसं ज्योतिरखण्डैकरसं धनम् । अखण्डैकरसं भोज्यमखण्डैकरसं हविः ॥ २२ ॥ अखण्डैकरसो होम अखण्डैकरसो जपः । अखण्डैकरसं स्वर्गमखण्डैकरसः स्वयम् ॥ २३ ॥ अखण्डैकरसं सर्वं चिन्मात्रमिति भावयेत् । चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ॥ २४ ॥ भववर्जितचिन्मात्रं सर्वं चिन्मात्रमेव हि । इदं च सर्वं चिन्मात्रमयं चिन्मयमेव हि ॥ २५ ॥ आत्मभावं च चिन्मात्रमखण्डैकरसं विदुः । सर्वलोकं च चिन्मात्रं त्वत्ता मत्ता च चिन्मयम् ॥ २६ ॥ आकाशो भूर्जलं वायुरग्निर्ब्रह्मा हरिः शिवः । यत्किंचिद्यन्न किंचिच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥ २७ ॥ अखण्डैकरसं सर्वं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि । भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥ २८ ॥

द्रव्यं कालं च चिन्मात्रं ज्ञानं ज्ञेयं चिदेव हि । ज्ञाता चिन्मात्ररूपश्च सर्वं चिन्मयमेव हि ॥२९॥ संभाषणं च चिन्मात्रं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि। असच्च सच्च चिन्मात्रमाद्यन्तं चिन्मयं सदा ॥ ३० ॥ आदिरन्तश्च चिन्मात्रं गुरुशिष्यादिचिन्मयम्। दृक्दृश्यं यदि चिन्मात्रमस्ति चेच्चिन्मयं सदा ॥ ३१ ॥ सर्वाश्चर्यं हि चिन्मात्रं देहं चिन्मात्रमेव हि । लिङ्गं च कारणं चैव चिन्मात्रान्न हि विद्यते ॥ ३२ ॥ अहं त्वं चैव चिन्मात्रं मूर्तामूर्तादि चिन्मयम्। पुण्यं पापं च चिन्मात्रं जीवश्चिन्मात्रविग्रहः ॥ ३३ ॥ चिन्मात्रान्नास्ति संकल्पश्चिन्मात्रान्नास्ति वेदनम् । चिन्मात्रान्नास्ति मन्त्रादि चिन्मात्रान्नास्ति देवता ॥ ३४ ॥ चिन्मात्रान्नास्ति दिक्पालाश्चिन्मात्राद्व्यावहारिकम् । चिन्मात्रात्परमं ब्रह्म चिन्मात्रान्नास्ति कोऽपि हि ॥३५॥ चिन्मात्रान्नास्ति माया च चिन्मात्रान्नास्ति पूजनम् । चिन्मात्रान्नास्ति मन्तव्यं

चिन्मात्रान्नास्ति सत्यकम् ॥ ३६ ॥ चिन्मात्रान्नास्ति कोशादि चिन्मात्रान्नास्ति वै वसु । चिन्मात्रान्नास्ति मौनं च चिन्मात्रान्नास्त्यमौनकम् ॥ ३७ ॥ चिन्मात्रान्नास्ति वैराग्यं सर्वं चिन्मात्रमेव हि । यच्च यावच्च चिन्मात्रं यच्च यावच्च दृश्यते ॥ ३८ ॥ यच्च यावच्च दूरस्थं सर्वं चिन्मात्रमेव हि । यच्च यावच्च भूतादि यच्च यावच्च लक्ष्यते ॥ ३९ ॥ यच्च यावच्च वेदान्ताः सर्वं चिन्मात्रमेव हि । चिन्मात्रान्नास्ति गमनं चिन्मात्रान्नास्ति मोक्ष-कम् ॥ ४० ॥ चिन्मात्रान्नास्ति लक्ष्यं च सर्वं चिन्मात्रमेव हि । अखण्डैकरसं ब्रह्म चिन्मात्रान्न हि विद्यते ॥ ४१ ॥ शास्त्रे मयि त्वयीशे च ह्यखण्डैकरसो भवान् । इत्येकरूपकतया यो वा जानात्यहं त्विति ॥ ४२ ॥ सकृज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यात्सम्य-ग्ज्ञाने स्वयं गुरुः ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ कुमारः पितरमात्मानुभवमनुब्रूहीति

पप्रच्छ स होवाच परः शिवः । परब्रह्मस्वरूपोऽहं परमानन्दमस्म्यहम् । केवलं ज्ञा-
नरूपोऽहं केवलं परमोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥ केवलं शान्तरूपोऽहं केवलं चिन्मयोऽस्म्य-
हम् । केवलं नित्यरूपोऽहं केवलं शाश्वतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥ केवलं सत्त्वरूपोऽहमहं
त्यक्त्वाहमस्म्यहम् । सर्वहीनस्वरूपोऽहं चिदाकाशमयोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥ केवलं तुर्य-
रूपोऽस्मि तुर्यातीतोऽस्मि केवलः । सदा चैतन्यरूपोऽस्मि चिदानन्दमयोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥
केवलाकाररूपोऽस्मि शुद्धरूपोऽस्म्यहं सदा । केवलं ज्ञानरूपोऽस्मि केवलं प्रियम-
स्म्यहम् ॥ ५ ॥ निर्विकल्पस्वरूपोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरामयः । सदासङ्गस्वरूपो-
ऽस्मि निर्विकारोऽहमव्ययः ॥ ६ ॥ सदैकरसरूपोऽस्मि सदा चिन्मात्रविग्रहः । अपरि-
च्छिन्नरूपोऽस्मि ह्यखण्डानन्दरूपवान् ॥ ७ ॥ सत्परानन्दरूपोऽस्मि चित्परानन्दम-

स्म्यहम् । अन्तरान्तररूपोऽहमवाङ्मनसगोचरः ॥ ८ ॥ आत्मानन्दस्वरूपोऽहं सत्यानन्दोऽस्म्यहं सदा । आत्मारामस्वरूपोऽस्मि ह्यहमात्मा सदाशिवः ॥ ९ ॥ आत्मप्रकाशरूपोऽस्मि ह्यात्मज्योती रसोऽस्म्यहम् । आदिमध्यान्तहीनोऽस्मि ह्याकाशसदृशोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥ नित्यशुद्धचिदानन्दसत्तामात्रोऽहमव्ययः । नित्यबुद्धविशुद्धैकसच्चिदानन्दमस्म्यहम् ॥ ११ ॥ नित्यशेषस्वरूपोऽस्मि सर्वातीतोऽस्म्यहं सदा । रूपातीतस्वरूपोऽस्मि परमाकाशविग्रहः ॥ १२ ॥ भूमानन्दस्वरूपोऽस्मि भाषाहीनोऽस्म्यहं सदा । सर्वाधिष्ठानरूपोऽस्मि सर्वदा चिद्घनोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥ देहभावविहीनोऽस्मि चिन्ताहीनोऽस्मि सर्वदा । चित्तवृत्तिविहीनोऽहं चिदात्मैकरसोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥ सर्वदृश्यविहीनोऽहं दृग्रूपोऽस्म्यहमेव हि । सर्वदा पूर्णरूपोऽस्मि नित्यतृप्तोऽस्म्यहं सदा

॥ १५ ॥ अहं ब्रह्मैव सर्वं स्यादहं चैतन्यमेव हि । अहमेवाहमेवास्मि भूमाकाशस्वरूपवान् ॥ १६ ॥ अहमेव महानात्मा ह्यहमेव परात्परः । अहमन्यवदाभामि ह्यहमेव शरीरवत् ॥ १७ ॥ अहं शिष्यवदाभामि ह्यहं लोकत्रयाश्रयः । अहं कालत्रयातीत अहं वेदैरुपासितः ॥ १८ ॥ अहं शास्त्रेण निर्णीत अहं चित्ते व्यवस्थितः । मत्त्यक्तं नास्ति किंचिद्वा मत्त्यक्तं पृथिवी च वा ॥ १९ ॥ मयातिरिक्तं यद्यद्वा तत्तन्नास्तीति निश्चिनु । अहं ब्रह्मास्मि सिद्धोऽस्मि नित्यशुद्धोऽस्म्यहं सदा ॥ २० ॥ निर्गुणः केवलात्मास्मि निराकारोऽस्म्यहं सदा । केवलं ब्रह्ममात्रोऽस्मि ह्यजरोऽस्म्यमरोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ स्वयमेव स्वयं भामि स्वयमेव सदात्मकः । स्वयमेवात्मनि स्वस्थः स्वयमेव परा गतिः ॥ २२ ॥ स्वयमेव स्वयं भुङ्क्ते स्वयमेव स्वयं रमे । स्वयमेव स्वयं ज्योतिः स्वयमेव स्वयं म-

हः ॥ २३ ॥ स्वस्यात्मनि स्वयं रंस्ये स्वात्मन्येव विलोकये । स्वात्मन्येव सुखासीनः स्वात्ममात्रावशेषकः ॥ २४ ॥ स्वचैतन्ये स्वयं स्थास्ये स्वात्मराज्ये सुखे रमे । स्वात्म-सिंहासने स्थित्वा स्वात्मनोऽन्यन्न चिन्तये ॥ २५ ॥ चिद्रूपमात्रं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दम-द्वयम् । आनन्दघन एवाहमहं ब्रह्मास्मि केवलम् ॥ २६ ॥ सर्वदा सर्वशून्योऽहं सर्वा-त्मानन्दवानहम् । नित्यानन्दस्वरूपोऽहमात्माकाशोऽस्मि नित्यदा ॥ २७ ॥ अहमेव हृदाकाशे चिदादित्यस्वरूपवान् । आत्मनात्मनि तृप्तोऽस्मि ह्यरूपोऽस्म्यहमव्ययः॥२८॥ एकसंख्याविहीनोऽस्मि नित्यमुक्तस्वरूपवान् । आकाशादपि सूक्ष्मोऽहमाद्यन्ताभाववा-नहम् ॥ २९ ॥ सर्वप्रकाशरूपोऽहं परावरसुखोऽस्म्यहम् । सत्तामात्रस्वरूपोऽहं शुद्ध-मोक्षस्वरूपवान् ॥ ३० ॥ सत्यानन्दस्वरूपोऽहं ज्ञानानन्दघनोऽस्म्यहम् । विज्ञानमात्र-

रूपोऽहं सच्चिदानन्दलक्षणः ॥ ३१ ॥ ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्मणोऽन्यन्न किंचन । तदेवाहं सदानन्दं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥ ३२ ॥ त्वमित्येतत्तदित्येतन्मत्तोऽन्यन्नास्ति किंचन । चिच्चैतन्यस्वरूपोऽहमहमेव परः शिवः ॥ ३३ ॥ अतिभावस्वरूपोऽहमहमेव सुखात्मकः । साक्षिवस्तुविहीनत्वात्साक्षित्वं नास्ति मे सदा ॥ ३४ ॥ केवलं ब्रह्ममात्रत्वादहमात्मा सनातनः । अहमेवादिशेषोऽहमहं शेषोऽहमेव हि ॥ ३५ ॥ नामरूपविमुक्तोऽहमहमानन्दविग्रहः । इन्द्रियाभावरूपोऽहं सर्वभावस्वरूपकः ॥ ३६ ॥ बन्धमुक्तिविहीनोऽहं शाश्वतानन्दविग्रहः । आदिचैतन्यमात्रोऽहमखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥३७॥ वाङ्मनोऽगोचरश्चाहं सर्वत्र सुखवानहम् । सर्वत्र पूर्णरूपोऽहं भूमानन्दमयोऽस्म्यहम् ॥ ३८ ॥ सर्वत्र तृप्तिरूपोऽहं परामृतरसोऽस्म्यहम् । एकमेवाद्वितीयं सद्ब्रह्मैवाहं न संश-

यः ॥ ३९ ॥ सर्वशून्यस्वरूपोऽहं सकलागमगोचरः । मुक्तोऽहं मोक्षरूपोऽहं निर्वाणसुखरूपवान् ॥ ४० ॥ सत्यविज्ञानमात्रोऽहं सन्मात्रानन्दवानहम् । तुरीयातीतरूपोऽहं निर्विकल्पस्वरूपवान् ॥ ४१ ॥ सर्वदा ह्यजरूपोऽहं निरागोऽस्मि निरञ्जनः । अहं शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि नित्योऽस्मि प्रभुरस्म्यहम् ॥ ४२ ॥ ओङ्कारार्थस्वरूपोऽस्मि निष्कलङ्कमयोऽस्म्यहम् । चिदाकारस्वरूपोऽस्मि नाहमस्मि न सोऽस्म्यहम् ॥ ४३ ॥ न हि किंचित्स्वरूपोऽस्मि निर्व्यापारस्वरूपवान् । निरंशोऽस्मि निराभासो न मनो नेन्द्रियोऽस्म्यहम् ॥ ४४ ॥ न बुद्धिर्न विकल्पोऽहं न देहादित्रयोऽस्म्यहम् । न जाग्रत्स्वप्नरूपोऽहं न सुषुप्तिस्वरूपवान् ॥ ४५ ॥ न तापत्रयरूपोऽहं नेषणात्रयवानहम् । श्रवणं नास्ति मे सिद्धेर्मननं च चिदात्मनि ॥ ४६ ॥ सजातीयं न मे किं चिद्विजातीयं न मे

कचित् । स्वगतं च न मे किंचिन्न मे भेदत्रयं कचित् ॥ ४७ ॥ असत्यं हि मनोरूपम-
सत्यं बुद्धिरूपकम् । अहङ्कारमसद्धीति नित्योऽहं शाश्वतो ह्यजः ॥ ४८ ॥ देहत्रयम-
सद्विद्धि कालत्रयमसत्सदा । गुणत्रयमसद्विद्धि ह्यहं सत्यात्मकः शुचिः ॥ ४९ ॥
श्रुतं सर्वमसद्विद्धि वेदं सर्वमसत्सदा । शास्त्रं सर्वमसद्विद्धि ह्यहं सत्यचिदात्मकः॥५०॥
मूर्तित्रयमसद्विद्धि सर्वभूतमसत्सदा । सर्वतत्त्वमसद्विद्धि ह्यहं भूमा सदाशिवः ॥ ५१ ॥
गुरुशिष्यमसद्विद्धि गुरोर्मन्त्रमसत्ततः । यद्दृश्यं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥५२॥
यच्चिन्त्यं तदसद्विद्धि यन्न्याय्यं तदसत्सदा । यद्धितं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथावि-
धम् ॥ ५३ ॥ सर्वान्प्राणीनसद्विद्धि सर्वान्भोगानसत्त्विति । दृष्टं श्रुतमसद्विद्धि वोतं
प्रोतमसन्मयम् ॥ ५४ ॥ कार्याकार्यमसद्विद्धि नष्टं प्राप्तमसन्मयम् । दुःखादुःखमस-

द्धिद्धि सर्वासर्वमसन्मयम् ॥ ५५ ॥ पूर्णापूर्णमसाद्धिद्धि धर्माधर्ममसन्मयम् । लाभा-
लाभावसाद्धिद्धि जयाजयमसन्मयम् ॥ ५६ ॥ शब्दं सर्वमसद्धिद्धि स्पर्शं सर्वमसत्सदा ।
रूपं सर्वमसद्धिद्धि रसं सर्वमसन्मयम् ॥ ५७ ॥ गन्धं सर्वमसद्धिद्धि सर्वाज्ञानमसन्म-
यम् । असदेव सदा सर्वमसदेव भवोद्भवम् ॥ ५८ ॥ असदेव गुणं सर्वं सन्मात्रमहमेव
हि । स्वात्ममन्त्रं सदा पश्येत्स्वात्ममन्त्रं सदाभ्यसेत् ॥ ५९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रो-
ऽयं दृश्यपापं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमन्यमन्त्रं विनाशयेत् ॥ ६० ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं देहदोषं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जन्मपापं विना-
शयेत् ॥ ६१ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं मृत्युपाशं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि
मन्त्रोऽयं द्वैतदुःखं विनाशयेत् ॥ ६२ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं भेदबुद्धिं विनाश-

तेजो०

॥३४७॥

येत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चिन्तादुःखं विनाशयेत् ॥ ६३ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं बुद्धिव्याधिं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तबन्धं विनाशयेत् ॥ ६४ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वव्याधीन्विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वशोकं विनाशयेत् ॥ ६५ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कामादीन्नाशयेत्क्षणात् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं क्रोधशक्तिं विनाशयेत् ॥ ६६ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तवृत्तिं विनाशयेत् ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोयं संकल्पादीन्विनाशयेत् ॥ ६७ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कोटिदोषं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वतन्त्रं विनाशयेत् ॥ ६८ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्माज्ञानं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्मलोकजयप्रदः ॥ ६९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमप्रतर्क्यसुखप्रदः । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमजडत्वं

उ०

॥३४९

प्रयच्छति ॥ ७० ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्मासुरमर्दनः । अहं ब्रह्मास्मि वज्रोऽयमनात्माख्यगिरीन्हरेत् ॥ ७१ ॥ अहं ब्रह्मास्मि चक्रोऽयमनात्माख्यासुरान्हरेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वांस्तान्मोक्षयिष्यति ॥ ७२ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं ज्ञानानन्दं प्रयच्छति । सप्तकोटिमहामन्त्रं जन्मकोटिशतप्रदम् ॥ ७३ ॥ सर्वमन्त्रान्समुत्सृज्य एतं मन्त्रं समभ्यसेत् । सद्यो मोक्षमवाप्नोति नास्ति संदेहमण्वपि ॥ ७४ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ कुमारः परमेश्वरं पप्रच्छ जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोः स्थितिमनुब्रूहीति ॥ स होवाच परः शिवः ॥ चिदात्माहं परात्माहं निर्गुणोऽहं परात्परः । आत्ममात्रेण यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १ ॥ देहत्रयातिरिक्तोऽहं शुद्धचैतन्यमस्म्यहम् । ब्रह्माहमिति यस्यान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २ ॥

आनन्दघनरूपोऽस्मि परानन्दघनोऽस्म्यहम् । यस्य देहादिकं नास्ति यस्य ब्रह्मेति निश्चयः । परमानन्दपूर्णो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३ ॥ यस्य किंचिदहं नास्ति चिन्मात्रेणावतिष्ठते । चैतन्यमात्रो यस्यान्तश्चिन्मात्रैकस्वरूपवान् ॥ ४ ॥ सर्वत्र पूर्णरूपात्मा सर्वत्रात्मावशेषकः । आनन्दरतिरव्यक्तः परिपूर्णश्चिदात्मकः ॥ ५ ॥ शुद्धचैतन्यरूपात्मा सर्वसङ्गविवर्जितः । नित्यानन्दः प्रसन्नात्मा ह्यन्यचिन्ताविवर्जितः ॥ ६ ॥ किंचिदस्तित्वहीनो यः स जीवन्मुक्त उच्यते । न मे चित्तं न मे बुद्धिर्नाहंकारो न चेन्द्रियम् ॥ ७ ॥ न मे देहः कदाचिद्वा न मे प्राणादयः क्वचित् । न मे माया न मे कामो न मे क्रोधः परोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥ न मे किंचिदिदं वापि न मे किंचित्क्वचिज्जगत् । न मे दोषो न मे लिङ्गं न मे चक्षुर्न मे मनः ॥ ९ ॥ न मे श्रोत्रं न मे नासा न मे जिह्वा न मे

करः। न मे जाग्रन्न मे स्वप्नं न मे कारणमण्वपि ॥ १० ॥ न मे तुरीयमिति यः स जीवन्मुक्त उच्यते। इदं सर्वं न मे किंचिदयं सर्वं न मे क्वचित् ॥ ११ ॥ न मे कालो न मे देशो न मे वस्तु न मे मतिः। न मे स्नानं न मे संध्या न मे दैवं न मे स्थलम् ॥ १२ ॥ न मे तीर्थं न मे सेवा न मे ज्ञानं न मे पदम्। न मे बन्धो न मे जन्म न मे वाक्यं न मे रविः ॥ १३ ॥ न मे पुण्यं न मे पापं न मे कार्यं न मे शुभम्। न मे जीवं इति स्वात्मा न मे किंचिज्जगत्त्रयम् ॥ १४ ॥ न मे मोक्षो न मे द्वैतं न मे वेदो न मे विधिः। न मेऽन्तिकं न मे दूरं न मे बोधो न मे रहः ॥ १५॥ न मे गुरुर्न मे शिष्यो न मे हीनो न चाधिकः। न मे ब्रह्म न मे विष्णुर्न मे रुद्रो न चन्द्रमाः ॥ १६ ॥ न मे पृथ्वी न मे तोयं न मे वायुर्न मे वियत्। न मे वह्निर्न

मे गोत्रं न मे लक्ष्यं न मे भवः ॥ १७ ॥ न मे ध्याता न मे ध्येयं न मे ध्यानं न मे मनुः । न मे शीतं न मे चोष्णं न मे तृष्णा न मे क्षुधा ॥ १८ ॥ न मे मित्रं न मे शत्रुर्न मे मोहो न मे जयः । न मे पूर्वं न मे पश्चान्न मे चोर्ध्वं न मे दिशः ॥ १९ ॥ न मे वक्तव्यमल्पं वा न मे श्रोतव्यमण्वपि । न मे गन्तव्यमीषद्वा न मे ध्यातव्यमण्वपि ॥ २० ॥ न मे भोक्तव्यमीषद्वा न मे स्मर्तव्यमण्वपि । न मे भोगो न मे रागो न मे यागो न मे लयः ॥ २१ ॥ न मे मौर्ख्यं न मे शान्तं न मे बन्धो न मे प्रियम् । न मे मोदः प्रमोदो वा न मे स्थूलं न मे कृशम् ॥ २२ ॥ न मे दीर्घं न मे ह्रस्वं न मे वृद्धिर्न मे क्षयः । अध्यारोपोऽपवादो वा न मे चैकं न मे बहु ॥ २३ ॥ न मे आन्ध्यं न मे मान्द्यं न मे पट्विदमण्वपि । न मे मांसं न मे रक्तं न मे मेदो न मे ह्यसृ-

क् ॥ २४ ॥ न मे मज्जा न मेऽस्थिर्वा न मे त्वगधातुसप्तकम् । न मे शुक्लं न मे रक्तं न मे नीलं न मे पृथक् ॥ २५ ॥ न मे तापो न मे लाभो मुख्यं गौणं न मे क्वचित् । न मे भ्रान्तिर्न मे स्थैर्यं न मे गुह्यं न मे कुलम् ॥ २६ ॥ न मे त्याज्यं न मे ग्राह्यं न मे हास्यं न मे नयः । न मे वृत्तं न मे ग्लानिर्न मे शोष्यं न मे सुखम् ॥ २७ ॥ न मे ज्ञाता न मे ज्ञानं न मे ज्ञेयं न मे स्वयम् । न मे तुभ्यं न मे मह्यं न मे त्वं च न मे त्वहम् ॥ २८ ॥ न मे जरा न मे बाल्यं न मे यौवनमप्यवपि । अहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मेति निश्चयः ॥ २९ ॥ चिदहं चिदहं चेति स जीवन्मुक्त उच्यते । ब्रह्मैवाहं चिदेवाहं परो वाहं न संशयः ॥ ३० ॥ स्वयमेव स्वयं हंसः स्वयमेव स्वयं स्थितः । स्वयमेव स्वयं पश्येत्स्वात्मराज्ये सुखं वसेत् ॥ ३१ ॥

स्वात्मानन्दं स्वयं भोक्ष्येत्स जीवन्मुक्त उच्यते। स्वयमेवैकवीरोऽग्रे स्वयमेव प्रभुः स्मृतः। स्वस्वरूपे स्वयं स्वप्स्येत्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३२ ॥ ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा ब्रह्मानन्दमयः सुखी। स्वच्छरूपो महामौनी वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३३ ॥ सर्वात्मा समरूपात्मा शुद्धात्मा त्वहमुत्थितः। एकवर्जित एकात्मा सर्वात्मा स्वात्ममात्रकः॥ ३४ ॥ अजात्मा चामृतात्माहं स्वयमात्माहमव्ययः। लक्ष्यात्मा ललितात्माहं तूष्णीमात्मस्वभाववान् ॥ ३५ ॥ आनन्दात्मा प्रियो ह्यात्मा मोक्षात्मा बन्धवर्जितः। ब्रह्मैवाहं चिदेवाहमेवं वापि न चिन्त्यते ॥ ३६ ॥ चिन्मात्रेणैव यस्तिष्ठेद्वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३७ ॥ निश्चयं च परित्यज्य अहं ब्रह्मेति निश्चयम्। आनन्दभरितस्वान्तो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३८ ॥ सर्वमस्तीति नास्तीति निश्चयं त्यज्य तिष्ठति। अहं ब्रह्मा-

स्मि नास्मीति सच्चिदानन्दमात्रकः ॥ ३९ ॥ किंचित्कचित्कदाचिच्च आत्मानं न स्पृशत्यसौ । तूष्णीमेव स्थितस्तूष्णीं तूष्णीं सत्यं न किंचन ॥ ४० ॥ परमात्मा गुणातीतः सर्वात्मा भूतभावनः । कालभेदं वस्तुभेदं देशभेदं स्वभेदकम् ॥ ४१ ॥ किंचिद्भेदं न तस्यास्ति किंचिद्वापि न विद्यते । अहं त्वं तदिदं सोऽयं कालात्मा कालहीनकः ॥ ४२ ॥ शून्यात्मा सूक्ष्मरूपात्मा विश्वात्मा विश्वहीनकः । देवात्मा देवहीनात्मा मेयात्मा मेयवर्जितः ॥ ४३ ॥ सर्वत्र जडहीनात्मा सर्वेषामन्तरात्मकः । सर्वसंकल्पहीनात्मा चिन्मात्रोऽस्मीति सर्वदा ॥ ४४ ॥ केवलः परमात्माहं केवलो ज्ञानविग्रहः । सत्तामात्रस्वरूपात्मा नान्यत्किंचिज्जगद्भयम् ॥ ४५ ॥ जीवेश्वरेति वाक्केति वेदशास्त्रात्कहं त्विति । इदं चैतन्यमेवेति अहं चैतन्यमित्यपि ॥ ४६ ॥ इति निश्चयशून्यो यो वैदे-

ही मुक्त एव सः । चैतन्यमात्रसंसिद्धः स्वात्मारामः सुखासनः ॥ ४७ ॥ अपरिच्छिन्न-रूपात्मा अणुस्थूलादिवर्जितः । तुर्यतुर्यः परानन्दो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ४८ ॥ नामरूपविहीनात्मा परसंवित्सुखात्मकः । तुरीयातीतरूपात्मा शुभाशुभविवर्जितः ॥ ४९ ॥ योगात्मा योगयुक्तात्मा बन्धमुक्तिविवर्जितः । गुणागुणविहीनात्मा देशकालादिवर्जितः ॥ ५० ॥ साक्ष्यसाक्षित्वहीनात्मा किंचित्किंचिन्न किंचन । यस्य प्रपञ्चमानं न ब्रह्माकार-मपीह न ॥ ५१ ॥ स्वस्वरूपे स्वयं ज्योतिः स्वस्वरूपे स्वयं रतिः । वाचामगोचरा-नन्दो वाङ्मनोगोचरः स्वयम् ॥ ५२ ॥ अतीतातीतभावो यो वैदेही मुक्त एव सः । चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभासकः ॥ ५३ ॥ सर्ववृत्तिविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः । तस्मिन्काले विदेहीति देहस्मरणवर्जितः ॥ ५४ ॥ ईषन्मात्रं स्मृतं चेद्यस्तदा

सर्वसमन्वितः । परैरदृष्टबाह्यात्मा परमानन्दचिद्घनः ॥ ५५ ॥ परैरदृष्टबाह्यात्मा सर्व-वेदान्तगोचरः । ब्रह्मामृतरसास्वादो ब्रह्मामृतरसायनः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मामृतरसासक्तो ब्रह्मामृतरसः स्वयम् । ब्रह्मामृतरसे मग्नो ब्रह्मानन्दशिवार्चनः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मामृतरसे तृप्तो ब्रह्मानन्दानुभावकः । ब्रह्मानन्दशिवानन्दो ब्रह्मानन्दरसप्रभः ॥ ५८ ॥ ब्रह्मा-नन्दपरं ज्योतिर्ब्रह्मानन्दनिरन्तरः । ब्रह्मानन्दरसान्नादो ब्रह्मानन्दकुटुम्बकः ॥ ५९ ॥ ब्रह्मानन्दरसारूढो ब्रह्मानन्दैकचिद्घनः । ब्रह्मानन्दरसोद्वाहो ब्रह्मानन्दरसम्भरः ॥ ६० ॥ ब्रह्मानन्दजनैर्युक्तो ब्रह्मानन्दात्मनि स्थितः । आत्मरूपमिदं सवमात्मनोऽन्यन्न किं-चन ॥ ६१ ॥ सर्वमात्माहमात्मास्मि परमात्मा परात्मकः । नित्यानन्दस्वरूपात्मा वैदेही मुक्त एव सः ॥ ६२ ॥ पूर्णरूपो महानात्मा प्रीतात्मा शाश्वतात्मकः । सर्वान्तर्यामि-

रूपात्मा निर्मलात्मा निरात्मकः ॥ ६३ ॥ निर्विकारस्वरूपात्मा शुद्धात्मा शान्तरूपकः। शान्ताशान्तस्वरूपात्मा नैकात्मत्वविवर्जितः ॥ ६४ ॥ जीवात्मपरमात्मेति चिन्तासर्वस्ववर्जितः । मुक्तामुक्तस्वरूपात्मा मुक्तामुक्तविवर्जितः ॥ ६५ ॥ बन्धमोक्षस्वरूपात्मा बन्धमोक्षविवर्जितः । द्वैताद्वैतस्वरूपात्मा द्वैताद्वैतविवर्जितः ॥ ६६ ॥ सर्वासर्वस्वरूपात्मा सर्वासर्वविवर्जितः । मोदप्रमोदरूपात्मा मोदादिविनिवर्जितः ॥ ६७ ॥ सर्वसंकल्पहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः । निष्कलात्मा निर्मलात्मा बुद्धात्मा पुरुषात्मकः ॥ ६८ ॥ आनन्दादिविहीनात्मा अमृतात्मामृतात्मकः । कालत्रयस्वरूपात्मा कालत्रयविवर्जितः ॥ ६९ ॥ अखिलात्मा ह्यमेयात्मा मानात्मा मानवर्जितः । नित्यप्रत्यक्षरूपात्मा नित्यप्रत्यक्षनिर्णितः ॥ ७० ॥ अन्यहीनस्वभावात्मा अन्यहीन-

स्वयंप्रभः । विद्याविद्यादिमेयात्मा विद्याविद्यादिवर्जितः ॥ ७१ ॥ नित्यानित्यविहीनात्मा इहामुत्रविवर्जितः । शमादिषट्कशून्यात्मा मुमुक्षुत्वादिवर्जितः ॥ ७२ ॥ स्थूलदेहविहीनात्मा सूक्ष्मदेहविवर्जितः । कारणादिविहीनात्मा तुरीयादिविवर्जितः ॥ ७३ ॥ अन्नकोशविहीनात्मा प्राणकोशविवर्जितः । मनःकोशविहीनात्मा विज्ञानादिविवर्जितः ॥ ७४ ॥ आनन्दकोशहीनात्मा पञ्चकोशविवर्जितः । निर्विकल्पस्वरूपात्मा सविकल्पविवर्जितः ॥७५॥ दृश्यानुविद्धहीनात्मा शब्दविद्धविवर्जितः । सदा समाधिशून्यात्मा आदिमध्यान्तवर्जितः ॥ ७६ ॥ प्रज्ञानवाक्यहीनात्मा अहंब्रह्मास्मिवर्जितः । तत्त्वमस्यादिहीनात्मा अयमात्मेत्यभावकः ॥ ७७ ॥ ओङ्कारवाच्यहीनात्मा सर्ववाच्यविवर्जितः । अवस्थात्रयहीनात्मा अक्षरात्मा चिदात्मकः ॥ ७८ ॥ आत्मज्ञेयादिहीनात्मा यत्किं-

चिदिदमात्मकः । भानाभानविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः ॥ ७९ ॥ आत्मानमेव वीक्षस्व आत्मानं बोधय स्वकम् । स्वमात्मानं स्वयं भुङ्क्ष्व स्वस्थो भव षडानन ॥ ८० ॥ स्वमात्मनि स्वयं तृप्तः स्वमात्मानं स्वयं चर । आत्मानमेव मोदस्व वैदेही मुक्तिको भवेदित्युपनिषत् ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ निदाघो नाम वै मुनिः पप्रच्छ ऋभुं भगवन्तमात्मानात्मविवेकमनुब्रूहीति स होवाच ह ऋभुः । सर्ववाचोऽवधिर्ब्रह्म सर्वचिन्तावधिर्गुरुः । सर्वकारणकार्यात्मा कार्यकारणवर्जितः ॥ १ ॥ सर्वसंकल्परहितः सर्वनादमयः शिवः । सर्ववर्जितचिन्मात्रः सर्वानन्दमयः परः ॥ २ ॥ सर्वतेजःप्रकाशात्मा नादानन्दमयात्मकः । सर्वानुभवनिर्मुक्तः सर्वध्यानविवर्जितः ॥ ३ ॥ सर्वनादकलातीत एष आत्माहमव्ययः । आत्मानात्मविवेकादिभेदाभेदविवर्जितः ॥ ४ ॥ शान्ता-

शान्तादिहीनात्मा नादान्तज्योंतिरूपकः। महावाक्यार्थतो दूरो ब्रह्मास्मीत्यतिदूरतः॥ ५॥ तच्छब्दवर्ज्यस्त्वंशब्दहीनो वाक्यार्थवर्जितः। क्षराक्षरविहीनो यो नादान्तज्योंतिरेव सः॥ ६॥ अखण्डैकरसो वाहमानन्दोऽस्मीति वर्जितः। सर्वातीतस्वभावात्मा नादान्तज्योंतिरेव सः॥ ७॥ आत्मेति शब्दहीनो य आत्मशब्दार्थवर्जितः। सच्चिदानन्दहीनो य एषैवात्मा सनातनः॥ ८॥ स निर्देष्टुमशक्यो यो वेदवाक्यैरगम्यतः। यस्य किंचिद्बहिर्नास्ति किंचिदन्तः कियन्न च॥ ९॥ यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा ब्रह्मैवात्मा न संशयः। नास्ति यस्य शरीरं वा जीवो वा भूतभौतिकः॥ १०॥ नामरूपादिकं नास्ति भोज्यं वा भोगभुक्च वा। सद्वासद्वास्थितिर्वापि यस्य नास्ति क्षराक्षरम्॥ ११॥ गुणं वा विगुणं वापि सम आत्मा न संशयः। यस्य वाच्यं वाचकं वा

श्रावणं मननं च वा ॥ १२ ॥ गुरुशिष्यादिभेदं वा देवलोकाः सुरासुराः । यत्र धर्ममधर्मं वा शुद्धं वाशुद्धमण्वपि ॥ १३ ॥ यत्र कालमकालं वा निश्चयः संशयो न हि । यत्र मन्त्रममन्त्रं वा विद्याविद्ये न विद्यते ॥ १४ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यं वा ईषन्मात्रं कलात्मकम् । अनात्मेति प्रसङ्गो वा ह्यनात्मेति मनोऽपि वा ॥ १५ ॥ अनात्मेति जगद्वापि नास्ति नास्तीति निश्चिनु । सर्वसंकल्पशून्यत्वात्सर्वकार्यविवर्जनात् ॥ १६ ॥ केवलं ब्रह्ममात्रत्वान्नास्त्यनात्मेति निश्चिनु । देहत्रयविहीनत्वात्कालत्रयविवर्जनात् ॥ १७ ॥ जीवत्रयगुणाभावात्तापत्रयविवर्जनात् । लोकत्रयविहीनत्वात्सर्वमात्मेति शासनात् ॥१८॥ चित्ताभावाच्चिन्तनीयं देहाभावाज्जरा न च । पादाभावाद्गतिर्नास्ति हस्ताभावात्क्रिया न च ॥ १९ ॥ मृत्युर्नास्ति जनाभावाद्बुद्ध्यभावात्सुखादिकम् । धर्मो नास्ति शुचि-

नास्ति सत्यं नास्ति भयं न च ॥ २० ॥ अक्षरोच्चारणं नास्ति गुरुशिष्यादि नास्त्यपि । एकाभावे द्वितीयं न न द्वितीये न चैकता ॥ २१ ॥ सत्यत्वमस्ति चेत्किंचिदसत्यं न च संभवेत् । असत्यत्वं यदि भवेत्सत्यत्वं न घटिष्यति ॥ २२ ॥ शुभं यद्यशुभं विद्धि अशुभाच्छुभमिष्यते । भयं यद्यभयं विद्धि अभयाद्भयमापतेत् ॥ २३ ॥ बन्धत्वमपि चेन्मोक्षो बन्धाभावे क्व मोक्षता । मरणं यदि चेज्जन्म जन्माभावे मृतिर्न च ॥ २४ ॥ त्वमित्यपि भवेच्चाहं त्वं नो चेदहमेव न । इदं यदि तदेवास्ति तदभावादिदं न च ॥ २५ ॥ अस्तीति चेन्नास्ति तदा नास्ति चेदस्ति किंचन । कार्यं चेत्कारणं किंचित्कार्याभावे न कारणम् ॥ २६ ॥ द्वैतं यदि तदाद्वैतं द्वैताभावे द्वयं न च । दृश्यं यदि दृगप्यस्ति दृश्याभावे दृगेव न ॥ २७ ॥ अन्तर्यदि बहिः सत्यमन्ताभावे बहिर्न च ।

पूर्णत्वमस्ति चेत्किंचिदपूर्णत्वं प्रसज्यते ॥ २८ ॥ तस्मादेतत्क्वचिन्नास्ति त्वं चाहं वा इमे इदम् । नास्ति दृष्टान्तिकं सत्ये नास्ति दार्ष्टान्तिकं ह्यजे ॥ २९ ॥ परं ब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि । ब्रह्ममात्रं जगदिदं ब्रह्ममात्रं त्वमप्यहम् ॥ ३० ॥ चिन्मात्रं केवलं चाहं नास्त्यनात्मेति निश्चिनु । इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नो स्थितं क्वचित् ॥ ३१ ॥ चित्तं प्रपञ्चमित्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा । न प्रपञ्चं न चित्तादि नाहङ्कारो न जीवकः ॥ ३२ ॥ मायाकार्यादिकं नास्ति माया नास्ति भयं न हि । कर्ता नास्ति क्रिया नास्ति श्रवणं मननं न हि ॥ ३३ ॥ समाधिद्वितयं नास्ति मातृमानादि नास्ति हि । अज्ञानं चापि नास्त्येव ह्यविवेकं कदाचन ॥ ३४ ॥ अनुबन्धचतुष्कं न सम्बन्धत्रयमेव न । न गङ्गा न गया सेतुर्न भूतं नान्यदस्ति हि ॥ ३५ ॥

न भूमिर्न जलं नाग्निर्न वायुर्न च खं क्वचित् । न देवा न च दिक्पाला न वेदा न गुरुः क्वचित् ॥ ३६ ॥ न दूरं नान्तिकं नालं न मध्यं न क्वचित्स्थितम् । नाद्वैतं द्वैतसत्यं वा ह्यसत्यं वा इदं न च ॥ ३७ ॥ बन्धमोक्षादयो नास्ति सद्वासद्वा सुखादि वा । जातिर्नास्ति गतिर्नास्ति वर्णो नास्ति न लौकिकम् ॥ ३८ ॥ सर्वं ब्रह्मेति नास्त्येव ब्रह्म इत्यपि नास्ति हि । चिदित्येवेति नास्त्येव चिदहं भाषणं न हि ॥ ३९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि नास्त्येव नित्यशुद्धोऽस्मि न क्वचित् । वाचा यदुच्यते किंचिन्मनसा मनुते क्वचित् ॥ ४० ॥ बुद्ध्या निश्चिनुते नास्ति चित्तेन ज्ञायते न हि । योगियोगादिकं नास्ति सदा सर्वं सदा न च ॥ ४१ ॥ अहोरात्रादिकं नास्ति स्नानध्यानादिकं न हि । भ्रान्तिरभ्रान्तिर्नास्त्येव नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ॥ ४२ ॥ वेदशास्त्रं पुराणं च कार्यं कारणमीश्वरः । लोको

भूतं जनस्त्वैक्यं सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४३ ॥ बन्धो मोक्षः सुखं दुःखं ध्यानं चित्तं सुरासुराः । गौणं मुख्यं परं चान्यत्सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४४ ॥ वाचा वदति यत्किंचित्संकल्पैः कल्प्यते च यत् । मनसा चिन्त्यते यद्यत्सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४५ ॥ बुद्ध्या निश्चीयते किंचिच्चित्ते निश्चीयते क्वचित् । शास्त्रैः प्रपञ्च्यते यद्यन्नेत्रेणैव निरीक्ष्यते ॥ ४६ ॥ श्रोत्राभ्यां श्रूयते यद्यदन्यत्सद्भावमेव च । नेत्रं श्रोत्रं गात्रमेव मिथ्येति च सुनिश्चितम् ॥ ४७ ॥ इदमित्येव निर्दिष्टमयमित्येव कल्प्यते । त्वमहं तदिदं सोऽहमन्यत्सद्भावमेव च ॥ ४८ ॥ यद्यत्संभाव्यते लोके सर्वसंकल्पसंभ्रमः । सर्वाध्यासं सर्वगोप्यं सर्वभोगप्रभेदकम् ॥ ४९ ॥ सर्वदोषप्रभेदाश्च नास्त्यनात्मेति निश्चिनु । मदीयं च त्वदीयं च ममेति च तवेति च ॥ ५० ॥ मह्यं तुभ्यं मयेत्यादि तत्सर्वं

वितथं भवेत् । रक्षको विष्णुरित्यादि ब्रह्मा सृ स्तु कारणम् ॥ ५१ ॥ संहारे रुद्र इत्येवं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु । स्नानं जपस्तपो होमः स्वाध्यायो देवपूजनम् ॥ ५२ ॥ मन्त्रं तन्त्रं च सत्सङ्गो गुणदोषविजृम्भणम् । अन्तःकरणसद्भाव अविद्यायाश्च संभवः ॥ ५३ ॥ अनेककोटिब्रह्माण्डं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु । सर्वदेशिकवाक्योक्तिर्येन केनापि निश्चितम् ॥ ५४ ॥ दृश्यते जगति यद्यद्यद्यज्जगति वीक्ष्यते । वर्त्तते जगति यद्यत्सर्वं मिथ्येति निश्चिनु ॥ ५५ ॥ येन केनाक्षरेणोक्तं येन केन विनिर्जितम् । येन केनापि गदितं येन केनापि मोदितम् ॥ ५६ ॥ येन केनापि यद्दत्तं येन केनापि यत्कृतम् । यत्र यत्र शुभं कर्म यत्र यत्र च दुष्कृतम् ॥ ५७ ॥ यद्यत्करोषि सत्येन सर्वं मिथ्येति निश्चिनु । त्वमेव परमात्मासि त्वमेव परमो गुरुः ॥ ५८ ॥ त्वमेवाकाश-

रूपोऽसि साक्षिहीनोऽसि सर्वदा । त्वमेव सर्वभावोऽसि त्वं ब्रह्मासि न संशयः ॥ ५९॥ कालहीनोऽसि कालोऽसि सदा ब्रह्मासि चिद्घनः । सर्वतः स्वस्वरूपोऽसि चैतन्यघनवानसि ॥ ६० ॥ सत्योऽसि सिद्धोऽसि सनातनोऽसि मुक्तोऽसि मोक्षोऽसि मुदामृतोऽसि । देवोऽसि शान्तोऽसि निरामयोऽसि ब्रह्मासि पूर्णोऽसि परात्परोऽसि ॥ ६१ ॥ समोऽसि सच्चासि सनातनोऽसि सत्यादिवाक्यैः प्रतिबोधितोऽसि । सर्वाङ्गहीनोऽसि सदा स्थितोऽसि ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिविभावितोऽसि ॥ ६२ ॥ सर्वप्रपञ्चभ्रमवर्जितोऽसि सर्वेषु भूतेषु च भासितोऽसि । सर्वत्र संकल्पविवर्जितोऽसि सर्वागमान्तार्थविभाावितोऽसि ॥ ६३ ॥ सर्वत्र संतोषसुखासनोऽसि सर्वत्र गत्यादिविवर्जितोऽसि । सर्वत्र लक्ष्यादिविवर्जितोऽसि ध्यातोऽसि विष्ण्वादिसुरैरजस्रम् ॥ ६४ ॥ चिदाकारस्वरूपोऽसि चिन्मात्रोऽसि निरङ्कुशः । आत्म-

न्येव स्थितोऽसि त्वं सर्वशून्योऽसि निर्गुणः ॥ ६५ ॥ आनन्दोऽसि परोऽसि त्वमेक एवाद्वितीयकः । चिद्घनानन्दरूपोऽसि परिपूर्णस्वरूपकः ॥ ६६ ॥ सदसि त्वमसि ज्ञोऽसि सोऽसि जानासि वीक्षसि । सच्चिदानन्दरूपोऽसि वासुदेवोऽसि वै प्रभुः ॥ ६७ ॥ अमृतोऽसि विभुश्चासि चञ्चलो ह्यचलो ह्यसि । सर्वोऽसि सर्वहीनोऽसि शान्ताशान्त-विवर्जितः ॥ ६८ ॥ सत्तामात्रप्रकाशोऽसि सत्तासामान्यको ह्यसि । नित्यसिद्धिस्वरू-पोऽसि सर्वसिद्धिविवर्जितः ॥ ६९ ॥ ईषन्मात्रविशून्योऽसि अणुमात्रविवर्जितः । अस्तित्ववर्जितोऽसि त्वं नास्तित्वादिविवर्जितः ॥ ७० ॥ लक्ष्यलक्षणहीनोऽसि निर्वि-कारो निरामयः । सर्वनादान्तरोऽसि त्वं कलाकाष्ठाविवर्जितः ॥ ७१ ॥ ब्रह्मविष्णवीश-हीनोऽसि स्वस्वरूपं प्रपश्यसि । स्वस्वरूपावशेषोऽसि स्वानन्दाब्धौ निमज्जसि ॥ ७२ ॥

स्वात्मराज्ये स्वमेवासि स्वयंभावविवर्जितः। शिष्टपूर्णस्वरूपोऽसि स्वस्मात्किंचिन्न पश्यसि ॥ ७३ ॥ स्वस्वरूपान्न चलसि स्वस्वरूपेण जृम्भसि । स्वस्वरूपादनन्योऽसि ह्यहमेवासि निश्चिनु ॥ ७४ ॥ इदं प्रपञ्चं यत्किंचिद्यद्यज्जगति विद्यते। दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥ ७५ ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कारश्च तेजश्च लोकं भुवनमण्डलम् ॥ ७६ ॥ नाशो जन्म च सत्यं च पुण्यपापजयादिकम्। रागः कामः क्रोधलोभौ ध्यानं ध्येयं गुणं परम् ॥ ७७ ॥ गुरुशिष्योपदेशादिरादिरन्तं शमं शुभम्। भूतं भव्यं वर्त्तमानं लक्ष्यं लक्षणमद्वयम् ॥ ७८ ॥ शमो विचारः संतोषो भोक्तृभोज्यादिरूपकम्। यमाद्यष्टाङ्गयोगं च गमनागमनात्मकम् ॥ ७९ ॥ आदिमध्यान्तरङ्गं च ग्राह्यं त्याज्यं हरिः शिवः । इन्द्रियाणि मनश्चैव

अवस्थात्रितयं तथा ॥ ८० ॥ चतुर्विंशतितत्त्वं च साधनानां चतुष्टयम् । सजातीयं विजातीयं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ ८१ ॥ सर्ववर्णाश्रमाचारं मन्त्रतन्त्रादिसंग्रहम् । विद्याविद्यादिरूपं च सर्ववेदं जडाजडम् ॥ ८२ ॥ बन्धमोक्षविभागं च ज्ञानविज्ञानरूपकम् । बोधाबोधस्वरूपं वा द्वैताद्वैतादिभाषणम् ॥ ८३ ॥ सर्ववेदान्तसिद्धान्तं सर्वशास्त्रार्थनिर्णयम् । अनेकजीवसद्भावमेकजीवादिनिर्णयम् ॥ ८४ ॥ यद्यद्ध्यायति चित्तेन यद्यत्संकल्प्यते क्वचित् । बुद्ध्या निश्चीयते यद्यद्गुरुणा संशृणोति यत् ॥ ८५ ॥ यद्यद्वाचा व्याकरोति यद्यदाचार्यभाषणम् । यद्यत्स्वरेन्द्रियैर्भाव्यं यद्यन्मीमांस्यते पृथक् ॥ ८६ ॥ यद्यन्न्यायेन निर्णीतं महद्भिर्वेदपारगैः । शिवः क्षरति लोकान्वै विष्णुः पाति जगत्त्रयम् ॥ ८७ ॥ ब्रह्मा सृजति लोकान्वै एवमादिक्रियादिकम् । यद्यदस्ति

पुराणेषु यद्यद्वेदेषु निर्णयम् ॥ ८८ ॥ सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणवत् । देहोऽह-
मिति संकल्पं तदन्तःकरणं स्मृतम् ॥ ८९ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो महत्संसार उच्यते ।
देहोऽहमिति संकल्पस्तद्बन्धमिति चोच्यते ॥ ९० ॥ देहोऽहमिति संकल्पस्तद्दुःखमिति
चोच्यते । देहोऽहमिति यद्भानं तदेव नरकं स्मृतम् ॥ ९१ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो
जगत्सर्वमितीर्यते । देहोऽहमिति संकल्पो हृदयग्रन्थिरीरितः ॥ ९२ ॥ देहोऽहमिति
यद्ज्ञानं तदेवाज्ञानमुच्यते । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदसद्भावमेव च ॥ ९३ ॥ देहोऽ-
हमिति या बुद्धिः सा चाविद्येति भण्यते । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते ॥ ९४ ॥
देहोऽहमिति संकल्पः सत्यजीवः स एव हि । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं परिच्छिन्नमिती-
रितम् ॥ ९५ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो महापापमिति स्फुटम् । देहोऽहमिति या बुद्धि-

स्तृष्णा दोषामयः किल ॥ ९६ ॥ यत्किंचिदपि संकल्पं तापत्रयमितीरितम् । कामं क्रोधं बन्धनं सर्वदुःखं विश्वं दोषं कालनानास्वरूपम् । यत्किञ्चेदं सर्वसंकल्पजालं तत्किचेदं मानसं सोम्य विद्धि ॥ ९७ ॥ मन एव जगत्सर्वं मन एव महारिपुः । मन एव हि संसारो मन एव जगत्त्रयम् ॥ ९८ ॥ मन एव महद्दुःखं मन एव जरादिकम् । मन एव हि कालश्च मन एव मलं तथा ॥ ९९ ॥ मन एव हि संकल्पो मन एव हि जीवकः । मन एव हि चित्तं च मनोऽहङ्कार एव च ॥ १०० ॥ मन एव महद्बन्धं मनोऽन्तःकरणं च तत् । मन एव हि भूमिश्च मन एव हि तोयकम् ॥ १०१ ॥ मन एव हि तेजश्च मन एव मरुन्महान् । मन एव हि चाकाशं मन एव हि शब्द-कम् ॥ १०२ ॥ स्पर्शं रूपं रसं गन्धं कोशाः पञ्च मनोभवाः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि

मनोमयमितीरितम् ॥ १०३ ॥ दिक्पाला वसवो रुद्रा आदित्याश्च मनोमयाः । दृश्यं जडं द्वन्द्वजातमज्ञानं मानसं स्मृतम् ॥ १०४ ॥ संकल्पमेव यत्किंचित्तत्तन्नास्तीति निश्चिनु । नास्ति नास्ति जगत्सर्वं गुरुशिष्यादिकं न हीत्युपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः॥

ऋभुः ॥ सर्वं सच्चिन्मयं विद्धि सर्वं सच्चिन्मयं ततम् । सच्चिदानन्दमद्वैतं सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥ १ ॥ सच्चिदानन्दमात्रं हि सच्चिदानन्दमन्यकम् । सच्चिदानन्दरूपोऽहं सच्चिदानन्दमेव खम् ॥ २ ॥ सच्चिदानन्दमेव त्वं सच्चिदानन्दकोऽस्म्यहम् । न मनो बुद्ध्यहंङ्कारचित्तसङ्घातका अमी ॥ ३ ॥ न त्वं नाहं न चान्यद्वा सर्वं ब्रह्मैव केवलम् । न वाक्यं न पदं वेदं नाक्षरं न जडं क्वचित् ॥ ४ ॥ न मध्यं नादि नान्तं वा न सत्यं न निबन्धनम् । न दुःखं न सुखं भावं न माया प्रकृतिस्तथा ॥ ५ ॥ न देहं न

मुखं घ्राणं न जिह्वा न च तालुनि। न दन्तोष्ठौ ललाटं च निश्वासोच्छ्वास एव च॥ ६ ॥
न स्वेदमस्थि मांसं च न रक्तं न च मूत्रकम्। न दूरं नान्तिकं नाङ्गं नोदरं न किरी-
टकम्॥ ७ ॥ न हस्तपादचलनं न शास्त्रं न च शासनम्। न वेत्ता वेदनं वेद्यं न
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ॥ ८ ॥ तुर्यातीतं न मे किंचित्सर्वं सच्चिन्मयं ततम्। नाध्यात्मिकं
नाधिभूतं नाधिदैवं न मायिकम् ॥ ९ ॥ न विश्वस्तैजसः प्राज्ञः विराट्सूत्रात्मकेश्वराः।
न गमागमचेष्टा च न नष्टं न प्रयोजनम् ॥ १० ॥ त्याज्यं ग्राह्यं न दूष्यं वा ह्यमेध्या-
मेध्यकं तथा। न पीनं न कृशं क्लेदं न कालं देशभाषणम् ॥ ११ ॥ न सर्वं न भयं
द्वैतं न वृक्षतृणपर्वताः। न ध्यानं योगसंसिद्धिर्न ब्रह्मक्षत्रवैश्यकम् ॥ १२ ॥ न पक्षी न
मृगो नाङ्गी लोभो मोह एव च। न मदो न च मात्सर्यं कामक्रोधादयस्तथा ॥ १३॥

366

न स्त्रीशूद्रबिडालादि भक्ष्यभोज्यादिकं च यत् । न प्रौढहीनौ नास्तिक्यं न वार्तावसरोऽस्ति हि ॥ १४ ॥ न लौकिको न लोको वा न व्यापारो न मूढता । न भोक्ता भोजनं भोज्यं न मात्रं मानमेयकम् ॥ १५ ॥ न शत्रुमित्रपुत्रादिर्न माता न पिता स्वसा । न जन्म न मृतिर्वृद्धिर्न देहोऽहमिति भ्रमः ॥ १६ ॥ न शून्यं नापि चाशून्यं नान्तःकरणसंसृतिः । न रात्रिर्न दिवा नक्तं न ब्रह्मा न हरिः शिवः ॥ १७ ॥ न वारपक्षमासादिवत्सरं न च चञ्चलम् । न ब्रह्मलोको वैकुण्ठं न कैलासो न चान्यकः ॥ १८ ॥ न स्वर्गं न च देवेन्द्रो नाग्निलोको न चाग्निकः । न यमो यमलोको वा न लोका लोकपालकाः ॥ १९ ॥ न भूर्भुवःस्वस्त्रैलोक्यं न पातालं न भूतलम् । नाविद्या न च विद्या च न माया प्रकृतिर्जडा ॥ २० ॥ न स्थिरं क्षणिकं नाशं न गतिर्न च धाव-

नम् । न ध्यातव्यं न मे स्नानं न मन्त्रो न जपः क्वचित् ॥२१॥ न पदार्थो न पूजार्हं नाभिषेको न चार्चनम् । न पुष्पं न फलं पत्रं गन्धपुष्पादिधूपकम् ॥ २२ ॥ न स्तोत्रं न नमस्कारो न प्रदक्षिणमण्वपि । न प्रार्थना पृथग्भावो न हविर्नाग्निवन्दनम् ॥ २३ ॥ न होमो न च कर्माणि न दुर्वाक्यं सुभाषणम् । न गायत्री न वा संधिर्न मनस्यं न दुःस्थितिः ॥ २४ ॥ न दुराशा न दुष्टात्मा न चाण्डालो न पौल्कसः । न दुःसहं दुरालापं न किरातो न कैतवम् ॥ २५ ॥ न पक्षपातं पक्षं वा न विभूषणतस्करौ । न च दम्भो दाम्भिको वा न हीनो नाधिको नरः ॥ २६ ॥ नैकं द्वयं त्रयं तुर्यं न महत्त्वं न चाल्पता । न पूर्णं न परिच्छिन्नं न काशी न व्रतं तपः ॥२७॥ न गोत्रं न कुलं सूत्रं न विभुत्वं न शून्यता । न स्त्री न योषिन्नावृद्धा न कन्या न वितन्तुता ॥ २८ ॥ न

सूतकं न जातं वा नान्तर्मुखसुविभ्रमः । न महावाक्यमैक्यं वा नाणिमादिविभूतयः ॥२९॥
सर्वचैतन्यमात्रत्वात्सर्वदोषः सदा न हि । सर्वं सन्मात्ररूपत्वात्सच्चिदानन्दमात्रकम् ॥३०॥
ब्रह्मैव सर्वं नान्योऽस्ति तदहं तदहं तथा । तदेवाहं तदेवाहं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥३१॥
ब्रह्मैवाहं न संसारी ब्रह्मैवाहं न मे मनः । ब्रह्मैवाहं न मे बुद्धिर्ब्रह्मैवाहं न चेन्द्रियः॥३२॥
ब्रह्मैवाहं न देहोऽहं ब्रह्मैवाहं न गोचरः । ब्रह्मैवाहं न जीवोऽहं ब्रह्मैवाहं न भेदभूः ॥३३॥
ब्रह्मैवाहं जडो नाहमहं ब्रह्म न मे मृतिः । ब्रह्मैवाहं न च प्राणो ब्रह्मैवाहं परात्परः ॥३४॥
इदं ब्रह्म परं ब्रह्म सत्यं ब्रह्म प्रभुर्हि सः । कालो ब्रह्म कला ब्रह्म सुखं ब्रह्म स्वयंप्र-
भम् ॥ ३५ ॥ एकं ब्रह्म द्वयं ब्रह्म मोहो ब्रह्म शमादिकम् । दोषो ब्रह्म गुणो ब्रह्म दमः
शान्तं विभुः प्रभुः ॥ ३६ ॥ लोको ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म शिष्यो ब्रह्म सदाशिवः । पूर्वं ब्रह्म

परं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म शुभाशुभम् ॥ ३७ ॥ जीव एव सदा ब्रह्म सच्चिदानन्दमस्म्यहम् ।
सर्वं ब्रह्ममयं प्रोक्तं सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ॥ ३८ ॥ स्वयं ब्रह्म न संदेहः स्वस्मादन्यन्न
किंचन । सर्वमात्मैव शुद्धात्मा सर्वं चिन्मात्रमद्वयम् ॥ ३९ ॥ नित्यनिर्मलरूपात्मा
ह्यात्मनोऽन्यन्न किंचन । अणुमात्रलसद्रूपमणुमात्रमिदं जगत् ॥ ४० ॥ अणुमात्रं शरीरं
वा ह्यणुमात्रमसत्यकम् । अणुमात्रमचिन्त्यं वा चिन्त्यं वा ह्यणुमात्रकम् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मैव
सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्ममात्रं जगत्त्रयम् । आनन्दं परमानन्दमन्यत्किंचिन्न किंचन ॥ ४२ ॥
चैतन्यमात्रमोङ्कारं ब्रह्मैव सकलं स्वयम् । अहमेव जगत्सर्वमहमेव परं पदम् ॥ ४३ ॥
अहमेव गुणातीत अहमेव परात्परः । अहमेव परं ब्रह्म अहमेव गुरोर्गुरुः ॥४४॥ अहमेवाखि-
लाधार अहमेव सुखात्सुखम् । आत्मनोऽन्यज्जगन्नास्ति आत्मनोऽन्यत्सुखं न च ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽन्या गतिर्नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् । आत्मनोऽन्यन्न हि क्वापि आत्मनोऽन्यत्तृणं न हि ॥ ४६ ॥ आत्मनोऽन्यत्तुषं नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् । ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥ ४७ ॥ ब्रह्ममात्रं श्रुतं सर्वं स्वयं ब्रह्मैव केवलम् । ब्रह्ममात्रं वृतं सर्वं ब्रह्ममात्रं रसं सुखम् ॥ ४८ ॥ ब्रह्ममात्रं चिदाकाशं सच्चिदानन्दमव्ययम् । ब्रह्मणोऽन्यतरन्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यज्जगन्न च ॥ ४९ ॥ ब्रह्मणोऽन्यदहं नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत्फलं न हि । ब्रह्मणोऽन्यत्तृणं नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत्पदं न हि ॥ ५० ॥ ब्रह्मणोऽन्यद्गुरुर्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यमसद्वपुः । ब्रह्मणोऽन्यन्न चाहंता त्वत्तेदन्ते न हि क्वचित् ॥ ५१ ॥ स्वयं ब्रह्मात्मकं विद्धि स्वस्मादन्यन्न किंचन । यत्किंचिद्दृश्यते लोके यत्किंचिद्भाष्यते जनैः ॥ ५२ ॥ यत्किंचिद्भुज्यते क्वापि तत्सर्वमसदेव हि ।

कर्तृभेदं क्रियाभेदं गुणभेदं रसादिकम् ॥५३॥ लिङ्गभेदमिदं सर्वमसदेव सदासुखम् ।
कालभेदं देशभेदं वस्तुभेदं जयाजयम् ॥५४॥ यद्यद्भेदं च तत्सर्वमसदेव हि केवलम् ।
असदन्तःकरणकमसदेवेन्द्रियादिकम् ॥ ५५ ॥ असत्प्राणादिकं सर्वं सङ्घातमसदात्म-
कम् । असत्यं पञ्चकोशाख्यमसत्यं पञ्च देवताः ॥ ५६ ॥ असत्यं षड्विकारादि अस-
त्यमरिवर्गकम् । असत्यं षड्ऋतुश्चैव असत्यं षड्रसस्तथा ॥ ५७ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽह-
मनुत्पन्नमिदं जगत् । आत्मैवाहं परं सत्यं नान्याः संसारदृष्टयः ॥ ५८ ॥ सत्यमा-
नन्दरूपोऽहं चिद्घनानन्दविग्रहः । अहमेव परानन्द अहमेव परात्परः ॥ ५९ ॥
ज्ञानाकारमिदं सर्वं ज्ञानानन्दोहमद्वयः । सर्वप्रकाशरूपोऽहं सर्वाभावस्वरूपकम् ॥ ६० ॥
अहमेव सदाभामीत्येवंरूपं कुतोऽप्यसत् । त्वमित्येवं परं ब्रह्म चिन्मयानन्दरूप-

वान् ॥ ६१ ॥ चिदाकारं चिदाकाशं चिदेव परमं सुखम् । आत्मैवाहमसन्नाहं कूट-
स्थोऽहं गुरुः परः ॥ ६२ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् । कालो नास्ति
जगन्नास्ति मायाप्रकृतिरेव न ॥ ६३ ॥ अहमेव हरिः साक्षादहमेव सदाशिवः ।
शुद्धचैतन्यभावोऽहं शुद्धसत्त्वानुभावनः ॥ ६४ ॥ अद्वयानन्दमात्रोऽहं चिद्घनैकर-
सोऽस्म्यहम् । सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ६५ ॥ सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं
ब्रह्मैव चेतनम् । सर्वान्तर्यामिरूपोऽहं सर्वसाक्षित्वलक्षणः ॥ ६६ ॥ परमात्मा परं
ज्योतिः परं धाम परा गतिः । सर्ववेदान्तसारोऽहं सर्वशास्त्रसुनिश्चितः ॥ ६७ ॥ योगा-
नन्दस्वरूपोऽहं मुख्यानन्दमहोदयः । सर्वज्ञानप्रकाशोऽस्मि मुख्यविज्ञानविग्रहः॥ ६८॥
तुर्यातुर्यप्रकाशोऽस्मि तुर्यातुर्यादिवर्जितः । चिदक्षरोऽहं सत्योऽहं वासुदेवो जरोऽमरः॥ ६९॥

अहं ब्रह्म चिदाकाशं नित्यं ब्रह्मनिरञ्जनम् । शुद्धं बुद्धं सदामुक्तमनामकमरूपकम् ॥ ७० ॥ सच्चिदानन्दरूपोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् । सत्यासत्यं जगन्नास्ति संकल्पकलनादिकम् ॥ ७१ ॥ नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् । अनन्तमव्ययं शान्तमेकरूपमनामयम् ॥ ७२ ॥ मत्तोऽन्यदस्ति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका । वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्ति किंचन ॥ ७३ ॥ शशशृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति तत् । मृगतृष्णाजलं पीत्वा तृप्तश्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ७४ ॥ नरशृङ्गेण नष्टश्चेत्कश्चिदस्त्विदमेव हि । गन्धर्वनगरे सत्ये जगद्भवति सर्वदा ॥ ७५ ॥ गगने नीलिमा सत्ये जगत्सत्यं भविष्यति । शुक्तिकारजतं सत्यं भूषणं चेज्जगद्भवेत् ॥ ७६ ॥ रज्जुसर्पेण दष्टश्चेन्नरो भवतु संसृतिः । जातरूपेण बाणेन ज्वालाग्नौ

नाशिते जगत् ॥ ७७ ॥ विन्ध्याटव्या पायसान्नमस्ति चेज्जगदुद्भवः । रम्भास्तम्भेन काष्ठेन पाकसिद्धिर्जगद्भवेत् ॥ ७८ ॥ सद्यः कुमारिकारूपैः पाके सिद्धे जगद्भवेत् । चित्रस्थदीपैस्तमसो नाशश्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ७९ ॥ मासात्पूर्वं मृतो मर्त्यो ह्यागतश्चे-ज्जगद्भवेत् । तक्रं क्षीरस्वरूपं चेत्क्वचिन्नित्यं जगद्भवेत् ॥ ८० ॥ गोस्तनादुद्भवं क्षीरं पुनरारोपणे जगत् । भूरजोऽब्धौ समुत्पन्ने जगद्भवतु सर्वदा ॥ ८१ ॥ कूर्मरोम्णा गजे बद्धे जगदस्तु तदोत्कटे । नालस्थतन्तुना मेरुश्चालितश्चेज्जगद्भवेत् ॥ ८२ ॥ तरङ्ग-मालया सिन्धुर्बद्धश्चेदस्त्विदं जगत् । अग्नेरधश्चेज्ज्वलनं जगद्भवतु सर्वदा ॥ ८३ ॥ ज्वालावह्निः शीतलश्चेदस्ति रूपमिदं जगत् । ज्वालाग्निमण्डले पद्मवृद्धिश्चेज्जगदस्त्वि-दम् ॥ ८४ ॥ महच्छैलेन्द्रनीलं वा संभवश्चेदिदं जगत् । मेरुरागत्य पद्माक्षे स्थित-

श्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ८५ ॥ निर्गिरश्चेद्भृङ्गसूनुर्मेरुश्चलवदस्त्विदम् । मशकेन हते सिंहे जगत्सत्यं तदास्तु ते ॥ ८६ ॥ अणुकोटरविस्तीर्णे त्रैलोक्यं चेज्जगद्भवेत् । तृणानलश्च नित्यश्चेत् क्षणिकं यज्जगद्भवेत् ॥ ८७ ॥ स्वप्नदृष्टं च यद्वस्तु जागरे चेद्जगद्भवः । नदीवेगो निश्चलश्चेत्केनापीदं भवेज्जगत् ॥ ८८॥ क्षुधितस्याग्निर्भोज्यश्चेन्निमिषं कल्पितं भवेत् । जात्यन्धै रत्नविषयः सुज्ञातश्चेज्जगत्सदा ॥ ८९ ॥ नपुंसककुमारस्य स्त्रीसुखं चेद्भवेज्जगत् । निर्मितः शशशृङ्गेण रथश्चेज्जगदस्ति तत् ॥९०॥ सद्योजाता तु या कन्या भोगयोग्या भवेज्जगत् । वन्ध्या गर्भाप्ततत्सौख्यं ज्ञाता चेदस्त्विदं जगत् ॥९१॥ काको वा हंसवद्गच्छेज्जगद्भवतु निश्चलम् । महाखरो वा सिंहेन युध्यते चेज्जगत्स्थितिः ॥९२॥ महाखरो गजगतिं गतश्चेज्जगदस्तु तत् । संपूर्णचन्द्रसूर्यश्चेज्जगद्भातु स्वयं जडम् ॥९३॥

चन्द्रसूर्यादिकौ त्यक्त्वा राहुश्चेद्दृश्यते जगत् । भृष्टबीजसमुत्पन्नवृद्धिश्चेज्जगदस्तु तत् ॥ ९४ ॥ दरिद्रो धनिकानां च सुखे ज्ञाते तदा जगत् । शुनां वीर्येण सिंहस्तु जितो यदि जगत्तदा ॥ ९५ ॥ ज्ञानिनो हृदयं मूढैर्ज्ञातं चेत्कल्पनं तदा । श्वानेन सागरे पीते निःशेषेण मनो भवेत् ॥ ९६ ॥ शुद्धाकाशो मनुष्येषु पतितश्चेत्तदा जगत् । भूमौ वा पतितं व्योम व्योमपुष्पं सुगन्धकम् ॥ ९७ ॥ शुद्धाकाशे वने जाते चलिते तु तदा जगत् । केवले दर्पणे नास्ति प्रतिबिम्बं तदा जगत् ॥ ९८ ॥ अजकुक्षौ जगन्नास्ति ह्यात्मकुक्षौ जगन्न हि । सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥ ९९ ॥ मायाकार्यमिदं भेदमस्ति चेद्ब्रह्मभावनम् । देहोऽहमिति दुःखं चेद्ब्रह्माहमिति निश्चयः ॥ १०० ॥ हृदयग्रन्थिरस्तित्वे छेदने ब्रह्मचक्रकम् । संशये

समनुप्राप्ते ब्रह्मनिश्चयमाश्रयेत् ॥ १०१ ॥ अनात्मरूपचोरश्चेदात्मरत्नस्य रक्षणम् । नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् ॥ १०२ ॥ एवमादिसुदृष्टान्तैः साधितं ब्रह्म-मात्रकम् । ब्रह्मैव सर्वभवनं भुवनं नाम संत्यज ॥ १०३ ॥ अहं ब्रह्मेति निश्चित्य अहंभावं परित्यज । सर्वमेव लयं याति सुप्तहस्तस्थपुष्पवत् ॥ १०४ ॥ न देहो न च कर्माणि सर्वं ब्रह्मैव केवलम् । न भूतं न च कार्यं च न चावस्थाचतुष्ट-यम् ॥ १०५ ॥ लक्षणात्रयविज्ञानं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् । सर्वव्यापारमुत्सृज्य ह्यहं ब्रह्मेति भावय ॥ १०६ ॥ अहं ब्रह्म न संदेहो ह्यहं ब्रह्म चिदात्मकम् । सच्चिदानन्दमात्रोऽहमिति निश्चित्य तत्त्यज ॥ १०७ ॥ शांकरीयं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् । नास्तिकाय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ १०८ ॥ गुरुभक्तिविशुद्धान्तःकरणाय महात्मने । सम्यक्

परीक्ष्य दातव्यं मासं षाण्मासवत्सरम् ॥ १०९ ॥ सर्वोपनिषदभ्यासं दूरतस्त्यज्य साद-रम् । तेजोबिन्दूपनिषदभ्यसेत्सर्वदा मुदा ॥ ११० ॥ सकृदभ्यासमात्रेण ब्रह्मैव भवति स्वयं ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति तेजोबि-न्दूपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नादबिन्दूपनिषत् ॥ वैराजात्मोपासनया संजातज्ञानवह्निना । दग्ध्वा कर्म-त्रयं योगी यत्पदं याति तद्भजे ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ ॐ अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः । मकारं पुच्छमित्याहुरर्धमात्रा तु मस्तकम् ॥ १ ॥ पादादिकं गुणास्तस्य शरीरं तत्त्वमुच्यते । धर्मोऽस्य दाक्षिणं चक्षुरधर्मोऽथो परः स्मृतः ॥ २ ॥ भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनि । सुवर्लोकः कटीदेशे नाभिदेशे महर्ज-

गत् ॥ ३ ॥ जनोलोकस्तु हृद्देशे कण्ठे लोकस्तपस्ततः । भ्रुवोर्ल्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥ सहस्रार्णमतीवात्र मन्त्र एष प्रदर्शितः । एवमेतां समारूढो हंस-योगविचक्षणः ॥ ५ ॥ न भिद्यते कर्मचारैः पापकोटिशतैरपि । आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्येषा तथापरा ॥ ६ ॥ भानुमण्डलसंकाशा भवेन्मात्रा तथोत्तरा । परमा चार्ध-मात्रा या वारुणीं तां विदुर्बुधाः ॥ ७ ॥ कालत्रयेऽपि यस्येमा मात्रा नूनं प्रतिष्ठिताः । एष ओङ्कार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत ॥ ८ ॥ घोषिणी प्रथमा मात्रा विद्यामात्रा तथापरा । पतङ्गिनी तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी ॥ ९ ॥ पञ्चमी नामधेया तु षष्ठी-चैन्द्र्यभिधीयते । सप्तमी वैष्णवी नाम अष्टमी शांकरीति च ॥ १० ॥ नवमी महती नाम धृतिस्तु दशमी मता । एकादशी भवेन्नारी ब्राह्मी तु द्वादशी परा ॥ ११ ॥ प्रथमायां

तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते। भरते वर्षराजासौ सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥ द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान्। विद्याधरस्तृतीयायां गान्धर्वस्तु चतुर्थिका ॥ १३ ॥ पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते। उषितः सह देवत्वं सोमलोके महीयते ॥ १४ ॥ षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम्। अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनां च पतिं तथा ॥ १५ ॥ नवम्यां तु महर्लोकं दशम्यां तु जनं व्रजेत्। एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १६ ॥ ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निर्मलं शिवम्। सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७ ॥ अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत्। अनूपमं शिवं शान्तं योगयुक्तं सदाविशेत् ॥ १८ ॥ तद्युक्तस्तन्मयो जन्तुः शनैर्मुञ्चेत्कलेवरम्। संस्थितो योगचारेण सर्वसङ्गविवर्जितः ॥ १९ ॥ ततो विलीनपाशोऽसौ विमलः

कमलाप्रभुः । तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दमश्नुते ॥ २० ॥ आत्मानं सततं ज्ञात्वा कालं नय महामते । प्रारब्धमखिलं भुञ्जन्नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ उत्पन्ने तत्त्वविज्ञाने प्रारब्धं नैव मुञ्चति । तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते ॥ २२ ॥ देहादीनामसत्त्वात्तु यथा स्वप्ने विबोधतः । कर्म जन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति कीर्तितम् ॥ २३ ॥ तत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवाऽस्ति कर्हिचित् । स्वप्नदेहो यथाध्यस्तस्तथैवायं हि देहकः ॥ २४ ॥ अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे कुतः स्थितिः । उपादानं प्रपञ्चस्य मृद्भाण्डस्यैव पश्यति ॥ २५ ॥ अज्ञानं चेति वेदान्तैस्तस्मिन्नष्टे क्व विश्वता । यथा रज्जुं परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् ॥ २६ ॥ तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यति मूढधीः । रज्जुखण्डे परिज्ञाते सर्परूपं न तिष्ठति ॥ २७ ॥ अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपञ्चे शून्यतां गते ।

देहस्यापि प्रपञ्चत्वात्प्रारब्धावस्थितिः कुतः ॥ २८ ॥ अज्ञानजनबोधार्थं प्रारब्धमिति चोच्यते । ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ॥ २९ ॥ ब्रह्मप्रणवसंधानं नादो ज्योतिर्मयः शिवः । स्वयमाविर्भवेदात्मा मेघापायेंऽशुमानिव ॥ ३० ॥ सिद्धासने स्थितो योगी मुद्रां संधाय वैष्णवीम् । शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तर्गतं सदा ॥ ३१ ॥ अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिः । पक्षाद्विपक्षमखिलं जित्वा तुर्यपदं व्रजेत् ॥ ३२ ॥ श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् । वर्धमाने तथाभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः॥३३॥ आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरसंभवः । मध्ये मर्दलशब्दाभो घण्टाकाहलजस्तथा ॥ ३४ ॥ अन्ते तु किंकणीवंशवीणाभ्रमरनिस्वनः । इति नानाविधा नादाःश्रूयन्ते सूक्ष्मसूक्ष्मतः॥ ३५॥ महति श्रूयमाणे तु महाभेर्यादिकध्वनौ । तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥ ३६ ॥

घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने । रममाणमपि क्षिप्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥ ३७ ॥ यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः । तत्र तत्र स्थिरीभूत्वा तेन सार्धं विलीयते ॥ ३८ ॥ विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः । एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते ॥ ३९ ॥ उदासीनस्ततो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी । उन्मनींकारकं सद्यो नादमेवावधारयेत् ॥ ४० ॥ सर्वचिन्तां समुत्सृज्य सर्वचेष्टाविवर्जितः । नादमेवानुसंदध्यान्नादे चित्तं विलीयते ॥ ४१ ॥ मकरन्दं पिबन्भृङ्गो गन्धान्नापेक्षते यथा । नादासक्तं सदा चित्तं विषयं न हि काङ्क्षते ॥ ४२ ॥ बद्धः सुनादगन्धेन सद्यःसंत्यक्तचापलः । नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गमः ॥ ४३ ॥ विस्मृत्य विश्वमेकाग्रः कुत्रचिन्न हि धावति । मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः ॥४४॥ नियामनसमर्थोऽयं निनादो

375

निशिताङ्कुशः । नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ॥ ४५ ॥ अन्तरङ्गसमुद्रस्य रोधे वेलायतेऽपि वा । ब्रह्मप्रणवसंलग्ननादो ज्योतिर्मयात्मकः ॥ ४६ ॥ मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् । तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्त्तते ॥ ४७ ॥ निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीयते । नादो यावन्मनस्तावन्नादान्तेऽपि मनोन्मनी ॥ ४८ ॥ सशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् । सदा नादानुसंधानात्संक्षीणा वासना तु या ॥ ४९ ॥ निरञ्जने विलीयेते मनोवायू न संशयः । नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च ॥ ५० ॥ सर्वे तत्र लयं यान्ति ब्रह्मप्रणवनादके । सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्ताविवर्जितः ॥ ५१ ॥ मृतवत्तिष्ठते योगी स मुक्तो नात्र संशयः । शङ्खदुन्दुभिनादं च न शृणोति कदाचन ॥ ५२ ॥ काष्ठवज्ज्ञायते देह उन्मन्यावस्थया ध्रुवम् ।

न जानाति स शीतोष्णं न दुःखं न सुखं तथा ॥ ५३ ॥ न मानं नावमानं च संत्य-
क्त्वा तु समाधिना । अवस्थात्रयमन्वेति न चित्तं योगिनः सदा ॥ ५४ ॥ जाग्रन्निद्रा-
विनिर्मुक्तः स्वरूपावस्थतामियात् ॥५५॥ दृष्टिः स्थिरा यस्य विना सद्दृश्यं वायुः स्थिरो
यस्य विना प्रयत्नम् । चित्तं स्थिरं यस्य विनावलम्बं स ब्रह्मतारान्तरनादरूप इत्युप-
निषत् ॥ ५६ ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ इति नादबिन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

अथ ध्यानबिन्दूपनिषत् ॥ ॐ ध्यात्वा यद्ब्रह्ममात्रं ते स्वावशेषधिया ययुः । योग-
तत्त्वज्ञानफलं तत्स्वमात्रं विचिन्तये ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ यदि शैलसमं
पापं विस्तीर्णं बहुयोजनम् । भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ १ ॥ बीजा-
क्षरं परं बिन्दु नादं तस्योपरि स्थितम् । सशब्दं चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ २ ॥

अनाहतं तु यच्छब्दं तस्य शब्दस्य यत्परम् । तत्परं विन्दते यस्तु स योगी छिन्नसंशयः ॥ ३ ॥ वालाग्रशतसाहस्रं तस्य भागस्य भागिनः । तस्य भागस्य भागार्धं तत्क्षये तु निरञ्जनम् ॥ ४ ॥ पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृतम् । तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम् ॥ ५ ॥ एवं सर्वाणि भूतानि मणौ सूत्र इवात्मनि । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ ६ ॥ तिलानां तु यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः । पुरुषस्य शरीरे तु स बाह्याभ्यन्तरे स्थितः ॥ ७ ॥ वृक्षं तु सकलं विद्याच्छाया तस्यैव निष्कला । सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवास्थितः॥८॥ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ध्येयं सर्वै मुमुक्षुभिः । पृथिव्यग्निश्च ऋग्वेदो भूरित्येव पितामहः ॥९॥ अकारे तु लयं प्राप्ते प्रथमे प्रणवांशके । अंन्तरिक्षं यजुर्वायुर्भुवो विष्णुर्जनार्दनः ॥१०॥ उकारे तु लयं प्राप्ते द्वितीये प्रणवांशके ।

द्यौः सूर्यः सामवेदश्च स्वरित्येव महेश्वरः ॥ ११ ॥ मकारे तु लयं प्राप्ते तृतीये प्रणवांशके । अकारः पीतवर्णः स्याद्रजोगुण उदीरितः ॥ १२ ॥ उकारः सात्त्विकः शुक्लो मकारः कृष्णतामसः । अष्टाङ्गं च चतुष्पादं त्रिस्थानं पञ्चदैवतम् ॥ १३ ॥ ओङ्कारं यो न जानाति ब्राह्मणो न भवेत्तु सः । प्रणवो धनुःशरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ १४ ॥ अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् । निवर्तन्ते क्रियाः सर्वास्तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ १५ ॥ ओङ्कारप्रभवा देवा ओङ्कारप्रभवाः स्वराः । ओङ्कारप्रभवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १६ ॥ ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घः संपत्प्रदोऽव्ययः । अर्धमात्रासमायुक्तः प्रणवो मोक्षदायकः ॥ १७ ॥ तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १८ ॥ हृत्पद्मकर्णिकामध्ये स्थिरदीपनिभाकृतिम् । अङ्गुष्ठमात्रमचलं

ध्यायेदोङ्कारमीश्वरम् ॥ १९ ॥ इडया वायुमापूर्य पूरयित्वोदरस्थितम् । ओङ्कारं देहमध्यस्थं ध्यायेज्ज्वालावलीवृतम् ॥ २० ॥ ब्रह्मा पूरक इत्युक्तो विष्णुः कुम्भक उच्यते । रेचो रुद्र इति प्रोक्तः प्राणायामस्य देवताः ॥ २१ ॥ आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥ २२ ॥ ओङ्कारध्वनिनादेन वायोः संहरणान्तिकम् । यावद्बलं समादध्यात्सम्यग्नादलयावधि ॥ २३ ॥ गमागमस्थं गमनादिशून्यमोङ्कारमेकं रविकोटिदीप्तम् । पश्यन्ति ये सर्वजनान्तरस्थं हंसात्मकं ते विरजा भवन्ति ॥ २४ ॥ यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् । तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २५ ॥ अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत्केसरान्वितम् । तस्य मध्ये स्थितो भानुर्भानुमध्यगतः शशी ॥ २६ ॥ शशिमध्यगतो वह्निर्वह्निमध्यगता

प्रभा । प्रभामध्यगतं पीठं नानारत्नप्रवेष्टितम् ॥ २७ ॥ तस्य मध्यगतं देवं वासुदेवं निरञ्जनम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ २८ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभम् । एवं ध्यायेन्महाविष्णुमेवं वा विनयान्वितः ॥ २९ ॥ अतसीपुष्पसंकाशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् । चतुर्भुजं महाविष्णुं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥ ३० ॥ कुम्भकेण हृदि स्थाने चिन्तयेत्कमलासनम् । ब्रह्माणं रत्नगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ ३१ ॥ रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं त्रिलोचनम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्कलं पापनाशनम् ॥ ३२ ॥ अब्जपत्रमधः पुष्पमूर्ध्वनालमधोमुखम् । कदलीपुष्पसंकाशं सर्ववेदमयं शिवम् ॥ ३३ ॥ शतारं शतपत्राढ्यं विसृकीर्णाम्बुकर्णिकम् । तत्रार्कचन्द्रवह्नीनामुपर्युपरि चिन्तयेत् ॥ ३४ ॥ पद्मस्योद्घाटनं कृत्वा बोधचन्द्राग्निसूर्य-

कम् । तस्य हृद्बीजमाहृत्य आत्मानं चरते ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ त्रिस्थानं च त्रिमात्रं च त्रिब्रह्म च त्रयाक्षरम् । त्रिमात्रमर्धमात्रं वा यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ३६ ॥ तैलधारामिवाच्छिन्नदीर्घघण्टानिनादवत् । बिन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ३७ ॥ यथैवोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः । तथैवोत्कर्षयेद्वायुं योगी योगपथे स्थितः ॥ ३८ ॥ अर्धमात्रात्मकं कृत्वा कोशीभूतं तु पङ्कजम् । कर्षयेन्नालमात्रेण भ्रुवोर्मध्ये लयं नयेत् ॥ ३९ ॥ भ्रुवोर्मध्ये ललाटे तु नासिकायास्तु मूलतः । जानीयादमृतं स्थानं तद्ब्रह्मायतनं महत् ॥ ४० ॥ आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा । ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥ ४१ ॥ आसनानि च तावन्ति यावन्त्यो जीवजातयः । एतेषामतुलान्भेदान्विजानाति महेश्वरः ॥ ४२ ॥ सिद्धं भद्रं तथा सिंहं पद्मं

चेति चतुष्टयम् । आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ४३ ॥ योनिस्थानं तयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते । आधाराख्ये गुदस्थाने पङ्कजं यच्चतुर्दलम् ॥ ४४ ॥ तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता । योनिमध्ये स्थितं लिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तथा ॥ ४५ ॥ मस्तके मणिवद्भिन्नं यो जानाति स योगवित् । तप्तचामीकराकारं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ४६ ॥ चतुरस्रमुपर्यग्नेरधो मेढ्रात्प्रतिष्ठितम् । स्वशब्देन भवेत्प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयम् ॥ ४७ ॥ स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं मेढ्रमेव निगद्यते । मणिवत्तन्तुना यत्र वायुना पूरितं वपुः ॥ ४८ ॥ तन्नाभिमण्डलं चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम् । द्वादशारमहाचक्रे पुण्यपापनियन्त्रितः ॥ ४९ ॥ तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति । ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दो योऽस्ति खगाण्डवत् ॥५०॥ तत्र नाड्यः समु-

ध्या० बि०

॥३७४॥

त्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः । तेषु नाडिसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृताः ॥ ५१ ॥ प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः । इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥५२॥ गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी । अलम्बुसा कुहूरत्र शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥ ५३ ॥ एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं योगिनां सदा। सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ॥ ५४ ॥ इडापिङ्गलासुषुम्नास्तिस्रो नाड्यः प्रकीर्तिताः । इडा वामे स्थिता भागे पिङ्गला दक्षिणे स्थिता॥ ५५॥ सुषुम्ना मध्यदेशे तु प्राणमार्गास्त्रयः स्मृताः। प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च॥ ५६॥ नागः कूर्मः कृकरको देवदत्तो धनञ्जयः । प्राणाद्याः पञ्च विख्याताः नागाद्याः पञ्च वायवः ॥ ५७ ॥ एते नाडीसहस्रेषु वर्तन्ते जीवरूपिणः । प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं प्रधावति ॥ ५८ ॥ वामदक्षि-

णमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते । आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्तुकः ॥ ५९ ॥
प्राणापानसमाक्षिप्तस्तद्वज्जीवो न विश्रमेत् । अपानात्कर्षति प्राणोऽपानः प्राणाच्च कर्षति ॥ ६० ॥ खगरज्जुवदित्येतद्यो जानाति स योगवित् । हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥ ६१ ॥ हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा । शतानि षड्दिवारात्रं सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ६२ ॥ एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा । अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ६३ ॥ अस्याः संकल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते । अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ६४ ॥ अनया सदृशं पुण्यं न भूतं न भविष्यति । येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् ॥ ६५ ॥ मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी। प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥ ६६॥

सूचिवद्गुणमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया। उद्घाटयेत्कपाटं तु यथा कुञ्चितया हठात् ॥६७॥ कुण्डलिन्या तया योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ६८ ॥ कृत्वा संपुटितौ करौ दृढतरं बध्वाथ पद्मासनं गाढं वक्षसि सन्निधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेतसि। वारंवारमपानमूर्ध्व-मनिलं प्रोच्चारयन्पूरितं मुञ्चन्प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावान्नरः ॥ ६९ ॥ पद्मा-सनस्थितो योगी नाडिद्वारेषु पूरयन्। मारुतं कुम्भयन्यस्तु स मुक्तो नात्र संशयः ॥७०॥ अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमजातेन वारिणा । कट्वम्ललवणत्यागी क्षीरपानरतः सु-खी ॥ ७१ ॥ ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः । अब्दादूर्ध्वं भवेत्सिद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ७२ ॥ कन्दोर्ध्वकुण्डली शक्तिः स योगी सिद्धिभाजनम् । अपा-नप्राणयोरैक्यं क्षयान्मूत्रपुरीषयोः ॥ ७३ ॥ युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्ध-

नात् । पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ॥ ७४ ॥ अपानमूर्ध्वमुत्कृष्य मूल-
बन्धोऽयमुच्यते । उड्यार्णं कुरुते यस्मादविश्रान्तमहाखगः ॥ ७५ ॥ उड्डियाणं तदेव
स्याच्चत्र बन्धो विधीयते । उदरे पश्चिमं ताणं नाभेरूर्ध्वं तु कारयेत् ॥ ७६ ॥ उड्डि-
याणोऽप्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी । बध्नाति हि शिरोजातमधोगामिनभोजलम् ॥७७॥
ततो जालन्धरो बन्धः कर्णदुःखौघनाशनः । जालन्धरे कृते बन्धे कर्णसंकोचलक्षणे ॥७८॥
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति । कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ॥७९॥
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा
तृषा ॥ ८० ॥ न च मूर्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । पीड्यते न च रोगेण
लिप्यते न च कर्मणा ॥ ८१ ॥ बध्यते न च कालेन यस्य मुद्रास्ति खेचरी । चित्तं

चरति खे यस्माज्जिह्वा भवति खेगता ॥८२॥ तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धनमस्कृता। खेचर्या मुद्रया यस्य विवरं लम्बिकोर्ध्वतः ॥ ८३ ॥ बिन्दुः क्षरति नो यस्य कामिन्यालिङ्गितस्य च । यावद्बिन्दुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ॥ ८४ ॥ यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति । गलितोऽपि यदा बिन्दुः संप्राप्तो योनिमण्डले ॥ ८५ ॥ व्रजत्यूर्ध्वं हठाच्छक्त्या निबद्धो योनिमुद्रया । स एव द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहितस्तथा ॥ ८६ ॥ पाण्डरं शुक्लमित्याहुर्लोहिताख्यं महारजः । विद्रुमद्रुमसंकाशं योनिस्थाने स्थितं रजः ॥ ८७ ॥ शशिस्थाने वसेद्बिन्दुस्तयोरैक्यं सुदुर्लभम् । बिन्दुः शिवो रजः शक्तिर्बिन्दुरिन्दू रजो रविः ॥ ८८ ॥ उभयोः संगमादेव प्राप्यते परमं वपुः । वायुना शक्तिचालेन प्रेरितं खे यथा रजः ॥ ८९ ॥ रविनैकत्वमायाति भवेद्दिव्यं वपुस्तथा ।

शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः सूर्यसमन्वितम् ॥ ९० ॥ द्वयोः समरसीभावं यो जानाति स योगवित् । शोधनं मलजालानां घटनं चन्द्रसूर्य्ययोः ॥ ९१ ॥ रसानां शोषणं सम्यग्महामुद्राभिधीयते ॥ ९२ ॥ वक्षोन्यस्तहनुर्निपीड्य सुषिरं योनेश्च वामाङ्घ्रिणा हस्ताभ्यामनुधारयन्प्रविततं पादं तथा दक्षिणम् । आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै रेचयेदेषा पातकनाशनी ननु महामुद्रा नृणां प्रोच्यते ॥ ९३ ॥ अथात्मनिर्णयं व्याख्यास्ये ॥ हृदिस्थाने अष्टदलपद्मं वर्त्तते तन्मध्ये रेखावलयं कृत्वा जीवात्मरूपं ज्योतीरूपमणुमात्रं वर्त्तते तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं भवति सर्वं जानाति सर्वं करोति सर्वमेतच्चारितमहं कर्त्ताऽहं भोक्ता सुखी दुःखी काणः खञ्जो बधिरो मूकः कृशः स्थूलोऽनेन प्रकारेण स्वतन्त्रवादेन वर्त्तते ॥ पूर्वदले विश्रमते पूर्वं दलं श्वेतवर्णं तदा भक्तिपुरःसरं धर्मे मतिर्भवति ॥ यदाऽ-

382

ग्नेयदले विश्रमते तदाग्नेयदलं रक्तवर्णं तदा निद्रालस्यमतिर्भवति ॥ यदा दक्षिणदले विश्रमते तद्दक्षिणदलं कृष्णवर्णं तदा द्वेषकोपमतिर्भवति ॥ यदा नैर्ऋतदले विश्रमते तन्नैर्ऋतदलं नीलवर्णं तदा पापकर्महिंसामतिर्भवति ॥ यदा पश्चिमदले विश्रमते तत्पाश्चिमदलं स्फटिकवर्णं तदा क्रीडाविनोदे मतिर्भवति ॥ यदा वायव्यदले विश्रमते वायव्यदलं माणिक्यवर्णं तदा गमनचालनवैराग्यमतिर्भवति ॥ यदोत्तरदले विश्रमते तदुत्तरदलं पीतवर्णं तदा सुखशृङ्गारमतिर्भवति ॥ यदेशानदले विश्रमते तदीशानदलं वैडूर्यवर्णं तदा दानादिकृपामतिर्भवति ॥ यदासंधिसंधिषु मतिर्भवति तदा वातपित्तश्लेष्ममहाव्याधिप्रकोपो भवति ॥ यदा मध्ये तिष्ठति तदा सर्वं जानाति गायति नृत्यति पठत्यानन्दं करोति ॥ यदा नेत्रश्रमो भवति श्रमनिर्भरणार्थं प्रथमरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं

कुरुते प्रथमरेखाबन्धूकपुष्पवर्णं तदा निद्रावस्था भवति ॥ निद्रावस्थामध्ये स्वप्नावस्था भवति ॥ स्वप्नावस्थामध्ये दृष्टं श्रुतमनुमानसंभववार्त्ता इत्यादिकल्पनां करोति तदाऽदिश्रमो भवति ॥ श्रमनिर्हरणार्थं द्वितीयरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते द्वितीयरेखा इन्द्र-कोपवर्णं तदा सुषुप्त्यवस्था भवति सुषुप्तौ केवलपरमेश्वरसंबन्धिनी बुद्धिर्भवति नित्यबो-धस्वरूपा भवति पश्चात्परमेश्वरस्वरूपेण प्राप्तिर्भवति ॥ तृतीयरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते तृतीयरेखा पद्मरागवर्णं तदा तुरीयावस्था भवति तुरीये केवलपरमा-त्मसंबन्धिनी भवति नित्यबोधस्वरूपा भवति तदा शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृही-तयात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्तदा प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा सर्वं विश्वमात्मस्वरूपेण लक्ष्यं धारयति तदा तुरीयातीतावस्था तदा सर्वेषामानन्दस्वरूपो

भवति द्वन्द्वातीतो भवति यावद्देहधारणा वर्त्तते तावत्तिष्ठति पश्चात्परमात्मस्व-
रूपेण प्राप्तिर्भवति इत्यनेन प्रकारेण मोक्षो भवतीदमेवात्मदर्शनोपाया भवन्ति ॥
चतुष्पथसमायुक्तमहाद्वारगवायुना । सहस्थितत्रिकोणार्धगमने दृश्यतेऽच्युतः ॥ ९४ ॥
पूर्वोक्तत्रिकोणस्थानादुपरि पृथिव्यादिपञ्चवर्णकं ध्येयम् । प्राणादिपञ्चवायुश्च बीजं वर्णं च
स्थानकम् । यकारं प्राणबीजं च नीलजीमूतसन्निभम् । रकारमग्निबीजं च अपानादित्यसं-
निभम् ॥ ९५ ॥ लकारं पृथिवीरूपं व्यानं बन्धुकसंनिभम् । वकारं जीवबीजं च
उदानं शङ्खवर्णकम् ॥ ९६ ॥ हकारं वियत्स्वरूपं च समानं स्फटिकप्रभम् । हृन्नाभि-
नासिकर्णं च पादाङ्गुष्ठादिसंस्थितम् ॥ ९७ ॥ द्विसप्ततिसहस्राणि नाडिमार्गेषु वर्तते ।
अष्टाविंशतिकोटीषु रोमकूपेषु संस्थिताः ॥ ९८ ॥ समानप्राण एकस्तु जीवः स एक एव

हि । रेचकादि त्रयं कुर्याद्दृढचित्तः समाहितः ॥ ९९ ॥ शनैः समस्तमाकृष्य हृत्सरो-रुहकोटरे । प्राणापानौ च बध्वा तु प्रणवेन समुच्चरेत् ॥ १०० ॥ कर्णसंकोचनं कृत्वा लिङ्गसंकोचनं तथा । मूलाधारात्सुषुम्ना च पद्मतन्तुनिभा शुभा ॥ १०१ ॥ अमूर्तो वर्तते नादो वीणादण्डसमुत्थितः । शङ्खनादादिभिश्चैव मध्यमेव ध्वनिर्यथा ॥ १०२ ॥ व्योम-रन्ध्रगतो नादो मायूरं नादमेव च । कपालकुहरे मध्ये चतुर्द्वारस्य मध्यमे ॥ १०३ ॥ तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि दिवाकरः । कोदण्डद्वयमध्ये तु ब्रह्मरन्ध्रेषु शक्ति च ॥ १०४ ॥ स्वात्मानं पुरुषं पश्येन्मनस्तत्र लयं गतम् । रत्नानि ज्योत्स्निनादं तु बिन्दुमाहेश्वरं पदम् । य एवं वेद पुरुषः स कैवल्यं समश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाव-वत्विति शान्तिः ॥ इति ध्यानबिन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

अथ ब्रह्मविद्योपनिषत् ॥ स्वाविद्यातत्कार्यजातं यद्विद्यापह्नवं गतम् । तद्धंसविद्यानिष्पन्नं रामचन्द्रपदं भजे ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ अथ ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते ॥ प्रसादाद्ब्रह्मणस्तस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः । रहस्यं ब्रह्मविद्याया ध्रुवाग्निं संप्रचक्षते ॥ १ ॥ ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः । शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालत्रयं तथा ॥ २ ॥ तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ तिस्रो मात्रार्द्धमात्रा च त्र्यक्षरस्य शिवस्य तु ॥ ३ ॥ ऋग्वेदो गार्हपत्यं च पृथिवी ब्रह्म एव च । अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥ ४ ॥ यजुर्वेदोन्तारिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैवच । विष्णुश्च भगवान्देव उकारः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥ सामवेदस्तथा द्यौश्च हवनीयस्तथैव च । ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥ सूर्यमण्डलमध्येऽथ ह्यकारः शङ्खमध्यगः । उकार-

श्चन्द्रसंकाशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥ ७ ॥ मकारस्त्वग्निसंकाशो विधूमो विद्युतोपमः । तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥ ८ ॥ शिखा तु दीपसंकाशा तस्मिन्नुपरि वर्त्तते । अर्द्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥ ९ ॥ पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा शिखा सा दृश्यते परा । सा नाडी सूर्यसंकाशा सूर्यं भित्त्वा तथापरा ॥ १० ॥ द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीं भित्त्वा च मूर्द्धनि । वरदः सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यावतिष्ठति ॥ ११ ॥ कांस्यघण्टानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये । ओङ्कारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥ १२ ॥ यस्मिन्विलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते । धियं हि लीयते ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १३ ॥ वायुः प्राणस्तथाकाशस्त्रिविधो जीवसंज्ञकः । स जीवः प्राण इत्युक्तो वालाग्रशतकल्पितः ॥ १४ ॥ नाभिस्थाने स्थितं विश्वं शुद्धतत्त्वं सुनिर्मलम् ।

आदित्यमिव दीप्यन्तं रश्मिभिश्चाखिलं शिवम् ॥ १५ ॥ सकारं च हकारं च जीवो जपति सर्वदा । नाभिरन्ध्राद्विनिष्क्रान्तं विषयव्याप्तिवर्जितम् ॥ १६ ॥ तेनेदं निष्कलं विद्यात्क्षीरात्सर्पिर्यथा तथा । कारणेनात्मना युक्तः प्राणायामैश्च पञ्चभिः ॥ १७ ॥ चतुष्कलासमायुक्तो भ्राम्यते च हृदि स्थितः । गोलकस्तु यदा देहे क्षीरदण्डेन वा हतः ॥ १८ ॥ एतस्मिन्वसते शीघ्रमविश्रान्तं महाखगः । यावन्निश्वसितो जीवस्तावन्निष्कलतां गतः॥१९॥ नभस्थं निष्कलं ध्यात्वा मुच्यते भवबन्धनात् । अनाहतध्वनियुतं हंसं यो वेद हृद्गतम् ॥ २० ॥ स्वप्रकाशचिदानन्दं स हंस इति गीयते । रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकेन स्थितः सुधीः ॥ २१ ॥ नाभिकन्दे समौ कृत्वा प्राणापानौ समाहितः । मस्तकस्थामृतास्वादं पीत्वा ध्यानेन सादरम् ॥ २२ ॥ दीपाकारं महादेवं ज्वलन्तं नाभिम-

उ०

॥३८०॥

ध्यमे । अभिषिच्यामृतेनैव हंस हंसेति यो जपेत् ॥ २३ ॥ जरामरणरोगादि न तस्य भुवि विद्यते । एवं दिने दिने कुर्यादणिमादिविभूतये ॥ २४ ॥ ईश्वरत्वमवाप्नोति सदाभ्यासरतः पुमान् । बहवो नैकमार्गेण प्राप्ता नित्यत्वमागताः ॥ २५ ॥ हंसविद्यामृते लोके नास्ति नित्यत्वसाधनम् । यो ददाति महाविद्यां हंसाख्यां पारमेश्वरीम् ॥ २६ ॥ तस्य दास्यं सदा कुर्यात्प्रज्ञया परया सह । शुभं वाऽशुभमन्यद्वा यदुक्तं गुरुणा भुवि ॥ २७ ॥ तत्कुर्यादविचारेण शिष्यः संतोषसंयुतः । हंसविद्यामिमां लब्ध्वा गुरुशुश्रूषया नरः ॥ २८ ॥ आत्मानमात्मना साक्षाद्ब्रह्म बुद्ध्वा सुनिश्चलम् । देहजात्यादिसंबन्धान्वर्णाश्रमसमन्वितान् ॥ २९ ॥ वेदशास्त्राणि चान्यानि पदपांसुमिव त्यजेत् । गुरुभक्तिं सदा कुर्याच्छ्रेयसे भूयसे नरः ॥ ३० ॥ गुरुरेव हरिः साक्षान्नान्य इत्यब्रवी-

च्छुतिः ॥ ३१ ॥ श्रुत्या यदुक्तं परमार्थमेव तत्संशयो नात्र ततः समस्तम् । श्रुत्या विरोधे न भवेत्प्रमाणं भवेदनर्थाय विना प्रमाणम् ॥ ३२ ॥ देहस्थः सकलो ज्ञेयो निष्कलो देहवर्जितः । आप्तोपदेशगम्योऽसौ सर्वतः किमत्रास्थितः ॥ ३३ ॥ हंसहंसेति यो ब्रूयाद्धंसो ब्रह्मा हरिः शिवः । गुरुवक्त्रात्तु लभ्येत प्रत्यक्षं सर्वतोमुखम् ॥ ३४ ॥ तिलेषु च यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः । पुरुषस्य शरीरेऽस्मिन्स बाह्याभ्यन्तरे न[illegible]ा ॥ ३५ ॥ उल्काहस्तो यथालोके द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् । ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य तम् [illegible]ज्ञानं परित्यजेत् ॥ ३६ ॥ पुष्पवत्सकलं विद्याद्गन्धस्तस्य तु निष्कलः । वृक्षस्तु केन रि[illegible] विद्याच्छाया तस्य तु निष्कला ॥ ३७ ॥ निष्कलः सकलो भावः सर्वत्रैव व्यवस्थामृत[illegible] । उपायसकलस्तद्वदुपेयश्चैव निष्कलः ॥ ३८ ॥ सकले सकलो भावो निष्कले

ध्यमे ।ऽस्तथा । एकमात्रो द्विमात्रश्च त्रिमात्रश्चैव भेदतः ॥ ३९ ॥ अर्द्धमात्रा परा ज्ञेया भुवि र्ध्वं परात्परम् । पञ्चधा पञ्चदैवत्यं सकलं परिपठ्यते ॥ ४० ॥ ब्रह्मणो हृदयस्था-भ्यासण्ठे विष्णुः समाश्रितः । तालुमध्ये स्थितो रुद्रो ललाटस्थो महेश्वरः ॥ ४१ ॥ लोसाग्रे अच्युतं विद्यात्तस्यान्ते तु परं पदम् । परत्वात्तु परं नास्तीत्येवं शास्त्रस्य निर्णयः ॥ ४२ ॥ देहातीतं तु तं विद्यान्नासाग्रे द्वादशाङ्गुलम् । तदन्तं तं विजानीया-त्तत्रस्थो व्यापयेत्प्रभुः ॥ ४३ ॥ मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम् । तथापि योगिना योगो ह्यविच्छिन्नः प्रवर्त्तते ॥ ४४ ॥ एतत्तु परमं गुह्यमेतत्तु परमं शुभम् । नातः परतरं किञ्चिन्नातः परतरं शुभम् ॥ ४५ ॥ शुद्धज्ञानामृतं प्राप्य परमाक्षरनिर्ण-यम् । गुह्याद्गुह्यतमं गोप्यं ग्रहणीयं प्रयत्नतः ॥ ४६ ॥ नापुत्राय प्रदातव्यं नाशिष्याय

कदाचन । गुरुदेवाय भक्ताय नित्यं भक्तिपराय च ॥ ४७ ॥ प्रदातव्यमिदं शास्त्रं नेतरेभ्यः प्रदापयेत् ॥ दातास्य नरकं याति सिद्धयते न कदाचन ॥ ४८ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ॥ यत्र यत्र स्थितो ज्ञानी परमाक्षरवित्सदा ॥ ४९ ॥ विषयी विषयासक्तो याति देहान्तरे शुभम् ॥ ज्ञानादेवास्य शास्त्रस्य सर्वावस्थोऽपि मानवः ॥ ५० ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाद्यैः पुण्यपापैर्न लिप्यते । चोदको बोधकश्चैव मोक्षदश्च परः स्मृतः ॥ ५१ ॥ इत्येषां त्रिविधो ज्ञेय आचार्यस्तु महीतले । चोदको दर्शयेन्मार्गं बोधकः स्थानमाचरेत् ॥ ५२ ॥ मोक्षदस्तु परं तत्त्वं यज्ज्ञात्वा परमश्नुते । प्रत्यक्षयजनं देहे संक्षेपाच्छृणु गौतम ॥ ५३ ॥ तेनेष्ट्वा स नरो याति शाश्वतं पदमव्ययम् । स्वयमेव तु संपश्येद्देहे बिन्दुं च निष्कलम् ॥ ५४ ॥ अयने द्वे च विषुवे सदा

पश्यति मार्गवित् । कृत्वायामं पुरा वत्स रेचपूरककुम्भकान् ॥ ५५ ॥ पूर्वं चोभय-मुच्चार्य अर्चयेत्तु यथाक्रमम् । नमस्कारेण योगेन मुद्रयारभ्य चार्चयेत् ॥ ५६ ॥ सूर्यस्य ग्रहणं वत्स प्रत्यक्षयजनं स्मृतम् ॥ ज्ञानात्सायुज्यमेवोक्तं तोये तोयं यथा तथा ॥ ५७ ॥ एते गुणाः प्रवर्त्तन्ते योगाभ्यासकृतश्रमैः । यस्माद्योगं समादाय सर्व-दुःखबहिष्कृतः ॥ ५८ ॥ योगं ध्यानं सदा कृत्वा ज्ञानं तन्मयतां व्रजेत् ॥ ज्ञानात्स्व-रूपं परमं हंसमन्त्रं समुच्चरेत् ॥ ५९ ॥ प्राणिनां देहमध्ये तु स्थितो हंसः सदाच्युतः । हंस एव परं सत्यं हंस एव तु शक्तिकम् ॥ ६० ॥ हंस एव परं वाक्यं हंस एव तु वैदिकम् । हंस एव परो रुद्रो हंस एव परात्परम् ॥ ६१ ॥ सर्वदेवस्य मध्यस्थो हंस एव महेश्वरः । पृथिव्यादिशिवान्तं तु अकाराद्याश्च वर्णकाः ॥ ६२ ॥ कूटान्ता हंस एव

स्यान्मातृकेति व्यवस्थिताः । मातृकारहितं मन्त्रमादिश्यन्ते न कुत्रचित् ॥ ६३ ॥ हंसज्योतिरनूपम्यं मध्ये देवं व्यवस्थितम् । दक्षिणामुखमाश्रित्य ज्ञानमुद्रा प्रकल्पयेत् ॥ ६४ ॥ सदा समाधिं कुर्वीत हंसमन्त्रमनुस्मरन् । निर्मलस्फटिकाकारं दिव्यरूपमनुत्तमम् ॥ ६५ ॥ मध्यदेशे परं हंसं ज्ञानमुद्रात्मरूपकम् । प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६६ ॥ पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्ता क्रियाशक्तिबलोद्यताः । नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ ६७ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्युक्ता ज्ञानशक्तिबलोद्यताः । पावकः शक्तिमध्ये तु नाभिचक्रे रविः स्थितः ॥ ६८ ॥ बन्धमुद्रा कृता येन नासाग्रे तु स्वलोचने । अकारे वह्निरित्याहुरुकारे हृदि संस्थितः ॥ ६९ ॥ मकारे च भ्रुवोर्मध्ये प्राणशक्त्या प्रबोधयेत् । ब्रह्मग्रन्थिरकारे च विष्णुग्रन्थिर्हृदि स्थितः ॥ ७० ॥ रुद्रग्रन्थिर्भ्रुवोर्मध्ये भिद्यतेऽक्षरवायुना । अकारे

संस्थितो ब्रह्मा उकारे विष्णुरास्थितः ॥ ७१ ॥ मकारे संस्थितो रुद्रस्ततोऽस्यान्तःपरा-
त्परः । कण्ठं संकुच्य नाड्यादौ स्तम्भिते येन शक्तितः ॥ ७२ ॥ रसना पीड्यमानेयं
षोडशीवोर्ध्वगामिनी । त्रिकूटं त्रिविधा चैव गोलाखं निखरं तथा ॥ ७३ ॥ त्रिशङ्खं
वज्रमोङ्कारमूर्ध्वनालं भ्रुवोर्मुखम् । कुण्डलीं चालयन्प्राणान्भेदयन्शशिमण्डलम् ॥ ७४ ॥
साधयन्वज्रकुम्भानि नव द्वाराणि बन्धयेत् । सुमनःपवनारूढः सरागो निर्गुण-
स्तथा ॥ ७५ ॥ ब्रह्मस्थाने तु नादः स्याच्छाकिन्यामृतवर्षिणी । षट्चक्रमण्डलोद्धारं
ज्ञानदीपं प्रकाशयेत् ॥ ७६ ॥ सर्वभूतस्थितं देवं सर्वेशं नित्यमर्चयेत् । आत्मरूपं
तमालोक्य ज्ञानरूपं निरामयम् ॥ ७७ ॥ दृश्यं तं दिव्यरूपेण सर्वव्यापी निरञ्जनः ।
हंस हंस वदेद्वाक्यं प्राणिनां देहमाश्रितः । स प्राणापानयोर्ग्रन्थिरजपेत्यभिधीयते ॥७८॥

389

सहस्रमेकं द्व्ययुतं षट्शतं चैव सर्वदा। उच्चरन्पतितो हंसः सोऽहमित्यभिधीयते ॥७९॥ पूर्वभागे ह्यधोलिङ्गं शिखिन्यां चैव पश्चिमम्। ज्योर्तिलिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत्सदा यतिः ॥ ८० ॥ अच्युतोऽहमचिन्त्योऽहमतर्क्योऽहमजोऽस्म्यहम् । अप्राणोऽहमकायोहमनङ्गोऽस्म्यभयोऽस्म्यहम् ॥ ८१ ॥ अशब्दोऽहमरूपोऽहमस्पर्शोऽस्म्यहमद्वयः । अरसोऽहमगन्धोऽहमनादिरमृतोऽस्म्यहम् ॥८२॥ अक्षयोऽहमलिङ्गोहमजरोऽस्म्यकलोऽस्म्यहम् । अप्राणोऽहममूकोऽहमचिन्त्योऽस्म्यकृतोऽस्म्यहम् ॥ ८३ ॥ अन्तर्याम्यहमग्राह्योनिर्देश्योऽहमलक्षणः । अगोत्रोऽहमगात्रोऽहमचक्षुष्कोऽस्म्यवागहम् ॥ ८४ ॥ अदृश्योऽहमवर्णोऽहमखण्डोऽस्म्यहमद्भुतः। अश्रुतोऽहमदृष्टोऽहमन्वेष्टव्योऽमरोऽस्म्यहम् ॥८५॥ अवायुरप्यनाकाशोऽतेजस्कोऽव्यभिचार्यहम्। अमतोऽहमजातोऽहमतिसूक्ष्मोऽविकार्यहम्॥८६॥

अरजस्कोऽतमस्कोऽहमसत्त्वोऽस्म्यगुणोऽस्म्यहम् । अमायोऽनुभवात्माहमनन्योऽविषयो-ऽस्म्यहम् ॥ ८७ ॥ अद्वैतोऽहमपूर्णोऽहमबाध्योऽहमनन्तरः । अश्रोत्रोऽहमदीर्घोऽह-मव्यक्तोऽहमनामयः ॥ ८८ ॥ अद्वयानन्दविज्ञानघनोऽस्म्यहमविक्रियः । अनिच्छो-ऽहमलेपोऽहमकर्त्तास्म्यहमद्वयः ॥ ८९ ॥ अविद्याकार्यहीनोऽहमवाङ्मनसगोचरः । अनल्पोऽहमशोकोऽहमविकल्पोऽस्म्यविज्वलन् ॥ ९० ॥ आदिमध्यान्तहीनोऽह-माकाशसदृशोऽस्म्यहम् । आत्मचैतन्यरूपोऽहमहमानन्दचिद्घनः ॥ ९१ ॥ आन-न्दामृतरूपोऽहमात्मसंस्थोऽहमन्तरः । आत्मकामोऽहमाकाशात्परमात्मेश्वरोऽस्म्य-हम् ॥ ९२ ॥ ईशानोऽस्म्यहमीड्योऽहमहमुत्तमपूरुषः । उत्कृष्टोऽहमुपद्रष्टा अह-मुत्तरतोऽस्म्यहम् ॥ ९३ ॥ केवलोऽहं कविः कर्माध्यक्षोऽहं करणाधिपः । गुहाशयो-

ऽहं गोप्ताहं चक्षुषश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ ९४ ॥ चिदानन्दोऽस्म्यहं चेता चिद्घनश्चिन्मयोऽस्म्यहम् । ज्योतिर्मयोऽस्म्यहं ज्यायाञ्ज्योतिषां ज्योतिरस्म्यहम् ॥ ९५ ॥ तमसः साक्ष्यहं तुर्यतुर्योऽहं तमसः परः । दिव्यो देवोऽस्मि दुर्दर्शो द्रष्टाध्यायो ध्रुवोऽस्म्यहम् ॥ ९६ ॥ नित्योऽहं निरवद्योऽहं निष्क्रियोऽस्मि निरञ्जनः । निर्मलो निर्विकल्पोऽहं निराख्यातोऽस्मि निश्चलः ॥ ९७ ॥ निर्विकारो नित्यपूतो निर्गुणो निस्पृहोऽस्म्यहम् । निरिन्द्रियो नियन्ताहं निरपेक्षोऽस्मि निष्कलः ॥ ९८ ॥ पुरुषः परमात्माहं पुराणः परमोऽस्म्यहम् । परावरोऽस्म्यहं प्राज्ञः प्रपञ्चोपशमोऽस्म्यहम् ॥ ९९ ॥ परामृतोऽस्म्यहं पूर्णः प्रभुरस्मि पुरातनः । पूर्णानन्दैकबोधोऽहं प्रत्यगेकरसोऽस्म्यहम् ॥ १०० ॥ प्रज्ञातोऽहं प्रशान्तोऽहं प्रकाशः परमेश्वरः । एकधाचिन्त्यमानोऽहं द्वैताद्वैतविलक्षणः ॥१०१॥

बुद्धोऽहं भूतपालोऽहं भारूपो भगवानहम् । महादेवो महानस्मि महाज्ञेयो महेश्वरः ॥ १०२ ॥ विमुक्तोऽहं विभुरहं वरेण्यो व्यापकोऽस्म्यहम् । वैश्वानरो वासुदेवो विश्वतश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ १०३ ॥ विश्वाधिकोऽहं विशदो विष्णुर्विश्वकृदस्म्यहम् । शुद्धोऽस्मि शुक्रः शान्तोऽस्मि शाश्वतोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ॥ १०४ ॥ सर्वभूतान्तरात्माहमहमस्मि सनातनः । अहं सकृद्विभातोऽस्मि स्वे महिम्नि सदा स्थितः ॥ १०५ ॥ सर्वान्तरा स्वयंज्योतिः सर्वाधिपतिरस्म्यहम् । सर्वभूताधिवासोऽहं सर्वव्यापी स्वराडहम् ॥ १०६ ॥ समस्तसाक्षी सर्वात्मा सर्वभूतगुहाशयः । सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ १०७ ॥ स्थानत्रयव्यतीतोऽहं सर्वानुग्राहकोऽस्म्यहम् । सच्चिदानन्दपूर्णात्मा सर्वप्रेमास्पदोऽस्म्यहम् ॥ १०८ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽहं स्वप्रकाशोऽस्मि

चिद्घनः । सत्त्वस्वरूपसन्मात्रसिद्धसर्वात्मकोऽस्म्यहम् ॥ १०९ ॥ सर्वाधिष्ठानसन्मात्रः स्वात्मबन्धहरोऽस्म्यहम् । सर्वग्रासोऽस्म्यहं सर्वद्रष्टा सर्वानुभूरहम् ॥ ११० ॥ एवं यो वेद तत्त्वेन स वै पुरुष उच्यत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

इति ब्रह्मविद्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथ योगतत्त्वोपनिषत् ॥ योगैश्वर्यं च कैवल्यं जायते यत्प्रसादतः । तद्वैष्णवं योगतत्त्वं रामचन्द्रपदं भजे ॥ ओं सह नाववत्विति शान्तिः ॥ योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया । यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥ विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः । तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥ तमाराध्य जगन्नाथं प्रणिपत्य पितामहः । पप्रच्छ योगतत्त्वं मे ब्रूहि चाष्टाङ्गसंयु-

तम् ॥ ३ ॥ तमुवाच हृषीकेशो वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः । सर्वे जीवाः सुखैर्दुःखैर्मा-
याजालेन वेष्टिताः ॥ ४ ॥ तेषां मुक्तिकरं मार्गं मायाजालनिकृन्तनम् । जन्ममृ-
त्युजराव्याधिनाशनं मृत्युतारकम् ॥ ५ ॥ नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदम् ।
पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञया तेन मोहिताः ॥ ६ ॥ अनिर्वाच्यं पदं वक्तुं न शक्यं
तैः सुरैरपि । स्वात्मप्रकाशरूपं तत्किं शास्त्रेण प्रकाश्यते ॥ ७ ॥ निष्कलं निर्मलं शान्तं
सर्वातीतं निरामयम् । तदेव जीवरूपेण पुण्यपापफलैर्वृतम् ॥ ८ ॥ परमात्मपदं नित्यं
तत्कथं जीवतां गतम् । सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥ ९ ॥ वारिवत्स्फु-
रितं तस्मिंस्तत्राहंकृतिरुत्थिता । पञ्चात्मकमभूत्पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥ १० ॥
सुखदुःखैः समायुक्तं जीवभावनया कुरु । तेन जीवाभिधा प्रोक्ता विशुद्धैः परमा-

त्मनि ॥ ११ ॥ कामक्रोधभयं चापि मोहलोभमदो रजः । जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्तन्द्रा क्षुधा तृषा ॥ १२ ॥ तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष एव च । एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः स जीवः केवलो मतः ॥ १३ ॥ तस्माद्दोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते । योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम् ॥ १४ ॥ योगो हि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि । तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ॥ १५ ॥ अज्ञानादेव संसारो ज्ञानादेव विमुच्यते । ज्ञानस्वरूपमेवादौ ज्ञानं ज्ञेयैकसाधनम् ॥ १६ ॥ ज्ञातं येन निजं रूपं कैवल्यं परमं पदम् । निष्कलं निर्मलं साक्षात्सच्चिदानन्दरूपकम् ॥१७॥ उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमथ योगं ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ योगो हि बहुधा ब्रह्मन्भिद्यते व्यवहारतः । मन्त्रयोगो लयश्चैव हठो-

ऽसौ राजयोगकः ॥ १९ ॥ आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयः स्मृतः । निष्पत्तिश्चैत्यवस्था च सर्वत्र परिकीर्तिता ॥ २० ॥ एतेषां लक्षणं ब्रह्मन्वक्ष्ये शृणु समासतः । मातृकादियुतं मन्त्रं द्वादशाब्दं तु यो जपेत् ॥ २१ ॥ क्रमेण लभते ज्ञानमणिमादिगुणान्वितम् । अल्पबुद्धिरिमं योगं सेवते साधकाधमः ॥ २२ ॥ लययोगश्चित्तलयः कोटिशः परिकीर्तितः । गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्भुञ्जन्ध्यायेन्निष्कलमीश्वरम् ॥ २३ ॥ स एव लययोगः स्याद्धठयोगमतः शृणु । यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ॥ २४ ॥ प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं भ्रूमध्यमे हरिम् । समाधिः समतावस्था साष्टाङ्गो योग उच्यते ॥ २५ ॥ महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी । जालंधरोड्डियाणश्च मूलबन्धस्तथैव च ॥ २६ ॥ दीर्घप्रणवसंधानं सिद्धान्तश्रवणं परम् । वज्रोली चाम-

रोली च सहजोली त्रिधा मता ॥ २७ ॥ एतेषां लक्षणं ब्रह्मन्प्रत्येकं शृणु तत्त्वतः । लघ्वाहारो यमेष्वेको मुख्यो भवति नेतरः ॥ २८ ॥ अहिंसा नियमेष्वेका मुख्या वै चतुरानन । सिद्धं पद्मं तथा सिंहं भद्रं चेति चतुष्टयम् ॥ २९ ॥ प्रथमाभ्यासकाले तु विघ्नाः स्युश्चतुरानन । आलस्यं कत्थनं धूर्तगोष्ठीमन्त्रादिसाधनम् ॥ ३० ॥ धातु-स्त्रीलौल्यकादीनि मृगतृष्णामयानि वै । ज्ञात्वा सुधीस्त्यजेत्सर्वान्विघ्नान्पुण्यप्रभावतः ॥ ॥ ३१ ॥ प्राणायामं ततः कुर्यात्पद्मासनगतः स्वयम् । सुशोभनमठं कुर्यात्सूक्ष्मद्वारं तु निर्व्रणम् ॥ ३२ ॥ सुष्ठुलिप्तं गोमयेन सुधया वा प्रयत्नतः । मत्कुणैर्मशकैर्लूकैर्वर्जितं च प्रयत्नतः ॥ ३३ ॥ दिने दिने च संमृष्टं संमार्जन्या विशेषतः । वासितं च सुग-न्धेन धूपितं गुग्गुलादिभिः ॥ ३४ ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ।

तत्रोपविश्य मेधावी पद्मासनसमन्वितः ॥ ३५ ॥ ऋजुकायः प्राञ्जलिश्च प्रणमेदिष्टदेवताम् । ततो दक्षिणहस्तस्य अङ्गुष्ठेनैव पिङ्गलाम् ॥३६॥ निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः । यथाशक्त्यविरोधेन ततः कुर्याच्च कुम्भकम् ॥ ३७ ॥ पुनस्त्यजेत्पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः । पुनः पिङ्गलयापूर्य पूरयेदुदरं शनैः ॥ ३८ ॥ धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदिडया शनैः । यया त्यजेत्तयापूर्य धारयेदविरोधतः ॥ ३९ ॥ जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं न विलम्बितम् । अङ्गलिस्फोटनं कुर्यात्सा मात्रा परिगीयते ॥ ४० ॥ इडया वायुमारोप्य शनैः षोडशमात्रया । कुम्भयेत्पूरितं पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥ ४१ ॥ रेचयेत्पिङ्गलानाड्या द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः । पुनः पिङ्गलयापूर्य पूर्ववत्सुसमाहितः ॥ ४२ ॥ प्रातर्माध्यंदिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतु-

वांरं समभ्यसेत् ॥ ४३ ॥ एवं मासत्रयाभ्यासान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत् । यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः ॥ ४४ ॥ जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः । शरीरलघुता दीप्तिर्जाठराग्निविवर्धनम् ॥ ४५ ॥ कृशत्वं च शरीरस्य तदा जायेत निश्चितम् । योगविघ्नकराहारं वर्जयेद्योगवित्तमः ॥ ४६ ॥ लवणं सर्षपं चाम्लमुष्णं रूक्षं च तीक्ष्णकम् । शाकजातं रामठादि वह्निस्त्रीपथिसेवनम् ॥ ४७ ॥ प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशांश्च वर्जयेत् । अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम् ॥ ४८ ॥ गोधूममुद्गशाल्यन्नं योगवृद्धिकरं विदुः । ततः परं यथेष्टं तु शक्तः स्याद्वायुधारणे ॥ ४९ ॥ यथेष्टधारणाद्वायोः सिध्येत्केवलकुम्भकः । केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरविवर्जिते ॥ ५० ॥ न तस्य

दुर्लभं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । प्रस्वेदो जायते पूर्वं मर्दनं तेन कारयेत् ॥ ५१ ॥ ततोऽपि धारणाद्वायोः क्रमेणैव शनैः शनैः । कम्पो भवति देहस्य आसन-स्थस्य देहिनः ॥ ५२ ॥ ततोऽधिकतराभ्यासाद्दार्दुरी स्वेन जायते । यथा च दर्दुरो भाव उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति ॥ ५३ ॥ पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छाति भूतले । ततोऽ-धिकतराभ्यासाद्भूमित्यागश्च जायते ॥ ५४ ॥ पद्मासनस्थ एवासौ भूमिमुत्सृज्य वर्तते । अतिमानुषचेष्टादि तथा सामर्थ्यमुद्भवेत् ॥ ५५ ॥ न दर्शयेच्च सामर्थ्यं दर्शनं वीर्यवत्तरम् । स्वल्पं वा बहुधा दुःखं योगी न व्यथते तदा ॥ ५६ ॥ अल्पमूत्रपुरीषश्च स्वल्पनिद्रश्च जायते । कीलवो दूषिका लाला स्वेददुर्गन्धताननने ॥ ५७ ॥ एतानि सर्वथा तस्य न जायन्ते ततः परम् । ततोऽधिकतराभ्यासाद्बलमुत्पद्यते बहु ॥ ५८ ॥ येन भूचरसि-

द्भिः स्याद्भूचराणां जये क्षमः । व्याघ्रो वा शरभो वापि गजो गवय एव वा ॥ ५९ ॥ सिंहो वा योगिना तेन म्रियन्ते हस्तताडिताः ॥ कन्दर्पस्य यथा रूपं तथा स्यादपि योगिनः ॥ ६० ॥ तद्रूपवशगा नार्यः काङ्क्षन्ते तस्य सङ्गमम् । यदि सङ्गं करोत्येष तस्य बिन्दुक्षयो भवेत् ॥ ६१ ॥ वर्जयित्वा स्त्रियां संगं कुर्यादभ्यासमादरात् । योगिनोऽङ्गे सुगन्धश्च जायते बिन्दुधारणात् ॥ ६२ ॥ ततो रहस्युपाविष्टः प्रणवं प्लुतमात्रया । जपेत्पूर्वार्जितानां तु पापानां नाशहेतवे ॥ ६३ ॥ सर्वविघ्नहरो मन्त्रः प्रणवः सर्वदोषहा । एवमभ्यासयोगेन सिद्धिरारम्भसंभवा ॥ ६४ ॥ ततो भवेद्घटावस्था-पवनाभ्यासतत्परा । प्राणोऽपानो मनोबुद्धिर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ६५ ॥ अन्योऽन्य-स्याविरोधेन एकतां घटते यदा । घटावस्थेति सा प्रोक्ता तच्चिह्नानि ब्रवीम्यहम् ॥ ६६ ॥

पूर्वं यः कथितोऽभ्यासश्चतुर्थांशं परिग्रहेत् । दिवा वा यदि वा सायं याममात्रं समभ्यसेत् ॥ ६७ ॥ एकवारं प्रतिदिनं कुर्यात्केवलकुम्भकम् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो यत्प्रत्याहरणं स्फुटम् ॥ ६८ ॥ योगी कुम्भकमास्थाय प्रत्याहारः स उच्यते । यद्यत्पश्यति चक्षुर्भ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ६९ ॥ यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् । लभते नासया यद्यत्तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ७० ॥ जिह्वया यद्रसं ह्यत्ति तत्तदात्मेति भावयेत् । त्वचा यद्यत्स्पृशेद्योगी तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ७१ ॥ एवं ज्ञानेन्द्रियाणां तु तत्तत्सौख्यं तु साधयेत् । याममात्रं प्रतिदिनं योगी यत्नादतन्द्रितः ॥ ७२ ॥ यथा वा चित्तसामर्थ्यं जायते योगिनो ध्रुवम् । दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिः क्षणाद्दूरागमस्तथा ॥ ७३ ॥ वाक्सिद्धिः कामरूपत्वमदृश्यकरणी तथा । मलमूत्र-

प्रलेपेन लोहादेः स्वर्णता भवेत् ॥ ७४ ॥ खे गतिस्तस्य जायेत संततताभ्यासयोगतः । सदा बुद्धिमता भाव्यं योगिना योगसिद्धये ॥ ७५ ॥ एते विघ्ना महासिद्धेर्न रमेतेषु बुद्धिमान् । न दर्शयेत्स्वसामर्थ्यं यस्य कस्यापि योगिराट् ॥७६॥ यथा मूढो यथा मूर्खो यथा बधिर एव वा । तथा वर्तेत लोकस्य स्वसामर्थ्यस्य गुप्तये ॥७७॥ शिष्याश्च स्वस्वकार्येषु प्रार्थयन्ति न संशयः । तत्तत्कर्मकरव्यग्रः स्वाभ्यासे विस्मृतो भवेत् ॥ ७८ ॥ अविस्मृत्य गुरोर्वाक्यमभ्यसेत्तदहर्निशम् । एवं भवेद्घटावस्था संततताभ्यासयोगतः ॥ ७९ ॥ अनभ्यासवतश्चैव वृथागोष्ठ्या न सिद्ध्यति । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन योगमेव सदाभ्यसेत् ॥ ८० ॥ ततः परिचयावस्था जायतेऽभ्यासयोगतः । वायुः परिचितो यत्नादग्निना सह कुण्डलीम् ॥ ८१ ॥ भावयित्वा सुषुम्नायां प्रविशेदनिरोधतः । वायुना

सह चित्तं च प्रविशेच्च महापथम् ॥ ८२ ॥ यस्य चित्तं स्वपवनं सुषुम्नां प्रविशेदिह । भूमिरापोऽनलो वायुराकाशश्चेति पञ्चकः ॥ ८३ ॥ येषु पञ्चसु देवानां धारणा पञ्चधोच्यते । पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवी स्थानमुच्यते ॥ ८४ ॥ पृथिवी चतुरस्रं च पीतवर्णं लवर्णकम् । पार्थिवे वायुमारोप्य लकारेण समन्वितम् ॥ ८५ ॥ ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं चतुर्वक्त्रं हिरण्मयम् । धारयेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ॥ ८६ ॥ पृथिवीयोगतो मृत्युर्न भवेदस्य योगिनः । आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ८७ ॥ आपोऽर्धचन्द्रं शुक्लं च वंबीजं परिकीर्तितम् । वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ॥ ८८ ॥ स्मरन्नारायणं देवं चतुर्बाहुं किरीटिनम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ॥ ८९ ॥ धारयेत्पञ्च घटिकाः

सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततो जलाद्भयं नास्ति जले मृत्युर्न विद्यते ॥ ९० ॥ आपायोर्हृदयान्तं च वह्निस्थानं प्रकीर्तितम् । वह्निस्त्रिकोणं रक्तं च रेफाक्षरसमुद्भवम् ॥ ९१ ॥ वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमुज्ज्वलम् । त्रियक्षं वरदं रुद्रं तरुणादित्यसंनिभम् ॥ ९२ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन् । धारयेत्पञ्च घटिका वह्निनाऽसौ न दाह्यते ॥ ९३ ॥ न दह्यते शरीरं च प्रविष्टस्याग्निमण्डले । आहृदयाद्भ्रुवोर्मध्यं वायुस्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ९४ ॥ वायुः षट्कोणकं कृष्णं यकाराक्षरभासुरम् । मारुतं मारुतां स्थाने यकाराक्षरभासुरम् ॥ ९५ ॥ धारयेत्तत्र सर्वज्ञमीश्वरं विश्वतोमुखम् । धारयेत्पञ्च घटिका वायुवद्व्योमगो भवेत् ॥ ९६ ॥ मरणं न तु वायोस्तु भयं भवति योगिनः । आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशस्थानमुच्यते ॥ ९७ ॥ व्योम वृत्तं च

धूम्रं च हकाराक्षरभासुरम् । आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरम् ॥ ९८ ॥ बिन्दू-रूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं धृतबालेन्दुमौलिनम् ॥ ९९ ॥ पञ्चवक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् । सर्वायुधैर्धृताकारं सर्वभूषणभूषितम् ॥ १०० ॥ उमार्धदेहं वरदं सर्वकारणकारणम् । आकाशधारणात्तस्य खेचरत्वं भवेद्ध्रुवम् ॥ १०१ ॥ यत्र कुत्र स्थितो वापि सुखमत्यन्तमश्नुते । एवं च धारणाः पञ्च कुर्याद्योगी विचक्षणः ॥ १०२ ॥ ततो दृढशरीरः स्यान्मृत्युस्तस्य न विद्यते । ब्रह्मणः प्रलयेनापि न सीदति महामतिः ॥ १०३ ॥ समभ्यसेत्तथा ध्यानं घटिकाषष्टिमेव च । वायुं निरुध्य चाकाशे देवतामिष्टदामिति ॥ १०४ ॥ सगुणं ध्यानमेतत्स्यादणिमादिगुणप्रदम् । निर्गुणध्यानयुक्तस्य समाधिश्च ततो भवेत् ॥ १०५ ॥ दिनद्वादशकेनैव समाधिं सम-

वाप्नुयात् । वायुं निरुध्य मेधावी जीवन्मुक्तो भवत्ययम् ॥ १०६ ॥ समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः । यदि स्वदेहमुत्सृष्टुमिच्छा चेदुत्सृजेत्स्वयम् ॥ १०७ ॥ परब्रह्मणि लीयेत न तस्योत्क्रान्तिरिष्यते । अथ नो चेत्समुत्सृष्टुं स्वशरीरं प्रियं यदि ॥ १०८ ॥ सर्वलोकेषु विहरन्नणिमादिगुणान्वितः । कदाचित्स्वेच्छया देवो भूत्वा स्वर्गे महीयते ॥ १०९ ॥ मनुष्यो वापि यक्षो वा स्वेच्छयापीक्षणाद्भवेत् । सिंहो व्याघ्रो गजो वाश्वो स्वेच्छया बहुतामियात् ॥ ११० ॥ यथेष्टमेव वर्त्तेत यद्वा योगी महेश्वरः । अभ्यासभेदतो भेदः फलं तु सममेव हि ॥ १११ ॥ पार्ष्णि वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् । प्रसार्य दक्षिणं पादं हस्ताभ्यां धारयेद्दृढम् ॥ ११२ ॥ चुबुकं हृदि विन्यस्य पूरयेद्वायुना पुनः । कुम्भकेन यथाशक्त्या धारयित्वा तु रेचयेत् ॥११३॥

वामाङ्गेन समभ्यस्य दक्षाङ्गेन ततोऽभ्यसेत् । प्रसारितस्तु यः पादस्तमूरूपरिमानयेत् ॥ ११४ ॥ अयमेव महाबन्ध उभयत्रैवमभ्यसेत् । महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः ॥ ११५ ॥ वायुना गतिमावृत्य निभृतं कर्णमुद्रया । पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति सत्वरम् ॥ ११६ ॥ अयमेव महावेधः सिद्धैरभ्यस्यतेऽनिशम् । अन्तःकपालकुहरे जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् ॥ ११७ ॥ भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्रा भवति खेचरी । कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद्दृढया धिया ॥ ११८ ॥ बन्धो जालंधराख्योऽयं मृत्युमातङ्गकेसरी । बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥ ११९ ॥ उड्याणाख्यो हि बन्धोऽयं योगिभिः समुदाहृतः । पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्दृढम् ॥ १२० ॥ अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य योनिबन्धोऽयमुच्यते । प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् ॥ १२१ ॥ गत्वा

योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः । करणी विपरीताख्या सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ १२२ ॥ नित्यमभ्यासयुक्तस्य जाठराग्निविवर्धनी । आहारो बहुलस्तस्य संपाद्यः साधकस्य च ॥ १२३ ॥ अल्पाहारो यदि भवेदग्निर्देहं हरेत्क्षणात् । अधः शिरश्चोर्ध्वपादः क्षणं स्यात्प्रथमे दिने ॥ १२४ ॥ क्षणाच्च किंचिदधिकमभ्यसेत्तु दिनेदिने । वली च पलितश्चैव षण्मासार्धान्न दृश्यते ॥ १२५ ॥ याममात्रं तु यो नित्यमभ्यसेत्स तु कालजित् । वज्रोलीमभ्यसेद्यस्तु स योगी सिद्धिभाजनम् ॥ १२६ ॥ लभ्यते यदि यस्यैव योगसिद्धिः करे स्थिता । अतीतानागतं वेत्ति खेचरी च भवेद्ध्रुवम् ॥ १२७ ॥ अमरीं यः पिबेन्नित्यं नस्यं कुर्वन्दिने दिने । वज्रोलीमभ्यसेन्नित्यममरोलीति कथ्यते ॥ १२८ ॥ ततो भवेद्राजयोगो नान्तरा भवति ध्रुवम् । यदा तु राजयो-

गेन निष्पन्ना योगिभिः क्रिया ॥ १२९ ॥ तदा विवेकवैराग्यं जायते योगिनो ध्रुवम् । विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः ॥ १३० ॥ तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः । यः स्तनः पूर्वपीतस्तं निष्पीड्य मुदमश्नुते ॥ १३१ ॥ यस्माज्जातो भगात्पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमन् । या माता सा पुनर्भार्या या भार्या मातरेव हि ॥ १३२ ॥ यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता । एवं संसारचक्रेण कूपचक्रे घटा इव ॥ १३३ ॥ भ्रमन्तो योनिजन्मानि श्रुत्वा लोकान्समश्नुते । त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्तिस्रः संध्यास्त्रयः स्वराः ॥ १३४ ॥ त्रयोऽग्नयश्च त्रिगुणाः स्थिताः सर्वे त्रयाक्षरे । त्रयाणामक्षराणां च योऽधीतेऽप्यर्धमक्षरम् ॥ १३५ ॥ तेन सर्वमिदं प्रोतं तत्सत्यं तत्परं पदम् । पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृतम् ॥ १३६ ॥ तिलमध्ये यथा

तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम् । हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तस्य वक्त्रमधोमुखम् ॥ १३७ ॥
ऊर्ध्वनालमधोबिन्दुस्तस्य मध्ये स्थितं मनः । अकारे रेचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते ॥ १३८ ॥
मकारे लभते नादमर्धमात्रा तु निश्चला । शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्कलं पापनाश-
नम् ॥ १३९ ॥ लभते योगयुक्तात्मा पुरुषस्तत्परं पदम् । कूर्मः स्वपाणिपादादिशिरश्चा-
त्मनि धारयेत् ॥ १४० ॥ एवं द्वारेषु सर्वेषु वायुपूरितरेचितः । निषिद्धं तु नवद्वारे
ऊर्ध्वं प्राङ्निश्वसंस्तथा ॥ १४१ ॥ घटमध्ये यथा दीपो निवातं कुम्भकं विदुः ।
निषिद्धैर्नवभिर्द्वारैर्निर्जने निरुपद्रवे ॥ १४२ ॥ निश्चितं त्वात्ममात्रेणावशिष्टं योगसेव-
येत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति योगतत्त्वोपनिषत्समाप्ता ॥

अथात्मबोधोपनिषत् ॥ श्रीमन्नारायणाकारमष्टाक्षरमहाशयम् । स्वमात्रानुभवा-
त्सिद्धमात्मबोधं हरिं भजे ॥ १ ॥ ओं वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ ओं प्रत्यगानन्दं
ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपं अकार उकारो मकार इति त्र्यक्षरं प्रणवं तदेतदोमिति यमुक्त्वा-
मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् ओं नमो नारायणाय शङ्खचक्रगदाधराय तस्मात्
ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासको वैकुण्ठभवनं गमिष्यति । अथ यदिदं ब्रह्मपुरं
पुण्डरीकं तस्मात्तडिदाभमात्रं दीपवत्प्रकाशं ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।
ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥ सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कारणपुरुष-
मकारणम् परं ब्रह्मों शोकमोहविनिर्मुक्तो विष्णुं ध्यायन्न सीदति द्वैताद्वैतमभयं भवति
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति हृत्पद्ममध्ये सर्वं तत्प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् ।

प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्राम्या-मुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवदमृतः समभवत्। यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिल्लोकेऽभ्यर्हितं तस्मिन्मां देहि स्वमानमृते लोके अक्षते अच्युते लोके अक्षते अमृतत्वं च गच्छत्योंनमः ॥ १ ॥ प्रगलितानिजमायोऽहं निस्तुलदृशिरूपवस्तुमात्रो-ऽहम्। अस्तमिताहंतोऽहं प्रगलितजगदीशजीवभेदोऽहम् ॥ १ ॥ प्रत्यगभिन्नपरोऽहं विध्वस्ताशेषविधिनिषेधोऽहम्। समुदास्ताश्रमितोऽहं प्रविततसुखपूर्णसंविदेवाहम् ॥ २ ॥ साक्ष्यमनपेक्षोऽहं निजमहिम्नि संस्थितोऽहमचलोऽहम्। अजरोऽहमव्ययोऽहं पक्षविपक्षा-दिभेदविधुरोऽहम् ॥ ३ ॥ अवबोधैकरसोऽह मोक्षानन्दैकसिन्धुरेवाहम्। सूक्ष्मोऽहम-क्षरोऽहं विगलितगुणजालकेवलात्माहम् ॥४॥ निस्त्रैगुण्यपदोऽहं कुक्षिस्थानैकलोककल-

नोऽहम् ॥ कूटस्थचेतनोऽहं निष्क्रियधामाहमप्रतर्क्योऽहम् ॥ ५ ॥ एकोऽहमविकलोऽहं निर्मलनिर्वाणमूर्तिरेवाहम्। निरवयवोऽहमजोऽहं केवलसन्मात्रसारभूतोऽहम् ॥ ६॥ निरवधिनिजबोधोऽहं शुभतरभावोऽहमप्रमेयोऽहम्। विभुरहमनवद्योऽहं निरवधिनिःसीमसत्त्वमात्रोऽहम् ॥ ७ ॥ वेद्योऽहमागमान्तैराराध्योऽहं सकलभुवनहृद्योऽहम्। परमानन्दघनोऽहं परमानन्दैकभूमरूपोऽहम् ॥ ८ ॥ शुद्धोऽहमद्वयोऽहं संततभावोऽहमादिशून्योऽहम्। शमितान्तत्रितयोऽहं बुद्धो मुक्तोऽहमद्भुतात्माहम् ॥ ९ ॥ शुद्धोऽहमान्तरोऽहं शाश्वतविज्ञानसमरसात्माहम्। शोधितपरतत्त्वोऽहं बोधानन्दैकमूर्तिरेवाहम् ॥ १० ॥ विवेकयुक्तिबुद्ध्याहं जानाम्यात्मानमद्वयम्। तथापि बन्धमोक्षादिव्यवहारः प्रतीयते ॥ ११ ॥ निवृत्तोऽपि प्रपञ्चो मे सत्यवद्भाति सर्वदा। सर्पादौ रज्जुसत्तेव ब्रह्मसत्तैव केवलम् ॥ १२ ॥ प्रप-

आधाररूपेण वर्त्ततेऽतो जगन्नहि। यथेक्षुरससंव्याप्ता शर्करा वर्त्तते तथा ॥ १३ ॥ अद्वय-ब्रह्मरूपेण व्याप्तोऽहं वै जगत्त्रयम्। ब्रह्मादिकीटपर्यन्ताः प्राणिनो मयि कल्पिताः ॥ १४॥ बुद्बुदादिविकारान्तस्तरङ्गः सागरे यथा। तरङ्गस्थं द्रवं सिन्धुर्न वाञ्छति यथा तथा ॥१५॥ विषयानन्दवाञ्छा मे माभूदानन्दरूपतः। दारिद्र्याशा यथा नास्ति संपन्नस्य तथा मम ॥ १६ ॥ ब्रह्मानन्दे निमग्नस्य विषयाशा न तद्भवेत्। विषं दृष्ट्वामृतं दृष्ट्वा विषं त्यजति बुद्धिमान् ॥ १७ ॥ आत्मानमपि दृष्ट्वाहमनात्मानं त्यजाम्यहम्। घटावभासको भानु-र्घटनाशे न नश्यति ॥ १८ ॥ देहावभासकः साक्षी देहनाशे न नश्यति। न मे बन्धो न मे मुक्तिर्न मे शास्त्रं न मे गुरुः ॥ १९ ॥ मायामात्रविकासत्वान्मायातीतोऽहमद्वयः। प्राणाश्चलन्तु तद्धर्मैः कामैर्वा हन्यतां मनः॥ २० ॥ आनन्दबुद्धिपूर्णस्य मम दुःखं कथं

भवेत् । आत्मानमञ्जसा वेद्मि क्वाप्यज्ञानं पलायितम् ॥ २१ ॥ कर्तृत्वमद्य मे नष्टं कर्त्तव्यं वापि न क्वचित् । ब्राह्मण्यं कुलगोत्रे च नामसौन्दर्यजातयः ॥ २२ ॥ स्थूल-देहगता एते स्थूलाद्भिन्नस्य मे न हि । क्षुत्पिपासान्ध्यबाधिर्यकामक्रोधादयोऽखिलाः ॥२३॥ लिङ्गदेहगता एते ह्यलिङ्गस्य न विद्यते । जडत्त्वप्रियमोदत्वधर्माः कारणदेहगाः ॥ २४ ॥ न सन्ति मम नित्यस्य निर्विकारस्वरूपिणः । उलूकस्य यथा भानुरन्धकारः प्रतीयते ॥ ॥ २५ ॥ स्वप्रकाशे परानन्दे तमो मूढस्य जायते । चक्षुर्दृष्टिनिरोधेऽभ्रैः सूर्यो नास्तीति मन्यते ॥ २६ ॥ तथाज्ञानावृतो देही ब्रह्म नास्तीति मन्यते । यथामृतं विषाद्भिन्नं विषदोषैर्न लिप्यते ॥ २७ ॥ न स्पृशामि जडाद्भिन्नो जडदोषाप्रकाशतः । स्वल्पापि दीपकणिका बहुलं नाशयेत्तमः ॥२८॥ स्वल्पोऽपि बोधो महतीबहुलं नाश-

येत्तमः । कालत्रये यथा सर्पो रज्जौ नास्ति तथा मयि ॥ २९ ॥ अहङ्कारादिदेहान्तं जगन्नास्त्यहमद्वयः । चिद्रूपत्वान्न मे जाड्यं सत्यत्वान्नानृतं मम ॥ ३० ॥ आनन्दत्वान्न मे दुःखमज्ञानाद्भाति सत्यवत् । आत्मप्रबोधोपनिषन्मुहूर्तमुपासित्वा न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तत इत्युपनिषत् ॥ ओं वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ इति आत्मप्रबोधोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नारदपरिव्राजकोपनिषत् ॥ ॐ पारिव्राज्यधर्मपूगालङ्कारा यत्प्रबोधतः । दशप्रणवलक्ष्यार्थं यान्ति तं राममाश्रये ॥ ओं भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ परिव्राट्त्रिशिखी सीताचूडानिर्वाणमण्डलम् । दक्षिणा शरभं स्कन्दं महानारायणाद्वयम् । अथ कदाचित्परिव्राजकाभरणो नारदः सर्वलोकसंचारं कुर्वन्नपूर्वपुण्यस्थलानि पुण्यती-

र्थानि तीर्थीकुर्वन्नवलोक्य चित्तशुद्धिं प्राप्य निर्वैरः शान्तो दान्तः सर्वतो निर्वेदमासाद्य स्वरूपानुसंधानमनुसंधाय नियमानन्दविशेषगण्यं मुनिजनैरुपसंकीर्णं नैमिषारण्यं पुण्यस्थलमवलोक्य सरिगमपधनिससंज्ञैर्वैराग्यबोधकरैः स्वरविशेषैः प्रापञ्चिकपराङ्मुखैर्हरिकथालापैः स्थावरजङ्गमनामकैर्भगवद्भक्तिविशेषैर्नरमृगकिंपुरुषामरकिंनराप्सरोगणान्संमोहयन्नागतं ब्रह्मात्मजं भगवद्भक्तं नारदमवलोक्य द्वादशवर्षसत्रयागोपस्थिताः श्रुताध्ययनसंपन्नाः सर्वज्ञास्तपोनिष्ठापराश्च ज्ञानवैराग्यसंपन्नाः शौनकादिमहर्षयः प्रत्युत्थानं कृत्वा नत्वा यथोचितातिथ्यपूर्वकमुपवेशयित्वा स्वयं सर्वेऽप्युपविष्टा भो भगवन् ब्रह्मपुत्र कथं मुक्त्युपायोऽस्माकं वक्तव्यमित्युक्तस्तान् स होवाच नारदः सत्कुलभवोपनीतः सम्यगुपनयनपूर्वकं चतुश्चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः स्वाभिमतैकगुरुसमीपे स्वशा-

स्वाध्ययनपूर्वकं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकं ब्रह्मचर्यं पञ्चविंशतिवत्सरं गार्हस्थ्यं पञ्चविंशतिवत्सरं वानप्रस्थाश्रमं तद्विधिवत्क्रमान्निर्वर्त्य चतुर्विधब्रह्मचर्यं षड्विधं गार्हस्थ्यं चातुर्विध्यवानप्रस्थधर्मं सम्यगभ्यस्य तदुचितं कर्म सर्वं निर्वृत्य साधनचतुष्टयसंपन्नः सर्वसंसारोपरिमनोवाक्कायकर्मभिर्यथाशानिवृत्तस्तथा वासनैषणोपर्यपि निर्वैरः शान्तो दान्तः संन्यासी परमहंसाश्रमेणास्खलितस्वस्वरूपध्यानेन देहत्यागं करोति स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥ प्रथमोपदेशः ॥ अथ हैनं भगवन्तं नारदं सर्वे शौनकादयः पप्रच्छुर्भो भगवन्संन्यासविधिं नो ब्रूहीति तानवलोक्य नारदस्तत्स्वरूपं सर्वं पितामहमुखेनैव ज्ञातुमुचितमित्युक्त्वा सत्रयागपूर्त्यनन्तरं तैः सह सत्यलोकं गत्वा विधिवद्ब्रह्मनिष्ठापरं परमेष्ठिनं नत्वा स्तुत्वा यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य

नारदः पितामहमुवाच गुरुस्त्वं जनकस्त्वं सर्वविद्यारहस्यज्ञः सर्वज्ञस्त्वमतो मत्तो मदिष्टं रहस्यमेकं वक्तव्यं त्वद्विना मदभिमतरहस्यं वक्तुं कः समर्थः किमितिचेत् पारिव्राज्यस्वरूपक्रमं नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी सर्वतः सर्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा संसारार्तिनिवृत्त्यन्वेषण इति निश्चित्य नारदमवलोक्य तमाह पितामहः पुरा मत्पुत्र पुरुषसूक्तोपनिषद्रहस्यप्रकारं निरतिशयाकारावलम्बिना विराट्पुरुषेणोपदिष्टं रहस्यं ते विविच्योच्यते तत्क्रममतिरहस्यं बाढमवहितो भूत्वा श्रूयतां भो नारद विधिवदादावनुपनीतोपनयनानन्तरं तत्सत्कुलप्रसूतः पितृमातृविधेयः पितृसमीपादन्यत्र सत्संप्रदायस्थं श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं शास्त्रवात्सल्यं गुणवन्तमकुटिलं सद्गुरुमासाद्य नत्वा यथोपयोगशुश्रूषापूर्वकं स्वाभिमतं

विज्ञाप्य द्वादशवर्षसेवापुरःसरं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा तदनुज्ञया स्वकुलानुरूपामभि-
मतकन्यां विवाह्य पञ्चविंशतिवत्सरं गुरुकुलवासं कृत्वाथ गुर्वनुज्ञया गृहस्थोचितकर्म
कुर्वन्दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्तिमेत्य स्ववंशवृद्धिकामः पुत्रमेकमासाद्य गार्हस्थ्योचितपञ्चविंशति-
वत्सरं तीर्त्वा ततः पञ्चविंशतिवत्सरपर्यन्तं त्रिषवणमुदकस्पर्शनपूर्वकं चतुर्थकालमेकवा-
रमाहारमाहरन्नयमेक एव वनस्थो भूत्वा पुरग्रामप्राक्तनसंचारं विहाय निकिरविरहि-
ततदाश्रितकर्मोचितकृत्यं निर्वर्त्य दृष्टश्रवणविषयवैतृष्ण्यमेत्य चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः
सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्याहंकारं दग्ध्वा साधनचतुष्टयसंपन्नः सन्न्यस्तुम-
र्हतीत्युपनिषत् ॥ द्वितीयोपदेशः ॥ अथ हैनं नारदः पितामहं पप्रच्छ भगवन्केन
संन्यासः संन्यासाधिकारी वेत्येवमादौ सन्न्यासाधिकारिणं निरूप्य पश्चात्सन्न्यासविधि-

रुच्यते अवहितः शृणु अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलस्त्रैणो बधिरोऽर्थको मूकः पाषण्ड-श्चक्री लिङ्गी वैखानसहरद्विजौ भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनग्निको वैराग्यवन्तोऽप्येते न सन्न्यासार्हाः सन्न्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशेनाधिकारिणः पूर्वसन्न्यासी परमहंसाधिकारी। परेणैवात्मनश्चापि परस्यैवात्मना तथा। अभयं समवाप्नोति स परिव्राडिति स्मृतिः ॥ १ ॥ षण्डोऽथ विकलोऽप्यन्धो बालकश्चापि पातकी । पतितश्च परद्वारी वैखानसहरद्विजौ ॥ २ ॥ चक्री लिङ्गी च पाषण्डी शिपिविष्टोऽप्यनाग्निकः। द्वित्रिवारेण सन्न्यस्तो भृतका-ध्यापकोऽपि च ॥ ३ ॥ एते नार्हन्ति सन्न्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥ आतुरकालः कथमा-र्यसंमतः। प्राणस्योत्क्रमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञिकः। नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रव-र्तकः ॥ ४ ॥ आतुरेऽपि च सन्न्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम्। मन्त्रावृत्तिं च कृत्वैव सन्न्यसे-

406

द्विधिवद्बुधः ॥ ५ ॥ आतुरेऽपि क्रमे वापि प्रैषभेदो न कुत्रचित् । न मन्त्रं कर्मरहितं कर्म मन्त्रमपेक्षते ॥ ६ ॥ अकर्ममन्त्ररहितं नातो मन्त्रं परित्यजेत् । मन्त्रं विना कर्म कुर्याद् भस्मन्याहुतिवद्भवेत् ॥ ७ ॥ विध्युक्तकर्मसंक्षेपात्सन्न्यासस्त्वातुरः स्मृतः । तस्मादातुरसन्न्यासे मन्त्रावृत्तिर्विधिर्मुने ॥ ८ ॥ आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि । प्राजापत्येष्टिमप्स्वेव निर्वृत्त्यैवाथ सन्न्यसेत् ॥ ९ ॥ मनसा वाथ विध्युक्तमन्त्रावृत्त्याथवा जले । श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मानुष्ठानमेव वा ॥ १० ॥ समाप्य सन्न्यसेद्विद्वान्नो चेत्पातित्यमाप्नुयात् । यदा मनसि संजातं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु ॥ ११ ॥ तदा सन्न्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये । विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान्सरक्तस्तु गृहे वसेत् ॥ १२ ॥ सरागो नरकं याति प्रव्रजन्हि द्विजाधमः । यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं करः ॥ १३ ॥ सन्न्यसेद-

कृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् । संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ॥ १४ ॥ प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः । प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञानं सन्न्यासलक्षणम् ॥ १५ ॥ तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्न्यसेदिह बुद्धिमान् ॥ १६ ॥ यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् । तदेकदण्डं संगृह्य सोपवीतिं शिखां त्यजेत् ॥ १७ ॥ परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वेषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥ १८ ॥ पूजितो वन्दितश्चैव सुप्रसन्नो यथा भवेत् । तथा चेत्ताड्यमानस्तु तदा भवति भैक्षभुक् ॥ १९ ॥ अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवाख्यमद्वयम् । इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति भैक्षभुक् ॥ २० ॥ यस्मिन्शान्तिः शमः शौचं सत्यं संतोष आर्जवम् । अकिंचनमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २१ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा तदा भवति भैक्षभुक् ॥ २२ ॥ दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः । वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ २३ ॥ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ २४ ॥ अतीतान्न स्मरेद्भोगान्न तथानागतानपि । प्राप्तांश्च नाभिनन्देद्यः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २५ ॥ अन्तस्थानीन्द्रियाण्यन्तर्बहिष्ठान्विषयान् बहिः । शक्नोति यः सदा कर्तुं स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २६ ॥ प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २७ ॥ कौपीनयुगलं कन्था दण्ड एकः परिग्रहः । यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते ॥ २८ ॥ यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परिग्रहम् । रौरवं नरकं गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते ॥ २९ ॥ विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि ग्रथि

तानि तु । कृत्वा कन्थां बहिर्वासो धारयेद्धातुरञ्जितम् ॥ ३० ॥ एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरलोलुपः । एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ ३१ ॥ कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेद्यतिः ॥ ३२ ॥ कामः क्रोधस्तथा दर्पो लोभमोहादयश्च ये । तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राण्निर्ममो भवेत् ॥ ३३ ॥ रागद्वेषवियुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः । प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मुनिः स्यात्सर्वनिः-स्पृहः ॥ ३४ ॥ दम्भाहङ्कारनिर्मुक्तो हिंसापैशून्यवर्जितः । आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मोक्ष-मवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयः । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं निगच्छति ॥ ३६ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा घ्रात्वा च

योनरः । न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥ यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा । स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ ३९ ॥ संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव । अमृतस्यैव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ ४० ॥ सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते । सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ ४१ ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन । न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४२ ॥ क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् । सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४३ ॥ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निराशिषः । आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४४ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च । अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ४५ ॥ अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशो-

णितलेपितम् । चर्मावबद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४६ ॥ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् । रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ४७ ॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ । देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥ ४८ ॥ सा कालपुत्रपदवी सा महावीचिवागुरा । सासिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥ ४९ ॥ सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते । स्पृष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुल्कसी ॥ ५० ॥ प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥ ५१ ॥ अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्शनैःशनैः । सर्वद्वन्द्वैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ५२ ॥ एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः । सिद्धिमेकस्य पश्यन्हि न जहाति न हीयते ॥ ५३ ॥ कपालं वृक्षमूलानि कुचेलान्यसहा-

409

यता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ५४ ॥ सर्वभूतहितः शान्तस्त्रि-
दण्डी सकमण्डलुः । एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥ ५५ ॥ एको भिक्षु-
र्यथोक्तः स्याद्द्वावेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ ५६ ॥
नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा । एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥५७॥
राजवार्त्तादि तेषां स्याद्भिक्षावार्ता परस्परम् । स्नेहपैशून्यमात्सर्यं सन्निकर्षान्न
संशयः ॥ ५८ ॥ एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेन्न हि केन सहालपेत् । दद्यान्नारायणेत्येव
प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥५९॥ एकाकी चिन्तयेद्ब्रह्म मनोवाक्कायकर्मभिः । मृत्युं च
नाभिनन्देत जीवितं वा कथंचन ॥ ६० ॥ कालमेव प्रतीक्षेत यावदायुः समाप्यते ।
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ॥ कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको

यथा ॥ ६१ ॥ अजिह्वः पण्डकः पङ्गुरन्धो बधिर एव च । मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥ ६२ ॥ इदमिष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जति । हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥ ६३ ॥ अद्यजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् । शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स पण्डकः ॥ ६४ ॥ भिक्षार्थमटनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च । योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः ॥ ६५ ॥ तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् । चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिव्राट्सोऽन्ध उच्यते ॥ ६६ ॥ हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु यत् । श्रुत्वापि न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥ ६७ ॥ सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः । सुप्तवद्वर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥ ६८ ॥ नटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदासुहृदं तथा । भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण्न पश्येत्कदाचन ॥ ६९ ॥

रागं द्वेषं मदं माया द्रोहं मोहं परात्मसु । षडैतानि यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्त-येत् ॥ ७० ॥ मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पातकानि षट् ॥ ७१ ॥ दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः । सदोपनि-षदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहैतुकीम् ॥ ७२ ॥ न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ ७३ ॥ अपापमशठं वृत्तमजिह्मं नित्यमाचरेत् । इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ ७४ ॥ क्षीणेन्द्रियम-नोवृत्तिर्निराशीर्निष्परिग्रहः । निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ॥ ७५ ॥ निर्ममो निरहङ्कारो निरपेक्षो निराशिषः । विविक्तदेशसंसक्तो मुच्यत्ते नात्र संशय इति ॥ ७६ ॥ अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसंपन्नः स्वतन्त्रो वैराग्यमेत्य

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिका चेत् ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वाथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्त्यथवा न कुर्यादाग्नेय्यामेव कुर्यादग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति तस्मात्त्रैधातवीयामेव कुर्यादेतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति ॥ अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथानोवर्धयारयिमित्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेदेष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाहाहवनीयादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेद्यदग्निं न विन्ददप्सु जुहुयादापो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य

तदुदकं प्राश्नीयात्साज्यं हविरनामयं मोक्षदमिति शिखां यज्ञोपवीतं पितरं पुत्रं कलत्रं कर्म चाध्ययनं मन्त्रान्तरं विसृज्यैव परिव्रजत्यात्मविन्मोक्षमन्त्रैस्त्रैधातवीयैर्विधेस्तद्ब्रह्म तदुपासितव्यमेवैतदिति ॥ पितामहं पुनः पप्रच्छ नारदः कथमयज्ञोपवीती ब्राह्मण इति ॥ तमाह पितामहः ॥ सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः । यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ ७७ ॥ सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् । तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥ ७८ ॥ येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शनः ॥ ७९ ॥ बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥ ८० ॥ धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् । सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥ ८१ ॥ ते वै सूत्र-

विदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः । ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥८२॥ ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते । अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥ ८३ ॥ स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः । कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥ ८४ ॥ तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् । शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥ ८५ ॥ ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुरिति ॥ तदेतद्विज्ञाय ब्राह्मणः परिव्रज्य परिव्राडेकशाटी मुण्डोऽपरिग्रहः शरीरक्लेशासहिष्णुश्चेदथवा यथाविधिश्चेज्जातरूपधरो भूत्वा स्वपुत्रमित्रकलत्राप्तबन्ध्वादीनि स्वाध्यायं सर्वकर्माणि सन्न्यस्यायं ब्रह्माण्डं च सर्वं कौपीनं दण्डमाच्छादनं च त्यक्त्वा द्वन्द्वसहिष्णुर्न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न निद्रा न मानावमाने च षडूर्मिवर्जितो

412

निन्दाहङ्कारमत्सरगर्वदम्भेर्ष्यासूयेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहादीन्विसृज्य स्ववपुःशवाकारमिव स्मृत्वा स्वव्यतिरिक्तं सर्वमन्तर्बहिरमन्यमानः कस्यापि वन्दनमकृत्वा न नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारो न निंदास्तुतिर्यादृच्छिको भवेद्यदृच्छालाभसंतुष्टः सुवर्णादीन्न परिग्रहेन्नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रं नामन्त्रं न ध्यानं नोपासनं न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथक् नापृथक् न त्वन्यत्र सर्वत्रानिकेतः स्थिरमतिः शून्यागारवृक्षमूलदेवगृहतृणकूटकुलालशालाग्निहोत्रशालाग्निदिगन्तरनदीतटपुलिनभूगृहकन्दरनिर्झरस्थण्डिलेषु वने वा श्वेतकेतुऋभुनिदाघऋषभदुर्वासःसंवर्त्तकदत्तात्रेयरैवतकवदव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो बालोन्मत्तपिशाचवदनुन्मतोन्मत्तवदाचरंस्त्रिदण्डं शिक्यं पात्रं कमण्डलुं कटिसूत्रं कौपीनं च तत्सर्वं भूःस्वाहेत्यप्सु परित्यज्य

कटिसूत्रं च कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेदात्मा-
नमन्विच्छेद्यथा जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्ध-
मानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले करपात्रेणान्येन वा याचिताहारमाहरन्लाभालाभौ
समौ भूत्वा निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः सन्न्यस्य
पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मप्रणवमनुस्मरन्भ्रमरकीटन्यायेन शरीरत्रयमु-
त्सृज्य सन्न्यासेनैव देहत्यागं करोति स कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥ तृतीयोपदेशः ॥
ॐ त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च । आत्मन्येव स्थितो यस्तु स
याति परमां गतिम् ॥ १ ॥ नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम् ।
वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥ २ ॥ न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्व-

दृष्टां च न स्मरेत् । कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येल्लिखितामपि ॥ ३ ॥ एत-
च्चतुष्टयं मोहात्स्त्रीणामाचरतो यतेः । चित्तं विक्रीयतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति ॥ ४ ॥
तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रियाप्रिये । शिल्पं व्याख्यानयोगश्च कामो रागप-
रिग्रहः ॥ ५ ॥ अहङ्कारो ममत्वं च चिकित्सा धर्मसाहसम् । प्रायश्चित्तं प्रवासश्च
मन्त्रौषधगराशिषः ॥ ६ ॥ प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः । आगच्छ गच्छ
तिष्ठेति स्वागतं सुहृदोऽपि वा ॥ ७ ॥ सन्माननं च न ब्रूयान्मुनिर्मोक्षपरायणः । प्रति-
ग्रहं न गृण्हीयान्नैव चान्यं प्रदापयेत् ॥ ८ ॥ प्रेरयेद्वा तथा भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदा-
चन । जायाभ्रातृसुतादीनां बन्धूनां च शुभाशुभम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वा न कम्पेत शोक-
हर्षौ त्यजेद्यतिः । अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥ १० ॥ अनौद्धत्यमदीनत्वं

प्रसादः स्थैर्यमार्जवम् । अस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ॥११॥ उपेक्षा धैर्यमाधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा । ह्रीस्तथा ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ॥ १२ ॥ एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः ॥ १३ ॥ तुरीयः परमो हंसः साक्षान्नारायणो यतिः । एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ॥ १४ ॥ वर्षाभ्योन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् । द्विरात्रं न वसेत् ग्रामे भिक्षुर्यदि वसेत्तदा ॥ १५ ॥ रागादयः प्रसज्येरंस्तेनासौ नारकी भवेत् । ग्रामान्ते निर्जने देशे नियतात्माऽनिकेतनः ॥ १६ ॥ पर्यटेत्कीटवद्भूमौ वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ एकवासा अवासा वा एक दृष्टिरलोलुपः ॥ १७ ॥ अदूषय न्सतां मार्गं ध्यानयुक्तो महीं चरेत् । शुचौ देशे सदा भिक्षुः स्वधर्ममनुपालयन् ॥ १८ ॥

414

पर्यटेत सदा योगी वीक्षयन्वसुधातलम् । न रात्रौ न च मध्याह्ने संध्ययोर्नैव पर्यटन् ॥ १९ ॥ न शून्ये न च दुर्गे वा प्राणिबाधाकरे न च । एकरात्रं वसेद्ग्रामे पत्तने तु दिनत्रयम् ॥ २० ॥ पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत स्थानेपुण्यजलावृते ॥ २१ ॥ आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन् भिक्षुश्चरेन्महीम् । अन्धवत् कुब्जवच्चैव बधिरोन्मत्तमूकवत् ॥ २२ ॥ स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः । हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यते ॥ २३ ॥ मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता । निस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदण्डिनाम् ॥ २४ ॥ परहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः । अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवल माचरेत् ॥ २५ ॥ त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमज्जामेदोऽस्थिसंहतौ ।

विण्मूत्रपूये रमतां क्रिमीणां कियदन्तरम् ॥ २६ ॥ क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मा-
दीनां महाचयः । क्व चाङ्गशोभा सौभाग्यकमनीयादयो गुणाः ॥ २७ ॥ मांसासृक्पूय
विण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ । देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥ २८ ॥
स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च । अभेदेऽपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण
वञ्च्यते ॥ २९ ॥ चर्मखण्डं द्विधाभिन्नमपानोद्गारधूपितम् । ये रमन्ति नमस्तेभ्यः
साहसं किमतः परम् ॥ ३० ॥ न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ।
निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वो वर्णभोजनः ॥ ३१ ॥ मुनिः कौपीनवासाः स्यान्नग्नो
वा ध्यानतत्परः । एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३२ ॥ लिङ्गे सत्यपि
खल्वस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम् । निर्मोक्षायेह भूताना लिङ्गग्रामो निरर्थकः

॥ ३३ ॥ यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥ ३४ ॥ तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मवृत्तमनुव्रतम् । गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥ ३५ ॥ संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः । अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवौकसः । लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनमिति ॥ ३७ ॥ अथ नारदः पितामहं सन्यासविधिं नो ब्रूहीति पप्रच्छ । पितामहस्तथेत्यङ्गीकृत्यातुरे वा क्रमे वापि तुरीयाश्रमस्वीकारार्थं कृच्छ्रप्रायश्चित्तपूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्याद्देवर्षिदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्राऽऽत्मेत्यष्टश्राद्धानि कुर्यात् । प्रथमं सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्देवान्देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरानृषिश्राद्धे देवर्षिक्षत्रियर्षिमनुष्यर्षीन्दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्यरूपान्मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसन-

त्कुमारसनत्सुजातान्भूतश्राद्धे पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतुर्विधभूतग्रामान् पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहान् मातृश्राद्धे मातृपितामही-प्रपितामहीरात्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहान् जीवत्पितृकश्चेत् पितरं त्यक्त्वा आत्मपितामहप्रपितामहानिति सर्वत्र युग्मक्लृप्त्या ब्राह्मणानर्चयेदेकाध्वरपक्षेऽष्टाध्वरपक्षे वा स्वशाखानुगतमन्त्रैरष्टश्राद्धान्यष्टदिनेषु वा एकदिने वा पितृयागोक्तविधानेन ब्राह्मणानभ्यर्च्य भुक्त्यन्तं यथाविधि निर्वर्त्य पिण्डप्रदानानि निर्वृत्य दक्षिणाताम्बूलैस्तोषयित्वा ब्राह्मणान्प्रेषयित्वा शेषकर्मसिद्ध्यर्थं सप्तकेशान्विसृज्य शेषकर्मसिद्ध्यर्थं केशान्सप्ताष्ट वा द्विजः संक्षिप्य वापयेत्केशश्मश्रुनखानि चेति सप्तकेशान्संरक्ष्य कक्षोपस्थवर्जं क्षौरपूर्वकं स्नात्वा सायंसंध्यावन्दनं निर्वृत्य सहस्रगायत्रीं जप्त्वा ब्रह्मयज्ञं निर्वृत्य

216

स्वाधीनाग्निमुपस्थाप्य स्वशाखोपसंहरणं कृत्वा तदुक्तप्रकारेणाज्याहुतिमाज्यभागान्तं हुत्वाहुतिविधिं समाप्यात्मादिभिस्त्रिवारं सक्तुप्राशनं कृत्वाचमनपूर्वकमग्निं संरक्ष्य स्वयमग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनोपरि स्थित्वा पुराणश्रवणपूर्वकं जागरणं कृत्वा चतुर्थ्या-मान्ते स्नात्वा तदग्नौ चरुं श्रपयित्वा पुरुषसूक्तेनान्नं षोडशाहुतीर्हुत्वा विरजाहोमं कृत्वा अथाचम्य सदक्षिणं वस्त्रं सुवर्णं पात्रं धेनूं दत्त्वा समाप्य ब्रह्मोद्वासनं कृत्वा संमा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः संमायमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च बलेन चायु-ष्मन्तः करोतु मेति । याते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानम् । अच्छावसूनि कृण्वन्नस्मेनर्यापुरूणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं जातवेदो भुव आजाय-मानः स क्षयएहीत्यनेनाग्निमात्मन्यारोप्य ध्यात्वाग्निं प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकमुद्वास्य

प्रातःसंध्यामुपास्य सहस्रगायत्रीपूर्वकं सूर्योपस्थानं कृत्वा नाभिदघ्नोदकमुपाविश्याष्टदि-क्पालकार्घ्यपूर्वकं गायत्र्युद्वासनं कृत्वा सावित्रीं व्याहृतिषु प्रवेशयित्वा अहंवृक्षस्यरे-रिवा कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि। द्रविणं सवर्चसं सुमेधा अमृतोक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्। यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दो-भ्योध्यमृतात्संबभूव। समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देवधारणो भूयासं शरीरं मे विचर्षणं जिह्वा मे मधुमत्तमा कर्णाभ्यां भूरिविश्रवं ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः श्रुतं मे गोपाय। दारेषणायाश्च धनेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थितोऽहं ओं भूःस-न्न्यस्तं मया ओं भुवः सन्न्यस्तं मया ओं सुवःसन्न्यस्तं मया ओं भूर्भुवःसुवः संन्यस्तं मयैति मन्द्रमध्यमतालजध्वनिभिर्मनसा वाचोच्चार्याभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते

स्वाहेत्यनेन जलं प्राश्य प्राच्यां दिशि पूर्णाञ्जलिं प्रक्षिप्योंस्वाहेति शिखामुत्पाट्ययज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत्त्वमन्तः प्रविश्य मध्ये ह्यजस्रं परमं पवित्रं यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्वा-उदकाञ्जलिना सह ओंभूःसमुद्रं गच्छ स्वाहेत्यप्सु जुहुयादों भूःसन्न्यस्तं मया ओंभुवः संन्यस्तं मया ओंसुवः संन्यस्तं मयेति त्रिरुक्त्वा त्रिवारमभिमन्त्र्य तज्जलं प्राश्याचम्य ओं भूःस्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रमपि विसृज्य सर्वकर्मनिर्वर्तकोऽहमिति स्मृत्वा जातरूपधरो भूत्वा स्वरूपानुसंधानपूर्वकमूर्ध्वबाहुरुदीचीं गच्छेत्पूर्ववद्विद्वत्संन्यासी चेद्गुरोः सकाशात्प्रणवमहावाक्योपदेशं प्राप्य यथासुखं विहरन्मत्तः किंचिन्ना-

न्यो व्यतिरिक्त इति फलपत्रोदकाहारः पर्वतवनदेवतालयेषु संचरेत् संन्यस्याथ दिग-
म्बरः सकलसंचारकं सर्वदानन्दस्वानुभवैकपूर्णहृदयः कर्मातिदूरलाभः प्राणधारणपरा-
यणः फलरसत्वक्पत्रमूलोदकैर्मोक्षार्थी गिरिकन्दरेषु विसृजेद्देहं स्मरंस्तारकम्। विविदि-
षासन्यासी चेच्छतपथं गत्वाचार्यादिभिर्विप्रैस्तिष्ठ तिष्ठ महाभाग दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं-
ग्रहाण प्रणवमहावाक्यग्रहणार्थं गुरुनिकटमागच्छेत्याचार्यैर्दण्डकटिसूत्रकौपिनं शाटी-
मेकां कमण्डलुं पादादिमस्तकप्रमाणमव्रणं समं सौम्यमकाकपृष्ठं सलक्षणं वैणवं दण्ड-
मेकमाचमनपूर्वकं सखामागोपायोजः सखायोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव
यत्पापं तन्निवारयेति दण्डं परिग्रहेज्जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं माते मा मन्त्रय स्वस-
र्वदा सर्वसौम्येति प्रणवपूर्वकं कमण्डलुं परिगृह्य कौपीनाधारं कटिसूत्रमोमिति

गुह्याच्छादकं कौपीनमोमिति शीतवातोष्णत्राणकरं देहैकरक्षणमोमिति कटिसूत्रकौपीन-वस्त्रमाचमनपूर्वकं योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा कृतार्थोऽहमिति मत्त्वा स्वाश्रमाचारपरो भवे-दित्युपनिषत् ॥ चतुर्थोपदेशः ॥ अथ हैनं पितामहं नारदः पप्रच्छ भगवन्सर्वकर्मनिवर्त-कः सन्यास इति त्वयैवोक्तः पुनः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युच्यते । ततः पितामह उवाच । शरीरस्य देहिनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थाः सन्ति तदधीनाः कर्मज्ञानवैराग्यप्रवर्तकाः पुरुषा जन्तवस्तदनुकूलाचाराः सन्ति तथैव चेद्भगवन्सन्यासाः कतिभेदास्तदनुष्ठानभेदाः कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्हसीति । तथेत्यङ्गीकृत्य तं पितामहेन संन्यासभेदैराचार-भेदः कथमिति चेत्तत्त्वतस्त्वेक एव संन्यासः अज्ञानेनाशक्तिवशात्कर्मलोपश्च त्रैविध्यमे-त्य वैराग्यसंन्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्यासश्चेति चातुर्विध्यमुपा-

गतस्तद्यथेति दुष्टमदनाभावाच्चेति विषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात्संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात्प्रपञ्चोपरतः क्रोधेर्ष्यासूयाहङ्काराभिमानात्मकसर्वसंसारं निर्वृत्य दारैषणाधनैषणालोकैषणात्मकदेहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्रकृतीयं सर्वमिदं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्यासी। क्रमेणसर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसंधानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसन्न्यासी। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः सन्न्यस्यति स कर्मसंन्यासी। ब्रह्मचर्येण संन्यस्य संन्यासाज्जातरूपधरो वैराग्यसंन्यासी। विद्वत्संन्यासी ज्ञानसंन्यासी विविदिषासंन्यासी कर्मसंन्यासी। कर्मसंन्यासोऽपि द्विविधः

निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्यासश्चेति । निमित्तस्त्वातुरः । अनिमित्तः क्रमसंन्यासः । आतुरः सर्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासःस निमित्तसंन्यासः । दृढाङ्गो भूत्वा सर्वं कृतकं नश्वरमिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् । ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्य क्रमेण यः सन्न्यस्याति स सन्न्यासोऽनिमितसन्न्यासः । सन्न्यासःषड्विधो भवति । कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसः तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति ॥ कुटिचकःशिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमन्त्रसाधनपर एकत्रान्नादनपर श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बहूदकः शिखादिकन्थाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकव

त्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकबलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असङ्कॢप्तमाधुकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसश्शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेष्वेकरात्रान्नादनपरः करपात्री एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरस्सर्वत्यागी । तुरीयातीतोगोमुखः फलाहारी । अन्नाहारी चेद् ग्रहत्रये देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्त्वानियमोऽभिशस्तपतितवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरस्स्वरूपानुसंधानपरः । आतुरो जीवति चेत् क्रमसन्न्यासः कर्तव्यः । कुटीचकबहूदकहंसानां ब्रह्मचर्याश्रमादितुरीयाश्रमवत् । कुटीचकादीना सन्न्यास विधिः । परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलु नदण्डस्सार्ववर्णैकभैक्षाटनपरत्वं जातरूपधरत्वं विधिः । सन्न्यास कालेऽ-

प्यलं बुद्धिपर्यन्त मधीत्य तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु
विसृज्याथ जातरूपधरश्चरे न्न कन्थालेशो नाध्येतव्यो न श्रोतव्यमन्यत्किञ्चित्प्रणवा-
दन्यं न तर्कं पठे न्न शब्दमपि बृहच्छब्दान्नाध्याये न्न महद्वाचोविग्लापनं गिरा पाण्या-
दिना सम्भाषण न्नान्यभाषाविशेषेण न शूद्रस्त्रीपतितोदक्यासम्भाषणं न यतेर्देवपूजा-
नुत्सवदर्शनं तीर्थयात्रावृत्तिः । पुनर्यतिविशेषः । कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा बहूदकस्या-
सङ्कॢप्त माधूकरं हंसस्याष्टग्रहेष्वष्टकबलं परमहंसस्य पञ्चग्रहेषु करपात्रं फलाहारोगो मुखं
तुरीयातीतस्यावधूतस्याजगरवृत्तिः सार्ववर्णिकेषु यतिर्नैकरात्रं वसे न्न कस्यापि नमे-
त्तुरीयातीतावधूतयो र्न ज्येष्ठो यो न स्वरूपज्ञ स्सज्येष्ठोऽपि कनिष्ठो हस्ताभ्यांनद्युत्तरणं
नकुर्या न्नवृक्षमारोहे न्न यानादिरूढो न क्रयविक्रयपरो न किञ्चिद्विनिमयपरो न दाम्भिको

नानृतवादी न यतेः किञ्चित्कर्तव्यमस्त्यस्तिचेत् साङ्कर्यम् । तस्मान्मननादौ सन्न्यासिना मधिकारः । आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ बहूदकस्य स्वर्गलोको हंसस्य तपोलोकः परमहंसस्य सत्यलोक स्तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायवद् । यय्यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तन्तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशासनम् । तदेवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसन्धानं विना न्यथाचारपरो नभवे त्तदाचारवशात्तत्तल्लोकप्राप्तिर्ज्ञानवैराग्यसम्पन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्वत्राचारप्रसक्तिस्तदाचारः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वेकशरीरस्य जाग्रत्कालेविश्वः स्वप्नकालेतैजसः सुषुप्तिकाले प्राज्ञः अवस्थाभेदादवस्थेश्वरभेदः कार्यभेदा त्कारणभेद स्तासु चतुर्दशकरणानां बाह्यवृत्तयोऽन्तर्वृत्तयस्तेषामुपादानकारणम् । वृत्तयश्चत्वारः मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्त ञ्चेति । तत्तद्वृत्ति-

421

व्यापारभेदेन पृथगाचारभेदः । नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कण्ठेस्वप्नं समाविशत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् । तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा जागरिते सुषुप्त्यवस्थापन्न इव यद्यच्छ्रुतं यद्यद्दृष्टं तत्तत्सर्वमविज्ञातामिव यो वसे त्तस्य स्वप्नावस्थायामपिताद्दगवस्था भवति । स जीवन्मुक्त इति वदन्ति । सर्वश्रुत्यर्थप्रतिपादनमपि तस्यैव मुक्तिरिति । भिक्षुर्नैहिकामुष्मिकापेक्षः । यद्यपेक्षास्ति (चेत्) तदनुरूपो भवति । स्वरूपानुसन्धान-व्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यासैरुष्ट्रकुङ्कुमभारवद्व्यर्थो न योगशास्त्रप्रवृत्तिर्न सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्रतन्त्रव्यापारः । इतरशास्त्रप्रवृत्तिर्यतेरस्ति चेच्छवालङ्कारव च्चर्मकारव दतिविदूर-कर्माऽऽचाराविद्यादूरो न प्रणवकीर्तनपरोयद्यत्कर्म करोति तत्तत्फलमनुभवति एरण्डतै-लफेनवदतः सर्वं परित्यज्य तत्प्रसक्तं मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरं दृष्ट्वा परिव्रजेद्भिक्षुः ।

बालोन्मत्तपिशाचवन्मरणं जीवितं वा न काङ्क्षेत कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशभृतकन्यायेन परिव्राडिति । तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः । भिक्षामात्रेण जीवीस्यात्स यतिर्यतिवृत्तिहा ॥ १ ॥ नदण्डधारणेन नमुण्डनेन नवेषेण नदम्भाचारेण मुक्तिः । ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डीस उच्यते । काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञितान् ॥ २ ॥ प्रतिष्ठा सूकरीविष्ठासमा गीतामहर्षिभिः । तस्मादेनां परित्यज्य कीटवत्पर्यटेद्यतिः ॥ ३ ॥ अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत् । परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया ॥ ४ ॥ स्वप्नेऽपि यो हि युक्तःस्याज्जाग्रतीव विशेषतः । ईदृक् चेष्टः स्मृतश्श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५ ॥ अलाभे न विषादीस्या ल्लाभे चैव न हर्षयेत् । प्राणयात्रिकमात्रःस्यान्मात्रा सङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ६ ॥

अभिपूजितलाभांश्च जुगुप्सेतैव सर्वशः । अभिपूजितलाभैस्तुयतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ७ ॥ प्राणयात्रानिमित्तं च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । काले प्रशस्ते वर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद्-ग्रहान् ॥ ८ ॥ पाणिपात्रश्चरन्योगी नासकृद्भैक्षमाचरेत् । तिष्ठन्भुञ्ज्याच्चरन्भुञ्ज्यान्म-ध्येनाचमनं तथा ॥ ९ ॥ अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः । नियतिं नवि-मुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ १० ॥ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः । तदा समःस्यात्सर्वेषु सोमृतत्वाय कल्पते ॥ ११ ॥ अनिन्द्यं वै व्रजन्गेहं निन्द्यं गेहं तु वर्जयेत् । अनावृते विशेद्द्वारि गेहे नैवावृते व्रजेत् ॥ १२ ॥ पांसुना च प्रतिच्छन्नशू-न्यागारप्रतिश्रयः । वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ १३ ॥ यत्रास्तमितशा-यीस्यान्निरग्निरनिकेतनः । यथालब्धोपजीवी स्या न्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥

निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयज्ञो जितेन्द्रियः । कालकाङ्क्षीचरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १५ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वाचरति यो मुनिः । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यतेकचित् ॥ १६ ॥ निर्मानश्चानहङ्कारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः । नैव क्रुध्यति न द्वेष्टिनानृतं भाषते गिरा ॥ १७ ॥ पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः । काले प्राप्ते भवद्भैक्षं कल्प्यते ब्रह्मभूयसे ॥ १८ ॥ वानप्रस्थग्रहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिंचित् । अज्ञातचर्यां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ॥ १९ ॥ अध्वा सूर्येण निर्दिष्टःकीटवद्विचरेन्महीम् । आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ॥ २० ॥ लोकसंग्रहयुक्तानि नैव कुर्यान्न कारयेत् । नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् । अतिवादांस्त्यजेत्तर्का न्पक्षं कञ्चन नाश्रयेत् ॥ २१ ॥ न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् । न

व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भाऽनारभेत्कचित् ॥ २२ ॥ अव्यक्तलिङ्गोव्यक्तार्थो मुनिरुन्मत्तबालवत् । कविर्मूकवदात्मानं तद्दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥ २३ ॥ न कुर्यान्न वदेत्किञ्चि न्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा । आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ २४ ॥ एकश्चरेन्महीमेतां निस्सङ्गःसंयतेन्द्रियः । आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान्त्समदर्शनः ॥ २५ ॥ बुधो बालकवत्क्रीडे त्कुशलोजडवच्चरेत् । वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यान्नैगमश्चरेत् ॥ २६ ॥ क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिःप्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा । ताडितःसन्निरुद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥ २७ ॥ विष्ठितोमूत्रितोवा ऽज्ञैर्बहुधैवं प्रकम्पितः । श्रेयस्कामः कृच्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ २८॥ सम्माननं परां हानिं योगर्द्धेःकुरुते यतः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ॥ २९ ॥ तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ।

जना यथावमन्येरन्नूगच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ॥ ३० ॥ जरायुजाण्डजादीना वाङ्मनःकाय कर्मभिः । युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्चवर्जयेत् ॥ ३१ ॥ कामक्रोधौ तथादर्पलो-भमोहादयश्च ये । तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राड्भयवर्जितः ॥ ३२ ॥ भैक्षाशनं च मौनित्वं तपोध्यानं विशेषतः । सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥ ३३ ॥ काषायवासाःसततं ध्यानयोगपरायणः । ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपिवा ॥ ३४ ॥ भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत्कचित् । चित्तशुद्धिर्भवेद्याव त्तावन्नित्यं चरेत्सुधीः ॥ ३५ ॥ ततः प्रव्रज्य शुद्धात्मा सञ्चरेद्यत्र कुत्रचित् । बहिरन्तश्च सर्वत्र सम्पश्यन्हि जनार्दनम् ॥ ३६ ॥ सर्वत्र विचरन्मौनीवायुवद्वीतकल्मषः । समदुःखसुखः क्षान्तो हस्तप्राप्तं च भक्षयेत् ॥ ३७ ॥ निर्वैरेण समं पश्यन्द्विजगोश्वमृगादिषु । भावयन्मनसाविष्णुंपरमा-

त्मानमीश्वरम् ॥ ३८ ॥ चिन्मयं परमानन्दं ब्रह्मैवाहमिति स्मरन् । ज्ञात्वैवं मनोदण्डं धृत्वा आशानिवृत्तो भूत्वा आशाम्बरधरो भूत्वा सर्वदा मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वसंसारमुत्सृज्य प्रपञ्चावाङ्मुखः स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायेन मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥ पञ्चमोपदेशः ॥ अथ नारदः पितामहमुवाच ॥ भगवन्तदभ्यासवशात् । भ्रमरकीटन्यायवत्तदभ्यासःकथमिति । तमाहपितामहः । सत्यवाग्ज्ञानवैराग्याभ्यां विशिष्टदेहावशिष्टोवसेत् । ज्ञानंशरीरं वैराग्यंजीवनं विद्धि शान्तिदान्तीनेत्रे मनोमुखं बुद्धिःकला पञ्चविंशतितत्त्वान्यवयवा अवस्थापञ्चमहाभूतानि कर्मभक्तिज्ञानवैराग्यं शाखाजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाश्चतुर्दशकरणानिपङ्कस्तम्भाकाराणीति । एवमपि नावमपिपङ्कंकर्णधारइव यन्तेव गजं स्वबुद्ध्यास्ववशीकृत्य स्वव्यतिरिक्तं सर्वंकृतकं नश्वरमिति मत्वा विरक्तः पुरुषः

सर्वदा ब्रह्माहमिति व्यवहरे न्नान्यत्किञ्चिद्वेदितव्यं स्वव्यतिरेकेण। जीवन्मुक्तो वसेत्कृ-
तकृत्यो भवति। न नाहं ब्रह्मेति व्यवहरे त्किन्तु ब्रह्माहमस्मीत्यजस्रंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु।
तुरीयावस्थां प्राप्य तुरीयातीतत्वं व्रजे द्दिवाजाग्र न्नक्तं स्वप्नं सुषुप्तमर्द्धरात्रं गतमित्येका-
वस्थायां चतस्रोऽवस्थास्त्वेकैककरणाधीनानां चतुर्दशकरणानां व्यापाराश्चक्षुरादीनां।
चक्षुषो रूपग्रहणं श्रोत्रयोःशब्दग्रहणं जिव्हायारसास्वादनं घ्राणस्यगन्धग्रहणं वचसो
वाग्व्यापारः पाणेरादानं पादयोःसंचारः पायोरुत्सर्गं उपस्थस्यानन्दग्रहणं त्वचःस्प-
र्शग्रहणम् । तदधीना च विषयग्रहणाबुद्धिः बुद्ध्याबुद्ध्यति चित्तेनचेतयत्यहङ्कारेणा-
हङ्करोति । विसृज्य जीव एतान्देहाभिमानेन जीवो भवति । ग्रहाभिमानेन ग्रहस्थ
इव शरीरे जीवःसंचरति । प्रागदलेपुण्यावृत्ति राग्नेय्यांनिद्रालस्यौ दक्षिणायांक्रौर्यबुद्धि

नैर्ऋत्यांपापबुद्धिः पश्चिमेक्रीडारति र्वायव्यांगमनेबुद्धि रुत्तरेशान्ति रीशान्येज्ञानं कर्णि कायांवैराग्यं केसरेष्वात्मचिन्ता इत्येवं वक्रं ज्ञात्वा जीवदवस्थांप्रथमं जाग्रद्द्वितीयं स्वप्नंतृतीयं सुषुप्तंचतुर्थं तुरीयंचतुर्भिर्विरहितं तुरीयातीतम्। विश्वतैजसप्राज्ञतटस्थभेदैरेक-एवएकोदेवःसाक्षीनिर्गुणश्चतद्ब्रह्माहमिति व्याहरेत्। नोचेज्जाग्रदवस्थायां जाग्रदादि-चतस्रोऽवस्थाः स्वप्नेस्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्तेसुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः तुरीयेतुरीया-दिचतस्रोऽवस्थाः नत्वेवंतुरीयातीतस्यनिर्गुणस्य। स्थूलसूक्ष्मकारणरूपैर्विश्वतैजसप्राज्ञे-श्वरैःसर्वावस्थासु साक्षी त्वेक एवावतिष्ठते। उत तटस्थो द्रष्टा तटस्थो न द्रष्टा द्रष्टृत्वान्न द्रष्टैव कर्तृत्वभोक्तृत्वाहङ्कारादिभिः स्पृष्टो जीवः जीवेतरो न स्पृष्टः। जीवोऽपि न स्पृष्ट इतिचेन्न जीवाभिमानेन क्षेत्राभिमानः। शरीराभिमानेनजीवत्वम्। जीवत्वं घटाकाश

महाकाशवद्व्यवधानेऽस्ति । व्यवधानवशादेव हंसंस्सोऽहमितिमन्त्रेणो च्छ्वासनिश्श्वास-व्यपदेशेनानुसन्धानंकरोति । एवं विज्ञाय शरीराभिमानं त्यजे न्नशरीराभिमानीभवति । सएव ब्रह्मेत्युच्यते । त्यक्तसंगो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥ १ ॥ शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च । नित्ययुक्तः सदा योगीधा (ध्या)नं सम्यगुपक्रमेत् ॥ २ ॥ आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देव-यात्रोत्सवेषु च। महाजनेषु सिद्ध्यर्थी न गच्छे द्योगवित्क्वचित् ॥ ३ ॥ यथैनमवमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च । तथायुक्तश्चरेद्योगी सतां वर्त्म न दूषयेत् ॥ ४ ॥ वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः । यस्यै ते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः॥ ५॥ विधूमे च प्रशान्ताऽग्नौ यस्तु माधूकरीं चरेत् । ग्रहे च विप्रमुख्यानां यतिः सर्वोत्तमः

426

स्मृतः ॥ ६ ॥ दण्डभिक्षां च यः कुर्यात्स्वधर्मेऽव्यसनं विनां । यस्तिष्ठति न वैराग्यं याति नीचयतिर्हि सः ॥ ७ ॥ यस्मिन् गृहे विशेषेण लभेद्भिक्षां च वासनात् । तत्र नो याति नो भूयःसयतिर्नेतरः स्मृतः ॥ ८ ॥ यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् । पारमार्थिक विज्ञानं सुखात्मानं स्वयम्प्रभम् ॥ ९ ॥ परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमीभवेत् । वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥ १० ॥ नात्मनो बोधरूपस्यमम ते सन्ति सर्वदा । इति यो वेदवेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ ११ ॥ यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् । सवर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ॥ १२ ॥ योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् । सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तःसर्ववेदार्थवेदिभिः ॥ १३ ॥ तस्मादन्यगतावर्णा आश्रमा अपि नारद । आत्मन्यारोपिताःसर्वे भ्रान्त्या ते नात्मवे-

दिना ॥ १४ ॥ न विधि र्नंनिषेधश्च नवर्ज्यावर्ज्यकल्पना । ब्रह्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यच्च नारद ॥ १५ ॥ विरज्य सर्वभूतेभ्य आविरिञ्चिपदादपि । घृणां विपाट्य सर्वस्मि न्पुत्रमित्रादिकेष्वपि ॥ १६ ॥ श्रद्धालुर्मुक्तिमार्गेषु वेदान्तज्ञानलिप्सया । उपायनकरोभूत्वा गुरुं ब्रह्मविदं व्रजेत् ॥ १७ ॥ सेवाभिः परितोष्यैनं चिरकालं समाहितः । सदा वेदान्तवाक्यार्थं शृणुयात्सुसमाहितः ॥ १८ ॥ निर्ममो निरहङ्कारः सर्वसंगविवर्जितः । सदा शान्त्यादियुक्तस्सन्नात्मन्यात्मानमीक्षते ॥ १९ ॥ संसारदोष दृष्टयैव विरक्तिर्जायतेसदा । विरक्तस्य तु संसारात्सन्न्यासः स्या न्न संशयः ॥ २० ॥ मुमुक्षुः परहंसाख्यः साक्षान्मोक्षैकसाधनम् । अभ्यसेद्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणा-दिना ॥ २१ ॥ ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः । शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः

सहितो भवेत् ॥ २२ ॥ वेदान्ताभ्यासनिरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः । निर्भयो निर्ममो नित्यो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ २३ ॥ जीर्णकौपीनवासाः स्या न्मुण्डी नग्नोऽथवा भवेत् । प्राज्ञो वेदान्तविद्योगी निर्ममो निरहङ्कृतिः ॥ २४ ॥ मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु । एको ज्ञानी प्रशान्तात्मा स सन्तरति नेतरः ॥ २५ ॥ गुरूणां च हिते युक्त स्तत्र संवत्सरं वसेत् । नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥ २६ ॥ प्राप्यचान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् । अविरोधेन धर्मस्य संचरेत्पृथिवी मिमाम् ॥ २७ ॥ ततस्संवत्सरस्यान्ते ज्ञानयोगमनुत्तमम् । आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्रासश्च परमाश्रमम् ॥ २८ ॥ अनुज्ञाप्य गुरूंश्चैव चरेद्धि पृथिवी मिमाम् । त्यक्त सङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ २९ ॥ द्वाविमौ न विरज्येते विपरीतेन

कर्मणा । निरारम्भो ग्रहस्थश्च कार्यवाश्चैव भिक्षुकः ॥ ३० ॥ माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा च माद्यति । तस्माद्दृष्टिविषां नारीं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ३१ ॥ सम्भाषणं सहस्त्रीभि रालापः प्रेक्षणं तथा । नृत्तं गानं सहासं च परिवादांश्च बर्जयेत् ॥ ३२ ॥ न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् । नाग्निकार्यादिकार्यं च नैतस्यास्तीह नारद ॥ ३३ ॥ नार्चनं पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च । धर्माधर्मादिकं नास्ति नविधिर्लौकिकी क्रिया ॥ ३४ ॥ सन्त्यजेत्सर्वकर्माणि लोकाचारं च सर्वशः । कृमि-कीटपतङ्गांश्च तथा योगीवनस्पतीन् ॥ ३५ ॥ न नाशयेद्बुधोजीवन्परमार्थमति-र्यतिः । नित्यमन्तर्मुखः स्वच्छः प्रशान्तात्मा स्वपूर्णधीः ॥ ३६ ॥ अन्तस्सङ्गपरि-त्यागी लोके विहर नारद । नाराजके जनपदे चरत्येकचरो मुनिः ॥ ३७ ॥ निस्स्तु-

तिर्निर्नमस्कारो निस्स्वधाकार एव च । चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेदित्युप-
निषत् ॥ षष्ठोपदेशः ॥ अथ यते र्नियमः कथमिति पृष्टं नारदं पितामहः
पुरस्कृत्य विरक्तःसन्यो वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मास्येकाकी चरन्नेकत्र निवसेद्भिक्षुर्भ-
यात्सारङ्गवदेकत्र नतिष्ठे त्स्वगमननिरोधग्रहणं नकुर्या द्धस्ताभ्यांनद्युत्तरणं न कुर्या
न्न वृक्षारोहणमपि न देवोत्सवदर्शनं कुर्या न्नैकत्राशी न बाह्यदेवार्चनं कुर्यात्स्वव्य-
तिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमाहरन्कृशो भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्नाज्यं रुधिर-
मिव त्यजे देकत्रान्नंपललमिव गन्धलेपनमशुद्धिलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमु-
च्छिष्टपात्रमिवा भ्यङ्गंस्त्रीसङ्गमिव मित्राल्हादकंमूत्रमिव स्पृहांगोमांसमिव ज्ञातचरदे-
शंचण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णंकालकूटमिव सभास्थलं श्म(स्म)शानस्थल-

मिव राजधानींकुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नं नदेहान्तरदर्शनं प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य स्वदेशमुत्सृज्य ज्ञातचरदेशं विहाय विस्मृतपदार्थं पुनः प्राप्तिहर्ष इव स्वमानन्द मनुस्मर न्स्वशरीराभिमानदेशविस्मरणं मत्वा स्वशरीरं शवमिव हेयमुपगम्य काराग्रहविनिर्मुक्तचोरवत् पुत्राप्तबन्धुभवस्थलं विहाय दूरतो वसेत् । अयत्नेन प्राप्तमाहरन् ब्रह्मप्रणवध्यानानुसन्धानपरो भूत्वा सर्वकर्मनिर्मुक्तः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादिकं दग्ध्वा त्रिगुणातीतः षडूर्मिरहितः षड्भावविकारशून्यः सत्यवाक् शुचिरद्रोही ग्रामैकरात्रं पत्तने पञ्चरात्रं क्षेत्रेपञ्चरात्रं तीर्थे पञ्चरात्रमनिकेतः स्थिरमतिर्नानृतवादी गिरिकन्दरेषु वसेदेक एव द्वौ वा चरेत् ग्रामं त्रिभिर्नगरं चतुर्भिर्ग्राममित्येकश्चरेत् । भिक्षुश्चतुर्दशकरणानां न तत्रावकाशं दद्या दविच्छिन्नज्ञानाद्वैराग्य

सम्पत्ति मनुभूय मत्तो नकश्चि ज्ञान्यो व्यतिरिक्त इत्यात्मन्यालोच्य सर्वतः स्वरूपमेव पश्यञ्जीवन्मुक्तिमवाप्य प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यन्तं चतुर्विधं स्वरूपं ज्ञात्वा देहपतनपर्यन्तं स्वरूपानुसन्धानेन वसेत् । त्रिषवणस्नानंकुटीचकस्य बहूदकस्य द्विवारं हंसस्यैकवारं परमहंसस्यमानसस्नानं तुरीयातीतस्यभस्मस्नान मवधूतस्यवायव्यस्नानम् ऊर्ध्वपुण्ड्रङ् कुटीचकस्य त्रिपुण्ड्रं बहूदकस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं हंसस्य भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य तुरीयातीतस्य तिलकपुण्ड्रम् अवधूतस्य न किञ्चित् । तुरीयातीतावधूतयोः ऋतुक्षौरं कुटीचकस्य ऋतुद्वयक्षौरं बहूकदस्य न क्षौरं हंसस्य परमहंसस्य च न क्षौरम् । आस्तिचेदयनक्षौरम् । तुरीयातीतावधूतयोः न क्षौरम् । कुटीचकस्यैकान्नं माधूकरंबहूदकस्य हंसपरमहंसयोःकरपात्रं तुरीयातीतस्यगोमुखं

अवधूतस्याजगरवृत्तिः । शाटीद्वयंकुटीचकस्य बहूदकस्यैकशाटी हंसस्यखण्डं दिग-
म्बरंपरमहंसस्यएककौपीनं वा तुरीयातीतावधूतयोर्जातरूपधरत्वं हंसपरमहंसयो-
रजिनं न त्वन्येषाम् । कूटीचकबहूदकयोर्देवार्चनं हंसपरमहंसयोर्मानसार्चनं तुरी-
यातीतावधूतयोः सोहम्भावना । कुटीचकबहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारो हंसपरमहंस-
योर्ध्यानाधिकार स्तुरीयातीतावधूतयोर्नत्वन्याधिकार स्तुरीयातीतावधूतयोर्महावाक्योपदे-
शाधिकारः परमहंसस्यापि । कुटीचकबहूदकहंसानां नान्यस्योपदेशाधिकारः । कुटी-
चकबहूदकयोर्मानुषप्रणवः हंसपरमहंसयोरान्तरप्रणवः तुरीयातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः ।
कुटीचकबहूदकयोश्श्रवणं हंसपरमहंसयोर्मननं तुरीयातीतावधूतयोर्निदिध्यासः । सर्वे-
षामात्मानुसन्धानंविधिरित्येव मुमुक्षुःसर्वदा संसारतारकं तारकमनुस्मरन् जीवन्मुक्तो

वसे दधिकारविशेषेणकैवल्यप्राप्त्युपायमन्विष्येद्यातिरित्युपनिषत् ॥ सप्तमोपदेशः ॥ अथ-
हैनं भगवन्तं परमेष्ठिनं नारदः पप्रच्छ संसारतारकं प्रस(पं)न्नोब्रूहीति । तथेतिपरमेष्ठी-
वक्तुमुपचक्रमे ओमिति ब्रह्मेति व्यष्टिसमष्टिंप्रकारेण । का व्यष्टिः का समष्टिः संहारप्र-
णवः सृष्टिप्रणवश्चान्तर्बहिश्चोभयात्मकत्वात् त्रिविधोब्रह्मप्रणवः । अन्तः प्रणवो व्याव-
हारिकप्रणवः । बाह्यप्रणवआर्षप्रणवः । उभयात्मको विराट्प्रणवः । संहारप्रणवो ब्रह्मप्रणव
अर्धमात्रा प्रणवः । ओमितिब्रह्म । ओमित्येकाक्षरमन्तः प्रणवं विद्धि । स चाष्टधा भिद्यते
अकारोकारमकारार्धमात्रानादबिन्दुकलाशक्तिश्चेति । तत्र चत्वार अकारश्चायुतावयवा-
न्वित उकारः सहस्रावयवान्वितो मकारः शतावयवोपेतोऽर्धमात्राप्रणवोऽनन्तावयवाकरः ।
सगुणोविराट्प्रणवः संहारोनिर्गुणप्रणव उभयात्मकोत्पत्तिप्रणवो यथाप्लुतो विराट्प्लुतः

प्लुतसंहारो विराट्प्रणव ष्षोडशमात्रात्मकष्षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतः । षोडशमात्रात्मकत्वं कथमित्युच्यते । अकारःप्रथम उकारोद्वितीयो मकारस्तृतीय अर्धमात्रश्चतुर्थो नादः पञ्चमी बिन्दुष्षष्ठी कलासप्तमी कलातीताष्टमी शान्तिर्नवमी शान्त्यतीता दशमी उन्मन्यैकादशी मनोन्मनीद्वादशी पुरीत्रयोदशीमध्यमा चतुर्दशीपश्यन्ती पञ्चदशी परा । षोडशीपुनश्चतुष्षष्ठिमात्रा प्रकृतिपुरुषद्वैविध्यमासाद्याष्टाविंशत्युत्तरभेदमात्रा स्वरूप मासाद्य सगुणनिर्गुणत्व मुपेत्यैऽकोपि ब्रह्मप्रणवः सर्वाधारः परञ्ज्योतिरेष सर्वेश्वरो विभुः । सर्वदेवमयः सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः ॥ १ ॥ सर्वाक्षरमयः कालः सर्वागममयश्शिवः । सर्वश्रुत्युत्तमोमृग्यः सकलोपनिषन्मयः ॥ २ ॥ भूतम्भव्य म्भविष्यद्य त्रिकालोदित मव्ययम् । तदप्योङ्कारमेवार्य विद्धि मोक्षप्रदायकम् ॥ ३ ॥

तदेवात्मानमित्येतद्ब्रह्मशब्देन वर्णितम् । तदेकममृतमजरमनुभूयतथोमिति ॥ ४ ॥ सशरीरं समारोप्य तन्मयत्वं तथोमिति । त्रिशरीरं तमात्मानं परंब्रह्म विनिश्चिनु ॥ ५ ॥ परंब्रह्मानुसन्दध्याद्विश्वादीनां क्रमः क्रमात् । स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक् परम् ॥ ६ ॥ ऐक्यत्वानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुर्विधः । चतुष्पा ज्जागरितस्थूलः स्थूलप्रज्ञोहि विश्वभुक् ॥ ७ ॥ एकोनविंशतिमुखः साष्टाङ्गः सर्वगः प्रभुः । स्थूलभुक् चतुरात्माथ विश्वो वैश्वानरः पुमान् ॥ ८ ॥ विश्वजित्प्रथमः पादः स्वप्नस्थानगतः प्रभुः । सूक्ष्मप्रज्ञस्स्वतोष्टाङ्गः एको नान्यः परन्तप ॥ ९ ॥ सूक्ष्मभुक् चतुरात्माथ तैजसो भतराडयम् । हिरण्यगर्भःस्थूलोन्त र्द्वितीयःपाद उच्यते ॥ १० ॥ कामं कामयते याव द्यत्रसुप्तो न कञ्चन । स्वप्नं पश्यति नैवात्र तत्सुषुप्तमपि

स्फुटम् ॥ ११ ॥ एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनवान् सुखी । नित्यानन्दमयोऽप्यात्मा सर्वजीवान्तरस्थितः ॥ १२ ॥ तथाप्यानन्दभुक् चेतोमुखः सर्वगतोऽव्ययः । चतुरात्मेश्वरः प्राज्ञस्तृतीयः पादसंज्ञितः ॥ १३ ॥ एष सर्वेश्वरश्चैष सर्वज्ञः सूक्ष्मभावनः । एषोऽन्तर्याम्येषयोनिस्सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ॥ १४ ॥ भूतानां त्रयमप्येतत्सर्वोपरमबाधकम् । तत्सुषुप्तं हि यत्स्वप्नं मायामात्रं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥ चतुर्थश्चतुरात्मापि सच्चिदेकरसो ह्ययम् । तुरीयावसितत्वाच्च एकैकत्वानुसारतः ॥ १६ ॥ ओ(ज्ञा)तानुज्ञात्रनुज्ञातृ(त्र)विकल्पज्ञानसाधनम् । विकल्पत्रयमत्रापि सुषुप्तं स्वप्न मान्तरम् ॥१७॥ मायामात्रं विदित्वैवं सच्चिदेकरसो ह्ययम् । विभक्तो ह्ययमादेशो न स्थूलप्रज्ञमन्वहम् ॥ १८ ॥ न सूक्ष्मप्रज्ञमत्यन्तं न प्रज्ञं न क्वचिन्मुने । नैवाप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञमान्तरम् ॥१९॥

नाप्रज्ञमपि नप्रज्ञाघनं चादृष्टमेव च । तदलक्षणमग्राह्यं यद्व्यवहार्यमचिन्त्यमव्यपदे-
श्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते सब्रह्मप्रणवः स
विज्ञेयो नापरस्तुरीयः सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणामाधारः स्वयञ्ज्योति र्ब्रह्माकाशः सर्वदा
विराजते परम्ब्रह्मत्वादित्युपनिषत् ॥ अष्टमोपदेशः ॥ अथ ब्रह्मस्वरूपं कथमिति नारदः
पप्रच्छ । तं हो वाच पितामहः किं ब्रह्मस्वरूपमिति । अन्योसावन्योहमस्मीतियेविदुस्ते
पशवो नु स्वभावपशवस्तमेवं ज्ञात्वा विद्वान्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते नान्यः पन्था विद्यते-
ऽयनाय । कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छाभूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् । संयोग
एषां नत्वात्मभावादात्माह्यनीशःसुखदुःखहेतोः ॥ १ ॥ ते ध्यानयोगा अनुगता अप-
श्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणै र्निगूढाम् ॥ यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्म-

युक्ता न्यधितिष्ठत्येकः ॥ २ ॥ तमेकस्मिंस्त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः । अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ ३ ॥ पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुध्यादिमूलाम् । पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥ ४ ॥ सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे । प्रथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥ ५ ॥ उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं स्वप्रतिष्ठाक्षरंच । अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीना परे ब्रह्मणि तत्परायणाः ॥ ६ ॥ संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनीशश्चात्मा बुध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ७ ॥ ज्ञाज्ञौद्वावजावीशनेशावजाह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ॥ अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्ता त्रयं यदा

433

विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ८ ॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः । तदभिध्याना द्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ९ ॥ ज्ञात्वादेवं मुच्यते सर्वपाशैः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आत्मकामः ॥ १० ॥ एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातःपरं वेदितव्यं हि किञ्चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ ११ ॥ आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् । य एवं विदित्वा स्वरूपमेवानुचिन्तयन्तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ १२ ॥ तस्माद्विराड्भूतं भव्यं भविष्यद् भवत्यनश्वरस्वरूपम् । अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥ १३ ॥

अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । सवेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥ १४ ॥ अशरीरं शरीरे ष्वनवस्थे- ष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ १५ ॥ सर्वस्य धाता- रमचिन्त्यशक्तिं सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् । परात्परं परमं वेदितव्यं सर्वावसाने सकृद्वेदितव्यम् ॥ १६ ॥ कविं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं सर्वेश्वरं सर्वदेवै रुपास्यम् । अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं शिवाच्युताम्भोरुहगर्भभूधरम् ॥ १७ ॥ स्वेनावृतं सर्व- मिदं प्रपञ्चं पञ्चात्मकं पञ्चसुवर्तमानम् । पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं पञ्चीकृतस्वावयवै रसं वृतम् । परात्परं यन्महतो महान्तं स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम् ॥ १८ ॥ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ १९ ॥

नान्तः प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न स्थूलं (ना स्थूलं) न ज्ञानं नाज्ञानं नोभयतःप्रज्ञ मग्रा-त्यमव्यवहार्यं स्वान्तःस्थितःस्वयमेवेति य एवं वेद स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्याह भगवान्पितामहः । स्वस्वरूपज्ञः परिव्राट्परिव्राडेकाकी चरति भयत्रस्त-सारङ्गव त्तिष्ठति । गमनविरोधं न करोति । स्वशरीरव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वाषट्पदवृत्त्या स्थित्वा स्वरूपानुसन्धानं कुर्वन्सर्वमनन्यबुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मुक्तो भवति । सपरिव्राट् सर्वक्रियाकारकनिवर्तकः गुरुशिष्यशास्त्रादिविनिर्मुक्तः सर्वसंसारं विसृज्य मा(चा)मोहितः परिव्राट् कथंनिर्धनिकः सुखी धनवान् ज्ञानाज्ञानोभयातीतः सुखदुःखातीतः स्वय-ञ्ज्योतिःप्रकाशः सर्ववेद्यः सर्वज्ञः सर्वसिद्धिदःसर्वेश्वरः सोऽहमिति तद्विष्णोः परम-म्पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः । सर्यो न तत्र भाति न शशाङ्कोऽपि न

सपुनरावर्तते नसपुनरावर्ततेतत्कैवल्यमित्युपनिषत् ॥ नवमोपदेशः ॥ ॐभद्रङ्कर्णेभि-
रितिशान्तिः ॥ इति नारदपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत् ॥ (शुक्लयजुर्वेदे) योगज्ञानैकसंसिद्ध शिवतत्त्व-
तयोज्ज्वलम् । प्रतियोगिविनिर्मुक्तं परम्ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥
ॐ त्रिशिखी ब्राह्मण आदित्यलोकं जगाम तंगत्वोवाच । भगवन्किन्देहः किम्प्राणः
किङ्कारणं किमात्मा तँहोवाच सर्वमिदंशिवएव विजानीहि । किन्तु नित्यश्शुद्धो निरञ्जनो
विभुरद्वयः शिव एक स्स्वेन भासेदं सर्वन्दृष्ट्वातप्तायःपिण्डवदेकं भिन्नवदवभासते । तद्भा-
सक ङ्किमितिचेदुच्यते । सच्छद्ववाच्यमविद्याशबलम्ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्म-
हत् । महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि ।

435

पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलञ्जगत् । तदखिल ङ्किमिति । भूतविकारविभागादिरिति । एकस्मिन्पिण्डे कथम्भूतविकारविभाग इति। तत्तत्कार्यकारणभेदरूपेणांशतत्त्ववाचकवाच्यस्थानभेदविषयदेवताकोशभेदाविभागाभवन्ति । अथाकाशोन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहङ्काराः । वायुस्समानोदानव्यानापानप्राणाः । वन्हिश्श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि । आपः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पृथिवीवाक्पाणिपादपायूपस्थाः । ज्ञानसङ्कल्पनिश्चयानुसन्धानाभिमाना आकाशकार्यान्तःकरणविषयाः । समीकरणोन्नयनग्रहणश्रवणोच्छ्वासा वायुकार्यप्राणादिविषयाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा अग्निकार्यज्ञानेन्द्रियविषयाःअबाश्रिताः । वचनादानगमनविसर्गानन्दाः पृथिवीकार्यकर्मेन्द्रियविषयाः । कर्मज्ञानेन्द्रियविषयेषु प्राणतन्मात्रविषया अन्तर्भूताः । मनोबुद्ध्योश्चित्ताहङ्कारौ चान्तर्भूतौ । अवकाशविधूत-

दर्शनपिण्डीकरणधारणाः सूक्ष्मतमा जैवतन्मात्रविषयाः । एवं द्वादशाङ्गानि आध्यात्मिकान्याधिभौतिकान्याधिदैविकानि । अत्र निशाकरचतुर्मुखदिग्वातार्कवरुणाश्व्यग्नीन्द्रोपेन्द्रप्रजापतियमाइत्यक्षाधिदेवतारूपैर्द्वादशनाड्यन्तःप्रवृत्ताः प्राणा एवाङ्गानिअङ्गज्ञानं तदेव ज्ञातेति । अथव्योमानिलानलजलान्नानां पञ्चीकरणमिति। ज्ञातृत्वं समानयोगेन श्रोत्रद्वारा शब्दगुणो वागधिष्ठित आकाशे तिष्ठति आकाशस्तिष्ठति । मनोव्यानयोगेन त्वग्द्वारा स्पर्शगुणः पाण्यधिष्ठितो वायौ तिष्ठति वायुस्तिष्ठति । बुद्धिरुदानयोगेन चक्षुर्द्वारा रूपगुणः पादाधिष्ठितोऽग्नौ तिष्ठ त्यग्निस्तिष्ठति । चित्तमपानयोगेन जिव्हाद्वारा रसगुण उपस्थाधिष्ठितो प्सु तिष्ठ त्यापस्तिष्ठन्ति । अहङ्कारः प्राणयोगेन घ्राणद्वारा गन्धगुणो गुदाधिष्ठितः पृथिव्यां तिष्ठति पृथिवीतिष्ठति इत्येववंवेद । अत्रैते श्लोकाभ-

वन्ति । पृथग्भूते षोडश कलाः स्वार्थभागान्परान्क्रमात् । अन्तःकरणव्यानाक्षिरसपायुनभः क्रमात् ॥ १ ॥ मुख्यात्पूर्वोत्तरैर्भागै र्भूतेभूते चतुश्चतुः । पूर्वमाकाशमाश्रित्य पृथिव्यादिषु संस्थिताः ॥ २ ॥ मुख्यादूर्ध्वे परा ज्ञेया न परानुत्तरान्विदुः । एव मंशा (श) अभूत्तस्मात्तेभ्यश्चांशा(श)अभूत्तथा ॥ ३ ॥ तस्मादन्योन्यमाश्रित्य ह्योतं प्रोतमनुक्रमात् । पञ्चभूतमया(यी)भूमिःसाचेतनसमन्विता ॥४॥ तत ओषधयोऽन्नञ्च ततः पिण्डाश्चतुर्विधाः । रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लानि धातवः ॥ ५ ॥ केचित्तद्योगतः पिण्डा भूतेभ्यः सम्भवाः क्वचित् । तस्मिन्नन्नमयः पिण्डोनाभिमण्डलसंस्थितः ॥ ६ ॥ अस्य मध्येऽस्तिहृदयं सनालं पद्मकोशवत् । सत्त्वान्तर्वर्तिनो देवाः कर्त्रहङ्कारचेतनाः । ॥ ७ ॥ अस्य बीजं तमःपिण्डं मोहरूपं जडं घनम् । वर्तते कण्ठमाश्रित्य मिश्रीभूत-

मिदं जगत् ॥ ८ ॥ प्रत्यगानन्दरूपात्मा मूर्ध्नि स्थाने परम्पदे । अनन्तशक्तिसंयुक्तो जगद्रूपेण भासते ॥ ९ ॥ सर्वत्र वर्तते जाग्रत्स्वप्नं जाग्रति वर्तते । सुषुप्तं च तुरीयञ्च नान्यावस्थासु कुत्रचित् ॥ १० ॥ सर्वदेशेष्वनुस्यूतश्चतूरूप श्शिवात्मकः । यथा महा-फले सर्वे रसास्सर्वप्रवर्तकाः ॥ ११ ॥ तथैवान्नमये कोशे कोशास्तिष्ठन्ति चान्तरे । यथाकोश स्तथाजीवो यथाजीव स्तथाशिवः ॥ १२ ॥ सविकारस्तथाजीवो निर्वि-कारस्तथाशिवः । कोशास्तस्यविकारास्ते ह्यवस्थासु प्रवर्त्तकाः ॥ १३ ॥ यथा रसाश-येफेनं मथनादेव जायते । मनोनिर्मथनादेव विकल्पा वहवस्तथा ॥ १४ ॥ कर्मणा वर्तते कर्मीतत्त्यागाच्छान्तिमाप्नुयात् । अयने दक्षिणे प्राप्ते प्रयञ्चाभिमुखङ्गतः ॥ १५ ॥ अह-ङ्काराभिमानेन जीवस्स्याद्धि सदाशिवः । स चाविवेकप्रकृतिसङ्गत्या तत्र मुह्यते ॥ १६ ॥

नानायोनिशत ङ्गत्वा शेतेऽसौ वासनावशात् । विमोक्षात्सञ्चरत्येव मत्स्यः कूलद्वयं यथा ॥१७॥ ॥ ततः कालवशादेव ह्यात्मज्ञानविवेकतः । उत्तराभिमुखो भूत्वा स्थानात्स्थानान्तरं क्रमात् ॥ १८ ॥ मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणान्योगाभ्यासं स्थितश्चरन् । योगात्सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ॥ १९ ॥ योगज्ञानपरो नित्यं स योगी नप्रणश्यति । विकारस्थं शिवम्पश्येद्विकारश्च शिवे न तु ॥ २० ॥ योगप्रकाशकं योगैर्ध्यायेच्चानन्यभावनः । योगज्ञाने नविद्येते तस्य भावो न सिध्यति ॥ २१ ॥ तस्मादभ्यासयोगेन मनःप्राणान्निरोधयेत् । योगीनिशितधारेण क्षुरेणैव निकृन्तयेत् ॥ २२ ॥ शिखा ज्ञानमयी वृत्तिर्यमाद्यष्टाङ्गसाधनैः । ज्ञानयोगः कर्मयोगइति योगो द्विधा मतः ॥ २३ ॥ क्रियायोगमथेदानीं शृणु ब्राह्मणसत्तम । अव्याकुलस्य चित्तस्य बन्धनं

विषयेक्वचित् ॥ २४ ॥ यत्संयोगो द्विजश्रेष्ठ स च द्वैविध्यमश्नुते । कर्म कर्तव्यमित्येव विहितेष्वेव कर्मसु ॥ २५ ॥ बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोगः सउच्यते । यत्तु चित्तस्य सतत मर्थे श्रेयसि बन्धनम् ॥ २६ ॥ ज्ञानयोगः सविज्ञेयः सर्वसिद्धिकराश्शिवः । यस्योक्तलक्षणे योगे द्विविधेऽप्यव्ययं मनः ॥ २७ ॥ स याति परमं श्रेयो मोक्षलक्षण-मञ्जसा । देहेन्द्रियेषु वैराग्यं यम इत्युच्यते बुधैः ॥ २८ ॥ अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः । सर्ववस्तुन्युदासीनभावमासनमुत्तमम् ॥ २९ ॥ जगत्सर्वमिदं मिथ्या प्रतीतिः प्राणसंयमः । चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु सत्तम ॥ ३० ॥ चित्तस्य निश्चलीभावो (व) धारणा धारणं विदुः । सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते ॥ ३१ ॥ ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयते । अहिंसा सत्य मस्तेयं ब्रह्मचर्यं

4-38

दया जैवम् ॥३२॥ क्षमा धृति मिंताहारः शौचं चेतियमा दश। तपस्सन्तुष्टि रास्तिक्यं दान माराधनंहरेः ॥ ३३ ॥ वेदान्तश्रवणश्चैव न्ही मैतिश्च जपो व्रतम् इति। आसनानि तदङ्गानि स्वस्तिकादीनि वै द्विज ॥ ३४ ॥ वर्ण्यन्ते स्वस्तिकं पादतलयोरुभयोरपि। पूर्वोत्तरे जानुनी द्वे कृत्वासनमुदीरितम् ॥ ३५ ॥ सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वेनि-योजयेत्। दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ ३६ ॥ एकं चरणमन्यस्मि-न्नूरावारोप्य निश्चलः। आस्ते यदिद मेनोघ्नं वीरासन मुदीरितम् ॥ ३७॥ गुदं नियम्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः। योगासनं भवेदेत दितियोगविदो विदुः ॥ ३८ ॥ ऊर्वोरुपरि वै धत्ते यदा पादतले उभे। पद्मासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ॥ ३९ ॥ पद्मासनं सुसंस्थाप्य तदङ्गुष्ठद्वयं पुनः। व्युत्क्रमेणैवहस्ताभ्यां बद्धपद्मासनं भवेत् ॥४०॥

पद्मासनं सुसंस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ । निवेश्य भूमावातिष्ठेद्व्योमस्थः कुक्कुटासनः ॥ ४१ ॥ कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां सम्बध्य कन्धरम् । शेते कूर्मवदुत्तानएत दुत्तान-कूर्मकम् ॥ ४२ ॥ पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि । धनुराकर्षकाकृष्टं धनुरासन मीरितम् ॥ ४३ ॥ सीविनीं गुल्फदेशाभ्यां निपीड्य व्युत्क्रमेण तु । प्रसार्य जानुनोर्हस्ता वासनं सिंहरूपकम् ॥ ४४ ॥ गुल्फौ च वृषणस्याधःसीविन्युभयपार्श्वयोः (सीविन्युत्तरपार्श्वयोः) । निवेश्य पादौ हस्ताभ्यां बध्वा भद्रासनं भवेत् ॥ ४५ ॥ सीवि-नीपार्श्वमुभयं गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण तु । निपीड्यासनमेतच्च मुक्तासन मुदीरितम् ॥४६॥ अवष्टभ्य धरां सम्यक्तलाभ्यां हस्तयोर्द्वयोः । कूर्परौ नाभिपार्श्वे तु स्थापयित्वा मयू-रवत् ॥ ४७ ॥ समुन्नतशिरःपादं मयूरासन मिष्यते । वामोरुमूले दक्षाङ्घ्रिंजान्वोर्वेष्टि-

4-39

तपाणिना ॥ ४८ ॥ वामेन वामाङ्गुष्ठं तु गृहीतं मत्स्यपीठकम्। योनिं वामेन सम्पीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ॥ ४९ ॥ ऋजुकायस्समासीनस्सिद्धासनमुदीरितम् । प्रसार्य भुवि पादौ तु दोर्भ्यामङ्गुष्ठमादरात् ॥ ५० ॥ जानूपरि ललाटं तु पश्चिमन्ताण मुच्यते । येन केन प्रकारेण सुखं धार्यं च जायते ॥ ५१ ॥ तत्सुखासन मित्युक्तमशक्तस्तत्समाचरेत् । आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम् ॥ ५२ ॥ यमैश्च नियमैश्चैव आसनैश्च सुसंयतः। नाडीशुद्धिं च कृत्वादौ प्राणायामं समाचरेत् ॥ ५३ ॥ देहमानं स्वाङ्गुलीभिष्षण्णवत्यङ्गुलायतम् । प्राण श्शरीरादधिकोद्वादशाङ्गुलमानतः ॥ ५४ ॥ देहस्थमनिलं देहसमुद्भूतेन वन्हिना । न्यूनं समं वा योगेन कुर्वन्ब्रह्मविदिष्यते ॥५५॥ देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् । त्रिकोणं द्विपदा मन्यच्चतुरश्रं चतुष्पदाम्

॥ ५६ ॥ वृत्तं विहङ्गमानां तु षडश्रं सर्पजन्मनाम् । अष्टाश्रं स्वेदजानां तु तस्मिन्दीपवदुज्ज्वलम् । कन्दस्थानं मनुष्याणा देहमध्यं नवाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम् ॥ ५७ ॥ अण्डाकृति तिरश्चां च द्विजानां च चतुष्पदाम् । तुन्दमध्यं तदिष्टं वै तन्मध्यं नाभि रिष्यते ॥ ५८ ॥ तत्र चक्रं द्वादशारं तेषु विष्ण्वादिमूर्तयः । अहं तत्र स्थितश्चक्रं भ्रामयामि स्वमायया ॥ ५९ ॥ अरेषु भ्रमते जीवः क्रमेण द्विजसत्तम । तन्तुपञ्जरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥ ६० ॥ प्राणाधिरूढश्चरति जीवस्तेन विना नहि । तस्योर्ध्वे कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ॥ ६१ ॥ अष्टप्रकृतिरूपा सा चाष्टधा कुण्डलीकृता । यथावद्वायुसारं च ज्वलनादि च नित्यशः ॥ ६२ ॥ परितः कन्दपार्श्वे तु निरुध्यैव सदा स्थिता । मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ॥ ६३ ॥

योगकालेन मरुता साग्निना बोधिता सती । स्फुरिता हृदयाकाशे नागरूपामहोज्ज्वला ॥ ६४ ॥ अपानाद्व्यङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढ्रस्य तावता । देहमध्यं मनुष्याणां हृन्मध्यं तु चतुष्पदाम् ॥ ६५ ॥ इतरेषां तुन्दमध्ये प्राणापानसमायुताः (नानानाडीसमावृतम्) । (चतुष्प्रकारद्व्ययुते देहमध्ये सुषुम्नया) ॥ ६६ ॥ कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता । पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुरूर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ६७ ॥ ब्रह्मणो विवरं यावद्विद्युदाभासनालकम् । वैष्णवी ब्रह्मनाडी च निर्वाणप्राप्तिपद्धतिः ॥ ६८ ॥ इडा च पिङ्गला चैव तस्याः सव्येतरे स्थिते । इडा समुत्थिता कन्दा द्वामनासापुटावधि ॥ ६९ ॥ पिङ्गला चोत्थितातस्मा द्दक्षनासापुटावधि । गान्धारी हस्तिजिव्हा च द्वे चान्ये नाडिके स्थिते ॥ ७० ॥ पुरतः पृष्ठतस्तस्य वामेतरदृशौ प्रति । पूषायशस्विनीनाड्यौ तस्मा-

देव समुत्थिते ॥ ७१ ॥ सव्येतरश्रुत्यवधिपायुमूलादलम्बुसा । अधोगता शुभा नाडी मेढ्रान्तावधिरायता ॥ ७२ ॥ पादाङ्गुष्ठावधिः कन्दा दधोयाता च कौशिकी । दशप्रकारभूतास्ताः कथिताः कन्दसम्भवाः ॥७३॥ तन्मूला बहवो नाड्यःस्थूलसूक्ष्माश्च नाडिकाः। द्वासप्ततिसहस्राणि स्थूलाः सूक्ष्माश्चनाड्यः (डयः)॥७४॥ सङ्ख्यातुं नैव शक्यन्तेस्थूलमूलाः पृथग्विधाः । यथाश्वत्थदले सक्ष्माः स्थूलाश्चवितितास्तथा ॥ ७५ ॥ प्राणाऽपानौ समानश्च उदानो व्यान एव च । नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ ७६ ॥ चरन्ति दशनाडीषु दशप्राणादिवायवः । प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च द्वयम् ॥७७॥ प्राणएवाथवाज्येष्ठो जीवात्मानं बिभर्तियः । आस्यनासिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम् ॥ ७८ ॥ पादाङ्गुष्ठमिति प्राणस्थानानि द्विजसत्तम । अपानश्चरति ब्रह्मन्गुदमे-

द्धोरुजानुषु ॥ ७९ ॥ समानस्सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थितः । उदानस्सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ॥ ८० ॥ व्यानश्श्रोत्रोरुकट्या श्च गुल्फस्कन्धगलेषु च । नागादि-वायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ॥ ८१ ॥ तुन्दस्थजलमन्नञ्च रसादीनि समीकृतम् । तुन्दमध्यगतःप्राण स्तानि कुर्यात्पृथक्पृथक् ॥ ८२ ॥ इत्यादिचेष्टनं प्राणः करोति च पृथक्स्थितम् । अपानवायुर्मूत्रादेः करोति च विसर्जनम् ॥ ८३ ॥ प्राणापानादिचेष्टादि क्रियते व्यानवायुना । उज्जीर्यते शरीरस्थमुदानेन नभस्वता ॥ ८४ ॥ पोषणादिशरी-रस्य समानः कुरुते सदा । उद्गारादिक्रियो नागः कूर्मोक्ष्यादिनिमीलनः ॥ ८५ ॥ कृकरः क्षुतयोः (क्षपयोः) कर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत् । मृतगात्रस्य शोभादेः धनञ्जयउदा-हृतः ॥ ८६ ॥ नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थानमेव च । चेष्टाश्च विविधास्तेषां ज्ञात्वैव

द्विजसत्तम ॥ ८७ ॥ शुद्धौ यतेत नाडीनां पूर्वोक्तज्ञानसंयुतः । विविक्तदेशमासाद्य सर्वसम्बन्धवर्जितः ॥ ८८ ॥ योगाङ्गद्रव्यसम्पूर्णे तत्र दारुमये शुभे । आसने कल्पिते दर्भकुशकृष्णाजिनादिभिः ॥ ८९ ॥ तावदासनमुत्सेधे तावद्द्वयसमायते । उपविश्यासनं सम्यक्स्वस्तिकादि यथारुचि ॥ ९० ॥ बध्वा प्रागासनं विप्रोऋजुकायस्समाहितः । नासाग्रन्यस्तनयनो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥ ९१ ॥ रसनां तालुनि न्यस्य स्वस्थचित्तो निरामयः । आकुञ्चितशिरः किञ्चिन्निबध्नन्योगमुद्रया ॥ ९२ ॥ हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् । रेचनं पूरणं वायोः शोधनं रेचनं तथा ॥ ९३ ॥ चतुर्भिः क्लेशनं वायोः प्राणायाम उदीर्यते । हस्तेन दक्षिणेनैव पीडयेन्नासिकापुटम् ॥ ९४ ॥ शनैश्शनै रथ बहिःप्रक्षिपेत्पिङ्गलानिलम् । इडया वायुमापूर्य ब्रह्मन्षोडशमात्रया

॥ १५ ॥ पूरितं कुम्भयेत्पश्चाच्चतुष्षष्ठया तु मात्रया । द्वात्रिंशन्मात्रया सम्यग्रेचयेत्पिङ्गलानिलम् ॥ १६ ॥ एवं पुनःपुनः कार्यं व्युत्क्रमानुक्रमेण तु । सम्पूर्णकुम्भवद्देहं कुम्भयेन्मातरिश्वना ॥ १७ ॥ (पूरणान्नाडयस्सर्वाः पूर्यन्ते मातरिश्वना) । एवं कृते सति ब्रह्मंश्चरन्ति दश वायवः ॥ १८ ॥ हृदयाम्भोरुहञ्चापि व्याकोचं भवति स्फुटम् । तत्र पश्येत्परात्मानं वासुदेवमकल्मषम् ॥ १९ ॥ प्रातर्माध्यन्दिने साय मर्धरात्रे च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ १०० ॥ एकाहमात्रं कुर्वाणस्सर्वपापैः प्रमुच्यते । संवत्सरत्रयादूर्ध्वं प्राणायामपरो नरः ॥ १०१ ॥ योगसिद्धो भवेद्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः । अल्पाशी स्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥ १०२ ॥ अपमृत्युमतिक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात् । प्रस्वेदजननं यस्य प्राणायामस्तु सोऽधमः

॥ १०३ ॥ कम्पनं वपुषो यस्य प्राणायामेषु मध्यमः । उत्थानं वपुषो यस्य स उत्तम उदाहृतः ॥ १०४ ॥ अधमे व्याधिपापानां नाशस्स्या न्मध्यमे पुनः । पापरोगमहा-व्याधिनाशःस्या दुत्तमेपुनः ॥ १०५ ॥ अल्पमूत्रोऽल्पविष्ठश्च लघुदेहो मिताशनः । पट्विन्द्रियः पटुमतिः कालत्रयविदात्मवान् ॥ १०६ ॥ रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भीकर-णमेव यः । करोति त्रिषु कालेषु नैव तस्यास्ति दुर्लभम् ॥ १०७ ॥ नाभिकन्दे च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नवान् । धारयेन्मनसा प्राणान्सन्ध्याकालेषु वा सदा ॥ १०८ ॥ सर्वरोगैर्विनिर्मुक्तो जीवेद्योगी गतक्लमः । कुक्षिरोगविनाशःस्या न्नाभिकन्देषु धारणात् ॥ १०९ ॥ नासाग्रे धारणाद्दीर्घमायुः स्याद्देहलाघवम् । ब्राह्मे मुहूर्ते सम्प्राप्ते वायुमा-कृष्यजिह्वया ॥ ११० ॥ पिबतस्त्रिषु मासेषु वाक्सिद्धिर्महती भवेत् । अभ्यासतश्च

षण्मासान्महारोगविनाशनम् ॥ १११ ॥ यत्रयत्र धृतो वायुरङ्गे रोगादिदूषिते । धारणादेव मरुतस्तत्तदारोग्यमश्नुते ॥ ११२ ॥ मनसो धारणादेव पवनो धारितो भवेत् । मनसः स्थापने हेतुरुच्यते द्विजपुङ्गव ॥ ११३ ॥ करणानि समाहृत्य विषयेभ्यःसमाहितः । अपानमूर्ध्वमाकृष्येदुदरोपरि धारयेत् ॥ ११४ ॥ बध्नन्कराभ्यां श्रोत्रादिकरणानि यथातथम् । युञ्जानस्य यथोक्तेन वर्त्मना स्ववशं मनः ॥ ११५ ॥ मनोवशात्प्राणवायुः (मनःकृष्टश्चवै वायुः) स्ववशे स्थाप्यते सदा । नासिकापुटयोः प्राणः पर्यायेण प्रवर्तते ॥ ११६ ॥ तिस्रश्चनाडिकास्तासु स यावन्तं चरत्ययम् । शङ्खिनीविवरे याम्ये प्राणः प्राणभृतां सताम् ॥ ११७ ॥ तावन्तं च पुनः कालं सौम्ये चरति सन्ततम् । इत्थं क्रमेण चरता वायुना वायुजिन्नरः ॥ ११८ ॥ अहश्च रात्रिं पक्षंच मास मृत्वयनादिकम् ।

अन्तर्मुखो विजानीया त्कालभेदं समाहितः ॥ ११९ ॥ अङ्गुष्ठादिस्वावयवस्फुरणादर्श-नेरपि । अरिष्टैर्जीवितस्यापि जानीयात्क्षयमात्मनः ॥ १२० ॥ ज्ञात्वा यतेत कैवल्य-प्राप्तये योगवित्तमः । पादाङ्गुष्ठे कराङ्गुष्ठे स्फुरणं यस्य नश्रुतिः ॥ १२१ ॥ तस्य संव-त्सरादूर्ध्वं जीवितस्यक्षयो भवेत् । मणिबन्धे तथा गुल्फे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥१२२॥ षाण्मासावधिरेतस्य जीवितस्य स्थितिर्भवेत् । कूर्परे स्फुरणं यस्य तस्य त्रैमासिकी स्थितिः ॥ १२३ ॥ कौक्षिमेहनपार्श्वे च स्फुरणानुपलम्भने । मासावधिर्जीवितस्य तद-र्धस्यतुदर्शने ॥ १२४ ॥ आश्रिते जठरद्वारे दिनानिदशजीवितम् । ज्योतिः खद्योत-वद्यस्य तदर्धं तस्य जीवितम् ॥ १२५ ॥ जिव्हाग्रादर्शने त्रीणि दिनानि स्थितिरात्मनः । ज्वालाया दर्शनेमृत्युर्द्विदिनेभवतिध्रुवम् ॥ १२६ ॥ एवमादीन्यरिष्टानि दृष्ट्वायुःक्षयका-

रणम् । निश्श्रेयसाय युञ्जीत जपध्यानपरायणः ॥ १२७ ॥ मनसा परमात्मानं ध्यात्वा तद्रूपतामियात् । यद्यष्टादशभेदेषु मर्मस्थानेषु धारणम् ॥ १२८ ॥ स्थानात्स्थानं समाकृष्य प्रत्याहारः सउच्यते । पादाङ्गुष्ठं तथा गुल्फं जङ्घामध्यं तथैव च ॥ १२९ ॥ मध्यमूर्वोश्च मूलं च पायु हृदय मेव च । मेहनं देहमध्यं च नाभिं च गल कूर्परम् ॥ १३० ॥ तालुमूलं च मूलं च घ्राणस्या क्ष्योश्चमण्डलम् । भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च मूलमूर्ध्वं च जानुनी ॥१३१॥ मूलं च करयोर्मूलं महान्त्येतानि वै द्विज। पञ्चभूतमये देहे भूतेष्वेतेषु पञ्चसु ॥१३२॥ मनसो धारणं यत्तद्युक्तस्य च यमादिभिः । धारणा सा च संसारसागरोत्तारकारणम् ॥ १३३ ॥ आजानुपादपर्यन्तं पृथिवीस्थानमिष्यते । पित्तला चतुरश्रा च वसुधा वज्रलाञ्छिता ॥१३४॥ स्मर्तव्यापञ्चघटिका स्तत्रारोप्य प्रभञ्जनम् ।

आजानुकटिपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥१३५॥ अर्धचन्द्रसमाकारं श्वेतमर्जुनलाञ्छि-
तम् । स्मर्तव्यमम्भश्श्वसनमारोप्य दशनाडिकाः ॥१३६॥ आदेहमध्यकट्यन्तमग्निस्था-
नमुदाहृतम् । तत्र सिन्दूरवर्णोऽग्निर्ज्वलनं दशपञ्च च ॥ १३७ ॥ स्मर्तव्योनाडिकाःप्राणं
कृत्वा कुम्भे तथेरितम् । नाभेरुपरि नासान्तं वायुस्थानं तु तत्र वै ॥ १३८ ॥ वेदिका-
कारवद्धूम्रो बलवान्भूतमारुतः । स्मर्तव्यः कुम्भकेनैव प्राणमारोप्य मारुतम् ॥ १३९॥
घटिकाविंशतिस्तस्माद्घ्राणाद्ब्रह्मबिलावधि । व्योमस्थानं नभस्तत्र भिन्नाञ्जनसमप्र-
भम् ॥ १४० ॥ व्योम्निमारुतमारोप्य कुम्भकेनैव यत्नवान् । पृथिव्यंशे तु देहस्य
चतुर्बाहुंकिरीटिनम् ॥ १४१ ॥ अनिरुद्धं हरिंयोगी यतेतभवमुक्तये । अबंशे पूरये-
द्योगी नारायणमुदग्रधीः ॥ १४२ ॥ प्रद्युम्नमग्नौ वाय्वंशे सङ्कर्षणमतः परम् । व्योमांशे

परमात्मानं वासुदेवं सदास्मरेत् ॥ १४३ ॥ अचिरादेव तत्प्राप्तिर्युञ्जानस्य न संशयः।
बध्वा योगासनं पूर्वं हृद्देशे हृदयाञ्जलिः ॥ १४४ ॥ नासाग्रन्यस्तनयनो जिह्वां कृत्वा
च तालुनि । दन्तैर्दन्तानसंस्पृश्य ऊर्ध्वकायः समाहितः ॥ १४५ ॥ संयमेच्चेन्द्रियग्रा-
ममात्मबुद्ध्या विशुद्धया । चिन्तनं वासुदेवस्य परस्य परमात्मनः ॥ १४६ ॥ स्वरूप-
व्याप्तरूपस्य ध्यानं कैवल्यसिद्धिदम् । याममात्रं वासुदेवं चिन्तयेत्कुम्भकेन यः ॥१४७॥
सप्तजन्मार्जितं पापं तस्य नश्यति योगिनः । नाभिकन्दात्समारभ्य यावद्धृदयगोच-
रम् ॥ १४८ ॥ जाग्रद्वृत्तिं विजानीयात्कण्ठस्थं स्वप्नवर्तनम् । सुषुप्तं तालुमध्यस्थं तुर्यं
भ्रूमध्यसंस्थितम् ॥ १४९ ॥ तुर्यातीतं परम्ब्रह्म ब्रह्मरन्ध्रे तु लक्षयेत् । जाग्रद्वृत्तिं समा-
रभ्य यावद्ब्रह्मबिलान्तरम् ॥ १५० ॥ तत्रात्मायं तुरीयस्य तुर्यान्ते विष्णुरुच्यते ।

ध्यानेनैव समायुक्तो व्योम्नि चात्यन्तनिर्मले ॥ १५१ ॥ सूर्यकोटिद्युतिरथं नित्योदित मधोक्षजम् । हृदयाम्बुरुहासीनं ध्यायेद्वा विश्वरूपिणम् ॥ १५२ ॥ अनेकाकारखचित मनेकवदनान्वितम् । अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधमण्डितम् ॥ १५३ ॥ नानावर्णधरं देवं शान्तमुग्रमुदायुधम् । अनेकनयनाकीर्णं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ १५४ ॥ ध्यायतो योगिनः सर्वमनोवृत्तिर्विनश्यति । हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं चैतन्यज्योतिरव्ययम् ॥ १५५ ॥ कदम्बगोलकाकारं तुर्यातीतं परात्परम् । अनन्तमानन्दमयं चिन्मयं भास्करं विभुम् ॥ १५६ ॥ निवातदीपसदृशमकृत्रिममणिप्रभम् । ध्यायतो योगिनस्तस्य मुक्ति. करतलेस्थिता ॥ १५७ ॥ विश्वरूपस्य देवस्य रूपं यत्किञ्चिदेव हि । स्थवीयः सूक्ष्म-मन्यद्वा पश्यन्हृदयपङ्कजे ॥ १५८ ॥ ध्यायतो योगिनो यस्तु साक्षादेव प्रकाशते

446

अणिमादिफलं चैव सुखेनैवोपजायते ॥ १५९ ॥ जीवात्मनः परस्यापि यद्येवमुभयोरपि । अहमेव परम्ब्रह्म ब्रह्माहमिति संस्थितिः ॥ १६० ॥ समाधिस्सतु विज्ञेयः सर्ववृत्तिविवर्जितः । ब्रह्म सम्पद्यते योगी न भूयः संसृतिं व्रजेत् ॥ १६१ ॥ एवं विशोध्य तत्त्वानि योगी निस्स्पृहचेतसा । यथा निरिन्धनो वन्हिः स्वयमेव प्रशाम्यते ॥ १६२ ॥ ग्राह्याभावे मनःप्राणो निश्चयज्ञानसंयुतः । शुद्धसत्त्वे परे लीनो जीव स्सैन्धवपिण्डवत् ॥ १६३ ॥ मोहजालकसङ्घाता विश्वं पश्यति स्वप्नवत् । सुषुप्तिवद्यश्चरति स्वभावपरिनिश्चलः ॥ १६४ ॥ निर्वाणपादमाश्रित्य योगी कैवल्यमश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमदइति शान्तिः ॥ इति त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सीतोपनिषत् ॥ (आथर्वणी) इच्छाज्ञानक्रियाशक्तित्रयं यद्भावसाधनम् । तद्ब्रह्मसत्तासामान्यं सीतातत्त्वमुपास्महे ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ देवा हवै प्रजापतिमब्रुवन् का सीता किं रूपमिति । सहोवाचप्रजापतिः सा सीतेति । मूलप्रकृतिरूपत्वात्सासीताप्रकृतिस्स्मृता । प्रणवप्रकृतिरूपत्वात्सासीताप्रकृतिरित्युच्यते । सीता इति त्रिवर्णात्मा साक्षान्मायामयाभवेत् । विष्णुः प्रपञ्चबीजञ्च माया ईकार उच्यते । सकारस्सत्यममृतं प्राप्तिः स्सोमश्च कीर्त्यते । तकारस्तारलक्ष्म्या च वैराजः प्रस्तरः स्मृतः । ईकाररूपिणी सोमामृतावयवदिव्यालङ्कारस्रङ्मौक्तिकाद्याभरणालङ्कृता महामायाऽव्यक्तरूपिणी व्यक्ता भवति । प्रथमा शब्दब्रह्ममयी स्वाध्यायकाले प्रसन्ना उद्भवा नराकात्मिका-(उद्भावनकरीकात्मिका)द्वितीया भूतले हलाग्रे समुत्पन्ना तृतीया ईकाररुपिणीअव्यक्त-

स्वरूपा भवतीति सीता इत्युदाहरन्तिशौनकीये। श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदानन्दकारिणी। उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम्। सीता भगवती ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिता। प्रणवत्वात्प्रकृतिरिति वदन्तिब्रह्मवादिन इति। अथतो ब्रह्मजिज्ञासेति च। सा सर्ववेदमयी सर्वदेवमयी सर्वलोकमयी सर्वकीर्तिमयी सर्वधर्ममयी सर्वाधारकार्यकारणमयी महालक्ष्मीर्देवेशस्य भिन्नाभिन्नरूपा चेतनाचेतनात्मिका ब्रह्मस्थावरात्मा तद्गुणकर्मविभागभेदाच्छरीररूपा देवर्षिमनुष्यगन्धर्वरूपा असुरराक्षसभूतप्रेतापिशाचभूतादिभूतशरीररूपा भूतेन्द्रियमनःप्राणरूपेतिच विज्ञायते॥ सा देवी त्रिविधा भवति शक्त्यात्मना इच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिः साक्षाच्छक्तिरिति॥ इच्छाशक्तिस्त्रिविधा भवति। श्रीभूमिनीलात्मिका भद्ररूपिणी प्रभावरूपिणी सोमसूर्याग्निरूपा भवति। सोमात्मिका ओषधीनां

प्रभवति कल्पवृक्षपुष्पफललतागुल्मात्मिका औषधभेषजात्मिका अमृतरूपा देवानां मह-
स्तोमफलप्रदा अमृतेनतृप्तिंजनयन्तीदेवाना मन्नेन पशूनां तृणेन तत्तज्जीवानां सूर्या-
दिसकलभुवनप्रकाशिनी दिवाचरात्रिः कालकलानिमेषमारभ्य घटिकाष्टयामदिवसवार-
रात्रिभेदेन पक्षमासर्त्वयनसंवत्सरभेदेन मनुष्याणां शतायुःकल्पनया प्रकाशमाना चिर-
क्षिप्रव्यपदेशेन निमेषमारभ्य परार्धपर्यन्तं कालचक्रं जगच्चक्रमित्यादिप्रकारेण चक्रव-
त्परिवर्तमाना । सर्वस्यैतस्यैव कालस्य विभागविशेषाः प्रकाशरूपाः कालरूपा भवन्ति।
अग्निरूपा अन्नपानादिप्राणिनां क्षुत्तृष्णात्मिका देवानां म(मु)खरूपा वनौषधीनां शीतो-
ष्णरूपा काष्ठेष्वन्तर्बहिश्च नित्यानित्यरूपा भवति । श्रीदेवी त्रिविधं रूपं कृत्वा भग-
वत्सङ्कल्पानुगुण्येन लोकंरक्षणार्थं रूपं धारयति । श्रीरिति लक्ष्मीरिति लक्ष्यमाणा भव-

तीति विज्ञायते । भूदेवीससागराम्भस्ससप्तद्वीपा वसुन्धरा भूरादिचतुर्दशभुवनानामाधाराधेया प्रणवात्मिका भवति । नीलाचमुखविद्युन्मालिनीसर्वौषधीनां सर्वप्राणिनां पोषणार्थसर्वरूपा भवति । समस्तभुवनस्याधोभागे जलाकारात्मिका मण्डूकमयेति भुवनाधारेति विज्ञायते ॥ क्रियाशक्तिस्वरूपं हरेर्मुखान्नादः । तन्नादाद्बिन्दुः । बिन्दोरोङ्कारः । ओङ्कारात्परतोरामवैखानसपर्वतः । तत्पर्वते कर्मज्ञानमयीभि र्बहुशाखा भवन्ति । तत्र त्रयीमयँ शास्त्र माद्यं सर्वार्थ दर्शनम् । ऋग्यजुस्सामरूपत्वात्त्रयीति परिकीर्तिता । कार्यसिद्धेन चतुर्द्धापरिकीर्तिता । ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसस्तथा । चातुर्होत्रप्रधानत्वाल्लिङ्गादित्रितयं त्रयी । अथर्वाङ्गिरसं रूपं सामऋग्यजुरात्मकम् । तथादिशन्त्याभिचारसामान्येन पृथक्पृथक् । एकविंशतिशाखायामृग्वेदः परिकीर्तितः ।

शतं च नवशाखासुयजुषामेव जन्मनाम् । साम्नस्सहस्रशाखास्स्युः पञ्चशाखाअथर्वणः । वैखानसमत स्तस्मि न्नादौ प्रत्यक्षदर्शनम् । स्मर्यते मुनिभिर्नित्यं वैखानस मतः परम् ॥ कल्पो व्याकरणं शिक्षानिरुक्तंज्योतिषं छन्दः । एतानि षडङ्गानि । उपाङ्गमयनं चैव मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मज्ञसेवितार्थं च वेदवेदोऽधिकं तथा । निबन्धास्सर्वशाखा च समयाचारसङ्गतिः । धर्मशास्त्रं महर्षीणामन्तःकरणसम्भृतम् । इतिहासपुराणाख्यमुपाङ्गश्चप्रकीर्तितः । वास्तुवेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्च तथा मुने । आयुर्वेदश्चपञ्चैते उपवेदाः प्रकीर्तिताः । दण्डो नीतिश्च वार्ता च विद्या वायुजयःपरः । एकविंशतिभेदोऽयं स्वप्रकाशः प्रकीर्तितः । वैखानसऋषेः पूर्वं विष्णोर्वाणी समुद्भवेत् । त्रयीरूपेण सङ्कल्प्य इत्थं देही विजृम्भते । सङ्ख्यारूपेण सङ्कल्प्य वैखानसऋषेः पुरा ।

उदितो यादृशः पूर्वं तादृशंशृणुमेऽखिलम् । शश्वद्ब्रह्ममयं रूपं क्रियाशक्तिरुदाहृता ॥
साक्षाच्छक्तिर्भगवतःस्मरणमात्ररूपाविर्भावप्रादुर्भावात्मिका निग्रहानुग्रहरूपा शान्तितेजोरूपा व्यक्ताव्यक्तकारणचरणसमग्रावयवमुखवर्णभेदाभेदरूपा भगवत्सहचारिणी अनपायिनी अनवरतसहाश्रयिणी उदितानुदिताकारा निमेषोन्मेषसृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहादिसर्वशक्तिसामर्थ्यात्साक्षाच्छक्तिरितिगीयते । इच्छाशक्तिस्त्रिविधा प्रलयावस्थायां विश्रमणार्थं भगवतो दक्षिणवक्षस्थले श्रीवत्साकृतिर्भूत्वा विश्रमयतीतिसायोगशक्तिः । भोगशक्तिर्भोगरूपा कल्पवृक्षकामधेनुचिन्तामणिशङ्खपद्मनिध्यादिनवनिधिसमाश्रिता भगवदुपासकानांकामनयाअकामनयावाभक्तियुक्ता नरं नित्यनैमितिककर्मभिरग्निहोत्रादिभिर्वा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिभिर्वालमनण्वपि गोपुरप्रा-

कारादिभि र्विमानादिभिस्सह भगवद्विग्रहार्चापूजोपकरणैरर्चनै स्स्नानादिभिर्वा पितृपूजादिभि रन्नपानादिभिर्वा भगवत्प्रीत्यर्थं मुक्त्वा सर्वं क्रियते । अथातो वीरशक्तिश्चतुर्भुजाऽभयवरदपद्मधरा किरीटाभरणयुता सर्वदेवैःपरिवृता कल्पतरुमूलेचतुर्भिर्गजैरत्नघटैरमृतजलैरभिषिच्यमाना सर्वदेवतैर्ब्रह्मादिभिर्वन्द्यमाना अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुता सम्मुखेकामधेनुनास्तूयमाना वेदशास्त्रादिभिस्तूयमाना जयाद्यप्सरस्त्रीभिःपरिचर्यमाणा आदित्यसोमाभ्यांदीपाभ्यांप्रकाश्यमाना तुम्बुरुनारदादिभिर्गीयमाना राकासिनीवालीभ्यांछत्रेण ह्लादिनीमायाभ्याचामरेण स्वाहास्वधाभ्यांव्यजनेन भृगुपुण्यादिभिरभ्यर्च्यमाना देवी दिव्यसिह्मासनेपद्मासनारूढा सकलकारणकार्यकरी लक्ष्मीर्देवस्य पृथग्भवनकल्पना । अलञ्चकार स्थिरा प्रसन्नलोचना सर्वदेवतैःपूज्यमाना

वीरलक्ष्मीरिति विज्ञायतइत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरितिशान्तिः ॥ इति सीतोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ योगचूडामण्युपनिषत् ॥ ॐ मूलाधारादिषट्चक्रं सहस्रारोपरिस्थितम् । योगज्ञानैकफलकं रामचन्द्रपदंभजे ॥ आप्यायन्त्विति शान्तिः । योगचूडामणिं वक्ष्ये योगिनां हितकाम्यया । कैवल्यसिद्धिदं गूढं सेवितं योगवित्तमैः ॥ १ ॥ आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा । ध्यानं समाधि रेतानि योगाङ्गानि भवन्तिषट् ॥ २ ॥ एकं सिद्धासनं प्रोक्तं द्वितीयं कमलासनम् । षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ॥ ३ ॥ स्वदेहे यो न जानाति तस्य सिद्धिः कथं भवेत् । चतुर्दलं स्या दाधारं स्वाधिष्ठानं च षट्दलम् ॥ ४ ॥ नाभौ दशदलं पद्मं हृदयेद्वादशारकम् । षोडशारं

विशुद्धाख्यं भ्रूमध्ये द्विदलं तथा ॥ ५ ॥ सहस्रदलसङ्ख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथि । आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ६ ॥ योनिस्थानं द्वयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते । कामाख्यं तु गुदस्थाने पङ्कजं तु चतुर्दलम् ॥ ७ ॥ तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता । तस्यमध्ये महालिङ्गं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥ ८ ॥ नाभौ तु मणिवद्बिम्बं यो जानाति स योगवित् । तप्तचामीकराभासं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ९ ॥ त्रिकोणं तत्पुरं वन्हेरधोमेढ्रा त्प्रतिष्ठितम् । समाधौ परमञ्ज्योति रनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १० ॥ तस्मिन्दृष्टे महायोगे यातायातो न विद्यते । स्वशब्देन भवे त्प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयः ॥ ११ ॥ स्वाधिष्ठानाश्रयादस्मा न्मेढ्रमेवाभिधीयते । तन्तुना मणिवत्प्रोतो योत्रकन्दस्सुषुम्नया ॥ १२ ॥ तन्नाभिमण्डले चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम् ।

451

द्वादशारे महाचक्रे पुण्यपापविवर्जिते ॥ १३ ॥ तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति । उर्ध्वमेढ्रा दधोनाभेः कन्दे योनिः खगाण्डवत् ॥ १४ ॥ तत्र नाड्यस्समुत्पन्ना स्सहस्राणां द्विसप्ततिः । तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृता ॥ १५ ॥ प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तासु दश स्मृताः । इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयगा ॥ १६ ॥ गान्धारी हस्तिजिव्हा च पषा चैव यशस्विनी । अलम्बुसा कुहू श्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥ १७ ॥ एतन्नाडीमहाचक्रं ज्ञातव्यं योगिभिस्सदा। इडा वामे स्थिता भागे दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १८ ॥ सुषुम्ना मध्यदेशेतु गान्धारी वामचक्षुषि । दक्षिणे हस्तिजिव्हा च पूषा कर्णे च दक्षिणे ॥ १९ ॥ यशस्विनी वामकर्णे चानने चाप्यलम्बुसा । कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने तु शङ्खिनी ॥ २० ॥ एवं द्वारं समा-

श्रित्य तिष्ठन्ते नाडयः क्रमात् । इडापिङ्गलासौषुम्नाः प्राणमार्गे च संस्थिताः ॥ २१ ॥ सततं प्राणवाहिन्य स्सोमसूर्याग्निदेवताः । प्राणापानसमानाख्याव्यानोदानौच वायवः ॥ २२ ॥ नागः कूर्मोऽथकृकरो देवदत्तो धनञ्जयः । हृदि प्राण स्स्थितो नित्य मपानो गुदमण्डले ॥ २३ ॥ समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः । व्यान स्सर्वशरीरे तु प्रधानाः पञ्चवायवः ॥ २४ ॥ उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने तथा । कृकरः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ॥ २५ ॥ न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनञ्जयः। एते नाडीषु सर्वासु भ्रमन्ते जीवजन्तवः ॥ २६ ॥ आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथा चलति कन्दुकः । प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न तिष्ठति ॥ २७ ॥ प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वञ्च धावति । वामदक्षिणमार्गाभ्यां चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥ २८ ॥ रज्जुबद्धो यथा

452

श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः। गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कर्षति ॥२९॥ प्राणापान-वशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च गच्छति। अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानेन (पानंच) कर्षति ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वाधस्संस्थितावेतौ यो जानाति स योगवित्। हङ्कारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥ ३१ ॥ हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा। षट्छतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ३२ ॥ एतत्सङ्ख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा। अजपानामगायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ३३ ॥ अस्या स्सङ्कल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते। अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ३४ ॥ अनयासदृशं ज्ञानं न भूतं न भविष्यति। कुण्डलिन्यां समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी ॥ ३५ ॥ प्राणविद्या महाविद्या यस्तां वेत्ति स वेदवित्। कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिरष्टधाकुण्डलाकृतिः ॥३६॥

ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति । येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मद्वारमनामयम्
॥ ३७ ॥ मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी । प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा
मरुता सह ॥ ३८ ॥ सूचीव द्गात्रमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया । उद्घाटयेत्कवाटं तु
यथाकुञ्चिकयागृहम् । कुण्डलिन्यां तथा योगी मोक्षद्वारं प्रभेदयेत् ॥ ३९ ॥ कृत्वा
सम्पुटितौ करौ दृढतरं बध्वा तु पद्मासनं गाढं वक्षसि सन्निधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चे-
ष्टितम् । वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोच्चारयेत्पूरितं मुञ्चन्प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्ति-
प्रभावान्नरः ॥ ४० ॥ अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमसञ्जातवारिणा । कट्वम्ललवण-
त्यागी क्षीरभोजन माचरेत् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः ॥
अब्दादूर्ध्वं भवेत्सिद्धो नात्रकार्या विचारणा ॥ ४२ ॥ सुस्निग्धमधुराहार श्चतुर्थांश

विवर्जितः। भुञ्जते शिवसम्प्रीत्या मिताहारी स उच्यते ॥ ४३ ॥ कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्ति रष्टधा कुण्डलाकृतिः । बन्धनाय च मूढानां योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ४४ ॥ महामुद्रा नभोमुद्रा वो (उ) (ओ) डयाणं च जलन्धरम् । मूलबन्धं च यो वेत्ति स योगीमुक्तिभाजनम् ॥ ४५ ॥ पार्ष्णिघातेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद्दृढम् । अपानमूर्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोविधीयते ॥ ४६ ॥ अपानप्राणयोरैक्यं क्षयान्मूत्रपुरीषयोः । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ॥ ४७ ॥ ओ (उ) ड्याणं कुरुते यस्मा दविश्रान्तं महाखगः । ओ (उ) ड्डियाणं तदेव स्या न्मृत्युमातङ्गकेसरी ॥ ४८ ॥ उदरात्पश्चिमन्ताण मधोनाभेर्निगद्यते । ओ (उ) ड्याण मुदरे बन्ध स्तत्र बन्धो विधीयते ॥४९॥ बध्नाति हि शिरोजात मधोगामि नभोजलम् । ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघना-

शनः ॥ ५० ॥ जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे । न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥ ५१ ॥ कपालकुहरे जिह्वाप्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टि र्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ५२ ॥ न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा । न च मूर्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ५३ ॥ पीड्यते न च रोगेण लिप्यते न स कर्मभिः । बाध्यते न च केनापि यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ५४ ॥ चित्तं चरति खे यस्मा ज्जिह्वा चरति खे यतः । तेनेयं खेचरी मुद्रा सर्वसिद्धनमस्कृता ॥ ५५ ॥ बिन्दुमूलशरीराणि सिरास्त(य)त्र प्रतिष्ठिताः । भावयन्ती शरीराणि आपादतलमस्तकम् ॥ ५६ ॥ खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः । न तस्य क्षीयते बिन्दुः कामिन्यालिङ्गितस्य च ॥ ५७ ॥ यावद्बिन्दुः स्थितोदेहे तावन्मृत्युभयं कुतः । याव-

454

द्दृष्ट्वा नभोमुद्रा तावद्बिन्दु र्न गच्छति ॥ ५८ ॥ ज्वलितोऽपि यथा बिन्दु स्सम्प्राप्तश्च-हुताशनम् । व्रजत्यूर्ध्वंगत श्शक्त्या निरुद्धोयोनिमुद्रया ॥ ५९ ॥ स पुनर्द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहितस्तथा । पाण्डरं शुक्लमित्याहु र्लोहिताख्यं महारजः ॥ ६० ॥ सिन्दूरव्रा-तसङ्काशं रविस्थानस्थितं रजः । शशिस्थानस्थितं शुक्लं तयोरैक्यं सुदुर्लभम् ॥ ६१ ॥ बिन्दुर्ब्रह्मा रजःशक्ति र्बिन्दुरिन्दू रजोरविः। उभयोःसङ्गमादेव प्राप्यतेपरमम्पदम् ॥६२॥ वायुना शक्तिचालेन प्रेरितं च यथा रजः । यातिबिन्दु स्सदैकत्वं भवेद्दिव्यवपुस्तदा ॥ ६३ ॥ शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रज स्सूर्येण सङ्गतम् । तयोस्समरसैकत्वं यो जानाति स योगवित् ॥ ६४ ॥ शोधनं नाडिजालस्य चालनं चन्द्रसूर्ययोः। रसानां शोषणं चैव महामुद्राभिधीयते ॥ ६५ ॥ वक्षोन्यस्तहनुः प्रपीड्य सुचिरं योनिं च वामाङ्घ्रिणा

हस्ताभ्या मनुधारय न्प्रसरितं पादं तथा दक्षिणम् । आपूर्यश्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै-
रेचये देतद्व्याधिविनाशिनी सुमहती मुद्रा नृणां कथ्यते ॥ ६६ ॥ चन्द्रांशेन सम-
भ्यस्य सूर्यांशेनाऽभ्यसेत्पुनः । या तुल्या तु भवेत्सङ्ख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत् ॥६७॥
न हि पथ्यमपथ्यं वा रसा स्सर्वेऽपि नीरसाः । अतिभुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्यते
॥ ६८ ॥ क्षयकुष्ठगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः । तस्य रोगाः क्षयं यान्ति महामुद्रां
तु योऽभ्यसेत् ॥ ६९ ॥ कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम् । गोपनीया प्रय-
त्नेन न देया यस्य कस्यचित् ॥ ७० ॥ पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोधरः । नासा-
ग्रदृष्टिरेकान्ते जपे दोङ्कार मव्ययम् ॥ ७१ ॥ ओं नित्यं शुद्धं बुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनं
निराख्यात मनादिनिधन मेकं तुरीयं यद्भूतं भवद्भविष्यत् परिवर्तमानं सर्वदा

ऽनवच्छिन्नं परम्ब्रह्म तस्माज्जाता परा शक्तिः स्वयञ्ज्योतिरात्मिका । आत्मनआका-शस्सम्भूतः।आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यःपृथिवी । एतेषां पञ्चभूतानां पतयः पञ्च सदाशिवेश्वररुद्रविष्णुब्रह्माणश्चेति । तेषां ब्रह्मविष्णुरुद्रा श्चोत्पत्तिस्थिति-लयकर्तारः । राजसोब्रह्मा सात्त्विकोविष्णु स्तामसोरुद्रइति । एते त्रयो गुणयुक्ताः । ब्रह्मा देवानां प्रथमस्सम्बभूव । धाता च सृष्टौ विष्णुश्च स्थितौ रुद्रश्च नाशे भोगाय चन्द्रः प्रथमजा बभूवुः । एतेषा ब्रह्मणो लोका देवतिर्यङ्नरस्थावराश्च जायन्ते । तेषां मनु-ष्यादीनां पञ्चभूतसमवायःशरीरम् । ज्ञानकर्मेन्द्रियै र्ज्ञानविषयैः प्राणादिपञ्चवायुमनो-बुद्धिचित्ताहङ्कारैः स्थूलकल्पितै स्सोऽपि स्थूलप्रकृतिरित्युच्यते । ज्ञानकर्मेन्द्रियै र्ज्ञान-विषयैः प्राणादिपञ्चवायुमनोबुद्धिभिश्च सूक्ष्मस्थोऽपि लिङ्गमेवेत्युच्यते । गुणत्रययुक्तं

कारणम् । सर्वेषामेवं त्रीणि शरीराणि वर्त्तन्ते । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाश्चे त्यवस्थाश्चतस्रः । तासामवस्थाना मधिपतयश्चत्वारः पुरुषाविश्वतैजसप्राज्ञात्मानश्चेति । विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् । आनन्दभुक्तथा प्राज्ञः सर्वसाक्षी त्यतःपरः ॥ ७२ ॥ प्रणवः सर्वदा तिष्ठेत्सर्वजीवेषु भोगतः । अभिरामस्तु सर्वासु ह्यवस्थासु ह्यधोमुखः ॥ ७३ ॥ अकारउकारमकारश्चेतित्रयोवर्णा स्त्रयोवेदा स्त्रयोलोका स्त्रयोगुणा स्त्रयोऽक्षराणि त्रयस्स्वराः एवम्प्रणवःप्रकाशते । अकारो जाग्रतिनेत्रे वर्तते सर्वजन्तुषु । उकारः कण्ठतस्स्वप्ने मकारो हृदि सुप्तितः ॥ ७४ ॥ विराड्विश्वस्थूल श्चाकारः । हिरण्यगर्भस्तैजससूक्ष्मश्च उकारः । कारणाव्याकृतप्राज्ञश्च मकारः । अकारोराजसो रक्तो ब्रह्मा चेतन उच्यते । उकारस्सात्त्विकः शुक्लो विष्णुरित्यभिधीयते ॥ ७५ ॥ मकार-

स्तामसः कृष्णो रुद्रश्चेति तथोच्यते। प्रणवात्प्रभवो ब्रह्मा प्रणवात्प्रभवो हरिः॥ ७६॥ प्रणवात्प्रभवो रुद्रः प्रणवोहिपरोभवेत्। अकारेलीयतेब्रह्माह्युकारेलीयतेहरिः ॥ ७७ ॥ मकारेलीयतेरुद्रः प्रणवो हि प्रकाशते । ज्ञानिना मूर्ध्वगो भूयादज्ञानेस्यादधोमुखः ॥ ७८ ॥ एवं वै प्रणवस्तिष्ठे द्यस्तं वेद स वेदवित् । अनाहतस्वरूपेण ज्ञानिना मूर्ध्वगोभवेत् ॥ ७९ ॥ तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । प्रणवस्य ध्वनिस्तद्व त्तदग्रं ब्रह्म चोच्यते ॥ ८० ॥ ज्योतिर्मयं तदग्रं स्या दवाच्यं बुद्धिसूक्ष्मतः। दद्दशुर्ये महात्मानो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ८१ ॥ जाग्रन्नेत्रद्वयोर्मध्ये हंस एव प्रकाशते। सकारः खेचरी प्रोक्त स्त्वम्पदंचेति निश्चितम् ॥ ८२ ॥ हकारः परमेश स्स्या त्तत्पदं चेति निश्चितम्। सकारो ध्यायते जन्तु र्हकारो हि भवेद्ध्रुवम् ॥ ८३ ॥ इन्द्रि-

यैर्बध्यते जीव आत्मा चैत्र न बध्यते । ममत्वेन भवेज्जीवो निर्ममत्वेन केवलः ॥८४॥ भूर्भुवस्स्वरिमेलोका स्सोमसूर्याग्निदेवताः । यस्यमात्रासु तिष्ठन्ति तत्परञ्ज्योतिरोमिति ॥८५॥ क्रिया इच्छा तथा ज्ञानं ब्राह्मी रौद्री च वैष्णवी । त्रिधा मात्रास्थितिर्यत्र तत्परञ्ज्योतिरोमिति ॥८६॥ वचसा तज्जपेन्नित्यं वपुषा तत्समभ्यसेत् । मनसा तज्जपेन्नित्यं तत्परञ्ज्योतिरोमिति ॥ ८७ ॥ शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि यो जपेत्प्रणवं सदा । न स लिप्यति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥८८॥ चले वाते चलो बिन्दु र्निश्चले निश्चलो भवेत् । योगीस्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरुन्धयेत् ॥८९॥ यावद्वायु स्थितो देहे तावज्जीवो न मुञ्चति । मरणं तस्य निष्क्रान्ति स्ततो वायुं निरुन्धयेत् (निरोधयेत्) ॥९०॥ यावद्वायुस्थितोदेहे तावज्जीवो न मुञ्चति । यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः ॥ ९१ ॥ अल्पकालभया-

456

द्रह्मा प्राणायामपरो भवेत् । योगिनो मुनयश्चैव ततः प्राणान्निरोधयेत् ॥ १२ ॥ षड्विं-शदङ्गुली हंसः प्रयाणं कुरुते बहिः । वामदक्षिणमार्गेण प्राणायामो विधीयते ॥ १३ ॥ शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसङ्ग्रहणक्षमः ॥१४॥ बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् । धारयेद्वा यथाशक्त्या भूय स्सूर्येण रेचयेत् ॥१५॥ अमृतोदधिसङ्काशं गोक्षीरधवलोपमम् । ध्यात्वा चन्द्रमसं बिम्बं प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ १६ ॥ स्फुरत्प्रज्वलसञ्ज्वालापूज्य मादित्यमण्डलम् । ध्यात्वाहृदिस्थितं योगी प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ १७ ॥ प्राणं चे दिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्याचन्द्रमसो रनेन विधिना बिन्दु-द्वयं ध्यायतः शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनो मासद्वयादूर्ध्वतः ॥ १८ ॥ यथेष्ट-

धारणं वायोरनलस्य प्रदीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥ ९९॥
प्राणो देहस्थितो याव दपानं तु निरुन्धयेत् । (निरोधयेत् ।) एकश्वासमयी मात्रा
ऊर्ध्वाधो गगने गतिः ॥ १०० ॥ रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः प्रणवात्मकः । प्राणा-
यामो भवेदेवं मात्रा द्वादशसंयुतः ॥ १०१ ॥ मात्राद्वादश संयुक्तौ दिवाकरनिशा-
करौ । दोषजाल मबध्नन्तौ ज्ञातव्यौ योगिभि स्सदा ॥ १०२ ॥ पूरकं द्वादशं
कुर्या त्कुम्भकं षोडशं भवेत् । रेचकं दश चोङ्कारः प्राणायाम स्स उच्यते ॥ १०३ ॥
अधमे द्वादशा मात्रा मध्यमे द्विगुणा मता । उत्तमे त्रिगुणाप्रोक्ता प्राणायामस्य
निर्णयः ॥ १०४ ॥ अधमे स्वेदजननं कम्पोभवति मध्यमे । उत्तमे स्थानमाप्नोति ततो
वायुं निरुन्धयेत् ॥ १०५ ॥ बद्धपद्मासनो योगी नमस्कृत्य गुरुं शिवम् । नासाग्रदृष्टि-

457

रेकाकी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥१०६॥ द्वाराणां नव सन्निरुध्य मरुतं लब्ध्वा (बध्वा) दृढां धारणा नीत्वा कालमपानवह्निसहितं शक्त्यासमं चालितम् । आत्मध्यानयुतस्त्वनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि स्थिरं यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गो न संस्तूयते ॥ १०७ ॥ प्राणायामो भवेदेवं पातकेन्धनपावकः । भवोदधिमहासेतुः प्रोच्यते योगिभिस्सदा ॥ १०८ ॥ आसनेन रुजं हन्ति प्राणायामेन पातकम् । विकारं मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ॥ १०९ ॥ धारणाभिर्मनोधैर्यं याति चैतन्यमद्भुतम् । समाधौ मोक्षमाप्नोति त्यक्त्वाकर्म शुभाशुभम् ॥ ११० ॥ प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः । प्रत्याहारद्विषट्केन जायते धारणा शुभा ॥ १११ ॥ धारणाद्वादशं प्रोक्तं ध्यानं योगविशारदैः । ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥ ११२ ॥ यत्समाधौ पर-

ज्योति रनन्तं विश्वतोमुखम्। तस्मिन्दृष्टे क्रियाकर्म यातायातो न विद्यते ॥ ११३ ॥ सम्बद्धासनमेढ्रमङ्घ्रियुगलं कर्णाक्षिनासापुटद्वारानङ्गुलिभिर्नियम्य पवनं वक्रेणवा पूरितम्। बध्वा वक्षसि बह्वपानसहितं मूर्ध्नि स्थितं धारये देवं यान्ति विशेषतत्त्वसमतां योगीश्वरा स्तन्मनः ॥ ११४ ॥ गगनं पवने प्राप्ते ध्वनिरुत्पद्यते महान्। घण्टादीनां प्रवाद्यानां नादसिद्धिरुदीरिता ॥ ११५ ॥ प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत्। प्राणायामवियुक्तेभ्य स्सर्वरोगसमुद्भवः ॥ ११६ ॥ हिक्काकासस्तथाश्वासाश्शिरःकर्णाक्षिवेदनाः। भवन्ति विविधा रोगाः पवनव्यत्ययक्रमात् ॥ ११७ ॥ यथा सिंह्यो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्य श्शनैश्शनैः। तथैव सेवितो वायु रन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ११८ ॥ युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं प्रपूरयेत्। युक्तंयुक्तं प्रबध्नीया देवंसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ११९ ॥ चरतां

चक्षुरादीनां विषयेषु यथाक्रमम् । तत्प्रत्याहरणं तेषा प्रत्याहार स्स उच्यते ॥ १२० ॥ यथा तृतीयकाले तु रविः प्रत्याहरेत्प्रभाम् । तृतीयाङ्गस्थितो योगी विकारंमानसंहरे-दित्युपनिषत् ॐ आप्यायन्त्वितिशान्तिः ॥ इति योगचूडामण्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ निर्वाणोपनिषत् ॥ ॐ वा ङ्मे मनसीति शान्तिः । निर्वाणोपनिषद्वे-द्यंनिर्वाणानन्दतुन्दिलम् । त्रैपदानन्दसाम्राज्यं स्वमात्रमितिचिन्तयेत् ॥ अथ निर्वा-णोपनिषदं व्याख्यास्यामः । परमहंसस्सोऽहम् । परिव्राजकाः पश्चिमलिङ्गाः । मन्म-थक्षेत्रपालाः । गगनसिद्धान्तः । अमृतकल्लोलनदी । अक्षयंनिरञ्जनम् । निस्संशय ऋषिः । निर्वाणो देवता । निष्कू (ष्कु) लप्रवृत्तिः । निष्केवलज्ञानम् । ऊर्ध्वाम्नायः । निरालम्बपीठः । संयोगदीक्षा । वियोगोपदेशः । दीक्षासन्तोषपानं च । द्वादशादि-

त्यावलोकनम् । विवेकरक्षा । करुणैव केलिः । आनन्दमाला । एकान्त (एकासन) गुहायां मुक्तासनसुखगोष्ठी । अकल्पितभिक्षाशी । हंसाचारः । सर्वभूतान्तर्वर्ती हंस इति प्रतिपादनम् । धैर्यकन्था । उदासीनकौपीनम् । विचारदण्डः । ब्रह्मावलोकयोगपट्टः । श्रियां पादुका । परेच्छाचरणम् । कुण्डलिनीबन्धः । परापवादमुक्तो जीवन्मुक्तः । शिवयोगनिद्रा च । खेचरीमुद्रा च । परमानन्दी । निर्गतगुणत्रयम् । विवेकलभ्यम् । मनोवागगोचरम् । अनित्यंजगद्यज्जनितंस्वप्नजगदभ्रगजादितुल्यम् । तथा देहादिसङ्घातंमोहगुणजालकलितं तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितम् । विष्णुविध्यादिशताभिधानलक्ष्यम् । अङ्कुशो मार्गः । शून्यं न सङ्केतः । परमेश्वरसत्ता । सत्यसिद्धयोगो मठ(त)ः । अमरपदं त(न)त्स्वरूपम् । आदिब्रह्मस्वसंवित् । अजपा गायत्री ।

459

विकारदण्डोध्येयः(धार्यः) । मनो निरोधिनी कन्था । योगेन सदानन्दस्वरूपदर्शनम् । आनन्दभिक्षाशी । महा (श्म) स्मशानेऽप्यानन्दवने वासः । एकान्तस्थानम् । आनन्दमठम् । उन्मन्यवस्था । शारदाचेष्टा । उन्मनी गतिः । निर्मलगात्रम् । निरालम्बपीठम् । अमृतकल्लोलानन्दक्रिया । पाण्डरगगनम् । महासिद्धान्तः । शमदमादिदिव्यशक्त्याचरणे क्षेत्रपात्रपटुता । परावरसंयोगः । तारकोपदेशः । अद्वैतसदानन्दोदेवता । नियमस्स्वान्तरिन्द्रियनिग्रहः । भयमोहशोकक्रोधत्यागस्त्यागः । परावरैक्यरसास्वादनम् । अनियामकत्वनिर्मलशक्तिः । स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वेशिवशक्तिसम्पुटितप्रपञ्चच्छे (भे) दनम् । तथा पत्राक्षाक्षिकमण्डलुः । भावाभावदहनम् । (पत्राक्षाक्षिकमण्डलभावाभावदहनम् ।) बिभृ (भ्र) त्याकाशाधारम् । शिवं तुरीयं यज्ञोप-

वीतम् । तन्मयाशिखा । चिन्मयं चोत्सृष्टिदण्डम् । सन्तताक्षिकमण्डलम् । कर्मनिर्मूलनं कन्था । (कर्मनिर्मूलनंकथा ।) मायाममताहङ्कारदहनम् । स्मशानेअनाहताङ्गी । निस्त्रैगुण्यस्वरूपानुसन्धानं समयम् । भ्रान्तिहरणम् । कामादिवृत्तिदहनम् । काठिन्यदृढकौपीनम् । चीराजिनवासः । अनाहतमन्त्रः । अक्रिययैवजुष्टम् । स्वेच्छाचारस्वस्वभावो मोक्षः परम्ब्रह्म । प्लववदाचरणम् । ब्रह्मचर्यशान्तिसङ्ग्रहणम् । ब्रह्मचर्याश्रमेऽधीत्य वानप्रस्थाश्रमेऽधीत्य ससर्वसंविन्न्यासं सन्न्यासम् । अन्ते ब्रह्माखण्डाकारम् । नित्यं सर्वसन्देहनाशनम् । एतान्निर्वाणदर्शनं शिष्यं (विना) पुत्रं विना न देयमित्युपनिषत् । ॐ वा ङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ इति निर्वाणोपनिषत्समाप्ता ॥

4.60

अथ मण्डलब्राह्मणोपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः। बाह्यान्तस्तारकाकारं व्योमपञ्चकविग्रहम्। राजयोगैकसंसिद्धं रामचन्द्रमुपास्महे ॥ १ ॥ ॐ याज्ञवल्क्यो ह वै महामुनिरादित्यलोकं जगाम। तमादित्यं नत्वा भो भगवन्नादित्यात्मतत्त्वमनुब्रूहीति। सहोवाचनारायणः। ज्ञानयुक्तयमाद्यष्टाङ्गयोगउच्यते। शीतोष्णाहारनिद्राविजयस्सर्वदाशान्ति र्निश्चलत्वं विषयेन्द्रियनिग्रह श्चैते यमाः। गुरुभक्ति स्सत्यमार्गानुरक्ति स्सुखागतवस्त्वनुभवश्च तद्वस्त्वनुभवेनतुष्टि र्निस्सङ्गता एकान्तवासमनोनिवृत्तिः फलानभिलाषो वैराग्यभावश्च नियमाः। सुखासनवृत्ति श्चिरवास श्चैवमासननियमो भवति। पूरककुम्भकरेचकै ष्षोडशचतुष्षष्टिद्वात्रिंशत्सङ्ख्यया यथाक्रमं प्राणायामः। विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो मनोनिरोधनं प्रत्याहारः। सर्वशरीरेषु चैतन्यैकतानता ध्यानम्। विष-

यव्यावर्तनपूर्वकं चैतन्ये चेतस्स्थापनं धारणं भवति । ध्यानविस्मृति स्समाधिः । एवं सूक्ष्माङ्गानि । य एवं वेद स मुक्तिभाग्भवति ॥ १ ॥ देहस्य पञ्च दोषा भवन्ति कामक्रोधनिश्श्वासभयनिद्राः । तन्निरासस्तु निस्सङ्कल्पक्षमालघ्वाहाराऽप्रमादतातत्त्वसेवनम् । निद्राभयसरीसृपं हिंसादितरङ्गं तृष्णावर्तं दारपङ्कं संसारवार्धिं तर्तुं सूक्ष्ममार्गमवलम्ब्य सत्त्वादिगुणानतिक्रम्य तारकमवलोकयेत् । भ्रूमध्ये सच्चिदानन्दतेजः कूटरूपं तारकं ब्रह्म । तदुपायं लक्ष्यत्रयावलोकनम् । मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं सुषुम्नासूर्याभा । तन्मध्ये तडित्कोटिसमा मृणालतन्तुसूक्ष्मा कुण्डलिनी । तत्र तमोनिवृत्तिः । तद्दर्शनात्सर्वपापनिवृत्तिः । तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये फूत्कारशब्दो जायते । तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यनीलज्योतिः पश्यति । एवं हृदयेऽपि । बहिर्लक्ष्यंतु नासाग्रे

चतुष्षडष्टदशद्वादशाङ्गुलीभिः क्रमान्नीलद्युतिश्यामत्वसदृग्रक्तभङ्गीस्फुरत्पीतवर्णद्वयोपेतं व्योमत्वं पश्यति स तु योगी। चलनदृष्ट्याव्योमभागवीक्षितुः पुरुषस्य दृष्ट्यग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते। तद्दृष्टि स्स्थिरा भवति। शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलिमानज्योतिः पश्यति तदाऽमृतत्वमेति। (मध्यलक्ष्यन्तु प्रातश्चित्रादिवर्णसूर्यचन्द्रवन्हिज्वालावलीव त्तद्विहीनान्तरिक्षव त्पश्यति।) तदाकाराकारी भवति। अभ्यासान्निर्विकारं गुणरहिताकाशं भवति। विस्फुरत्तारकाकारगाढतमोपमं पराकाशं भवति। कालानलसमद्योतमानं महाकाशं भवति। सर्वोत्कृष्टपरमाद्वितीयप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति। कोटिसूर्यप्रकाशं सूर्याकाशं भवति। एवमभ्यासात्तन्मयो भवति। यएवंवेद ॥२॥ तद्योगंच द्विधाविद्धि पूर्वोत्तरविभागतः। पूर्वन्तु तारकं विद्या दमनस्कं तदुत्तरमिति। तारकं द्विविधम्। मूर्तितारकममू-

र्तितारकमिति । यदिन्द्रियान्तं तन्मूर्तितारकम् । यद्भ्रूयुगातीतं तदमूर्तितारकमिति । उभयमपि मनोयुक्तमभ्यसेत् । मनोयुक्तान्तरदृष्टि स्तारकप्रकाशाय भवति । भ्रूयुगमध्य-बिले तेजस आविर्भावः । एतत्पूर्वतारकम् । उत्तरं त्वमनस्कम् । तालुमूलोर्ध्वभागे महाज्योति र्विद्यते । तद्दर्शना दणिमादिसिद्धिः । लक्ष्येन्तर्बाह्यायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जि-तायां च इयं शाम्भवी मुद्रा भवति । सर्वतन्त्रेषु गोप्यमहाविद्या भवति । तज्ज्ञानेन-संसारनिवृत्तिः । तत्पूजनं मोक्षफलदम् । अन्तर्लक्ष्यं जलज्योतिस्स्वरूपं भवति । महर्षिवेद्यं अन्तर्बाह्येन्द्रियैरदृश्यम् ॥ ३ ॥ सहस्रारे जलज्योतिरन्तर्लक्ष्यम् । बुद्धि-गुहायां सर्वाङ्गसुन्दरं पुरुषरूपमन्तर्लक्ष्यमित्यपरे । शीर्षान्तर्गतमण्डलमध्यगं पञ्चवक्त्र-मुमासहायं नीलकण्ठं प्रशान्तमन्तर्लक्ष्यमिति केचित् । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तर्लक्ष्यमि-

462
41

त्येके । उक्तविकल्पं सर्वमात्मैव । तल्लक्ष्यं शुद्धात्मदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति । जीवः पञ्चविंशकः स्वकल्पितचतुर्विंशतितत्त्वं परित्यज्य षड्विंशः परमात्माहमिति निश्चयाज्जीवन्मुक्तो भवति । एवमन्तर्लक्ष्यदर्शनेनजीवन्मुक्तिदशायां स्वयमन्तर्लक्ष्यो भूत्वा परमाकाशाखण्डमण्डलो भवति ॥ ४ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ अथ ह याज्ञवल्क्य आदित्यमण्डलपुरुषं पप्रच्छ । भगवन्नन्तर्लक्ष्यादिकं बहुधोक्तं । मयातन्नज्ञातम् । तद्ब्रूहिमह्यम् । तदुहोवाच पञ्चभूतकारणं तडित्कूटाभं तद्वच्चतुःपीठम् । तन्मध्ये तत्त्वप्रकाशो भवति । सोऽतिगूढअव्यक्तश्च । त ज्ज्ञानप्लवाधिरूढेन ज्ञेयम् । त द्बाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यम् । तन्मध्ये जगल्लीनम् । त न्नादबिन्दुकलातीतमखण्डमण्डलम् । त त्सगुणनिर्गुणस्वरूपम् । तद्वेत्ता विमुक्तः । आदावग्निमण्डलम् । तदुपरिसूर्यमण्डलम् ।

तन्मध्ये सुधाचन्द्रमण्डलम् । तन्मध्ये ऽखण्डब्रह्मतेजोमण्डलम् । तद्विद्युल्लेखावच्छुक्ल-भास्वरम् । तदेव शाम्भवीलक्षणम् । तद्दर्शने त्रयो (तिस्रो) मूर्तयः (दृष्टयः) अमाप्रतिपत्पू-र्णिमा चेति । निमीलितदर्शन ममादृष्टिः । अर्धोन्मीलितं प्रतिपत् । सर्वोन्मीलनं पूर्णिमा भवति । तासु पूर्णिमाभ्यासः कर्तव्यः । तल्लक्ष्यं नासाग्रम् । तदा तालुमूले गाढतमो दृश्यते । तदभ्यासादखण्डमण्डलाकारज्योतिर्दृश्यते । तदेव सच्चिदानन्दं ब्रह्म भवति । एवं सह-जानन्दे यदा मनो लीयते तदाशाम्भवी भवति । तामेवखेचरीमाहुः । तदभ्यासा-न्मनस्थैर्यम् । ततो वायुस्थैर्यम् । तच्चिन्हानि । आदौ तारकवद्दृश्यते । ततो वज्रदर्पणम् । ततउपरि पूर्णचन्द्रमण्डलम् । ततो नवरत्नप्रभामण्डलम् । ततो मध्यान्हार्कमण्डलम् । ततो वन्हिशिखामण्डलं क्रमाद्दृश्यते ॥ १ ॥ तदा पश्चिमाभिमुखप्रकाशः स्फटिकधू-

163

म्रबिन्दुनादकलानक्षत्रखद्योतदीपनेत्रसुवर्णनवरत्नादिप्रभा दृश्यन्ते। तदेव प्रणवस्वरूपम्। प्राणापानयोरैक्यंकृत्वा धृतकुम्भको नासाग्रदर्शनदृढभावनया द्विकराङ्गुलिभिष्षण्मुखीकरणेन प्रणवादि (प्रणव) ध्वनिं निशम्य मन स्तत्र लीनं भवति। तस्य न कर्मलेपः। रवेरुदयास्तमययोःकिल कर्म कर्तव्यम्। एवंविद श्चिदादित्यस्योदयास्तमयाभावात्सर्वकर्माभावः। शब्दकाललयेनदिवाराव्यतीतोभूत्वा सर्वपरिपूर्णज्ञानेनोन्मन्यवस्थावशेन ब्रह्मैक्यं भवति। उन्मन्या अमनस्कं भवति। तस्य निश्चिन्तता ध्यानम्। सर्वकर्मनिराकरण मावाहनम्। निश्चयज्ञान मासनम्। उन्मनीभावः पाद्यम्। सदाऽमनस्कमर्घ्यम्। सदादीप्तिरपारामृतवृत्ति स्स्नानम्। सर्वत्र भावना गन्धः। दृक्स्वरूपावस्थान मक्षताः। चिदाप्तिः पुष्पम्। चिदग्निस्वरूपं धूपः। चिदादित्यस्वरूपं दीपः। परिपूर्ण-

चन्द्रामृतरसस्यैकीकरणं नैवेद्यम् । निश्चलत्वं प्रदक्षिणम् । सोहम्भावो नमस्कारः । मौनं स्तुतिः । सर्वसन्तोषो विसर्जनमिति । यएवंवेद ॥ २ ॥ एवं त्रिपुट्यांनिरस्तायां निस्तरङ्गसमुद्रवन्निवातस्थितदीपव दचलसम्पूर्णभावाभावविहीनकैवल्यज्योति र्भवति । जाग्रन्निन्दान्तःपरिज्ञानेन ब्रह्मवि द्भवति । सुषुप्तिसमाध्योर्मनोलयाविशेषेऽपि महदस्त्युभयोर्भेदस्तमसिलीनत्वान्मुक्तिहेतुत्वाभावाच्च । समाधौमृदिततमोविकारस्य तदाकाराकारिताखण्डाकारवृत्त्यात्मकसाक्षिचैतन्ये प्रपञ्चलय स्सम्पद्यते प्रपञ्चस्य मनःकल्पितत्वात् । ततो भेदाभावात् । कदाचिद्बहिर्गतेऽपि मिथ्यात्वभानात् । सकृद्विभातसदानन्दानुभवैकगोचरो ब्रह्मवि त्तदेव भवति । यस्य सङ्कल्पनाशस्स्यात्तस्य मुक्तिःकरेस्थिता । तस्माद्भावाभावौपरित्यज्य परमात्मध्यानेनमुक्तो भवति । पुनःपुनः सर्वावस्थासु ज्ञान-

ज्ञेयौ ध्यानध्येयौ लक्ष्यालक्ष्ये दृश्यादृश्ये चोहापोहादिपरित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत् । यएवंवेद ॥ ३ ॥ पञ्चावस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयतुरीयातीताः । जाग्रति प्रवृत्तो जीवः प्रवृत्तिमार्गासक्तः पापफलनरकादिमांस्तु शुभकर्मफलस्वर्गमस्त्विति काङ्क्षते । स एव स्वीकृतवैराग्यात्कर्मफलंजन्माऽलं (जन्माऽसंसार) संसारबन्धनमलमिति विमुक्त्यभिमुखो निवृत्तिमार्गप्रवृत्तो भवति । स एव संसारतारणाय गुरुमाश्रित्य कामादि त्यक्त्वा विहितकर्माचरन्त्साधनचतुष्टयसम्पन्नो हृदयकमलमध्ये भगवत्सत्तामात्रान्तर्लक्ष्यरूपमासाद्य सुषुप्त्यवस्थाया मुक्तब्रह्मानन्दस्मृतिंलब्ध्वा एकएवाहमद्वितीयः कश्चित्कालमज्ञानवृत्त्याविस्मृतजाग्रद्वासनानुफलेनतैजसोऽस्मीति तदुभयनिवृत्त्याप्राज्ञइदानीमस्मी त्यहमेकएव स्थानभेदादवस्थाभेदस्य परन्तु न हि मदन्यदितिजातविवेक

श्शुद्धाद्वैतब्रह्माहमितिभिदागन्धंनिरस्य स्वान्तर्विजृम्भितभानुमण्डलध्यानतदाकाराका- रितपरम्ब्रह्माकारितमुक्तिमार्गमारूढः परिपक्वो भवति । सङ्कल्पादिकं मनोबन्धहेतुः । तद्वियुक्तं मनो मोक्षाय भवति । तद्वांश्चक्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतः विगतप्रपञ्चगन्धः सर्वं जगदात्मत्वेन पश्यं स्त्यक्ताहङ्कारो ब्रह्माहमस्मीति चिन्तय न्निदंसर्वं यदयमात्मेति भावयन्कृतकृत्यो भवति ॥ ४ ॥ सर्वपरिपूर्णतुरीयातीतब्रह्मभूतो योगी भवति । तं ब्रह्मेति स्तुवन्ति । सर्वलोकस्तुतिपात्र स्सर्वदेशसञ्चारशीलः परमात्मगगने बिन्दुं निक्षिप्य शुद्धाद्वैताजाड्यसहजामनस्कयोगनिद्राखण्डानन्दपदानुवृत्त्या जीवन्मुक्तो भवति । तच्चानन्दसमुद्रमग्ना योगिनो भवन्ति । तदपेक्षया इन्द्रादय स्स्वल्पानन्दाः । एवम्प्राप्तानन्दः परमयोगी भवतीत्युपनिषत् ॥ ५ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ याज्ञ-

वल्क्यो महामुनिर्मण्डलपुरुषं पप्रच्छ स्वामिन्नमनस्कलक्षणमुक्तमपि विस्मृतं पुनस्तल्ल-क्षणं ब्रूहीति। तथेति मण्डलपुरुषोऽब्रवीत्। इदममनस्कमतिरहस्यम्। यज्ज्ञानेन कृतार्थो भवति तन्नित्यं शाम्भवीमुद्रान्वितम्। परमात्मदृष्ट्यातत्प्रत्ययलक्ष्याणि दृष्ट्वा तदनुसर्वेश मप्रमेय मजं शिवं परमाकाशं निरालम्बमद्वयं ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामेकलक्ष्यं सर्वकारणं परम्ब्रह्मात्मन्येव पश्यमानो गुहाविहरणमेव निश्चयेन ज्ञात्वा भावाभावादिद्वन्द्वातीत स्संविदितमनोन्मन्यनुभव स्तदनन्तरमखिलेन्द्रियक्षयवशा दमनस्कसुखब्रह्मानन्दसमुद्रे मनः प्रवाहयोगरूपनिवातस्थितदीपव दचलं परम्ब्रह्म प्राप्नोति। तत श्शुष्कवृक्षवन्मूर्छानिद्रामयनिश्श्वासोच्छ्वासाभावान्नष्टद्वन्द्व स्सदाचञ्चलगात्रः परमशान्तिं स्वीकृत्य मनः प्रचारशून्यं परमात्मनि लीनं भवति। पयस्स्रावानन्तरं धेनुस्तनक्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिनष्टे

मनोनाशं भवति। तदेवामनस्कम् । तदनु नित्यशुद्धः परमात्मा हमेवेति तत्त्वमसीत्युप-
देशेन त्वमेवाह महमेवत्वमिति तारकयोगमार्गेणाऽखण्डानन्दपूर्णः कृतार्थो भवति ॥१॥
परिपूर्णपराकाशमग्नमनाः प्राप्तोन्मन्यवस्थ स्सन्यस्तसर्वेन्द्रियवर्गः अनेकजन्मार्जितपु-
ण्यपुञ्जपक्वकैवल्यफलो ऽखण्डानन्दनिरस्तसर्वक्लेशकश्मलो ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो
भवति। त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वात्परमात्मनः । इत्युच्चर न्त्समालिङ्ग्यशिष्यं ज्ञप्ति-
मनीनयत् ॥ २ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पप्रच्छ
व्योमपञ्चकलक्षणं विस्तरेणानुब्रूहीति । स होवाचाकाशं पराकाशं महाकाशं सूर्याकाशं
परमाकाशमिति पञ्चभवन्ति । बाह्याभ्यन्तरमन्धकारमय माकाशम् । बाह्यस्याभ्यन्तरे
कालानलसदृशं पराकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरेऽपरिमितद्युतिनिभंतत्त्वं महाकाशम् । सबा-

ह्याभ्यन्तरेसूर्येनिभं सूर्याकाशम् । अनिर्वचनीयज्योति स्सर्वव्यापकं निरतिशयानन्दलक्षणं परमाकाशम् । एवं तत्तल्लक्ष्यदर्शनात्तत्तद्रूपो भवति । नवचक्रं षडाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् । सम्यगेत न्नजानाति स योगी नामतो भवेत् ॥ १ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ सविषयं मनो बन्धाय निर्विषयं मुक्तये भवति । अतस्सर्वंजग च्चित्तगोचरम् । तदेव चित्तं निराश्रयं मनोन्मन्यवस्थापरिपक्वं लययोग्यं भवति । तल्लयं परिपूर्णे मयि समभ्यसेत् । मनोलयकारणमहमेव । अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः । ध्वनेरन्तर्गतं ज्योति र्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥ यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् । तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमम्पदम् । तल्लयाच्छुद्धाद्वैतसिद्धि र्भेदाभावात् । एतदेव परमतत्त्वम् । सतज्ज्ञो बालोन्मत्तपिशाचवज्जडवृत्त्या लोकमाचरेत् । एवममनस्काभ्यासेनैव

नित्यतृप्तिरल्पमूत्रपुरीषमितभोजनदृढाङ्गाजाड्यनिद्रादृग्वायुचलनाभावब्रह्मदर्शनाज्ज्ञात-
सुखस्वरूपासिद्धिर्भवति । एवंचिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणोऽसौसन्न्यासी पर-
महंस अवधूतो भवति । तद्दर्शनेन सकलंजग त्पवित्रं भवति । तत्सेवापरोऽज्ञो-
ऽपि मुक्तोभवति । तत्कुल मेकोत्तरशतं तारयति । तन्मातृपितृजायापत्यवर्गं च मुक्तं
भवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति मण्डलब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ दक्षिणामूर्त्युपनिषत् ॥ यन्मौनव्याख्यया मौनिपटलं क्षणमात्रतः । महा-
मौनपदं याति सहिमे परमागतिः ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ ब्रह्मावर्ते महा-
भाण्डीरवटमूले महासत्रायसमेतामहर्षय श्शौनकादयस्तेह समित्पाणय स्तत्त्वजिज्ञा-
सवो मार्कण्डेयं चिरञ्जीविनमुपसमेत्य पप्रच्छुः । केनत्वंचिरं जीवसि केन वानन्दम-

नुभवसीति । परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानेनेति स होवाच । किं तत्परमरहस्याशिवतत्त्वज्ञा-
नम् । तत्र को देवः । के मन्त्राः । (कोजपः । कामुद्रा) । का निष्ठा । किं
तज्ज्ञानसाधनम् । कः परिकरः । कोबलिः । कःकालः । किं तत्स्थानमिति । स
होवाच । येन दक्षिणामुखश्शिवोऽपरोक्षीकृतो भवति तत्परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानम् ।
य स्सर्वोपरमेकाले सर्वानात्मन्युपसँहृत्य स्वात्मानन्दसुखेमोदते प्रकाशते वा स देवः ।
अत्रैते मन्त्ररहस्यश्लोका भवन्ति । मेधा दक्षिणामूर्तिमन्त्रस्य । ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री
छन्दः । देवता दक्षिणास्यः । मन्त्रेणाङ्गन्यासः । ॐ आदौ नम उच्चार्य ततो भगवते
पदम् । दक्षिणेति पदं पश्चान्मूर्तये पदमुद्धरेत् ॥ १ ॥ अस्मच्छब्दं चतुर्थ्यन्तं मेधां
प्रज्ञां पदं वदेत् । प्रमुच्चार्य ततो वायुबीजं च्छं ततः पठेत् । अग्निजायां ततस्त्वेष

चतुर्विंशाक्षरो मनुः ॥ २ ॥ ध्यानम् । स्फटिकरजतवर्णं मौक्तिकीमक्षमालाममृतकल-
शविद्यां ज्ञानमुद्रां कराग्रे । दधतमुरगकक्ष्यं चन्द्रचूडं त्रिणेत्रं विधृतविविधभूषं दक्षि-
णामूर्तिमीडे ॥ ३ ॥ मन्त्रेण न्यासः । आदौ वेदादिमुच्चार्य स्वराद्यँ सविसर्गकम् ।
पञ्चार्णं तत उद्धृत्य अन्तरँ सविसर्गकम् । अन्ते समुद्धरेत्तारं मनुरेष नवाक्षरः ॥ ४ ॥
मुद्रां भद्रार्थदात्रीँ सपरशुहरिणं बाहुभिर्बाहुमेकं जान्वासक्तं दधानो भुजगबिलस-
माबद्धकक्ष्यो वटाधः । आसीनश्चन्द्रखण्डप्रतिघटितजटाक्षीरगौरस्त्रिणेत्रो दद्यादाद्य
श्शुकाद्यैर्मुनिभिरभिवृतो भावशुद्धिं भवोनः ॥ ५ ॥ मन्त्रेणन्यासः (ब्रह्मर्षिन्यासः)
तारंब्रूंनम उच्चार्य मायां वाग्भवमेव च । दक्षिणापदमुच्चार्य ततस्स्यान्मूर्तयेपदम् ॥ ६ ॥
ज्ञानं देहि पदं पश्चाद्वन्हिजायां ततो न्यसेत् । मनुरष्टादशार्णोऽयँ सर्वमन्त्रेषु गोपितः

॥ ७ ॥ भस्मव्यापाण्डराङ्गश्शशिशकलधरो ज्ञानमुद्राक्षमालावीणा पुस्तैर्विराजत्करकमलधरो (करतलकमलो) योगपट्टाभिरामः । व्याख्यापीठे निषण्णो मुनिवरनिकरै स्सेव्यमानः प्रसन्नः (सेवितस्सुप्रसन्नः) सव्यालः (डः) कृत्तिवासास्सततमवतु नो दक्षिणामूर्तिरीशः ॥ ८ ॥ मन्त्रेण न्यासः । (ब्रह्मर्षिन्यासः) । तारं पराँ (मायं) रमाबीजं वदेत् (पदं) साम्बशिवाय च । तुभ्यं चानलजायां च मनुर्द्वादशवर्णकः ॥९॥ वीणां करैः पुस्तक मक्षमालां बिभ्राण मभ्राभगलं वराढ्यम् । फणीन्द्रकक्ष्यं मुनिभिश्शुकाद्यै स्सेव्यं वटाधःकृतनीड मीडे ॥ १० ॥ विष्णूऋषि रनुष्टुप्छन्दः । देवतादक्षिणास्यः । मन्त्रेण न्यासः । तारं नमो भगवते तुभ्यं वटपदं ततः । मूलेति पदमुच्चार्य वासिने पदमुद्धरेत् ॥ ११ ॥ प्रज्ञामेधापदंपश्चादादिसिद्धिंततोवदेत् । दायिनेपदमुच्चार्य-

मायिनेनमउद्धरेत् ॥ १२ ॥ (वागीशाय ततः पश्चान्महाज्ञानपदं ततः) (वन्हिजायां ततस्त्वेष द्वात्रिंशद्वर्णकोमनुः) आनुष्टुभोमन्त्रराज स्सर्वमन्त्रोत्तमोत्तमः ॥ १३ ॥ ध्यानम् । मुद्रापुस्तकवन्हिनागविलसद्बाहुं प्रसन्नाननं मुक्ताहारविभूषणँ शशिकलाभास्वत्किरीटोज्वलम् । अज्ञानापह मादि मादिमगिरामर्थं भवानीपतिं न्यग्रोधान्तनिवासिनँ पर (सुर) गुरुं ध्यायाम्यभीष्टाप्तये ॥ १४ ॥ (मौनमुद्रा) सोऽहमिति यावदास्थितिः सा निष्ठा भवति । तदभेदेनमन्त्राम्रेडनं ज्ञानसाधनम् । चित्ते तदेकतानता परिकरः । अङ्गचेष्टार्पणं बलिः । त्रीणि धामानि कालः । द्वादशान्तपदँ स्थानमिति । ते ह पुनश्श्रद्दधानास्तं प्रत्यूचुः । कथंवाऽस्योदयः । किं स्वरूपम् । कोवाऽस्योपासक इति । स होवाच । वैराग्यतैलसम्पूर्णे भक्तिवर्तिसमन्विते । प्रबोधपूर्णपात्रे तु

ज्ञप्तिदीपं विलोकयेत् ॥ १५ ॥ मोहान्धकारे निस्सारे उदेति स्वयमेव हि । वैराग्यम-रणिं कृत्वा ज्ञानं कृत्वा तु चित्रगुम् ॥ (कृत्वोत्तरारणिम्) ॥ १६ ॥ गाढतामिस्रसँ-शान्त्यै गूढमर्थं निवेदयेत् । मोहभानुजसङ्क्रान्तं विवेकाख्यं मृकण्ड (ण्डु) जम् ॥१७॥ तत्त्वाविचारपाशेनबद्धं द्वैतभयातुरम् । उज्जीवयन्निजानन्दे स्वस्वरूपेणसँस्थितः ॥१८॥ शेमुषी दक्षिणा प्रोक्ता सा यस्याभि(भी)क्षणे मुखम् । दक्षिणाभिमुखः प्रोक्त शिवो ऽसौब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥ सर्गादिकाले भगवान्विरिञ्चिरुपास्यैनँ सर्गसामर्थ्यमाप्य । तुतोषचित्तेवाञ्छितार्थांश्च लब्ध्वा (धन्यः) सोपास्योपासको भवति । (धाता) य इमां परमरहस्याशिवतत्त्वविद्यामधीते स सर्वपापेभ्यो मुक्तो भवति । य एवं वेद स कैवल्य-मनुभवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ इतिदक्षिणामूर्त्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ शरभोपनिषत् ॥ ॐ सर्वसन्त्यज्यमुनयो यद्भजन्त्यात्मरूपतः । तच्छारभं त्रिपाद्ब्रह्मस्वमात्रमवशिष्यते ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ अथहैनं पैप्पलादो ब्रह्माण-मुवाच भोभगवन्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये कोवा अधिकतरो ध्येयस्स्या त्त त्त्वमेवनो ब्रूहीति । तस्मै स होवाच पितामहश्च हे पैपलाद शृणु वाक्यमेतत् । बहूनि पुण्यानि कृतानि येन तेनैव लभ्यः परमेश्वरोऽसौ । यस्याङ्गजोऽहँ हरिरिन्द्रमुख्या मोहान्न जान-न्तिसुरेन्द्रमुख्याः ॥ १ ॥ प्रभुं वरेण्यं पितरं महेशं यो ब्रह्माणं विदधाति तस्मै । वेदांश्च सर्वान्प्रहिणोति चाग्र्यं तं वैप्रभुं पितरं देवतानाम् ॥ २ ॥ ममापि विष्णोर्जनकं देवमीड्यं योन्तकाले सर्वलोकान्सञ्जहार ॥ ३ ॥ स एकः श्रेष्ठश्च (सर्व शास्तास एव) वरिष्ठश्च । यो घोरं वेषमास्थाय शरभाख्यं महेश्वरः । नृसिह्मं लोकहन्तारँ सञ्जघान

4 70

महाबलः ॥ ४ ॥ हरिँ हरन्तं पादाभ्या मनुयान्ति सुरेश्वराः । मावधीः पुरुषं विष्णुं विक्रमस्व महानिशि (नसि) ॥ ५ ॥ कृपयाभगवान्विष्णुं विददार नखैः खरैः । चर्माम्बरो महावीरो वीरभद्रो बभूवह ॥ ६ ॥ स एको रुद्रो ध्येय स्सर्वेषाँ सर्वसिद्धये । यो ब्रह्मणः पञ्चमवक्त्रहन्ता तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ ७ ॥ यो विष्फुलिङ्गेन ललाटजेन सर्वंजग द्भस्मसात्करोति । पुनश्चसृष्ट्वा पुनरप्यरक्ष देवँस्वतन्त्रं प्रकटीकरोति ॥ तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥८॥ यो वामपादेन जघान कालं घोरं पपेऽथोहालाहलं दहन्तम् । तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ ९ ॥ यो वामपादार्चितविष्णुनेत्र स्तस्मैददौ चक्र मतीवहृष्टः । तस्मै-रुद्राय नमो अस्तु ॥ १० ॥ यो दक्षयज्ञे सुरसङ्घान्विजित्य विष्णुंबबन्धो रग(रु)पाशेन वीरः । तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ ११ ॥ यो लीलयैव त्रिपुरं ददाह विष्णुं कविं

(कामंकालं) सोमसूर्याग्निनेत्रः । सर्वेदेवाः पशुतामवापु स्स्वयंतस्मात्पशुपतिर्बभूव ॥ तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ १२ ॥ यो मत्स्यकूर्मादिवराहसिह्मा न्विष्णुं क्रमन्तंवामनमादि-विष्णुम् । विविक्लबं पीड्यमानँ सुरेशं भस्मीचकार मन्मथं यमं च । तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ १३ ॥ एवं प्रकारेण बहुधा प्रतुष्ट्वा क्षमापयामासु र्नीलकण्ठंमहेश्वरम् । ताप-त्रयसमुद्भूतजन्ममृत्युजरादिभिः । नानाविधानिदुःखानि जहार परमेश्वरः ॥ १४ ॥ एवमङ्गीकरोच्छिवः प्रार्थनं सर्वदेवानाम् । (एवंमन्त्रैःप्राथ्र्यमानआत्मावैसर्वदेहिनाम्) शङ्करोभगवानाद्यो ररक्ष सकलाःप्रजाः ॥ १५ ॥ यत्पादाम्भोरुहद्वन्द्वं मृग्यते विष्णुना सह (ऽधुना) । स्तुत्वा स्तुत्यं महेशानमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १६ ॥ भक्त्या नम्रतनो-र्विष्णोः प्रसादमकरोद्विभुः । यतोवाचोनिवर्तन्तेअप्राप्यमनसासह । आनन्दंब्रह्मणोविद्वा

471

न्नबिभेतिकदाचनेति ॥ १७ ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुःप्रसादा न्महिमानमीशम् ॥ १८ ॥ वसिष्ठवैयासिकिवामदेवविरिञ्चिमुख्यैर्हृदिभाव्यमानः । सनत्सुजातादिसनातनाद्यै रीड्योमहेशो भगवानादिदेवः ॥ १९ ॥ सत्यो नित्य स्सर्वसाक्षी महेशो नित्यानन्दो निर्विकल्पो निराख्यः । अचिन्त्यशक्ति र्भगवा न्गिरीश स्स्वात्विद्ययाकल्पितमानभूमिः ॥ २० ॥ अतिमोहकरी माया मम विष्णोश्च सुव्रत । तस्य पादाम्बुजध्यानाद्दुस्तरा सुतराभवेत् ॥२१॥ विष्णुर्विश्वजगद्योनि स्स्वाँशभूतै स्स्वकैःसह । ममाँशसम्भवो भूत्वा पालयत्यखिलं जगत् ॥ २२ ॥ विनाशं कालतो याति ततोऽन्यत्सकलं मृषा । ॐ तस्मै महाग्रासाय महादेवायशूलिनेमहेश्वरायमृडायतस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ २३ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं

पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रीँल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ २४ ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयतेच पुनर्द्वाभ्यां स मेविष्णुःप्रसीदतु ॥ २५ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २६॥ शरा जीवा स्तदङ्गेषु भाति नित्यं हारि स्स्वयम् । ब्रह्मैव शरभ स्साक्षान्मोक्षदोऽयं महामुने ॥ २७ ॥ मायावशादेव देवा मोहिता ममतादिभिः । तस्य महात्म्यलेशाँशं वक्तुं केनाप्यशक्यते ॥२८॥ परात्परतरं ब्रह्म यत्परात्परतो हारिः। तत्परात्परतोहीश स्तस्मात्तुल्योऽधिको न हि ॥ २९ ॥ एक एव शिवो नित्य स्ततोऽन्यत्सकलं मृषा । तस्मात्सर्वान्परित्यज्य ध्येयान्विष्ण्वादिकान्सुरान् ॥ ३० ॥ शिव एव सदा ध्येयस्सर्वसँसारमोचकः । तस्मैमहाग्रासाय महेश्वराय नमः ॥ ३१ ॥ पैप्पलादं महा-

शास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् । नास्तिकाय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ ३२ ॥ दाम्भिकाय नृशँसाय शठायाऽनृतभाषिणे । सुव्रताय सुभक्ताय सुवृत्ताय सुशीलिने ॥३३॥ गुरुभक्ताय दान्ताय शान्ताय ऋजुचेतसे । शिवभक्ताय दातव्यं ब्रह्मकर्मोक्तधीमते ॥ ३४ ॥ स्वभक्तायैव दातव्य मकृतघ्नाय सुव्रत । न दातव्यँ सदागोप्यं यत्नेनैव द्विजोत्तम ॥ ३५ ॥ एत त्पैप्पलादं महाशास्त्रं योऽधीते श्रावयेद्विज स्स जन्ममरणेभ्यो-मुक्तो भवति ।(योजानीते सोमृतत्वंच गच्छति।) गर्भवासा द्विमुक्तोभवति । सुरापा-ना त्पूतो भवति। स्वर्णस्तेया त्पूतो भवति। ब्रह्महत्यायाः (त्यात्) पूतो भवति । गुरुतल्पग-मना त्पूतो भवति । स सर्वान्वेदा नधीतो भवति । स सर्वान्देवा न्ध्यातो भवति । स समस्तमहापातकोपपातका त्पूतो भवति । स समस्तमहापातकोपपातका त्पूतो भवति ।

स्नानं मनोमलत्यागः शौच मिन्द्रियनिग्रहः ॥ ११ ॥ ब्रह्माऽमृतं पिबे ह्रैक्ष माचरे देह-
रक्षणे । वसे देकाऽन्तिको भूत्वा चैकाऽन्ते द्वैतवर्जिते । इत्येव माचरे द्धीमा न्त्स एवं
मुक्तिमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ श्रीपरमधाम्ने स्वस्ति चिरायुष्योन्नम इति । विरिञ्चिनाराऽयण-
शङ्कराऽऽत्मकं नृसिंह्म देवेश तव प्रसादतः । अचिन्त्य मव्यक्त मनन्त मव्ययं वेदा-
ऽऽत्मकं ब्रह्म निजं विजानते ॥ १३ ॥ तद्विष्णोः परमं पदँ सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥ १४ ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँस स्समिन्धते । विष्गोर्य-
त्परमं पद मित्येत न्निर्वाणाऽनुशासन मितिवेदाऽनुशासन मितिवेदाऽनुशासन मित्युप-
निषत् ॥ १५ ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ इति स्कन्दोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ त्रिपाद्विभूतिमहानाराऽयणोपनिषत् ॥ यत्रा ऽपह्नावतां याति स्वाऽवि-

द्यापदविभ्रमः । त त्त्रिपान्नाराऽयणाख्यं स्वमात्र मवशिष्यते ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति शान्तिः । अथ परमतत्त्वरहस्यं जिज्ञासुः परमेष्ठी देवमानेन सहस्रसंवत्सरं तप श्चचार । सहस्रवर्षे ऽतीते ऽत्युग्रतीव्रतपसा प्रसन्नं भगवन्तं महाविष्णुं ब्रह्मा परिपृच्छति भगव न्प-रमतत्त्वरहस्यं मे ब्रूहीति । परमतत्त्वरहस्यवक्ता त्व मेव नाऽन्यः क श्चि दस्ति त त्कथ-मिति । तदेवोच्यते । त्व मेव सर्वज्ञः । त्व मेव सर्वशक्तिः । त्व मेव सर्वाऽऽधारः । त्व मेव सर्वस्वरूपः । त्व मेव सर्वेश्वरः । त्व मेव सर्वप्रवर्तकः । त्व मेव सर्वपालकः । त्व मेव सर्वनिर्वर्त्तकः । त्व मेव सर्वनिवर्त्तकः । त्व मेव सदसदाऽऽत्मकः । त्व मेव सद-सद्विलक्षणः । त्व मेवा ऽन्त र्बहि र्व्यापकः । त्व मेवा ऽतिसूक्ष्मतरः । त्व मेवा ऽतिमहतो महीयान् । त्व मेव सर्वमूलाऽविद्यानिवर्त्तकः । त्व मेवा ऽविद्याविहारः । त्व मेवा ऽविद्या-

तस्मा दविमुक्त माश्रितो भवति । स सततँ शिवप्रियो भवति । स शिवसायुज्य-मेति । न स पुन रा वर्तते न स पुन रा वर्तते । (ब्रह्मैव भवति ।) इत्याह भगवान् ब्रह्मेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति शरभोपनिष त्समाप्ता ॥

अथ स्कन्दोपनिषत् ॥ यत्रा ऽसाम्भिन्न(म्भव)तां याति स्वाऽतिरिक्तभिदाततिः । संविन्मात्रं परम्ब्रह्म तत्स्वमात्रं विजृम्भते ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ अच्युतो ऽस्मि महादेव तव कारुण्यलेशतः । विज्ञानघन एवा ऽस्मि शिवो ऽस्मि कि मतः परम् ॥ १ ॥ न निजं निजव द्भात्यन्तःकरणजृम्भणात् । अन्तःकरणनाशेन संविन्मात्रस्थितो हरिः ॥ २ ॥ संविन्मात्रस्थितश्चा ऽह मजो ऽस्मि कि मतः परम् । व्यतिरिक्तं जडँ सवँ स्वप्नव च्च विनश्यति ॥ ३ ॥ चिज्जडानां तु यो द्रष्टा सो ऽच्युतो ज्ञानवि-

ग्रहः । स एव हि महादेवः स एव हि महाहरिः ॥ ४ ॥ स एव ज्योतिषां ज्योति
स्स एव परमेश्वरः । स एव हि परम्ब्रह्म त द्ब्रह्मा ऽहं न संशयः ॥ ५ ॥ जीव शिव
शिवो जीव स्स जीवः केवल शिवः । तुषेण बद्धो ब्रीहि स्स्या त्तुषाभावेन तण्डुलः
॥ ६ ॥ एवं बद्ध स्तथा जीवः कर्मनाशे सदाशिवः । पाशबद्ध स्तथा जीवः पाश-
मुक्त स्सदाशिवः ॥ ७ ॥ शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे । शिवस्य हृदयं
विष्णु र्विष्णो श्च हृदयँ शिवः ॥ ८ ॥ यथा शिवमयो विष्णु रेवं विष्णुमय शिवः ।
यथा ऽन्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्ति रायुषि ॥ ९ ॥ यथा ऽन्तरं न भेदास्स्यु शिव-
केशवयो स्तथा । देहो देवाऽऽलयः प्रोक्त स्स जीवः केवल शिवः । त्यजे दज्ञाननि-
र्माल्यँ सोऽहम्भावेन पूजयेत् ॥ १० ॥ अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः ।

धारकः । त्व मेव विद्यावेद्यः । त्व मेव विद्यास्वरूपः । त्व मेव विद्याऽतीतः । त्व मेव सर्वकारणहेतुः । त्व मेव सर्वकारणसमाष्टिः । त्व मेव सर्वकारणव्यष्टिः । त्व मेवा ऽख-ण्डाऽऽनन्दः । त्व मेव परिपर्णाऽऽनन्दः । त्व मेव निरतिशयाऽऽनन्दः । त्व मेव तुरीय-तुरीयः । त्व मेव तुरीयाऽतीतः । त्व मेवा ऽनन्तोपनिषद्विमृग्यः । त्व मेवा ऽखिलशास्त्रै र्विमृग्यः । त्व मेव ब्रह्मेशानपुरन्दरपुरोगमै रखिलाऽमरै रखिलाऽऽगमै र्विमृग्यः । त्व मेव सर्वमुमुक्षुभि र्विमृग्यः । त्व मेवा ऽमृतमयै र्विमृग्यः । त्व मेवा ऽमृतमय स्त्व मेवा ऽमृतमय स्त्व मेवा ऽमृतमयः । त्व मेव सर्व न्त्व मेव सर्व न्त्व मेव सर्वम् । त्व मेव मोक्ष स्त्व मेव मोक्षद स्त्व मेवा ऽखिलमोक्षसाधनम् । न किञ्चि दस्ति त्वद्व्यतिरिक्तम् । त्वद्व्यतिरिक्तं यत्किञ्चि त्प्रतीयते (प्रतीय ते) त त्सर्व म्बाधितमिति निश्चितम् । तस्मा त्त्व मेव वक्ता

475

त्वमेव गुरु स्त्व मेव पिता त्व मेव सर्वनियन्ता त्व मेव सर्वं न्त्व मेव सदा ध्येय इति सुनिश्चितः । परमतत्त्वज्ञ स्त मुवाच । महाविष्णु रतिप्रसन्नो भूत्वा साधुसाध्विति साधुप्रशँसापूर्वं सर्वं म्परमतत्त्वरहस्यं ते कथयामि । साऽवधानेन शृणु । ब्रह्मन् देवदर्शीत्याख्याऽथर्वणशाखाया म्परमतत्त्वरहस्याऽऽख्याऽथर्वणमहानाराऽयणोपनिषादि गुरुशिष्यसंवादः पुरातनः प्रसिद्धतया जागर्ति । पुरा तत्स्वरूपज्ञानेन महान्त स्सर्वे ब्रह्मभाव ङ्गताः । यस्य श्रवणेन सर्वबन्धाः प्रविनश्यन्ति । यस्य ज्ञानेन सर्वरहस्यं विदित म्भवति । तत्स्वरूप ङ्कथ मिति । शान्तो दान्तो ऽतिविरक्त स्सुशुद्धो गुरुभक्त स्तपोनिष्ठ श्शिष्यो ब्रह्मनिष्ठ ङ्गुरु मासाद्य प्रदक्षिणपूर्वक न्दण्डव त्प्रणम्य प्राञ्जलि र्भूत्वा विनयेनोपसङ्गम्य भगवन् गुरो मे परमतत्त्वरहस्यं विविच्य वक्तव्य मिति ।

अत्यादरपूर्वक मि(म)ति हर्षेण शिष्यं बहूकृत्य गुरु र्वदति । परमतत्त्वरहस्योपनिषत्क्रमः कथ्यते । साऽवधानेन श्रूयताम् । कथ म्ब्रह्म । कालत्रयाऽबाधित म्ब्रह्म । सर्वकालाऽबाधित म्ब्रह्म । सगुणनिर्गुणस्वरूप म्ब्रह्म । आदिमध्याऽन्तशून्य म्ब्रह्म । सर्वं ह्वल्विदं म्ब्रह्म । मायाऽतीतगुणाऽतीत म्ब्रह्म । अनन्त मप्रमेयाऽखण्डपरिपूर्ण म्ब्रह्म । अद्वितीयपरमानन्दशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वरूपव्यापकाभिन्नाऽपरिच्छिन्न म्ब्रह्म । सच्चिदाऽऽनन्दस्वप्रकाश म्ब्रह्म । मनोवाचा मगोचर म्ब्रह्म । अखिलप्रमाणाऽगोचर म्ब्रह्म । अमितवेदाऽन्तवेद्य म्ब्रह्म । देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहित म्ब्रह्म । सर्वपरिपूर्ण म्ब्रह्म । तुरीयं निराकार मेक म्ब्रह्म । अद्वैत मनिर्वाच्य म्ब्रह्म । प्रणवाऽऽत्मक म्ब्रह्म । प्रणवाऽऽत्मकत्वेनोक्त म्ब्रह्म । प्रणवाऽऽद्यखिलमन्त्राऽत्मक म्ब्रह्म । पादचतुष्टयाऽऽत्मक

476

म्ब्रह्म । कि न्तत्पादचतुष्टयं (ब्रह्म) भवति । अविद्यापाद स्सुविद्यापाद श्चा ऽऽनन्द-
पाद स्तुरीयपादश्चेति । तुरीयपाद स्तुरीयतुरीय न्तुरीयाऽतीत ञ्च । कथ म्पादचतुष्ट-
यस्य भेदः । अविद्यापादः प्रथमःपादो विद्यापादो द्वितीयः आनन्दपाद स्तृतीय
स्तुरीयपाद स्तुरीयइति । मूलाऽविद्या प्रथमपादे ना ऽन्यत्र । विद्याऽऽनन्दतुरीयांशा
स्सर्वेषु पादेषु व्याप्य तिष्ठन्ति । एवं तर्हि विद्यादीनां भेदः कथ मिति । तत्तत्प्राधा-
न्येन तत्तद्व्यपदेशः । वस्तुत स्त्वभेद एव । तत्रा ऽधस्तन मेकं पाद मविद्याशबल
म्भवति । उपरितनपादत्रयँ शुद्धबोधाऽऽनन्दलक्षण ममृत म्भवति । तच्चा ऽलौकिकप-
रमाऽऽनन्दलक्षणाऽखण्डाऽमिततेजोराशि ज्वलति । तच्चा ऽनिर्वाच्य मनिर्देश्य मखण्डा-
नन्दैकरसात्मक म्भवति । तत्र मध्यमपादमध्यप्रदेशे ऽमिततेजःप्रवाहाऽऽकारतया

नित्यवैकुण्ठं विभाति । तच्च निरतिशयाऽऽनन्दाऽखण्डब्रह्माऽऽनन्दनिजमूर्त्याऽऽकारेण ज्वलति । अपरिच्छिन्नमण्डलानि यथा दृश्यन्ते तद्व दखण्डानन्दाऽमितवैष्णवदिव्यतेजोराश्यन्तर्गतविलसन्महाविष्णोः परमम्पदं विराजते । दुग्धोदधिमध्यस्थिताऽमृताऽमृतकलशव वैष्णव न्धाम परमं सन्दृश्यते । सुदर्शनदिव्यतेजोऽन्तर्गत स्सुदर्शनपुरुषो यथा सूर्यमण्डलाऽन्तर्गत स्सूर्यनाराऽयण अमिताऽपरिच्छिन्नाऽद्वैतपरमाऽनन्दलक्षणतेजोराश्यन्तर्गत आदिनारायण स्तथा सन्दृश्यते । स एव तुरीय म्ब्रह्म स एव तुरीयातीत स्स एव विष्णु स्स एव समस्तब्रह्म वाचकवाच्य स्स एव परञ्ज्योति स्स एव मायातीत स्स एव गुणातीत स्स एव कालातीत स्स एवा ऽखिलकर्माऽतीत स्स एव सत्त्वो (त्यो) पाधिरहित स्स एव परमेश्वर स्स एव चिरन्तनः पुरुषः प्रणवाऽऽद्यखि-

लमन्त्रवाचकवाच्य आद्यन्तशून्य आदिदेशकालवस्तुतुरीयसंज्ञानित्यपरिपूर्णः पूर्ण स्सत्यसङ्कल्प आत्मारामः कालत्रयाऽबाधितनिजस्वरूपः स्वय ञ्ज्योति स्वय म्प्रकाशमयः स्वसमानाऽधिकरणशून्य स्स्वसमानाऽधिकशून्यो न दिवारात्रिविभागो न संवत्सरा-ऽऽदिकालविभागस्स्वाऽऽनन्दमयाऽनन्ताऽचिन्त्यविभव आत्मा ऽन्तराऽऽत्मा परमा-ऽऽत्मा ज्ञानाऽऽत्मा तुरीयाऽऽत्मेत्यादिवाचकवाच्यो ऽद्वैतपरमानन्दो विभु र्नित्यो निष्कलङ्को निर्विकल्पो निरञ्जनो निराख्यात श्शुद्धो देव एको नाराऽयणो न द्वितीयो ऽस्ति कश्चि दिति य एवं वेद स पुरुष स्तदीयोपासनया तस्य सायुज्य मेतीत्यसंशय मित्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदि पादचतुष्टयस्वरूपनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ अथेति होवाच च्छात्रो गुरु म्भगवन्तम् । भगव न्वैकुण्ठस्य

नारायणस्य च नित्यत्व मुक्तम् । स एव तुरीय मित्युक्त मेव । वैकुण्ठ स्साऽऽकारो
नाराऽयण स्साऽऽकारश्च । तुंरीयन्तु निराऽऽकारम् । साऽऽकार स्साऽवयवो निरवयव
न्निराऽऽकारम् । तस्मात्साऽऽकार मनित्यं नित्यं निराऽऽकार मितिश्रुतेः । यद्यत्साऽवयव न्त-
त्तदनित्य मित्यनुमानाच्चेति प्रत्यक्षेण दृष्टत्वाच्च । अत स्तयो रनित्यत्व मेव वक्तु मुचित
म्भवति । कथमुक्तं नित्यत्व मिति । तुरीय मक्षर मिति श्रुतेः । तुरीयस्य नित्यत्व म्प्रसि-
द्धम् । नित्यत्वाऽनित्यत्वे परस्परविरुद्धधर्मौ । तयो रेकस्मि न्ब्रह्मण्यत्यन्तविरुद्ध म्भवति ।
तस्मा द्वैकुण्ठस्य च नाराऽयणस्य च नित्यत्व मेव वक्तु मुचित म्भवाति । सत्य मेव भव-
तीति देशिकः परिहरति । साऽऽकारस्तु द्विविधः । सोपाऽऽधिको निरुपाऽऽधिकश्च ।
तत्र सोपाऽऽधिक स्साऽऽकारः कथ मिति । आविद्यक मखिलकार्यकारणजाल मविद्या-

478

पाद एव ना ऽन्यत्र। तस्मा त्समस्ताऽविद्योपाधि स्साऽऽकार स्साऽवयत्र एव। साऽवयवत्वा दवश्य मनित्य म्भवत्येव। सोपाऽऽधिकसाऽऽकारो वर्णितः। तर्हि निरुपाऽऽधिकसाऽऽकारः कथ मिति। निरुपाऽऽधिकसाऽऽकार स्त्रिविधः। ब्रह्मविद्यासाऽऽकार श्चा ऽऽनन्दसाऽऽकार उभयाऽऽत्मकसाऽऽकारश्चेति। त्रिविधसाऽऽकारो ऽपि पुन र्द्विविधो भवति। नित्यसाऽऽकारो मुक्तसाऽऽकारश्चेति। नित्यसाऽऽकार स्त्वाद्यन्तशून्यः शाश्वतः। उपाऽऽसनया ये मुक्तिं गतास्तेषां साऽऽकारो मुक्तसाऽऽकारः। तस्या ऽखण्डज्ञानेना ऽऽविर्भावो भवति। सो ऽपि शाश्वतः। मुक्तसाऽऽकार स्त्वैच्छिक इत्यन्ये वदन्ति। शाश्वतत्वं कथ मिति। अद्वैताऽखण्डपरिपूर्णनिरतिशयपरमाऽऽनन्दशुद्धबुद्धमुक्तसत्याऽऽत्मकब्रह्मचैतन्यसाऽऽकारत्वात्। निरुपाऽऽधिकसाऽऽकारस्य नित्यत्वं सिद्ध मेव।

तस्मादेव निरुपाऽऽधिकसाऽऽकारस्य निरवयवत्वात्स्वाऽधिकमपि दूरतो निरस्तमेव । निर-वयवं ब्रह्मचैतन्यमिति सर्वोपनिषत्सु सर्वशास्त्रसिद्धाऽन्तेषु श्रूयते । अथ च विद्याऽऽन-न्दतुरीयाणा मभेद एवश्रूयते । सर्वत्रविद्याऽऽदिसाऽऽकारभेदः कथमिति । सत्यमेवोक्त मिति देशिकः परिहरति । विद्याप्राधान्येन विद्यासाऽऽकारः। आनन्दप्राधान्येनाऽऽनन्द-साऽऽकारः । उभयप्राधान्येनोभयाऽऽत्मकसाऽऽकारश्चेति । प्राधान्येनाऽत्र भेद एव । स भेदो वस्तुतस्त्वभेद एव । भगवन्नखण्डाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणपरस्ब्रह्मण स्साऽऽकार-निराऽऽकारौ विरुद्धधर्मौ । विरुद्धोभयाऽऽत्मकत्वं कथमिति। सत्यमेवेति गुरुः परिहरति। यथा सर्वगतस्य निराऽऽकारस्य महावायोश्च तदाऽऽत्मकस्य त्वक्पतित्वेनप्रसिद्धस्य साऽऽकारस्य महावायुदेवस्य चाऽभेद एव श्रयते सर्वत्र । यथा पृथिव्यादीनां व्यापक-

479

शरीराणा देवविशेषाणा च तद्विलक्षणतदभिन्नव्यापकाऽपरिच्छिन्ना निजमूर्त्याऽऽकार-
देवता श्श्रूयन्ते सर्वत्र तद्वत्परब्रह्मण स्सर्वाऽऽत्मकस्य साऽऽकारनिराकारभेदाविरोधो
नास्त्येव। विविधविचित्राऽनन्तशक्तेः परब्रह्मण स्स्वरूपज्ञानेन विरोधो न विद्यते। तद-
भावेसत्यनन्तविरोधो विभाति। अथ च रामकृष्णाऽऽद्यवतारेष्वद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षण-
परब्रह्मणः परमतत्त्वपरमविभवाऽनुसन्धानँ स्वीयत्वेन श्रूयते सर्वत्र। सर्वपरिपूर्णस्या-
ऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणपरब्रह्मणस्तु किं वक्तव्यम्। अन्यथा सर्वपरिपूर्णस्य परब्रह्मणः
परमाऽर्थतस्साऽऽकारं विना केवलनिराकारत्वं यद्यभिमतं तर्हि केवलनिराकारस्य गग-
नस्येव परब्रह्मणोऽपि जडत्वमापाद्येत। तस्मात्परब्रह्मणः परमार्थऽत स्साऽऽकारनिरा-
कारौ स्वभावसिद्धौ। तथाविधस्याऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणस्याऽऽदिनाराऽयणस्योन्मेषानि-

मेषाभ्यां मूलाऽविद्योदयस्थितिलया जायन्ते। कदाचिदात्माऽऽरामस्याऽखिलपरिपूर्णस्या-ऽऽदिनाराऽयणस्य स्वेच्छाऽनुसारेणोन्मेषो जायते। तस्मात्परब्रह्मणोऽधस्तनपादे सर्वका-रणे मूलकारणाऽव्यक्ताऽऽविर्भावो भवति। अव्यक्तान्मूलाऽऽविर्भावो मूलाऽविद्याऽऽवि-र्भावश्च। तस्मादेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माऽविद्याशबलं भवति। ततो महत्। महतोऽह-ङ्कारः। अहङ्कारा त्पञ्चतन्मात्राणि। पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि। पञ्चमहाभूतेभ्यो ब्रह्मैकपादव्याप्तमेकमविद्याण्डं जायते। तत्रतत्त्वतो गुणाऽतीतशुद्धसत्त्वमयो लीला-गृहीतनिरतिशयाऽऽनन्दलक्षणो मायोपाऽऽधिको नाराऽयणआसीत्। स एव नित्य-परिपूर्णः पादविभूतिवैकुण्ठनाराऽयणः। स चाऽनन्तकोटिब्रह्माऽण्डानामुदयस्थितिल-याऽऽद्यखिलकार्यकारणजालपरमकारणकारणभूतो महामायाऽतीत स्तुरीयः परमेश्वरो

480

जयति । तस्मात्स्थूलविराट्स्वरूपो जायते । स सर्वकारणमूलं विराट्स्वरूपो भवति । स चाऽनन्तशीर्षा पुरुष अनन्ताऽक्षिपाणिपादो भवति । अनन्तश्रवण स्सर्वमावृत्यतिष्ठति । सर्वव्यापको भवति । सगुणनिर्गुणस्वरूपो भवति । ज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजस्स्वरूपो भवति । विविधविचित्राऽनन्तजगदाकारो भवति । निरतिशयाऽऽनन्दमयाऽनन्तपरम-विभूतिसमष्ट्यावि (श्वा) श्वाकारो भवति । निरतिशयनिरङ्कुशासर्वज्ञसर्वशक्तिसर्वनिय-न्तृत्वाऽऽद्यनन्तकल्याणगुणाऽऽकारो भवति । वाचामगोचराऽनन्तदिव्यतेजोराश्याकारो भवति । समस्ताऽविद्याऽण्डव्यापको भवति । स चाऽनन्तमहामायाविलासाना मधिष्ठान-विशेषनिरतिशयाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणपरब्रह्मविलासविग्रहो भवति । अस्यैकैकरोमकू-पान्तरेष्वनन्तकोटिब्रह्माऽण्डानि स्थावराणि च जायन्ते । तेष्वण्डेषु सर्वेष्वेकैकनाराऽयणा-

वतारो जायते । नाराऽयणाद्धिरण्यगर्भो जायते । नाराऽयणादण्डविराट्स्वरूपो जायते । नाराऽयणादखिललोकस्रष्टृप्रजापतयो जायन्ते । नाराऽयणादेकादशरुद्राश्च जायन्ते । नाराऽयणादखिललोकाश्च जायन्ते । नाराऽयणादिन्द्रो जायते । नाराऽयणात्सर्वे देवा-श्चजायन्ते । नाराऽयणाद्द्वादशाऽऽदित्या स्सर्वेवसव स्सर्वेऋषय स्सर्वाणिभूतानि सर्वाणि छन्दाँसि नाराऽयणादेव समुत्पद्यन्ते । नाराऽयणात्प्रवर्तते । नाराऽयणे प्रलीयन्ते । अथ नित्योऽक्षरः परमस्स्वराट् । ब्रह्मा नाराऽयणः । शिवश्च नाराऽयणः । शक्रश्च नाराऽयणः । दिशश्च नाराऽयणः । विदिशश्च नाराऽयणः । कालश्च नाराऽयणः । कर्माऽखिलं च नारा-ऽयणः । मूर्ताऽमूर्तं च नाराऽयणः । कारणाऽऽत्मकं सर्वं कार्याऽऽत्मकं सकलं नाराऽयणः । तदुभयविलक्षणो नाराऽयणः । परञ्ज्योतिस्स्वप्रकाशमयोब्रह्माऽऽनन्दमयो नित्यो

481

निर्विकल्पो निरञ्जनो निराख्यात श्शुद्धो देव एको नाराऽयणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित् । न स ना (समाना) ऽधिक इत्यसंशयं परमाऽर्थतो य एवं वेद । सकलबन्धांश्छित्वा मृत्युं तीर्त्वा स मुक्तो भवति स मुक्तो भवति । यएवं विदित्वा सदा तमुपास्ते पुरुषस्स नाराऽयणो भवति स नाराऽयणो भवतीत्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदि परब्रह्मण स्साऽऽकारनिराकारस्वरूपनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ अथ छात्रस्तथेतिहोवाच । भगवन्देशिक परमतत्त्वज्ञ सविलासमहामूलाऽविद्योदयक्रमः कथितः । तदु प्रपञ्चोत्पत्तिक्रमः कीदृशो भवति । विशेषेणकथनीयः । तस्य तत्त्वं वेदितुमिच्छामि । तथेत्युक्त्वा गुरुरित्युवाच । तथाऽनादिसर्वप्रपञ्चो दृश्यते । नित्योऽनित्यो वेति सँशय्यते । प्रपञ्चोऽपि द्विविधः । विद्याप्रपञ्चश्चाऽविद्याप्रपञ्चश्चेति । विद्याप्रपञ्चस्य

नित्यत्वँसिद्धमेव नित्याऽऽनन्दचिद्विलासाऽऽत्मकत्वात् अथ च शुद्धबुद्धमुक्तसत्याऽऽनन्दस्वरूपत्वाच्च । अविद्याप्रपञ्चस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा कथमिति । प्रवाहतोनित्यत्वं वदन्तिकेचन । प्रलयाऽऽदिकं श्रूयमाणत्वादनित्यत्वं वदन्त्यन्ये । उभयं न भवति । पुनः कथमिति । सङ्कोचविकासाऽऽत्मकमहामायाविलासाऽऽत्मक एव सर्वोऽप्यविद्याप्रपञ्चः । परमार्थतो न किञ्चिदस्ति क्षणशून्याऽनादिमूलाऽविद्याविलासत्वात् । तत्कथमिति । एक मेवाऽद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तँ सर्वँ बाधितमेव । सत्यमेव परम्ब्रह्म सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ततस्सविलासमूलाऽविद्योपसँहारक्रमः कथमिति । अत्यादरपूर्वकमतिहर्षेण देशिक उपदिशति । चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवा भवति । तावता कालेन पुनस्तस्य रात्रिर्भवति । द्वे अहोरात्रे एकं दिनं

भवति । तस्मिन्नेकस्मिन्दिने आसत्यलोकान्त मुदयस्थितिलया जायन्ते । पञ्चदशादिनानि पक्षो भवति । पक्षद्वयं मासो भवति । मासद्वय मृतु र्भवति । ऋतुत्रय मयनं भवति । अयनद्वयं वत्सरो भवति । वत्सरशतं ब्रह्ममानेन ब्रह्मणः परमाऽऽयुःप्रमाणम् । तावत्कालस्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्तेऽण्डविराट् पुरुषस्स्वांशं हिरण्यगर्भ मभ्येति । हिरण्यगर्भस्यकारणं परमाऽऽत्मानमण्डपरिपालकनाराऽयणमभ्येति । पुनर्वत्सरशतं तस्य प्रलयो भवति । तदाजीवास्सर्वे प्रकृतौ प्रलीयन्ते । प्रलये सर्वशून्यं भवति । तस्य ब्रह्मण स्थितिप्रलयावादिनाराऽयणस्यांशेनाऽवतीर्णस्याऽण्डपरिपालकस्य महाविष्णो रहोरात्रिसंज्ञिकौ । ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति । एवंदिनपक्षमाससंवत्सराऽऽदिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकाल स्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्ते स्वाँशं महाविराट्-

पुरुषमभ्येति । ततस्साऽऽवरणं ब्रह्माऽण्डं विनाशमेति । ब्रह्माऽण्डाऽऽवरणं विनश्यति तस्य (द्वि) विष्णोस्स्वरूपम् । तस्य तावत्प्रलयो भवति । प्रलये सर्वशून्यं भवति ॥ अण्डपरिपालकमहाविष्णोः स्थितिप्रलयावादिविराट्पुरुषस्याऽहोरात्रिसंज्ञिकौ । ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति । एवं दिनपक्षमाससंवत्सराऽऽदिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकाल स्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्ते आदिविराट् पुरुषस्वाँशमायोपाऽऽधिकनाराऽयणमभ्येति । तस्य विराट्पुरुषस्य यावत्स्थितिकालस्तावत्प्रलयो भवति । प्रलये सर्वशून्यं भवति ॥ विराट्स्थितिप्रलयौ मूलाऽविद्याऽण्डपरिपालकस्याऽऽदिनाराऽयणस्याऽहोरात्रिसंज्ञिकौ । ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति । एवं दिनपक्षमाससंवत्सराऽऽदिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकाल स्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्ते

त्रिपाद्विभूतिनाराऽयणस्येच्छावशान्निमेषो जायते । तस्मान्मूलाऽविद्याऽण्डस्य साऽऽव-
रणस्य विलयो भवति । ततस्सविलासमूलाऽविद्या सर्वकार्योपाऽऽधिसमन्विता सदस-
द्विलक्षणाऽनिर्वाच्या लक्षणशून्याऽऽविर्भावतिरोभावाऽऽत्मिकाऽऽनाद्यखिलकारणकार-
णाऽनन्तमहामायाविशेषणविशेषिता परमसूक्ष्ममूलकारणमव्यक्तं विशति । अव्यक्तंवि-
शेद्ब्रह्माणि निरिन्धनो वैश्वानरो यथा । तस्मान्मायोपाऽऽधिकआदिनाराऽयणस्तथा
स्वस्वरूपं भजति । सर्वे जवािश्च स्वस्वरूपं भजन्ते । यथा जपाकुसुमसान्निध्याद्रक्तस्फ-
टिकप्रतीति स्तदभावे शुद्धस्फटिकप्रतीतिः । ब्रह्मणोपि मायोपाऽऽधिवशात्सगुणपरिच्छि-
न्नाऽऽदिप्रतीति रुपाऽऽधिविलयान्निर्गुणनिरवयवाऽऽदिप्रतीति रित्युपनिषत् ॥ इत्याथर्व-
णमहानाराऽयणोपनिषदि मूलाऽविद्याप्रलयस्वरूपनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ ॐ ततस्तस्मान्निर्विशेष मतिनिर्मलं भवति। अविद्यापादमतिशुद्धं भवति। शुद्धबोधाऽऽनन्दलक्षणकैवल्यं भवति। ब्रह्मणः पादचतुष्टयं निर्विशेषं भवति। अखण्डलक्षणाऽखण्डपरिपूर्णसच्चिदाऽऽनन्दस्वप्रकाशं भवति। अद्वितीयमनीश्वरं भवति। अखिलकार्यैकारणस्वरूप मखण्डचिद्घनाऽऽनन्दस्वरूप मतिदिव्यमङ्गलाऽऽकारं निरातिशयाऽऽनन्दतेजोराशिविशेषं सर्वपरिपूर्णाऽनन्तचिन्मयस्तम्भाऽऽकारं शुद्धबोधाऽऽनन्दविशेषाऽऽकार मनन्तचिद्विलासविभूतिसमष्ट्याऽऽकार मद्भुतानन्दाश्चर्यविभूतिविशेषाऽऽकार मनन्तपरिपूर्णाऽऽनन्ददिव्यसौदामिनीनिचयाऽऽकारम्। एवमाकारमद्वितीयाऽखण्डाऽऽनन्दब्रह्मस्वरूपं निरूपितम्। अथ छात्रो वदति। भगवन्पादभेदाऽऽदिकं कथं कथमद्वैतस्वरूपमितिनिरूपितम्। देशिकःपरिहरति। विरोधो न विद्यते ब्रह्माऽऽद्वितीय (द्वैत)

मेव सत्यम् । तथैवोक्तं च । ब्रह्मभेदो न कथितो ब्रह्मव्यातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति । पादभेदाऽऽदिकथनं तु ब्रह्मस्वरूपकथनमेव । तदेवोच्यते । पादचतुष्टयाऽऽत्मकं ब्रह्म । तत्रैकमविद्यापादं । पादत्रयममृतं भवति । शाखान्तरोपनिषत्स्वरूपमेव निरूपितम् । तमसस्तु परञ्ज्योतिः परमाऽऽनन्दलक्षणम् । पादत्रयाऽऽत्मकँ ब्रह्मकैवल्यँ शाश्वतँपरमिति । वेदाऽहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवंविद्वानमृत इह भवति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं परञ्ज्योतिस्तमस उपरि विभाति । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् । तदेवर्तं तदु सत्यमाहु स्तदेव सत्यं तदेव ब्रह्म परमं विशुद्धंकथ्यते । तमश्शब्देनाऽविद्या । पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्याऽमृतंदिवि ।

त्रिपादूर्ध्वंउदैत्पुरुषः । पादोस्येहाभवत्पुनः । ततो विष्वङ्व्यक्रामत् । साशना-ऽनशने अभि । विद्यानन्दतुरीयाख्यपादत्रयममृतं भवति । अवशिष्टमविद्याश्रयमिति । आत्मारामस्याऽ(ऽना) दिनाराऽयणस्य कीदृशावुन्मेषनिमेषौ तयोस्स्वरूपंकथमिति । गुरुर्वदति । पराग्दृष्टिरुन्मेषः । प्रत्यग्दृष्टिर्निमेषः । प्रत्यग्दृष्ट्या स्वस्वरूपाचिन्तनमेव निमेषः । पराग्दृष्ट्या स्वस्वरूपचिन्तनमेवोन्मेषः । यावदुन्मेषकालस्तावन्निमेषकालो भवति । अविद्यायास्थिति रुन्मेषकाले । निमेषकाले तस्याः प्रलयो भवति । यथा उन्मेषो जायते तथा चिरन्तनातिसूक्ष्मवासनाबलात्पुनरविद्याया उदयो भवति । यथापूर्वमविद्याकार्याणि जायन्ते । कार्यकारणोपाधिभेदाज्जीवेश्वरभेदोपि दृश्यते । कारणोपाधिरीश्वरः । कार्योपाधिरयं जीवः । ईश्वरस्य महामाया तदाज्ञावशव-

485

र्तिनी तत्सङ्कल्पानुसारिणी विविधानन्तमहामायाशक्तिसु(सं)सेविताऽनन्तमहामाया-जालजननमन्दिरा महाविष्णोः क्रीडाशरीररूपिणी ब्रह्मादीनामगोचरा । एतां महामायां तरन्त्येव । ये विष्णुमेव भजन्ति । नान्येतरन्ति कदाचन विविधोपायै-रपि । अविद्याकार्याण्यन्तःकरणान्यतीत्य कालाननु तानि जायन्ते । ब्रह्मचैतन्यं तेषु प्रतिबिम्बितं भवति । प्रतिबिम्बा एव जीवा इति कथ्यन्ते । अन्तःकरणोपाधिकास्सर्वे जीवा इत्येवं वदन्ति । महाभूतोत्थसूक्ष्माङ्गोपाधिकास्सर्वे जीवा इत्येके वदन्ति । बुद्धिप्रतिबिम्भितचैतन्यं जीवा इत्यपरे मन्यन्ते । एतेषामुपाधीनामत्यन्त (धिनाना त्वमेव) भेदो न विद्यते । सर्वपरिपूर्णो नाराऽयणस्त्वनया निजया क्रीडति स्वेच्छया सदा । तद्वदविद्यमानफल्गुविषयसुखाशयास्सर्वे जीवाः प्रधावन्त्यसारसँसारचक्रे । एव-

मनादिपरम्परावर्तते ऽनादिसँसारविपरीतभ्रमादित्युपनिषत् ॥ इत्यथर्वणशाखायांत्रिपाद्वि-
भूतिमहानाराऽयणोपानिषदि महामाया ऽतीता ऽखण्डा ऽद्वैतपरमा ऽ ऽनन्दलक्षणपरब्रह्मण:
परमतत्त्वस्वरूपनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्याय: ॥ पूर्वकाण्डस्समाप्त: ॥

अथ शिष्यो वदति गुरुं भगवन्तं नमस्कृत्य भगवन् त्सर्वात्मना नष्टाया अवि-
द्याया: पुनरुदय: कथम् । सत्यमेवेति गुरुरिति होवाच । प्रावृट्कालप्रारम्भे यथा
मण्डूकादीनां प्रादुर्भाव स्तद्वत्सर्वात्मना नष्टाया अविद्याया उन्मेषकाले पुनरुदयो
भवति । भगवन् कथं जीवानामनादिसंसारभ्रम: । तन्निवृत्तिर्वा कथमिति । कथं मोक्ष-
मार्गस्वरूपंच । मोक्षसाधनं कथमिति । को वा मोक्षोपाय: । कीदृशं मोक्षस्वरूपम् ।
का वा सायुज्यमुक्ति: । एतत्सर्वंतत्त्वत:कथनीयमिति । अत्यादरपूर्वकमतिहर्षेण शिष्यं

बहूकृत्य गुरुर्वदति श्रूयतां सावधानेन । कुत्सिताऽनन्तजन्माऽभ्यस्ताऽत्यन्तोत्कृष्टविविधाविचित्राऽनन्तदुष्कर्मवासनाजालविशेषैर्देहाऽऽत्मविवेको न जायते । तस्मादेव दृढतरदेहाऽऽत्मभ्रमो भवति । अहमज्ञः किञ्चिज्ज्ञोऽह महंजीवो ऽहमत्यन्तदुःखाऽऽकारोऽहमनादिसंसारीति भ्रमवासनाबलात्संसारएव प्रवृत्तिस्तन्निवृत्युपायःकदापि न विद्यते । मिथ्याभूतान्स्वप्नतुल्यान्विषयभोगाननुभूय विविधा नसङ्ख्या नतिदुर्लभा न्मनोरथाननवरतमाशास्यमान अतृप्त स्सदा परिधावति । त्रिविधविचित्रस्थूलसूक्ष्मोत्कृष्टनिकृष्टाऽनन्तदेहान्परिगृह्य तत्तद्देहविहितविविधविचित्राऽनेकशुभाऽशुभप्राऽऽरब्धकर्माण्यनुभूय तत्तत्कर्मफलवासनाजालवासिताऽन्तःकरणानां पुनःपुनस्तत्तत्कर्मफलविषयप्रवृत्तिरेवजायते । संसारनिवृत्तिमार्गप्रवृत्तिः कदाऽपि न जायते । तस्मादनिष्टमेवेष्टमिव भाति ।

इष्टमेवाऽनिष्टमिव भात्यनादिसंसारविपरीतभ्रमात् । तस्मात्सर्वेषां जीवानामिष्टविषये बुद्धिस्सुखबुद्धिर्दुःखबुद्धिश्च भवति । परमार्थतस्त्वबाधितब्रह्मसुखविषये प्रवृत्तिरेव न जायते । तत्स्वरूपज्ञानाभावात् । तत्कि(कथ)मिति न विद्यते । कथं बन्धः कथं मोक्ष इति विचाराभावाच्च । तत्कथमिति । अज्ञानप्राबल्यात् । कस्मादज्ञानप्राबल्यमिति । भक्तिज्ञानवैराग्यवासनाभावाच्च । तदभावः कथमिति । अत्यन्ताऽन्तःकरणमलिनविशेषात् । अतस्संसारतरणोपायः कथमिति । देशिकस्तमेव कथयति । सकलवेदशास्त्रसिद्धान्तरहस्यजन्मजन्माऽभ्यस्ताऽत्यन्तोत्कृष्टसुकृतपरिपाकवशात्सद्भिस्सङ्गो जायते । तस्माद्विधिनिषेधविवेको भवति । ततस्सदाचारप्रवृत्तिर्जायते । सदाचारादखिलदुरितक्षयो भवति । तस्मादन्तःकरणमतिविमलं भवति । तत स्सद्गुरुकटाक्षमन्तःकरणमाकाङ्क्षति ।

487

तस्मात्सद्गुरुकटाक्षलेशविशेषेणसर्वसिद्धय स्सिध्यन्ति । सर्वबन्धाः प्रविनश्यन्ति । श्रेयोविघ्नास्सर्वे प्रलयं यान्ति । सर्वाणिश्रेयांसि स्वयमेवाऽऽयान्ति । यथा जात्यन्धस्य रूपज्ञानं न विद्यते तथा गुरूपदेशेनविना कल्पकोटिभिस्तत्त्वज्ञानं न विद्यते । तस्मात्सद्गुरुकटाक्षलेशविशेषणाऽचिरादेव तत्त्वज्ञानं भवति । यदा सद्गुरुकटाक्षो भवति तदा भगवत्कथाश्रवणध्यानादौ श्रद्धा जायते । तस्माद्धृदयस्थिताऽनादिदुर्वासनाग्रन्थिविनाशो भवति । ततो हृदयस्थिताः कामास्सर्वे विनश्यन्ति । तस्माद्धृदयपुण्डरीककर्णिकायां परमात्माऽऽविर्भावो भवति । ततो दृढतरा वैष्णवी भक्तिर्जायते । ततो वैराग्यमुदेति । वैराग्याद्बुद्धिविज्ञानाऽऽविर्भावोभवति । अभ्यासात्तज्ज्ञानं क्रमेणपरिपक्वं भवति । पक्वविज्ञानाज्जीवन्मुक्तो भवति । ततश्शुभाऽशुभकर्माणि सर्वाणि सवासनानि

नश्यन्ति । ततो दृढतरशुद्धसात्त्विकवासनया भक्त्यतिशयो भवति । भक्त्यतिशयेन नाराऽयणस्सर्वमय स्सर्वाऽवस्थासु विभाति । सर्वाणि जगन्तिनाराऽयणमयानि प्रविभान्ति । नाराऽयणव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति । इत्येतद्बुद्ध्वा विहरत्युपासकस्सर्वत्र । निरन्तरसमाधिपरम्पराभिर्जगदीश्वराऽऽकारास्सर्वत्र सर्वाऽवस्थासु प्रविभान्ति । अस्य महापुरुषस्य क्वचित्काचिदीश्वरसाक्षात्कारो भवति । अस्य देहत्यागेच्छा यदा भवति तदावैकुण्ठपार्षदास्सर्वे समायान्ति । ततो भगवद्ध्यानपूर्वकं हृदयकमले व्यवस्थितमात्मानंस्व मन्तराऽऽत्मानं सञ्चित्य(न्त्य)सम्यगुपचारैरभ्यर्च्य हंसमन्त्रमुच्चरन्त्सर्वाणि द्वाराणि सय्यंम्य सम्यङ्मनो निरुध्य चोर्ध्वगेन वायुनासह प्रणवेन प्रणवानुसन्धानपूर्वकं शनैश्शनैराब्रह्मरन्ध्राद्विनिर्गत्य सोऽहमिति मन्त्रेण द्वादशान्तस्थितपरमाऽऽत्मान-

मेकीकृत्य पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य पुनस्सोऽहमिति मन्त्रेण षोडशान्तस्थितज्ञानाऽऽत्मानमे-
कीकृत्य सम्यगुपचारैरभ्यर्च्य प्राकृतपूर्वदेहं परित्यज्य पुनःकल्पितमन्त्रमयशुद्धब्रह्मतेजो-
मयनिरतिशयाऽऽनन्दमयमहाविष्णुसारूप्यविग्रहं परिगृह्य सूर्यमण्डलाऽन्तर्गताऽनन्त-
दिव्यचरणाऽरविन्दाऽङ्गुष्ठनिर्गतनिरतिशयाऽऽनन्दमयाऽमरनदीप्रवाहमाकृष्यभावनयात्र
स्नात्वावस्त्राऽऽभरणाद्युपचारैरात्मपूजां विधाय साक्षान्नाराऽयणो भूत्वा ततो गुरुनमस्का-
रपूर्वकं प्रणव(वण)गरुडं ध्यात्वा ध्यानेनाऽऽविर्भूतमहाप्रवणगरुडं पञ्चोपचारैराराध्य-
गुर्वनुज्ञया प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकं प्रवणगरुडमारुह्य महाविष्णोस्समस्ताऽसाधारणचि-
न्हाचिन्हितो महाविष्णोस्समस्ताऽसाधारणदिव्यभूषणैर्भूषितस्सुदर्शनपुरुषं पुरस्कृत्य विष्व-
क्सेनपरिपालितो वैकुण्ठपार्षदैः परिवेष्टितो नभोमार्गमाविश्यपार्श्वद्वयस्थिताऽनेकपुण्य-

लोकानतिक्रम्य तत्रत्यैः पुण्यपुरुषैरभिपूजितस्सत्यलोकमाविश्य ब्रह्माणमभ्यर्च्य ब्रह्मणा च सत्यलोकवासिभिस्सर्वैरभिपूजित श्शैवमीशानकैवल्यमासाद्य शिवं ध्यात्वा शिवमभ्यर्च्य शिवगणैस्सर्वैश्शिवेन चाभिपूजितो ग्रहऋषिमण्डलान्यतिक्रम्य सूर्यसोममण्डले भित्त्वा कीलकनाराऽयणं ध्यात्वा ध्रुवमण्डलस्य दर्शनंकृत्वा भगवन्तं ध्रुवमभिपूज्य ततश्शिँशुमारचक्रं विभिद्य शिँशुमारप्रजापतिमभ्यर्च्य चक्रमध्यगतं सर्वाऽऽधारं सनातनं महाविष्णुमाराध्य तेन पूजितस्तत उपर्युपरि गत्वा परमानन्दं प्राप्य प्रकाशते। ततोवैकुण्ठवासिनस्सर्वे समायान्ति। तान्त्सर्वान्त्सुसम्पूज्य तैस्सर्वैरभिपूजितश्चोपर्युपरि गत्वा विरजानदीं प्राप्य तत्र स्नात्वा भगवद्ध्यानपूर्वकं पुनर्न्निमज्य तत्राऽपञ्चीकृतभूतोत्थ सूक्ष्माऽङ्गभोगसाधनं सूक्ष्मशरीरमुत्सृज्य केवलमन्त्रमयदिव्यतेजोमयनिरातिशयाऽऽनन्द-

489

मयमहाविष्णुसारूप्यविग्रहं परिगृह्य तत उन्मज्याऽऽत्मपूजां विधाय प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकं ब्रह्ममयवैकुण्ठमाविश्य तत्रत्यान्विशेषेण सम्पूज्य तन्मध्ये च ब्रह्माऽऽनन्दमयाऽनन्तप्राकारप्रासादतोरणविमानोपवनाऽऽवलिभिर्ज्वलच्छिखरैरुपलक्षितो निरुपमनित्यनिरवद्यनिरतिशयनिरवधिकब्रह्माऽऽनन्दाऽचलो विराजते। तदुपरि ज्वलति निरतिशयाऽऽनन्ददिव्यतेजोराशिः। तदभ्यन्तरसंस्थाने शुद्धबोधाऽऽनन्दलक्षणं विभाति। तदन्तराले चिन्मयवेदिका। आनन्दवेदिकाऽऽनन्दवनविभूषिता। तदभ्यन्तरे अमिततेजोराशिस्तदुपरिज्वलति। परममङ्गलाऽऽसनं विराजते। तत्पद्मकर्णिकायां शुद्धशेषोभोगाऽऽसनं विराजते। तस्योपरि समासीनमानन्दपरिपालकमादिनाराऽयणं ध्यात्वा तमीश्वरं विविधोपचारैराराध्य प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा पञ्चवैकु-

ण्ठानतीत्याऽण्डात्विराट्कैवल्यं प्राप्य तं समाराध्योपासकः परमानन्दं प्रापेत्युपनिषत् ॥
इत्याथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदि संसारतरणोपायकथनद्वारा परममोक्षमार्ग स्वरूपनि-
रूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ततउपासकः परमाऽऽनन्दं प्राप साऽऽवरणं ब्रह्माऽण्डं
च भित्त्वा परितस्समवलोक्य ब्रह्माऽण्ड(ब्रह्माऽऽनन्द)स्वरूपं निरीक्ष्य परमार्थतस्त-
त्स्वरूपं ब्रह्मज्ञानेनाऽवबुद्ध्य समस्तवेदशास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि
ब्रह्मादयस्सुरास्सर्वे समस्ताःपरमर्षयश्चाऽण्डाऽभ्यन्तरप्रपञ्चैकदेशमेव वर्णयन्ति । अण्ड-
स्वरूपं न जानन्ति । ब्रह्माण्डाद्बहिःप्रपञ्चज्ञानं न जानन्त्येव । कुतोऽण्डाऽन्तराऽन्त-
र्बहिः प्रपञ्चज्ञानं दूरतोमोक्षप्रपञ्चज्ञान मविद्याप्रपञ्चज्ञानं चेति । कथं ब्रह्माऽण्डस्वरूप-
मिति । कुक्कुटाऽण्डाऽऽकारं महदादिसमष्ट्याऽऽकार मण्डं तपनीयमयंतप्तजाम्बूनदप्र-

490

भमुद्यत्कोटिदिवाकराभं चतुर्विधसृष्ट्युपलक्षितं महाभूतैःपञ्चभिं रावृतं महदहङ्कृति-
तमोभिश्च मूलप्रकृत्या परिवेष्टितम् । अण्डभित्तिविशालँ सपादकोटियोजनप्रमाणम् ।
एकैकावरणंतथैव । अण्डप्रमाणं परितोऽयुतद्वयकोटियोजनप्रमाणं महामण्डूकाऽऽद्यन-
न्तशक्तिभिरधिष्ठितं नाराऽयणक्रीडाकन्तुकं परमाणुवद्विष्णुलोकसुसंलग्न मद्दष्टाऽश्रुतवि-
विधविचित्राऽनन्तविशेषैरुपलक्षितम् । अस्यब्रह्माऽण्डस्य समन्तत स्थितान्येतादृशान्य-
नन्तकोटिब्रह्माऽण्डानि साऽऽवरणानि ज्वलन्ति । चतुर्मुखपञ्चमुखषण्मुखसप्तमुखाऽष्टमु-
खाऽऽदिसङ्ख्याक्रमेण सहस्राऽवधिमुखाऽन्तैर्नाराऽयणांशै रजोगुणप्रधानै रेकैकसृष्टिक-
र्तृभिरधिष्ठितानिविष्णुमहेश्वराख्यै र्नाराऽयणांशै स्सत्त्वतमोगुणप्रधानै रेकैकस्थितिसंहार-
कर्तृभिरधिष्ठितानि महाजलौघमत्स्यबुद्बुदाऽनन्तसङ्घवद्भ्रमन्ति । क्रीडाऽऽसक्तजालकक-

रतलाऽमलकवृन्दवन्महाविष्णोःकरतले विलसन्त्यनन्तकोटिब्रह्माऽण्डानि । जलयन्त्र-
स्थघटमालिकाजालवन्महाविष्णोरेकैकरोमकूपाऽन्तरेष्वनन्तकोटिब्रह्माऽण्डानि सावर-
णानि भ्रमन्ति । समस्तब्रह्माऽण्डान्तर्बहिःप्रपञ्चरहस्यं ब्रह्मज्ञानेनाऽवबुध्य विविधविचित्रा-
ऽनन्तपरमविभूतिसमष्टिविशेषान्त्समवलोक्याऽत्याश्चर्याऽमृतसागरेनिमज्य निरतिशया-
ऽऽनन्दपारावारोभूत्वा समस्तब्रह्माऽण्डजालानि समुल्लङ्घ्याऽमिताऽपरिच्छिन्नाऽनन्तत-
मस्सागरमुत्तीर्य मूलाऽविद्यापुरंदृष्ट्वा विविधविचित्राऽनन्तमहामायाविशेषैः परिवेष्टिता-
मनन्तमहामायाशक्तिसमष्ट्याकारा मनन्तदिव्यतेजोज्वालाजालैरलङ्कृता मनन्तमहामा-
याविलासानांपरमाधिष्ठानविशेषाकारां शश्वदमिताऽऽनन्दाऽऽचलोपरिविहारिणीं मूलप्र-
कृतिजननी मविद्यालक्ष्मी मेवंध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य समस्तब्रह्माऽण्डसमष्टिजननीं

491

वैष्णवीं महामायांनमस्कृत्य तयाचाऽनुज्ञातश्चोपर्युपरिगत्वा महाविराट्पदं प्राप ॥ महाविराट्स्वरूपं कथमिति। समस्ताऽविद्यापादको विराट्। विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखो विश्वतोहस्तउत विश्वतस्पात्। संबाहुभ्यांनमतिसम्पतत्रैर्द्यावापृथिवीजनयन्देव एकः। न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्। हृदा मनीषा मनसाऽभि-क्लृप्तो यएनंविदुरमृतास्ते भवन्ति। मनोवाचामगोचरमादिविराट्स्वरूपंध्यात्वा विविधोप-चारैराराध्य तदनुज्ञातश्चोपर्युपुरिगत्वा विविधविचित्राऽनन्तमूलाऽविद्याविलासा नवलो-क्योपासकःपरमकौतुकं प्राप ॥ अखण्डपरिपूर्णपरमाऽऽनन्दलक्षणपरब्रह्मणस्समस्तस्वरू-पविरोधकारिण्यपरिच्छिन्नातिरस्कारिण्याकारा वैष्णवी महायोगमाया मूर्तिमद्भिरनन्तमहा-मायाजालविशेषैःपरिषेविता। तस्याःपुर मतिकौतुकमत्याश्चर्यसागराऽऽनन्दलक्षणममृतं

भवति । अविद्यासागरप्रतिबिम्बितनित्यवैकुण्ठप्रतिवैकुण्ठमिव विभाति । उपासकस्त-
त्पुरंप्राप्य योगमायालक्ष्मींध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य तया सम्पूजित श्चाऽनुज्ञात-
श्चोपर्युपरिगत्वाऽनन्तयोगमायाविलासा नवलोक्योपासकः परमकौतुकं प्राप ॥ तत उपरि
पादविभूतिवैकुण्ठपुर माभाति । अत्याश्चर्याऽनन्तविभूतिसमष्ट्याऽऽकार मानन्दरसप्रवा-
हैरलङ्कृत मभितस्तरङ्गिण्याःप्रवाहैरतिमङ्गलं ब्रह्मतेजोविशेषाऽऽकारैरनन्तब्रह्मवनैरभि-
तस्तत मनन्तनित्यमुक्तैरभिव्याप्त मनन्तचिन्मयप्रासादजालसङ्कुल मनादिपादविभूति
वैकुण्ठ मेवमाभाति । तन्मध्ये च चिदानन्दाऽचलो विभाति ॥ तदुपरि ज्वलति
निरतिशयाऽऽनन्ददिव्यतेजोराशिः । तदभ्यन्तरे परमाऽऽनन्दविमानं विभाति ॥ तद-
भ्यन्तरसँस्थाने चिन्मयाऽऽसनं विराजते ॥ तत्पद्मकर्णिकायां निरतिशयदिव्यतेजोरा-

श्यन्तरसमासीन मादिनाराऽयणंध्यात्वा विविधोपचारैस्तंसमाराध्य तेना भिपूजितस्तद-
नुज्ञातश्चोपर्युपरिगत्वा सावरणमविद्याऽण्डंचभित्त्वा विद्यापादमुल्लङ्घ्य विद्याऽविद्ययो-
स्सन्धौ विष्वक्सेनवैकुण्ठपुर माभाति ॥ अनन्तदिव्यतेजोज्वालाजालैरभितोऽनिशं प्रज्व-
लन्त मनन्तबोधानन्दव्यूहैराभितस्ततं शुद्धबोधविमानाऽऽवलिभिर्विराजित मनन्ता-
ऽऽनन्दपर्वतैःपरमकौतुक माभाति । तन्मध्ये (च) कल्याणाऽचलोपरि शुद्धाऽऽन-
न्दविमानं विभाति । तदभ्यन्तरेदिव्यमङ्गलाऽऽसनं विराजते । तत्पद्मकर्णिकायां ब्रह्म-
तेजोराश्यभ्यन्तरसमासीनं भगवदनन्तविभूतिविधिनिषेधपरिपालकं सर्वप्रवृत्तिसर्व-
हेतुनिमित्तकं निरतिशयलक्षणमहाविष्णुस्वरूप मखिलाऽपवर्गपरिपालक ममितविक्रम-
मेवंविधं विष्वक्सेनंध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैराराध्य तदनुज्ञा-

तश्चोपर्युपरिगत्वा विद्याविभूतिंप्राप्य विद्यामया ननन्तवैकुण्ठा न्परितोऽवस्थिता न्ब्रह्म-
तेजोमया नवलोक्योपासकः परमानन्दं प्राप ॥ विद्यामयाननन्तसमुद्रानातिक्रम्य ब्रह्म-
विद्यातरङ्गिणीमासाद्य तत्रस्नात्वा भगवध्ध्यानपूर्वकंपुनर्निमज्य मन्त्रमयशरीरमुत्सृज्य
विद्याऽऽनन्दमयाऽमृतदिव्यशरीरं परिगृह्य नाराऽयणसारूप्यं प्राप्याऽऽत्मपूजांविधाय
ब्रह्ममयवैकुण्ठवासिभि स्सर्वै र्नित्यमुक्तैस्सुपूजित स्ततोब्रह्मविद्याप्रवाहै रानन्दरसनिर्भरैः
क्रीडाऽनन्तपर्वतैरनन्तै रभिव्याप्तं ब्रह्मविद्यामयै स्सहस्रप्राकारै रानन्दाऽमृतमयै र्दिव्यग-
न्धस्वभावै श्चिन्मयै रनन्तब्रह्मवनैरतिशोभित मुपासकस्त्वेवंविधंब्रह्मविद्यावैकुण्ठमाविश्य
तदभ्यन्तरस्थितात्यन्तोन्नतबोधाऽऽनन्दप्रासादाऽग्रस्थितप्रणवविमानापेरिस्थिता मपार-
ब्रह्मविद्यासाम्राज्याऽधिदैवता ममोघनिजमन्दकटाक्षेणाऽनादिमूलाऽविद्याप्रलयकरी मद्धि

तीया मेका मनन्तमोक्षसाम्राज्यलक्ष्मी मेवंध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैराराध्य पुष्पाञ्जलिंसमर्प्य स्तुत्वास्तोत्रविशेषै स्तयाऽभिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरिगत्वा ब्रह्मविद्यातीरे गत्वा बोधाऽऽनन्दमयाननन्तवैकुण्ठा नवलोक्य निरतिशयाऽऽनन्दंप्राप्य बोधाऽऽनन्दमयाननन्तसमुद्रानतिक्रम्य गत्वागत्वाब्रह्मवनेषुपरममङ्गलाऽचलश्रोणीषु ततो बोधाऽऽनन्दाविमानपरम्परासूपासकः परमानन्दं प्राप ॥ ततश्श्रीतुलसीवैकुण्ठपुर माभाति । परमकल्याण मनन्तविभव ममिततेजोराश्याकार मनन्तब्रह्मतेजोराशिसमष्ट्याऽऽकारं चिदानन्दमयाऽनेकप्रकारविशेषैःपरिवेष्टित ममितबोधाऽऽनन्दाऽचलोपरिस्थितं बोधाऽऽनन्दतरङ्गिण्याःप्रवाहैरतिमङ्गलं निरतिशयाऽऽनन्दैरनन्तवृन्दावनैरतिशोभित मखिलपवित्राणांपरमपवित्रं चिद्रूपैरनन्तानित्यमुक्तै-

रत्यभिव्याप्त मानन्दमयाऽनन्तविमानजालैरलङ्कृतमामिततेजोराश्यन्तर्गतादिव्यतेजोरा-
शिविशेष मुपासकस्त्वेत्रमाकारं तुलसीवैकुण्ठंप्रविश्य तदन्तर्गतदिव्यविमानोपरिस्थितां
सर्वपरिपूर्णस्य महाविष्णोस्सर्वाङ्गेषुविहारिणीं निरतिशयसौन्दर्यलावण्याऽधिदैवतां बोधा-
ऽऽनन्दमयैरनन्तनित्यपरिजनैःपरिषेवितां श्रीसखींतुलसी मेवंलक्ष्मींध्यात्वा प्रदक्षिण-
नमस्कारान्विधाय विविधोपचारैराराध्य स्तुत्वास्तोत्रविशेषै स्तयाऽभिपूजित स्तत्रत्यैश्चाभि-
पूजितस्तदनुज्ञात श्चोपर्युपरिगत्वा परमाऽऽनन्दतराङ्गिण्यास्तीरेगत्वा तत्र परितोऽवस्थि-
ताञ्छुद्धबोधाऽऽनन्दमया ननन्तवैकुण्ठानवलोक्य निरतिशयाऽऽनन्दंप्राप्य तत्रत्यैश्चि-
द्रूपैः पुराणपुरुषैश्चाऽभिपूजित स्ततोगत्वागत्वाब्रह्मवनेषुदिव्यगन्धाऽऽनन्दपुष्पवृष्टिभि-
स्समन्वितेषु दिव्यमङ्गलाऽऽलयेषु निरतिशयाऽऽनन्दाऽमृतसागरेष्वमिततेजोराश्याका-

रेषु कल्लोलवनसङ्कुलेषु ततोऽनन्तशुद्धबोधविमानजालसङ्कुलाऽऽनन्दाचलश्रोणीषूपासक स्ततउपर्युपरिगत्वा विमानपरम्परास्वनन्ततेजःपर्वतराजि ष्वेवंक्रमेणप्राप्य विद्याऽऽनन्दमययो स्सन्धिं तत्राऽऽनन्दतरङ्गिण्याः प्रवाहेषु स्नात्वा बोधाऽऽनन्दवनंप्राप्य शुद्धबोधपरमाऽऽनन्दाऽऽनन्दाऽऽकारवनं सन्तताऽमृतपुष्पवृष्टिभिःपरिषेवितं(वेष्टितं) परमाऽऽनन्दप्रवाहैरभिव्याप्तं मूर्तिमद्भिःपरममङ्गलैःपरमकौतुक मपरिच्छिन्नाऽऽनन्दसागराऽऽकारं क्रीडाऽऽनन्दपर्वतैरभिशोभितं तन्मध्ये च शुद्धबोधाऽऽनन्दवैकुण्ठं यदेव ब्रह्मविद्यापादवैकुण्ठं सहस्राऽऽनन्दप्राकारै स्समुज्ज्वलति । अनन्ताऽऽनन्दविमानजालसङ्कुल मनन्तबोधसौधविशेषैरभितोऽनिशंप्रज्वलन्तंक्रीडाऽनन्तमण्डपविशेषैर्विशेषितं बोधाऽऽनन्दमयाऽनन्तपरमच्छत्रध्वजचामरवितानतोरणैरलङ्कृतं परमाऽऽनन्दव्यू-

हैर्नित्यमुक्तैरभितस्तत मनन्तदिव्यतेजःपर्वतसमष्ट्याकार मपरिच्छिन्नाऽनन्तशुद्धबोधा-
ऽनन्तमण्डलं वाचामगोचराऽऽनन्दब्रह्मतेजोराशिमण्डल मखण्डतेजोमण्डलविशेषं शुद्धा-
ऽऽनन्दसमष्टिमण्डलविशेष मखण्डचिद्धनाऽऽनन्दविशेष मेवंविधं बोधाऽऽनन्दवैकुण्ठ-
मुपासकः प्रविश्य तत्रत्यैस्सर्वैरभिपूजितः । परमाऽऽनन्दाऽचलोपर्यखण्डबोधविमानं
प्रज्वलति । तदभ्यन्तरे चिन्मयाऽऽसनं विराजते । तदुपरि विभात्यखण्डाऽऽनन्दतेजो-
मण्डलम् । तदभ्यन्तरेसमासीनमादिनाराऽयणंध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय
विविधोपचारैस्सुसम्पूज्य पुष्पाऽञ्जलिँसमर्प्य स्तुत्वास्तोत्रविशेषै स्स्वरूपेणाऽवस्थितमु-
पासकमवलोक्य तमुपासकमादिनाराऽयणस्स्वसिंह्मासनेसुसंस्थाप्य तद्वैकुण्ठवासिभिस्स-
र्वैस्समन्वित स्समस्तमोक्षसाम्राज्यपट्टाऽभिषेकमुद्दिश्य मन्त्रपूतैरुपासकमानन्दकलशैर-

भिषिच्य दिव्यमङ्गलमहावाद्यपुरस्सरंविविधोपचारैरभ्यर्च्य मूर्तिमद्भिस्सर्वैस्स्वचिह्नैरलङ्कृत्य प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय त्वंब्रह्माऽसि अहंब्रह्माऽस्मि आवयोरन्तरं न विद्यते त्वमेवाऽहम् अहमेवत्वम् इत्यभिधायेत्युक्त्वाऽऽदिनाराऽयणस्तिरोदधे तदेत्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदि परममोक्षमार्गस्वरूपनिरूपणंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ अथोपासकस्तदाऽऽज्ञया।नित्यगरुडमारुह्य वैकुण्ठवासिभिस्सर्वैः परिवेष्टितो महासुदर्शनंपुरस्कृत्यं विष्वक्सेनपरिपालितश्चोपर्युपरिगत्वा ब्रह्माऽऽनन्दविभूतिंप्राप्य सर्वत्राऽवस्थितान्ब्रह्माऽऽनन्दमयाननन्तवैकुण्ठानवलोक्य निरातिशयाऽऽनन्दसागरोभूत्वाऽऽत्माऽऽरामानानन्दविभूतिपुरुषाननन्तानवलोक्य तान्त्सर्वानुपचारैस्समभ्यर्च्य तैस्सर्वैरभिपूजितश्चोपासक स्ततउपर्युपरिगत्वा ब्रह्माऽऽनन्दविभूतिंप्राप्याऽनन्तदिव्यतेजःपर्वतैरलङ्क-

तान्परमाऽऽनन्दलहरीवनशोभितानसङ्ख्याकानानन्दसमुद्रानतिक्रम्य विविधविचित्रा-
ऽनन्तपरमतत्त्वविभूतिसमष्टि विशेषान्परमकौतुकान्ब्रह्माऽऽनन्दविभूतिविशेषानतिक्रम्यो-
पासकः परमकौतुकं प्राप ॥ ततस्सुदर्शनवैकुण्ठपुर माभाति नित्यमङ्गल मनन्तविभवं
सहस्राऽऽनन्दप्राकारपरिवेष्टित मयुतकुक्ष्युपलक्षित मनन्तोत्कटज्वलदरमण्डलं निरति-
शयदिव्यतेजोमण्डलं वृन्दाऽऽरकपरमाऽऽनन्दं शुद्धबुद्धस्वरूप मनन्ताऽऽनन्दसौदा-
मिनीपरमविलासं निरतिशयपरमाऽऽनन्दपारावार मनन्तैरानन्दपुरुषैश्चिद्रूपैराधिष्ठितम् ।
तन्मध्ये च सुदर्शनं महाचक्रं । चरणं पवित्रं विततं पुराणं येनपूतस्तरति दुष्कृतानि ।
तेनपवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिंतरेम । लोकस्यद्वार मर्चिमत्पवित्रं ज्योतिष्म
द्भ्राजमानं महस्वत् । अमृतस्यधारा बहुधादोहमानं चरणं नो लोकेसुधितां दधातु ।

496

अयुताऽरंज्वलन्त मयुताऽरसमष्ट्याऽऽकारं निरतिशयविक्रमविलास मनन्तदिव्याऽऽयुध-दिव्यशक्तिसमष्टिरूपं महाविष्णोरनर्गलप्रतापविग्रह मयुताऽयुतकोटियोजनविशाल मन-न्तज्वालाजालैरलङ्कृतं समस्तादिव्यमङ्गलनिदान मनन्तदिव्यतीर्थानां निजमन्दिर मे वँसुदर्शनं महाचक्रं प्रज्वलति । तस्य नाभिमण्डलसँस्थाने उपलक्ष्यते निरतिशया-ऽऽनन्ददिव्यतेजोराशिः । तन्मध्ये च सहस्राऽरचक्रं प्रज्वलति । तदखण्डदिव्यतेजो-मण्डलाऽऽकारं परमाऽऽनन्दसौदामिनीनिचयोज्वलम् । तदभ्यन्तरसँस्थानेषट्छताऽर-चक्रं प्रज्वलति । तस्याऽमितपरमतेजःपरमविहारसँस्थानविशेषं विज्ञानघनस्वरूपम् । तदन्तरालेत्रिशताऽरचक्रं विभाति । तच्च परमकल्याणविलासविशेष मनन्तचि-दादित्यसमष्ट्याऽऽकारम् । तदभ्यन्तरेशताऽरचक्र माभाति । तच्च परमतेजोमण्डलवि-

शेषम् । तन्मध्ये षष्ठ्यरचक्रमाभाति । तच्च ब्रह्मतेजःपरमविलासविशेषम् । तदभ्यन्त-
रसँस्थाने षट्कोणचक्रं प्रज्वलति । तच्चाऽपरिच्छिन्नाऽनन्तदिव्यतेजोराश्याकारम् ।
तदभ्यन्तरे महाऽऽनन्दपदं विभाति । तत्कर्णिकायाँ सूर्येन्दुवन्हिमण्डलानि चिन्म-
यानि ज्वलन्ति । तत्रोपलक्ष्यते निरतिशयदिव्यतेजोराशिः । तदभ्यन्तरसँस्थाने
युगपदुदिताऽनन्तकोटिरविप्रकाशस्सुदर्शनपुरुषो विराजते । सुदर्शनपुरुषोमहाविष्णु-
रेव । महाविष्णोस्समस्ताऽसाधारणचिन्हाचिन्हितः । एवमुपासकस्सुदर्शनपुरुषं ध्यात्वा
विविधोपचारैराराध्य प्रदक्षिणनमस्कारान्विधायोपासकस्तेनाऽभिपूजितस्तदनुज्ञातश्चो-
पर्युपरिगत्वा परमाऽऽनन्दमयाननन्तवैकुण्ठानत्रलोक्योपासकः परमाऽऽनन्दं प्राऽऽप ।
तत उपरि विविधविचित्राऽनन्तचिद्विलासविभूतिविशेषानतिक्रम्याऽनन्तपरमाऽऽन-

न्दविभूतिसमष्टिविशेषाननन्तानिरतिशयानन्तसमुद्रानतीत्योपासकः क्रमेणाऽद्वैतसंस्थानं प्राऽऽप ॥ कथमद्वैतसँस्थानम् । अखण्डाऽऽनन्दस्वरूपमनिर्वाच्यममितबोधसागरममिताऽऽनन्दसमुद्रं विजातीयविशेषविवर्जितं सजातीयविशेषविशेषितं निरवयवं निराधारं निर्विकारं निरञ्जनमनन्तब्रह्माऽऽनन्दसमष्टिकन्दं परमचिद्विलाससमष्ट्याकारं निर्मलं निरवद्यं निराश्रयमतिनिर्मलाऽनन्तकोटिरविप्रकाशैकस्फुलिङ्गमनन्तोपनिषदर्थस्वरूप मखिलप्रमाणाऽतीतं मनोवाचामगोचरं नित्यमुक्तस्वरूपमनाधारमादिमध्याऽन्तशून्यं कैवल्यं परमं शान्तं सूक्ष्मतरं महतोमहत्तर मपरिमिताऽऽनन्दविशेषंशुद्धबोधाऽऽनन्दविभूतिविशेष मनन्ताऽऽनन्दविभूतिविशेषसमष्टिरूप मक्षर मनिर्देश्यं कूटस्थ मचलं ध्रुव मदिग्देशकाल मन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य परिपूर्णं परमयोगिभिर्विमृग्यं

देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं निरन्तराऽभिनवं नित्यपरिपूर्ण मखण्डाऽऽनन्दा-ऽमृतविशेषं शाश्वतं परमं पदं निरतिशयाऽऽनन्दानन्ततटित्पर्वताऽऽकारमद्वितीयं स्वय-म्प्रकाशमनिशं ज्वलति । परमाऽऽनन्दलक्षणाऽपरिच्छिन्नाऽनन्तपरञ्ज्योतिश्शाश्वतंशश्व-द्विभाति । तदभ्यन्तरसँस्थानेऽमिताऽऽनन्दचिद्रूपाचलमखण्डपरमानन्दविशेषं बोधान-न्दमहोज्ज्वलं नित्यमङ्गलमन्दिरं चिन्मथनाऽऽविर्भूतं चित्सारमनन्ताऽऽश्चर्यसागरम-मिततेजोराश्यन्तर्गततेजोविशेषमनन्ताऽऽनन्दप्रवाहैरलङ्कृतं निरतिशयाऽऽनन्दपारावा-राऽऽकारं निरुपमनित्यनिरवद्यनिरतिशयनिरवधिकतेजोराशिविशेषं निरतिशयाऽऽनन्द-सहस्रप्राकारैरलङ्कृतं शुद्धबोधसौधावलिविशेषैरलङ्कृतं चिदानन्दमयाऽऽनन्ददिव्याऽऽरा-न्तमैस्सुशोभितं शश्वदमितपुष्पवृष्टिभिस्समन्ततस्संततम्।तदेव त्रिपाद्विभूतिवैकुण्ठस्थानम्

तदेव परमकैवल्यम्। तदेवाबाऽधितपरमतत्वम्। तदेवाऽनन्तोपनिषद्भिर्मृग्यम्। तदेव परमयोगिभिर्मुमुक्षुभिस्सर्वैराशास्यमानम्। तदेव सद्घनम्। तदेव चिद्घनम्। तदेवाऽऽ-नन्दघनम्। तदेव शुद्धबोधघनविशेषमखण्डाऽऽनन्दब्रह्मचैतन्याऽधिदेवतास्वरूपम्। सर्वाऽधिष्ठानमद्वयपरब्रह्मविहारमण्डलं निरतिशयानन्दतेजोमण्डलमद्वैतपरमानन्दलक्ष-णपरब्रह्मणः परमाधिष्ठानमण्डलं निरतिशयपरमाऽऽनन्दपरममूर्तिविशेषमण्डलमनन्त-परममूर्तिसमष्टिमण्डलं निरतिशयपरमाऽऽनन्दलक्षणपरब्रह्मणः परममूर्तिपरमतत्त्वविला-सविशेषमण्डलं बोधाऽऽनन्दमयाऽनन्तपरमाविलासविभूतिविशेषसमष्टिमण्डलमनन्ताचि-द्विलासविभूतिविशेषसमष्टिमण्डलमखण्डशुद्धचैतन्यनिजमूर्तिविशेषविग्रहं वाचामगोचरा-ऽनन्तशुद्धबोधविशेषविग्रहमनन्ताऽऽनन्दसमुद्रसमष्ट्याकारऽमनन्तबोधाऽचलैरनन्तबो-

धाऽऽनन्दाऽचलैरधिष्ठितं निरतिशयाऽऽनन्दपरममङ्गलविशेषसमष्ट्याकारमखण्डाऽद्वैत-परमाऽऽनन्दलक्षणपरब्रह्मणः परममूर्तिपरमतेजःपुञ्जपिण्डविशेषं चिद्रूपाऽऽदित्यमण्डलं द्वात्रिंशद्व्यूहभेदैरधिष्ठितम् । व्यूहभेदाश्च केशवाऽऽदिचतुर्विंशतिः । सुदर्शनाऽऽदिन्यास-मन्त्राः । (सुदर्शनाऽऽदियन्त्रोद्धारः) । अनन्तगरुडविष्वक्सेनाश्च निरतिशयाऽऽनन्दाश्च । आनन्दव्यूहमध्ये सहस्रकोटियोजनाऽऽयतोन्नतचिन्मयप्रासादं ब्रह्माऽऽनन्दमयाविमान-कोटिभिरतिमङ्गल मनन्तोपनिषदर्थाऽऽरामजालसङ्कुलं सामहंसकूजितैरतिशोभितमान-न्दमयाऽनन्तशिखरैरलङ्कृतं चिदानन्दरसनिर्झरैरभिव्याप्तमखण्डाऽऽनन्दतेजोराश्यन्तर-स्थितमनन्ताऽऽनन्दाऽऽश्चर्यसागरं तदभ्यन्तरसंस्थाने ऽनन्तकोटिरविप्रकाशाऽतिशय-प्राकारं निरतिशयाऽऽनन्दलक्षणं प्रणवाऽऽख्यं विमानं विराजते । शतकोटिशिखरैरानन्द-

499

मयैस्समुज्ज्वलति। तदन्तराले बोधाऽऽनन्दाऽचलोपर्यष्टाऽक्षरीमण्टपो विभाति। तन्मध्ये च चिदानन्दमयवेदिकाऽऽनन्दवनविभूषिता। तदुपरि ज्वलति निरतिशयाऽऽनन्द-तेजोराशिः। तदभ्यन्तरसँस्थानेऽष्टाऽक्षरीपद्मविभूषितं चिन्मयाऽऽसनं विराजते। प्रण-वकर्णिकायाँ सूर्येन्दुवन्हिमण्डलानि चिन्मयानि ज्वलन्ति। तत्राऽखण्डाऽऽनन्दतेजो-राश्यन्तर्गतं परममङ्गलाऽऽकारमनन्ताऽऽसनं विराजते। तस्योपरि च महायन्त्रं प्रज्व-लति। निरतिशयब्रह्माऽऽनन्दपरममूर्तिमहायन्त्रं समस्तब्रह्मतेजोराशिसमष्टिरूपं चित्स्व-रूपं निरञ्जनं परब्रह्मस्वरूपं परब्रह्मणः परमरहस्यकैवल्यं महायन्त्रमयपरमवैकुण्ठ-नाराऽयणयन्त्रं विजयते। तत्स्वरूपं कथमिति। देशिकस्तथेति होवाच। आदौ षट्को-णचक्रम्। तन्मध्ये षट्दलपद्मम्। तत्कर्णिकायां प्रणव ॐमिति। प्रणवमध्ये नाराऽयण-

बीजममिति। तत्साध्यगर्भितं मम सर्वाऽभीष्टसिद्धिं कुरुकुरु स्वाहेति। तत्पञ्चदलेषु विष्णु-नृसिंह्मषडक्षरमन्त्रौ। ॐ नमो विष्णवे ऐं क्लीं श्रीं ह्रीं क्ष्मौं (क्ष्रौं) फट्। तद्दलकपोलेषु रामकृष्णषडक्षरमन्त्रौ। रां रामाय नमः क्लीं कृष्णाय नमः। षट्कोणेषु सुदर्शनषडक्षर-मन्त्रः। सहस्राऽर हुं फडिति। षट्कोणकपोलेषु प्रणवयुक्तशिवपञ्चाऽक्षर (री) मन्त्रः। ॐ नमश्शिवायेति। तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तम्। वृत्ताद्बहिरष्टदलपद्मम्। तेषु दलेषु नाराऽयणनृसिंह्माऽष्टाऽक्षरमन्त्रौ। ॐ नमो नाराऽयणाय। जयजय नरसिंह्म। तद्दलस-न्धिषु रामकृष्णश्रीकराऽष्टाऽक्षर मन्त्राः। ॐ रामाय हुं फट् स्वाहा। क्लीं दामोदराय नमः। उत्तिष्ठ श्रीकर स्वाहा। तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तम्। वृत्ताद्बहिर्नवदलपद्मम्। तेषु दलेषु रामकृष्णहयग्रीवनवाऽक्षरमन्त्राः। ॐ रामचन्द्राय नम ॐम्। क्लीं कृष्णाय गोवि-

500

न्दाय क्लीम् । ल्हौं (ह्सौं) हयग्रीवाय नमो ल्हौं (ह्सौम्) । तद्दलकपोलेषु दक्षिणामूर्त्तिनवाऽक्षरमन्त्रः । ॐ दक्षिणामूर्त्तिरीश्वरोम् । तद्बहिर्नाराऽयणबीजयुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्बहिर्दशदलपद्मम् । तेषु दलेषु रामकृष्णदशाऽक्षरमन्त्रौ । हुं जानकीवल्लभाय स्वाहा । गोपीजनवल्लभाय स्वाहा । तद्दलसन्धिषु नृसिह्ममालामन्त्रः । ॐ नमो भगवते श्रीमहानृसिह्माय करालदंष्ट्रवदनाय मम विघ्नान् पचपच स्वाहा । तद्बहिर्नृसिह्मैकाऽक्षरयुक्तं वृत्तम् । क्ष्म्रौ (क्ष्रौं) मित्येकाऽक्षरम् । वृत्ताद्बहिर्द्वादशदलपद्मम् । तेषु दलेषु नाराऽयणवासुदेवद्वादशाऽक्षरमन्त्रौ । ॐ नमो भगवते नाराऽयणाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । तद्दलकपोलेषु महाविष्णुरामकृष्णद्वादशाऽक्षरमन्त्राश्च । ॐ नमो भगवते महाविष्णवे । ॐ ऱ्हीं भरताऽग्रज राम क्लीं स्वाहा । श्रीं ऱ्हीं क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय नमः ।

तद्बहिर्जगन्मोहनबीजयुक्तं वृत्तं क्लीमिति । वृत्ताद्बहिश्चतुर्दशदलपद्मम् । तेषु दलेषु लक्ष्मीनाराऽयणहयग्रीवगोपालदधिवामनमन्त्राश्च । ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासुदेवाय नमः । ॐ नमस्सर्वकोटिसर्वविद्याराजाय । क्लीं कृष्णाय गोपालचूडामणये स्वाहा । ॐ नमो भगवते दधिवामनाय (ॐ) । तद्दलसन्धिष्वन्नपूर्णेश्वरीमन्त्रः । ह्रीं पद्मावत्यन्नपूर्णे माहेश्वरी स्वाहा । तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्बहिष्षोडशदलपद्मम् । तेषु दलेषु श्रीकृष्णसुदर्शनषोडशाऽक्षरमन्त्रौ च । ॐ नमो भगवते रुक्मणीवल्लभाय स्वाहा । ॐ नमो भगवते महासुदर्शनाय हुं फट् । तद्दलसन्धिषु स्वरास्सुदर्शनमालामन्त्रश्च । अआइईउऊऋॠऌॡएऐओऔअंअः । सुदर्शनमहाचक्राय दीप्तरूपाय सर्वतो मां रक्षरक्ष सहस्राऽर हुं फट् स्वाहा । तद्बहिर्वराहबीजयुक्तं

वृत्तम् । तद्बहिरिति । वृत्ताद्बहिरष्टादशदलपद्मम् । तेषु दलेषु श्रीकृष्णवामनाऽष्टादशाऽक्षरमन्त्रौ । क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा । ॐ नमो विष्णवे सुरपतये महाबलाय स्वाहा । तद्दलकपोलेषु गरुडपञ्चाऽक्षरीमन्त्रो गरुडमालामन्त्रश्च । क्षिप ॐ स्वाहा । ॐ नमः पक्षिराजाय सर्वविषभूतरक्षःकृत्यादि (भेदनाय) सर्वेष्टसाधकाय स्वाहा । तद्बहिर्मायाबीजयुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्बहिः पुनरष्टदलपद्मम् । तेषु दलेषु श्रीकृष्णवामनाऽष्टाक्षरमन्त्रौ । ॐ नमो दामोदराय । ॐ वामनाय नमः ॐम् । तद्दलकपोलेषु नीलकण्ठत्र्यक्षरीगरुडपञ्चाऽक्षरीमन्त्रौ च । प्रें रीं ठः (श्रीकण्ठः) । नमोऽण्डजाय । तद्बहिर्मन्मथबीजयुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्बहिश्चतुर्विंशतिदलपद्मम् । तेषु दलेषु शरणाऽऽगतनाराऽयणमन्त्रौ नाराऽयणहयग्रीवगायत्रीमन्त्रौ च । श्रीमन्नाराऽयणचरणौ

शरणं प्रपद्ये श्रीमते नाराऽयणाय नमः । नाराऽयणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् । वागीश्वराय विद्महे हयग्रीवाय धीमहि । तन्नो हंसः प्रचोदयात् । तद्द-लकपोलेषु नृसिंहसुदर्शनब्रह्मगायत्रीमन्त्राश्च । वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि । तन्नस्सिंहः प्रचोदयात् । सुदर्शनाय विद्महे हेतिराजाय धीमहि । तन्नश्चक्रः प्रचोदयात् । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । तद्बहिर्हयग्रीवैका-ऽक्षरयुक्तं वृत्तं ल्हो (ह्सौ) मिति । वृत्ताद्बहिर्द्वात्रिंशद्दलपद्मम् । तेषु दलेषु नृसिंहहयग्रीवाऽऽनुष्टुभमन्त्रौ । उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् । नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् । ऋग्यजुस्सामरूपाय वेदाऽऽहरणकर्मणे । प्रणवो-द्गीथवपुषे महाऽश्वशिरसे नमः । तद्दलकपोलेषु रामकृष्णाऽऽनुष्टुभमन्त्रौ रामभद्र महे-

ष्वास रघुवीर नृपोत्तम । भो दशाऽऽस्याऽन्तकाऽस्माकं रक्षां देहि श्रियं च मे । देवकी-सुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते । देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः । तद्बहिः प्रणवसम्पुटिताऽग्निबीजयुक्तं वृत्तम् । ॐ र मोमिति । वृत्ताद्बहि षट्त्रिंशद्दलपद्मम् । तेषुदलेषु हयग्रीवषट्त्रिंशदक्षरमन्त्रः पुनरष्टात्रिंशदक्षरमन्त्रश्च । हँसो—विश्वोत्तीर्णस्वरूपाय चिन्मयाऽऽनन्दरूपिणे । तुभ्यं नमो हयग्रीव विद्याराजाय विष्णवे सोहम् । ल्हौं (ह्सौं) ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय सर्ववागीश्वरेश्वराय सर्ववेदमयाय सर्वविद्यां मे देहि स्वाहा । तद्दलकपोलेषु प्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः केशवाऽऽदिचतुर्विंशतिमन्त्राश्च । अवशिष्टद्वादशस्थानेषु रामकृष्णगायत्रीद्वयवर्णचतुष्टयमेकैकस्थले । ॐ केशवाय नमः । ॐ नाराऽयणाय नमः । ॐ माधवाय नमः । ॐ गोविन्दाय नमः ।

ॐ विष्णवे नमः । ॐ (अं) मधुसूदनाय नमः । ॐ त्रिविक्रमाय नमः । ॐ वामनाय नमः । ॐ श्रीधराय नमः । ॐ हृषीकेशाय नमः । ॐ पद्मनाभाय नमः । ॐ दामोदराय नमः । ॐ सङ्कर्षणाय नमः । ॐ वासुदेवाय नमः । ॐ प्रद्युम्नाय नमः । ॐमनिरुद्धाय नमः । ॐ पुरुषोत्तमाय नमः । ॐमधोक्षजाय नमः । ॐ नारसिंहाय नमः । ॐमच्युताय नमः । ॐ जनाऽर्दनाय नमः । ॐमुपेन्द्राय नमः । ॐ हरये नमः । ॐ श्रीकृष्णाय नमः । दाशरथाय विद्महे सीतावल्लभाय धीमहि । तन्नो रामः प्रचोदयात् । दामोदराय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नः कृष्णः प्रचोदयात् । तद्बहिः प्रणवसम्पुटिताऽङ्कुशबीजयुक्तं वृत्तम् । ॐ क्रोमोमिति । तद्बाहिः पुनर्वृत्तं तन्मध्ये द्वादशकुक्षिस्थानानि साऽन्तरालानि । तेषु कौस्तुभवनमालाश्रीवत्ससुदर्शनगरुडपद्मध्वजाऽन-

503

न्तशार्ङ्गगदाशङ्खनन्दकमन्त्राः प्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण । ॐ कौस्तुभाय-नमः । ॐ वनमालायै नमः । ॐ श्रीवत्साय नमः । ॐ सुदर्शनाय नमः । ॐ गरुडाय नमः । ॐ पद्माय नमः । ॐध्वजाय नमः । ॐमनन्ताय नमः । ॐ शार्ङ्गाय नमः । ॐ गदायै नमः । ॐ शङ्खाय नमः । ॐ नन्दकाय नमः । तदन्तरालेषु—ॐ विष्वक्सेनाय नमः ॐमाचक्राय स्वाहा । ॐ विचक्राय स्वाहा । ॐसुचक्राय स्वाहा । ॐ धीचक्राय स्वाहा । ॐ सञ्चक्राय स्वाहा । ॐ ज्वालाचक्राय स्वाहा । ॐ क्रुद्धोल्काय स्वाहा । ॐ महो-ल्काय स्वाहा । ॐ वीर्योल्काय स्वाहा । ॐ द्यु (व्यु) ल्काय स्वाहा । ॐ सहस्रो-ल्काय स्वाहा इति प्रणवाऽऽदिमन्त्राः । तद्बहिः प्रणवसम्पुटितगरुडपञ्चाऽक्षरयुक्तं वृत्तम् । ॐ क्षिप ॐ स्वाहा ॐम् । तच्च द्वादशवज्रैस्साऽन्तरालैरलङ्कृतम् । तेषु वज्रेषु

ॐ पद्मनिधये नमः। ॐ महापद्मनिधये नमः । ॐ गारुडनिधये नमः । ॐ शङ्खनिधये नमः ।ॐ मकरनिधये नमः । ॐ कच्छपनिधये नमः । ॐ विद्यानिधये नमः । ॐ परमाऽऽनन्दनिधये नमः । ॐ मोक्षनिधये नमः । ॐ लक्ष्मीनिधये नमः । ॐ ब्रह्मनिधये नमः। ॐ श्रीमुकुन्दनिधये नमः । (ॐ वैकुण्ठनिधये नमः ।) तत्सन्धिस्थानेषु—ॐ विद्याकल्पकतरवे नमः । ॐमानन्द कल्पकतरवे नमः । ॐ ब्रह्मकल्पकतरवे नमः । ॐ मुक्तिकल्पकतरवे नमः। ॐममृतकल्पकतरवे नमः। ॐ बोधकल्पकतरवे नमः । ॐ विभूतिकल्पकतरवे नमः । ॐ वैकुण्ठकल्पकतरवे नमः । ॐ वेदकल्पकतरवे नमः । ॐ योगकल्पकतरवे नमः । ॐ यज्ञकल्पकतरवे नमः । ॐ पद्मकल्पकतरवे नमः । तच्च शिवगायत्रीपरब्रह्ममन्त्राणां वर्णै-

वृत्ताऽऽकारेण संवेष्ट्य तत्पुरुषायविद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । श्रीमन्नाराऽयणो ज्योतिरात्मा नाराऽयणः परः । नाराऽयणपरं ब्रह्म नाराऽयण नमोस्तुते । तद्बहिः प्रणवसम्पुटितश्रीबीजयुक्तं वृत्तम् । ॐ श्रीमोमिति । वृत्ताद्बहिश्चत्वारिंशद्दलपद्मम् । तेषु दलेषु व्याहृतिशिरस्सम्पुटितवेदगायत्रीपादचतुष्टयसूर्याऽष्टाऽक्षरीमन्त्रौ । ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ सुवः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ परोरजसे सावदोम् । ॐ मापोज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् । ॐ घृणिस्सूर्य आदित्यः । तद्दलसन्धिषु प्रणवश्रीबीजसम्पुटितनाराऽयणबीजं सर्वत्र । ॐ श्रीमं श्रीमोम् । तद्बहिरष्टशूलाऽङ्कितभूचक्रम् । चक्राऽन्तश्चतुर्दिक्षु हँसस्सोहंमन्त्रौ प्रणवसम्पुटितौ

नाराऽयणाऽस्त्रमन्त्रश्च । ॐ हंसस्सोहम् । ॐ नमो नाराऽयणाय हुं फट् । तद्बहिः प्रण-
वमालासंयुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्बहिः पञ्चाशद्दलपद्मम् । तेषु दलेषु मातृकापञ्चाशदक्षरमाला
लकारवर्ज्या । तद्दलसन्धिषु प्रणवश्रीबीजसम्पुटितरामकृष्णमालामन्त्रौ । ॐ श्रीमों
नमो भगवते रघुनन्दनाय रक्षोघ्नविशदाय मधुरप्रसन्नवदनायाऽमिततेजसे बलाय रामाय
विष्णवे नमः । श्रीमो मों (श्रीमो) नमः कृष्णाय देवकीपुत्राय वासुदेवाय निर्गलच्छे-
दनाय सर्वलोकाऽधिपतये सर्वजगन्मोहनाय विष्णवे कामिताऽर्थदाय स्वाहा श्रीमोम् ।
तद्बहिरष्टशूलाऽङ्कितभूचक्रम् । तेषु प्रणवसम्पुटितमहानीलकण्ठमन्त्रवर्णानि । ॐ मों
नमो नीलकण्ठाय । ॐ शूलाऽग्रेषु लोकपालमन्त्राः प्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः
क्रमेण । ॐमिन्द्राय नमः । ॐमग्नये नमः । ॐ यमाय नमः । ॐ निर्ऋतये नमः ।

ॐ वरुणाय नमः । ॐ वायवे नमः । ॐ सोमाय नमः । ॐमीशानाय नमः । तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तत्रयम् । तद्बहिर्भूपुरचतुष्टयं चतुर्द्वारयुतं चक्रकोणचतुष्टयमहावज्रविभूषितम् । तेषु वज्रेषु प्रणवश्रीबीजसम्पुटिताऽमृतबीजद्वयम् । ॐ श्रीं ठं वं श्रीमोमिति । बहिर्भूपुरवीथ्याम्—ॐमाधारशक्त्यै नमः । ॐ मूलप्रकृत्यै नमः । ॐमादिकूर्माय नमः । ॐमनन्ताय नमः । ॐपृथिव्यै नमः । मध्यभूपुरवीथ्याम्—ॐ क्षीरसमुद्राय नमः । ॐ रत्नद्वीपाय नमः । ॐ रत्नमण्डपाय नमः । ॐ श्वेतच्छत्राय नमः । ॐ कल्पकवृक्षाय नमः । ॐ रत्नसिंहाऽऽसनाय नमः । प्रथमभूपुरवीथ्यामों धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याऽधर्माऽज्ञानाऽवैराग्याऽनैश्वर्यसत्त्वरजस्तमोमायाविद्याऽनन्तपद्माः प्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण । अन्तवृत्तवीथ्यामोमनुग्रहायै

नमः। ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूताऽऽत्मने वासुदेवाय सर्वाऽऽत्मसंयोगयोगपीठा-ऽऽत्मने नमः। वृत्तावकाशेषु बीजं प्राणं च शक्तिं च दृष्टिं वश्यादिकं तथा। मन्त्रयन्त्राऽऽख्यगायत्रीप्राणस्थापनमेव च । भूतदिक्पालबीजानि यन्त्रस्याऽङ्गानि वै दश । मूलमन्त्रमालामन्त्रकवचदिग्बन्धनमन्त्राश्च । एवंविधमेतद्यन्त्रं महामन्त्रमयं योगधीराऽन्तैः परमन्त्रैरलङ्कृतं षोडशोपचारैरभ्यर्चितं जपहोमाऽऽदिना साधितमेतद्यन्त्रं शुद्धब्रह्मतेजोमयं सर्वाऽभयङ्करं समस्तदुरितक्षयकरं सर्वाऽभीष्टसम्पादकं सायुज्यमुक्ति-प्रदमेतत्परमवैकुण्ठमहानाराऽयणयन्त्रं प्रज्वलति । तस्योपरि च निरतिशयाऽऽनन्द-तेजोराश्यभ्यन्तरसमासीनं वाचामगोचराऽऽनन्दतेजोराश्याकारं चित्साराऽऽविर्भूता-ऽऽनन्दविग्रहं बोधाऽऽनन्दस्वरूपं निरतिशयसौन्दर्यपारावारं तुरीयस्वरूपं तुरीयाऽतीतं

चाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दनिरन्तराऽतितुरीयनिरतिशयसौन्दर्याऽऽनन्दपारावारं लावण्यवाहि-
नीकल्लोलतटिन्नासुरं दिव्यमङ्गलविग्रहं मूर्त्तिमद्भिः परममङ्गलैरुपसेव्यमानं चिदानन्द-
मयैरनन्तकोटिरविप्रकाशैरनन्तभूषणैरलङ्कृतं सुदर्शनपाञ्चजन्यपद्मगदाऽसिशार्ङ्गमुसल-
परिघाऽऽद्यैश्चिन्मयैरनैकाऽऽयुधगणैर्मूर्तिमद्भिस्सुसेवितम्। बाह्यवृत्तवीथ्यां विमलोत्कर्षिणी
ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्येशाना प्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण। श्रीवत्स-
कौस्तुभवनमालाऽङ्कितवक्षसं ब्रह्मकल्पवनाऽमृतपुष्पवृष्टिभिस्सन्ततमानन्दं ब्रह्माऽऽनन्द-
रसनिर्भरैरसङ्ख्यैरतिमङ्गलं शेषाऽयुतफणाजालविपुलच्छत्रशोभितं तत्फणामण्डलोदर्चि-
र्मणिद्योतिविग्रहं तदङ्गकान्तिनिर्झरैस्ततं निरतिशयब्रह्मगन्धस्वरूपं निरतिशयाऽऽनन्द-
ब्रह्मगन्धविशेषाऽऽकारमनन्तब्रह्मगन्धाऽऽकारसमष्टिविशेषमनन्ताऽऽनन्दतुलसीमाल्यै-

रभिनवं चिदानन्दमयाऽनन्तपुष्पमाल्यैर्विराजमानं तेजःप्रवाहतरङ्गतत्परम्पराभिर्ज्वलन्तं निरतिशयाऽऽनन्दं कान्तिविशेषाऽऽवर्त्तैरभितोऽनिशं प्रज्वलन्तं बोधाऽऽनन्दमयाऽनन्तधूपदीपाऽऽवलिभिरतिशोभितं निरतिशयाऽऽनन्दचामरविशेषैः परिसेवितं निरन्तरनिरुपमनिरतिशयोत्कटज्ञानाऽऽनन्दाऽनन्तगुच्छफलैरलङ्कृतं चिन्मयाऽऽनन्ददिव्यविमानच्छत्रध्वजराजिभिर्विराजमानं परममङ्गलाऽनन्तदिव्यतेजोभिर्ज्वलन्तमनिशं वाचामगोचराऽनन्ततेजोराश्यन्तर्गतमर्धमात्राऽऽत्मकं तुर्यं ध्वन्यात्मकं तुरीयाऽतीतमवाच्यं नादबिन्दुकलाऽध्यात्मस्वरूपं चेत्याद्यनन्ताऽऽकारेणाऽवस्थितं निर्गुणं निष्क्रियं निर्मलं निरवद्यं निरञ्जनं निराकारं निराश्रयं निरतिशयाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणमादिनारायणं ध्यायेदित्युपनिषत् । इत्याथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदि परममोक्षस्वरूपनिरूप-

णद्वारा त्रिपाद्विभूतिपरमवैकुण्ठमहानारायणयन्त्रस्वरूपनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

ततः पितामहः परिपृच्छति भगवन्तं महाविष्णुं भगवन्नद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षण-
परब्रह्मणस्तव कथं विरुद्धवैकुण्ठप्राऽऽसादप्राऽऽकारविमानाऽऽद्यनन्तवस्तुभेदः। सत्य-
मेवोक्तमिति भगवान्महाविष्णुःपरिहरति। यथा शुद्धसुवर्णस्य कटकमकुटाऽङ्गदाऽऽदि-
भेदः। यथा समुद्रसलिलस्य स्थूलसूक्ष्मतरङ्गफेनबुद्बुदकरकलवणपाषाणाऽऽद्यनन्तवस्तु-
भेदः। यथा भूमेः पर्वतवृक्षतृणगुल्मलताऽऽद्यनन्तवस्तुभेदः। तथैवाऽद्वैतपरमाऽऽन-
न्दलक्षणपरब्रह्मणो मम सर्वाऽद्वैतमुपपन्नं भवत्येव। मत्स्वरूपमेव सर्वं मद्व्यतिरिक्तम-
णुमात्रं न विद्यते। पुनःपितामहःपरिपृच्छति। भगवन् परमवैकुण्ठ एव परममोक्षः।
परममोक्षस्त्वेक एव श्रूयते सर्वत्र। कथमनन्तवैकुण्ठाश्चाऽनन्ताऽनन्तसमुद्राऽऽदयश्चा-

ऽनन्तमूर्तयस्सन्तीति। तथेति होवाच भगवान्महाविष्णुः। एकस्मिन्नविद्यापादेऽनन्तको-
टिब्रह्माऽण्डानि साऽऽवरणानि श्रूयन्ते। तस्मिन्नेकस्मिन्नण्डे बहवो लोकाश्च बहवो वैकु-
ण्ठाश्चाऽनन्तविभूतयश्च सन्त्येव। सर्वाऽण्डेष्वनन्तलोकाश्चाऽनन्तवैकुण्ठास्सन्तीति सर्वेषां
खल्वभिमतम्। पादत्रयेऽपि किं वक्तव्यं निरतिशयाऽऽनन्दाऽऽविर्भावो मोक्ष इति मोक्षल-
क्षणं पादत्रयेवर्तते। तस्मात्पादत्रयं परममोक्षः। पादत्रयं परमवैकुण्ठः। पादत्रयं परमकैव-
ल्यमिति। ततश्शुद्धचिदानन्दब्रह्मविलासाऽऽनन्दाश्चाऽनन्तपरमाऽऽनन्दविभूतयश्चाऽन-
न्तवैकुण्ठाश्चाऽनन्तपरमाऽऽनन्दसमुद्राऽऽदयस्सन्त्येव। उपासकस्ततोऽभ्येत्यैवंविधं
नाराऽयणं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैरभ्यर्च्य निरतिशयाऽद्वैतपरमा-
ऽऽनन्दलक्षणो भूत्वा तदग्रे साऽवधानेनोपविश्याऽद्वैतयोगमास्थाय सर्वाऽद्वैतपरमाऽऽन-

न्दलक्षणाऽखण्डाऽमिततेजोराश्याकारं विभाव्योपासकस्स्वयं शुद्धबोधाऽऽनन्दमयाऽमृतनिरतिशयाऽऽनन्दतेजोराश्याकारो भूत्वा महावाक्यार्थमनुस्मरन् ब्रह्माऽहमस्मि अहमस्मि ब्रह्माऽहमस्मि योऽहमस्मि ब्रह्माऽहमस्मि अहमेवाऽहं मां जुहोमि स्वाहा अहं ब्रह्मेति भावनया यथा परमतेजो महानदीप्रवाहपरमतेजःपारावारे प्रविशति। यथा परमतेजःपारावारतरङ्गाः परमतेजःपारावारे प्रविशन्ति। तथैव सच्चिदानन्दाऽऽत्मोपासकस्सर्वपरिपूर्णाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणे परब्रह्मणि नाराऽयणे मयि सच्चिदानन्दाऽऽत्मकोऽहमजोऽहं परिपूर्णोऽहमस्मीति प्रविवेश। तत उपासको निस्तरङ्गाऽद्वैताऽपारनिरतिशयसच्चिदानन्दसमुद्रो बभूव। यस्त्वनेन मार्गेण सम्यगाचरति स नाराऽयणो भवत्यसंशयमेव। अनेन मार्गेण सर्वे मुनयस्सिद्धिं गताः। असङ्ख्याताः परमयोगिनश्च सिद्धिं गताः।

ततश्शिष्यो गुरुं परिपृच्छति । भगवन् त्साऽऽलम्बनिरालम्बयोगौ कथमिति ब्रूहि । साऽऽलम्बस्तु समस्तकर्माऽतिदूरतया करचरणाऽऽदिमूर्तिविशिष्टं मण्डलाऽऽद्यालम्बनँ साऽऽलम्बयोगः । निरालम्बस्तु समस्तनामरूपकर्माऽतिदूरतया सर्वकामाऽऽद्यन्तःकरण-वृत्तिसाक्षितया तदालम्बनशून्यतया च भावनं निरालम्बयोगः। अथ च निरालम्बयोगा-ऽधिकारी कीदृशो भवति। अमानित्वाऽऽदिलक्षणोपलक्षितो यः पुरुषस्स एव निरालम्ब-योगाऽधिकारी कार्यः कश्चिदस्ति। तस्मात्सर्वेषामधिकारिणामनधिकारिणां भक्तियोग एव प्रशस्यते । भक्तियोगो निरुपद्रवः । भक्तियोगान्मुक्तिः । बुद्धिमतामनायासेनाऽचिरादेव तत्त्वज्ञानं भवति। तत्कथमिति । भक्तवत्सलस्स्वयमेव सर्वेभ्यो मोक्षविघ्नेभ्यो भक्तिनिष्ठान् तसर्वान् परिपालयति । सर्वाऽभीष्टान्प्रयच्छति। मोक्षं दापयति । चतुर्मुखाऽऽदीनां सर्वे-

षामपि विना विष्णुभक्त्या कल्पकोटिभिर्मोक्षो न विद्यते। कारणेन विना कार्यं नोदेति। भक्त्या विना ब्रह्मज्ञानं कदाऽपि न जायते। तस्मात्त्वमपि सर्वोपायान्परित्यज्य भक्तिमाश्रय। भक्तिनिष्ठो भव। भक्तिनिष्ठो भव। भक्त्या सर्वसिद्धयस्सिध्यन्ति। भक्त्यसाध्यं न किञ्चिदस्ति। एवंविधं गुरूपदेशमाकर्ण्य सर्वं परमतत्त्वरहस्यमवबुध्य सर्वसँशयान्विधूय क्षिप्रमेव मोक्षँ साधयामीति निश्चित्य ततश्शिष्यस्समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारं कृत्वा गुरुभ्यो गुरुपूजां विधाय गुर्वनुज्ञया क्रमेण भक्तिनिष्ठो भूत्वा भक्त्यतिशयेन पक्वं विज्ञानं प्राप्य तस्मादनायासेन शिष्यः क्षिप्रमेव साक्षान्नाराऽयणो बभूवेत्युपनिषत्॥ ततः प्रोवाच भगवान् महाविष्णुश्चतुर्मुखमवलोक्य ब्रह्मन् परमतत्त्वरहस्यं ते सर्वं कथितम्। तत्स्मरणमात्रेण मोक्षो भवति। तदनुष्ठानेन सर्वमविदितं विदितं भवति। यत्स्वरूपज्ञानिनस्सर्वमवि

दितं विदितं भवति । तत्सर्वं परमरहस्यं कथितम् । गुरुः क इति । गुरुस्साक्षादादिनाराऽयणः पुरुषः । स आदिनाराऽयणोऽहमेव । तस्मान्मामेकँ शरणं व्रज । मद्भक्तिनिष्ठो भव । मदीयोपासनां कुरु । मामेव प्राऽऽप्स्यसि । मद्व्यतिरिक्तँ सर्वं बाधितम् । मद्व्यतिरिक्तमबाधितं नकिञ्चिदस्ति । निरतिशयाऽऽनन्दाऽद्वितीयोऽहमेव । सर्वपरिपूर्णोऽहमेव । सर्वाऽऽश्रयोऽहमेव । वाचामगोचरनिराकारपरब्रह्मस्वरूपोऽहमेव । मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते । इत्येवं महाविष्णोः परमिममुपदेशं लब्ध्वा पितामहः परमाऽऽनन्दं प्राऽप । विष्णोः कराऽभिमर्शनेन दिव्यज्ञानं प्राऽऽप्य पितामहस्ततस्समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैर्महाविष्णुं प्रपूज्य प्राऽञ्जलिर्भूत्वा विनयेनोपसङ्गम्य भगवन् भक्तिनिष्ठां मे प्रयच्छ । त्वदभिन्नं मां परिपालय कृपाऽऽलय । तथैव साधु-

साध्विति साधुप्रशँसापूर्वकं महाविष्णुः प्रोवाच। मदुपासकस्सर्वोत्कृष्टस्स भवति। मदुपासनया सर्वमङ्गलानि भवन्ति। मदुपासनया सर्वं जयति। मदुपासकस्सर्ववन्द्यो भवति। मदीय्योपासकस्याऽसाध्यं न किञ्चिदस्ति। सर्वेबन्धाः प्रविनश्यन्ति। सद्वृत्तमिव सर्वे देवास्तँ सेवन्ते। महाश्रेयाँसि च सेवन्ते। मदुपासकस्तस्मान्निरतिशयाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणपरब्रह्म भवति। योवै मुमुक्षुरनेन मार्गेण सम्यगाचरति स परमाऽऽनन्दलक्षणपरब्रह्म भवति। यस्तु परम तत्त्वरहस्याऽऽथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदमधीते स सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति। ज्ञानाऽज्ञानकृतेभ्यः पातकेभ्यो मुक्तो भवति। महापातकेभ्यः पूतो भवति। रहस्यकृतप्रकाशकृतचिरकालाऽत्यन्तकृतेभ्यस्तेभ्यस्सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति। स सकललोकाञ्जयति। स सकलमन्त्रजपनिष्ठो

भवति । स सकलवेदाऽन्तरहस्याऽधिगतपरमाऽर्थज्ञो भवति । स सकलभोगभुग्भवति । स सकलयोगविद्भवति । स सकलजगत्परिपालको भवति । सोऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणपरब्रह्म भवति । इदं परमतत्त्वरहस्यं न वाच्यं गुरुभक्तिविहीनाय । न चाऽशुश्रूषवे वाच्यम् । न तपोविहीनायनाऽस्तिकाय । न दाम्भिकाय मद्भक्तिविहीनाय । मात्सर्याङ्कितततनवे न वाच्यम् । न वाच्यं मदसूयापराय कृतघ्नाय । इदं परमरहस्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । मद्भक्तिनिष्ठो भूत्वा मामेव प्राऽऽप्स्यति । आवयोर्य इमँ संवादमध्येष्यति । स नरो ब्रह्मनिष्ठो भवति । श्रद्धावाननसूयुश्शृणुयात्पठति वा य इमँ संवादमावयो स्स पुरुषोमत्सायुज्यमेति । ततो महाविष्णुस्तिरोदधे । ततो ब्रह्मा स्वस्थानं जगामेत्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदि परमसायुज्यमुक्तिस्वरूपनिरूपणं नामाऽष्ट-

S11

मोऽध्यायः ॥ उत्तरकाण्डस्समाप्तः ॥ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः । इति त्रिपाद्विभूतिमहानाराऽयणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथाऽद्वयतारकोपनिषत् ॥ ॐ द्वैताऽसम्भवविज्ञानसांसिद्धाऽद्वयतारकम् । तारकं ब्रह्मेति गीतं वन्दे श्रीरामवैभवम् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः । ॐ अथाऽतोऽद्वयतारकोपनिषदं व्याख्यास्यामो यतये जितेन्द्रियाय शमदमाऽऽदिषड्गुणपूर्णाय । चित्स्वरूपोऽहमिति सदा भावयन् त्सम्यङ्निमीलिताऽक्षः किञ्चिदुन्मीलिताऽक्षो वाऽन्तर्दृष्ट्या भ्रूदहरादुपरि सच्चिदानन्दतेजःकूटरूपं परम्ब्रह्माऽवलोकयन् तद्रूपो भवति । गर्भजन्मजरामरणसँसारमहद्भयात् सन्तारयति तस्मात्तारकमिति । जीवेश्वरौ मायिकौ विज्ञाय सर्वविशेषं नेति नेतीति विहाय यदवशिष्यते तदद्वयं ब्रह्म तत्सिध्यै लक्ष्यत्रयाऽनुसन्धानः कर्तव्यः ।

देहमध्ये ब्रह्मनाडी सुषुम्ना सूर्यरूपिणी पूर्णचन्द्राऽऽभा वर्तते। सा तु मूलाऽऽधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगामिनी भवति । तन्मध्ये तटित्कोटिसमानकान्त्या मृणालसूत्रवत्सूक्ष्माऽङ्गी कुण्डलिनीति प्रसिद्धाऽस्ति । तां दृष्ट्वा मनसैव नरस्सर्वपापविनाशद्वारा मुक्तो भवति । फालोर्ध्वगलल्लाटविशेषमण्डले निरन्तरं तेजस्तारकयोगविष्फुरणेन पश्यति चेत्सिद्धो भवति । तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये तत्र फूत्कारशब्दो जायते। तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यगतनीलज्योतिस्थलं विलोक्याऽन्तर्दृष्टया निरतिशयसुखं प्राऽऽप्नोति । एवँ हृदये पश्यति । एवमन्तर्लक्ष्यलक्षणं मुमुक्षुभिरुपाऽऽस्यम् ॥ अथ बहिर्लक्ष्यलक्षणं नासिकाऽग्रे चतुर्भिष्षड्भिरष्टभिर्दशभिर्द्वादशभिः क्रमादङ्गुलाऽन्ते नीलद्युतिश्यामत्वसदृगूर (द्र) क्तभङ्गीस्फुरत्पीतशुक्लवर्णद्वयोपेतव्योम यदि पश्यति । स तु योगी भवति । चलदृष्ट्या

512

व्योमभागवीक्षितुः पुरुषस्य दृष्ट्यग्रे ज्योतिर्मयूखा (आपगा) वर्तन्ते। तद्दर्शनेन योगी भवति। तप्तकाञ्चनसङ्काशज्योतिर्मयूखा अपाङ्गाऽन्ते भूमौ वा पश्यति। तद्दृष्टि स्थिरा भवति। शिर्षोपरि द्वादशाऽङ्गुलसमीक्षितुरमृतत्वं भवति। यत्र कुत्र स्थितस्य शिरसि व्योमज्योतिर्दृष्टं चेत्स तु योगी भवति॥ अथ मध्यलक्ष्यलक्षणं प्रातश्चित्राऽऽदिवर्णाऽखण्डसूर्यचक्रवद्वह्निज्वालाऽऽवलीवत्तद्विहीनाऽन्तरिक्षवत्पश्यति। तदाकाराऽऽकारितयाऽवतिष्ठति। तद्भूयोदर्शनेन गुणरहिताऽऽकाशं भवति। विष्फुरत्तारकाऽऽकारसन्दीप्यमानाऽगाढतमोपमं परमाऽऽकाशं भवति। कालाऽनलसमद्योतमानं महाऽऽकाशं भवति। सर्वोत्कृष्टपरमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वाऽऽकाशं भवति। कोटिसूर्यप्रकाशवैभवसङ्काशँ सूर्याऽऽकाशं भवति। एवं बाह्याऽभ्यन्तरस्थव्योमपञ्चकं तारकलक्ष्यम्। तद्दर्शी

विमुक्तफलस्ताद्दग्व्योमसमानो भवति । तस्मात्तारक एव लक्ष्यममनस्कफलप्रदं भवति । तत्तारकं द्विविधं पूर्वार्धतारकमुत्तरार्धममनस्कं चेति । तदेष श्लोको भवति । तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविधानतः । पूर्वं तु तारकं विद्यादमनस्कं तदुत्तरमिति। अक्ष्यन्तस्तारयोश्चन्द्रसूर्यप्रतिफलनं भवति । तारकाभ्यां सूर्यचन्द्रमण्डलदर्शनं ब्रह्माऽण्डमिव पिण्डाऽण्डशिरोमध्यस्थाऽऽकाशे रवीन्दुमण्डलद्वितयमस्तीति निश्चित्य तारकाभ्यां तद्दर्शनमात्राण्युभयैक्यदृष्ट्या मनोयुक्तं ध्यायेत् । तद्योगाऽभावे इन्द्रियप्रवृत्तेरनवकाशात् । तस्मादन्तर्दृष्ट्या तारकएवाऽनुसन्धेयः । तत्तारकं द्विविधं मूर्तितारकममूर्तितारकं चेति । यदिन्द्रियाऽन्तं तन्मूर्तिमत् । यद्भ्रूयुगाऽतीतं तदमूर्तिमत् । सर्वत्राऽन्तः पदाऽर्थविवेचने मनोयुक्ताऽभ्यास इष्यते । तारकाभ्यां तदूर्ध्वस्थसत्त्वदर्शनान्मनो-

युक्तेनाऽन्तरीक्षणेन सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव । तस्माच्छुक्लतेजोमयं ब्रह्मेति सिद्धम् । तद्ब्रह्म मनस्सहकारिचक्षुषांऽन्तर्दृष्ट्या वेद्यं भवति । एवममूर्तितारकमपि मनोयुक्तेन चक्षुषैव दहरादिकं वेद्यं भवति रूपग्रहणप्रयोजनस्य मनश्चक्षुरधीनत्वाद्बाह्यवदान्तरेऽप्यात्ममनश्चक्षुस्संयोगेनैव रूपग्रहणकार्योदयात् । तस्मान्मनोयुक्ताऽन्तर्दृष्टिस्तारकप्रकाशा भवति । भ्रूयुगमध्यबिले दृष्टिं तद्द्वारोर्ध्वस्थिततेज आविर्भूतं तारकयोगो भवति । तेन सह मनोयुक्तं तारकँ सुसंयोज्य प्रयत्नेन भ्रूयुग्मँ साऽवधानतया किञ्चिदूर्ध्वमुत्क्षेपयेत् । इति पूर्वभागी तारकयोगः । उत्तरं त्वमूर्तिमदमनस्कमित्युच्यते । तालुमूलोर्ध्वभागे महाञ्ज्योतिर्मयूखो (ण्डलो) वर्तते । तद्योगिभिर्ध्येयम् । तस्मादणिमाऽऽदिसिद्धिर्भवति । अन्तर्बाह्यलक्ष्ये दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायाँ सत्याँ शाम्भवी मुद्रा भवति । ॥५०९॥

तन्मुद्राऽऽरूढज्ञानि (ना) निवासाति (द्) भूमिः पवित्रा भवति। तद्दृष्ट्वा सर्वे लोकाः पवित्रा भवन्ति। तादृशपरमयोगिपूजा यस्य लभ्यते सोऽपि मुक्तो भवति। अन्तर्लक्ष्यजलज्योतिस्स्वरूपं भवति। परमगुरूपदेशेन सहस्राऽरे जलज्योतिर्वा बुद्धि-गुहानिहितज्योतिर्वा षोडशाऽन्तस्थतुरीयचैतन्यं वाऽन्तर्लक्ष्यं भवति। तद्दर्शनँ सदा-चार्यमूलम्। आचार्यो वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः। योगज्ञो योगनिष्ठश्च सदा-योगाऽऽत्मकश्शुचिः॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुरषज्ञो विशेषतः। एवं लक्षणसम्पन्नो गुरुरि-त्यभिधीयते॥ गुशब्दस्त्वन्धकारस्स्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः। अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरि-त्यभिधीयते॥ गुरुरेव परम्ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः॥ गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव पराऽय-णम्॥ गुरुरेव परा काष्ठा गुरुरेव परन्धनम्। यस्मात्तदुपदेष्टाऽसौ तस्माद्गुरुतरो गुरु-

514

।रिति । यस्सकृदुच्चारयति तस्य सँसारमोचनं भवति । सर्वजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति। सर्वान्कामानवाप्नोति । सर्वपुरुषाऽर्थसिद्धिर्भवति । य एवं वेदेत्युपनिषत्॥
ॐ पूर्णमदइति शान्तिः ॥ इत्यद्वयतारकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ रामरहस्योपनिषत् ॥ कैवल्यश्रीस्वरूपेण राजमानं महोऽव्ययम् । प्रतियोगिविनिर्मुक्तं श्रीरामपदमाश्रये ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति शान्तिः। ॐ रहस्यँ रामतपनं वासुदेवं च मुद्गलम् । शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षुं महच्छारीरकँ शिखा ॥ १ ॥ ॐ सनकाऽऽद्यायोगिवर्या अन्ये च ऋषयस्तथा । प्रह्लादाऽऽद्या विष्णुभक्ता हनूमन्तमथाऽब्रुवन् ॥२॥ वायुपुत्र महाबाहो किं तत्त्वं ब्रह्मवादिनाम् । पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशस्वपि ॥ ३ ॥ चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु (विद्यास्वाध्यात्मिकेऽपिच। सर्वेषु विद्यादानेषु विघ्नसू-

येशशक्तिषु। एतेषु मध्ये किं तत्त्वं) कथय त्वं महाबल ॥३॥ हनूमान् होवाच ॥ भो योगीन्द्राश्च ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैवच ॥ शृणुध्वं मामकीं वाचं भवबन्धविनाशिनीम् ॥ ४ ॥ एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वं च ब्रह्मतारकम् । राम एव परम्ब्रह्म राम एव परं तपः ॥ राम एव परं तत्त्वँ श्रीरामो ब्रह्मतारकम् ॥ ५ ॥ वायुपुत्रेणोक्तास्ते योगीन्द्रा-ऋषयो विष्णुभक्ता हनूमन्तं पप्रच्छुः । रामस्याऽङ्गानि नो ब्रूहीति । हनूमान्होवाच । वायुपुत्रं विघ्नेशं वाणीं दुर्गां क्षेत्रपालकँ सूर्यं चन्द्रं नाराऽयणं नारसिँह्मं वायुदेवं वाराहं तत्सर्वान् त्समात्रान् त्सीतां लक्ष्मणँ शत्रुघ्नं भरतं बिभीषणँ सुग्रीवमङ्गदं जाम्बवन्तं प्रणवमेतान् रामस्याऽङ्गानि जानीथाः । तान्यङ्गानि विना रामो विघ्नकरो भवति । पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनूमन्तं पप्रच्छुः । आञ्जनेय महाबल विप्राणां ग्रहस्थानां प्रणवाऽधि-

कारः कथं स्यादिति । स हौवाच श्रीराम एवोवाचेति । येषामेव षडक्षराऽधिकारो वर्तते तेषां प्रणवाऽधिकारस्स्यान्नाऽन्येषाम् । केवलमकारोकारमकाराऽर्धमात्रासहितं प्रणवमूह्य यो राममन्त्रं जपति तस्य शुभकरोऽहं स्याम् । तस्य प्रणवस्याऽकारस्योकारस्य मकारस्याऽर्धमात्रायाश्च ऋषिश्छन्दो देवता तत्तद्वर्णा वर्णावस्थानँ स्वरवेदाऽग्निगुणानुच्चार्याऽन्वहं प्रणवमन्त्राद्द्विगुणं जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्रं यो जपेत् स रामो भवतीति रामेणोक्तास्तस्माद्रामाऽङ्गं प्रणवः कथित इति ॥ विभीषण उवाच ॥ सिंहाऽऽसने समासीनँ रामं पौलस्त्यसूदनम् । प्रणम्य दण्डवद्भूमौ पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रघुनाथ महाबाहो केवलं कथितं त्वया । अङ्गानाँ सुलभं न्चैव कथनीयं च सौलभम् ॥ ७ ॥ श्रीराम उवाच । अथ पञ्च दण्डकानि पितृघ्नो मातृघ्नो ब्रह्मघ्नो गुरुहननः

कोटियतिघ्नोऽनेककृतपापो यो मम षण्णवतिकोटिनामानि जपति तेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते । स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेन्न किम् । पुनरुवाच बिभीषणः । तत्राऽप्यशक्तोऽयं किं करोति । स होवाचेमम् । कैकसेय पुरश्चरणविधावशक्तो यो मम महोपनिषदं मम गीतां मन्नामसहस्रं मद्विश्वरूपं ममाऽष्टोत्तरशतँ रामशताऽभिधानं नारदोक्तस्तवराजँ हनूमत्प्रोक्तं मन्त्रराजाऽऽत्मकस्तवँ सीतास्तवं च रामषडक्षरीत्यादिभिर्मन्त्रैर्यो मां नित्यँ स्तौति तत्सदृशो भवेन्न किं भवेन्न किम् ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ सनकाऽऽद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । आञ्जनेय महाबल तारकब्रह्मणो रामचन्द्रस्य मन्त्रग्रामं नो ब्रूहीति । हनूमान्होवाच । वन्हिस्थँ शयनं विष्णोरर्धचन्द्रविभूषितम् । एकाऽक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजस्सुरद्रुमः ॥ १ ॥ ब्रह्मा मुनिस्स्याद्गायत्रं छन्दो रामोऽस्य

516

देवता । दीर्घाऽर्धेन्दुयुजाऽङ्गानि कुर्याद्वन्ह्यात्मनो मनोः ॥ २ ॥ बीजशक्त्यादिबीजेन इष्टाऽर्थे विनियोजयेत् । सरयूतीरमन्दारवेदिकापङ्कजाऽऽसने ॥ ३ ॥ श्यामं वीराऽऽसनाऽऽसीनं ज्ञानमुद्रोपशोभितम् । वामोरुन्यस्ततद्धस्तँ सीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥ ४ ॥ अवेक्षमाणमात्मानमात्मन्यमिततेजसम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशं केवलं मोक्षकाङ्क्षया ॥ ५ ॥ चिन्तयन्परमाऽऽत्मानं भानुलक्षं जपेन्मनुम् । वन्हिर्नाराऽयणो नाड्यो जाठरः केवलोऽपि च ॥ ६ ॥ द्व्यक्षरो मन्त्रराजोऽयँ सर्वाऽभीष्टप्रदस्ततः । एकाऽक्षरोक्तमृष्यादि स्यादाद्येन षडङ्गकम् ॥ ७ ॥ तारमायारमाऽनङ्गत्वाक्स्त्र (न्त्स्त्र) बीजैश्चषड्विधः । त्र्यक्षरो मन्त्रराजस्स्यात्सर्वाऽभीष्टफलप्रदः ॥ ८ ॥ द्व्यक्षरश्चन्द्रभद्राऽन्तो द्विविधश्चतुरक्षरः । ऋष्यादि पूर्ववज्ज्ञेयमेतयोश्चविचक्षणैः ॥ ९ ॥ सप्रतिष्ठौ रमौ वायौ हृत्प-

श्चाऽर्णो मनुर्मतः । विश्वामित्रऋषिः प्रोक्तः पङ्क्तिश्छन्दोऽस्य देवता ॥ १० ॥ राम-
भद्रो बीजशक्तिः प्रथमाऽर्णमिति क्रमात् । भ्रूमध्ये हृदि नाभ्यूर्वोः पादयोर्विन्यसेन्म-
नुम् ॥ ११ ॥ षडङ्गं पूर्ववद्विद्यान्मन्त्राऽर्णैर्मनुनाऽखिलम् । मध्ये वनं कल्पतरोर्मूले
पुष्पलताऽऽसने ॥ १२ ॥ लक्ष्मणेन प्रगुणितमक्ष्णः कोणेन सायकम् । अवेक्षमाणं
जानक्या कृतव्यजनमीश्वरम् ॥ १३ ॥ जटाभारलसच्छीर्षं श्यामं मुनिगणाऽऽवृतम् ।
लक्ष्मणेन धृतच्छत्रमथवा पुष्पकोपरि ॥ १४ ॥ दशाऽऽस्यमथनँ शान्तँ ससुग्रीवविभीष-
णम् । एवं लब्ध्वा जयाऽर्थी तु वर्णलक्षं जपेन्मनुम् ॥ १५ ॥ स्वकामशक्तिवाग्लक्ष्मी-
स्तवाऽऽद्याः पञ्चवर्णकाः । षडक्षरष्षड्विधस्स्याच्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥ १६ ॥ पञ्चाशन्मातृका-
मन्त्रवर्णप्रत्येकपूर्वकम् । लक्ष्मीवाङ्मन्मथाऽऽदिश्च ताराऽऽदिस्स्यादनेकधा ॥ १७ ॥

श्रीमाया(राम)मन्मथैकैकं बीजाऽऽद्यन्तर्गतो मनुः। चतुर्वर्णस्स एव स्यात्षड्वर्णो वाञ्छिद-प्रदः ॥ १८ ॥ स्वाहाऽन्तो हुंफडन्तो वा नत्यन्तो वा भवेदयम्। अष्टाविंशत्युत्तरशत-भेदष्षड्वर्ण ईरितः ॥ १९ ॥ ब्रह्मा संमोहनश्शक्तिर्दक्षिणामूर्त्तिरेव च। अगस्त्यश्च शिवः प्रोक्ता मुनयोऽनुक्रमादिमे ॥ २० ॥ छन्दो गायत्रसंज्ञं च श्रीरामश्चैव देवता। अथवा कामबीजादेर्विश्वामित्रो मुनिर्मनोः ॥२१॥ छन्दो देव्यादिगायत्री रामभद्रोऽस्य देवता। बीजशक्ती यथापूर्वं षड्वर्णान्विन्यसेत्क्रमात् ॥ २२ ॥ ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृन्नाभ्यूरुषु पादयोः। बीजैष्षड्दीर्घयुक्तैर्वा मन्त्राऽर्णैर्वा षडङ्गकम् ॥ २३ ॥ कालाऽम्भोधरकान्ति-कान्तमनिशं वीराऽऽसनाऽध्यासितं मुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताऽम्बुजं जानुनि। सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युन्निभां राघवं पश्यन्तं मुकुटाऽङ्गदाऽऽदिविविधाऽऽक-

ल्पोज्ज्वलाऽङ्गं भजे ॥ २४ ॥ रामश्च चन्द्रभद्राऽन्तो ङेऽन्तो नतियुतो द्विधा । सप्ता-ऽक्षरो मन्त्रराजस्सर्वकामफलप्रदः ॥ २५ ॥ ताराऽऽदिसहितस्सोऽपि द्विविधोऽष्टा-ऽक्षरो मतः । तारं रामश्चतुर्थ्यन्तः क्रोडाऽस्त्रं वन्हितल्पगा ॥ २६ ॥ अष्टाऽर्णोयं परो मन्त्रो ऋष्यादिस्स्यात्षडर्णवत् । पुनरष्टाऽक्षरस्याऽथ राम एव ऋषिस्स्मृतः ॥ २७ ॥ गायत्रं छन्द इत्यस्य देवता राम एव च । ताराँ श्रीबीजयुग्मञ्च बीजशक्त्यादयो-मताः ॥ २८ ॥ षडङ्गं च ततः कुर्यान्मन्त्राऽर्णैरेव बुद्धिमान् । तारं श्रीबीजयुग्मं च रामाय नम उच्चरेत् ॥ २९ ॥ ग्लौमों बीजं वदेन्मायां हृद्रामाय पुनश्च ताम् । शिवो-मारामममन्त्रोऽयं वस्वर्णस्तु वसुप्रदः ॥ ३० ॥ ऋषिस्सदाशिवः प्रोक्तो गायत्रं छन्द उच्यते । शिवोमारामचन्द्रोऽत्र देवता परिकीर्तितः ॥ ३१ ॥ दीर्घया माययाऽङ्गानि

518

तारपञ्चाऽर्णयुक्तया। रामं त्रिणेत्रँ सोमाऽर्धधारिणँ शूलिनं परम्॥ भस्मोद्धूलितसर्वाऽङ्गं कपर्दिनमुपाऽऽस्महे ॥ ३२ ॥ रामाऽभिरामाँ सौन्दर्यसीमाँ सोमाऽवतँसिकाम्। पाशाऽङ्कुशधनुर्बाणधरां ध्यायेत्त्रिलोचनाम्॥ ३३ ॥ ध्यायन्नेवं वर्णलक्षं जपतर्पणतत्परः। बिल्वपत्रैः फलैः पुष्पैस्तिलाऽऽज्यैः पङ्कजैर्हुनेत्॥ ३४ ॥ स्वयमायान्ति निधयस्सिद्धयश्च सुरेप्सिताः। पुनरष्टाऽक्षरस्याऽथ ब्रह्मगायत्रराघवाः ॥ ३५ ॥ ऋष्यादयस्तु विज्ञेयाश्श्रीबीजं ममशक्तिकम्। तत्प्रीत्यै विनियोगश्च मन्त्राऽर्णैरङ्गकल्पना ॥ ३६ ॥ केयूराऽङ्गदकङ्कणैर्मणिगणैर्विद्योतमानँ सदा रामं पार्वणचन्द्रकोटिसदृशच्छत्रेण वै राजितम्। हेमस्तम्भसहस्रषोडशयुते मध्ये महामण्डपे देवेशं भरताऽऽदिभिः परिवृतँ रामं भजे श्यामलम्॥ ३७ ॥ किं मन्त्रैर्बहुभिर्विनश्वरफलैरायाससाध्यैर्वृथा किञ्चिल्लो-

भवितानमात्रत्रिफलैस्सँसारदुःखाऽऽव्रहैः । एकस्सन्नपि सर्वमन्त्रफलदो लोभाऽऽदि-
दोषोज्झितश्श्रीरामश्शरणं ममेति सततं मन्त्रोऽयमष्टाऽक्षरः ॥ ३८ ॥ एवमष्टाऽक्षर-
स्सम्यक् सप्तधा परिकीर्तितः । रामसप्ताऽक्षरो मन्त्र आद्यन्ते तारसंयुतः ॥ ३९ ॥
नवाऽर्णो मन्त्रराजस्स्याच्छेषँ षड्वर्णवन्न्यसेत् । जानकीवल्लभं ङेऽन्तं वन्हेर्जायाहुमा-
दिकम् ॥ ४० ॥ दशाऽक्षरोऽयं मन्त्रस्स्यात्सर्वाऽभीष्टफलप्रदः । दशाऽक्षरस्य मन्त्रस्य
वसिष्ठोऽस्य ऋषिर्विराट् ॥ ४१ ॥ छन्दोऽस्य देवता रामस्सीतापाणिपरिग्रहः । आद्यो
बीजं द्विठश्शक्तिः कामेनाऽङ्गं क्रिया मता ॥ ४२ ॥ शिरोललाटभ्रूमध्ये तालुकर्णे
(ण्ठे) षु हृद्यपि । नाभ्यूरुजानुपादेषु दशाऽर्णान्विन्यसेन्मनोः ॥ ४३ ॥ अयोध्या-
नगरे रत्नचित्रे सौवर्णमण्डपे । मन्दारपुष्पैराबद्धविताने तोरणाऽञ्चिते ॥ ४४ ॥ सिंहा-

ऽऽसने समासीनं पुष्पकोपरि राघवम् । रक्षोभिर्हरिभिर्देवैर्दिव्ययानगतैश्शुभैः ॥ ४५ ॥ सँस्तूयमानं मुनिभिः प्रह्वैश्च परिसेवितम् । सीताऽलङ्कृतवामाऽङ्गं लक्ष्मणेनोपसेवितम् ॥ ४६ ॥ श्यामं प्रसन्नवदनँ सर्वाऽऽभरणभूषितम् । ध्यायन्नेवं जपेन्मन्त्रं वर्णलक्षमनन्यधीः ॥ ४७ ॥ रामं ङेऽन्तं धुनुष्पाणयेऽन्तस्स्याद्वन्हिसुन्दरी । दशाऽक्षरोऽयं मन्त्रस्स्यान्मुनिर्ब्रह्मा विराट् स्मृतः ॥ ४८ ॥ छन्दस्तु देवता प्रोक्तो रामो राक्षसमर्दनः । शेषं तु पूर्ववत्कुर्याच्चापबाणधरँ स्मरेत् ॥ ४९ ॥ तारमायारमाऽनङ्गवाक्स्वबीजैश्च षड्विधः । दशाऽर्णो मन्त्रराजस्स्याद्धुद्रवर्णाऽऽत्मको मनुः ॥ ५० ॥ शेषं षडर्णवज्ज्ञेयं न्यासध्यानाऽऽदिकं बुधैः । द्वादशाऽक्षरमन्त्रस्य श्रीराम ऋषिरुच्यते ॥ ५१ ॥ जगती छन्द इत्युक्तँ श्रीरामो देवता मतः । प्रणवो बीजमित्युक्तः क्लीं शक्तिर्ह्रीं च कीलकम् ॥५२॥

मन्त्रेणाऽङ्गानि विन्यस्य शिष्टं पूर्ववदाचरेत् । तारं मायाँ समुच्चार्य भरताऽग्रज इत्यपि ॥ ५३ ॥ रामं (म) क्लीं वन्हिजायाऽन्तं मन्त्रोऽयं द्वादशाऽक्षरः । ॐ हृद्भगवते रामचन्द्रभद्रौ च ङेयुतौ ॥ ५४ ॥ अर्कोऽर्णो द्विविधोऽप्यस्य ऋषिध्यानाऽऽदि पूर्ववत् । छन्दस्तु जगती चैव मन्त्राऽर्णैरङ्गकल्पना ॥ ५५ ॥ श्रीरामेति पदं चोक्त्वा जयराम ततः परम् । जयद्वयं वदेत्प्राज्ञो रामेति मनुराजकः ॥ ५६ ॥ त्रयोदशाऽर्ण ऋष्यादि पुर्ववत्सर्वकामदः । पदद्वयर्द्विरावृत्तेरङ्गं ध्यानं दशाऽर्णवत् ॥ ५७ ॥ ताराऽऽदिसहितस्सोऽपि सचतुर्दशवर्णकः । त्रयोदशाऽर्णमुच्चार्य पश्चाद्रामेति योजयेत् ॥ ५८ ॥ सवै पञ्चदशाऽर्णस्तु जपतां कल्पभूरुहः । नमश्च सीतापतये रामायेति हनद्वयम् ॥ ५९ ॥ ततस्तु कवचाऽस्त्राऽन्तष्षोडशाऽक्षर ईरितः । तस्याऽगस्त्यऋषिश्छन्दो बृहती देवता

च सः ॥ ६० ॥ रां बीजँ शक्तिरस्त्रं च कीलकँ हुमितीरितम् । द्विपञ्चत्रिचतुर्वर्णैस्सर्वै-
रङ्गं न्यसेत्क्रमात् ॥ ६१ ॥ ताराऽदिसहितस्सोऽपि मन्त्रस्सप्तदशाऽक्षरः । तारं नमो
भगवते रामं ङेऽन्तं महा ततः ॥ ६२ ॥ पुरुषाय पदं पश्चाद्धृदन्तोऽष्टादशाऽक्षरः ।
विश्वामित्रो मुनिश्छन्दो गायत्रं देवता च सः ॥ ६३ ॥ कामाऽऽदिसहितस्सोऽपि मन्त्र
एकोनविँशकः । तारं नमो भगवते रामायेतिपदं वदेत् ॥ ६४ ॥ सर्वशब्दँ समुच्चार्य
सौभाग्यं देहि मे वदेत् । वह्निजायां ततोच्चार्य मन्त्रो विँशाऽर्णको मतः ॥ ६५ ॥ तारं
नमो भगवते रामाय सकलं वदेत् । आपन्निवारणायेति वन्हिजायां ततो वदेत् ॥६६॥
एकविँशाऽर्णको मन्त्रस्सर्वाऽभीष्टफलप्रदः । तार रमाँ (रामं) स्वबीजं च ततो दाश-
रथाय च ॥ ६७ ॥ ततस्सीतावल्लभाय सर्वाऽभीष्टपदं वदेत् । ततो दाय हृदन्तोऽयं

मन्त्रोद्वाविंशदक्षरः ॥ ६८ ॥ तारं नमो भगवते वीररामाय संवदेत् । कल शत्रून् हन द्वन्द्वं वन्हिजायां ततो वदेत् ॥ ६९ ॥ त्रयोविंशाऽक्षरो मन्त्रस्सर्वशत्रुनिबर्हणः । विश्वामित्रो मुनिः प्रोक्तो गायत्रीछन्द उच्यते ॥७०॥ देवता वीररामोऽसौ बीजाऽऽद्याः पूर्ववन्मताः । मूलमन्त्रविभागेन न्यासान्कृत्वा विचक्षणः ॥ ७१ ॥ शरं धनुषि सन्धाय तिष्ठन्तं रावणोन्मुखम् । वज्रपाणिरथाऽऽरूढं रामं ध्यात्वा जपेन्मनुम् ॥ ७२ ॥ तारं नमो भगवते श्रीरामाय पदं वदेत् । तारकब्रह्मणे चोक्त्वा मां तारय पदं वदेत् ॥ ७३ ॥ नमस्ताराऽऽत्मको मन्त्रश्चतुर्विंशतिवर्णकः । बीजाऽऽदिकं यथापूर्वं सर्वं कुर्यात्षडर्ण- वत् ॥ ७४ ॥ कामस्तारोनतिश्चैव ततो भगवते पदम् । रामचन्द्राय चोच्चार्य सक- लेति पदंघदेत् ॥ ७५ ॥ जनवश्यकरायेति स्वाहा कामाऽऽत्मको मनुः । सर्ववश्यकरो

S21

मन्त्रः पञ्चविंशतिवर्णकः ॥ ७६ ॥ आदौ तारेण संयुक्तो मन्त्रषड्विंशदक्षरः । अन्ते-ऽपितारसंयुक्तस्सप्तविंशतिवर्णकः ॥ ७७ ॥ तारं नमो भगवते रक्षोघ्नविशदाय च । सर्वविघ्नान्त्समुच्चार्य निवारयपदद्वयम् ॥ ७८ ॥ स्वाहान्तो मन्त्रराजोऽयमष्टाविंशतिव-र्णकः । अन्ते तारेण संयुक्त एकोनत्रिंशदक्षरः ॥ ७९ ॥ आदौ स्वबीजसंयुक्त स्त्रिंश-द्वर्णाऽऽत्मको मनुः । अन्तेऽपि तेन संयुक्त एकत्रिंशाऽऽत्मकस्स्मृतः ॥ ८० ॥ राम-भद्र महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम । भो दशाऽऽस्याऽन्तकाऽस्माकं श्रियं दापय देहि मे ॥ ८१ ॥ आनुष्टुभ ऋषी रामश्छन्दोऽनुष्टुप्स देवता । रां बीजमस्य यं शक्तिरिष्टाऽर्थे विनियोजयेत् ॥ ८२ ॥ पादं हृदि च विन्यस्य पादं शिरसि विन्यसेत् । शिखायां पञ्चभिर्न्यस्य त्रिवर्णैः कवचं न्यसेत् ॥ ८३ ॥ नेत्रयोः पञ्चवर्णैश्च दापयेत्यस्त्रमुच्यते ।

चापबाणधरं श्यामं ससुग्रीवबिभीषणम् ॥ ८४ ॥ हत्वा रावणमायाऽन्तं कृतत्रैलोक्य-रक्षणम् । रामभद्रं हृदि ध्यात्वा दशलक्षं जपेन्मनुम् ॥ ८५ ॥ वदेद्दाशरथायेति विद्म-हेति पदं ततः । सीतापदं समुद्धृत्य वल्लभाय ततो वदेत् ॥ ८६ ॥ धीमहीति वदे-त्तन्नो रामश्चापि प्रचोदयात् । ताराऽऽदिरेषा गायत्री मुक्तिमेव प्रयच्छति ॥ ८७ ॥ मायाऽऽदिरपि वैदुष्ट्यं रामाऽऽदिश्च श्रियः पदम् । मदनेनाऽपि संयुक्ता समोहयति मेदिनीम् ॥ ८८ ॥ पञ्च त्रीणि षडर्णैश्च त्रीणि चत्वारि वर्णकैः । चत्वारि च चतुर्व-र्णैरङ्गन्यासं प्रकल्पयेत् ॥ ८९ ॥ बीजध्यानाऽऽदिकं सर्वं कुर्यात्षड्वर्णवत्क्रमात् । तारं नमो भगवते चतुर्थ्यां रघुनन्दनम् ॥ ९० ॥ रक्षोघ्नविशदं तद्वन्मधुरेति वदेत्ततः। प्रसन्नवदनं ङेऽन्तं वदेदमिततेजसे ॥ ९१ ॥ बलरामौ चतुर्थ्यन्तौ विष्णुं ङेऽन्तं नति-

स्ततः । प्रोक्तो मालामनुस्सप्तचत्वारिंशद्भिरक्षरैः ॥ ९२ ॥ ऋषिश्छन्दो देवताऽऽदि ब्रह्माऽऽनुष्टुभराघवाः । सप्तर्तुसप्तदशषड्रुद्रसङ्ख्यैः षडङ्गकम् ॥ ९३ ॥ ध्यानं दशाक्षरं प्रोक्तं लक्षमेकं जपेन्मनुम् । श्रियं सीता चतुर्थ्यन्ता स्वाहाऽन्तोऽयं षडक्षरः॥९४॥ जनकोऽस्य ऋषिश्छन्दो गायत्री देवता मनोः । सीता भगवती प्रोक्ता श्रीं बीजं नतिशक्तिकम् ॥ ९५॥ कीलं सीता चतुर्थ्यन्तमिष्टाऽर्थे विनियोजयेत्। दीर्घस्वरयुताऽऽद्येन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥ ९६ ॥ स्वर्णाऽऽभामम्बुजकरां रामाऽऽलोकनतत्पराम् । ध्यायेत्षट्कोणमध्यस्थरामाऽङ्कोपरिशोभिताम् ॥९७॥ लकारं तु समुद्धृत्य लक्ष्मणाय नमोऽन्तकः । अगस्त्यऋषिरस्याऽथ गायत्रं छन्द उच्यते ॥९८॥ लक्ष्मणो देवता प्रोक्तो लं बीजं शक्तिरस्य हिं । नमस्तु विनियोगो हि पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ९९ ॥ दीर्घ-

भाजा स्वबीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् । द्विभुजं स्वर्णरुचिरतनुं पद्मनिभेक्षणम् ॥१००॥ धनुर्बाणधरं देवं रामाऽऽराधनतत्परम् । भकारं तु समुद्धृत्य भरताय नमोऽन्तकः ॥१०१॥ अगस्त्यऋषिरस्याऽथ शेषं पूर्ववदाचरेत् । भरतं श्यामलं शान्तं रामसेवापराऽयणम् ॥ १०२ ॥ धनुर्बाणधरं वीरं कैकेयीतनयं भजे । शं बीजं तु समुद्धृत्य शत्रुघ्नाय नमोऽन्तकः । ऋष्यादयो यथापूर्वं विनियोगोऽरिनिग्रहे ॥ १०३ ॥ द्विभुजं स्वर्णवर्णाऽऽभं रामसेवापराऽयणम् । लवणाऽसुरहन्तारं सुमित्रातनयं भजे ॥ १०४ ॥ हं ह-नूमांश्चतुर्थ्यन्तं हृदन्तो मन्त्रराजकः । रामचन्द्रऋषिः प्रोक्तो योजयेत्पूर्ववत्क्रमात् ॥ १०५ ॥ द्विभुजं स्वर्णवर्णाऽऽभं रामसेवापराऽऽयणम् । मौञ्जीकौपीनसहितं मां ध्यायेद्रामसेवकम् इति ॥ १०६ ॥ इति रामरहस्योपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥

सनकाऽऽद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः। आञ्जनेय महाबल पूर्वोक्तमन्त्राणां पूजापीठमनुब्रूहीति। हनूमान् होवाच। आदौ षट्कोणम्। तन्मध्ये रामबीजं सश्रीकम्। तदधोभागे द्वितीयाऽन्तं साध्यम्। बीजोर्ध्वभागे षष्ठयन्तं साधकम्। पार्श्वे दृष्टिबीजे। तत्परितो जीवप्राणशक्तिवश्यबीजानि। तत्सर्वं सन्मुखोन्मुखाभ्यां प्रणवाभ्यां वेष्टनम्। अग्नीशाऽसुरवायव्यपुरःपृष्ठेषु षट्कोणेषु दीर्घभाञ्जि हृदयाऽऽदिमन्त्राः क्रमेण। रां रीं रूं रैं रौं र इति दीर्घभाजि तद्युक्तहृदयाऽऽद्यस्त्राऽऽन्तम्। षट्कोणपार्श्वे रमामायाबीजे। कोणाऽग्रेवाराहं हुमिति। तद्बीजाऽन्तराले कामबीजम्। परितो वाग्भवम्। ततो वृत्तत्रयं साऽष्टपत्रम्। तेषु दलेषु स्वरानष्टवर्गान्प्रतिदलं मालामनुवर्णषट्ककम्। अन्ते पञ्चाऽक्षरम्। तद्दलकपोलेष्वष्टवर्गान्। पुनरष्टदलपद्मम्। तेषु दलेषु नाराऽयणाऽष्टाऽक्षरीमन्त्रः।

तद्दलकपोलेषु श्रीबीजम् । ततोवृत्तम् । ततो द्वादशदलम् । तेषु दलेषु वासुदेवन्द्वादशाऽक्षरीमन्त्रः । तद्दलकपोलेष्वादिक्षाऽन्तान् (आदित्यान्) । ततो वृत्तम् । ततष्षोडशदलम् । तेषु दलेषु हुं फट् नतिसहितरामद्वादशाऽक्षरम् । तद्दलकपोलेषु मायाबीजम् । सर्वत्र प्रतिकपोलं द्विरावृत्त्या हूं स्रं भ्रं ब्रं भ्रमं श्रुं ज्रम् । ततो वृत्तम् । ततो द्वात्रिंशद्दलपद्मम् । तेषु दलेषु नृसिह्ममन्त्रराजाऽऽनुष्टुभमन्त्रः । तद्दलकपोलेष्वष्टवस्वेकादशरुद्रद्वादशाऽऽदित्यमन्त्राः प्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण । तद्बहिर्वषट्कारं परितः। ततो रेखात्रययुक्तं भूपुरम् । द्वादशदिक्षु राश्यादिभूषितम् । अष्टनागैरधिष्ठितम् । चतुर्दिक्षु नारसिह्मबीजम् । विदिक्षु वाराहबीजम् । एतत्सर्वाऽऽत्मकं यन्त्रं सर्वकामप्रदं मोक्षप्रदं च । एकाऽक्षराऽऽदिनवाऽक्षराऽन्तानामेतद्यन्त्रं भवति । तद्दशाऽऽवरणाऽऽत्मकं

भवति । षड्कोणमध्ये साऽङ्गं राघवं यजेत् । षड्कोणेष्वङ्गैः प्रथमाऽऽवृतिः । अष्टदलमूले आत्माऽऽद्यावरणम् । तदग्रे वासुदेवाऽऽद्यावरणम् । द्वितीयाऽष्टदलमूले धृष्टयाद्यावरणम् । तदग्रेहनूमदाद्यावरणम् । द्वादशदलेषु वसिष्ठाऽऽद्यावरणम् । षोडशदलेषु नीलाऽऽद्यावरणम् । द्वात्रिंशद्दलेषु ध्रुवाऽऽद्यावरणम् । भूपुराऽन्तरिन्द्राऽऽद्यावरणम् । तद्बहिर्वज्राऽऽद्यावरणम् । एवमभ्यर्च्य मनुं जपेत् ॥ अथ दशाऽक्षराऽदिद्वात्रिंशदक्षराऽन्तानां मन्त्राणां पूजापीठमुच्यते । आदौ षट्कोणम् । तन्मध्ये स्वबीजम् । तन्मध्ये साध्यनामानि । एवं कामबीजवेष्टनम् । तं शिष्टेन नवाऽर्णेन वेष्टनम् । षड्कोणेषु षडङ्गान्यग्नीशाऽसुरवायव्यपूर्वपृष्ठेषु । तत्कपोलेषु श्रीमाये । कोणाऽग्रे क्रोधम् । ततो वृत्तम् । ततोऽष्टदलम् । तेषु दलेषु षट्सङ्ख्यया मालामनुवर्णान् । तद्दलकपोलेषु षोडश

स्वराः । ततो वृत्तम् । तत्परित आदिक्षाऽन्तम् । तद्बहिर्भूपुरं साऽष्टशूलाऽग्रम् । दिक्षु विदिक्षु नारसिंह्मवाराहे । एतन्महायन्त्रम् । आधारशक्त्यादिवैष्णवपीठम् । अङ्गैः प्रथमाऽऽवृतिः । मध्ये रामम् । वामभागे सीताम् । तत्पुरतश्शार्ङ्गं शरं च । अष्टदलमूले हनूमदादिद्वितीयाऽऽवरणम् । धृष्ट्यादितृतीयाऽऽवरणम् । इन्द्राऽऽदिभिश्चतुर्थी । वज्राऽऽदिभिः पञ्चमी । एतद्यन्त्राऽऽराधनपूर्वकं दशाऽक्षराऽऽदिमन्त्रं (मनूञ्) जपेत् ॥ इति रामरहस्योपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ सनकाऽऽद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । श्रीराममन्त्राणां पुरश्चरणविधिमनुब्रूहीति । हनूमान्होवाच । नित्यं त्रिषवणस्नायी पयो मूलफलादिभुक् । अथवा पायसाऽऽहारो हविष्यान्नाऽदएव वा ॥ १ ॥ षड्रसैश्च परित्यक्त स्स्वाऽश्रमोक्तविधिं चरन् । वनिताऽऽदिषु वाक्कर्ममनोभिर्निस्पृहश्शुचिः ॥ २ ॥ भूमिशायी

ब्रह्मचारी निष्कामो गुरुभक्तिमान् । स्नानपूजाजपध्यानहोमतर्पणतत्परः ॥ ३ ॥ गुरूपदिष्टमार्गेण ध्यायन्राममनन्यधीः । सूर्येन्दुगुरुदीपाऽऽदिगोब्राह्मणसमीपतः ॥ ४ ॥ श्रीरामसन्निधौ मौनी मन्त्राऽर्थमनुचिन्तयन् । व्याघ्रचर्माऽऽसने स्थित्वा स्वस्तिकाऽऽद्यासनक्रमात् ॥ ५ ॥ तुलसीपारिजातश्रीवृक्षमूलाऽऽदिकस्थले । पद्माऽक्षतुलसीकाष्ठरुद्राऽक्षकृतमालया ॥ ६ ॥ मातृकामालया मन्त्री मनसैव मनुं जपेत् । अभ्यर्च्य वैष्णवे पीठे जपेदक्षरलक्षकम् ॥ ७ ॥ तर्पयेत्तद्दशांऽशेन पायसात्तद्दशांऽशतः । जुहुयाद्गोघृतेनैव भोजयेत्तद्दशांऽशतः ॥ ८ ॥ ततःपुष्पाऽञ्जलिं मूलमन्त्रेण विधिवच्चरेत् । ततस्सिद्धमनुर्भूत्वा जीवन्मुक्तो भवेन्मुनिः ॥९॥ आणिमाऽऽदिर्भजत्येनं यूनं वरवधूरिव । ऐहिकेषु च कार्येषु महाऽऽपत्सु च सर्वदा ॥ १० ॥ नैव योज्यो राममन्त्रः केवलं मोक्षसाधकः । ऐहिके समनुप्राप्ते

मा स्मरेद्रामसेवकम् ॥ ११ ॥ यो रामं संस्मरेन्नित्यं भक्त्या मनुपराऽयणः । तस्याऽहमिष्टसंसिध्यै दीक्षितोऽस्मि मुनीश्वराः ॥ १२ ॥ वाञ्छिताऽर्थं प्रदास्यामि भक्तानां राघवस्य तु । सर्वथा जागरूकोऽस्मि रामकार्यधुरन्धरः ॥ १३ ॥ इति रामरहस्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ सनकाऽऽद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । श्रीराममन्त्राऽर्थमनुब्रूहीति । हनूमान्होवाच । सर्वेषु राममन्त्रेषु मन्त्रराजष्षडक्षरः । एकधा द्विविधा त्रेधा चतुर्धा-पञ्चधा तथा ॥ १ ॥ षट्सप्तधाऽष्टधा चैव बहुधाऽयं व्यवस्थितः । षडक्षरस्य माहात्म्यं शिवो जानाति तत्त्वतः ॥ २ ॥ श्रीराममन्त्रराजस्य सम्यगर्थोऽयमुच्यते । नाराऽयणाऽष्टाऽक्षरे च शिवपञ्चाऽक्षरे तथा । साऽर्थकाऽर्णद्वयं रामो रमन्ते यत्र योगिनः । रकारो वन्हिवचनः प्रकाशः पर्यवस्यति ॥ ३ ॥ सच्चिदानन्दरूपोऽस्य परमाऽऽत्मार्थ उच्यते ।

526

व्यञ्जनं निष्कलं ब्रह्म प्राणो मायेति च स्वरः ॥ ४ ॥ व्यञ्जनैस्स्वरसंयोगं विद्धि तत्प्राणयोजनम् । रेफो ज्योतिर्मये तस्मात्कृतमाकारयोजनम् ॥ ५ ॥ मकारोऽभ्युदयाऽर्थत्वात्स मायेति च कीर्त्यते । सोऽयं बीजँ स्वकं यस्मात्समायं ब्रह्मचोच्यते ॥ ६ ॥ सबिन्दुस्सोपि पुरुषश्शिवसूर्येन्दुरूपवान् । ज्योतिस्तस्य शिखा रूपं नादस्सप्रकृतिर्मतः ॥ ७ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ समायाद्ब्रह्मणस्स्मृतौ । बिन्दुनादाऽऽत्मकं बीजं वन्हिसोमकलाऽऽत्मकम् ॥ ८ ॥ अग्नीषोमाऽऽत्मकं रूपं रामबीजे प्रतिष्ठितम् । यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महान्द्रुमः ॥ ९ ॥ तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराऽचरम् । बीजोक्तमुभयाऽर्थत्वं रामनामनि दृश्यते ॥ १० ॥ बीजं मायाविनिर्मुक्तं परं ब्रह्मेति कीर्त्यते । मुक्तिदं साधकानां च मकारो मुक्तिदो मतः ॥ ११ ॥ मारूपत्वादतो रामो भुक्ति-

मुक्तिफलप्रदः । आद्यो रा तत्पदाऽर्थस्स्यान्मकारस्त्वम्पदाऽर्थवान् ॥ १२ ॥ तयो स्संयोजनमसीत्यर्थे तत्त्वविदो विदुः । नमस्त्वमर्थो विज्ञेयो रामस्तत्पदमुच्यते ॥ १३ ॥ असीत्यर्थे चतुर्थी स्यादेवं मन्त्रेषु योजयेत् । तत्त्वमस्याऽऽदिवाक्यं तु केवलं मुक्तिदं यतः ॥ १४ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं चैतत्तस्मादप्यतिरिच्यते । मनुष्वेतेषु सर्वेषामधिकारोऽस्ति देहिनाम् ॥ १५ ॥ मुमुक्षूणां विरक्तानां तथाचाऽऽश्रमवासिनाम् । प्रणवत्वात्सदा ध्येयो यतीनां च विशेषतः । राममन्त्राऽर्थविज्ञानी जीवन्मुक्तो न सँशयः ॥ १६ ॥ य इमामुपनिषदमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सुरापानात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यात्पतो भवति । स राममन्त्राणां कृतपुरश्चरणो रामचन्द्रो भवति । तदेतदृचाऽप्युक्तम् । सदा रामोऽहमस्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति

ये । न ते सँसारिणो नूनँ राम एव न सँशयः ॥ ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति श्रीरामरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥ सर्वसाराऽऽदि रामरहस्याऽऽन्तग्रन्थाः ३००० । ईशावास्याऽऽदिरामरहस्याऽन्तगन्थाः ८३४८

अथ रामपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ श्रीरामतापिनीयाऽर्थं भक्तध्येयकलेवरम् । विकलेवरकैवल्यं श्रीरामब्रह्म मे गतिः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ ॐ चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ । रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥ १ ॥ स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः । राक्षसा येन मरणं यान्ति स्वोद्रेकतोऽथवा ॥ २ ॥ रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः । राक्षसान्मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा ॥ ३ ॥ प्रभाहीनाँस्तथा कृत्वा राज्याऽर्हाणां महीभृताम् । धर्ममार्गं

चरित्रेण ज्ञानमार्गं च नामतः ॥ ४ ॥ तथा ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं स्वस्य पूजनात् ।
तथा रात्यस्य रामाऽऽख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः ॥ ५ ॥ रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्या-
ऽऽनन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनाऽसौ परम्ब्रह्माऽभिधीयते ॥ ६ ॥ चिन्मयस्या-
ऽद्वितीयस्य निष्कलस्याऽशरीरिणः । उपासकानां कार्याऽर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ७ ॥
रूपस्थानां देवतानां पुँरुयङ्गाऽस्त्राऽऽदिकल्पना । द्विचत्वारिषडष्टानां दश द्वादश
षोडश ॥ ८ ॥ अष्टादशाऽमी कथिता हस्ताश्शङ्खाऽऽदिभिर्युताः । सहस्राऽन्तास्तथा
तासां वर्णवाहनकल्पना ॥ ९ ॥ शक्तिसेनाकल्पना च ब्रह्मण्येवँ हि पञ्चधा । कल्पि-
तस्य शरीरस्य तस्य सेनाऽऽदिकल्पना ॥ १० ॥ ब्रह्माऽऽदीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्व-
र्थाऽऽदिसंज्ञिकः । जप्तव्यो मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥ ११ ॥ क्रियाकर्मे-

ज्यकर्तॄणामर्थं मन्त्रो वदत्यथ । मननात्त्राणनान्मन्त्रस्सर्ववाच्यस्य वाचकः ॥ १२ ॥ सोऽभयस्याऽस्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना । विना यन्त्रेण चेत्पूजा देवता न प्रसीदति ॥ १३ ॥ इति रामपूर्वतापिन्युपनिषदि प्रथमोपनिषत् ॥ स्वर्भूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपी स्वेनैव भासते । जीवत्वेन समो यस्य सृष्टिस्थितिलयस्य च ॥ १ ॥ कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजस्सत्त्वतमोगुणैः । यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महान्द्रुमः ॥२॥ तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराऽचरम् । रेफाऽऽरूढा मूर्त्तयस्स्युश्शक्तयास्तिस्र एव चेति ॥३॥ इति रामतापिन्युपनिषदि द्वितीयोपनिषत् ॥ सीतारामौ तन्मयावत्र पूज्यौ जातान्याभ्यां भुवनानि द्विसप्त । स्थितानि च प्रहृतान्येव तेषु ततो रामो मानवो माययाऽधात् ॥१॥ जगत्प्राणायाऽऽत्मनेऽस्मै नमस्स्यान्नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्प्राग्गुणेनेति ॥ इति रामतापिन्यु०

तृतीयोपनिषत् ॥ जीववाची नमो नाम चाऽऽत्मारामेति गीयते । तदात्मिका या चतुर्थी तथा मायेति गीयते ॥ १ ॥ मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यस्स्याद्योग एतयोः । फलदश्चैव सर्वेषाँ साधकानां न सँशयः ॥ २ ॥ यथा नामी वाचकेन नाम्ना योऽभि-मुखो भवेत् । तथा बीजाऽऽत्मको मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत् ॥ ३ ॥ बीजशक्तिं न्यसेद्दक्षवामयोस्तनयोरपि । कीलो मध्ये विना भाव्यस्स्ववाञ्छाविनियोगवान् ॥ ४ ॥ सर्वेषामेव मन्त्राणां एष साधारणःक्रमः । अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा वह्निना समः ॥ ५ ॥ सत्त्वनुष्णगुविश्वश्चेदग्नीषोमाऽऽत्मकं जगत् । उत्पन्नस्सीतया भाति चन्द्रश्च-न्द्रिकया यथा ॥ ६ ॥ प्रकृत्या सहितश्श्यामः पीतवासा जटाधरः । द्विभुजः कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥ ७ ॥ प्रसन्नवदनो जेता धृष्टयष्टकविभूषितः । प्रकृत्या पर-

मेश्वर्या जगद्योन्याऽङ्किताऽङ्कभृत् ॥८॥ हेमाऽऽभया द्विभुजया सर्वाऽलङ्कृतया चिता । श्लिष्टः कमलधारिण्या पुष्टः कोसलजाऽऽत्मजः ॥ ९ ॥ दक्षिणे लक्ष्मणेनाऽथ सधनुष्पाणिना पुनः । हेमाऽऽभेनाऽनुजेनैव तथा कोणत्रयं भवेत् ॥ १० ॥ तथैव तस्य मन्त्रस्य यस्याऽणुश्च स्वङेऽन्तया । एवं त्रिकोणरूपँ स्यात्तं देवा ये समाययुः ॥ ११ ॥ स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम् । कामरूपाय रामाय नमो मायामयाय च ॥१२॥ नमो वेदाऽऽदिरूपाय ओङ्काराय नमो नमः । रमाधराय रामाय श्रीरामायाऽऽत्ममूर्त्तये ॥ १३ ॥ जानकीदेहभूषाय रक्षोघ्नाय शुभाऽङ्गिने । भद्राय रघुवीराय दशाऽऽस्याऽन्तकरूपिणे ॥ १४ ॥ रामभद्र महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम । भो दशाऽऽस्याऽन्तकाऽस्माकँ रक्षां देहि श्रियं च ते ॥ १५ ॥ त्वमै (मी) श्वर्यं (र्यां) दापयाऽथ संप्रत्याश्वरि-

मारणम् । कुर्वितिस्तुत्य देवाऽऽद्याः तेन सार्धँ सुखँ स्थिताः ॥ १६ ॥ स्तुवन्त्येवँ हि ऋषयस्तदा रावण आसुरः । रामपत्नीं वनस्थां यस्स्वनिवृत्त्यर्थमाददे ॥ १७ ॥ स रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः । तव्द्याजेनेक्षितुँ सीताँ रामो लक्ष्मण एव च ॥ १८ ॥ विचेरतुस्तदा भूमौ देवीँ सन्दृश्य चाऽऽसुरम् । हत्वा कबन्धँ शबरीं गत्वा तस्याऽऽज्ञया तया ॥ १९ ॥ पूजितो वायुपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरम् । आहूय शँसताँ सर्वमाद्यन्तँ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ स तु रामे शङ्कितस्सन्प्रत्ययाऽर्थे च दुन्दुभेः । विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिक्षिपत् ॥ २१ ॥ सप्तसालान्विभिद्याऽऽशु मोदते राघवस्तदा । तेन हृष्टः कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥ २२ ॥ जगामाऽगर्जद-नुजो वालिनो वेगतो गृहात् । तदा वाली निर्जगाम तं वालिनमथाऽऽहवे ॥ २३ ॥

निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवँ स्थापयेत्ततः। हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चाऽऽशाविदोऽधुना ॥ २४ ॥ आदाय मैथिलीमद्य ददताऽऽश्वाशु गच्छत। ततस्ततार हनुमानब्धिं लङ्काँ समाययौ ॥ २५ ॥ सीतां दृष्ट्वाऽसुरान्हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम्। आगत्य रामेण सह न्यवेदयत तत्त्वतः ॥ २६ ॥ तदा रामः क्रोधरूपी तानाहूयाऽथ वानरान्। तैस्सार्धमादायाऽस्त्राणि पुरीं लङ्काँ समाययौ ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्धं युद्धमकारयत्। घटश्रोत्रसहस्राऽक्षजिह्व्यां युक्तं तमाहवे ॥ २८ ॥ हत्वा बिभीषणं तत्र स्थाप्याऽथ जनकाऽऽत्मजाम्। आदायाऽङ्कस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥ २९ ॥ ततस्सिंह्माऽऽसनस्थस्सन् द्विभुजो रघुनन्दनः। धनुर्धरः प्रसन्नाऽऽत्मा सर्वाऽऽभरणभूषितः ॥ ३० ॥ मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजःप्रकाशिनीम्। धृत्वा व्याख्या-

ननिरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ३१ ॥ उदग्दक्षिणयोस्स्वस्य शत्रुघ्नभरतौ धृतः । हनूमन्तं च श्रोतारमग्रतस्स्यात्त्रिकोणगम् ॥ ३२ ॥ भरताऽधस्तु सुग्रीवँ शत्रुघ्नाऽधो बिभीषणम् । पश्चिमे लक्ष्मणं तस्य धृतच्छत्रँ सचामरम् ॥ ३३ ॥ तदधस्तौ तालवृन्तकरौ त्र्यश्रं पुनर्भवेत् । एवँ षट्कोणमादौ स्वदीर्घाऽङ्गैरेष संयुतः ॥ ३४ ॥ द्वितीयं वासुदेवाऽऽद्यैराग्नेयाऽऽदिषु संयुतः । तृतीयं वायुसूनुं च सुग्रीवं भरतं तथा ॥ ३५ ॥ बिभीषणं लक्ष्मणं च अङ्गदं चाऽरिमर्दनम् । जाम्बवन्तं च तैर्युक्तस्ततो धृष्टिर्जयन्तकः ॥ ३६ ॥ विजयश्च सुराष्ट्रश्च राष्ट्रवर्धन एव च । अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चैभिरावृतः ॥ ३७ ॥ तत स्सहस्रदृग्वन्हिर्धर्मज्ञो वरुणोऽनिलः । इन्द्रीशधात्रनन्ताश्च दशभिश्चैभिरावृतः॥३८॥ बहिस्तदायुधैः पूज्यो नीलाऽऽदिभिरलङ्कृतः । वसिष्ठवामदेवाऽऽदिमुनिभिस्समुपासितः

॥ ३९ ॥ एवमुद्देशतः प्रोक्तं निर्देशस्तस्य चाऽधुना । त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तार-
द्वयं लिखेत् ॥ ४० ॥ तन्मध्ये बीजमालिख्य तदधस्साध्यमालिखेत् । द्वितीयाऽ (यं)
न्तं च तस्योर्ध्वं षष्ठ्यन्तं साधकं तथा ॥ ४१ ॥ कुरुद्वयं च तत्पार्श्वे लिखेद्बीजा-
ऽन्तरे रमाम् । तत्सर्वं प्रणवाभ्यां च वेष्टयेच्छुद्धबुद्धिमान् ॥ ४२ ॥ दीर्घभाजि षडश्रे
तु लिखेद्बीजं हृदादिभिः । कोणपार्श्वे रमामाये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥ ४३ ॥ क्रोधं
कोणाऽग्राऽन्तरेषु लिख्य मन्त्र्यभितो गिरम् । वृत्तत्रयं साऽष्टपत्रं सरोजे विलिखे-
त्स्वरान् ॥ ४४ ॥ केसरे चाऽष्टपत्रे च वर्गाऽष्टकमथाऽऽलिखेत् । तेषु मालामनोर्वर्णा-
न्विलिखेदूर्मिसङ्ख्यया ॥ ४५ ॥ अन्ते पञ्चाऽक्षराण्येवं पुनरष्टदलं लिखेत् । तेषु नारा-
ऽयणाऽष्टाऽर्णालूँ लिख्य तत्केसरे रमाम् ॥ ४६ ॥ तद्बहिर्द्वादशदलं विलिखेद्द्वादशा-

ऽक्षरम् । अथों नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ ४७ ॥ आदिक्षाऽन्तान्केसरेषु वृत्ताऽऽकारेण संलिखेत् । तद्बहिष्षोडशदलं लिख्य तत्केसरे ह्रियम् ॥ ४८ ॥ वर्माऽस्त्रनतिसंयुक्तं दलेषु द्वादशाऽक्षरम् । तत्सन्धिष्विरजादीनां मन्त्रान्मन्त्री समालिखेत् ॥ ४९ ॥ ह्रं स्त्रँ भ्रं व्रं लूमँ श्रं ज्रं (स्त्रँ-स्रं-भृं-वृं-लमँ-श्रं-जृं) च लिखेत् सम्यक्त तो बहिः । द्वात्रिंशाऽरं महापद्मं नादबिन्दुसमायुतम् ॥ ५० ॥ विलिखेन्मन्त्रराजाऽर्णास्तेषु पात्रेषु यत्नतः । ध्यायेदष्टवसूनेकादशरुद्राँश्च तत्र वै ॥ ५१ ॥ द्वादशेनाँश्च धातारं वषट्कारं च तद्बहिः । भूत (भू) गृहं वज्रशूलाऽऽढ्यं रेखात्रयसमन्वितम् ॥५२॥ द्वारोपेतं च राश्यादिभूषितं फणिसंयुतम् । अनन्तो वासुकिश्चैव तक्षः कार्कोटपद्मकः ॥ ५३ ॥ महापद्मश्च शङ्खश्च गुलिकोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । एवं मण्डलमालिख्य तस्य दिक्षु

विदिक्षु च ॥५४॥ नारसिह्मं च वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा। कूटो रेफाऽ(रुभा)नुग्रहेन्दुनादशक्त्यादिभिर्युतः ॥५५॥ यो नृसिह्मस्समाख्यातो ग्रहमारणकर्मणि। अन्त्याऽङ्घ्रीशवियद्बिन्दुनादैर्बीजं च सौकरम् ॥ ५६ ॥ हुंकारं चाऽत्र रामस्य मालामन्त्रोऽधुनेरितः। तारो नतिश्च निद्रायास्स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥ ५७ ॥ रुद्रेण संयुता वन्हिर्मेधाऽमरविभूषिता। दीर्घा क्रूरयुता ह्लादिन्यथो दीर्घसमायुता ॥ ५८ ॥ क्षुधा क्रोधिन्यमोघा च विश्वमप्यथ मेधया। युक्ता दीर्घज्वालिनी च सुसूक्ष्मा मृत्युरूपिणी ॥५९॥ सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्क्ष्वेलप्रीतिश्च साऽमरा। ज्योतिस्तीक्ष्णाऽग्निसंयुक्ता श्वेताऽनुस्वारसंयुता ॥६०॥ कामिकाऽपञ्चमू (मो) लाऽन्तस्तान्ताऽन्तो थाऽन्त इत्यथ। स साऽनऽन्तो दीर्घयुतो वायुस्सूक्ष्मयुतो विषः ॥ ६१ ॥ कामिका कामका रुद्रयुक्ताऽथोऽथ (घोऽघ)

स्थिराऽऽतपा । तापनी दीर्घयुक्ता भूरिनलोऽनन्तगोऽनिलः ॥ ६२ ॥ नाराऽयणाऽऽत्मकः कालः प्राऽणो(णाऽम्)भो विद्यया युतः । पीताऽरातिस्तथा लाऽन्तो योन्या युक्तस्ततो नतिः ॥ ६३ ॥ सप्तचत्वारिँशद्वर्णगुणाऽन्तस्स्पृङ्मनुस्स्वयम् । राज्याभिषिक्तस्य तस्य रामस्योक्तक्रमाल्लिखेत् ॥ ६४ ॥ इदँ सर्वाऽऽत्मकं यन्त्रं प्रागुक्तमृषिसेवितम् । सेवकानां मोक्षकरमायुरारोग्यवर्धनम् ॥ ६५ ॥ अपुत्राणां पुत्रदं च बहुना किमनेन वै । प्राप्नुवन्ति क्षणात्सस्यगत्र धर्मादिकानपि ॥ ६६ ॥ इदँ रहस्यं परममीश्वरेणाऽपि दुर्गमम् । इदं यन्त्रँ समाख्यातं न देयं प्राकृते जने ॥ ६७ ॥ इति ॥ इति तुरीयोपनिषत् ॥

ॐ भूताऽऽदिकँ शोधयेद्द्वारपूजां कृत्वा पद्माऽऽद्यासनस्थः प्रसन्नः । अर्चाविधावस्य पीठाऽधरोर्ध्वपार्श्वाऽर्चनं मध्यपद्माऽर्चनं च ॥ १ ॥ कृत्वा मृदुश्लक्ष्णसुतूलिकायाँ

रत्नाऽऽसने देशिकमर्चयित्वा । शक्तिं चाऽऽधाराऽऽख्यका कूर्मनागौ पृथिव्यब्जे स्वाऽऽसनाऽधः प्रकल्प्य ॥ २ ॥ विघ्नेशं दुर्गां क्षेत्रपालं च वाणीं बीजाऽऽदिकाँश्चाऽग्निदेशाऽऽदिकाँश्च । पीठस्याऽङ्घ्रिष्वेष धर्माऽऽदिकाँश्च नन्दीपूर्वांस्तांस्तत्तद्दिक्ष्वर्चयेच्च (नत्वा पूर्वाऽऽद्यासु दिक्ष्वर्चयेच्च) ॥ ३ ॥ मध्ये क्रमादर्कविध्वग्नितेजाँस्युपर्यपर्यादिमैरर्चितानि । रजस्सत्त्वं तम एतानि वृत्तत्रयं बीजाऽऽढ्यं क्रमाद्भावयेच्च ॥ ४ ॥ आशाव्याशास्वप्यथाऽऽत्मानमन्तराऽऽत्मानं वा परमाऽऽत्मानमन्तः । ज्ञानाऽऽत्मानं चाऽर्चयेत्तस्य दिक्षु मायाविद्ये ये कलापारतत्त्वे ॥ ५ ॥ सम्पूजयेद्विमलाऽऽदीश्च शक्तीरभ्यर्चयेद्देवमावाहयेच्च । अङ्गव्यूहाऽनिलजाऽऽद्यैश्च पूज्य धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ॥ ६ ॥ वसिष्ठाऽऽद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यैराराधयेद्राघवं चन्दनाऽऽद्यैः । मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्यै-

स्तस्मै जपाऽऽदींश्च सम्यक् प्रकल्प्य ॥ ७ ॥ एवं भूतं जगदाधारभूतँ रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् । गदाऽरिशङ्खाऽब्जधरं भवाऽरिँ स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वः ॥ ८ ॥ विश्वव्यापी राघवो यस्तदानीमन्तर्दधे शङ्खचक्रे गदाऽब्जे । धृत्वा रमासहितस्साऽनुजश्च सपत्तनस्साऽनुगस्सर्वलोकी ॥ ९ ॥ तद्भक्ता ये लब्धकामाँश्च भुक्त्वा तथा पदं परमं यान्ति ते च । इमा ऋचस्सर्वकामाऽर्थदाश्च ये ते पठन्त्यमला यान्तिमोक्षम् ॥ १० ॥ इति पञ्चमोपनिषत् । चिन्मयेऽस्मिंस्त्रयोदश । स्वभूर्ज्योतिस्तिस्रः । सीतारामावेका । जीववाची षट्षष्टिः । भूतादिकमेकादश । पञ्चखण्डेषु त्रिनवतिः ।
इति श्रीरामपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ रामोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम् । यदनु

534

कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनँ सर्वेषां भूताना ब्रह्मसदनमविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद्यत्र क्व च न गच्छति तदेव मन्येतेतीदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनँ सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राऽणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे । येनाऽसावमृती भूत्वा मोक्षी भवति । तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत । अविमुक्तं न विमुञ्चेत् । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥ अथ हैनं भारद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं किं तारकं किं तारयतीति । स होवाच याज्ञवल्क्यस्तारकं दीर्घाऽनलं बिन्दुपूर्वकं दीर्घाऽनलं पुनर्माय नमश्चन्द्राय नमो भद्राय नम इत्येतद्ब्रह्माऽऽत्मिकास्सच्चिदानन्दाऽऽख्या इत्युपासितव्यम् । अकारः प्रथमाऽक्षरो भवति । उकारो द्वितीयाऽक्षरो भवति । मकारस्त्रितीयाऽक्षरोभवति । अर्धमात्रश्चतुर्था-

ऽक्षरो भवति। बिन्दुः पञ्चमाऽक्षरो भवति। नादष्षष्ठाऽक्षरो भवति। तारकत्वात्तारको भवति। तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्धि। तदेवोपासितव्यमिति ज्ञेयम् ॥ गर्भजन्मजरा-मरणसँसारमहद्भयात्सन्तारयतीति ॥ तस्मादुच्यते षडक्षरं तारकमिति ॥ य एतत्तारकं ब्रह्म ब्राह्मणो नित्यमधीते। स पाप्मानं तरति। स मृत्युं तरति। स ब्रह्महत्यां तरति। स भ्रूणहत्यां तरति। स वीरहत्यां तरति। स सर्वहत्यां तरति। स सँसारं तरति। स सर्वं तरति। सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति। स महान्भवति। सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥२॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ अकाराऽक्षरसम्भूतस्सौमित्रिर्विश्वभावनः। उकाराऽक्षरस-म्भूतश्शत्रुघ्नस्तैजसाऽऽत्मकः ॥१॥ प्राऽऽज्ञाऽऽत्मकस्तु भरतो मकाराऽक्षरसम्भवः। अर्ध-मात्राऽऽत्मको रामो ब्रह्माऽऽनन्दैकविग्रहः ॥२॥ श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदाधारकारिणी।

उत्पत्तिस्थितिसँहारकारिणी सर्वदेहिनाम् ॥ ३ ॥ सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिता । प्रणवत्वात्प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ इति ॥ ओमित्येतदक्षरमिदँ सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यदिति। सर्वमोङ्कार एव। यच्चाऽन्यात्त्रिकालाऽतीतं तदप्योङ्कार एव । सर्वँ ह्येतद्ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञस्सप्ताऽङ्ग एकोनविँशतिमुख स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञस्सप्ताऽङ्ग एकोनविँशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न कं च न कामं कामयते न कं च न स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राऽऽज्ञस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिस्सर्वस्य प्रभवाऽप्ययौ हि भूतानाम् । नाऽन्तः प्रज्ञं न

बहिः प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाऽप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षण-मचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकाऽऽत्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमँ शान्तँ शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स विज्ञेयस्सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनस्स्वाऽऽत्मबन्धहरस्सर्वदा द्वैतर-हित आनन्दरूपस्सर्वाऽधिष्ठानसन्मा(त्तामा)त्रो निरस्ताऽविद्यातमोमोहोऽहमेवेति सम्भा-व्याऽहमोन्तत्सद्यत्परम्ब्रह्म रामचन्द्रश्चिदात्मकः । सोऽहमोन्तद्रामभद्रपरञ्ज्योतीरसोऽह-मोमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्यात् ॥ सदा रामोऽहमस्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति ये । न ते सँसारिणो नूनँ राम एव न सँशयः ॥ इत्युपनिषत् ॥ यएवं वेद स मुक्तो भव-तीति याज्ञवल्क्यः ॥ अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्तपरिपूर्णा-ऽऽनन्दैकचिदात्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽविमुक्त

536

उपाऽऽस्योऽयम् । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति ॥ का वै वरणा का च नासीति । जन्माऽन्तरकृतान्त्सर्वान्दोषान् वारयतीति तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नासी भवतीति । कतमच्चाऽस्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यस्सन्धिस्स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । एतद्वै सन्धिँ सन्ध्यां ब्रह्मविद उपाऽऽसत इति । सोऽविमुक्त उपाऽऽस्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वा एतदेवं वेद ॥ अथ तं प्रत्युवाच । श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः । मन्वन्तरसहस्रैस्तु जपहोमाऽर्चनाऽऽदिभिः ॥ १ ॥ ततः प्रसन्नो भगवाञ् छ्रीरामः प्राऽऽह शङ्करम् । वृणीष्व यदभीष्टं तद्दास्यामि परमेश्वर ॥२॥ इति ॥ अथ सच्चिदानन्दाऽऽत्मानँ

श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ। मणिकर्ण्यां मम क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः। म्रियते देही तज्जन्तो मुक्तिर्नाऽतो वराऽन्तरम् ॥३॥ इति ॥ अथ स होवाच श्रीरामः ॥ क्षेत्रेऽस्मिन्तव देवेश यत्र कुत्राऽपि वा मृताः। कृमिकीटाऽऽदयोऽप्याशु मुक्तास्सन्तु न चाऽन्यथा ॥ ४ ॥ अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये। अहँ सन्निहितस्तत्र पाषाणप्रतिमाऽऽदिषु ॥५॥ क्षेत्रेऽस्मिन्योऽर्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणाऽनेन माँ शिव। ब्रह्महत्याऽऽदिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६॥ त्वत्तो वा ब्रह्मणो वाऽपि ये लभन्ते षडक्षरम्। जीवन्तो मन्त्रसिद्धास्स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥ ७ ॥ मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्याऽपि वा स्वयम्। उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रँ स मुक्तो भविता शिव ॥८॥ इति ॥ श्रीरामचन्द्रेणोक्तम् ॥ अथ हैनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाचाऽथ कैर्मन्त्रैस्तुतश्श्रीरामचन्द्रः प्रीतो भवति। स्वाऽऽत्मानं

दर्शयति । तान्नो ब्रूहि भगवन्निति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ पूर्वँ सत्यलोके श्रीराम-चन्द्रेणैवँ शिक्षितो ब्रह्मा पुनरेतया गाधया नमस्करोति ॥ विश्वरूपधरं विष्णुं नाराऽय-णमनामयम् । पर्णाऽऽनन्दैकविज्ञानं परम्ब्रह्मस्वरूपिणम् ॥ मनसा सँस्मरन्ब्रह्म तुष्टाव परमेश्वरम् । ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवानद्वैतपरमाऽऽनन्द आत्मा यत्परम्ब्रह्म भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥ यथा प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्तौ तथा सर्वमन्त्रेषु ज्ञातव्यौ ॥ यश्चाऽखण्डैकरसाऽऽत्मा ॥ २ ॥ यच्च ब्रह्माऽऽनन्दाऽमृतम् ॥ ३ ॥ यत्ता-रकं ब्रह्म ॥ ४ ॥ यो ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरो यस्सर्वदेवाऽऽत्मा ॥ ५ ॥ ये सर्वे वेदा-स्साऽङ्गास्सशाखास्सेतिहासपुराणाः ॥ ६ ॥ यो जीवाऽन्तराऽऽत्मा ॥ ७ ॥ यस्सर्वभू-ताऽन्तराऽऽत्मा ॥ ८ ॥ ये देवाऽसुरमनुष्याऽऽदिभावाः ॥ ९ ॥ ये मत्स्यकूर्माऽऽद्यव-

तारा: ॥ १० ॥ योऽन्तःकरणचतुष्टयाऽऽत्मा ॥ ११ ॥ यश्च प्राऽणः ॥ १२ ॥ यश्च यमः ॥ १३ ॥ यश्चाऽन्तकः ॥ १४ ॥ यश्च मृत्युः ॥ १५ ॥ यच्चाऽमृतम् ॥ १६ ॥ यानि च पञ्च महाभूतानि ॥ १७ ॥ य स्स्थावरजङ्गमाऽऽत्मा ॥ १८ ॥ ये पञ्चाऽग्नयः ॥ १९ ॥ यास्सप्त महाव्याहृतयः ॥ २० ॥ या विद्या ॥ २१ ॥ या सरस्वती ॥ २२ ॥ या लक्ष्मीः ॥ २३ ॥ या गौरी ॥ २४ ॥ या जानकी ॥ २५ ॥ यच्च त्रैलोक्यम् ॥ २६ ॥ यस्सूर्यः ॥ २७ ॥ यस्सोमः ॥ २८ ॥ यानि च नक्षत्राणि ॥ २९ ॥ ये च नव ग्रहाः ॥ ३० ॥ ये चाऽष्टौ लोकपालाः ॥ ३१ ॥ ये चाऽष्टौ वसवः ॥ ३२ ॥ ये चैकादश रुद्राः ॥ ३३ ॥ ये च द्वादशाऽऽदित्याः ॥ ३४ ॥ यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् ॥ ३५ ॥ यद्ब्रह्माऽण्डस्य बहिर्व्याप्तम् ॥ ३६ ॥ यो हिरण्यगर्भः ॥ ३७ ॥ या

538

प्रकृतिः ॥ ३८ ॥ यश्चोङ्कारः ॥ ३९ ॥ याश्चतस्रोऽर्धमात्राः ॥ ४० ॥ यः परमपुरुषः ॥ ४१ ॥ यश्च महेश्वरः ॥ ४२॥ यश्च महादेवः ॥४३॥ य ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४४ ॥ यो महाविष्णुः ॥ ४५ ॥ यः परमाऽऽत्मा ॥ ४६ ॥ यो विज्ञानाऽऽत्मा ॥ ४७ ॥ ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवानद्वैतपरमाऽऽनन्द आत्मा । यस्सच्चिदानन्दाऽद्वैतैकचिदात्मा भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥ इति तान्ब्रह्माऽब्रवीत् । सप्तचत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं देवँ स्तुध्वम् । ततो देवः प्रीतो भवति । स्वाऽऽत्मानं दर्शयति । तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवँ स्तौति स देवं पश्यति । सोऽमृतत्वं च गच्छतीति महोपनिषत् ॥५॥ अथ हैनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच श्रीराममन्त्रराजस्य माहात्म्यमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । स्वप्रकाशः परञ्ज्योतिस्स्वानुभूत्यैकचिन्मयः ॥ तदेव

रामचन्द्रस्य मनोराद्यक्षरस्स्मृतः ॥ १ ॥ अखण्डैकरसाऽऽनन्दस्तारकब्रह्मवाचकः । रामायेति सुविज्ञेयस्सत्याऽऽनन्दचिदात्मकः ॥ २ ॥ नमःपदँ सुविज्ञेयं पूर्णाऽऽनन्दैक-कारणम् । सदा नमन्ति हृदये सर्वे देवा मुमुक्षवः ॥ ३ ॥ इति ॥ य एतं मन्त्रराजँ श्रीरामचन्द्रषडक्षरं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । स सोमपूतो भवति । स ब्रह्मपूतो भवति । स विष्णुपूतो भवति । स रुद्रपूतो भवति । स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । स सर्वक्रतुभिरिष्टवान्भवति । तेनेतिहासपुराणानाँ रुद्राणाँ शतसहस्राणि जप्तानि सफलानि भवन्ति । श्रीरामचन्द्रमनुस्मरणेन गायत्र्याश्शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति । प्रणवानामयुतकोटिजपा भवन्ति । दश पूर्वान्दशोत्तरान्पुनाति । स पङ्क्तिपावनो भवति । स महान्भवति । सोऽमृतत्वं च

गच्छति ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । गाणापत्येषु शैवेषु शाक्तसौरेष्वभीष्टदः । वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्रः फलाऽधिकः ॥ ४ ॥ गाणपत्याऽऽदिमन्त्रेषु कोटिकोटिगुणाऽधिकः । मन्त्रस्तेष्वप्यनायासफलदोऽयँ षडक्षरः ॥ ५ ॥ षडक्षरोऽयं मन्त्रस्स्यात्सर्वाऽघौघनिवारणः । मन्त्रराज इति प्रोक्तस्सर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ ६ ॥ कृतं दिने यद्दुरितं पक्षमासर्त्तुवर्षजम् । सर्वं दहति निश्शेषं तूलराशि (तूलाऽचल) मिवाऽनलः ॥ ७ ॥ ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाऽज्ञानकृतानि च । स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पाऽयुतानि च ॥ ८ ॥ कोटिकोटिसहस्राणि उपपातकजान्यपि । सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राममन्त्राऽनुकीर्त्तनात् ॥ ९ ॥ भूतप्रेतपिशाचाऽऽद्याः कूश्माण्डब्रह्मराक्षसाः । दूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्रप्रभावतः ॥ १० ॥ ऐहलौकिकमैश्वर्यँ स्वर्गाऽऽद्यं पारलौकिकम् । कैवल्यं भगवत्त्वं

च मन्त्रोऽयँ साधयिष्यति ॥ ११ ॥ ग्राम्याऽऽरण्यपशुघ्नत्वँ सञ्चितं दुरितं च यत् । मद्यपानेन यत्पापं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १२ ॥ अभक्ष्यभक्षणोत्पन्नं मिथ्याज्ञानसमुद्भवम् । सर्वं विलीयते राममन्त्रस्याऽस्यैव कीर्तनात् ॥ १३ ॥ श्रोत्रियस्वर्णहरणाद्यच्च पापमुपस्थितम् । रत्नाऽऽदेश्चाऽपहारेण तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यँ शूद्रँ हत्वा च किल्बिषम् । सञ्चिनोति नरो मोहाद्यद्यत्तदपि नाशयेत् ॥ १५ ॥ गत्वाऽपि मातरं मोहादगम्याश्चैव योषितः । उपाऽऽस्याऽनेन मन्त्रेण रामस्तदपि नाशयेत् ॥ १६ ॥ महापातकपापिष्ठसङ्गत्या सञ्चितं च यत् । नाशयेत्तत्कथाऽऽलापशयनाऽऽसनभोजनैः ॥ १७ ॥ पितृमातृवधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमघं च यत् । तदनुष्ठानमात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥ १८ ॥ यत्प्रयागाऽऽदितीर्थोक्तप्रायश्चित्तशतै-

540

रपि । नैवाऽपनोद्यते पापं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १९ ॥ पुण्यक्षेत्रेषु सर्वेषु कुरुक्षेत्रा-ऽऽदिषु स्वयम् । बुद्धिपूर्वमघं कृत्वा तदप्याशु विनाशयेत् ॥ २० ॥ कृच्छ्रैस्तप्तपराका-ऽऽद्यैर्नानाचान्द्राऽयणैरपि । पापं च नाऽपनोद्यं यत्तदप्याशु विनाशयेत् ॥ २१ ॥ आत्मतुल्यसुवर्णाऽऽदिदानैर्बहुविधैरपि । किञ्चिदप्यपरिक्षीणं तदप्याशु विनाशयेत् ॥२२॥ अवस्थात्रितयेष्वेव बुद्धिपूर्वमघं च यत् । तन्मन्त्रस्मरणेनैव निश्शेषं प्रविलीयते ॥ २३ ॥ अवस्थात्रितयेष्वेवं मूलबन्धमघं च यत् । तत्तन्मन्त्रोपदेशेन सर्वमेतत्प्रणश्यति ॥ २४ ॥ आब्रह्मबीजदोषाश्च नियमाऽतिक्रमोद्भवाः । स्त्रीणां च पुरुषाणां च मन्त्रेणाऽनेन नाशिताः ॥ २५ ॥ येषुयेष्वपि देशेषु रामभद्र उपाऽऽस्यते । दुर्भिक्षाऽऽदिभयं तेषु न भवेत्तु कदा च न ॥ २६ ॥ शान्तः प्रसन्नवदनो ह्यक्रोधो भक्तवत्सलः । अनेन सदृशो

मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते ॥ २७ ॥ सम्यगाराधितो रामः प्रसीदत्येव सत्वरम् । ददात्यायुष्यमैश्वर्यमन्ते विष्णुपदं च यत् ॥ २८ ॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्त-द्विदुस्त इमे समासते । तद्विष्णोः परमं पदँ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षु-राततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँसस्समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् । ॐ सत्य-मित्युपनिषत् ॥ ६ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इतिश्रीरामोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ वासुदेवोपनिषत् ॥ यत्सर्वहृदयाऽगारं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् । वस्तुतो यन्निराधारं वासुदेवपदं भजे ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ ॐ नमस्कृत्य भगवा-न्नारदस्सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ अधीहि भगवन्नूर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानाऽऽदि-

सहितं मे ब्रूहीति । तँ होवाच भगवान्वासुदेवो वैकुण्ठस्थानादुत्पन्नं मम प्रीति-करं मद्भक्तैर्ब्रह्माऽऽदिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं ममाऽङ्गे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः प्रक्षालनाद्गोपीचन्दनमाख्यातं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थाऽन्तस्थितं चक्रसमायुक्तं पीतवर्णं मुक्तिसाधनं भवति । अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्वोद्धृत्य गोपीचन्दन पापघ्न विष्णुदेहसमुद्भव । चक्राऽऽङ्कित नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव । इमं मे गङ्गे इति जलमादाय विष्णोर्नुकमिति मर्दयेत् । अतो देवा अवन्तु न इत्येतैर्मन्त्रैर्वि-ष्णुगायत्र्या केशवाऽऽदिनामभिर्वा धारयेत् । ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटहृदयक-ण्ठबाहुमूलेषु वैष्णवगायत्र्या कृष्णाऽऽदिनामभिर्वा धारयेत् । इति त्रिवारमभिमन्त्र्य शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाऽच्युत । गोविन्द पुण्डरीकाऽक्ष रक्ष माँ शरणाऽऽगत-

मिति ध्यात्वा गृहस्थो ललाटाऽऽदिद्वादशस्थलेष्वनामिकाऽङ्गुल्या वैष्णवगायत्र्या केशवाऽऽदिनामभिर्वा धारयेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ललाटहृदयकण्ठबाहुमूलेषु वैष्णवगायत्र्या कृष्णाऽऽदिनामभिर्वा धारयेत् । यतिस्तर्जन्या शिरोललाटहृदयेषु प्रणवेनैव धारयेत् । ब्रह्माऽऽदयस्त्रयो मूर्त्तयस्तिस्रो व्याहृतयस्त्रीणि छन्दाँसि त्रयोऽग्नय इति ज्योतिष्मन्तस्त्रयः कालास्तिस्रोऽवस्थास्त्रय आत्मानः पुण्ड्रास्त्रय ऊर्ध्वा अकार उकार मकार एते प्रणवमयोर्ध्वपुण्ड्रास्तदात्मा । सदेतदोमिति । तानेकधा समभवत् । ऊर्ध्वमुन्नमयत इत्योङ्काराऽधिकारी । तस्मादूर्ध्वपुण्ड्रं धारयेत् । परमहंसो ललाटे प्रणवेनैकमूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत् । तत्त्वप्रदीपप्रकाशं स्वाऽऽत्मानं पश्यन्योगी मत्सायुज्यमवाऽऽप्नोति । अथ वा न्यस्तहृदयपुण्ड्रमध्ये वा हृदयकमलमध्ये वा । तस्य मध्ये वह्निशिखा

542

अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता । नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवारशूकवत्तन्वी परमाऽऽत्मा व्यवस्थित इति । अतःपुण्ड्रस्थं हृदयपुण्डरीकेषु तमभ्यसेत् । क्रमादेवं स्वाऽऽत्मानं भावयेन्मां परं हरिम् । एकाऽग्रमनसा यो मां ध्यायते हरिमव्ययम् । हृत्पङ्कजे च स्वाऽऽत्मानं स मुक्तो नाऽत्र संशयः । मद्रूपमद्वयं ब्रह्म आदिमध्याऽन्त-वर्जितम् । स्वप्रभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाऽव्ययम् । एको विष्णुरनेकेषु जङ्गमस्थावरेषु च । अनुस्यूतो वसत्यात्मा भूतेष्वहमवस्थितः । तैलं तिलेषु काष्ठेषु वन्हिः क्षीरे घृतं यथा । गन्धः पुष्पेषु भूतेषु तथाऽऽत्माऽवस्थितो ह्यहम् । ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृदये चिद्रविं हरिम् । गोपीचन्दनमालिप्य तत्र ध्यात्वाऽऽप्नुयात्परम् । ऊर्ध्वदण्डोर्ध्वरेताश्च ऊर्ध्वपुण्ड्रोर्ध्वयोगवान् । ऊर्ध्वपदमवाप्नोति यतिरूर्ध्वचतुष्कवान् । ॥९३८॥

इत्येतन्निश्चितं ज्ञानं मद्भक्त्या सिध्यति स्वयम् । नित्यमेकाऽग्रभक्तिस्स्याद्गोपीचन्दनधा-
रणात् । ब्राह्मणानां तु सर्वेषां वैदिकानामनुत्तमम् । गोपीचन्दनवारिभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रं
विधीयते । यो गोपीचन्दनाऽभावे तुलसीमूलमृत्तिकाम् । मुमुक्षुर्धारयेन्नित्यमपरोक्षा-
ऽऽत्मसिद्धये । अतिरात्राऽग्निहोत्रभस्मनाऽग्नेर्भसितमिदं विष्णुस्त्रीणि पदेति मन्त्रैर्वै-
ष्णवगायत्र्या प्रणवेनोद्धूलनं कुर्यात् । एवं विधिना गोपीचन्दनं च धारयेत् । यस्त्व-
धीते वा स सर्वपातकेभ्यः पूतो भवति । पापबुद्धिस्तस्य न जायते । स सर्वेषु तीर्थेषु
स्नातो भवति । स सर्वैर्यज्ञैर्याजितो भवति । स सर्वैर्देवैः पूज्यो भवति । श्रीमन्ना-
राऽयणे मय्यचञ्चला भक्तिश्च भवति । स सम्यग् ज्ञानं च लब्ध्वा विष्णुसायुज्यमवा-
ऽऽप्नोति । न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्त्तते । इत्याह भगवान्वासुदेवः । यस्त्वे-

543

तद्वाऽधीते सोप्येवमेव भवतीत्योँ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥
इति वासुदेवोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मुद्गलोपनिषत् ॥ श्रीमत्पुरुषसूक्ताऽर्थं पूर्णाऽऽनन्दकलेवरम् । पुरुषोत्तम-विख्यातं पूर्णं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ ॐ पुरुषसूक्ता-ऽर्थनिर्णयं व्याख्यास्यामः । पुरुषसंहितायां पुरुषसूक्ताऽर्थस्सङ्ग्रहेण प्रोच्यते । सहस्रशी-र्षेत्यत्र सशब्दोऽनन्तवाचकः । अनन्तयोजनं प्राऽऽह दशाऽङ्गुलवचस्तथा ॥ १ ॥ तस्य प्रथमया विष्णोर्देशतो व्याप्तिरीरिता । द्वितीयया चाऽस्य विष्णोः कालतो व्याप्ति-रुच्यते ॥ २ ॥ विष्णोर्मोक्षप्रदत्वं च कथितं तु तृतीयया । एतावानिति मन्त्रेण वैभवं कथितं हरेः ॥ ३ ॥ ऐतनैव च मन्त्रेण चतुर्व्यूहो विभावितः । त्रिपादित्यनया प्रोक्त-

मनिरुद्धस्य वैभवम् ॥ ४ ॥ तस्माद्विराडित्यनया पादनाराऽयणाद्धरेः । प्रकृतेः पुरुषस्याऽपि समुत्पत्तिः प्रदर्शिता ॥ ५ ॥ यत्पुरुषेणेत्यनया सृष्टियज्ञस्समीरितः । सप्ताऽस्याऽऽसन्परिधयस्समिधश्च समीरिताः ॥ ६ ॥ तं यज्ञमिति मन्त्रेण सृष्टियज्ञस्समीरितः । अनेनैव च मन्त्रेण मोक्षश्च समुदीरितः ॥ ७ ॥ तस्मादिति च मन्त्रेण जगत्सृष्टिस्समीरिता । वेदाऽहमिति मन्त्राभ्यां वैभवं कथितं हरेः ॥ ८ ॥ यज्ञेनेत्युपसंहारस्सृष्टेर्मोक्षस्य चेरितः । य एवमेतज्जानाति स हि मुक्तो भवेदिति ॥ ९ ॥ १ ॥

अथ तथा मुद्गलोपनिषदि पुरुषसूक्तस्य वैभवं विस्तरेण प्रतिपादितम् । वासुदेव इन्द्राय भगवज्ज्ञानमुपदिश्य पुनरपि सूक्ष्मश्रवणाय प्रणतायेन्द्राय परमरहस्यभूतं पुरुषसूक्ताभ्यां खण्डद्वयाभ्या मुपाऽऽदिशत् । द्वौखण्डावुच्येते । योऽयमुक्तस्स

पुरुषो नामरूपज्ञानाऽगोचरं संसारिणामतिदुर्ज्ञेयं विषयं विहाय क्लेशाऽऽदिभिरसंश्लिष्टदेवाऽऽदिजिहीर्षया सहस्रकलाऽवयवकल्याणं दृष्टमात्रेण मोक्षदं वेषमाददे । तेन वेषेण भूम्यादिलोकं व्याप्याऽनन्तयोजनमत्यतिष्ठत् । पुरुषो नाराऽयणो भूतं भव्यं भविष्यच्चाऽऽसीत् । स एष सर्वेषां मोक्षदश्चाऽऽसीत् । स च सर्वस्मान्महिम्नो ज्यायान् । तस्मान्न कोऽपि ज्यायान् । महापुरुष आत्मानं चतुर्धा कृत्वा त्रिपादेन परमे व्योम्नि-(हा) चाऽऽसीत् । इतरेण चतुर्थेनाऽनिरुद्धनाराऽयणेन विश्वान्यासन् । स च पाद-नाराऽयणो जगत्स्रष्टुं प्रकृतिमजनयत् । स समृद्धकायस्सन्सृष्टिकर्म न जज्ञिवान् । सोऽनिरुद्धनाराऽयणस्तस्मै सृष्टिमुपाऽऽदिशत् । ब्रह्मंस्तवेन्द्रियाणि याजकानि ध्यात्वा कोशभूतं दृढं ग्रन्थिकलेवरं हविर्ध्यात्वा मां हविर्भुजं ध्यात्वा वसन्तकालमाज्यं ध्यात्वा

ग्रीष्ममिध्मं ध्यात्वा शरदृतुं रसं ध्यात्वैवमग्नौ हुत्वाऽङ्गस्पर्शोत्कलेवरो वज्रं हीष्यते। ततस्स्वकार्यान्त्सर्वप्राणीञ्ज् जीवान् त्सृष्ट्वा पश्चाद्याः प्रादुर्भविष्यन्ति। तत स्थावरजङ्गमाऽऽत्मकं जगद्भविष्यति। एतेन जीवाऽऽत्मनोर्योगेन मोक्षप्रकारश्च कथित इत्यनुसन्धेयम्। य इमं सृष्टियज्ञं जानाति मोक्षप्रकारं च सर्वमायुरेति ॥ २ ॥ एको देवो बहुधा निविष्ट अजायमानो बहुधा विजायते। तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपाऽऽसते। यजुरित्येष हीदं सर्वं युनक्ति। सामेति छन्दोगाः। एतस्मिन्हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम्। विषमिति सर्पाः। सर्प इति सर्पविदः। ऊर्गिति देवाः। रयिरिति मनुष्याः। मायेत्यसुराः। स्वधेति पितरः। देवजन इति देवजनविदः। रूपमिति गन्धर्वाः। गन्धर्व इत्यप्सरसः। तं यथायथोपाऽऽसते तथैव भवति। तस्माद्ब्राह्मणः पुरुषरूपं परम्ब्रह्मैवाऽऽह-

मिति भावयेत् । तद्रूपो भवति । य एवं वेद ॥ २ ॥ तद्ब्रह्म तापत्रयाऽतीतं षट्कोशविनिर्मुक्तं षडूर्मिवर्जितं पञ्चकोशाऽतीतं षड्भावविकारशून्यमेवमादिसर्वविलक्षणं भवति । तापत्रयन्त्वाध्यात्मिकाऽऽधिभौतिकाऽऽधिदैविकं कर्तृकर्मकार्यज्ञातृज्ञानज्ञेयभोक्तृभोगभोग्यमिति त्रिविधम् । त्वङ्मांसशोणिताऽस्थिस्नायुमज्जाष्षट्कोशाः । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यमित्यरिषड्वर्गः । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाऽऽनन्दमया इति पञ्च कोशाः । प्रियत्वजननवर्धनपरिणामक्षयनाशाष्षड्भावाः । अशनायापिपासाशोकमोहजरामरणानीति षडूर्मयः । कुलगोत्रजातिवर्णाऽऽश्रमरूपाणि षड् भ्रमाः । एतद्योगेन परमपुरुषो जीवो भवति । नाऽन्यः । य एतदुपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । अरोगी भवति । श्रीमांश्च भवति ।

पुत्रपौत्राऽऽदिभिस्समृद्धोभवति । विद्वांश्च भवति । महापातकात्पूतो भवति । सुरा-
पानात्पूतो भवति । अगम्यागमनात्पूतो भवति । मातृगमनात्पूतो भवति । दुहितृस्नु-
षाऽभिगमनात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । वेदिजन्महानात्पूतो भवति । गुरो-
रशुश्रूषणात्पूतो भवति । अयाज्ययाजनात्पूतो भवति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भवति ।
उग्रप्रतिग्रहात्पूतो भवति । परदारगमनात्पूतो भवति । कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याऽऽदि-
भिरबाधितो भवति । सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति । इहजन्मनि पुरुषो भवति ॥
तस्मादेतत्पुरुषसूक्ताऽर्थमतिरहस्यं राजगुह्यं देवगुह्यं गुह्यादपि गुह्यतरं नाऽदीक्षितायोप-
दिशेत् । नाऽनूचानाय । नाऽयज्ञशीलाय । नाऽवैष्णवाय । नाऽयोगिने । न बहुभाषिणे ।
नाऽप्रियवादिने । नाऽसंवत्सरवेदिने । नाऽतुष्टाय । नाऽधीतवेदायोपदिशेत् । गुरुरप्ये-

त्वंविच्छुचौ देशे पुण्यनक्षत्रे प्राऽणानायम्य पुरुषं ध्यायन्नुपसन्नाय शिष्याय दक्षिणकर्णे पुरुषसूक्ताऽर्थमुपदिशेद्विद्वान् । नबहुशो वदेत् । यातयामो भवति । असकृत्कर्णमुपदिशेत् । एतत्कुर्वाणोऽध्येताऽध्यापकश्च इह जन्मनि पुरुषो भवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ इति मुद्गलोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ शाण्डिल्योपनिषत् ॥ शाण्डिल्योपनिषत्प्रोक्तयमाऽऽद्यष्टाऽङ्गयोगिनः । यद्बोधाद्यान्ति कैवल्यं स रामो मे परा गतिः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ शाण्डिल्यो ह वा अथर्वाणं पप्रच्छाऽऽत्मलाभोपायभूतमष्टाऽङ्गयोगमनुब्रूहीति । स होवाचाऽथर्वा यमनियमाऽऽसनप्राऽणाऽऽयामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाऽङ्गानि । तत्र दश यमाः । तथा नियमाः । आसनान्यष्टौ । त्रि (त्रय): प्राणाऽयाम (मा): । पञ्च प्रत्या-

हाराः। तथा धारणाः। द्विष्प्रकारं ध्यानम्। समाधिस्त्वेकरूपः॥ तत्राऽहिँसासत्याऽस्तेयब्रह्मचर्यदयाजपक्षमाधृतिमिताऽऽहारशौचानि चेति यमा दश। तत्र हिंसा नाम मनोवाक्कायकर्मभिस्सर्वभूतेषु सर्वदा क्लेशजननम्। सत्यं नाम मनोवाक्कायकर्मभिर्भूतहितयथार्थाऽभिभाषणम्। अस्तेयं नाम मनोवाक्कायकर्मभिः परद्रव्येषु निस्स्पृहा। ब्रह्मचर्यं नाम सर्वाऽवस्थासु मनोवाक्कायकर्मभिस्सर्वत्र मैथुनत्यागः। दया नाम सर्वभूतेषु सर्वत्राऽनुग्रहः। आर्जवं नाम मनोवाक्कायकर्मणां विहिताऽविहितेषु जनेषु प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा एकरूपत्वम्। क्षमा नाम प्रियाऽप्रियेषु सर्वेषु ताडनपूजनेषु सहनम्। धृतिर्नामाऽर्थहानौ स्वेष्टबन्धुवियोगे तत्प्राप्तौ सर्वत्र चेतस्थापनम्। मिताऽऽहारो नाम चतुर्थाँशाऽवशेषकसुस्निग्धमधुराऽऽहारः। शौचं नाम तद्द्विविधं बाह्यमान्तरं चेति।

547

तत्र मृज्जलाभ्यां बाह्यम् । मनश्शुद्धिरान्तरम् । तदध्यात्मविद्यया लभ्यम् ॥ १ ॥
तपस्सन्तोषाऽऽस्तिक्यदानेश्वरपूजनसिद्धाऽन्तश्रवण-ह्रीमतिजपोव्रतानि दश नियमाः ॥
तत्र तपो नाम विध्युक्तकृच्छ्रचान्द्राऽयणाऽऽदिभिश्शरीरशोषणम् । सन्तोषो नाम यदृ-च्छालाभसन्तुष्टिः । आस्तिक्यं नाम वेदोक्तधर्माऽधर्मेषु विश्वासः । दानं नाम न्याया-ऽऽर्जितस्य धनधान्याऽऽदेश्श्रद्धयाऽर्थिभ्यः प्रदानम् । ईश्वरपूजनं नाम प्रसन्नस्वभावेन यथाशक्ति विष्णुरुद्राऽऽदिपूजनम् । सिद्धाऽन्तश्रवणं नाम वेदाऽन्ताऽर्थविचारः । ह्रीर्नाम वेदलौकिकमार्गकुत्सितकर्मणि लज्जा । मतिर्नाम वेदविहित(कर्म)मार्गेषु श्रद्धा। जपो नाम विधिवद्गुरूपादिष्टवेदाऽविरुद्धमन्त्राऽभ्यासः । तद्द्विविधं वाचिकं मानसं चेति । मानसं तु मनसा ध्यानयुक्तम् । वाचिकं द्विविधमुच्चैरुपाँशुभेदेन । उच्चैरुच्चारणं

यथोक्तफलम् । उपाँशु सहस्रगुणम् । मानसं कोटिगुणम् । व्रतं नाम वेदोक्तविधिनि-
षेधाऽनुष्ठाननैय्यत्यम् ॥ २ ॥ स्वस्तिकगोमुखपद्मवीरसिंहभद्रमुक्तमयूराऽऽख्यान्यासना-
न्यष्टौ । स्वस्तिकं नाम जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे । ऋजुकायस्समासीन-
स्स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥ सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् । दक्षिणेऽपि
तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ २ ॥ अङ्गुष्ठेन निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण च ।
ऊर्वोरुपरि शाण्डिल्य कृत्वा पादतले उभे । पद्माऽऽसनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पूजि-
तम् ॥ ३ ॥ एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि सँस्थितः । इतरस्मिन्तथा चोरुं वीरा-
ऽऽसनमुदीरितम् ॥ ४ ॥ दक्षिणँ सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् । हस्तौ च जान्वो-
स्सँस्थाप्य स्वाऽङ्गुलीश्च प्रसार्य च ॥ ५ ॥ व्यक्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाऽग्रँ सुसमा-

हितः । सिद्धाऽऽसनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिस्सदा ॥ ६ ॥ योनिं वामेन सम्पीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् । भ्रूमध्ये च मनोलक्ष्यं सिद्धाऽऽसनमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ गुल्फौ तु वृषणस्याऽधस्सीवि(व)न्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । पादपार्श्वे तु पाणिभ्यां दृढं बध्वा सुनिश्चलम् । भद्राऽऽसनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषाऽपहम् ॥ ८ ॥ सम्पीड्य सीविनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः । सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्ताऽऽसनमुदीरितम् ॥ ९ ॥ अवष्टभ्य धरां सम्यक्तलाभ्यां तु करद्वयोः । हस्तयोः कूर्परौ चाऽपि स्थापयेन्नाभिपार्श्वयोः ॥१०॥ समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि सँस्थितः । मयूराऽऽसनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ॥११॥ शरीराऽन्तर्गतास्सर्वे रोगा विनश्यन्ति । विषाणि जीर्यन्ते । येन केनाऽऽसनेन सुखधारणं भवत्यशक्तस्तत्समाचरेत् । येनाऽऽसनं विजितं जगत्त्रयं तेन विजितं भवति । यमनिय-

माभ्यां संयुक्तः पुरुषः प्राऽणाऽऽयामं चरेत् । तेन नाड्यश्शुद्धा भवन्ति ॥ ३ ॥ अथ हैनमथर्वाणँ शाण्डिल्यः पप्रच्छ केनोपायेन नाड्यश्शुद्धास्स्युः। नाड्यः कतिसङ्ख्याकाः। तासामुत्पत्तिः कीदृशी । तासु कति वायवस्तिष्ठन्ति । तेषां कानि स्थानानि । तत्कर्माणि कानि । देहे यानियानि विज्ञातव्यानि तत्सर्वं मे ब्रूहीति । स होवाचाऽथर्वा । अथेदँ शरीरँ षण्णवत्यङ्गुलाऽऽत्मकं भवति । शरीरात्प्राऽणो द्वादशाऽङ्गुलाऽधिको भवति। शरीरस्थं प्राऽणमग्निना सह योगाऽभ्यासेन समं (अ) न्यूनं वा यः करोति स योगिपुङ्गवो भवति । देहमध्ये शिखिस्थानं त्रिकोणं तप्तजाम्बूनदप्रभं मनुष्याणाम् । चतुष्पदां चतुरश्रम् । विहङ्गानां वृत्ताऽऽकारम् । तन्मध्ये शुभा तन्वी पावकी शिखा तिष्ठति। गुदाद्द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्राद्द्व्यङ्गुलादधो देहमध्यं मनुष्याणां भवति । चतुष्पदां

हृन्मध्यम् । विहगानां तुन्दमध्यम् । देहमध्यं नवाऽङ्गुलं चतुरङ्गुलमुत्सेधाऽऽयतमण्डाऽऽकृति । तन्मध्ये नाभिः । तत्र द्वादशाऽरयुतं चक्रम् । तच्चक्रमध्ये पुण्यपापप्रचोदितो जीवो भ्रमति । तन्तुपञ्जरमध्यस्थलूतिका यथा भ्रमति तथा (चा) ऽसौ तत्र प्राऽणश्चरति । देहेऽस्मिन् जीवः प्राऽणाऽऽरुढो भवेत् । नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वं कुण्डलिनीस्थानम् । अष्टप्रकृतिरूपाऽष्टधा कुण्डलीकृता कुण्डलिनी शक्तिर्भवति । यथावद्वायुसञ्चारं जलाऽन्नादीनि परितस्स्कन्ध(ःकन्द)पार्श्वेषु निरुध्यैनं मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रं योगकाले चाऽ(पा)नेनाऽग्निना च स्फुरति । हृदयाऽऽकाशे(शं)महोज्व(ज्वा)लाज्ञानरूपा (पं)भवति । मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य मुख्या नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति । इडा पिङ्गला सुषुम्ना सरस्वती वारुणी पूषा हस्तिजिह्वा यशस्विनी विश्वोदरी कुहूश्शङ्खिनी पयस्वि-

न्यलम्बुसा गान्धारीति नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति । तत्र सुषुम्ना विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति चाऽऽचक्षते । गुदस्य पृष्ठभागे वीणादण्डाऽऽश्रिता मूर्धपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रे (ति) विज्ञेयाऽव्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति। सुषुम्नायास्सव्यभागे इडा तिष्ठति । दक्षिणभागे पिङ्गला। इडायां चन्द्रश्चरति । पिङ्गलायाँ रविः । तमोरूपश्चन्द्रः । रजोरूपो रविः । विषभागो रविः । अमृतभागश्चन्द्रमाः । तावेव सर्वकालं धत्ते । सुषुम्ना कालभोक्त्री भवति । सुषुम्ना पृष्ठपार्श्वयोस्सरस्वतीकुहू भवतः । यशस्विनीकुहूमध्ये वारुणी प्रतिष्ठिता भवति। पूषासरस्वतीमध्ये पयस्विनी भवति। गान्धारीसरस्वतीमध्ये यशस्विनी भवति। कन्द-मध्येऽलम्बुसा भवति । सुषुम्नापूर्वभागे मेढ्राऽन्तं कुहूर्भवति । कुण्डलिन्या अधश्चोर्ध्वं वारुणी सर्वगामिनी भवति । यशस्विनी सौम्या च पादाऽङ्गुष्ठाऽन्तामिष्यते । पिङ्गला

550

चोर्ध्वगा याम्यनासाऽन्तं भवति । पिङ्गलायाः पृष्ठतो याम्यनेत्राऽन्तं पूषा भवति । याम्यकर्णाऽन्तं यशस्विनी भवति । जिह्वाया ऊर्ध्वाऽन्तँ सरस्वती भवति । आसव्यकर्णाऽन्तमूर्ध्वगा शङ्खिनी भवति । इडापृष्ठभागात्सव्यनेत्राऽन्तगा गान्धारी भवति । पायुमूलादधोर्ध्वगाऽलम्बुसा भवति । एतासु चतुर्दशसु नाडीष्वन्या नाड्यस्सम्भवन्ति । तास्वन्यास्तास्वन्या भवन्तीति विज्ञेयाः ॥ यथाऽश्वत्थाऽऽदिपत्रँ सिराऽभिर्व्याप्तमेवँ शरीरं नाडीभिर्व्याप्तम् । प्राऽणाऽपानसमानोदानव्याना नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया एते दश वायवस्सर्वासु नाडीषु चरन्ति । आस्यनासिकाकण्ठनाभिपादाऽङ्गुष्ठद्वयकुण्डल्यधश्चोर्ध्वभागेषु प्राऽणस्सञ्चरति । श्रोत्राऽक्षिकटिगुल्फघ्राणगलस्फिग्देशेषु व्यानस्सञ्चरति । गुदमेढ्रोरुजानूदरवृषणकटिजङ्घानाभिगुदाऽग्न्यगारेष्वपानस्स-

ञ्चरति । सर्वसन्धिस्थ उदानः । पादहस्तयोरपि सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी समानः । भुक्ता-ऽन्नरसाऽऽदिकं गात्रेऽऽग्निना सह व्यापयन्द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु चरन्त्समानवा-युरग्निना सह साऽङ्गोपाङ्गकलेवरं व्याप्नोति । नागाऽऽदिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिस-म्भवाः । तुन्दस्थं जलमन्नं च रसाऽऽदिषु समीरितुं तुन्दमध्यगतः प्राऽणस्तानि पृथक्कुर्यात् । अग्नेरुपरि जलं स्थाप्य जलोपर्यन्नाऽऽदीनि संस्थाप्य स्वयमपाऽनं सम्प्रा-ऽऽप्य तेनैव सह मारुतः प्रयाति देहमध्यगतं ज्वलनम् । वायुना पालितो वह्निरपानेन शनैर्देहमध्ये ज्वलति । ज्वलनो ज्वालाभिः प्राऽणेन कोष्ठमध्यगतं जलमत्युष्णमकरोत् । जलोपरि समर्पितव्यञ्जनसंयुक्तमन्नं वह्निसंयुक्तवारिणा पक्वमकरोत् । तेन स्वेदमूत्रज-लरक्तवीर्यरूपरसपुरीषाऽऽदिकं प्राऽणःपृथक्कुर्यात् । समानवायुना सह सर्वासु नाडीषु

रसं व्यापयञ् छ्वासरूपेण देहे वायुश्चरति । नवभिर्व्योमरन्ध्रैश्शरीरस्य वायवः कुर्वन्ति विण्मूत्राऽऽदिविसर्जनम् । निश्वासोच्छ्वासकासश्च प्राऽणकर्मोच्यते । विण्मूत्राऽऽदि-विसर्जनमपाऽनवायुकर्म । हानोपाऽऽदानचेष्टाऽऽदि व्यानकर्म । देहस्योन्नयनाऽऽदि-कमुदानकर्म । शरीरपोषणाऽऽदिकं समानकर्म । उद्गाराऽऽदि नागकर्म । निमीलना-ऽऽदि कूर्मकर्म । क्षुत्करणं कृकरकर्म । तन्द्रा देवदत्तकर्म । श्लेष्माऽऽदि धनञ्जयकर्म । एवं नाडीस्थानं वायुस्थानं तत्कर्म च सम्यग् ज्ञात्वा नाडीसंशोधनं कुर्यात् ॥ ८ ॥ यमनियमयुतः पुरुषस्सर्वसङ्गविवर्जितः कृतविद्यस्सत्यधर्मरतो जितक्रोधो गुरुशुश्रूषानि-रतः पितृमातृविधेयस्स्वाऽऽश्रमोक्तसदाचारविद्वच्छिक्षितः फलमूलोदकाऽन्वितं तपोवनं प्राऽऽप्य रम्यदेशे ब्रह्मघोषसमन्विते स्वधर्मनिरतब्रह्मवित्समावृते फलमूलपुष्पवारिभि-

स्सुसम्पूर्णे देवाऽऽयतने नदीतीरे ग्रामे नगरे वाऽपि सुशोभनमठं नाऽत्युच्चनीचाऽऽयत-
मल्पद्वारं गोमयाऽऽदिलिप्तं सर्वरक्षासमन्वितं कृत्वा तत्र वेदाऽन्तश्रवणं कुर्वन्योगं
समारभेत् । आदौ विनायकं सम्पूज्य स्वेष्टदेवतां नत्वा पूर्वोक्ताऽऽसने स्थित्वा प्राङ्-
मुख उदङ्मुखो वाऽऽपि मृद्वासनेषु जिताऽऽसनगतो विद्वान्समग्रीवशिरोनासाऽग्रदृग्भ्रू-
मध्ये शशभृद्बिम्बं पश्यन्नेत्राभ्याममृतं (पिबेत्) । द्वादशमात्रया इडया वायुमापूर्यो-
दरे स्थितं ज्वालावलीयुतं रेफबिन्दुयुक्तमग्निमण्डलयुतं ध्यायेद्रेचयेत्पिङ्गलया । पुनः
पिङ्गलयाऽऽपूर्य कुम्भित्वा रेचयेदिडया । त्रिचतुस्त्रिचतुस्सप्तत्रिचतुर्मासपर्यन्तं त्रिसन्धिषु
तदन्तरालेषु च षट्कृत्व आचरेन्नाडीशुद्धिर्भवति । ततश्शरीरलघुदीप्तिवन्हिवृद्धिना-
दाऽभिव्यक्तिर्भवति ॥ ५ ॥ प्राऽणाऽपाऽनसमायोगः प्राऽणाऽऽयामो भवति । रेचक-

पूरककुम्भकभेदेन स त्रिविधः। ते वर्णाऽऽत्मकाः। तस्मात्प्रणव एव प्राणाऽऽयामः। पद्माऽऽद्यासनस्थः पुमान्नासाऽग्रे शशभृद्बिम्बज्योत्स्नाजालवितानिताऽऽकारमूर्ती रक्ताऽङ्गी हंसवाहिनी दण्डहस्ता बाला गायत्री भवति। उकारमूर्तिश्श्वेताऽङ्गी तार्क्ष्यवाहिनी युवती चक्रहस्ता सावित्री भवति। मकारमूर्त्तिः कृष्णाऽङ्गी वृषभवाहिनी वृद्धा त्रिशूलधारिणी सरस्वती भवति। अकाराऽऽदित्रयाणां सर्वकारणमेकाऽक्षरं परञ्ज्योतिः प्रणवं भवति (तीति ध्यायेत्)। इडया बाह्याद्वायुमापूर्य षोडशमात्राभिरकारं चिन्तयन्पूरितं वायुं चतुष्षष्टिमात्राभिः कुम्भयित्वोकारं ध्यायन्पूरितं पिङ्गलया द्वात्रिंशन्मात्रया मकारमूर्त्तिध्यानेनैवं क्रमेण पुनःपुनः कुर्यात् ॥ ६ ॥ अथाऽऽसनदृढो योगी वशी मितहिताऽशनस्सुषुम्नानाडीस्थमलशोषाऽर्थं योगी बद्धपद्माऽऽसनो वायुं चन्द्रेणाऽऽपूर्य

यथाशक्ति कुम्भयित्वा सूर्येण रेचयित्वा पुनस्सूर्येणाऽऽपूर्य कुम्भयित्वा चन्द्रेण विरेच्य ययां त्यजेत्तया सम्पूर्य धारयेत् । तदेते श्लोका भवन्ति । प्राऽणं प्रागिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत्पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बध्वा त्यजेद्वामया । सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यासं सदा तन्वतां शुद्धा नाडीगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः ॥ १ ॥ प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे तु कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ २ ॥ कनीयसि भवेत्स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राऽणरोधे पद्माऽऽसनं महत् ॥ ३ ॥ जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दनमाचरेत् । दृढता लघुता चाऽपि तस्य गात्रस्य जायते ॥ ४ ॥ अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराऽऽज्यभोजनम् । ततोऽभ्यासे स्थिरीभूते न तावन्नियमग्रहः ॥ ५ ॥ यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्-

श्यश्शनैश्शनैः । तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ६ ॥ युक्तंयुक्तं त्यजे-
द्वायुं युक्तंयुक्तं च पूरयेत् । युक्तंयुक्तं च बध्नीयादेवं सिद्धिमवाऽऽप्नुयात् ॥ ७ ॥ यथे-
ष्टधारणाद्वायोरनलस्य प्रदीपनम् । नादाऽभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥ ८ ॥
विधिवत्प्राऽणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते । सुषुम्नावदनं भित्वा सुखाद्विशति मारुतः ॥९॥
मारुते मध्यसञ्चारे मनस्थैर्यं प्रजायते । यो मनस्सुस्थिरीभावस्सैवाऽवस्था मनोन्मनी
॥ १० ॥ पूरकाऽन्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराऽभिधः । कुम्भकाऽन्ते रेचकाऽऽदौ
कर्तव्यस्तूड्डियाणकः ॥ ११ ॥ अधस्तात्कुञ्चनेनाऽऽशु कण्ठसङ्कोचने कृते । मध्ये पश्चि-
मताने(णे)न स्यात्प्राऽणो ब्रह्मनाडिगः ॥ १२ ॥ अपाऽनमूर्ध्वमुत्थाप्य प्राऽणं कण्ठा-
दधो नयन् । योगी जराविनिर्मुक्तष्षोडशो वयसा भवेत् ॥ १३ ॥ सुखाऽऽसनस्थो

दक्षनाड्या बहिस्थं पवनं समाकृष्याऽऽकेशमानखाऽग्रं कुम्भयित्वा सव्य(सूर्य)नाड्या रेचयेत् । तेन कपालशोधनं वातनाडीगतसर्वरोगविनाशनं भवति । हृदयाऽऽदिकण्ठ-पर्यन्तं सस्वनं नासाभ्यां शनैः पवनमाकृष्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा इडया विरेच्य गच्छंस्तिष्ठन् कुर्यात् । तेन श्लेष्महरं जठराऽग्निवर्धनं भवति । वक्रेण सीत्कारपूर्वकं वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन क्षुत्तृष्णाऽऽलस्यनिद्रा न जायते । जिह्वया वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन गुल्म-प्लीहज्वरपित्तक्षुधाऽऽदीनि नश्यन्ति ॥ अथ कुम्भकः । सद्विविधस्सहितः केवलश्चेति । रेचकपूरकयुक्तस्सहितः । तद्विवर्जितः केवलः । केवलसिद्धिपर्यन्तँ सहितमभ्यसेत् । केवलकुम्भके सिद्धे त्रिषु लोकेषु न तस्य दुर्लभं भवति । केवलकुम्भकात्कुण्डालिनी-

554

बोधो जायते । ततः कृशवपुः प्रसन्नवदनो निर्मललोचनोऽभिव्यक्तनादो निर्मुक्तरोगजालो जितबिन्दुः पट्वग्निर्भवति । अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता । एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ १४ ॥ अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी सदा वर्त्तते दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि । मुद्रेयं खलु खेचरी भवति सा लक्ष्यैकताना शिवा शून्याऽशून्यविवर्जितँ स्फुरति सा तत्त्वँ पदं वैष्णवी ॥१५॥ अर्धोन्मीलितलोचनँ स्थिरमना नासाऽग्रदत्तेक्षणश्चन्द्राऽर्कावपि लीनतामुपनयन्निष्पन्दभावोत्तरम् । ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परं तत्त्वं तत्परमस्ति वस्तुविषयँ शाण्डिल्य विद्धीह तत् ॥ १६ ॥ तारं ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयन्भ्रुवौ । पूर्वाऽभ्यासस्य मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणात् ॥ १७ ॥ तस्मात्खेचरीमुद्रामभ्यसेत् । तत

उन्मनी भवति । ततो योगनिद्रा भवति । लब्धयोगनिद्रस्य योगिनः कालो नाऽस्ति। शक्तिमध्ये मनः कृत्वा शक्तिं मानसमध्यगाम् । मनसा मन आलोक्य शाण्डिल्य त्वँ सुखी भव ॥ १८ ॥ खमध्ये कुरु चाऽऽत्मानमात्ममध्ये च खं कुरु । सर्वं च खमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तय ॥ १९ ॥ बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवाऽऽन्तरचिन्तिका । सर्वचिन्तां परित्यज्य चिन्मात्रपरमो भव ॥ २० ॥ कर्पूरमनले यद्वत्सैन्धवँ सलिले यथा । तथा च लीयमानं च मनस्तत्त्वे विलीयते ॥ २१ ॥ ज्ञेयँ सर्वप्रतीतं च तज्ज्ञानं मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयँ समं नष्टं नाऽन्यः पन्था द्वितीयकः ॥ २२ ॥ ज्ञेयवस्तुपरित्यागाद्विलयं याति मानसम् । मानसे विलयं याते कैवल्यमवशिष्यते ॥ २३ ॥ द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं मुनीश्वर । योगस्तुद्वृत्ति-

SSS

रोधो हि ज्ञानँ सम्यगवेक्षणम् ॥ २४ ॥ तस्मिन्निरोधिते नूनमुपशान्तं मनो भवेत् । मनस्स्पन्दोपशान्त्याऽयँ सँसारः प्रविलीयते ॥ २५ ॥ सूर्याऽऽलोकपरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा । शास्त्रसज्जनसम्पर्कवैराग्याऽभ्यासयोगतः ॥ २६ ॥ अनास्थायां कृता-ऽऽस्थायां पूर्वँ सँसारवृत्तिषु । यथाऽभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोहितात् ॥ २७ ॥ एकतत्त्वदृढाऽभ्यासात्प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते । पूरकाऽऽद्यनिलाऽऽयामादृढाऽभ्यासा-दखेदजात् ॥ २८ ॥ एकाऽन्तध्यानयोगाच्च मनस्स्पन्दो निरुध्यते । ओङ्कारोच्चारण-प्राऽन्तशब्दतत्त्वाऽनुभावनात् । सुषुप्ते संविदा ज्ञाते प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २९ ॥ तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाऽऽक्रम्य घण्टिकाम् । ऊर्ध्वरन्ध्रं गते प्राऽणे प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३० ॥ प्राऽणे गलितसंवित्तौ तालूर्ध्वे द्वादशाऽन्तगे । अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण

प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३१ ॥ द्वादशाऽङ्गुलपर्यन्ते नासाऽग्रे विमलेऽम्बरे । संविद्दृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३२ ॥ भ्रूमध्ये तारकाऽऽलोकशान्तावन्तमुपाऽऽगते । चेतनैकतने (सङ्कल्पे मानसे) बद्धे प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३३ ॥ ओमित्येव यदुद्भूतं ज्ञानं ज्ञेयाऽऽत्मकँ शिवम् । असँस्पृष्टविकल्पाँशं प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३४ ॥ चिरकालं हृदेकाऽन्तव्योमसंवेदनान्मुने । अवासनमनोध्यानात्प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३५ ॥ एभिः क्रमैस्तथाऽन्यैश्च नानासङ्कल्पकल्पितैः । नानादेशिकवक्त्रस्थैः (सूक्तैश्च) प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३६ ॥ आकुञ्चनेन कुण्डलिन्याः कवाटमुद्धाट्य मोक्षद्वारं विभेदयेत् । येन मार्गेण गन्तव्यं तद्द्वारं मुखेनाऽऽच्छाद्य प्रसुप्ता कुण्डलिनी कुटिलाऽऽकारा सर्पवद्वेष्टिता भवति । सा शक्तिर्येन

चालिता स्यात्स तु मुक्तो भवति । सा कुण्डलिनी कण्ठोर्ध्वभागे सुप्ता चेद्योगिनां मुक्तये भवति । बन्धनायाऽधो मूढानाम् । इडाऽऽदिमार्गद्वयं विहाय सुषुम्नामार्गेणाऽऽगच्छेत्तद्विष्णोः परमं पदम् । मरुदभ्यसनँ सर्वं मनोयुक्तँ समभ्यसेत् । इतरत्र न कर्त्तव्या मनोवृत्तिर्मनीषिणा ॥ ३७ ॥ दिवा न पूजयेद्विष्णुं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । सततं पूजयेद्विष्णुं दिवारात्रं न पूजयेत् ॥ ३८ ॥ सुषिरो ज्ञानजनकः पञ्चस्रोतस्समन्वितः । तिष्ठते खेचरी मुद्रा त्वँ हि शाण्डिल्य तां भज ॥ ३९ ॥ सव्यदक्षिणनाडीस्थो मध्ये चरति मारुतः । तिष्ठतः खेचरी मुद्रा तस्मिं स्थाने न संशयः ॥ ४० ॥ इडापिङ्गलयोर्मध्ये शून्यं चैवाऽनिलं ग्रसेत् । तिष्ठन्ती खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ४१ ॥ सोमसूर्यद्वयोर्मध्ये निरालम्बतले पुनः । सँस्थिता व्योमचक्रे सा मुद्रा

नाम च खेचरी ॥ ४२ ॥ छेदनचालनदोहैः कलां परां जिह्वां कृत्वा दृष्टिं भ्रूमध्ये स्थाप्य कपालकुहरे जिह्वा विपरीतगा यदा भवति तदा खेचरी मुद्रा जायते। जिह्वा चित्तं च खे चरति । तेनोर्ध्वजिह्वः पुमानमृतो भवति । वामपादमूलेन योनिँ सम्पीड्य दक्षिणपादं प्रसार्य तं कराभ्यां धृत्वा नासाभ्यां वायुमापूर्य कण्ठबन्धँ समारोप्योर्द्धतो वायुं धारयेत् । तेन सर्वक्लेशहानिः । ततः पीयूषमिव विषं जीर्यते । क्षयगुल्मगुदाऽऽवर्त्तजीर्णत्वगादि-दोषा नश्यन्ति । एष प्राऽणजयोपायस्सर्वमृत्यूपघातकः । वामपादपार्ष्णियोनिस्थाने नियोज्य दक्षिणचरणं वामोरूपरि सँस्थाप्य वायुमापूर्य हृदये चुबुकं निधाय योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये यथाशक्ति धारयित्वा स्वाऽऽत्मानं भावयेत् । तेनाऽपरोक्षासिद्धिः । बाह्यात्प्राऽणँ समाकृष्य पूरयित्वोदरे स्थितम् । नाभिमध्ये च नासाऽग्रे पादाऽङ्गुष्ठे च यत्नतः ॥ ४३ ॥

धारयेन्मनसा प्राऽणँ सन्ध्याकालेषु वा सदा । सर्वरोगविनिर्मुक्तो भवेद्योगी गतक्लमः ॥ ४४ ॥ नासाऽग्रे वायुविजयं भवति । नाभिमध्ये सर्वरोगविनाशः । पादाऽङ्गुष्ठधारणाच्छरीरलघुता भवति । रसनाद्वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः । श्रमदाहौ तु न स्यातां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४५ ॥ सन्ध्ययोर्ब्राह्मणः काले वायुमाकृष्य यः पिबेत् । त्रिमासात्तस्य कल्याणी जायते वाक् सरस्वती ॥ ४६ ॥ एवँ षण्मासाऽभ्यासात्सर्वरोगनिवृत्तिः । जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयेत् । यः पिबेदमृतं विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते ॥ ४७ ॥ आत्मन्यात्मानमिडया धारयित्वा भ्रुवोऽन्तरे । विभेद्य त्रिदशाऽऽहारं व्याधिस्थोऽपि विमुच्यते ॥ ४८ ॥ नाडीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ तुन्दस्य पार्श्वयोः । घटिकैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिस्स विमुच्यते ॥ ४९ ॥ मासमेकं त्रिसन्ध्यं

तु जिह्वयाऽऽरोप्य मारुतम् । विभेद्य त्रिदशाऽऽहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥ ५० ॥ ज्वरा-
स्सर्वेऽपि नश्यन्ति विषाणि विविधानि च । मुहूर्त्तमपि यो नित्यं नासाऽग्रे मनसा
सह ॥ ५१ ॥ सर्वं तरति पाप्मानं तस्य जन्मशताऽऽर्जितम् । तारसंयमात्सकलत्रिष-
यज्ञानं भवति । नासाऽग्रे चित्तसंयमादिन्द्रलोकज्ञानम् । तदधश्चित्तसंयमादग्निलोक-
ज्ञानम् । चक्षुषि चित्तसंयमात्सर्वलोकज्ञानम् । श्रोत्रे चित्तस्य संयमाद्यमलोकज्ञानम् ।
तत्पार्श्वे संयमान्निर्ऋतिलोकज्ञानम् । पृष्ठभागे संयमाद्वरुणलोकज्ञानम् । वामकर्णे संय-
माद्वायुलोकज्ञानम् । कण्ठे संयमात्सोमलोकज्ञानम् । वामचक्षुषि संयमाच्छिवलोक-
ज्ञानम् । मूर्ध्नि संयमाद्ब्रह्मलोकज्ञानम् । पादाऽधोभागे संयमादतललोकज्ञानम् । पादे
संयमाद्वितललोकज्ञानम् । पादसन्धौ संयमान्नितललोकज्ञानम् । जङ्घे संयमात्सुतललो-

कज्ञानम् । जानौ संयमान्महातललोकज्ञानम् । ऊरौ चित्तसंयमाद्रसातललोकज्ञा-
नम् । कटौ चित्तसंयमात्तलाऽतललोकज्ञानम् । नाभौ चित्तसंयमाद्भूलोकज्ञानम् ।
कुक्षौ संयमाद्भुवर्लोकज्ञानम् । हृदि चित्तस्य संयमात्स्वर्लोकज्ञानम् । हृदयोर्ध्वभागे
चित्तसंयमान्महर्लोकज्ञानम् । कण्ठे चित्तसंयमाज्जनोलोकज्ञानम् । भ्रूमध्ये चित्तसंय-
मात्तपोलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि चित्तसंयमात्सत्यलोकज्ञानम् । धर्माऽधर्मसंयमादतीताऽना-
गतज्ञानम् । तत्तज्जन्तुध्वनौ चित्तसंयमात्सर्वजन्तुरुतज्ञानम् । सञ्चितकर्मणि चित्तसं-
यमात्पूर्वजातिज्ञानम् । परचित्ते चित्तसंयमात्परचित्तज्ञानम् । कायरूपे चित्तसंयमाद-
न्याऽदृश्य (न्यादृशं) रूपम् । बले चित्तसंयमाद्धनुमदादिबलम् । सूर्ये चित्तसंय-
माद्भुवनज्ञानम् । चन्द्रे चित्तसंयमात्ताराव्यूहज्ञानम् । ध्रुवे तद्गतिदर्शनम् । स्वार्थ-

संयमात्पुरुषज्ञानम् । नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् । कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः । कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् । तारे सिद्धदर्शनम् । कायाऽऽकाशसंयमादाकाशगमनम् । तत्तत्स्थाने संयमात्तत्सिद्धयो भवन्ति ॥ ८ ॥ अथ प्रत्याहारः । स पञ्चविधः । विषयेषु विचरतामिन्द्रियाणां बलादाहरणं प्रत्याहारः । यद्यत्पश्यति तत्सर्वमात्मेति प्रत्याहारः । नित्यविहितकर्मफलत्यागः प्रत्याहारः । सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः । अष्टादशसु मर्मस्थानेषु क्रमाद्धारणं प्रत्याहारः । पादाऽङ्गुष्ठगुल्फजङ्घाजानूरुपायुमेढ्रनाभिहृदयकण्ठकूपतालुनासाऽक्षिभ्रूमध्यललाटमूर्ध्नां स्थानानि । तेषु क्रमादारोहाऽवरोहक्रमेण प्रत्याहरेत् ॥ ९ ॥ अथ धारणा । सा त्रिविधा । आत्मनि मनोधारणं दहराऽऽकाशे बाह्याऽऽकाशधारणं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु पञ्चमूर्तिधारणं चेति ॥ १० ॥ अथ ध्यानम् ।

तद्विविधं सगुणं निर्गुणं चेति । सगुणं मूर्त्तिध्यानम् । निर्गुणमात्मयाथात्म्यम् ॥ १ ॥ अथ समाधिः । जीवाऽऽत्मपरमाऽऽत्मैक्याऽवस्था त्रिपुटीरहिता परमाऽऽनन्दस्वरूपा शुद्धचैतन्याऽऽत्मिका भवति ॥ १२ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ अथ ह शाण्डिल्यो ह वै ब्रह्मऋषिश्चतुर्षु वेदेषु ब्रह्मविद्यामलभमानः किं नामेत्यथर्वाणं भगवन्तमुपसन्नः पप्रच्छाऽधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां येन श्रेयोऽवाऽऽप्स्यामीति । स होवाचाऽथर्वा शाण्डिल्य सत्यं विज्ञानमनन्तं ब्रह्म यस्मिन्निदमोतं च प्रोतं च । यस्मिन्निदँ सञ्चविचैति सर्वम् । यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । तदपाणिपादमचक्षुश्श्रोत्रमजिह्वमशरीरमग्राह्यमनिर्देश्यम् । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राऽऽप्य मनसा सह । यत्केवलं ज्ञानगम्यम् । प्रज्ञा च यस्मात्प्रसृता पुराणी । यदेकमद्वितीयम् । आकाशवत्सर्वगतँ सुसूक्ष्मं निरञ्जनं

निष्क्रियँ सन्मात्रं चिदानन्दैकरसँ शिवं प्रशान्तममृतं तत्परं च ब्रह्म। तत्त्वमसि। तज्ज्ञानेन हि विजानीहि य एको देव आत्मशक्तिप्रधानस्सर्वज्ञस्सर्वेश्वरस्सर्वभूताऽन्तराऽऽत्मा सर्वभूताऽधिवासस्सर्वभूतनिगूढो भूतयोनिर्योगैकगम्यः। यश्च विश्वँ सृजति विश्वं बिभर्ति विश्वं भुङ्क्ते स आत्मा। आत्मनि तन्तं लोकं विजानीहि। मा शोचीरात्मविज्ञानी शोकस्याऽन्तं गमिष्यति॥ इति द्वितीयोऽध्यायः॥ अथैनँ शाण्डिल्योऽथर्वाणं पप्रच्छ यदेकमक्षरं निष्क्रियँ शिवँ सन्मात्रं परम्ब्रह्म। तस्मात्कथमिदं विश्वं जायते कथँ स्थीयते कथमास्मिँल् लीयते। तन्मे सँशयं छेत्तुमर्हसीति। स होवाचाऽथर्वा सत्यँ शाण्डिल्य परम्ब्रह्म निष्क्रियमक्षरमिति। अथाऽप्यस्याऽरूपस्य ब्रह्मण स्त्रीणि रूपाणि भवन्ति निष्कलँ सकलँ सकलनिष्कलं चेति। यत्सत्यं विज्ञानमा-

S60

नन्दं निष्क्रियं निरञ्जनँ सर्वगतँ सुसूक्ष्मँ सर्वतोमुखमनिर्देश्यममृतमस्ति तदिदं निष्कलँ रूपम् । अथाऽस्य या सहजाऽस्त्यविद्या मूलप्रकृतिर्माया लोहितशुक्लकृष्णा । तया सहायवान् (सहजया) देवः कृष्णपिङ्गलो महेश्वर ईष्टे । तदिदमस्य सकलनिष्कलँ रूपम् ॥ अथैष ज्ञानमयेन तपसा चीयमानोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । अथैतस्मात्तप्यमानात्सत्यकामात्त्रीण्यक्षराण्यजायन्त । तिस्रो व्याहृतयस्त्रिपदा गायत्री त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो वर्णास्त्रयोऽग्नयश्च जायन्ते । योऽसौ देवो भगवान् त्सर्वैश्वर्यसम्पन्नस्सर्वव्यापी सर्वभूतानाँ हृदये सन्निविष्टो मायावी मायया क्रीडति (मायाऽऽकृतिः)। स ब्रह्मा स विष्णुस्सरुद्रस्स इन्द्रस्स सर्वे देवास्सर्वाणि भूतानि स एव पुरस्तात्स एव पश्चात्स एवोत्तरतस्स एव दक्षिणतस्स एवाऽधस्तात्स एवोपरिष्टात्स एव सर्वम् ।

अथाऽस्य देवस्याऽऽत्मशक्तिक्रीडस्य भक्ताऽनुकम्पिनो दत्ताऽऽत्रेयरूपा सुरूपा तनूर-वासा इन्दीवरदलप्रख्या चतुर्बाहुरघोराऽपापकाशिनी। तदिदमस्य सकलँ रूपम्॥ १॥
अथ हैनमथर्वाणँ शाण्डिल्यः पप्रच्छ भगवन्त्सन्मात्रं चिदानन्दैकरसं कस्मादुच्यते परम्ब्रम्हेति। स होवाचाऽथर्वा यस्माच्च बृहती (ति) ब्रह्मयती (ति) च सर्वं तस्मादु-च्यते परम्ब्रह्मेति। अथ कस्मादुच्यते आत्मेति। यस्मात्सर्वमाप्नोति सर्वमादत्ते सर्व-मत्ति (मिति) च तस्मादुच्यते आत्मेति। अथ कस्मादुच्यते महेश्वर इति। यस्मान्म-हत ईशश्शब्दध्वन्या चाऽऽत्मशक्त्या (च महत ईशते) तस्मादुच्यते महेश्वर इति। अथ कस्मादुच्यते दत्ताऽऽत्रेय इति। यस्मात्सुदुश्चरं तपस्तप्पमानायाऽत्रये पुत्रकामा-याऽतितरां तुष्टेन भगवता ज्योतिर्मयेनाऽऽत्मैव दत्तो यस्माच्चाऽनसूयायामत्रेस्तनयोऽभ-

वत्तस्मादुच्यते दत्ताऽऽत्रेय इति । अथ योऽस्य निरुक्तानि वेद स सर्वं वेद । अथ यो ह वै विद्ययैनं परमुपाऽऽस्ते सोऽहमिति स ब्रह्मविद्भवति ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । दत्ताऽऽत्रेयँ शिवँ शान्तमिन्द्रनीलनिभं प्रभुम् । आत्ममायारतं देवमवधूतं दिगम्बरम् ॥ १ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वाऽङ्गं जटाजूटधरं विभुम् । चतुर्बाहुमुदाराऽङ्गं प्रफुल्लकमलेक्षणम् ॥ २ ॥ ज्ञानयोगनिधिं विश्वगुरुं योगिजनप्रियम् । भक्ताऽनुकम्पिनँ सर्वसाक्षिणं सिद्धसेवितम् ॥ ३ ॥ एवं यस्सततं ध्यायेद्देवदेवँ सनातनम् । स मुक्तस्सर्वपापेभ्यो निश्श्रेयसमवाऽऽप्नुयात् ॥ ४ ॥ इत्योँ सत्यमित्युपनिषत् ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति शाण्डिल्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथ पैङ्गलोपनिषत् ॥ पैङ्गलोपनिषद्वेद्यं परमाऽऽनन्दविग्रहम् । परितः कलये

रामं परमाऽक्षरवैभवम् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ अथ ह पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्य द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकं परमरहस्यकैवल्यमनुब्रूहीति पप्रच्छ । स होवाच याज्ञवल्क्य स्सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । तन्नित्यमुक्तमविक्रियँ सत्यज्ञानाऽऽनन्दँ परिपूर्णँ सनातनमेकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म । तस्मिन्मरुशुक्तिकास्थाणुस्फटिकाऽऽदौ जलरौप्यपुरुषरेखाऽऽदिवल्लोहितशुक्लकृष्णगुणमयी गुणसाम्याऽनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तत्साक्षिचैतन्यमासीत् । सा पुनर्विकृतिं प्राऽऽप्य सत्त्वोद्रिक्ताऽव्यक्ताऽऽख्याऽऽवरणशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तदीश्वरचैतन्यमासीत् । स स्वाऽधीनमायस्सर्वज्ञस्सृष्टिस्थितिलयानामाऽऽदिकर्ता जगदङ्कुररूपो भवति । स्वस्मिन्विलीनँ सकलं जगदाविर्भावयति । प्राऽणिकर्मवशादेष पटो यद्वत्प्रसारितः प्राऽणिकर्मक्ष-

यात्पुनस्तिरो भावयति । तस्मिन्नेवाऽखिलं विश्वं सङ्कोचितपटवद्वर्त्तते । ईशाऽधिष्ठिताऽऽवरणशक्तितो रजोद्रिक्ता महदाख्या विक्षेपशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्धिरण्यगर्भचैतन्यमासीत् । स महत्तत्त्वाऽभिमानी स्पष्टाऽस्पष्टवपुर्भवति । हिरण्यगर्भाऽधिष्ठितविक्षेपशक्तितस्तमोद्रिक्ताऽहङ्काराऽभिधा स्थूलशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्विराट्चैतन्यमासीत् । स तदभिमानी स्पष्टवपुस्सर्वस्थूलपालको विष्णुः प्रधानपुरुषो भवति । तस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । तानि पञ्च तन्मात्राणि त्रिगुणानि भवन्ति । स्रष्टुकामो जगद्योनिस्तमोगुणमधिष्ठाय सूक्ष्मतन्मात्राणि भूतानि स्थूली कर्तुँ सोऽकामयत । सृष्टेः परिमितानि भूतान्येकमेकं द्विधा विधाय पुनश्चतुर्धा कृत्वा स्वस्वेतरद्वितीयाँशैः (शे) पञ्चधा

संयोज्य पञ्चीकृतभूतैरनन्तकोटिब्रह्माऽण्डानि तत्तदण्डोचितचतुर्दशभुवनानि तत्तद्भुव-
नोचितगोलकस्थूलशरीराण्यसृजत् । स पञ्चभूतानाँ रजोंऽशांश्चतुर्धा कृत्वा भागत्रया-
त्पञ्चवृत्त्याऽऽत्मकं प्राऽणमसृजत् । स तेषां तुर्यभागेन कर्मेन्द्रियाण्यसृजत् । स तेषाँ
सत्त्वाँशं चतुर्धा कृत्वा भागत्रयसमष्टितः पञ्चक्रियाऽऽ(वृत्या) त्मकमन्तःकरणमसृजत् ।
स तेषाँ सत्त्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियाण्यसृजत् । सत्त्वसमष्टित इन्द्रियपालकानसृजत् ।
तानि सृष्टान्यण्डे प्राऽचिक्षिपत् । तदाज्ञया समष्ट्यण्डं व्याप्य तान्यतिष्ठन् । तदाज्ञया-
ऽहङ्कारसमन्वितो विराट् स्थूलान्यरक्षत् । हिरण्यगर्भस्तदाज्ञया सूक्ष्माण्यपाल-
यत् । अण्डस्थानि तानि तेन विना स्पन्दितुं चेष्टितुं वा न शेकुः । तानि चेतनी
कर्तुं सोऽकामयत । ब्रह्माऽण्डब्रह्मरन्ध्राणि समस्तव्यष्टिमस्तकान्विदार्य तदेवाऽनुप्रा-

ऽविशत् । तदा जडान्यपि तानि चेतनवत्स्वस्वकर्माणि चक्रिरे । सर्वज्ञेशो मायालेशसमन्वितो व्यष्टिदेहं प्रविश्य तया मोहितो जीवत्वमगमत् । शरीरत्रयतादात्म्यात्कर्तृत्वभोक्तृत्वतामगमत् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामरणधर्मयुक्तो घटीयन्त्रवदुद्विग्नो जातो मृत इव कुलालचक्रन्यायेन परिभ्रमतीति ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ अथ पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुवाच सर्वलोकानाँ सृष्टिस्थित्यन्तकृद्विभुरीशः कथं जीवत्वमगमदिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहोद्भवपूर्वकं जीवेश्वरस्वरूपं विविच्य कथयामीति साऽवधानेनैकाऽग्रतया श्रूयताम् । ईशः पञ्चीकृतमहाभूतलेशानादाय व्यष्टिसमष्ट्यात्मकस्थूलशरीराणि यथाक्रममकरोत् । कपालचर्माऽऽन्त्राऽस्थिमाँसनखानि पृथिव्यँशाः । रक्तमूत्रलालास्वेदाऽऽदिकमबँशाः । क्षुत्तृष्णोष्णमोहमैथुनाऽऽद्या अग्न्यँशाः । प्रचारणोत्तारणश्वा-

साऽऽदिका वाय्वँशाः। कामक्रोधाऽऽदयो व्योमाँशाः। एतत्सङ्घातं कर्मणि सञ्चितं त्वगा-
दियुक्तं बाल्याऽऽद्यवस्थाऽभिमानाऽऽस्पदं बहुदोषाऽऽश्रयँ स्थूलशरीरं भवति ॥ अथाऽप-
ञ्चीकृतमहाभूतरजोँशभागत्रयसमष्टितः प्राऽणमसृजत्। प्राऽणाऽपाऽनव्यानोदानसमानाः
प्राऽणवृत्तयः । नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया उपप्राऽणाः । हृदासननाभिकण्ठसर्वा-
ऽङ्गानि स्थानानि । आकाशाऽऽदिरजोगुणतुरीयभागेन कर्मेन्द्रियमसृजत्। वाक्पाणि-
पादपायूपस्थास्तद्वृत्तयः। वचनाऽऽदानगमनविसर्गाऽऽनन्दास्तद्विषयाः॥ एवं भूतसत्त्वाँ-
शभागत्रयसमष्टित अन्तःकरणमसृजत्। अन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताऽहङ्कारास्तद्वृत्तयः।
सङ्कल्पनिश्चयस्मरणाऽभिमानाऽनुसन्धानास्तद्विषयाः । गलवदननाभिहृदयभ्रूमध्यँ
स्थानम्। भूतसत्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियमसृजत्। श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणास्तद्वृत्तयः।

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तद्विषयाः । दिग्वाताऽर्कप्रचेतोऽश्विवन्हीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः । चन्द्रो विष्णुश्चतुर्वक्त्रः शम्भुश्च करणाऽधिपाः ॥ अथाऽन्नमयप्राऽणमयमनोमयविज्ञानमयाऽऽनन्दमयाः पञ्च कोशाः । अन्नरसेनैव भूत्वाऽँन्नरसेनाऽभिवृद्धिं प्राऽऽप्याऽन्नरसमयपृथिव्यां यद्विलीयते सोऽन्नमयकोशः । तदेव स्थूलशरीरम् । कर्मेन्द्रियैस्सह प्राऽणाऽदिपञ्चकं प्राऽणमयकोशः । ज्ञानेन्द्रियैस्सह मनो मनोमयकोशः । ज्ञानेन्द्रियैस्सह बुद्धिर्विज्ञानमयकोशः । एतत्कोशत्रयं लिङ्गशरीरम् । स्वरूपाऽज्ञानमानन्दमयकोशः । तत्कारणशरीरम् ॥ अथ ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राऽणाऽऽदिपञ्चकं वियदाादिपञ्चकमन्तःकरणचतुष्टयं कामकर्मतमाँस्यष्टपुरम् ॥ ईशाऽऽज्ञया विराजो व्यष्टिदेहं प्रविश्य बुद्धिमधिष्ठाय विश्वत्वमगमत् । विज्ञानाऽऽत्माचिदाभासो विश्वो व्यावहाारिको जाग्रत्स्थूलदेहा-

ऽभिमानी कर्मभूरिति च विश्वस्य नाम भवति ॥ ईशाऽऽज्ञया सूत्राऽऽत्मा व्यष्टिसूक्ष्मशरीरं प्रविश्य मन अधिष्ठाय तैजसत्वमगमत्। तैजसः प्रातिभासिकस्स्वप्नकल्पित इति तैजसस्य नाम भवति ॥ ईशाऽऽज्ञया मायोपाधिरव्यक्तसमन्वितो व्यष्टिकारणशरीरं प्रविश्य प्राऽऽज्ञत्वमगमत्। प्राऽऽज्ञ अविच्छिन्नः पारमाऽर्थिकस्सुषुप्त्यभिमानीति प्राऽऽज्ञस्य नाम भवति। अव्यक्तलेशाऽज्ञानाऽऽच्छादितपारमाऽर्थिकजीवस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यानि ब्रह्मणैकतां जगुः। नेतरयोर्व्यावहारिकप्राऽतिभासिकयोः। अन्तःकरणप्रतिबिम्बितचैतन्यं यत्तदेवाऽवस्थात्रयभाग्भवति। स जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः प्राऽऽप्य घटीयन्त्रवदुद्विग्नो जातो मृत इव स्थितो भवति। अथ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामरणाऽवस्थाः पञ्च भवन्ति ॥ तत्तद्देवताऽनुग्रहाऽऽन्वितैश्श्रोत्राऽऽदिज्ञानेन्द्रियैश्शब्दाऽऽद्यर्थविषयग्रहणज्ञानं जाग्रद-

वस्था भवति। तत्र भ्रूमध्यं गतो जीव आपादमस्तकं व्याप्य कृषिश्रवणाऽऽद्यखिलक्रिया-कर्ता भवति । तत्तत्फलभुक् च भवति। लोकाऽन्तरगतः कर्माऽऽर्जितफलँ स एव भुङ्क्ते। स सार्वभौमवद्व्यवहाराच्छ्रान्त अन्तर्भवनं प्रवेष्टुं मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ करणोपरमे जाग्र-त्सँस्कारोत्थप्रबोधवद्ग्राह्यग्राहकरूपस्फुरणँ स्वप्नाऽवस्था भवति । तत्र विश्व एव जाग्रद्व्यव-हारलोपान्नाडीमध्यं चरंस्तैजसत्वमवाऽऽप्य वासनारूपकं जगद्वैचित्र्यं स्वभासा भासयन् यथेप्सितँ स्वयं भुङ्क्ते ॥ चित्तैककरणा सुषुप्त्यवस्था भवति । भ्रमविश्रान्तशकुनिः पक्षौ सँहृत्य नीडाऽभिमुखं यथा गच्छति तथा जीवोऽपि जाग्रत्स्वप्नप्रपञ्चे व्यवहृत्य श्रान्तो-ऽज्ञानं प्रविश्य स्वाऽऽनन्दं भुङ्क्ते ॥ अकस्मान्मुद्गरदण्डाऽऽद्यैस्ताडितवद्भयाऽज्ञानाभ्यामि-न्द्रियसङ्घातैः कम्पन्निव मृततुल्या मूर्च्छा भवति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छाऽवस्थानामन्या

ब्रह्मा५५दिस्तम्बपर्यन्तँ सर्वजीवभयप्रदा स्थूलदेहविसर्जनी मरणा५वस्था भवति । कर्मे-न्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तत्तद्विषयान्प्रा५णान्त्सँहृत्य कामकर्मा५न्वित अविद्याभूतवेष्टितो जीवो देहा५न्तरं प्रा५५प्य लोका५न्तरं गच्छति । प्रा५क्कर्मफलपाकेना५५वर्त्ता५न्तरकी-टवद्विश्रान्तिं नैव गच्छति । सत्कर्मपरिपाकतो बहूनां जन्मनामन्ते नृणां मोक्षेच्छा जायते । तदा सद्गुरुमाश्रित्य चिरकालसेवया बन्धं मोक्षं कश्चित्प्रयाति । अविचारकृतो बन्धो विचारान्मोक्षो भवति । तस्मात्सदा विचारयेत् । अध्यारोपा५पवादतस्स्वरूपं निश्चयी कर्त्तुँ शक्यते । तस्मात्सदा विचारयेज्जगज्जीवपरमा५५त्मनो जीवभावजगद्भा-वबाधे प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैवा५वशिष्यत इति ॥ इति द्वितीयो५ध्यायः ॥ अथ हैनं पैङ्गलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महावाक्यविवरणमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यस्तत्त्वमसि त्वं

तदसि त्वं ब्रह्माऽस्यहं ब्रह्माऽस्मीत्यनुसन्धानं कुर्यात् । तत्र पारोक्ष्यशबलस्सर्वज्ञत्वाऽऽदिलक्षणो मायोपाधिस्सच्चिदानन्दलक्षणो जगद्योनिस्तत्पदवाच्यो भवति । स एवाऽन्तःकरणसम्भिन्नबोधोऽस्मत्प्रत्ययाऽवलम्बनस्त्वम्पदवाच्यो भवति । परजीवोपाधिमायाविद्ये विहाय तत्त्वम्पदलक्ष्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म । तत्त्वमसीत्यहं ब्रह्माऽस्मीति वाक्याऽर्थविचारश्श्रवणं भवति । एकाऽन्तेन श्रवणाऽर्थाऽनुसन्धानं मननं भवति । श्रवणमननिर्विचिकित्सेऽर्थे वस्तुन्यैकतानवत्तया चेतस्थापनं निदिध्यासनं भवति । ध्यातृध्याने विहाय निवातस्थितदीपवद्ध्येयैकगोचरं चित्तँ समाधिर्भवति । तदानीमात्मगोचरा वृत्तयस्समुत्थिता अज्ञाता भवन्ति । तास्स्मरणादनुमीयन्ते । इहाऽनादिसँसारे सञ्चिताः कर्मकोटयोऽनेनैव विलयं यान्ति । ततोऽभ्यासपाटवात्सहस्रशस्सदाऽमृतधारा वर्षति ।

ततो योगवित्तमास्समाधिं धर्ममेधं प्राऽऽहुः । वासनाजाले निश्शेषममुना प्रविलापिते कर्मसञ्चये पुण्यपापे समूलोन्मूलिते प्राऽक्रोक्षमपि करतलाऽऽमलकवद्वाक्यमप्रतिबद्धाऽपरोक्षसाक्षात्कारं प्रसूयते। तदा जीवन्मुक्तो भवति ॥ ईशः पञ्चीकृतभूतानामपञ्चीकरणं कर्तुँ सोऽकामयत । ब्रह्माऽण्डतद्गतलोकान्कार्यरूपाँश्च कारणत्वं प्राऽऽपयित्वा ततस्सूक्ष्माऽङ्गं कर्मेन्द्रियाणि प्राऽणाँश्च ज्ञानेन्द्रियाण्यन्तःकरणचतुष्टयं चैकीकृत्य सर्वाणि भौतिकानि कारणे भूतपञ्चके संयोज्य भूमिं जले जलं वन्हौ वन्हिं वायौ वायुमाकाशे चाऽकाशमहङ्कारे चाऽहङ्कारं महति महदव्यक्तेऽव्यक्तं पुरुषे क्रमेण विलीयते । विराड्हिरण्यगर्भेश्वरा उपाधिविलयात्परमाऽऽत्मनि लीयन्ते । पञ्चीकृतमहाभूतसम्भवकर्मसञ्चितस्थूलदेहः कर्मक्षयात्सत्कर्मपरिपाकत अपञ्चीकरणं प्राऽऽप्य सूक्ष्मे-

567

णैकी भूत्वा कारणरूपत्वमासाद्य तत्कारणं कूटस्थे प्रत्यगात्मनि विलीयते। विश्वतैजस-प्राऽऽज्ञास्स्वस्वोपाधिलयात्प्रत्यगात्मनि लीयन्ते। अण्डं ज्ञानाऽग्निना दग्धं कारणैस्सह परमाऽऽत्मनि लीनं भवति। ततो ब्राह्मणस्समाहितो भूत्वा तत्त्वम्पदैक्यमेव सदा कुर्यात्। ततो मेघाऽपोयेँऽशुमानिवाऽऽत्माऽऽविर्भवति। ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं कलशाऽन्तर-दीपवत्। अङ्गुष्ठमात्रमात्मानमधूमज्योतीरूपकम् ॥ १ ॥ प्रकाशयन्तमन्तस्थं ध्याये-त्कूटस्थमव्ययम्। ध्यायन्नास्ते मुनिश्चैव चाऽऽसुप्तेरामृतेस्तु यः ॥ २ ॥ जीवन्मुक्तस्स-विज्ञेयस्स धन्यः कृतकृत्यवान्। जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ॥ ३ ॥ विशत्यदेहमुक्तत्वं पावनोऽस्पन्दतामिव। अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमग-न्धवच्च यत् ॥४॥ अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव शिष्यत्यमलं निरामयम् ॥ इति ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ अथ हैनं पैङ्गलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं ज्ञानिनः किं कर्म का च स्थितिरिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । अमानित्वाऽऽदिसम्पन्नो मुमुक्षुरेकविँशतिकुलं तारयति । ब्रह्मविन्मात्रेण कुलमेकोत्तरंशतं तारयति । आत्मानँ रथिनं विद्धि शरीरँ रथमेव च । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ १ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँ-स्तेषु गोचरान् । जङ्गमानि विमानानि हृदयानि मनीषिणः ॥ २ ॥ आत्मेन्द्रियमनो-युक्तं भोक्तेत्याहुर्महर्षयः । ततो नाराऽयणस्साक्षाद्धृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ प्राऽऽरब्ध-कर्मपर्यन्तमहिनिर्मोकवद्व्यवहराति । चन्द्रवच्चरते देही स मुक्तश्चाऽनिकेतनः ॥ ४ ॥ तीर्थे श्वपचगृहे वा तनुं विहाय याति कैवल्यम् । प्राऽणानवकीर्य याति कैवल्यम् । तं पश्चाद्दिग्बलिं कुर्यादथवा खननं चरेत् । पुंसः प्रव्रजनं प्रोक्तं नेतराय कदा च न

॥ ५ ॥ नाऽशौचं नाऽग्निकार्यं च न पिण्डं नोदकक्रिया । न कुर्यात्पार्वणाऽऽदीनि ब्रह्मभूताय भिक्षवे ॥ ६ ॥ दग्धस्य दहनं नाऽस्ति पक्वस्य पचनं यथा । ज्ञानाऽग्निदग्धदेहस्य न च श्राद्धं न च क्रिया ॥ ७ ॥ यावच्चोपाधिपर्यन्तं तावच्छुश्रूषयेद्गुरुम् । गुरुवद्गुरुभार्यायां तत्पुत्रेषु च वर्त्तनम् ॥ ८ ॥ शुद्धमानसश्शुद्धचिद्रूपस्सहिष्णुस्सोऽहमस्मि सहिष्णुस्सोहमस्मीति प्राऽऽप्ते ज्ञानेन विज्ञाने ज्ञेये परमाऽऽत्मनि हृदि सँस्थिते देहे लब्धशान्तिपदं गते तदा प्रभामनो बुद्धिशून्यं भवति । अमृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनमेवं स्वाऽऽत्मानं ज्ञात्वा वेदैः प्रयोजनं किं भवति । ज्ञानाऽमृततृप्तयोगिनो न किञ्चित्कर्तव्यमस्ति तदस्ति चेन्न स तत्त्वविद्भवति । दूरस्थोऽपि न दूरस्थः पिण्डवर्जितः पिण्डस्थोऽपि प्रत्यगात्मा सर्वव्यापी भवति । हृदयं निर्मलं कृत्वा चिन्तयित्वाऽप्यनामयम् । अहमेव परँ सर्व-

मिति पश्येत्परं सुखम् ॥ ९ ॥ यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् । अवि-
शेषो भवेत्तद्वज्जीवाऽऽत्मपरमाऽऽत्मनोः ॥ १० ॥ देहे ज्ञानेन दीपिते बुद्धिरखण्डा-
ऽऽकाररूपा यदा भवति तदा विद्वान्ब्रह्मज्ञानाऽग्निना कर्मबन्धं निर्दहेत् । ततः
पवित्रं परमेश्वराऽऽख्यमद्वैतरूपं विमलाऽम्बराऽऽभम् । यथोदके तोयमनुप्रविष्टं तथा-
ऽऽत्मरूपो निरुपाऽऽधिसँस्थितः ॥ ११ ॥ आकाशवत्सूक्ष्मशरीर आत्मा न दृश्यते
वायुवदन्तराऽऽत्मा । स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलाऽऽत्मा ज्ञानोल्कया पश्यति चाऽन्तरा-
ऽऽत्मा ॥ १२ ॥ यत्रयत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना । यथा सर्वगतं व्योम
तत्रतत्र लयं गतः ॥ १३ ॥ घटाऽऽकाशमिवाऽऽत्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः । स
गच्छति निरालम्बं ज्ञानाऽऽलोकँ समन्ततः ॥ १४ ॥ तपेद्वर्षसहस्राणि एकपादस्थितो

नरः । एतस्य ध्यानयोगस्य कलां नाऽर्हन्ति षोडशीम् ॥ १५ ॥ इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं तत्सर्वं ज्ञातुमिच्छति । अपि वर्षसहस्राऽऽयुश्शास्त्राऽन्तं नाऽधिगच्छति ॥ १६ ॥ विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रो जीवितं वाऽपि चञ्चलम् । विहाय शास्त्रजालानि यत्सत्यं तदुपाऽऽस्यताम् ॥१७ ॥ अनन्तकर्मशौचं च जपो यज्ञस्तथैव च । तीर्थयात्राऽभिगमनं यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ १८ ॥ अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महाऽऽत्मनाम् । द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ॥ १९ ॥ ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते । मनसो ह्युन्मनी भावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ २० ॥ यदाऽऽयात्युन्मनी भावस्तदा तत्परमं पदम् । यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र परं पदम् ॥ २१ ॥ तत्रतत्र परम्ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् । हन्यान्मुष्टिभिराकाशं क्षुधाऽऽर्त्तः खण्डयेत्तुषम् ॥ २२ ॥ नाऽहं

ब्रह्मेति जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते। य एतदुपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति। स वायुपूतो भवति। स आदित्यपूतो भवति। स ब्रह्मपूतो भवति। स विष्णुपूतो भवति। स रुद्रपूतो भवति। स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति। स सर्वेषु वेदेष्वधीतो भवति। स सर्ववेदव्रतचर्यासु चरितो भवति। तेनेतिहासपुराणानाँ रुद्राणाँ शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति। प्रणवानामयुतं जप्तं भवति। दश पूर्वान्दशोत्तरान्पुनाति। स पङ्क्तिपावनो भवति। स महान्भवति। ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुरुतल्पगमनतत्संयोगिपातकेभ्यः पूतो भवति। तद्विष्णोः परमं पदँ सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्। तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसस्समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम्॥ ॐ सत्यमित्युपनिषत्॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः॥ इति पैङ्गलोपनिषत्समाप्ता॥

570

॥ अथ भिक्षुकोपनिषत् ॥ भिक्षूणां पटलं यत्र विश्रान्तिमगमत्सदा । तत्त्रैपदं ब्रह्मतत्त्वं ब्रह्ममात्रं करोतु माम् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ ॐ अथ भिक्षूणां मोक्षार्थिनां कुटीचकबहूदकहँसपरमहँसाश्चेति चत्वारः । कुटीचको नाम गौतमभरद्वाजयाज्ञवल्क्यवसिष्ठप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । अथ बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलुशिखायज्ञोपवीतकाषायवस्त्रधारिणो ब्रह्मर्षिगृहे मधुमाँसं वर्जयित्वाऽष्टौ ग्रासान् भैक्षाऽऽचरणं कृत्वा योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । अथ हँसा नाम ग्रामैकरात्रं नगरे पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रं तदुपरि न वसेत् । गोमूत्रगोमयाऽऽहारिणो नित्यं चान्द्राऽयणपराऽयणा योगमार्गे मोक्षमेव प्राऽर्थयन्ते । अथ परमहँसा नाम संवर्तकाऽरुणिश्वेतकेतुजडभरतदत्ताऽऽत्रेयशुकवामदेवहारीतकप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो

योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । वृक्षमूले शून्यगृहे श्मशानवासिनो वा । साऽम्बरा वा दिगम्बरा वा । न तेषां धर्माऽधर्मौ लाभाऽलाभौ शुद्धाऽशुद्धौ । द्वैतवर्जितास्समलोष्टाऽश्मकाञ्चनास्सर्ववर्णेषु भैक्षाऽऽचरणं कृत्वा सर्वत्राऽऽत्मैवेति पश्यन्ति । अथ जातरूपधरा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाश्शुक्लध्यानपराऽयणा आत्मनिष्ठाः प्राऽणसन्धारणाऽर्थं यथोक्तकाले भैक्षमाचरन्तश्शून्याऽगारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाऽग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकन्दरकुहरकोटरनिर्झरस्थण्डिले तत्र ब्रह्ममार्गे सम्यक्सम्पन्नाश्शुद्धमानसाः परमहँसाऽऽचरणेन सन्यासेन देहत्यागं कुर्वन्ति । ते परमहँसा नामेत्युपनिषत् ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति भिक्षुकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ महोपनिषत् ॥ यन्महोपनिषद्वेद्यं चिदाकाशतया स्थितम् । परमाऽद्वैतसा-

म्राज्यं तद्रामब्रह्म मे गतिः ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः । अथाऽतो महोपनिषदं व्याख्यास्यामस्तदाहुरेको ह वै नाराऽयण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नाऽऽपो नाऽग्नी-षोमौ नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमाः । स एकाकी न रमेत । तस्य ध्यानाऽन्तःस्थस्य यज्ञस्तोममुच्यते । तस्मिन्पुरुषाश्चतुर्दशा जायन्ते । एका कन्या ॥ दशे-न्द्रियाणि । मन एकादशं तेजः । द्वादशोऽहङ्कारः । त्रयोदशकः प्राऽणः । चर्तुदश आत्मा । पञ्चदशी बुद्धिः । भूतानि । पञ्च तन्मात्राणि । पञ्च महाभूतानि । स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । तत्पुरुषं पुरुषो निवेश्य नाऽस्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरादधिजायन्ते । अथ पुनरेव नाराऽयणस्सोऽन्यत्कामो मनसाऽध्यायत । तस्य ध्यानाऽन्तस्थस्य ललाटात् त्र्यक्षश्शूलपाणिः पुरुषो जायते । बिभ्रच्छ्रियं यशस्सत्यं ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्यं मन

ऐश्वर्यं सप्रणवा व्याहृतय ऋग्यजुस्सामाऽथर्वाऽङ्गिरसस्सर्वाणि छन्दांसि तान्यङ्गे समाश्रितानि । तस्मादीशानो महादेवो महादेवः। अथ पुनरेव नाराऽयणस्सोऽन्यत्कामो मनसाऽध्यायत। तस्य ध्यानाऽन्तस्थस्य ललटात्स्वेदोऽपतत्। ता इमाः प्रतता आपः। ततस्तेजोहिरण्मयमण्डम् । तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत । सोऽध्यायत् । पूर्वाऽभिमुखो भूत्वा भूरिति व्याहृतिर्गायत्रं छन्द ऋग्वेदोऽग्निर्देवता । पश्चिमाऽभिमुखो भूत्वा भुवरिति व्याहृतिस्त्रैष्टुभं छन्दो यजुर्वेदो वायुर्देवता। उत्तराऽभिमुखो भूत्वा स्वरिति व्याहृतिर्जागतं छन्दस्सामवेदस्सूर्यो देवता। दक्षिणाऽभिमुखो भूत्वा मह रिति व्याहृतिरानुष्टुभं छन्दोऽथर्ववेदस्सोमो देवता। सहस्रशीर्षं देवं सहस्राऽक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नाराऽयणँ हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति । पतिं विश्वेश्वरं देवं समुद्रे कं

572

विश्वरूपिणम् । पद्मकोशप्रतीकाशं लम्बत्याकोशसन्निभम् । हृदयं चाऽप्यधोमुखं सन्ततैः सीत्कराभिश्च । तस्य मध्ये महानर्चिर्विश्वाऽर्चिर्विश्वतोमुखम् । तस्य मध्ये वन्हिशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितः । तस्याश्शिखाया मध्ये पुरुषः परमाऽऽत्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स ईशानस्सेन्द्रस्सोऽक्षरः परमस्स्वराडिति महोपनिषत् ॥ इति प्रथमोऽध्यायः॥

शुको नाम महातेजास्स्वरूपाऽऽनन्दतत्परः । जातमात्रेण मुनिराड् यत्सत्यं तदवाऽऽप्त-वान् ॥ १ ॥ तेनाऽसौ स्वविवेकेन स्वयमेव महामनाः । प्रविचार्य चिरं साधु स्वाऽऽत्म-निश्चयमाप्नुयात् ॥ २ ॥ अनाख्यत्वादगम्यत्वान्मनषष्ठेन्द्रियस्थितेः । चिन्मात्रमेवमा-त्माऽणुराकाशादपि सूक्ष्मकः ॥ ३ ॥ चिदणोः परमस्याऽन्तः कोटिब्रह्माऽण्डरेणवः । उत्पत्तिस्थितिमभ्येत्य लीयन्ते शक्तिपर्ययात् ॥ ४ ॥ आकाशं बाह्यशून्यत्वादनाकाशं तु

चित्त्वतः । न किञ्चिद्यदनिर्देश्यं वस्तु सत्तेति किञ्च न ॥ ५ ॥ चेतनोऽसौ प्रकाशत्वाद्वेद्याऽभावाच्छिलोपमः । स्वाऽऽत्मनि व्योमनि स्वस्थे जगदुन्मेषचित्रकृत् ॥ ६ ॥ तद्भामात्रमिदं विश्वमिति न स्यात्ततः पृथक् । जगद्भेदोऽपि तद्भानमिति भेदोऽपि तन्मयः ॥ ७ ॥ सर्वगस्सर्वसम्बन्धो गत्यभावान्न गच्छति । नाऽस्त्यसावाश्रयाऽभावात्तसद्रूपत्वादथाऽस्ति च ॥ ८ ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः पराऽयणम् । सर्वसङ्कल्पसन्न्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः ॥ ९ ॥ जाग्रतः प्रत्ययाऽभावं यस्याऽऽहुः प्रत्ययं बुधाः । यत्सङ्कोचविकासाभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः ॥ १० ॥ निष्ठा वेदाऽन्तवाक्यानामथवाचामगोचरः । अहं सच्चित्पराऽऽनन्दब्रह्मैवाऽस्मि न चेतरः ॥ ११ ॥ स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवाञ्छुकः । स्वयं प्राऽऽप्ते परे वस्तुन्यविश्रान्तमना स्थितः

॥ १२ ॥ इदं वस्त्वित्वति विश्वासं नाऽऽसावात्मन्युपाऽऽययौ । केवलं विररामाऽस्य चेतो विषयचापलम् ॥ १३ ॥ भोगेभ्यो भूरिभङ्गेभ्यो धाराभ्य इव चातकः । एकदा सोऽमलप्रज्ञो मेरावेकाऽन्तसंस्थितः ॥ १४ ॥ पप्रच्छ पितरं भक्त्या कृष्णद्वैपायनं मुनिम् । संसाराऽऽडम्बरमिदं कथमभ्युत्थितं मुने ॥ १५ ॥ कथं च प्रशमं याति किं यत्कस्य कदा वद । एवं पृष्टेन मुनिना व्यासेनाऽखिलमात्मजे ॥ १६ ॥ यथावदखिलं प्रोक्तं वक्तव्यं विदिताऽऽत्मना । अज्ञासिषं पूर्वमेवमहमित्यथ तत्पितुः ॥ १७ ॥ सशुकस्स्वकया बुद्ध्या न वाक्यं बहु मन्यते । व्यासोऽपि भगवान् बुद्ध्वा पुत्राऽभिप्राऽयमीदृशम् ॥ १८ ॥ प्रत्युवाच पुनः पुत्रं नाऽहं जानामि तत्त्वतः । जनको नाम भूपालो विद्यते मिथिलापुरे ॥ १९ ॥ यथावद्वेत्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाऽऽप्स्यसि । पित्रेत्युक्त-

श्शुकः प्राऽयात्सुमेरोर्वसुधातलम् ॥ २० ॥ विदेहनगरीं प्राऽऽप जनकेनाऽभिपालिताम् । आवेदितोऽसौ याष्टीकैर्जनकाय महात्मने ॥ २१ ॥ द्वारि व्याससुतो राजञ्छुकोऽत्र स्थितवानिति । जिज्ञासाऽर्थं शुकस्याऽसावास्तामेवेत्यवज्ञया ॥ २२ ॥ उक्त्वा बभूव जनकस्तूष्णीं सप्त दिनान्यथ । ततः प्रवेशयामास जनकश्शुकमङ्कणे ॥ २३ ॥ तत्राऽहानि स सप्तैव तथैवाऽवसदुन्मनाः । ततः प्रवेशयामास जनकोऽन्तःपुराऽजिरे ॥ २४ ॥ राजा न दृश्यते तावदिति सप्त दिनानि तम् । तत्रोन्मदाभिः कान्ताभिः भोजनैर्भोगसञ्चयैः ॥ २५ ॥ जनको लालयामास शुकं शशिनिभाऽऽननम् । ते भोगास्तानि भोज्यानि व्यासपुत्रस्य तन्मनः ॥ २६ ॥ नाऽऽजह्रुर्मन्दपवनो बद्धपीठमिवाऽचलम् । केवलं सुसमस्स्वच्छो मौनी मुदितमानसः ॥ २७ ॥ सम्पूर्ण इव शीतांऽशुर-

574

तिष्ठदमलश्शुकः। परिज्ञातस्वभावं तं शुकं स जनको नृपः ॥२८॥ आनीय मुदिताऽऽत्मानमवलोक्य ननाम ह। निश्शेषितजगत्कार्यः प्राऽऽप्ताऽखिलमनोरथः ॥ २९ ॥ किमीप्सितं तवेत्याह कृतस्वाऽऽगतमाह तम्। संसाराऽऽडम्बरमिदं कथमभ्युत्थितं गुरो ॥ ३० ॥ कथं प्रशममायाति यथावत्कथयाऽऽशु मे। यथावदखिलं प्रोक्तं जनकेन महाऽऽत्मना ॥ ३१ ॥ तदेव तत्पुरा प्रोक्तं तस्य पित्रा महाधिया। स्वयमेव मया पूर्वमभिज्ञातं विशेषतः ॥ ३२ ॥ एतदेव हि पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतम्। भवताऽप्येष एवाऽर्थः कथितो वाग्विदां वर ॥ ३३ ॥ एष एव हि वाक्याऽर्थश्शास्त्रेषु परिदृश्यते। मनोविकल्पसञ्जातं तद्विकल्पपरिक्षयात् ॥ ३४ ॥ क्षीयते दग्धसंसारो निस्सार इति निश्चितः। तत्किमेतन्महाभाग सत्यं ब्रूहि ममाऽचलम् ॥ ३५ ॥ त्वत्तो विश्रममाप्नोमि चेतसा

भ्रमता जगत् । शृणु तावदिदानीं त्वं कथ्यमानमिदं मया ॥ ३६ ॥ श्रीशुकज्ञानवि-
स्तारं बुद्धिसाराऽन्तराऽन्तरम् । यद्विज्ञानात्पुमान्त्सद्यो जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥
दृश्यं नाऽस्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् । सम्पन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनि-
र्वृतिः ॥ ३८ ॥ अशेषेण परित्यागो वासनायां य उत्तमः । मोक्ष इत्युच्यते सद्भिस्स
एव विमलक्रमः ॥ ३९ ॥ ये शुद्धवासना भूयो न जन्माऽनर्थभागिनः । ज्ञातज्ञेयास्त
उच्यन्ते जीवन्मुक्ता महाधियः ॥ ४० ॥ पदाऽर्थभावनादार्ढ्यं बन्ध इत्यभिधीयते ।
वासनातानवं ब्रह्मन्मोक्ष इत्यभिधीयते ॥ ४१ ॥ तपःप्रभृतिना यस्मै हेतुनैव विना
पुनः । भोगा इह न रोचन्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४२ ॥ आपतत्सु यथाकालं
सुखदुःखेष्वनारतः । न हृष्यति ग्लायति यस्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४३ ॥ हर्षा-

ऽमर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः । न परामृश्यते योऽन्तस्स जीवन्मुक्त उच्यते
॥ ४४ ॥ अहङ्कारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः । तिष्ठति ध्येयसन्त्यागी स जीव-
न्मुक्त उच्यते ॥ ४५ ॥ ईप्सिताऽनीप्सिते न स्तो यस्याऽन्तर्वर्त्तिदृष्टिषु । सुषुप्तिवद्य-
श्चरति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४६ ॥ अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः ।
प्राऽऽसाऽनुत्तमविश्रान्तिर्न किञ्चिदिह वाञ्छति ॥ ४७ ॥ यो जीवति गतस्नेहस्स जीव-
न्मुक्त उच्यते । संवेद्येन हृदाकाशे मनागपि न लिप्यते ॥ ४८ ॥ यस्याऽसावजडा
संवित्स जीवन्मुक्त उच्यते । रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माऽधर्मौ फलाऽफले ॥ ४९ ॥ यः
करोत्यनपेक्ष्यैव स जीवन्मुक्त उच्यते । मौनवान्निरहम्भावो निर्मानो मुक्तमत्सरः ॥५०॥
यः करोति गतोद्वेगस्स जीवन्मुक्त उच्यते । सर्वत्र विगतस्नेहो यस्साक्षिवदवस्थितः

॥ ५१ ॥ निरिच्छो वर्त्तते कार्ये स जीवन्मुक्त उच्यते । येन धर्ममधर्मं च मनोमननमीहितम् ॥ ५२ ॥ सर्वमन्तःपरित्यक्तं स जीवन्मुक्त उच्यते । यावती दृश्यकलना सकलेयं विलोक्यते ॥ ५३ ॥ सा येन सुष्ठु सन्त्यक्ता स जीवन्मुक्त उच्यते । कट्वम्ललवणं तिक्तममृष्टं मृष्टमेव च ॥ ५४ ॥ सममेव च यो भुङ्क्ते स जीवन्मुक्त उच्यत। जरामरणमापच्च राज्यं दारिद्र्यमेव च ॥ ५५ ॥ रम्यमित्येव यो भुङ्क्ते स जीवन्मुक्त उच्यते । धर्माऽधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी ॥ ५६ ॥ धिया येन सुसन्त्यक्तं स जीवन्मुक्त उच्यते । उद्वेगाऽऽनन्दरहितस्समया स्वच्छया धिया ॥ ५७ ॥ न शोचते न चोदेति स जीवन्मुक्त उच्यते । सर्वेच्छास्सकलाश्शङ्कास्सर्वेहास्सर्वनिश्चयाः ॥ ५८ ॥ धिया येन परित्यक्तास्स जीवन्मुक्त उच्यते । जन्मस्थितिविनाशेषु सोदयाऽस्तमयेषु

च ॥ ५९ ॥ सममेव मनो यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते । न किं च न द्वेष्टि तथा न किञ्चिदपि काङ्क्षति ॥ ६० ॥ भुङ्क्ते यः प्रकृतान्भोगान्त्स जीवन्मुक्त उच्यते । शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ॥ ६१ ॥ यस्सचित्तोऽपि निश्चित्तस्स जीवन्मुक्त उच्यते । यस्समस्ताऽर्थजालेषु व्यवहार्यपि निस्स्पृहः ॥ ६२ ॥ पराऽर्थेष्विव पूर्णाऽऽत्मा स जीवन्मुक्त उच्यते । जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ॥ ६३ ॥ विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव । विदेहमुक्तो नोदेति नाऽस्तमेति न शाम्यति ॥ ६४ ॥ न सन्नाऽसन्न दूरस्थो न चाऽहं न च नेतरः । ततस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥ ६५ ॥ अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किञ्चिदवशिष्यते । न शून्यं नाऽपि चाऽऽकारि न दृश्यं नाऽपि दर्शनम् ॥६६॥ न च भूतपदाऽर्थौघसदनं तत्तया स्थितम् ।

किमप्यव्यपदेशाऽऽत्मा पूर्णात्पूर्णतराऽऽकृतिः ॥ ६७ ॥ न सन्नाऽसन्न सदसन्न भावो भावनं न च । चिन्मात्रं चैत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् ॥ ६८ ॥ अनादिमध्यपर्यन्तं यदनादि निरामयम् । द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्मृतम् ॥ ६९ ॥ नाऽतः परतरं किञ्चिन्निश्चयोस्त्यपरो मुने । स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनश्श्रुतम् ॥ ७० ॥ स्वसङ्कल्पवशाद्बद्धो निस्सङ्कल्पाद्विमुच्यते । तेन स्वयं त्वया ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महाऽऽत्मनः ॥ ७१ ॥ भोगेभ्यो ह्यरतिर्जाता दृश्याद्वा सकलादिह । प्राऽऽप्तं प्राऽऽप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा ॥ ७२ ॥ स्वरूपे तपसि ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं भ्रान्तिमुत्सृज । अतिबाह्यं तथा बाह्यमन्तराऽभ्यन्तरं धियः ॥ ७३ ॥ शुक पश्यन्न पश्येस्त्वं साक्षी सम्पूर्णकेवलः । विशश्राम शुकस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि ॥ ७४ ॥ वीतशोकभया-

ऽऽयासो निरीहश्छिन्नसंशयः । जगाम शिखरं मेरोस्समाध्यर्थमखण्डितम् ॥ ७५ ॥ तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना । देशे स्थित्वा शशामाऽसावात्मन्यस्नेहदीपवत् ॥ ७६ ॥ व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धस्स्वयममलाऽऽत्मनि पावने पदेऽसौ । सलिलकण इवाऽम्बुधौ महाऽऽत्मा विगलितवासनमेकतां जगाम ॥ ७७ ॥ इति महोपनिषत् ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ निदाघो नाम मुनिराट् प्राऽऽप्तविद्यश्च बालकः । विहृतस्तीर्थयात्राऽर्थं पित्राऽनुज्ञातवान्स्वयम् ॥ १ ॥ सार्धत्रिकोटितीर्थेषु स्नात्वा गृहमुपाऽऽगतः । स्वोदन्तं कथयामास ऋभुं नत्वा महायशाः ॥ २ ॥ सार्धत्रिकोटितीर्थेषु स्नानपुण्यप्रभावतः । प्रादुर्भूतो मनसि मे विचारस्सोऽयमीदृशः ॥ ३ ॥ जायते मृतये लोको म्रियते जननाय च । अस्थिरास्सर्व एवेमे सचराऽचरचेष्टिताः ॥ ४ ॥ सर्वाऽऽपदां पदं पापा

भावा विभवभूमयः । अयश्शलाकासदृशाः परस्परमसङ्गिनः ॥ ५ ॥ शुष्यन्ते केवला भावा मनःकल्पनयाऽनया । भावेष्वरतिरायाता पथिकस्य मरुष्विव ॥ ६ ॥ शाम्यतीदं कथं दुःखमिति तप्तोऽस्मि चेतसा । चिन्तानिचयचक्राणि नाऽऽनन्दाय धनानि मे ॥ ७ ॥ सम्प्रसूतकलत्राणि गृहाण्युग्राऽऽपदामिव । इयमस्मिं स्थितोदारा संसारे परिपेलवा ॥ ८ ॥ श्रीर्मुने परिमोहाय साऽपि नूनं न शर्मदा । आयुः पल्लवकोणाऽग्रलम्बाऽम्बुकणभङ्गुरम् ॥ ९ ॥ उन्मत्त इव सन्त्यज्य याम्यकाण्डे शरीरकम् । विषयाऽऽशीविषाऽऽसङ्गपरिझर्झरचेतसाम् ॥ १० ॥ अप्रौढाऽऽत्मविवेकानामायुरायासकारणम् । युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् ॥ ११ ॥ ग्रथनं च तरङ्गाणामास्था नाऽऽयुषि युज्यते । प्राऽऽप्यं सम्प्राऽऽप्यते येन भूयो येन न शोच्यते ॥१२॥

पराया निर्वृते स्थानं यत्तज्जीवितमुच्यते। तरवोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः ॥ १३ ॥ स जीवति मनो यस्य मननेनोपजीवति। जातास्त एव जगति जन्तवस्साधुजीविताः ॥ १४॥ ये पुनर्नेह जायन्ते शेषा जरठगर्दभाः। भारो विवेकिनश्शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागिणः ॥ १५ ॥ अशान्तस्य मनो भारो भारो नाऽऽत्मविदो वपुः। अहङ्कारवशादापदहङ्काराद्दुराधयः ॥ १६ ॥ अहङ्कारवशादीहा नाऽहङ्कारात्परो रिपुः। अहङ्कारवशाद्यद्यन्मया भुक्तं चराऽचरम् ॥ १७ ॥ तत्तत्सर्वमवस्त्वेव वस्त्वहङ्काररिक्तता। इतश्चेतश्च सुव्यग्रं व्यर्थमेवाऽभिधावति ॥ १८ ॥ मनो दूरतरं याति ग्रामे कौलेयको यथा। क्रूरेण जडतां याता तृष्णाभार्याऽनुगामिना ॥ १९ ॥ वशः कौलेयकेनेव ब्रह्मन्मुक्तोऽस्मि चेतसा। अप्यब्धिपानान्महतस्सुमेरून्मूलनादपि ॥ २० ॥

अपि वह्न्यशनाद्ब्रह्मन्विषमश्चित्तनिग्रहः । चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन्त्सति जगत्त्रयम् ॥ २१ ॥ तस्मिन् क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः । यांयामहं मुनिश्रेष्ठ संश्रयामि गुणश्रियम् ॥ २२ ॥ तान्तां कृन्तति मे तृष्णा तन्त्रीमिव कुमूषिका । पदं करोत्यलङ्घ्येऽपि तृप्ता विफलमीहते ॥ २३ ॥ चिरं तिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपलमर्कटी । क्षणमायाति पातालं क्षणं याति नभस्थलम् ॥ २४ ॥ क्षणं भ्रमति दिक्कुञ्जे तृष्णा हृत्पद्मषट्पदी । सर्वसंसारदुःखानां तृष्णैका दीर्घदुःखदा ॥ २५ ॥ अन्तःपुरस्थमपि या योजयत्यतिसङ्कटे । तृष्णाविषूचिकामन्त्रश्चिन्तात्यागो हि स द्विज ॥ २६ ॥ स्तोकेनाऽऽनन्दमायाति स्तोकेनाऽऽयाति खेदताम् । नाऽस्तिदेहसमश्शोच्यो नीचो गुणविवर्जितः ॥ २७ ॥ कलेवरमहङ्कारगृहस्थस्य महागृहम् । लुठत्वभ्येतु वा स्थैर्यं

किमनेन गुरो मम ॥ २८ ॥ पङ्क्तिबद्धेन्द्रियपशुं वल्गत्तृष्णागृहाऽङ्गणम् । चित्तभृत्यजनाऽऽकीर्णं नेष्टं देहगृहं मम ॥ २९ ॥ जिह्वामर्कटिकाऽऽक्रान्तवदनद्वारभीषणम् । दृष्टदन्ताऽस्थिशकलं नेष्टं देहगृहं मम ॥ ३० ॥ रक्तमांसमयस्याऽस्य सबाह्याऽभ्यन्तरे मुने । नाशैकधर्मिणो ब्रूहि कैव कायस्य रम्यता ॥ ३१ ॥ तडित्सु शरदभ्रेषु गन्धर्वनगरेषु च । स्थैर्यं येन विनिर्णीतं स विश्वसितु विग्रहे ॥ ३२ ॥ शैशवे गुरुतो भीतिर्मातृतः पितृतस्तथा । जनतो ज्येष्ठबालाच्च शैशवं भयमन्दिरम् ॥ ३३ ॥ स्वचित्तबिलसंस्थेन नानाविभ्रमकारिणा । बलात्कामपिशाचेन विवशः परिभूयते ॥ ३४ ॥ दासाः पुत्रा स्त्रियश्चैव बान्धवास्सुहृदस्तथा । हसन्त्युन्मत्तकमिव नरं वार्धककम्पितम् ॥ ३५ ॥ दैन्यदोषमयी दीर्घा वर्धते वार्धके स्पृहा । सर्वाऽऽपदामेकसखी हृदि

दाहप्रदायिनी ॥ ३६ ॥ क्वचिद्वा विद्यते यैषा संसारे सुखभावना । आयुस्तम्बमिवा-
ऽऽसाद्य कालस्तामपि कृन्तति ॥ ३७ ॥ तृणं पांसुं महेन्द्रं च सुवर्णं मेरुसर्षपम् ।
आत्मम्भरितया सर्वमात्मसात्कर्त्तुमुद्यतः ॥ ३८ ॥ कालोऽयं सर्वसंहारी तेनाऽऽक्रान्तं
जगत्त्रयम् । मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ॥ ३९ ॥ स्नाय्वस्थिग्रन्थिशा-
लिन्या स्त्रियः किमिव शोभनम् । त्वङ्मांसरक्तबाष्पाऽम्बु पृथक्कृत्वा विलोचने ॥ ४० ॥
समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि । मेरुशृङ्गतटोल्लासिगङ्गाचलरयोपमा ॥ ४१ ॥
दृष्टा यस्मिन्मुने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता । श्मशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः
॥ ४२ ॥ श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवाऽन्धसः । केशकज्जलधारिण्यो दुस्पर्शा
लोचनप्रियाः ॥ ४३ ॥ दुष्कृताऽग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् । ज्वलतामति-

दूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ॥ ४४ ॥ स्त्रियो हि नरकाऽग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् । कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसः ॥ ४५ ॥ नार्यों नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः । जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् ॥ ४६ ॥ पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी-बडिशपिण्डिका । सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्गिकयाऽनया ॥ ४७ ॥ दुःखश्रृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया । यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निस्त्रीकस्य क्व भोगभूः ॥ ४८ ॥ स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्त्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत् । दिशोऽपि न हि दृश्यन्ते देशो-ऽप्यन्योपदेशकृत् ॥ ४९ ॥ शैला अपि विशीर्यन्ते शीर्यन्ते तारका अपि । शुष्यन्त्यपि समुद्राश्च ध्रुवोऽप्यध्रुवजीवनः ॥ ५० ॥ सिद्धा अपि विनश्यन्ति जीर्यन्ते दानवा-ऽऽदयः ॥ परमेष्ठ्यपि निष्ठावान् हीयते हरिरप्यजः ॥ ५१ ॥ भावोऽप्यभावमायाति

जीर्यन्ते वै दिगीश्वराः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वा वा भूतजातयः ॥ ५२ ॥ नाशमेवा-
ऽनुधावन्ति सलिलानीव बाडबम् । आपदः क्षणमायान्ति क्षणमायान्ति सम्पदः ॥५३॥
क्षणं जन्माऽथ मरणं सर्वं नश्वरमेव तत् । अशूरेण हताश्शूरा एकेनाऽपि शतं हतम्
॥ ५४ ॥ विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते । जन्माऽन्तरघ्ना विषया एकजन्महरं
विषम् ॥५५॥ इति मे दोषदावाग्निदग्धे सम्प्रति चेतसि । स्फुरन्ति हि न भोगाऽऽशा
मृगतृष्णासरस्स्वपि ॥ ५६ ॥ अतो मां बोधयाऽऽशु त्वं तत्त्वज्ञानेन वै गुरो । नो
चेन्मौनं समास्थाय निर्मानो गतमत्सरः ॥ ५७ ॥ भावयन्मनसा विष्णुं लिपिकर्मा-
ऽर्पितोपम इति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ निदाघ तव नाऽस्त्यन्यज्ज्ञेयं
ज्ञानवतां वर । प्रज्ञया त्वं विजानासि ईश्वराऽनुगृहीतया ॥ १ ॥ चित्तमालिन्यस-

ज्ञातं मार्जयामि भ्रमं मुने । मोक्षद्वारे द्वारपालाश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ॥ २ ॥ शमो विचारस्सन्तोषश्चतुर्थस्साधुसङ्गमः । एकं वा सर्वयत्नेन सर्वमुत्सृज्य संश्रयेत् ॥ ३ ॥ एकस्मिन्वशगे यान्ति चत्वारोऽपि वशं गताः । शास्त्रैस्सज्जनसम्पर्कपूर्वकैश्च तपोदमैः ॥ ४ ॥ आदौ संसारमुक्त्यर्थं प्रज्ञामेवाऽभिवर्धयेत् । स्वाऽनुभूतेश्च शास्त्रस्य गुरोश्चैवैकवाक्यता ॥ ५ ॥ यस्याऽभ्यासेन तेनाऽऽत्मा सततं चाऽवलोक्यते । सङ्कल्पाऽऽशानुसन्धानवर्जनं चेत्प्रतिक्षणम् ॥ ६ ॥ करोषि तदचित्तत्वं प्राऽऽप्त एवाऽसि पावनम् । चेतसो यदकर्त्तृत्वं तत्समाधानमीरितम् ॥ ७ ॥ तदेव केवली भावं साऽशुभा निर्वृतिः परा । चेतसा सम्परित्यज्य सर्वभावाऽऽत्मभावनाम् ॥ यथा तिष्ठसि तिष्ठ त्वं मूकाऽन्धबधिरोपमः ॥ ८ ॥ सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादिमध्यमाभास्वरं स्वदनमात्रमचैत्यचिह्नम् । सर्वं

प्रशान्तमिति शब्दमयी च दृष्टिर्बोधाऽर्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम् ॥ ९ ॥ सर्वं किञ्चिदिदं दृश्यं दृश्यते चिज्जगद्गतम् । चिन्निष्पन्दांशमात्रं तन्नाऽन्यदस्तीति भावय ॥ १० ॥ नित्यप्रबुद्धचित्तस्त्वं कुर्वन्वाऽपि जगत्क्रियाम् । आत्मैकत्वं विदित्वा त्वं तिष्ठाऽक्षुब्धमहाऽब्धिवत् ॥ ११ ॥ तत्वाऽवबोध एवाऽसौ वासनातृणपावकः । प्रोक्त-स्समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः ॥ १२ ॥ निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोकः प्रवर्त्तते । सत्तामात्रे परे तत्त्वे तथैवाऽयं जगद्गणः ॥ १३ ॥ अतश्चाऽऽत्मनि कर्त्तृत्वम-कर्त्तृत्वं च वै मुने । निरिच्छत्वादकर्त्ताऽसौ कर्त्ता सन्निधिमात्रतः ॥१४॥ ते द्वे ब्रह्मणि विन्देते कर्त्तृताऽकर्त्तृते मुने । यत्रैवैष चमत्कारस्तमाश्रित्य स्थिरो भव ॥१५॥ तस्मान्नि-त्यमकर्त्ताऽहमिति भावनयेद्धया । परमाऽमृतनाम्नी सा समतैवाऽवशिष्यते ॥ १६ ॥ निदाघ

शृणु सत्त्वस्था जाता भुवि महागुणाः । ते नित्यमेवाऽभ्युदिता मुदिताः ख इवेन्दवः ॥ १७॥ नाऽऽपदि ग्लानिमायान्ति निशि हेमाऽम्बुजं यथा । नेहन्ते प्रकृतादन्यद्रमन्ते शिष्टवर्त्मनि ॥ १८ ॥ आकृत्यैव विराजन्ते मैत्र्यादिगुणवृत्तिभिः । समास्समरसास्सौम्यस्सततं साधुवृत्तयः ॥ १९ ॥ अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति विशदाऽऽशयाः । नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ २० ॥ कोऽहं कथमिदं चेति संसारमलमाततम् । प्रविचार्यं प्रयत्नेन प्राऽऽज्ञेन सहसाऽधुना ॥२१॥ नाऽकर्मसु नियोक्तव्यं नाऽनार्येण सहाऽऽवसेत् । द्रष्टव्यस्सर्वसंहर्त्ता न मृत्युरवहेलया ॥ २२ ॥ शरीरमस्थिमांसं च त्यक्त्वा रक्ताऽऽद्यशोभनम् । भूतमुक्तावलीतन्तुं चिन्मात्रमवलोकयेत् ॥ २३ ॥ उपाऽऽदेयाऽनुपतनं हेयैकाऽन्तविसर्जनम् । यदेतन्मनसो रूपं तद्बाह्यं विद्धि नेतरत् ॥ २४ ॥ गुरुशास्त्रोक्त-

मार्गेण स्वाऽनुभूत्या च चिद्धने । ब्रह्मैवाऽहमिति ज्ञात्वा वीतशोको भवेन्मुनिः ॥२५॥
यत्र निशिताऽसिशतपातनमुत्पलताडनवत्सोढव्यमग्निना दाहो हिमसेचनमिवाऽङ्गारा-
ऽऽवर्त्तनं चन्दनचर्चेव निरवधिनाराचविकिरपातो निदाघविनोदनधारागृहशीकरवर्षण-
मिव स्वशिरश्छेदस्सुखनिद्रेव मूकी करणमाननमुद्रेव बाधिर्यं महानुपचय इवेदं नाऽव-
हेलनया भवितव्यमेवं दृढवैराग्याद्बोधो भवति ॥ गुरुवाक्यसमुद्भूतस्वाऽनुभूत्यादिशु-
द्धया । यस्याऽभ्यासेन तेनाऽऽत्मा सततं चाऽवलोक्यते ॥ २६ ॥ विनष्टदिग्भ्रमस्याऽपि
यथापूर्वं विभाति दिक् । तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्नाऽस्तीति भावय ॥२७॥ न धना-
न्युपकुर्वन्ति न मित्राणि न बान्धवाः । न कायक्लेशवैधुर्यं न तीर्थाऽऽयतनाऽऽश्रयः
॥ २८ ॥ केवलं तन्मनोमात्रजयेनाऽऽसाद्यते पदम् । यानि दुःखानि या तृष्णा दुस्सहा

ये दुराधयः ॥ २९ ॥ शान्तचेतस्सु तत्सर्वं तमोऽर्केष्विव नश्यति । मातरीव परं यान्ति विषमाणि मृदूनि च ॥ ३० ॥ विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि । न रसायनपानेन न लक्ष्म्याऽऽलिङ्गितेन च ॥ ३१ ॥ न तथा सुखमाप्नोति शमेनाऽन्तर्यथा जनः । श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा ज्ञात्वा शुभाऽशुभम् ॥ ३२ ॥ न हृष्यति ग्लायति यस्स शान्त इति कथ्यते । तुषारकरबिम्बाऽच्छं मनो यस्य निराकुलम् । मरणोत्सवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते ॥ ३३ ॥ तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च । बलवत्सु गुणाऽऽढ्येषु शमवानेव राजते ॥ ३४ ॥ सन्तोषाऽमृतपानेन ये शान्तास्तृप्तिमागताः । आत्माऽऽरामा महाऽऽत्मानस्ते महापदमागताः ॥ ३५ ॥ अप्राऽऽप्तं हि परित्यज्य सम्प्राऽऽप्ते समतां गतः । अदृष्टखेदाऽखेदो यस्सन्तुष्ट इति कथ्यते ॥३६॥

नाऽभिनन्दत्यसम्प्राऽऽप्तं प्राऽऽप्तं भुङ्क्ते यथेप्सितम् ॥ यस्स सौम्यसमाचारस्सन्तुष्ट इति कथ्यते ॥ ३७ ॥ रमते धीर्यथाप्राऽऽप्ते साध्वीवाऽन्तःपुराऽजिरे । सा जीवन्मुक्ततोदेति स्वरूपाऽऽनन्ददायिनी ॥ ३८ ॥ यथाक्षणं यथाशास्त्रं यथादेशं यथासुखम् । यथासम्भवसत्सङ्गमिमं मोक्षपथक्रमम् ॥ ३९ ॥ तावद्विचारयेत्प्राऽऽज्ञो यावद्विश्रान्तिमात्मनि । तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य निवृत्तस्य भवाऽर्णवात् ॥ ४० ॥ जीवतोऽजीवतश्चैव गृहस्थस्याऽथवा यतेः । नाऽकृतेन कृतेनाऽर्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ॥ ४१ ॥ निर्मन्दर इवाऽम्भोधिस्स तिष्ठति यथास्थितः । सर्वाऽऽत्मवेदनं शुद्धं यदोदेति तवाऽऽत्मकम् ॥ ४२ ॥ भाति प्रसृतिदिक्कालबाह्यं चिद्रूपदेहकम् । एवमात्मा यथा यत्र समुल्लासमुपाऽऽगतः ॥ ४३ ॥ तिष्ठत्याशु तथा तत्र तद्रूपश्च विराजते । यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजङ्ग-

मम् ॥४४॥ तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पाऽन्ते प्रविनश्यति । ऋतमात्मा परम्ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः ॥ ४५ ॥ कल्पिता व्यवहाराऽर्थं यस्य संज्ञा महाऽऽत्मनः । यथा कटकशब्दाऽर्थः पृथग्भावो न काञ्चनात् ॥ ४६ ॥ न हेमकटकात्तद्वज्जगच्छब्दाऽर्थता परा । तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्ज (क्रीडा) गति(ः) प्रवितन्यते ॥ ४७ ॥ द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्ताऽन्तर्बन्ध इत्यभिधीयते । द्रष्टा दृश्यवशाद्बद्धो दृश्याऽभावे विमुच्यते ॥ ४८ ॥ जगत्त्वमहमित्यादिसर्गाऽऽत्मा दृश्यमुच्यते । मनसैवे (स्तेने) न्द्रजालश्रीर्जगति (र्जागती) प्रवितन्यते ॥ ४९ ॥ यावदेतत्सम्भवति तावन्मोक्षो न विद्यते । ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयम्भुवा ॥ ५० ॥ मनोमयमतो विश्वं यन्नाम परिदृश्यते । न बाह्ये नाऽपि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः ॥ ५१ ॥ यदर्थं प्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते । सङ्कल्पनं

मनो विद्धि सङ्कल्पस्तन्न विद्यते ॥ ५२ ॥ यत्र सङ्कल्पनं तत्र मनोऽस्तीत्यवगम्यताम् । सङ्कल्पमनसी भिन्ने न कदा च न केन चित् ॥ ५३ ॥ सङ्कल्पजाते गलिते स्वरूपमवशिष्यते । अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसम्भ्रमे ॥ ५४ ॥ स्यात्तादृशी केवलता दृश्ये सत्तामुपाऽऽगते । महाप्रलयसम्पत्तौ ह्यसत्तां समुपाऽऽगते ॥ ५५ ॥ अशेषदृश्ये सर्गाऽऽदौ शान्तमेवाऽवशिष्यते । अस्त्यनस्तमितो भास्वानजो देवो निरामयः ॥ ५६ ॥ सर्वदा सर्वकृत्सर्वः परमाऽऽत्मेत्युदाहृतः । यतो वाचो निवर्तन्ते यो मुक्तैरवगम्यते ॥ ५७ ॥ यस्य चाऽऽत्माऽऽदिकास्संज्ञाः कल्पिता न स्वभावतः । चित्ताऽऽकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ॥ ५८ ॥ द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं महामुने । देशाद्देशाऽन्तरप्राऽऽप्तौ संविदो मध्यमेव यत् ॥ ५९ ॥ निमेषेण चिदाकाशं

S85

तद्विद्धि मुनिपुङ्गव । तस्मिन्निरस्तनिश्शेषसङ्कल्पास्थितिमेषि चेत् ॥ ६० ॥ सर्वाऽऽत्मकं पदं शान्तं तदा प्राऽऽप्नोष्यसंशयः । उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसगर्भिणी ॥ ६१ ॥ आनन्दस्यन्दिनी यैषा समाधिरभिधीयते । दृश्याऽसम्भवबोधेन रागद्वेषाऽऽदितानवे ॥ ६२ ॥ रतिर्बलोदिता याऽसौ समाधिरभिधीयते । दृश्याऽसम्भवबोधो हि ज्ञानं ज्ञेयं चिदात्मकम् ॥ ६३ ॥ तदेव केवली भावं ततोऽन्यत्सकलं मृषा । मत्त ऐरावतो बद्धः स्सर्षपीकोणकोटरे ॥ ६४ ॥ मशकेन कृतं युद्धं सिंहौघैरे(र)णुकोटरे । पद्माऽक्षे स्थापितो मेरुर्निंगीर्णो भृङ्गसूनुना ॥ ६५ ॥ निदाघ विद्धि तादृक्त्वं जगदेतद्भ्रमाऽऽत्मकम् । चित्तमेव हि संसारो रो (रा) गाऽऽदिक्लेशदूषितम् ॥ ६६ ॥ तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवाऽन्त इति कथ्यते । मनसा भाव्यमानो हि देहतां याति देहकः ॥ ६७ ॥ देहवासनया

मुक्तो देहधर्मैर्न लिप्यते । कल्पं क्षणी करोत्यन्तः क्षणं नयति कल्पताम् ॥ ६८ ॥
मनोविलाससंसार इति मे निश्चिता मतिः ॥ ६९ ॥ ना(ऽ)विरतो दुश्चरितान्ना(-)
(ऽ)शान्तो ना(ऽ)समाहितः । ना(ऽ)शान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥७०॥
तद्ब्रह्माऽऽनन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम् । विदित्वा स्वाऽऽत्मनो रूपं न बिभेति
कदा च न ॥ ७१ ॥ परात्परं यन्महतो महान्तं स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम् । कविं
पुराणं पुरुषं सनातनं सर्वेश्वरं सर्वदेवैरुपाऽऽस्यम् ॥ ७२ ॥ अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहे-
तुर्महाऽऽत्मनाम् । द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च । ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति
विमुच्यते ॥ ७३ ॥ जीवेश्वराऽऽदिरूपेण चेतनाऽचेतनाऽऽत्मकम् । ईक्षणाऽऽदिप्रवेशा-
ऽन्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता ॥७४॥ जाग्रदादिविमोक्षाऽन्तस्संसारो जीवकल्पितः । त्रिणा-

चिकाऽऽदियोगाऽन्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः ॥ ७५ ॥ लोकायताऽऽदिसाङ्ख्याऽन्ता जीवविभ्रान्तिमाश्रिताः । तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः ॥ ७६ ॥ कार्या किन्तु ब्रह्मतत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम् । अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति चिदन्वयात् ॥ ७७ ॥ स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवस्स हरिर्विधिः । दुर्लभो विषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् ॥ ७८ ॥ दुर्लभा सहजाऽवस्था सद्गुरोः करुणां विना । उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिश्शेषकर्मणः ॥ ७९ ॥ योगिनस्सहजाऽवस्था स्वयमेवोपजायते । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः । विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नाऽत्र संशयः ॥ ८० ॥ सर्वगं सच्चिदानन्दं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते । अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ॥ ८१ ॥ प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्यप्रज्ञानलक्षणम् । एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत् ॥ ८२ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परा-ऽवरे ॥ ८३ ॥ अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जगत्स्थितौ । एकनिष्ठतयाऽन्तस्थ-संविन्मात्रपरो भव ॥ ८४ ॥ मरुभूमौ जलं सर्वं मरुभूमात्रमेव तत् । जगत्त्रयमिदं सर्वं चिन्मात्रं स्वविचारतः ॥ ८५ ॥ लक्ष्याऽलक्ष्यमतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्केवलाऽऽत्म-ना । शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ॥ ८६ ॥ अधिष्ठानमनौपम्यमवाङ्मन-सगोचरम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥ ८७ ॥ सर्वशक्तेर्महेशस्य विलासो हि मनो जगत् । संयमाऽसंयमाभ्यां च संसारं शान्तिमन्वगात् ॥ ८८ ॥ मनोव्याधेश्चिकित्साऽर्थमुपायं कथयामि ते । यद्यत्स्वाऽभिमतं वस्तु तत्त्यजन् मोक्षम-श्नुते ॥ ८९ ॥ स्वाऽऽयत्तमेकाऽन्ताहितं स्वेप्सिततत्यागवेदनम् । यस्य दुष्करतां यातं

धिक्तं पुरुषकीटकम् ॥ ९० ॥ स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सिततत्यागरूपिणा । मनःप्रशमसात्रेण विना नाऽस्ति शुभा गतिः ॥ ९१ ॥ असङ्कल्पनशस्त्रेण छिन्नं चित्तमिदं यदा । सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ९२ ॥ भव भावनया मुक्तो मुक्तः परमया धिया । धारयाऽऽत्मानमव्यग्रो ग्रस्ताचित्तं चितः पदम् ॥ ९३ ॥ परं पौरुषमाश्रित्य नीत्वा चित्तमचित्तताम् । ध्यानतो हृदयाऽऽकाशे चिति चिच्चक्रधारया ॥९४॥ मनो मारय निश्शङ्कं त्वां प्रबध्नन्ति नाऽरयः । अयं सोऽहमिदं तन्म एतावन्मात्रकं मनः ॥ ९५ ॥ तदभावनमात्रेण दात्रेणेव विली (लू) यते । छिन्नाऽभ्रमण्डलं व्योम्नि यथा शरदि धूयते ॥ ९६ ॥ वातेन कल्पकेनैव तथाऽन्तर्धूयते मनः । कल्पाऽन्तपवना वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः ॥ ९७ ॥ तप (पत) न्तु द्वादशाऽऽदित्या नाऽस्ति

निर्मनसः क्षतिः । असङ्कल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदे ॥ ९८ ॥ असङ्कल्पाऽतिसा-
म्राज्ये तिष्ठाऽवष्टब्धतत्पदः । न हि चञ्चलताहीनं मनः क्व च न दृश्यते ॥ ९९ ॥
चञ्चलत्वं मनोधर्मो वह्नेर्धर्मो यथोष्णता । एषा हि चञ्चलाऽस्पन्दशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता
॥ १०० ॥ तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडम्बराऽऽत्मिकाम् । यत्तु चञ्चलताहीनं
तन्मनोऽमृतमुच्यते ॥ १०१ ॥ तदेव च तपश्शास्त्रसिद्धाऽन्ते मोक्ष उच्यते । तस्य चञ्च-
लता यैषा त्वविद्या वासनाऽऽत्मिका ॥ १०२ ॥ वासनाऽपरनाम्नीं तां विचारेण विना-
शय । पौरुषेण प्रयत्नेन यस्मिन्नेव पदे मनः ॥ १०३ ॥ योज्यते तत्पदं प्राऽऽप्य निर्वि-
कल्पो भवाऽनघ । अतः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य चेतसा ॥ १०४ ॥ विशोकं
पदमालम्ब्य निरातङ्क स्थिरोभव । मन एव समर्थं हि मनसो दृढनिग्रहे ॥ १०५ ॥

अराजकस्समर्थस्स्याद्राज्ञो निग्रहकर्मणि । तृष्णाग्राहगृहीतानां संसाराऽर्णवपातिनाम् ॥ १०६ ॥ आवर्त्तैरूह्यमानानां दूरं स्वमन एव नौः । मनसैव मनश्छित्वा पाशं परमबन्धनम् ॥ १०७ ॥ भवादुत्तारयाऽऽत्मानं नाऽसावन्येन तार्यते । ययोदेति मनोनाम्नी वासना वासिताऽन्तरा ॥ १०८ ॥ तान्तां परिहरेत्प्राऽऽज्ञस्ततोऽविद्याक्षयो भवेत् । भोगैकवा(व)सनां त्यक्त्वा त्यज त्वं भेदवासनाम् ॥ १०९ ॥ भावाभावौ ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पस्सुखी भव । एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश एव च ॥ ११० ॥ यत्तत्संवेद्यते किञ्चित्तत्राऽऽस्थापरिवर्जनम् । अनास्थैव हि निर्वाणं दुःखमास्थापरिग्रहः ॥१११॥ अविद्याऽविद्यमानैव नष्टप्रज्ञेषु दृश्यते । नाम्नैवाऽङ्गीकृताऽऽकारा सम्यक्प्रज्ञस्य सा कुतः ॥ ११२ ॥ तावत्संसारभृगुषु स्वाऽऽत्मना सह देहिनम् । आन्दोलयति नीरन्ध्रं

दुःखकण्टकशालिषु ॥ ११३ ॥ अविद्या यावदस्यास्तु नोत्पन्ना क्षयकारिणी । स्वयमात्माऽवलोकेच्छा मोहसङ्क्षयकारिणी ॥ ११४ ॥ अस्याः परं प्रपश्यन्त्यास्स्वाऽऽत्मनाशः प्रजायते । दृष्टे सर्वगते बोधे स्वयं ह्येषा विलीयते ॥ ११५ ॥ इच्छामात्रमविद्येयं तन्नाशो मोक्ष उच्यते । स चाऽसङ्कल्पमात्रेण सिद्धो भवति वै मुने ॥ ११६ ॥ मनागपि मनोव्योम्नि वासनारजनीक्षये । कालिका तनुतामेति चिदादित्यप्रकाशनात् ॥ ११७ ॥ चैत्याऽनुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् । यच्चित्तत्त्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥ ११८ ॥ सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यचिद्घनमक्षतम् । कल्पनाऽन्या मनोनाम्नी विद्यते न हि का च न ॥ ११९ ॥ न जायते न म्रियते किञ्चिदत्र जगत्त्रये । न च भावविकाराणां सत्ता क्व च न विद्यते ॥ १२० ॥ केवलं केवलाऽऽभासं सर्व-

सामान्यमक्षतम् । चैत्याऽनुपातरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते ॥ १२१ ॥ तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरुपद्रवे । शान्ते शमसमाभोगे निर्विकारे चिदात्मनि ॥ १२२ ॥ यैषा स्वभावाऽभिमतं स्वयं सङ्कल्प्य धावति । चिच्चैत्यं स्वयमम्लानं माननान्मन उच्यते ॥ १२३ ॥ अतस्सङ्कल्पसिद्धेयं सङ्कल्पेनैव नश्यति । नाऽहं ब्रह्मेति सङ्कल्पात्सुदृढाद्बध्यते मनः ॥ १२४ ॥ सर्वं ब्रह्मेति सङ्कल्पात्सुदृढान्मुच्यते मनः । कृशोऽहं दुःखबद्धोऽहं हस्तपादाऽऽदिमानहम् ॥ १२५ ॥ इतिभावाऽनुरूपेण व्यवहारेण बध्यते । नाऽहं दुःखी न मे देहो बन्धः कोऽस्याऽऽत्मनि स्थितः ॥ १२६ ॥ इति-भावाऽनुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते । नाऽहं मांसं न चाऽस्थीनि देहादन्यः परोऽस्म्य-हम् । इति निश्चितवानन्तःक्षीणाऽविद्यो विमुच्यते ॥ १२७ ॥ कल्पितेयमविद्येयमना-

त्मन्यात्मभावनात् । परं पौरुषमाश्रित्य यत्नात्परमया धिया ॥ भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा निर्विकल्पस्सुखी भव ॥ १२८ ॥ मम पुत्रो मम धनमहं सोऽयमिदं मम । इतीयमिन्द्रजालेन वासनैव विवल्गाति ॥ १२९ ॥ मा भवाऽज्ञो भव ज्ञस्त्वं जहि संसारभावनाम् । अनात्मन्यात्मभावेन किमज्ञ इव रोदिषि ॥ १३० ॥ कस्तवाऽयं जडो मूको देहो मांसमयोऽशुचिः । यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे ॥ १३१ ॥ अहो नु चित्रं यत्सत्यं ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् । तिष्ठतस्तव कार्येषु माऽस्तु रागाऽनुरञ्जना ॥ १३२ ॥ अहो नु चित्रं पद्मोत्थैर्बद्धास्तन्तुभिरद्रयः । अविद्यमाना याऽविद्या तया विश्वं खिली कृतम् ॥ १३३ ॥ इदं तद्वज्रतां यातं तृणमात्रं जगत्त्रयम् इत्युपनिषत् ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ऋभुः ॥ अथाऽपरं प्रवक्ष्यामि शृणु तात यथाय(त)

थम् । अज्ञानभूस्सप्तपदा ज्ञभूस्सप्तपदैव हि ॥ १ ॥ पदाऽन्तराण्यसङ्ख्यानि प्रभव-न्त्यन्यथैतयोः । स्वरूपाऽवस्थितिर्मुक्तिस्तद्भ्रंशोऽहन्त्ववेदनम् ॥ २ ॥ शुद्धसन्मात्रसंवित्ते-स्स्वरूपान्न चलन्ति ये । रागद्वेषाऽऽदयो भावास्तेषां नाऽज्ञत्वसम्भवाः ॥ ३ ॥ यस्स्व-रूपपरिभ्रंशश्चेत्याऽर्थे चिति मज्जनम् । एतस्मादपरो मोहो न भूतो न भविष्यति ॥ ४ ॥ अर्थादर्थाऽन्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः । सा ध्वस्तमननाऽऽकारा स्वरूपस्थि-तिरुच्यते ॥ ५ ॥ संशान्तसर्वसङ्कल्पा या शिलावदवस्थितिः । जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥ ६ ॥ अहन्तांशे क्षते शान्ते भेदनिष्पन्दचित्तता । अजडा या प्रच-कति तत्स्वरूपमितीरितम् ॥ ७ ॥ बीजं जाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च । जाग्र-त्स्वप्नस्तथा स्वप्नस्स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिकम् ॥ ८ ॥ इति सप्तविधो मोहः पुनरेष परस्परम् ।

श्लिष्टो भवत्यनेकाऽग्र्यं शृणु लक्षणमस्य तु ॥ ९ ॥ प्रथमं चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चितः । भविष्यच्चित्तजीवाऽऽदिनामशब्दाऽर्थभाजनम् ॥ १० ॥ बीजरूपस्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते । एषा ज्ञप्तेर्नवाऽवस्था त्वजाग्रत्संस्थितिं शृणु ॥ ११ ॥ नव प्रसूतस्य परादयं चाऽहमिदं मम । इति यः प्रत्ययस्स्वस्थस्तज्जाग्रत्प्रागभावनात् ॥ १२ ॥ अयं सोऽहमिदं तन्म इति जन्माऽन्तरोदितः । पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुटम् ॥ १३ ॥ अरूढमथवा रूढं सर्वथा तन्मयाऽऽत्मकम् । यज्जाग्रतो मनोराज्यं तज्जाग्रत्स्वप्न उच्यते ॥ १४ ॥ द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णाऽऽदिभेदतः । अभ्यासं प्राऽऽप्य जाग्रत्तत्स्वप्नो नानाविधो भवेत् ॥ १५ ॥ अल्पकालं मया दृष्टमेतन्नोदेति यत्र हि । परामर्शः प्रबुद्धस्य स स्वप्न इति कथ्यते ॥ १६ ॥ चिरं सन्दर्शनाभावा-

दप्रफुल्लं बृहद्वचः । चिरकालाऽनुवृत्तिस्तु स्वप्नो जाग्रदिवोदितः ॥ १७ ॥ स्वप्नजाग्र-
दिति प्रोक्तं जाग्रत्यपि परिस्फुरत् । षडवस्थापरित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः ॥ १८ ॥
भविष्यद्दुःखबोधाऽऽढ्या सौषुप्तिस्सोच्यते गतिः । जगत्तस्यामवस्थायामन्तस्तमसि लीयते
॥ १९ ॥ सप्ताऽवस्था इमाः प्रोक्ता मया ज्ञानस्य वै द्विज । एकैका शतसङ्ख्याऽत्र
नानाविभवरूपिणी ॥ २० ॥ इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयाऽनघ । नाऽनया ज्ञातया
भूयो मोहपङ्के निमज्जति ॥ २१ ॥ वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभूमिकाः । मम
त्वभिमता नूनमिमा एव शुभप्रदाः ॥ २२ ॥ अवबोधं वि(हि)दुर्ज्ञानं तदिदं साप्तभू-
मिकम् । मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्ता भूमिकासप्तकात्परम् ॥ २३ ॥ ज्ञानभूमिश्शुभेच्छा-
ऽऽख्या प्रथमा समुदाहृता । विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमनासी ॥ २४ ॥

सत्त्वाऽऽपत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका । पदाऽर्थभावना षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ २५ ॥ आसमन्तस्स्थिता मुक्तिर्यस्यां भूयो न शोचति । एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥ २६ ॥ स्थितः किं मूढ एवाऽस्मि प्रेक्षेऽहं शास्त्रसज्जनैः । वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥ २७ ॥ शास्त्रसज्जनसम्पर्कवैराग्याऽभ्यास-पूर्वकम् । सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥ २८ ॥ विचारणाशुभेच्छाभ्या-मिन्द्रियाऽर्थेषु रक्तता । यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसी ॥ २९ ॥ भूमिकात्रि-तयाऽभ्यासाच्चित्ते तु विरतेर्वशात् । सत्त्वाऽऽत्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वाऽऽपत्तिरुदाहृता ॥ ३० ॥ दशाचतुष्टयाऽभ्यासादसंसर्गकला तु या । रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ता संस-क्तिनामिका ॥३१॥ भूमिकापञ्चकाऽभ्यासात्स्वाऽऽत्माऽऽरामतया दृढम् । आभ्यन्तराणां

बाह्यानां पदाऽर्थानामभावनात् ॥ ३२ ॥ परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनाऽवबोधनम् । पदाऽर्थ-भावना नाम षष्ठी भवति भूमिका ॥ ३३ ॥ भूमिषट्कचिराऽभ्यासाद्भेदस्याऽनुपलम्भनात् । यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ ३४ ॥ एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्याऽवस्थेति विद्यते । विदेहमुक्तिविषयं तुर्याऽतीतमतः परम् ॥ ३५ ॥ ये निदाघ महाभागास्सासमीं भूमिमाश्रिताः । आत्माऽऽरामा महाऽऽत्मानस्ते महापदमागताः ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्ता न मज्जन्ति सुखदुःखरसस्थिते । प्रकृतेनाऽथ कार्येण किञ्चित्कुर्वन्ति वा न वा ॥३७॥ पार्श्वस्थबोधितास्सन्तः पूर्वाऽऽचारक्रमाऽऽगतम् । आचारमाचरन्त्येव सुप्तबुद्धवदु-त्थिताः ॥ ३८ ॥ भूमिकासप्तकं चैतद्धीमतामेव गोचरम् । प्राऽऽप्य ज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छाऽऽदयोऽपि ये ॥ ३९ ॥ सदेहा वाऽप्यदेहा वा ते मुक्ता नाऽत्र संशयः ।

ज्ञप्तिर्हि ग्रन्थिविच्छेदस्तस्मिन्सति विमुक्तता ॥ ४० ॥ मृगतृष्णाऽम्बुबुध्यादिशान्तिमात्राऽऽत्मकस्त्वसौ । ये तु मोहार्णवात्तीर्णास्तैः प्राऽऽप्तं परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ते स्थिता भूमिकास्वासु स्वाऽऽत्मलाभपराऽयणाः । मनःप्रशमनोपायो योग इत्यभिधीयते ॥ ४२ ॥ सप्तभूमिस्स विज्ञेयः कथितास्ताश्च भूमिकाः । एतासां भूमिकानां तु गम्यं ब्रह्माऽभिधं पदम् ॥ ४३ ॥ त्वत्ताऽहन्ताऽऽत्मता यत्र परताऽनाऽस्ति का च न । न क्वचिद्भावकलना न भावाऽभावगोचरा ॥ ४४ ॥ सर्वं शान्तं निरालम्बं व्योमस्थं शाश्वतं शिवम् । अनामयमनाभासमनामकमकारणम् ॥ ४५ ॥ न सन्नाऽसन्न मध्याऽन्तं न सर्वं सर्वमेव च । मनोवचोभिरग्राह्यं पूर्णात्पूर्णं सुखात्सुखम् ॥ ४६ ॥ असंवेदनमाशान्तमात्मवेदनमाततम् । सत्ता सर्वपदाऽर्थानां नाऽन्या संवेदनादृते ॥ ४७ ॥

सम्बन्धे द्रष्टृदृश्यानां मध्ये दृष्टिर्हियद्वपुः । द्रष्टृदर्शनदृश्याऽऽदिवर्जितं तदिदं पदम् ॥ ४८ ॥ देशाद्देशं गते चित्ते मध्ये यच्चेतसो वपुः । अजाड्यसंविन्मननं तन्मयो भव सर्वदा ॥ ४९ ॥ अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते रूपं सनातनम् । अचेतनं चाऽजडं च तन्मयो भव सर्वदा ॥ ५० ॥ जडतां वर्जयित्वैकां शिलाया हृदयं हि तत् । अमनस्कस्वरूपं यत्तन्मयो भव सर्वदा । चित्तं दूरे परित्यज्य योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥ ५१ ॥ पूर्वं मनस्समुदितं परमाऽऽत्मतत्त्वात्तेनाऽऽततं जगदिदं सविकल्पजालम् । शून्येन शून्यमपि विप्र यथाऽम्बरेण नीलत्वमुल्लसति चारुतराऽभिधानम् ॥ ५२ ॥ सङ्कल्पसङ्क्षयवशाद्गलिते तु चित्ते संसारमोहमिहिका गलिता भवन्ति । स्वच्छं विभाति शरदीव खमागतायां चिन्मात्रमेकमजमाद्यमनन्तमन्तः ॥ ५३ ॥ अकर्तृकमरङ्ग

च गगने चित्रमुत्थितम् । अद्रष्टृकं स्वाऽऽनुभवमनिद्रस्वप्रदर्शनम् ॥ ५४ ॥ साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि । निरिच्छं प्रतिबिम्बन्ति जगन्ति मुकुरे यथा ॥५५॥ एकं ब्रह्म चिदाकाशं सर्वाऽऽत्मकमखण्डितम् । इति भावय यत्नेन चेतश्चाञ्चल्यशान्तये ॥ ५६ ॥ रेखोपरेखावलिता यथैका पीवरी शिला । तथा त्रैलोक्यवलितं ब्रह्मैकमिह दृश्यताम् ॥ ५७ ॥ द्वितीयकारणाऽभावादनुत्पन्नमिदं जगत् । ज्ञातं ज्ञातव्यमधुना दृष्टं द्रष्टव्यमद्भुतम् ॥ ५८ ॥ विश्रान्तोऽस्मि चिरं श्रान्तश्चिन्मात्रान्नाऽस्ति किञ्चन । पश्य विश्रान्तसन्देहं विगताऽशेषकौतुकम् ॥ ५९ ॥ निरस्तकल्पनाजालमचित्तत्वं परं पदम् । त एव भूमतां प्राऽऽप्तास्संशान्ताऽशेषकिल्बिषाः ॥ ६० ॥ महाधियश्शान्तधियो ये याता विमनस्कताम् । जन्तोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः ॥ ६१ ॥

महा

॥५९०॥

मननं त्यजतो नित्यं किञ्चित्परिणतं मनः । दृश्यं सन्त्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः ॥६२॥ द्रष्टारं पश्यतो नित्यमद्रष्टारमपश्यतः । विज्ञातव्ये परे तत्त्वे जागरूकस्य जीवतः ॥६३॥ सुप्तस्य घनसम्मोहमये संसारवर्त्मनि । अत्यन्तपक्ववैराग्यादरसेषु रसेष्वपि ॥ ६४ ॥ संसारवासनाजाले खगजाल इवाऽधुना । त्रोटिते हृदयग्रन्थौ श्लथे वैराग्यरंहसा ॥६५॥ कातकं फलमासाद्य यथा वारि प्रसीदति । तथा विज्ञानवशतस्स्वभावस्सम्प्रसीदति ॥ ६६ ॥ नीरागं निरुपाऽऽसङ्गं निर्द्वन्द्वं निरुपाऽऽश्रयम् । विनिर्याति मनो मोहाद्विहङ्गः पञ्जरादिव ॥ ६७ ॥ शान्तसन्देहदौरात्म्यं गतकौतुकविभ्रमम् । परिपूर्णाऽन्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते ॥ ६८ ॥ नाऽहं न चाऽन्यदस्तीह ब्रह्मैवाऽस्मि निरामयम् । इत्थं सदसतोर्मध्या (ध्ये) द्यः पश्यति स पश्यति ॥ ६९ ॥ अयत्नोपनतेष्वक्षिदृग्दृ-

उ०

॥५९०॥

श्येषु यथा मनः । नीरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः ॥ ७० ॥ परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये । विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥ ७१ ॥ अशङ्किताऽपि सम्प्राऽऽप्ता ग्रामयात्रा यथाऽध्वगैः । प्रेक्ष्यते तद्वदेव ज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यते ॥ ७२ ॥ मनसो निगृहीतस्य लीलाभोगोऽल्पकोऽपि यः । तमेवाऽलब्धविस्तारं क्लिष्टत्वाद्बहु मन्यते ॥ ७३ ॥ बद्धमुक्तो महीपालो ग्रासमात्रेण तुष्यति । परैरबद्धो नाऽऽक्रान्तो न राष्ट्रं बहु मन्यते ॥ ७४ ॥ हस्तं हस्तेन सम्पीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च । अङ्गान्यङ्गैरिवाऽऽक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ ७५ ॥ मनसो विजयान्नाऽन्या गतिरस्ति भवार्णवे । महानरकसाम्राज्ये मत्तदुष्कृतवारणाः ॥ ७६ ॥ आशाशरशलाकाऽऽढ्या दुर्जया हीन्द्रियाऽरयः । प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियाद्विषः ॥ ७७ ॥ पद्मिन्य इव हेमन्ते

क्षीयन्ते भोगवासनाः । तावन्निशीव वेताला वलन्ति हृदि वासनाः ॥ ७८ ॥ एकतत्त्वदृढाऽभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः । भृत्योऽभिमतकर्तृत्वान्मन्त्री सर्वार्थकारणात् ॥ ७९ ॥ सामन्तश्चेन्द्रियाऽऽक्रान्तेर्मनो मन्ये विवेकिनः । लालनात्स्निग्धललना पालनात्पालकः पिता ॥८०॥ सुहृदुत्तमविन्यासान्मनो मन्ये मनीषिणः । स्वाऽऽलोकतश्शास्त्रदृशा स्वबुद्ध्या स्वानुभावितः ॥ ८१ ॥ प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वाऽऽत्मानं मनःपिता । सुहृष्टस्सुदृढस्स्वच्छस्सुक्रान्तस्सुप्रबोधितः ॥ ८२ ॥ स्वगुणेनोर्जितो भाति हृदि हृद्यो मनोमणिः । एनं मनोमणिं ब्रह्मन्बहुपङ्ककलाऽङ्कितम् ॥८३॥ विवेकवारिणा सिद्ध्यै प्रक्षाल्याऽऽलोकवान्भव । विवेकं परमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य च ॥ ८४ ॥ इन्द्रियाऽरीनलं छित्वा तीर्णो भव भवाऽर्णवात् । आस्थामात्रमनन्तानां दुःखानामा-

करं विदुः ॥ ८५ ॥ अनास्थामात्रमभितः सुखानामालयं विदुः । वासनातन्तुबद्धोऽयं लोको विपरिवर्त्तते ॥ ८६ ॥ सा प्रसिद्धाऽतिदुःखाय सुखायोच्छेदमागता । धीरोऽप्यतिबहुज्ञोऽपि कुलजोऽपि महानपि ॥ ८७ ॥ तृष्णया बध्यते जन्तुस्सिह्मश्शृङ्खलया यथा । परमं पौरुषं यत्नमास्थायाऽऽदाय सूद्यमम् ॥ ८८ ॥ यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्को न सिद्धिभाक् । अहं सर्वमिदं विश्वं परमाऽऽत्माऽहमच्युतः ॥ ८९ ॥ नाऽन्यदस्तीति संवित्त्या परमा सा ह्यहङ्कृतिः । सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहं वालाऽग्रादप्यहं तनुः ॥ ९० ॥ इति या संविदो ब्रह्मन् द्वितीयाऽहङ्कृतिश्शुभा । मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ ९१ ॥ पाणिपादाऽऽदिमात्रोऽयमहमित्येष निश्चयः । अहङ्कारस्तृतीयोऽसौ लौकिकस्तुच्छ एव सः ॥ ९२ ॥ जीव एव दुरात्माऽसौ कन्दस्संसारदुस्तरोः ।

अनेनाऽभिहतो जन्तुरधोऽधः परिधावति ॥ ९३ ॥ अनया दुरहङ्कृत्या भावात्सन्त्यक्तया चिरम् । शिष्टाऽहङ्कारवाञ्जन्तुश्शमवान्याति मुक्तताम् ॥ ९४ ॥ प्रथमौ द्वावहङ्कारावङ्गीकृत्य त्वलौकिकौ । तृतीयाऽहङ्कृतिस्त्याज्या लौकिकी दुःखदायिनी ॥ ९५ ॥ अथ ते अपि सन्त्यज्य सर्वाऽहङ्कृतिवर्जितः । स तिष्ठति तथाऽत्युच्चैः परमेवाऽधिरोहति ॥ ९६ ॥ भोगेच्छामात्रको बन्धस्तत्त्यागो मोक्ष उच्यते । मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ॥ ९७ ॥ ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृङ्खला । नाऽऽनन्दं न निरानन्दं न चलं नाऽचलं स्थिरम् ॥ ९८ ॥ न सन्नाऽसन्न चैतेषां मध्यं ज्ञानिमनो विदुः । यथाऽसौक्ष्म्याच्चिदाभास्य आकाशो नोपलक्ष्यते ॥ ९९ ॥ तथा निरंशश्चिद्भावस्सर्वगोऽपि न लक्ष्यते । सर्वसङ्कल्परहिता सर्वसंज्ञाविवर्जिता ॥ १०० ॥ सैषा चिदविनाशाऽऽत्मा

स्वाऽऽत्मेत्यादिकृताऽभिधा । आकाशशतभागाऽच्छा ज्ञेषु निष्कलरूपिणी ॥ १०१ ॥ सकलाऽमलसंसारस्वरूपैकाऽऽत्मदर्शिनी । नाऽस्तमेति न चोदेति नोत्तिष्ठति न तिष्ठति ॥ १०२ ॥ न च याति न चाऽऽयाति न च नेह न चेह चित् । सैषा चिदमला-ऽऽकारा निर्विकल्पा निरास्पदा ॥ १०३ ॥ आदौ शमदमप्रायैर्गुणैश्शिष्यं विशोधयेत् । पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥ १०४ ॥ अज्ञस्याऽर्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् । महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ १०५ ॥ प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीण-भोगेच्छस्य निराशिषः । नाऽस्त्यविद्यामलमिति प्राऽऽज्ञस्तूपदिशेद्गुरुः ॥ १०६ ॥ सति दीप इवाऽऽलोकस्सत्यर्क इव वासरः । सति पुष्प इवाऽऽमोदश्चिति सत्यं जग-त्तथा ॥ १०७ ॥ प्रतिभासत एवेदं न जगत्परमाऽर्थतः । ज्ञानदृष्टौ प्रसन्नायां प्रबो-

धवितितोदये ॥ १०८ ॥ यथावज्ज्ञास्यासि स्वस्थो मद्वाग्वृष्टिबलाऽबलम् । अविद्ययैवो-त्तमया स्वाऽर्थनाशोद्यमाऽर्थया ॥ १०९ ॥ विद्या सम्प्राऽऽप्यते ब्रह्मन्सर्वदोषाऽपहा-रिणी । शाम्यति ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाल्यते मलम् ॥ ११० ॥ शमं विषं विषेणैति रिपुणा हन्यते रिपुः । ईदृशी भूतमायेयं या स्वनाशेन हर्षदा ॥ १११ ॥ न लक्ष्यते स्वभावोऽस्या वीक्ष्यमाणैव नश्यति । नाऽस्त्येषा परमाऽर्थेनेत्येवं भावनयेद्धया ॥ ११२ ॥ सर्वं ब्रह्मेति यस्याऽन्तर्भावना सा हि मुक्तिदा । भेददृष्टिरविद्येयं सर्वथा तां विसर्ज-येत् ॥ ११३ ॥ मुने नाऽऽसाद्यते तद्धि पदमक्षयमुच्यते । कुतो जातेयमिति ते द्विज माऽस्तु विचारणा ॥ ११४ ॥ इमां कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा । अस्तं गतायां क्षीणायामस्यां ज्ञास्यसि तत्पदम् ॥ ११५ ॥ यत एषा यथा चैषा यथा नष्टेत्यखण्डि-

तम् । तदस्या रोगशालाया यत्नं कुरु चिकित्सने ॥ ११६ ॥ यथैषा जन्मदुःखेषु न भूयस्त्वां नियोक्ष्यति । स्वाऽऽत्मनि स्वपरिस्पन्दैस्स्फुरत्यच्छैश्चिदर्णवः ॥ ११७ ॥ एकाऽऽत्मकमखण्डं तदित्यन्तर्भाव्यतां दृढम् । किञ्चित्क्षुभितरूपा सा चिच्छक्तिश्चिन्मयाऽर्णवे ॥ ११८ ॥ तन्मयैव स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिरिवाऽर्णवे । आत्मन्येवाऽऽत्मना व्योम्नि यथा सरसि मारुतः ॥ ११९॥ तथैवाऽऽत्माऽऽत्मशक्त्यैव स्वाऽऽत्मन्येवैति लोलताम् । क्षणं स्फुरति सा दैवी सर्वशक्तितया तथा ॥ १२० ॥ देशकालक्रियाशक्तिर्नयस्याऽस्सम्प्रकर्षणे । स्वस्वभावं विदित्वोच्चैरप्यनन्तपदे स्थिता ॥ १२१ ॥ रूपं परिमितेनाऽसौ भावयत्यविभाविता । यदैवं भावितं रूपं तया परमकान्तया ॥ १२२ ॥ तदैवैनामनुगता नामसङ्ख्याऽऽदिका दृशः । विकल्पकलिताऽऽकारं देशकालक्रियाऽऽस्प-

दम् ॥ १२३ ॥ चितो रूपमिदं ब्रह्मन्क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते । वासनाः कल्पयन्सोऽपि यात्यहङ्कारतां पुनः ॥ १२४ ॥ अहाङ्करो विनिर्णेता कलङ्की बुद्धिरुच्यते । बुद्धिसङ्कल्पिताऽऽकारा प्रयाति मननाऽऽस्पदम् ॥ १२५ ॥ मनो घनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रियतां शनैः । पाणिपादमयं देहमिन्द्रियाणि विदुर्बुधाः ॥ १२६ ॥ एवं जीवो हि सङ्कल्पवासनारज्जुवेष्टितः । दुःखजालपरीताऽऽत्मा क्रमादायाति नीचताम् ॥ १२७ ॥ इति शक्तिमयं चेतो घनाऽहङ्कारतां गतम् । कोशकारक्रिमिरिव स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥ १२८ ॥ स्वयं कल्पिततन्मात्राजालाऽभ्यन्तरवर्त्ति च । परां विवशतामेति शृङ्खलाऽऽबद्धसिंहवत् ॥ १२९ ॥ क्वचिन्मनः क्वचिद्बुद्धिः क्वचिज्ज्ञानं क्वचित्क्रिया । क्वचिदेतदहङ्कारः क्वचिच्चित्तमिति स्मृतम् ॥ १३० ॥ क्वचित्प्रकृतिरित्युक्तं क्वचिन्मायेति कल्पितम् ।

क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचित्कर्मेति संस्मृतम् ॥ १३१ ॥ क्वचिद्बन्ध इति ख्यातं क्वचित्पुर्यष्टकं स्मृतम् । प्रोक्तं क्वचिदविद्येति क्वचिदिच्छेति सम्मतम् ॥ १३२ ॥ इमं संसारमखिलमाशापाशविधायकम् । दधदन्तःफलैर्हीनं वटधानावटं यथा ॥ १३३ ॥ चिन्ताऽनलशिखादग्धं कोपाऽजगरचर्वितम् । कामाऽब्धिकल्लोलरतं विस्मृताऽऽत्मपितामहम् ॥ १३४ ॥ समुद्धर मनो ब्रह्मन्मातङ्गमिव कर्दमात् । एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनयाऽऽहिताः ॥ १३५ ॥ ब्रह्मणा कल्पिताऽऽकारा लक्षशोऽप्यथ कोटिशः । सङ्ख्याऽतीताः पुरा जाता जायन्तेऽद्याऽपि चाऽभितः ॥ १३६ ॥ उत्पतस्यन्तेऽपि चैवाऽन्ये कणौघा इव निर्झरात् । केचित्प्रथमजन्मानः केचिज्जन्मशताऽधिकाः ॥ १३७ ॥ केचिच्चाऽसङ्ख्यजन्मानः केचिद्द्वित्रिभवाऽन्तराः । केचित्किन्नरगन्धर्वविद्याधरमहोरगाः

॥ १३८ ॥ केचिदर्केन्दुवरुणारुयक्षाऽधोक्षजपद्मजाः । केचिद्ब्राह्मणभूपालवैश्यशूद्रगणा स्थिताः ॥ १३९ ॥ केचित्तृणौषधीवृक्षफलमूलपतङ्गकाः । केचित्कदम्बजम्बीरसालतालतमालकाः ॥ १४० ॥ केचिन्महेन्द्रमलयसह्यमन्दरमेरवः । केचित्क्षारोदधिक्षीरघृतेक्षुजलराशयः ॥ १४१ ॥ केचिद्विशालाः ककुभः केचिन्नद्यो महारयाः । विहायस्युच्चकैः केचिन्निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १४२ ॥ कन्तुका इव हस्तेन मृत्युनाऽविरतं हताः । भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयस्संसारसङ्कटे ॥ १४३ ॥ पतन्ति केचिदबुधास्सम्प्राऽऽप्याऽपि विवेकताम् । दिक्कालाऽऽद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः ॥ १४४ ॥ लीलयैव यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः । तदेव जीवपर्यायवासनाऽऽवेशतः परम् ॥ १४५ ॥ मनस्सम्पद्यते लोलं कलनाऽऽकलनोन्मुखम् । कलयन्ती मनश्शक्तिरादौ भावयति

क्षणात् ॥ १४६ ॥ आकाशभावनामच्छां शब्दबीजरसोन्मुखीम् । ततस्तद्धनतां यातं घनस्पन्दक्रमान्मनः ॥ १४७ ॥ भावयत्यनिलस्पन्दं स्पर्शबीजरसोन्मुखम् । ताभ्यामाकाशवाताभ्यां दृढाऽभ्यासवशात्ततः ॥ १४८ ॥ शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां सङ्घर्षाज्जन्यतेऽनलः । रूपतन्मात्रसहितं त्रिभिस्तैरसह सम्मितम् ॥ १४९ ॥ मनस्तादृग्गुणगतं रसतन्मात्रवेदनम् । क्षणाच्चेतत्यपां शैत्यं जलसंविचत्ततो भवेत् ॥ १५० ॥ ततस्तादृग्गुणगतं मनो भावयति क्षणात् । गन्धतन्मात्रमेतस्माद्भूमिसंविचत्ततो भवेत् ॥ १५१ ॥ अथेत्थम्भूततन्मात्रवेष्टितं तनुतां जहत् । वपुर्वह्निकणाऽऽकारं स्फुरितं व्योम्नि पश्यति ॥ १५२ ॥ अहङ्कारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितम् । तत्पुर्यष्टकमित्युक्तं भूतहृत्पद्मषट्पदम् ॥ १५३ ॥ तस्मिंस्तु तीव्रसंवेगाद्भावयद्भासुरं वपुः । स्थूलतामेति पाकेन मनो

महा

॥५९६॥

बिल्वफलं यथा ॥ १५४ ॥ मूषास्थद्रुतहेमाऽऽभं स्फुरितं विमलाऽम्बरे । संन्निवेशमथाऽऽदत्ते तत्तेजस्स्वस्वभावतः ॥ १५५ ॥ ऊर्ध्वं शिरःपिण्डमयमधः पादमयं तथा । पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानं मध्येचोदरधर्मिणम् ॥ १५६ ॥ कालेन स्फुटतामेत्य भवत्यमलविग्रहम् । बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंस्थितः ॥ १५७ ॥ स एव भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । अवलोक्य वपुर्ब्रह्मा कान्तमात्मीयमुत्तमम् ॥ १५८ ॥ चिन्तामभ्येत्य भगवांस्त्रिकालाऽमलदर्शनः । एतस्मिन्परमाऽऽकाशे चिन्मात्रैकाऽऽत्मरूपिणि ॥ १५९ ॥ अदृष्टपारपर्यन्ते प्रथमं किं भवेदिति । इति चिन्तितवान्ब्रह्मा सद्यो जाताऽमलाऽऽत्मदृक् ॥ १६० ॥ अपश्यत्सर्गवृन्दानि समतीतान्यनेकशः । स्मरत्यथो स सकलान्सर्वधर्मगुणक्रमात् ॥ १६१ ॥ लीलया कल्पयामास चित्रास्सङ्कल्पतः प्रजाः । नानाऽऽचार-

॥५९६॥

समारम्भा गन्धर्वनगरं यथा ॥१६२॥ तासा स्वर्गाऽपवर्गाऽर्थं धर्मकामाऽर्थसिद्धये । अनन्तानि विचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत् ॥ १६३ ॥ विरञ्चिरूपान्मनसः कल्पितत्त्वाञ्जगत्स्थितेः । तावत्स्थितिरियं प्रोक्ता तन्नाशे नाशमाप्नुयात् ॥ १६४ ॥ न जायते न म्रियते क्वचित्किञ्चित्कदा च न । परमाऽर्थेन विप्रेन्द्र मिथ्या सर्वं तु दृश्यते ॥ १६५ ॥ कोशमाशाभुजङ्गानां संसाराऽऽडम्बरं त्यज । असदेतदिति ज्ञात्वा मातृभावं निवेशय ॥१६६॥ गन्धर्वनगरस्याऽर्थे भूषितेऽभूषिते तथा । अविद्यांशे सुताऽऽदौ वा कः क्रमस्सुखदुःखयोः ॥ १६७ ॥ धनदारेषु वृद्धेषु दुःखयुक्तं न तुष्टता । वृद्धायां मोहमायायां कस्समाश्वासवानिह ॥ १६८ ॥ यैरेव जायते रागो मूर्खस्याऽधिकतां गतैः । तैरेव भागैः प्राऽऽज्ञस्य विराग उपजायते ॥ १६९ ॥ अतो निदाघ तत्त्वज्ञ व्यवहारेषु

संसृतेः । नष्टं नष्टमुपेक्षस्व प्राऽऽप्तं प्राऽऽप्तमुपाऽऽहर ॥ १७० ॥ अनागतानां भोगा-
नामवाञ्छनमकृत्रिमम् । आगतानां च सम्भोग इति पण्डितलक्षणम् ॥ १७१ ॥ शुद्धं
सदसतोर्मध्यं पदं बुद्ध्वाऽवलम्ब्य च । सबाह्याऽऽभ्यन्तरं दृश्यं मा गृहाण विमुञ्च मा
॥ १७२ ॥ यस्य नेच्छा तथाऽनिच्छा ज्ञस्य कर्मणि तिष्ठतः । न तस्य लिप्यते प्रज्ञा
पद्मपत्रमिवाऽम्बुभिः ॥ १७३ ॥ यदि ते नेन्द्रियाऽर्थश्रीस्स्पन्दते हृदि वै द्विज । तदा
विज्ञातविज्ञेयस्समुत्तीर्णो भवाऽर्णवात् ॥ १७४ ॥ उच्चैःपदाय परया प्रज्ञया वासना-
गणात् । पुष्पाद्गन्धमपोह्याऽरं चेतोवृत्तिं पृथक्कुरु ॥ १७५ ॥ संसाराऽम्बुनिधावस्मिन्वा-
सनाऽम्बुपरिप्लुते । ये प्रज्ञानावमारूढास्ते तीर्णाः पण्डिताः परे ॥ १७६ ॥ न त्यजन्ति
न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्गतम् । सर्वमेवाऽनुवर्त्तन्ते पाराऽवारविदो जनाः ॥ १७७ ॥

अनन्तस्याऽऽत्मतत्त्वस्य सत्तासामान्यरूपिणः । चितश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तत्सङ्कल्पाऽङ्कुरं विदुः ॥ १७८ ॥ ले (वे) शतः प्राऽऽप्तसत्ताकस्स एव घनतां शनैः । याति चित्त-त्वमापूर्य दृढं जाड्याय (चाऽऽकाश) मेघवत् ॥ १७९ ॥ भावयन्ति चितिश्चैत्यं व्यतिरिक्तमिवाऽऽत्मनः । सङ्कल्पतामिवाऽऽयाति बीजमङ्कुरतामिव ॥१८०॥ सङ्कल्पनं हि सङ्कल्पस्स्वयमेव प्रजायते ॥ वर्धते स्वयमेवाऽऽशु दुःखाय न सुखाय यत् ॥१८१॥ मा सङ्कल्पय सङ्कल्पं मा भावं भावय स्थितौ । सङ्कल्पनाशने यत्तो न भूयोऽननुग-च्छति ॥ १८२ ॥ भावनाऽभावमात्रेण सङ्कल्पः क्षीयते स्वयम् । सङ्कल्पेनैव सङ्कल्पं मनसैव मनो मुने ॥१८३॥ छित्वा स्वाऽऽत्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करम् । यथैवेदं नभश्शून्यं जगच्छून्यं तथैव हि ॥ १८४ ॥ तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिमा ।

नश्यति क्रियया विप्र पुरुषस्य तथा मलम् ॥ १८५ ॥ जीवस्य तण्डुलस्येव मलं सहजमप्यलम् । नश्यत्येव न सन्देहस्तस्मादुद्योगवान्भवेत् ॥१८६॥ इति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ अन्तराऽऽस्थां परित्यज्य भावश्रीं भावनामयीम् । योऽसि सोऽसि जगत्यस्मिल्लँीलया विहराऽनघ ॥ १ ॥ सर्वत्राऽहमकर्त्तेति दृढभावनयाऽनया । परमाऽमृतनाम्नी सा समतैवाऽवशिष्यते ॥ २ ॥ खेदोल्लासविलासेषु स्वाऽऽत्मकर्तृतयैकया । स्वसङ्कल्पे क्षयं याते समतैवाऽवशिष्यते ॥ ३ ॥ समता सर्वभावेषु याऽसौ सत्यपरा स्थितिः । तस्यामवस्थितं चित्तं न भूयो जन्मभाग्भवेत् ॥ ४ ॥ अथवा सर्वकर्त्तृत्वमकर्त्तृत्वं च वै मुने । सर्वं त्यक्त्वा मनः पीत्वा योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥ ५ ॥ शेषस्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्यज । चिन्मनःकलनाऽऽकारं प्रकाशतिमिराऽऽदि-

कम् ॥ ६ ॥ वासनां वासितारं च प्राऽणस्पन्दनपूर्वकम् । समूलमखिलं त्यक्त्वा व्योमसाम्यः प्रशान्तधीः ॥ ७ ॥ हृदयात्सम्परित्यज्य सर्ववासनपङ्क्तयः । यस्तिष्ठति गतव्यग्रस्स मुक्तः परमेश्वरः ॥ ८ ॥ दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं भ्रान्तं भ्रान्त्या दिशो दश । युक्त्या वै चरतोऽज्ञस्य संसारो गोष्पदाऽऽकृतिः ॥ ९ ॥ सबाह्याऽऽभ्यन्तरे देहे ह्यध उर्ध्वं च दिक्षु च । इत आत्मा ततोऽप्यात्मा नाऽस्त्यनात्ममयं जगत् ॥ १० ॥ न तदस्ति न यत्राऽहं न तदस्ति न तन्मयम् । किमन्यदभिवाञ्छामि सर्वं सच्चिन्मयं ततम् ॥ ११ ॥ समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेदमाततम् । अहमन्य इदं चाऽन्यदिति भ्रान्तिं त्यजाऽनघ ॥ १२ ॥ तते ब्रह्मघने नित्ये सम्भवन्ति न कल्पिताः । न शोकोऽस्ति न मोहोऽस्ति न जराऽस्ति न जन्म वा ॥१३ ॥ यदस्तीह तदेवाऽस्ति विज्वरो

भव सर्वदा । यथा प्राऽऽप्ताऽनुभवतस्सर्वत्राऽनभिवाञ्छनात् ॥ १४ ॥ त्यागाऽऽदानपरि-त्यागी विज्वरो भव सर्वदा । यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमाश्वेव महामते ॥१५॥ विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् । विरक्तमनसां सम्यक् स्वप्रसङ्गादुदाहृतम् ॥ १६ ॥ द्रष्टुर्दृश्यसमायोगात्प्रत्ययाऽऽनन्दनिश्चयः । यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्थं निष्पन्दं समुपा-ऽऽस्महे ॥ १७ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह । दर्शनप्रत्ययाऽऽभास-मात्मानं समुपास्महे ॥ १८ ॥ द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्ति नाऽस्तीति पक्षयोः । प्रका-शनं प्रकाशानामात्मानं समुपाऽऽस्महे ॥ १९ ॥ सन्त्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रया-न्ति ये । ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्थकौस्तुभाः ॥ २० ॥ उत्थिताऽनुत्थितानेता-निन्द्रियाऽरीन् पुनःपुनः । हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन् ॥ २१ ॥ संसारारा-

त्रिदुरस्वप्ने शून्ये देहमये भ्रमे। सर्वमेवाऽपवित्रं तद्दृष्टं संसृतिविभ्रमम् ॥ २२ ॥ अज्ञानो-
पहतो बाल्ये यौवने वनिताऽऽहृतः। शेषे कलत्रचिन्ताऽऽर्तः किं करोति नराऽधमः ॥२३॥
सतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि रम्याणां मूर्ध्न्यरम्यता। सुखानां मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्र-
याम्यहम् ॥ २४ ॥ येषा निमेषणोन्मेषौ जगतः प्रलयोदयौ। तादृशाः पुरुषा यान्ति
मादृशां गणनैव का ॥ २५ ॥ संसार एव दुःखानां सीमाऽन्त इति कथ्यते। तन्मध्ये
पतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ २६ ॥ प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि दुष्टश्चोरोऽयमा-
त्मनः। मनो नाम निहन्म्येनं मनसाऽस्मि चिरं हृतः ॥ २७ ॥ मा खेदं भज हेयेषु नोपा-
ऽऽदेयपरो भव। हेयाऽऽदेयदृशौ त्यक्त्वा शेषस्थस्सुस्थिरो भव ॥ २८ ॥ निराशता
निर्भयता नित्यता समता ज्ञता। निरीहता निष्क्रियता सौम्यता निर्विकल्पता ॥ २९ ॥

604

धृतिर्मैत्री मनस्तुष्टिर्मृदुता मृदुभाषिता । हेयोपाऽऽदेयनिर्मुक्ते ज्ञे तिष्ठन्त्यपवासनम् ॥३०॥ गृहीततृष्णाशवरीवासनाजालमाततम् । संसारवारिप्रसृतं चिन्तातन्तुभिराततम् ॥३१॥ अनया तीक्ष्णया तात च्छिन्धि बुद्धिशलाकया । वात्ययेवाऽम्बुदं जालं छित्वा तिष्ठ तते पदे ॥ ३२ ॥ मनसैव मनश्छित्वा कुठारेणेव पादपम् । पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो भव ॥ ३३ ॥ तिष्ठन्गच्छन्स्वपञ्जाग्रन्निवसन्नुत्पतन्पतन् । असदेवेद-मित्यन्तं निश्चित्याऽऽस्थां परित्यज ॥ ३४ ॥ दृश्यमाश्रयसीदं चेत्तत्सच्चित्तोऽसि बन्धवान् । दृश्यं सन्त्यजसीदं चेत्तदाऽचित्तोऽसि मोक्षवान् ॥ ३५ ॥ नाऽहं नेदमिति ध्यायंस्तिष्ठ त्वमचलाऽचलः । आत्मनो जगतश्चाऽन्तर्द्रष्टृदृश्यदशाऽन्तरे ॥ ३६ ॥ दर्शनाऽऽख्यं स्वमात्मानं सर्वदा भावयन्भव । स्वाद्यस्वादकसन्त्यक्तं स्वाद्यस्वादक-

मध्यगम् ॥ ३७ ॥ स्वदनं केवलं ध्यायन्परमाऽऽत्ममयो भव । अवलम्ब्य निरालम्बं मध्येमध्ये स्थिरो भव ॥ ३८ ॥ रज्जुबद्धा विमुच्यन्ते तृष्णाबद्धा न केनचित् । तस्मान्निदाघ तृष्णां त्वं त्यज सङ्कल्पवर्जनात् ॥ ३९ ॥ एतामहम्भावमयीमपुण्यां छित्वाऽनहम्भावशलकायैव । स्वभावजां भव्यभवाऽन्तभूमौ भव प्रशान्ताऽखिलभूतभीतिः ॥ ४० ॥ अहमेषां पदाऽर्थानामेते च मम जीवितम् । नाऽहमेभिर्विना किञ्चिन्न मयैते विना किल ॥ ४१ ॥ इत्यन्तर्निश्चयं त्यक्त्वा विचार्य मनसा सह । नाऽहं पदाऽर्थस्य न मे पदाऽर्थ इति भाविते ॥४२॥ अन्त(त)श्शीतलया बुद्ध्या कुर्वतो लीलया क्रियाम् । यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो ब्रह्मन्प्रकीर्तितः ॥ ४३ ॥ सर्वं समतया बुद्ध्या यः कृत्वा वासनाक्षयम् । जहाति निर्ममो देहं नेयोऽसौ वासनाक्षयः

॥ ४४ ॥ अहङ्कारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः । तिष्ठति ध्येयसन्त्यागी स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४५ ॥ निर्मूलं कलनां त्यक्त्वा वासनां यश्शमं गतः । ज्ञेयं त्यागमिमं विद्धि मुक्तं तं ब्राह्मणोत्तमम् ॥ ४६ ॥ द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेतौ विगतज्वरौ । आपतत्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतौ ॥ ४७ ॥ सन्न्यासियोगिनौ दान्तौ विद्धि शान्तौ मुनीश्वर । ईप्सिताऽनीप्सिते न स्तो यस्याऽन्तर्वर्त्तिदृष्टिषु ॥ ४८ ॥ सुषुप्तिवद्यश्चरति स जीवन्मुक्त उच्यते । हर्षाऽमर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ॥ ४९ ॥ न हृष्यति ग्लायति यः परामर्शविवर्जितः । बाह्याऽर्थवासनोद्भूता तृष्णा बद्धेति कथ्यते ॥ ५० ॥ सर्वाऽर्थवासनोन्मुक्ता तृष्णा मुक्तेति भण्यते । इदमस्तु ममेत्यन्तमिच्छां प्राऽर्थनयाऽन्वितताम् ॥ ५१ ॥ तां तीक्ष्णां श्रृङ्खलां विद्धि दुःखजन्मभयप्रदाम् । तामेतां

सर्वभावेषु सत्स्वसत्सु च सर्वदा ॥ ५२ ॥ सन्त्यज्य परमोदारं पदमेति महामनाः । बन्धाऽऽस्थामथ मोक्षाऽऽस्थां सुखदुःखदशामपि ॥ ५३ ॥ त्यक्त्वा सदसदास्थां त्वं तिष्ठाऽक्षुब्धमहाऽब्धिवत् । जायते निश्चयस्साधो पुरुषस्य चतुर्विधः ॥ ५४ ॥ आपाद-मस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः। इत्येको निश्चयो ब्रह्मन्बन्धायाऽऽस विलोकनात् ॥५५॥ अतीतस्सर्वभावेभ्यो वालाऽग्रादप्यहं तनुः । इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो जायते सताम् ॥ ५६ ॥ जगज्जालपदाऽर्थाऽऽत्मा सर्वं एवाऽहमक्षयः । तृतीयो निश्चयश्चोक्तो मोक्षायैव द्विजोत्तम ॥ ५७ ॥ अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योमसमं सदा । एवमेष चतुर्थोऽपि निश्चयो मोक्षसिद्धिदः ॥ ५८ ॥ एतेषां प्रथमः प्रोक्तस्तृष्णया बन्धयो-ग्यया । शुद्धतृष्णास्त्रयस्स्वच्छा जीवन्मुक्ता विलासिनः ॥ ५९ ॥ सर्वं चाऽप्यहमें-

वेति निश्चयो यो महामते । तमादाय विषादाय न भूयो जायते मतिः ॥ ६० ॥ शून्यं तत्प्रकृतिर्माया ब्रह्मविज्ञानमित्यपि । शिवः पुरुष ईशानो नित्यमात्मेति कथ्यते ॥ ६१ ॥ द्वैताऽद्वैतसमुद्भूतैर्जगन्निर्माणलीलया । परमाऽऽत्ममयी शक्तिरद्वैतैव विजृम्भते ॥ ६२ ॥ सर्वाऽतीतपदाऽऽलम्बी परिपूर्णैकचिन्मयः । नोद्वेगी न च तुष्टाऽऽत्मा संसारे नाऽवसीदति ॥ ६३ ॥ प्राऽऽप्तकर्मकरो नित्यं शत्रुमित्रसमानदृक् । ईहिताऽनीहितैर्मुक्तो न शोचति न काङ्क्षति ॥ ६४ ॥ सर्वस्याऽभिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिमान् । आशयज्ञश्च भूतानां संसारे नाऽवसीदति ॥ ६५ ॥ पूर्वां दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासिनीम् । जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहर विज्वरः ॥ ६६ ॥ अन्तस्सन्त्यक्तसर्वाऽऽशो वीतरागो विवासनः । बहिस्सर्वसमाऽऽचारो लोके विहर विज्वरः ॥ ६७ ॥

बहिः कृत्रिमसरम्भो (सम्भारो) हृदि संरम्भवर्जितः। कर्ता बहिरकर्त्ताऽन्तर्लोके विहर शुद्धधीः ॥ ६८ ॥ त्यक्ताऽहङ्कृतिराश्वस्तमतिराकाशशोभनः। अगृहीतकलङ्काऽङ्को लोके विहर शुद्धधीः ॥६९॥ उदारः पेशलाऽऽचारस्सर्वाऽऽचाराऽनुवृत्तिमान्। अन्तस्सङ्गपरित्यागी बहिस्सम्भारवानिव ॥ ७० ॥ अन्तर्वैराग्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः। अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् ॥ ७१ ॥ उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्। भावाऽभावविनिर्मुक्तं जरामरणवर्जितम् ॥ ७२ ॥ प्रशान्तकलनाऽऽरम्भं नीरागं पदमाश्रय। एषा ब्राह्मी स्थितिस्स्वच्छा निष्कामा विगताऽऽमया ॥ ७३ ॥ आदाय विहरन्नेवं सङ्कटेषु विमुह्यति। वैराग्येणाऽथ शास्त्रेण महत्त्वाऽऽदिगुणैरपि ॥७४॥ यत्नोपद्वि (त्सङ्कल्प) हराऽर्थं तत्स्वयमेवोन्नयेन्मनः। वैराग्यात्पूर्णतामेति मनो नाशव (द)-

607

शाऽनुगम् ॥ ७५ ॥ आशया रक्ततामेति शरदीव सरोऽमलम् । तमेव भुक्तविरसं व्यापारौघं पुनःपुनः ॥ ७६ ॥ दिवसेदिवसे कुर्वन्प्राऽऽज्ञः कस्मान्न लज्जते । चिच्चैत्यकलितो बन्धस्तन्मुक्तौ मुक्तिरुच्यते ॥ ७७ ॥ चिदचैत्याकिलाऽऽत्मेति सर्वसिद्धाऽन्तसङ्ग्रहः । एतन्निश्चयमादाय विलोकय धिये (यथे) च्छया ॥ ७८ ॥ स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानमानन्दं पदमाप्स्यासि । चिदहं चिदिमे लोकाश्चिदाशाश्चिदिमाः प्रजाः ॥ ७९ ॥ दृश्यदर्शननिर्मुक्तः केवलाऽमलरूपवान् । नित्योदितो निराभासो द्रष्टा साक्षी चिदात्मकः ॥ ८० ॥ चैत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं पूर्णज्योतिस्स्वरूपकम् । संशान्तसर्वसंवेद्यं संविन्मात्रमहं महत् ॥ ८१ ॥ संशान्तसर्वसङ्कल्पः प्रशान्तसकलेषणः । निर्विकल्पपदं गत्वा स्वस्थो भव मुनीश्वर ॥ ८२ ॥ इति । य इमां महोपनिषदं ब्राह्मणो नित्यमधीते अश्रोत्रिय-

श्श्रोत्रियो भवति। अनुपनीत उपनीतो भवति। सोऽग्निपूतो भवति। स वायुपूतो भवति। स सोमपूतो भवति। स सत्यपूतो भवति। स सर्वपूतो भवति। स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति। स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति। स सर्वैर्देवैरनुध्यातो भवति। स सर्वक्रतुभिरिष्टवान्भवति। गायत्र्याष्षष्टिसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति। इतिहासपुराणानां (रुद्राणां) शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति। प्रणवानामयुतं जप्तं भवति। आचक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति। आसप्तमान्पुरुषयुगान्पुनाति। इत्याह भगवान्हिरण्यगर्भः। जप्येनाऽमृतत्वं च गच्छतीत्युपनिषत्॥ इति षष्ठोऽध्यायः॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः॥ ॐ तत्सत्॥ इति महोपनिषत्समाप्ता॥

अथ शारीरकोपनिषत्॥ तत्त्वग्रामोपायसिद्धं परतत्त्वस्वरूपकम्। शरीरोपनिषद्वेद्यं

608

श्रीरामब्रह्म मे गतिः ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ अथाऽतः पृथिव्यादिमहाभूतानाँ समवायँ शरीरम् । यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं तदापो यदुष्णं तत्तेजो यत्सञ्चरति स वायुर्यत्सुषिरं तदाकाशम् । श्रोत्राऽऽदीनि ज्ञानेन्द्रियाणि । श्रोत्रमाकाशे वायौ त्वगग्नौ चक्षुरप्सु जिह्वा पृथिव्यां घ्राणमिति । एवमिन्द्रियाणां यथाक्रमेण शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चैते विषयाः पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः । वाक्पाणिपादपायूपस्थाऽऽख्यानि कर्मेन्द्रियाणि । तेषां क्रमेण वचनाऽऽदानगमनविसर्गाऽऽनन्दाश्चैते विषयाःपृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तःकरणचतुष्टयम् । तेषां क्रमेण सङ्कल्पविकल्पाऽध्यवसायाऽभिमानाऽवधारणास्वरूपाश्चैते विषयाः । मनःस्थानं गलाऽन्तं बुद्धेर्वदनमहङ्कारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति । अस्थिचर्मनाडीरोममाँसाश्चेति पृथि-

व्यंशाः । मूत्रश्लेष्मरक्तशुक्रस्वेदा अबंशाः । क्षुत्तृष्णाऽऽलस्यमोहमैथुनान्यग्नेः । प्रचारणविलेखनस्थूलाऽक्ष्युन्मेषनिमेषाऽऽदि वायोः । कामक्रोधलोभमोहभयान्याकाशस्य । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिवीगुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसाश्चाऽपां गुणाः । शब्दस्पर्शरूपाण्यग्निगुणाः । शब्दस्पर्शाविति वायुगुणौ । शब्द एक आकाशस्य । सात्त्विकराजसतामसलक्षणानि त्रयो गुणाः । अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः । अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं सन्तोष आर्जवम् ॥१॥ अमानित्वमदम्भित्वमास्तिकत्वमहिंस्रता । एते सर्वे गुणा ज्ञेयास्सात्विकस्य विशेषतः ॥२॥ अहं कर्त्ताऽस्म्यहं भोक्ताऽस्म्यहं वक्ताऽभिमानवान् । एते गुणा राजसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवित्तमैः ॥ ३ ॥ निद्राऽऽलस्यौ मोहरागौ मैथुनं चौर्यमेव च । एते गुणास्तामसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वे सात्त्विको

मध्ये राजसोऽधस्तामस इति । सत्यज्ञानं सात्विकम् । धर्मज्ञानं राजसम् । तिमिराऽन्धं तामसमिति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयमिति चतुर्विधा अवस्थाः । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाऽन्तःकरणचतुष्टयं चतुर्दशकरणयुक्तं जाग्रत् । अन्तःकरणचतुष्टयैरेव संयुक्तस्स्वप्नः । चित्तैककरणा सुषुप्तिः । केवलजीवयुक्तमेव तुरीयमिति । उन्मीलितनिमीलितमध्यस्थजीवपरमाऽऽत्मनोर्मध्ये जीवाऽऽत्मा क्षेत्रज्ञ इति विज्ञायते । बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राऽणपञ्चकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिस्सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥५॥ मनो बुद्धिरहङ्कारः खाऽनिलाऽग्निजलानि भूः । एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराष्षोडशाऽपरे ॥६॥ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चैव तु पञ्चमम् । पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् चैव दशमी मता ॥७॥ शब्दस्स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च । त्रयोविंशतिरेतानि तत्त्वानि प्रकृतानि तु ॥८॥ चतुर्विंशति-

रव्यक्तं प्रधानं पुरुषः परः ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ तत्सत् ॥ इति शारीरकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ योगशिखोपनिषत् ॥ ॐ योगज्ञाने यत्पदाऽऽप्तिसाधनत्वेन विश्रुते । तत्रैपदं ब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमवशिष्यते ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ सर्वे जीवास्सुखैर्दुःखैर्मायाजालेन वेष्टिताः । तेषां मुक्तिः कथं देव कृपया वद शङ्कर ॥ १ ॥ सर्वसिद्धिकरं मार्गं मायाजालनिकृन्तनम् । जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनँ सुखदं वद ॥ २ ॥ इति हिरण्यगर्भः पप्रच्छ स होवाच महेश्वरः । नानामार्गैस्तु दुष्प्राऽऽपं कैवल्यं परमं पदम् ॥ ३ ॥ सिद्धिमार्गेण लभते नाऽन्यथा पद्मसम्भव । पतिताश्शास्त्रजालेषु प्रज्ञाया ते न मोहिताः ॥ ४ ॥ स्वाऽऽत्मप्रकाशरूपं तत्किं शास्त्रेण प्रकाश्यते । निष्कलं

निर्मलँ शान्तं सर्वाऽतीतं निरामयम् ॥ ५ ॥ तदेव जीवरूपेण पुण्यपापफलैर्वृतम् । परमाऽऽत्मपदं नित्यं तत्कथं जीवतां गतम् ॥ ६ ॥ तत्त्वाऽतीतं महादेव प्रसादात्कथयेश्वर । सर्वभावपदाऽतीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥ ७ ॥ वायुवत्स्फुरितँ स्वस्मिंस्तत्राऽहङ्कृतिरुत्थिता । पञ्चाऽऽत्मकमभूत्पिण्डं धातुबद्धं गुणाऽऽत्मकम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखैस्समायुक्तं जीवभावनया कुरु । तेन जीवाऽभिधा प्रोक्ता विशुद्धे परमाऽऽत्मनि ॥९॥ कामक्रोधभयं चाऽपि मोहलोभमथो (दा) रजः । जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्तन्द्रा क्षुधा तृषा ॥ १० ॥ तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष एव च । एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तस्सजीवश्शिव उच्यते ॥ ११ ॥ तस्माद्दोषविनाशाऽर्थमुपायं कथयामि ते । ज्ञानं केचिद्वदन्त्यत्र केवलं तन्न सिद्धये ॥ १२ ॥ योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवतीह भोः ।

योगोऽपि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि ॥१३॥ तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढ-
मभ्यसेत् । ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽदौ ज्ञेयं ज्ञानैकसाधनम् ॥ १४ ॥ अज्ञानं कीदृशं चेति
प्रविचार्यं मुमुक्षुणा । ज्ञातं येन निजँ रूपं कैवल्यं परमं पदम् ॥ १५ ॥ असौ दोषै-
र्विनिर्मुक्तः कामक्रोधभयाऽऽदिभिः । सर्वदोषैर्वृतो जीवः कथं ज्ञानेन मुच्यते ॥ १६ ॥
स्वाऽऽत्मरूपं यथा ज्ञानं पूर्णं तद्व्यापकं तथा । कामक्रोधाऽऽदिदोषाणाँ स्वरूपान्ना-
ऽऽस्ति भिन्नता ॥ १७ ॥ पश्चात्तस्य विधिः किन्नु निषेधोऽपि कथं भवेत् । विवेकी
सर्वदा मुक्तस्सँसारभ्रमवर्जितः ॥ १८ ॥ परिपूर्णस्वरूपं तत्सत्यं कमलसम्भव । सकलं
निष्कलं चैव पूर्णत्वाच्च तदेव हि ॥ १९ ॥ कलिना स्फूर्तिरूपेण सँसारभ्रमतां गतम् ।
निष्कलं निर्मलं साक्षात्सकलं गगनोपमम् ॥ २० ॥ उत्पत्तिस्थितिसँहारस्फूर्तिज्ञानवि-

612

वर्जितम् । एतद्रूपँ समायातस्स कथं मोहसागरे ॥ २१ ॥ निमज्जति महाबाहो त्यक्त्वा विद्यां पुनःपुनः । सुखदुःखाऽऽदिमोहेषु यथा सँसारिणाँ स्थितिः ॥ २२ ॥ तथा ज्ञानी यदा (था) तिष्ठेद्वासनावासितस्तदा । तयोर्नाऽस्ति विशेषोऽत्र समा सँसारभावना ॥२३॥ ज्ञानं चेदीदृशं ज्ञातमज्ञानं कीदृशं पुनः । ज्ञाननिष्ठो विरक्तोपि धर्मज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ २४ ॥ विना देहेऽपि योगेन न मोक्षं लभते विधे । अपक्वाः परिपक्वाश्च देहिनो द्विविधास्स्मृताः ॥ २५ ॥ अपक्वा योगहीनास्तु पक्वा योगेन देहिनः । सर्वो योगाऽग्निना देहो ह्यजडश्शोकवर्जितः ॥ २६ ॥ जडस्तु पार्थिवो ज्ञेयो ह्यपक्वो दुःखदो भवेत् । ध्यानस्थोऽसौ तथाऽप्येवमिन्द्रियैर्विवशो भवेत् ॥ २७ ॥ तानि गाढं नियम्याऽपि तथाऽप्यन्यैः प्रबाध्यते । शीतोष्णसुखदुःखाऽऽद्यैर्व्याधिभिर्मानसैस्तथा ॥ २८ ॥

अन्यैर्नानाविधैर्जीवैश्शस्त्राऽग्निजलमारुतैः । शरीरं पीड्यते तैस्तैश्चित्तँ सङ्क्षुभ्यते ततः ॥ २९ ॥ तथा प्राऽणविपत्तौ तु क्षोभमायाति मारुतः । ततो दुःखशतैर्व्याप्तं चित्तं क्षुब्धं भवेन्नृणाम् ॥ ३० ॥ देहाऽवसानसमये चित्ते यद्यद्विभावयेत् । तत्तदेव भवेज्जीव इत्येवं जन्मकारणम् ॥ ३१ ॥ देहाऽन्ते (न्तं) किं भवेज्जन्म तन्न जानन्ति मानवाः । तस्माज्ज्ञानं च वैराग्यं जीवस्य केवलँ श्रमः ॥ ३२ ॥ पिपीलिका यथा लग्ना देहे ध्यानाद्विमुच्यते । असौ किं वृश्चिकैर्दष्टो देहाऽन्ते वा कथँ सुखी ॥ ३३ ॥ तस्मान्मूढा न जानन्ति मिथ्यातर्केण वेष्टिताः । अहङ्कृतिर्यदा यस्य नष्टा भवति तस्य वै ॥ ३४ ॥ देहस्त्वपि भवेन्नष्टो व्याधय (भि) श्चाऽस्य किं पुनः । जलाऽग्निशस्त्रखाताऽऽदिबाधा कस्य भविष्यति ॥ ३५ ॥ यदा यदा परिक्षीणा पुष्टा चाऽहङ्कृतिर्भवेत् ।

612

तमनेनाऽस्य नश्यन्ति प्रवर्तन्ते रुगादयः ॥ ३६ ॥ कारणेन विना कार्यं न कदा च न विद्यते । अहङ्कारं विना तद्वद्देहे दुःखं कथं भवेत् ॥ ३७ ॥ शरीरेण जितास्सर्वे शरीरं योगिभिर्जितम् । तत्कथं कुरुते तेषाँ सुखदुःखाऽऽदिकं फलम् ॥ ३८ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः कामक्रोधाऽऽदिकं जितम् । तेनैव विजितँ सर्वं नाऽसौ केनाऽपि बाध्यते ॥३९॥ महाभूतानि तत्त्वानि सँहृतानि क्रमेण च । सप्तधातुमयो देहो दग्धो योगाऽग्निना शनैः ॥४०॥ देवैरपि न लक्ष्येत योगिदेहो महाबलः । भेदबन्धविनिर्मुक्तो नानाशक्ति-धरः परः ॥ ४१ ॥ यथाऽऽकाशस्तथा देह आकाशादपि निर्मलः । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरो दृश्य स्थूलात्स्थूलो जडाज्जडः ॥४२॥ इच्छारूपो हि योगीन्द्रस्स्वतन्त्रस्त्वजराऽमरः । क्रीडते त्रिषु लोकेषु लीलया यत्र कुत्र चित् ॥ ४३ ॥ अचिन्त्यशक्तिमान्योगी नानारूपाणि

धारयेत् । सँहरेच्च पुनस्तानि स्वेच्छया विजितेन्द्रियः ॥ ४४ ॥ नाऽसौ मरणमा-ऽऽप्नोति पुनर्योगबलेन तु । हठेन मृत एवाऽसौ मृतस्य मरणं कुतः ॥४५॥ मरणं यत्र सर्वेषां तत्राऽसौ परिजीवति । यत्र जीवन्ति (ति) मूढा (ढ) स्तु तत्राऽसौ मृत एव वै ॥ ४६ ॥ कर्तव्यं नैव तस्याऽस्ति कृतेनाऽसौ न लिप्यते । जीवन्मुक्तस्सदा स्वच्छस्सर्वदोषविवर्जितः ॥ ४७ ॥ विरक्ता ज्ञानिनश्चाऽन्ये देहेन विजितास्सदा । ते कथं योगिभिस्तुल्या माँसपिण्डाः कुदेहिनः ॥ ४८ ॥ देहाऽन्ते ज्ञानिभिः पुण्या-त्पापाच्च फलमाप्यते । ईदृशं तु भवेत्तत्तद्भुक्त्वा ज्ञानी पुनर्भवेत् ॥ ४९ ॥ पश्चात्पु-ण्येन लभते सिद्धेन सह सङ्गतिम् । ततस्सिद्धस्य कृपया योगी भवति नाऽन्यथा ॥ ५० ॥ ततो नश्यति सँसारो नाऽन्यथा शिवभाषितम् । योगेन रहितं ज्ञानं न

मोक्षाय भवेद्विधे ॥ ५१ ॥ ज्ञानेनैव विना योगो न सिध्यति कदा च न । जन्मा-ऽन्तरैश्च बहुभिर्योगो ज्ञानेन लभ्यते ॥ ५२ ॥ ज्ञानं तु जन्मनैकेन योगादेव प्रजा-यते । तस्माद्योगात्परतरो नाऽस्ति मार्गस्तु मोक्षदः ॥ ५३ ॥ प्रविचार्य चिरं ज्ञानं मुक्तोऽहमिति मन्यते । किमसौ मननादेव मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥ ५४ ॥ पश्चा-ज्जन्माऽन्तरशतैर्योगादेव विमुच्यते । न तथा भवतो योगाज्जन्ममृत्यू पुनःपुनः ॥५५॥ प्राऽणाऽपानसमायोगाच्चन्द्रसूर्यैकता भवेत् । सप्तधातुमयं देहमग्निना रञ्जयेद्ध्रुवम् ॥ ५६ ॥ व्याधयस्तस्य नश्यन्ति च्छेदखाताऽऽदिकास्तथा । तदसौ परमाऽऽकाशरूपो देह्यवतिष्ठति ॥५७॥ किं पुनर्बहुनोक्तेन मरणं नाऽस्ति तस्य वै । देहीव दृश्यते लोके दग्धकर्पूरवत्स्वयम् ॥ ५८ ॥ चित्तं प्राऽणेन सम्बद्धं सर्वजीवेषु सँस्थितम् । रज्ज्वा

यद्वत्सुसम्बद्धः पक्षी तद्वदिदं मनः ॥ ५९ ॥ नानाविधैर्विचारैस्तु न बाध्यं जायते मनः । तस्मात्तस्य जयोपायः प्राऽण एव हि नाऽन्यथा ॥ ६० ॥ तर्कैर्जल्पैश्शास्त्रजालैर्युक्तिभिर्मन्त्रभेषजैः । न वशो जायते प्राऽणस्सिद्धो (ध्यु) पायं विना विधे ॥ ६१॥ उपायं तमविज्ञाय योगमार्गे प्रवर्तते । खण्डज्ञानेन सहसा जायते क्लेशवत्तरः॥ ६२ ॥ यो जित्वा पवनं मोहाद्योगमिच्छति योगिनाम् । सोऽपक्वं कुम्भमारुह्य सागरं तर्त्तुमिच्छति ॥ ६३ ॥ यस्य प्राऽणो विलीनोऽन्तस्साधके जीविते सति । पिण्डो न पतितस्तस्य चित्तं दोषैः प्रबाधते ॥ ६४ ॥ शुद्धे चेतसि तस्यैव स्वाऽऽत्मज्ञानं प्रकाशते । तस्माज्ज्ञानं भवेद्योगाज्जन्मनैकेन पद्मज ॥ ६५ ॥ तस्माद्योगं तमेवाऽऽदौ साधको नित्यमभ्यसेत् । मुमुक्षुभिः प्राऽणजयः कर्तव्यो मोक्षहेतवे ॥ ६६ ॥ योगात्परतरं पुण्यं

614

योगात्परतरँ शिवम् । योगात्परतरँ सूक्ष्मं योगात्परतरं न हि ॥ ६७ ॥ योऽपानप्राऽण-योरैक्यं स्वरजोरेतसोस्तथा । सूर्याचन्द्रमसोर्योगो जीवाऽऽत्मपरमाऽऽत्मनोः ॥ ६८ ॥ एवं तु द्वन्द्वजालस्य संयोगो योग उच्यते । अथ योगशिखां वक्ष्ये सर्वज्ञानेषु चोत्त-माम् ॥ ६९ ॥ यदाऽनुध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोऽथ (न) जायते । आसनं पद्मकं बद्ध्वा यच्चाऽन्यदपि रोचते ॥ ७० ॥ नासाऽग्रे दृष्टिमारोप्य हस्तपादौ च संयतौ । मन-स्सर्वत्र सङ्गृह्य ॐङ्कारं तत्र चिन्तयेत् ॥ ७१ ॥ ध्यायते सततं प्राऽऽज्ञो हृत्कृत्वा पर-मेश्वरम् । एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चदैवते ॥ ७२ ॥ ईदृशे तु शरीरे वा मति-मान्नोपलक्षयेत् । आदित्यमण्डलाऽऽकारँ रश्मिज्वालासमाकुलम् ॥७३॥ तस्य मध्यगतं वन्हिं प्रज्वले (ज्वालये) द्दीपवर्तिवत् । दीपशिखा तु या मात्रा सा मात्रा परमेश्वरे

॥ ७४ ॥ भिन्दन्ति योगिनस्सूर्यं योगाऽभ्यासेन वै पुनः । द्वितीयँ सुषुम्नाद्वारं परि (र) शुभ्रँ समर्पितम् ॥ ७५ ॥ कपालसम्पुटं पीत्वा ततः पश्यति तत्पदम् । अथ न ध्यायते जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः ॥ ७६ ॥ यदि त्रिकालमागच्छेत्स गच्छेत्पुण्यसम्पदम् । पुण्यमेतत्समासाद्य सङ्क्षिप्य कथितं मया ॥ ७७ ॥ लब्धयोगोऽथ बुध्येत प्रसन्नं परमेश्वरम् । जन्माऽन्तरसहस्रेषु यदा क्षीणं तु किल्बिषम् ॥ ७८ ॥ तदा पश्यति योगेन संसारोच्छेदनं महत् । अधुना सम्प्रवक्ष्यामि योगाऽभ्यासस्य लक्षणम् ॥ ७९ ॥ मरुज्जयो यस्य सिद्धस्सेवयेत्तं गुरुँ सदा । गुरुवक्त्रप्रसादेन कुर्यात्प्राऽणजयं बुधः ॥ ८० ॥ वितस्तिप्रमितं दैर्घ्यं चतुरङ्गुलविस्तृतम् । मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टनाऽम्बरलक्षणम् ॥ ८१ ॥ निरुध्य मारुतं गाढं शक्तिचालनयुक्तितः । अष्टधा कुण्डली भूतामृज्वीं

615

कुर्यात्तु कुण्डलीम् ॥ ८२ ॥ पायोराकुञ्चनं कुर्यात्कुण्डलीं चालयेत्तदा । मृत्युवक्त्रगतस्याऽपि तस्य मृत्युभयं कुतः ॥ ८३ ॥ एतदेव परं गुह्यं कथितं तु मया तव । वज्राऽऽसनगतो नित्यमूर्ध्वाऽऽकुञ्चनमभ्यसेत् ॥ ८४ ॥ वायुना ज्वालितो वन्हिः कुण्डलीमनिशं दहेत् । सन्तप्ता साऽग्निना जीवशक्तिस्त्रैलोक्यमोहिनी ॥ ८५ ॥ प्रविशेच्चन्द्रतु(ख)ण्डे तु सुषुम्नावदनाऽन्तरे । वायुना वन्हिना साऽर्थं ब्रह्मग्रन्थिं भिनत्ति सा ॥ ८६ ॥ विष्णुग्रन्थिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थौ च तिष्ठति । ततस्तु कुम्भकैर्गाढं पूरयित्वा पुनःपुनः ॥ ८७ ॥ अथाऽभ्यसेत्सूर्यभेदमुज्जायीं चाऽपि शीतलीम् । भस्त्रां च सहितो नाम स्याच्चतुष्टयकुम्भकः ॥ ८८ ॥ बन्धत्रयेण संयुक्तः केवलप्राऽऽप्तिकारकः। अथाऽस्य लक्षणँ सम्यक्कथयामि समासतः ॥ ८९ ॥ एकाकिना समुपगम्य विविक्त-

देशं प्राऽगाऽऽदिरूपममृतं परमाऽर्थतत्त्वम्। लब्धाशिना धृतिमता परिभावितव्यँ सँसार-रोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ ९० ॥ सूर्यनाड्या समाकृष्य वायुमभ्यासयोगिना। विधिवत्कुम्भकं कृत्वा रेचयेच्छीतरश्मिना ॥ ९१ ॥ उदरे बहुरोगघ्नं क्रिमिदोषं निहन्ति च। मुहुर्मुहुरिदं कार्यं सूर्यभेदमुदाहृतम् ॥ ९२ ॥ नाडीभ्यां वायुमाकृष्य कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्। धारयेदुदरे पश्चाद्रेचयेदिडया सुधीः ॥ ९३ ॥ कण्ठे कफाऽऽदिदोषघ्नं शरीराऽग्निविवर्धनम्। नाडीजलाऽपहं धातुगतदोषविनाशनम् ॥ ९४ ॥ गच्छतस्तिष्ठतः कार्यमुज्जाय्याऽऽख्यन्तु कुम्भकम्। मुखेन वायुँ सङ्गृह्य घ्राणरन्ध्रेण रेचयेत् ॥ ९५ ॥ शीतलीकरणं चेदं हन्ति पित्तं क्षुधां तृषम्। स्तनयोरथ भस्त्रेव लोहकारस्य वेगतः ॥ ९६ ॥ रेचयेत्पूरयेद्वायुमाश्रमं देहगं धिया। यथा श्रमो भवेद्देहे

616

तथा सूर्येण पूरयेत् ॥ ९७ ॥ कण्ठसङ्कोचनं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । वातपित्त-श्लेष्महरँ शरीराऽग्निविवर्धनम् ॥ ९८ ॥ कुण्डलीबोधकं वक्रदोषघ्नँ शुभदँ सुखम् । ब्रह्मनाडीमुखाऽन्तःस्थकफाऽऽद्यर्गलनाशनम् ॥ ९९ ॥ सम्यग्बन्धसमुद्भूतं ग्रन्थित्रय-विभेदकम् । विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्राऽऽख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥ १०० ॥ बन्धत्रयमथे-दानीं प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥ १०१ ॥ नित्यं कृतेन तेनाऽसौ वायोर्जयमवाऽऽप्नु-यात् ॥ १०२ ॥ चतुर्णामपि भेदानां कुम्भके समुपस्थिते । बन्धत्रयमिदं कार्यं वक्ष्य-माणं मया हि तत् ॥ १०३ ॥ प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोड्डीयनाऽभिधः । जाल-न्धरस्तृतीयस्तु लक्षणं कथयाम्यहम् ॥ १०४ ॥ गुदं पार्ष्ण्या तु सम्पीड्य पायुमा-कुञ्चयेद्बलात् । वारंवारं यथा चोर्ध्वँ समायाति समीरणः ॥ १०५ ॥ प्राऽणाऽपानौ

नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् । गत्वा योगस्य सँसिद्धिं यच्छतो नाऽत्र सँशयः ॥ १०६ ॥ कुम्भकाऽन्ते रेचकाऽऽदौ कर्तव्यस्तूड्डियानकः । बन्धो येन सुषुम्नायां प्राऽण स्तूड्डीयते यतः ॥ १०७ ॥ तस्मादुड्डीयनाऽऽख्योऽयं योगिभिस्समुदाहृतः । उड्डियानं तु सहजं गुरुणा कथितँ सदा ॥ १०८ ॥ अभ्यसेत्तदतन्द्रस्तु वृद्धोऽपि तरुणो भवेत् । नाभेरूर्ध्वमधश्चाऽपि त्रा(ता)णं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥१०९॥ षाण्मासमभ्यसेन्मृत्युं जयत्येव न सँशयः । पूरकाऽन्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराऽभिधः ॥ ११० ॥ कण्ठसङ्कोच-रूपोऽसौ वायुमार्गनिरोधकः । कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद्दृढमिच्छया ॥ १११ ॥ बन्धो जालन्धराऽऽख्योऽयममृताऽऽप्यायकारकः । अधस्तात्कुञ्चनेनाऽऽशु कण्ठसङ्कोचने कृते ॥ ११२ ॥ मध्ये पश्चिमतानेन स्यात्प्राऽणो ब्रह्मनाडिगः । वज्राऽऽसनस्थितो योगी

617

चालयित्वा तु कुण्डलीम् ॥ ११३ ॥ कुर्यादनन्तरं भस्त्रीं कुण्डलीमाशु बोधयेत् । भिद्यन्ते ग्रन्थयो वँशे (श) तप्तलोहशलाकया ॥ ११४ ॥ तथैव पृष्ठवँश (शे) स्स्याद् ग्रन्थिभेदस्तु वायुना । पिपीलिकायां लग्नायां कण्डूस्तत्र प्रवर्तते ॥ ११५ ॥ सुषुम्नायां तथाऽभ्यासात्सततं वायुना भवेत् । रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा ततो याति शिवाऽऽत्मकम् ॥ ११६ ॥ चन्द्रसूर्यौ समौ कृत्वा तयोर्योगः प्रवर्तते । गुणत्रयमतीतँ स्याद् ग्रन्थित्रयविभेदनात् ॥ ११७ ॥ शिवशक्तिसमायोगे जायते परमा स्थितिः । यथा करी करेणैव पानीयं प्रपिबेत्सदा ॥ ११८ ॥ सुषुम्नावज्रनालेन पवमानं ग्रसेत्तथा । वज्रदण्डसमुद्भूता मणयश्चैकविँशतिः ॥ ११९ ॥ सुषुम्नायाँ स्थितास्सर्वे सूत्रे मणिगणा इव । मोक्षमार्गे प्रतिष्ठानात्सुषुम्ना विश्वरूपिणी ॥ १२० ॥ यथैव निश्चितः

कालश्चन्द्रसूर्यनिबन्धनात् । आपूर्य कुम्भितो वायुर्बहिर्नो याति साधके ॥ १२१ ॥ पुनःपुनस्तद्वदेव पश्चिमद्वारलक्षणम् । पूरितस्तु स तद्द्वारैरीषत्कुम्भकतां गतः ॥१२२॥ प्रविशेत्सर्वगात्रेषु वायुः पश्चिममार्गतः । रेचितः क्षीणतां याति पूरितः पोषयेत्ततः ॥ १२३ ॥ यत्रैव जातँ सकलेवरं मनस्तत्रैव लीनं कुरुते स योगात् । स एव मुक्तो निरहङ्कृतिस्सुखी मूढा न जानन्ति हि पिण्डपातिनः ॥ १२४ ॥ चित्तं विनष्टं यदि भासितँ स्याच्चत्र प्रतीतो मरुतोऽपि नाशः । न चेद्यदि स्यान्न तु तस्य शास्त्रं नाऽऽत्म-प्रतीतिर्न गुरुर्न मोक्षः ॥ १२५ ॥ जम्बुको (जलूका) रुधिरं यद्वद्बलादाकृष्यति स्वयम् । ब्रह्मनाडी तथा धातून्त्सन्तताऽभ्यासयोगतः ॥ १२६ ॥ अनेनाऽभ्यासयो-गेन नित्यमासनबन्धतः । चित्तं विलीनतामेति बिन्दुर्नो यात्यधस्तथा ॥ १२७ ॥

रेचकं पूरकं मुत्का वायुना स्थीयते स्थिरम् । नाना नादाः प्रवर्तन्ते सँस्रवेच्चन्द्रमण्डलम् ॥ १२८ ॥ नश्यन्ति क्षुत्पिपासाऽऽद्यास्सर्वदोषास्ततस्स(स्त)दा । स्वरूपे सच्चिदानन्दे स्थितिमाप्नोति केवलम् ॥ १२९ ॥ कथितं तु तव प्रीत्या ह्येतदभ्यासलक्षणम् । मन्त्रो लयो हठो राजयोगोऽन्तर्भूमिकाः क्रमात् ॥ १३० ॥ एक एव चतुर्धाऽयं महायोगोऽभिधीयते । हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥ १३१ ॥ हँसहँसेति मन्त्रोऽयँ सर्वैर्जीवैश्च जप्यते । गुरुवाक्यात्सुषुम्नायां विपरीतो भवेज्जपः॥१३२॥ सोऽहँसोऽहमिति प्रोक्तो मन्त्रयोगस्स उच्यते । प्रतीतिर्मन्त्रयोगाच्च जायते पश्चिमे पथि ॥ १३३ ॥ हकारेण तु सूर्यस्स्यात्सकारेणेन्दुरुच्यते । सूर्याचन्द्रमसोरैक्यँ हठ इत्यभिधीयते ॥ १३४ ॥ हठेन ग्रस्यते जाड्यँ सर्वदोषसमुद्भवम् । क्षेत्रज्ञः पर-

माऽऽत्मा च तयोरैक्यं यदा भवेत् ॥ १३५ ॥ तदैक्ये साधिते ब्रह्मञ्चित्तं याति विलीनताम् । पवनस्स्थैर्यमायाति लययोगोदये सति ॥ १३६ ॥ लयात्सम्प्राऽऽप्यते सौख्यँ स्वाऽऽत्माऽऽनन्दं परं पदम् । योनिमध्ये महाक्षेत्रे जपाबन्धूकसन्निभम् ॥ १३७ ॥ रजो वसति जन्तूनां देवितत्त्वँ समा (हि) वृतम् । रजसो रेतसो योगाद्राजयोग इति स्मृतः ॥ १३८ ॥ अणिमाऽऽदिपदं प्राऽऽप्य राजते राजयोगतः । प्राऽणा-ऽपानसमायोगो ज्ञेयं योगचतुष्टयम् ॥ १३९ ॥ सङ्क्षेपात्कथितं ब्रह्मन्नाऽन्यथा शिवभाषितम् । क्रमेण प्राऽऽप्यते(ऽ)प्राऽऽप्यमभ्यासादेव नाऽन्यथा ॥ १४० ॥ एकेनैव शरीरेण योगाऽभ्यासाच्छनैश्शनैः । चिरात्सम्प्राऽऽप्यते मुक्तिर्मर्कटक्रम एव सः ॥ १४१ ॥ योगसिद्धिं विना देहः प्रमादाद्यदि नश्यति । पूर्ववासनया युक्तश्शरीरं चाऽन्यथा-

ऽऽ(दा) मुयात् ॥ १४२ ॥ ततः पुण्यवशात्सिद्धो गुरुणा सह सङ्गतः । पश्चिम-द्वारमार्गेण जायते त्वरितं फलम् ॥ १४३ ॥ पूर्वजन्मकृताऽभ्यासात्सत्त्वरं फलमश्नुते । एतदेव हि विज्ञेयं तत्काकमतमुच्यते ॥ १४४ ॥ नाऽस्ति काकमतादन्यदभ्यासाऽऽख्य-मतः परम् । तेनैव प्राऽऽप्यते मुक्तिर्नाऽन्यथा शिवभाषितम् ॥ १४५ ॥ हठयोगक्रमा-त्काष्ठांसहजीवलयाऽऽदिकम् । नाऽकृतं मोक्षमार्गं स्यात्प्रसिद्धं पश्चिमं विना ॥ १४६ ॥ आदौ रोगाः प्रणश्यन्ति पश्चाज्जाड्यँ शरीरजम् । ततस्समरसो भूत्वा चन्द्रो वर्षत्यनारतम् ॥ १४७ ॥ धातूँश्च सङ्ग्रहेद्वह्निः पवनेन समन्ततः । नाना नादाः प्रवर्तन्ते मार्दवँ स्यात्कलेवरम् ॥१४८॥ जित्वा वृष्ट्यादिकं जाड्यं खेचरस्स भवेन्नरः । सर्वज्ञोऽसौ भवेत्कामरूपः पवनवेगवान् ॥ १४९ ॥ क्रीडते त्रिषु लोकेषु जायन्ते

सिद्धयोऽखिलाः । कर्पूरे लीयमाने किं काठिन्यं तत्र विद्यते ॥ १५० ॥ अहङ्कारक्षये तद्वद्देहे कठिनता कुतः । सर्वकर्ता च योगीन्द्रस्स्वतन्त्रोऽनन्तरूपवान् ॥ १५१ ॥ जीवन्मुक्तो महायोगी जायते नाऽत्र सँशयः । द्विविधास्सिद्धयो लोके कल्पिताऽकल्पितास्तथा ॥ १५२ ॥ रसौषधिक्रियाजालमन्त्राऽभ्यासाऽऽदिसाधनात् । सिध्यन्ति सिद्धयो यास्तु कल्पितास्ताः प्रकीर्तिताः ॥ १५३ ॥ अनित्या अल्पवीर्यास्तास्सिद्धयस्साधनोद्भवाः । साधनेन विनाऽप्येवं जायन्ते स्वत एव हि ॥ १५४ ॥ स्वाऽऽत्मयोगैकनिष्ठेषु स्वात-न्त्र्यादीश्वरप्रियाः । प्रभूतास्सिद्धयो यास्ताः कल्पनारहितास्स्मृताः ॥ १५५ ॥ सिद्धा नित्या महावीर्या इच्छारूपास्स्वयोगजाः । चिरकालात्प्रजायन्ते वासनारहितेषु च ॥ १५६ ॥ तास्तु (सु) गोप्या महायोगा(ः)त्परमाऽऽत्मपदेऽव्यये । विना कार्यँ सदा गुप्तं योग-

सिद्धस्य लक्षणम् ॥ १५७ ॥ यथाऽऽकाशँ समुद्दिश्य गच्छद्भिः पथिकैः पथि । नाना तीर्थानि दृश्यन्ते नानामार्गास्तु सिद्धयः ॥ १५८ ॥ स्वयमेव प्रजायन्ते लाभा-ऽलाभविवर्जिते । योगमार्गे तथैवेदँ (तते चेदं) सिद्धिजालं प्रवर्तते ॥ १५९ ॥ परी-क्षकैस्स्वर्णकारैर्हेम सम्प्रोच्यते यथा । सिद्धिभिर्लक्षयेत्सिद्धं जीवन्मुक्तं तथैव च ॥१६०॥ अलौकिकगुणस्तस्य कदाचिद्दृश्यते ध्रुवम् । सिद्धिभिः परिहीनं तु नरं बद्धं तु लक्षयेत् ॥ १६१ ॥ अजराऽमरपिण्डो यो जीवन्मुक्तस्स एव हि । पशुकुक्कुटकीटाऽऽद्या मृतिँ सम्प्राऽऽप्नुवन्ति वै ॥ १६२ ॥ तेषां किं पिण्डपातेन मुक्तिर्भवति पद्मज । न बहिः प्राऽण आयाति पिण्डस्य पतनं कुतः ॥ १६३ ॥ पिण्डपातेन या मुक्तिस्सा मुक्तिर्न तु हन्यते । देहे ब्रह्मत्वमायाते जलानाँ सैन्धवं यथा ॥ १६४ ॥ अनन्यतां यदा याति

तदा मुक्तस्स उच्यते । विमतानि शरीराणि इन्द्रियाणि तथैव च ॥ १६५ ॥ ब्रह्म दे-
हत्वमापन्नं वारि बुद्बुदतामिव । दशद्वारपुरं देहं दशनाडिमहापथम् ॥ १६६ ॥ दश-
भिर्वायुभिर्व्याप्तं दशेन्द्रियपरिच्छदम् । षडाधाराऽपवरकं षडन्वयमहावनम् ॥ १६७ ॥
चतुष्पीठसमाकीर्णं चतुराम्नायदीपकम् । बिन्दुनादमहालिङ्गँ शिवशक्तिनिकेतनम्
॥ १६८ ॥ देहँ शिवाऽऽलयँ प्रोक्तँ सिद्धिदँ सर्वदेहिनाम् । गुदमेढ्राऽन्तरालस्थं मूला-
ऽऽधारं त्रिकोणकम् ॥ १६९ ॥ शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं तद्धि प्रचक्षते । यत्र
कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १७० ॥ यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वन्हिः
प्रवर्तते । यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्तते ॥ १७१ ॥ यस्मादुत्पद्यते हँसो
यस्मादुत्पद्यते मनः । तदेतत्कामरूपाऽऽख्यं पीठं कामफलप्रदम् ॥ १७२ ॥ स्वाऽधि-

ष्ठानाऽऽह्वयं चक्रं लिङ्गमूले षडश्रके । नाभिदेशे स्थितं चक्रं दशाऽरं मणिपूरकम् ॥ १७३ ॥ द्वादशाऽरं महाचक्रँ हृदये चाऽप्यनाहतम् । तदेतत्पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमलसम्भव ॥ १७४ ॥ कण्ठकूपे(टे) विशुद्ध्याख्यं यच्चक्रँ षोडशाऽश्रकम् । पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र सुरेश्वर ॥ १७५ ॥ आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् । उड्यानाऽऽख्यं महापीठमुपरिष्टात्प्रतिष्ठितम् ॥ १७६ ॥ चतुरश्रं धरण्यादौ ब्रह्मा तत्राऽधिदेवता । अर्धचन्द्राऽऽकृति जलं विष्णुस्तस्याऽधिदेवता ॥ १७७ ॥ त्रिकोणमण्डलं वन्हीं रुद्रस्तस्याऽधिदेवता । वायोर्बिम्भ्वं तु षट्कोणमीश्वरोऽस्याऽधिदेवता ॥१७८॥ आकाशमण्डलं वृत्तं देवताऽस्य सदाशिवः । नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः ॥१७९॥ इति प्रथमोऽध्यायः॥ पुनर्योगस्य माहात्म्यँ श्रोतुमिच्छामि शङ्कर। यस्य

विज्ञानमात्रेण खेचरीसमतां व्रजेत् ॥ १ ॥ शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि गोपनीयं प्रयत्नतः । द्वादशाऽब्दन्तु शुश्रूषां यः कुर्यादप्रमादतः ॥२॥ तस्मै वक्ता (वाच्यं) यथातथ्यं दान्ताय ब्रह्मचारिणे । पाण्डित्यादर्थलोभाद्वा प्रमादाद्वा प्रयच्छति ॥ ३ ॥ तेनाऽधीतँ श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् । मूलमन्त्रं विजानाति यो विद्वान् गुरुदर्शितम् ॥ ४ ॥ शिवशक्तिमयं मन्त्रं मूलाऽऽधारात्समुत्थितम् । तस्य मन्त्रस्य वै ब्रह्मञ् च्छ्रोता वक्ता च दुर्लभः ॥५॥ एतत्पीठमिति प्रोक्तं नादलिङ्गं म (चि) दात्मकम् । तस्य विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेज्जनः ॥ ६ ॥ अणिमाऽऽदिकमैश्वर्यमचिरादेव जायते । मननात्प्राऽणनाच्चैव मद्रू-पस्याऽवबोधनात् ॥ ७ ॥ मन्त्रमित्युच्यते ब्रह्मन् मदधिष्ठानतोऽपि वा । मूलत्वात्सर्व-मन्त्राणां मूलाऽऽधारसमुद्भवात् ॥ ८ ॥ मूलस्वरूपलिङ्गत्वान्मूलमन्त्र इति स्मृतः ।

सूक्ष्मत्वात्कारणत्वाच्च लयनाद्गमनादपि ॥ ९ ॥ लक्षणात्परमेशस्य लिङ्गमित्यभिधीयते । सन्निधानात्समस्तेषु जन्तुष्वपि च सन्ततम् ॥ १० ॥ सूचकत्वाच्च रूपस्य सूत्रमित्यभिधीयते । महामाया महालक्ष्मीर्महादेवी सरस्वती ॥ ११ ॥ आधारशक्तिरव्यक्ता यया विश्वं प्रवर्तते । सूक्ष्माऽऽभा बिन्दुरूपेण पीठरूपेण वर्तते ॥ १२ ॥ बिन्दुपीठं विनिर्भिद्य नादलिङ्गमुपस्थितम् । प्राऽणेनोच्चार्यते ब्रह्मन् षण्मुखी (खे) करणेन (षु) च ॥ १३ ॥ गुरूपदेशमार्गेण सहसैव प्रकाशते । स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो वपुः ॥ १४ ॥ पञ्चब्रह्ममयँ रूपँ स्थूलं वैराजमुच्यते । हिरण्यगर्भं सूक्ष्मं तु नादं बीजत्रयाऽऽत्मकम् ॥ १५ ॥ परं ब्रह्म परँ सत्यँ सच्चिदानन्दलक्षणम् । अप्रमेयमनिर्देश्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १६ ॥ शुद्धँ सूक्ष्मं निराकारं निर्विकारं निरञ्जनम् । अनन्तमपरिच्छेद्यमनूपम-

मनामयम् ॥ १७ ॥ आत्ममन्त्रसदाऽभ्यासात्परतत्त्वं प्रकाशते । तदभिव्यक्तिचिह्नानि सिद्धिद्वाराणि मे शृणु ॥ १८ ॥ दीपज्वालेन्दुखद्योतविद्युन्नक्षत्रभास्वराः । दृश्यन्ते सूक्ष्मरूपेण सदा युक्तस्य योगिनः ॥ १९ ॥ अणिमाऽऽदिकमैश्वर्यमचिरात्तस्य जायते । नाऽस्ति नादात्परो मन्त्रो न देवस्स्वाऽऽत्मनः परः ॥ २० ॥ नाऽनुसन्धेः परा पूजा न हि तृप्तेः परँ सुखम् । गोपनीयं प्रयत्नेन सर्वदा सिद्धिमिच्छता ॥ २१ ॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय कृतकृत्यस्सुखी भवेत् । यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ २२ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः । इति ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ यन्नमस्यं चिदाख्यातं यत्सिद्धीनां च कारणम् । येन विज्ञानमात्रेण जन्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १ ॥ अक्षरं परमो नादश्शब्दब्रह्मेति कथ्यते । मूलाऽऽधारगता शक्तिस्स्वा(ऽऽ)धारा बिन्दुरू-

पिणी ॥ २ ॥ तस्यामुत्पद्यते नादस्सूक्ष्मबीजादिवाऽङ्कुरः । तां पश्यन्तीं विदुर्विश्वं यया पश्यन्ति योगिनः ॥ ३ ॥ हृदये व्यज्यते घोषो गर्जत्पर्जन्यसन्निभः । तत्र स्थिता सुरेशान मध्यमेत्यभिधीयते ॥ ४ ॥ प्राऽणेन च स्वराऽऽख्येन प्रथिता वैखरी पुनः । शाखापल्लवरूपेण ताल्वादिस्थानघट्टनात् ॥ ५ ॥ अकाराऽऽदिक्षकाराऽन्तान्यक्षराणि समीरयेत् । अक्षरेभ्यः पदानि स्युः पदेभ्यो वाक्यसम्भवः ॥ ६ ॥ सर्वे वाक्याऽऽत्मका मन्त्रा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः । पुराणानि च काव्यानि भाषाश्च विविधा अपि ॥७॥ सप्त स्वराश्च गाथाश्च सर्वे नादसमुद्भवाः । एषा सरस्वती देवी सर्वभूतगुहाऽऽश्रया ॥ ८ ॥ वायुना वह्नियुक्तेन प्रेर्यमाणा शनैश्शनैः । तद्विवर्ण (र्तं) पदैर्वाक्यैरित्येवं वर्तते सदा ॥ ९ ॥ य इमां वैखरीँ शक्तिं योगी स्वाऽऽत्मनि पश्यति । स वाक्सिद्धिमवा-

ऽऽप्नोति सरस्वत्याः प्रसादतः ॥ १० ॥ वेदशास्त्रपुराणानाँ स्वयं कर्ता भविष्यति। यत्र बिन्दुश्च नादश्च सोमसूर्याऽग्निवायवः ॥ ११ ॥ इन्द्रियाणि च सर्वाणि लयं गच्छन्ति सुव्रत । वायवो यत्र लीयन्ते मनो यत्र विलीयते ॥ १२ ॥ यं लब्ध्वा चाऽपरं लाभं मन्यते नाऽधिकं ततः । यस्मिँस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ १३ ॥ यत्रो-परमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ १४ ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । एतत्क्षराऽक्षराऽतीतमनक्षरमिती-र्यते ॥ १५ ॥ क्षरस्सर्वाणि भूतानि सूत्राऽऽत्माऽक्षर उच्यते ॥ अक्षरं परमं ब्रह्म निर्वि-शेषं निरञ्जनम् ॥ १६ ॥ अलक्षणमलक्ष्यं तदप्रतर्क्यमनूपमम् । अपारपारमच्छेद्यमचि-न्त्यमतिनिर्मलम् ॥ १७ ॥ आधाराँ सर्वभूतानामनाधारमनामयम् । अप्रमाणमनि-

624

देश्यमप्रमेयमतीन्द्रियम् ॥ १८ ॥ अस्थूलमनणुन्हस्वमदीर्घमजमव्ययम् । अशब्दस्पर्श-रूपं तदचक्षुश्श्रोत्रनामकम् ॥ १९ ॥ सर्वज्ञँ सर्वगँ शान्तँ सर्वेषां हृदये स्थितम् । सुसंवेद्यं गुरुमतात्सुदुर्बोधमचेतसाम् ॥ २० ॥ निष्कलं निर्गुणँ शान्तं निर्विकारं निरा-श्रयम् । निर्लेपकं निरापायं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ २१ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योति-स्तमःपारे प्रतिष्ठितम् । भावाऽभावविनिर्मुक्तं भावनामात्रगोचरम् ॥ २२ ॥ भक्तिगम्यं परं तत्त्वमन्तर्लीनेन चेतसा । भावनामात्रमेवाऽत्र कारणं पद्मसम्भव ॥२३॥ यथा देहा-ऽन्तरप्राऽऽप्तेः कारणं भावना नृणाम् । विषयं ध्यायतः पुँसो विषये रमते मनः ॥२४॥ मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येवाऽत्र विलीयते । सर्वज्ञत्वँ परेशत्वं सर्वसम्पूर्णशक्तिता ॥२५॥ अनन्तशक्तिमत्त्वं च मदनुस्मरणाद्भवेत् । इति ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ चैतन्यस्यै-

करूपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिं चित् । जीवत्वं च तथा ज्ञेयँ रज्वाँ सर्पग्रहो यथा ॥ १॥
रज्वज्ञानात्क्षणेनैव यद्वद्रज्जुर्हिं सर्पिणी । भाति तद्वच्चितिस्साक्षाद्विश्वाकारेण केवला
॥ २ ॥ उपाऽऽदानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवाऽस्ति न
चेतरत् ॥ ३ ॥ व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् । इति ज्ञाते परे तत्त्वे
भेदस्याऽवसरः कुतः ॥ ४ ॥ ब्रह्मणस्सर्वभूतानि जायन्ते परमाऽऽत्मनः । तस्मादेतानि
ब्रह्मैव भवन्तीति विचिन्तय ॥ ५ ॥ ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि विविधानि च । कर्मा-
ण्यपि समग्राणि बिभर्तीति (भासन्तीवेति) विभावय ॥ ६ ॥ सुवर्णाज्जायमानस्य
सुवर्णत्वं च शाश्वतम् । ब्रह्मणो जायमानस्य ब्रह्मत्वं च तथा भवेत् ॥ ७ ॥ स्वल्प-
मप्यन्तरं कृत्वा जीवाऽऽत्मपरमाऽऽत्मनोः । यस्तिष्ठति वि (स) मूढाऽऽत्मा भयं

तस्याऽपि भाषितम् ॥ ८ ॥ यदज्ञानाद्भवेद्द्वैतमितरत्तत्प्रपश्यति । आत्मत्वेन तदा सर्वं नेतरत्तत्र चाऽण्वपि ॥ अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् । असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधितः ॥ १० ॥ स्वप्ने जागरितं नाऽस्ति जागरे स्वप्नता न हि । द्वयमेव लये नाऽस्ति लयोऽपि ह्यनयोर्न च ॥ ११ ॥ त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रय-विनिर्मितम् । अस्य द्रष्टा गुणाऽतीतो नित्यो ह्येष चिदात्मकः ॥ १२ ॥ यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिश्शुक्तौ हि रजतस्थितिः । तद्वद्ब्रह्मणि जीवत्वं वीक्षमाणे विनश्यति ॥ १३ ॥ यथा मृदि घटो नाम कनके कुण्डलाऽभिधा । शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीवशब्दस्तथा परे ॥ १४ ॥ यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथा नीरं मरुस्थले । पुरुषत्वं यथा स्थाणौ तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥ १५ ॥ यथैव शून्यो वेतालो गन्धर्वाणां पुरं यथा ।

यथाऽऽकाशे द्विचन्द्रत्वं तद्वत्सत्ये जगत्स्थितिः ॥ १६ ॥ यथा तरङ्गकल्लोलैर्जल-
मेव स्फुरत्यलम् । घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि तन्तवः ॥ १७ ॥ जगन्नाम्ना
चिदाभाति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् । यथा वन्ध्यासुतो नाऽस्ति यथा नाऽस्ति मरौ
जलम् ॥ १८ ॥ यथा नाऽस्ति नभोवृक्षस्तथा नाऽस्ति जगत्स्थितिः । गृह्यमाणे
घटे यद्वन्मृत्तिका भाति वै बलात् ॥ १९ ॥ वीक्ष्यमाणे प्रपञ्चे तु ब्रह्मैवाऽऽभाति
भासुरम् । सदैवाऽऽत्मा विशुद्धोऽस्मि ह्यशुद्धो भाति वै सदा ॥ २० ॥ यथैव
द्विविधा रज्जुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशम् । यथैव मृन्मयः कुम्भस्तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः
॥ २१ ॥ आत्माऽनात्मविवेकोऽयं मुधैव क्रियते बुधैः । सर्पत्वेन यथा रज्जू रजत-
त्वेन शुक्तिका ॥ २२ ॥ विनिर्णीता विमूढेन देहत्वेन तथाऽऽत्मता । घटत्वेन यथा

626

पृथ्वी जलत्वेन मरीचिका ॥ २३ ॥ गृहत्वेन हि काष्टानि खड्गत्वेनैव लोहता । तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ २४ ॥ इति ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ पुनर्योगं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मस्वरूपकम् । समाहितमना भूत्वा शृणु ब्रह्मन्यथाक्रमम् ॥ १ ॥ दशद्वारपुरं देहं दशनाडिमहापथम् । दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं दशेन्द्रियपरिच्छदम् ॥ २ ॥ षडाधाराऽपवरकँ षडन्वयमहावनम् । चतुष्पीठसमाकीर्णं चतुराम्नायदीपकम् ॥ ३ ॥ बिन्दुनादमहालिङ्गविष्णुलक्ष्मीनिकेतनम् । देहं विष्णवालयं प्रोक्तं सिद्धिदँ सर्वदेहिनाम् ॥ ४ ॥ गुदमेढ्राऽन्तरालस्थं मूलाऽऽधारं त्रिकोणकम् । शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं तद्धि प्रचक्षते ॥ ५ ॥ यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता । यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ यस्मादुत्पद्यते बिन्दु(हँसो)र्यस्मान्नादः प्रव-

र्तते । यस्मादुत्पद्यते (यस्मिन्विलीयते) हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ॥ ७ ॥ तदेतत्का-मरूपाऽऽख्यं पीठं कामफलप्रदम् । स्वाऽधिष्ठानाऽऽह्वयं चक्रं लिङ्गमूले षडश्रकम् ॥ ८ ॥ नाभिदेशे स्थितं चक्रं दशाऽश्रं मणिपूरकम् । द्वादशाऽरं महाचक्रँ हृदये चाऽप्यनाहतम् ॥ ९ ॥ तदेतत्पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमलसम्भव । कण्ठकूपे (टे) विशुद्धाऽऽ(द्ध्या) ख्यं यच्चक्रँ षोडशाऽश्रकम् ॥ १० ॥ पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठ-त्यत्र चतुर्मुख । आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ॥ ११ ॥ उड्याणाऽऽख्यं महापीठमुपरिष्टात्प्रतिष्ठितम् । स्थानान्येतानि देहेऽस्मिञ्छक्तिरूपं प्रकाशते ॥ १२ ॥ चतुरश्रधरण्यादौ ब्रह्मा तत्राऽधिदेवता । अर्धचन्द्राऽऽकृति जलं विष्णुस्तस्याऽधि-देवता ॥ १३ ॥ त्रिकोणमण्डलं वन्ही रुद्रस्तस्याऽधिदेवता । वायोर्बिम्बं तु षट्-

कोणँ सङ्कर्षोऽत्राऽधिदेवता ॥ १४ ॥ आकाशमण्डलं वृत्तं श्रीमन्नाराऽयणोऽत्रा (परवस्त्व) ऽधिदेवता । नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः ॥ १५ ॥ शाम्भवस्थानमेतच्चे वर्णितं पद्मसम्भव । अतः परं प्रवक्ष्यामि नाडीचक्रस्य निर्णयम् ॥ १६ ॥ मूलाऽऽधारत्रिकोणस्था सुषुम्ना द्वादशाऽङ्गुला (न्तगा) । मूलाऽर्धच्छिन्नवँशाऽऽभा ब्रह्मनाडीति सा स्मृता ॥ १७ ॥ इडा च पिङ्गला चैत्र तस्याः पार्श्वद्वये गते । विलम्बिन्यामनुस्यूते नासिकाऽन्तमुपाऽऽगते ॥ १८ ॥ इडायाँ हेमरूपेण वायुर्हेमेन गच्छति । पिङ्गलायां तु सूर्याऽऽत्मा याति दक्षिणपार्श्वतः ॥ १९ ॥ विलम्बिनीति या नाडी व्यक्ता नाभौ प्रतिष्ठिता । तत्र नाडयस्समुत्पन्नास्तिर्यगूर्ध्वमधोमुखाः ॥ २० ॥ तन्नाभिचक्रमित्युक्तं कुक्कुटाऽण्डमिव स्थितम् । गान्धारी हस्तिजिह्वा च तस्मान्नेत्र-

द्वयं गते ॥ २१ ॥ पूषा चाऽलम्बुसा चैव श्रोत्रद्वयमुपाऽऽगते । शूरा नाम महा-
नाडी तस्माद् भ्रूमध्यमाश्रिता ॥२२॥ विश्वोदरी तु या नाडी सा भुङ्क्तेऽन्नं चतुर्विधम् ।
सरस्वती तु या नाडी सा जिह्वाऽन्तं प्रसर्पति ॥ २३ ॥ राकाऽऽह्वया तु या नाडी
पीत्वा तु सलिलं क्षणात् । क्षुतमुत्पादयेद् घ्राणे श्लेष्माणं सञ्चिनोति च ॥ २४ ॥
कण्ठकूपोद्भवा नाडी शङ्खिन्याख्या त्वधोमुखी । अन्नसारँ समादाय मूर्ध्नि सञ्चिनुते
सदा ॥ २५ ॥ नाभेरधोगतास्तिस्रो नाडयस्स्युरधोमुखाः । मलं त्यजेत्कूहूर्नाडी मूत्रं
मुञ्चति वारुणी ॥२६॥ चित्राऽऽख्या सीविनी नाडी शुक्ल (क्र) मोचनकारिणी। नाडीचक्र-
मिति प्रोक्तं बिन्दुरूपमतश्शृणु ॥ २७ ॥ स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो वपुः ।
स्थूलँ शुक्लाऽऽत्मकं बिन्दुस्सूक्ष्मं पञ्चाऽग्निरूपकम् ॥ २८ ॥ सोमाऽऽत्मकः परः प्रोक्त-

स्सदा साक्षी सदाऽच्युतः । पातालानामधोभागे कालाऽग्निर्यः प्रतिष्ठितः ॥ २९ ॥
समूलाऽग्निश्शरीरेऽग्नि (स्मिन्) र्यस्मान्नादः प्रजायते । वडवाऽग्निश्शरीरस्थो ह्यस्थि-
मध्ये प्रवर्त्तते ॥ ३० ॥ काष्ठपाषाणयोर्वह्निर्ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते । काष्ठपाषाणजो वह्निः
पार्थिवो ग्रहणी (ग्रहणं) गतः ॥ ३१ ॥ अन्तरिक्षगतो वह्निर्वैद्युतस्स्वाऽन्तराऽऽत्मकः ।
नभस्थस्सूर्यरूपोऽग्निर्नाभिमण्डलमाश्रितः ॥ ३२ ॥ विषं वर्षति सूर्योऽसौ स्रवत्यमृत-
मुन्मुखः । तालुमूले स्थितश्चन्द्रस्सुधां वर्षत्यधोमुखः ॥ ३३ ॥ भ्रूमध्यानिलयो बिन्दु-
श्शुद्धस्फटिकसन्निभः । महाविष्णोश्च देवस्य तत्सूक्ष्मँ रूपमुच्यते ॥ ३४ ॥ एतत्पञ्चा-
ऽग्निरूपं यो भावयेद् बुद्धिमान् धिया । तेन भुक्तं च पीतं च हुतमेव न सँशयः ॥ ३५ ॥
सुखसँसेवितँ स्वप्नँ सुजीर्णमित (व) भोजनम् । शरीरशुद्धिं कृत्वाऽऽदौ सुखमासनमा-

स्थितः ॥ ३६ ॥ प्राऽणस्य शोधयेन्मार्गँ रेचपूरककुम्भकैः । गुदमाकुञ्च्य यत्नेन मूल-
शक्तिं प्रपूजयेत् ॥ ३७ ॥ नाभौ लिङ्गस्य मध्ये तु उड्यानाऽऽख्यं च बन्धयेत् ।
उड्डीय याति तेनैव शक्तितोड्यानपीठकम् ॥ ३८ ॥ कण्ठँ सङ्कोचयेत्किं चिद्बन्धो
जालन्धरो ह्ययम् । बन्धयेत्खेचरीमुद्रां दृढचित्तस्समाहितः ॥ ३९ ॥ कपालविवरे
जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ४० ॥ खेचर्या
मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः । न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥ ४१ ॥
न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवाऽऽलस्यं प्रजायते । न च मृत्युर्भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति
खेचरीम् ॥ ४२ ॥ ततः पूर्वाऽपरे व्योम्नि द्वादशाऽन्तेऽच्युताऽऽत्मके । उड्यानपीठे
निर्द्वन्द्वे निरालम्बे निरञ्जने ॥ ४३ ॥ ततः पङ्कजमध्यस्थं चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।

नारा ऽयणमनुध्यायेत्स्रवन्तममृतँ सदा ॥ ४४ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसँशयाः । क्षीयन्ते चा ऽस्य कर्मांणि तस्मिन्दृष्टे परा ऽवरे ॥ ४५ ॥ अथ सिद्धिं प्रवक्ष्यामि सुखोपायँ सुरेश्वर । जितेन्द्रियाणाँ शान्तानां जितश्वासविचेतसाम् ॥ ४६ ॥ नादे मनोलयं ब्रह्मन् दूरश्रवणकारणम् । बिन्दौ मनोलयं कृत्वा दूरदर्शनमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥ काला ऽऽत्मनि मनो लीनं त्रिकालज्ञानकारणम् । परकायमनोयोगः परकायप्रवेशकृत् ॥ ४८ ॥ अमृतं चिन्तयेन्मूर्ध्नि क्षुत्तृषाविषशान्तये । पृथिव्यां धारयेच्चित्तं पातालगमनं भवेत् ॥ ४९ ॥ सलिले धारयेच्चित्तं ना ऽम्भसा परिभूयते । अग्नौ सन्धारयेच्चित्तमग्निना दह्यते न सः ॥ ५० ॥ वायौ मनोलयं कुर्यादाकाशगमनं भवेत् । आकाशे धारयेच्चित्तमणिमा ऽऽदिकमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥ विराड्रूपे मनो युञ्जन्महिमानम-

वाऽऽप्नुयात् । चतुर्मुखे मनो युञ्जञ्जगत्सृष्टिकरो भवेत् ॥ ५२ ॥ इन्द्ररूपिणमात्मानं भावयन्(मर्त्य)भोगवान् (भवेत्) । विष्णुरूपे महायोगी पालयेदखिलं जगत् ॥५३॥ रुद्ररूपे महायोगी(मनो युञ्जन्)सँहरत्येव तेजसा । नाराऽयणे मनो युञ्जन्नाराऽयणमयो भवेत् ॥५४॥ वासुदेवे मनो युञ्जन्त्सर्वसिद्धिमवाऽऽप्नुयात् । यथा सङ्कल्पयेद्योगी योगयुक्तो जितेन्द्रियः ॥५५॥ तथा तत्तदवाऽऽप्नोति भाव एवाऽत्र कारणम् । गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवस्सदाऽच्युतः ॥ ५६ ॥ न गुरोरधिकः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । दिव्यज्ञानोपदेष्टारं देशिकं परमेश्वरम् ॥ ५७ ॥ पूजयेत्परया भक्त्या तस्य ज्ञानफलं भवेत् । यथा गुरुस्तथैवेशो यथैवेशस्तथा गुरुः ॥ ५८ ॥ पूजनीयो महाभक्त्या न भेदो विद्यतेऽनयोः । नाऽद्वैतवादं कुर्वीत गुरुणा सह कुत्रचित् ॥ ५९ ॥ अद्वैतं भावयेद्भक्त्या

गुरोर्देवस्य चाऽऽत्मनः। योगशिखा (शीर्ष) महागुह्यं यो जानाति महामतिः॥६०॥ न तस्य किं चिदज्ञातं त्रिषु लोकेषु विद्यते। न पुण्यपापे नाऽस्वस्थो न दुःखं न पराजयः ॥ ६१ ॥ न चाऽस्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्त्सँसारमण्डले। सिद्धौ चित्तं न कुर्वीत चञ्चलत्वेन चेतसः ॥ ६२ ॥ तथा विज्ञाततत्त्वोऽसौ मुक्त एव न सँशयः। इत्युपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ उपाऽऽसनाप्रकारं मे ब्रूहि त्वं परमेश्वर। येन विज्ञानमात्रेण मुक्तो भवति सँसृतेः ॥ १ ॥ उपाऽऽसनाप्रकारं ते रहस्यँ श्रुतिसारकम्। हिरण्यगर्भ वक्ष्यामि श्रुत्वा सम्यगुपाऽऽसय ॥ २ ॥ सुषुम्नायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रमण्डलात्। मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने ॥ ३ ॥ शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क-

मणे भवन्ति ॥ ४ ॥ एकोत्तरं नाडिशतं तासा मध्ये परा स्मृता । सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी ॥ ५ ॥ इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु । तयोर्मध्ये परँ स्थानं यस्तद्वेद स वेदवित् ॥ ६ ॥ प्राऽणान्तसन्धारयेत्तस्मिन्नासाऽभ्यन्तरचारिणः । भूत्वा तत्राऽऽयतप्राऽणश्शनैरेव समभ्यसेत् ॥ ७ ॥ गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् वीणादण्डस्स देहभृत् । दीर्घाऽस्थि देहपर्यन्तं ब्रह्मनाडीति कथ्यते ॥ ८ ॥ तस्याऽन्ते सुषिरँ सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः । इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूर्यरूपिणी ॥ ९ ॥ सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मिन्त्सर्वगं विश्वतोमुखम् । तस्य मध्यगतास्सूर्यसोमाऽग्निपरमेश्वराः ॥ १० ॥ भूतलोका दिशः क्षेत्रास्समुद्राः पर्वताश्शिलाः । द्वीपाश्च निम्नगा वेदाश्शास्त्रविद्याकलाऽक्षराः ॥ ११ ॥ स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चैते च सर्वशः । बीजं

बीजाऽऽत्मकस्तेषां क्षेत्रज्ञः प्राऽणवायवः ॥ १२ ॥ सुषुम्नाऽन्तर्गतं विश्वं तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम् । नानानाडीप्रसवगँ सर्वभूताऽन्तराऽऽत्मनि ॥ १३ ॥ उर्ध्वमूलमधश्शाखं वायुमार्गेण सर्वगम् । द्विसप्ततिसहस्राणि नाडयस्स्युर्वायुगोचराः ॥ १४ ॥ सर्वमार्गेण सुषिरास्तिर्यञ्चस्सुषिराऽऽत्मकाः । अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्यास्सर्वद्वारनिरोधनात् ॥ १५ ॥ वायुना सह जीवोर्ध्वज्ञाना (गामी) न्मोक्षमवाऽऽप्नुयात् । ज्ञात्वा सुषुम्नां तद्भेदं कृत्वा पा (वा) युं च मध्यगम् ॥ १६ ॥ कृत्वा तु चैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत् । द्विसप्तति सहस्राणि नाडीद्वाराणि पञ्जरे ॥ १७ ॥ सुषुम्ना शाम्भवी शक्तिश्शेषास्त्वन्ये निरर्थकाः । हृल्लेखे (खि) परमाऽऽनन्दे तालुमूले व्यवस्थिते ॥ १८ ॥ अत ऊर्ध्वं निरोधे तु मध्यमं मध्यमध्यमम् । उच्चारयेत्परां शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रनिवासि-

नीम् । यदि भ्रमरसृष्टिस्स्यात्सँसारभ्रमणं त्यजेत् ॥ १९ ॥ गमाऽगमस्थं गमनाऽऽदि-
शून्यं चिद्रूपदीपं तिमिराऽन्धकारम् । पश्यामि ते सर्वजनाऽन्तरस्थं नमामि हँसं
परमाऽऽत्मरूपम् ॥ २० ॥ अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः । ध्वनेरन्त-
र्गतं ज्योतिर्ज्योतिषोऽन्तर्गतं मनः ॥ २१ ॥ तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
केचिद्वदन्ति चाऽऽधारँ सुषुम्ना च सरस्वती ॥ २२ ॥ आधाराज्जायते विश्वं विश्वं तत्रैव
लीयते । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुपादँ समाश्रयेत् ॥ २३ ॥ आधारशक्तिनिद्रायां विश्वं
भवति निद्रया । तस्याँ शक्तिप्रबोधेन त्रैलोक्यं प्रतिबुध्यते ॥ २४ ॥ आधारं यो विजा-
नाति तमसः परमश्नुते । तस्य विज्ञानमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥ आधार-
चक्रमहसा विद्युत्पुञ्जसमप्रभा । तदा मुक्तिर्न सन्देहो यदि तुष्टस्स्वयं गुरुः ॥ २६ ॥ आधा-

रचक्रमहसा पुण्यपापे निकृन्तयेत् । आधारवातरोधेन लीयते गगनाऽन्तरे ॥ २७ ॥ आधारवातरोधेन शरीरं कम्पते यथा । आधारवातरोधेन योगी नृत्यति सर्वदा ॥ २८ ॥ आधारवातरोधेन विश्वं तत्रैव दृश्यते । सृष्टिराधारमाधारमाधारे सर्वदेवताः ॥ २९ ॥ आधारे सर्ववेदाश्च तस्मादाधारमाश्रयेत् । आधारे पश्चिमे भागे त्रिवेणीसङ्गमो भवेत् ॥ ३० ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः पापात्प्रमुच्यते । आधारे पश्चिमं लिङ्गं कवाटं तत्र विद्यते ॥ ३१ ॥ तस्योद्घाटनमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् । आधारपश्चिमे भागे चन्द्रसूर्यौ स्थिरौ यदि (स्थितौ सदा) ॥ ३२ ॥ तत्र तिष्ठति विश्वेशो ध्यात्वा ब्रह्ममयो भवेत् । आधारपश्चिमे भागे मूर्त्तिस्तिष्ठति संज्ञया ॥ ३३ ॥ षट् चक्राणि च निर्भिद्य ब्रह्मरन्ध्राद्बहिर्गतम् । वामदक्षे निरुन्धन्ति प्रविशन्ति सुषुम्नया

॥ ३४ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्यन्ति ते(श्याऽन्तस्ते) यान्ति परमां गतिम्। सुषुम्नायां यदा हँसस्त्वध ऊर्ध्वे प्रधावति ॥ ३५ ॥ सुषुम्नायां यदा प्राऽणं भ्रामयेद्यो निरन्तरम् । सुषुम्नायां यदा प्राऽणस्स्थिरो भवति धीमताम् ॥ ३६ ॥ सुषुम्नायां प्रवेशेन चन्द्रसूर्यौ लयं गतौ । तदा समरसं भावं यो जानाति स योगवित् ॥ ३७ ॥ सुषुम्नायां यदा यस्य म्रियते मनसो रयः । सुषुम्नायां यदा योगी क्षणैकमपि तिष्ठति ॥ ३८ ॥ सुषुम्नायां यदा योगी क्षणाऽर्धमपि तिष्ठति । सुषुम्नायां यदा योगी सुलग्नो लवणाऽम्बुवत् ॥ ३९ ॥ सुषुम्नायां यदा योगी लीयते क्षीरनीरवत् । भिद्यते च तदा ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ ४० ॥ क्षीयन्ते परमाऽऽकाशे ते यान्ति परमां गतिम् । गङ्गायाँ सागरे स्नात्वा नत्वा च मणिकर्णिकाम् ॥ ४१ ॥ मध्यनाडीविचारस्य कलां

633

नाऽर्हन्ति षोडशीम् । श्रीशैलदर्शनान्मुक्तिर्वाराणस्यां मृतस्य च ॥ ४२ ॥ केदारोदकपानेन मध्यनाडीप्रदर्शनात् । अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ॥ ४३ ॥ सुषुम्नाध्यानयोगस्य कलां नाऽर्हन्ति षोडशीम् । सुषुम्नायाँ सदा गोष्ठीं यः कश्चित्कुरुते नरः ॥ ४४ ॥ स मुक्तस्सर्वपापेभ्यो निश्रेयसमवाऽऽप्नुयात् । सुषुम्नैव परं तीर्थं सुषुम्नैव परो जपः ॥ ४५ ॥ सुषुम्नैव परं ध्यानं सुषुम्नैव परा गतिः । अनेकयज्ञदानानि व्रतानि नियमास्तथा ॥ ४६ ॥ सुषुम्नाध्यानलेशस्य कलां नाऽर्हन्ति षोडशीम् । ब्रह्मरन्ध्रे महास्थाने वर्तते सततं शिवा ॥ ४७ ॥ चिच्छक्तिः परमा देवी मध्यमे सुप्रतिष्ठिता । मायाशक्तिर्ललाटाऽग्रभागे व्योमाऽम्बुजे तथा ॥ ४८ ॥ नादरूपा परा शक्तिर्ललाटस्य तु मध्यमे । भागे बिन्दुमयी शक्तिर्ललाटस्याऽपराँशके ॥ ४९ ॥ बिन्दु-

मध्ये च जीवाऽऽत्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते। हृदये स्थूलरूपेण मध्यमेन तु मध्यमे (तनुमध्ये च मध्यमा) ॥ ५० ॥ प्राऽणाऽपानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति। वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥ ५१ ॥ आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्तुकः। प्राऽणाऽपानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न विश्रमेत् ॥ ५२ ॥ अपानः कर्षति प्राऽणं प्राऽणोऽपानं च कर्षति। हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥ ५३ ॥ हँसहँसेत्यसुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा। तद्विद्वानक्षरं नित्यं यो जानाति स योगवित् ॥ ५४ ॥ कन्दो (ण्ठो) र्ध्वे कुण्डली शक्तिर्मुक्तिरूपाय योगिनाम्। बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगवित् ॥ ५५ ॥ भूर्भुवस्स्वरिमे लोकाश्चन्द्रसूर्याऽग्निदेवताः। यासु मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परञ्ज्योतिरोमिति ॥ ५६ ॥ त्रयः कालास्त्रयो देवास्त्रयो लोका-

स्त्रयस्स्वराः । त्रयो वेदास्स्थिता यत्र तत्परञ्ज्योतिरोमिति ॥ ५७ ॥ चित्ते चलति सँसारो निश्चलं मोक्ष उच्यते । तस्माच्चित्तँ स्थिरी कुर्यात्प्रज्ञया परया विधे (परे) ॥ ५८ ॥ चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन्त्सति जगत्त्रयम् । तस्मिन् क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥ ५९ ॥ मनोऽहं गगनाऽऽकारं मनोऽहँ सर्वतोमुखम् । मनोऽहँ सर्वमात्मा च न मनः केवलः परः ॥ ६० ॥ मनः कर्माणि जायन्ते मनो लिप्यति पातकैः । मनश्चेदुन्मनी भूयान्न पुण्यं न च पातकम् ॥ ६१ ॥ मनसा मन आलोक्य वृत्तिशून्यं यदा भवेत् । ततः परं परब्रह्म दृश्यते च सुदुर्लभम् ॥ ६२ ॥ मनसा मन आलोक्य मुक्तो भवति योगवित् । मनसा मन आलोक्य उन्मन्यन्तँ सदा स्मरेत् ॥ ६३ ॥ मनसा मन आलोक्य योगनिष्ठस्सदा भवेत् । मनसा मन आलोक्य दृश्यन्ते

प्रत्यया दश ॥ ६४ ॥ यदा प्रत्यया दृश्यन्ते तदा योगीश्वरो भवेत् । बिन्दुनादकला-ज्योतिरविन्दुध्रुवतारकम् ॥ ६५ ॥ शान्तं च तदतीतं च परम्ब्रह्म तदुच्यते । हसत्युल्लसति प्रीत्या क्रीडते मोदते तदा ॥ ६६ ॥ तनोति जीवनं बुद्ध्या बिभेति सर्वतो भयात् । रोध्यते बुध्यते शोके मुह्यते न च सम्पदा ॥ ६७ ॥ कम्पते शत्रुकार्येषु कामेन रमते हसन् । स्मृत्वा कामरतं चित्तं विजानीयात्कलेवरे ॥ ६८ ॥ यत्र देशे वसेद्वायुश्चित्तं तद्वसति ध्रुवम् । मनश्चन्द्रो रविर्वायुर्दृष्टिरग्निरुदाहृतः ॥ ६९ ॥ बिन्दुनादकला ब्रह्मन् विष्णुब्रह्मेशदेवताः । सदा नादाऽनुसन्धानात्सङ्क्षीणा वासना भवेत् ॥ ७० ॥ निरञ्जने विलीयेत (लयं याति) मरुन्मनसि पद्मज । यो वै नादस्स वै बिन्दुस्तद्वै चित्तं प्रकीर्तितम् ॥ ७१ ॥ नादो बिन्दुश्च चित्तं च त्रिभिरैक्यं प्रसाद-

(ध)येत् । मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम् ॥७२॥ मनसोत्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृताऽऽत्मकम् । षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डलम् ॥ ७३ ॥ प्रविशेद्वायुमाकृष्य तथैवोर्ध्वं नियोजयेत् । वायुं बिन्दुं तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् ॥ ७४ ॥ समाधिमेकेन सममृतं यान्ति योगिनः । यथाऽग्निर्दारुमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना ॥ ७५ ॥ विना चाऽभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि । घटमध्ये यथा दीपो बाह्ये नैव प्रकाशते ॥ ७६ ॥ भिन्ने तस्मिन् घटे चैव दीपज्वाला च भासते । स्वकायं घटमित्युक्तं यथा जीवो हि तत्पदम् ॥ ७७ ॥ गुरुवाक्यसमाभिन्ने (भाने) ब्रह्मज्ञानं प्रकाशते । कर्णधारं गुरुं प्राऽऽप्य तद्वाक्यं प्लववद्दृढम् ॥ ७८ ॥ अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् । इत्युपनिषत् ॥ इति योगशिखोपनिषदि षष्ठो-

ऽध्यायः ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ तत्सत् ॥ इति योगशिखोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ तुरीयाऽती (ताऽवधू)तोपनिषत् ॥ ॐ तुरीयाऽतीतोपनिषद्वेद्यं यत्परमाऽक्षरम् । तत्तुर्याऽतीतचिन्मात्रं स्वमात्रं चिन्तयेऽन्वहम् ॥ १ ॥ तुरीयाऽतीतसन्न्यासपरिव्राजाऽक्षमालिका । अव्यक्तैकाऽक्षरं पूर्णा सूर्याऽक्ष्यध्यात्मकुण्डिका ॥ २ ॥ हरिः ॐ पूर्णमद इति शान्तिः । अथ तुरीयाऽतीताऽवधूतानां कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थितिरिति पितामहो भगवन्तं पितरमादिनाराऽयणं परिसमेत्योवाच । तमाह भगवान्नाराऽयणो योऽयमवधूतमार्गस्थो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यो यद्येको भवति स एव नित्यपूतस्स एव वैराग्यमूर्तिस्स (मुक्ति) एव ज्ञानाऽऽकारस्स एव वेदपुरुष इति ज्ञानिनो मन्यन्ते ।

महापुरुषो यस्ताञ्चित्तं मय्येवाऽवतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवाऽवस्थितस्सोऽयमादौ ताव-त्क्रमेण कुटीचको बहूदकत्वं प्राऽऽप्य बहूदको हँसत्वमवलम्ब्य हँसः परमहँसो भूत्वा स्वरूपाऽनुसन्धानेन सर्वप्रपञ्चं विदित्वा दण्डकमण्डलुकटिसूत्रकौपीनाऽऽच्छा-दनं स्वविध्युक्तक्रियाऽऽदिकँ सर्वमप्सु सन्न्यस्य दिगम्बरो भूत्वा विवर्णजीर्णवल्कला-ऽजिनपरिग्रहमपि सन्त्यज्य तदूर्ध्वममन्त्रवदाचरन् क्षौराऽभ्यङ्गस्नानोर्ध्वपुण्ड्राऽऽदिकं विहाय लौकिकवैदिकमप्युपसँहृत्य सर्वत्र पुण्याऽपुण्यवर्जितो ज्ञानाऽज्ञानमपि विहाय शीतोष्णसुखदुःखमानाऽवमानं निर्जित्य (निर्भिद्य) वासनात्रयपूर्वकं निन्दाऽनिन्दागर्व-(वर्ग) मत्सरदम्भदर्पद्वेषकामक्रोधलोभमोहहर्षाऽमर्षाऽसूयाऽऽत्मसँरक्षणाऽऽदिकं दग्ध्वा स्ववपुः कुणपाऽऽकारमिव पश्यन्नयत्नेनाऽनियमेन लाभाऽलाभौ समौ भूत्वा गोवृत्त्या

प्राऽणसन्धारणं कुर्वन्यत्प्राऽऽप्तं तेनैव निर्लोलुपस्सर्वविद्यापाण्डित्यप्रपञ्चं भस्मीकृत्य स्वरूपं गोपयित्वा ज्येष्ठाऽज्येष्ठत्वाऽपलापकस्सर्वोत्कृष्टत्वसर्वाऽऽत्मकत्वाऽद्वैतं कल्प-यित्वा मत्तो व्यतिरिक्तः कश्चिन्नाऽन्योऽस्तीति देवगुह्याऽऽदिधन (दीन्धन) मात्मन्यु-पसँहृत्य दुःखेन नोद्विग्नस्सुखेन नाऽनुमोदको रागे निस्स्पृहस्सर्वत्र शुभाऽशुभयोरन-भिस्नेहस्सर्वेन्द्रियोपरमस्स्व (श्च) पूर्वाऽऽपन्नाऽऽश्रमाऽऽचारविद्याधर्मप्राभवमननुस्मर-न्व्यक्तवर्णाऽऽश्रमाऽऽचारस्सर्वदा दिवानक्तसमत्वेनाऽस्वप्नस्सर्वदा सञ्चारशीलो देह-मात्राऽवशिष्टो जलस्थलकमण्डलुस्सर्वदाऽनुन्मत्तो बालोन्मत्तपिशाचवदेकाकी सञ्च-रन्नसम्भाषणपरस्स्वरूपध्यानेन निरालम्बमवलम्ब्य स्वाऽऽत्मनिष्ठाऽनुकूलेन सर्वं विस्मृत्य तुरीयाऽतीताऽवधूतवेषेणाऽद्वैतनिष्ठापरः प्रणवाऽऽत्मकत्वेन देहत्यागं करोति

यस्सोऽवधूतस्स कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः
॥ इति तुरीयाऽती (ताऽवधू) तोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सन्न्यासोपनिषत् ॥ ॐ सन्न्यासोपनिषद्वेद्यं सन्न्यासिपटलाऽऽश्रयम् ।
सत्तासामान्यविभवं स्वमात्रमिति भावये ॥ १ ॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः
ओमथाऽतस्सन्न्यासोपनिषदं व्याख्यास्यामो योऽनुक्रमेण सन्न्यस्यति स सन्न्यस्तो
भवति । कोऽयं सन्न्यास उच्यते कथं सन्न्यस्तो भवति । य आत्मानं क्रियाभिर्गुप्तं
करोति मातरं पितरं भार्यां पुत्रान्बन्धूननुमोदयित्वा ये चाऽस्यर्त्विजस्तान्त्सर्वांश्च पूर्व-
वत्प्राऽणि (वृणि) त्वा वैश्वानरेष्टिं निर्वपेत्सर्वस्वं दद्याद्यजमानस्य गा ऋत्विजस्सर्वैः
पात्रैस्समारोप्य यदाहवनीये गार्हपत्ये वाऽन्वाहार्यपचने सभ्याऽऽवसथ्ययोश्च प्राऽणा-

ऽपानव्यानोदानसमानान्त्सर्वांन्त्सर्वेषु समारोपयेत् । सशिखान्केशान्विसृज्य यज्ञोपवीतं छित्त्वा पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयेत् । यद्यपुत्रो भवत्यात्मानमेवेमं ध्यात्वाऽनवेक्षमाणः प्राऽचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेच्च । त्रिषु (चतुर्षु) वर्णेषु भिक्षाचर्यं चरेत् । पाणिपात्रेणाऽशनं कुर्यात् । औषधवदशनमाचरेत् । औषधवदशनं प्राऽश्नीयात् । यथालाभमश्नीयात्प्राऽणसन्धारणाऽर्थं यथामेदोवृद्धिर्न जायते । कृशो भूत्वा ग्राम एकरात्रं नगरे पञ्चरात्रं चतुरो मासान्वार्षिकान् ग्रामे वा नगरे वाऽपि वसेत् । पक्षा वै मासा इति द्वौ मासौ वा वसेत् । विशीर्णवस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्णीयान्नाऽन्यत्प्रति-गृह्णीयाद्यद्यशक्तो भवति । क्लेशतस्तप्यते तप इति । यो वा एवं क्रमेण सन्न्यस्यति यो वा एवं पश्यति । किमस्य यज्ञोपवीतं काऽस्य शिखा कथं वाऽस्योपस्पर्शनमिति ।

तँ होवाचेदमेवाऽस्य तद्यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या (त्सा) शिखानीरै (र्निवैर) स्सर्वत्राऽवस्थितैः (ते) कार्यं निर्वर्तयन्नुदरपात्रेण जलतीरे निकेतनम् । ब्रह्मवादिनो वदन्त्यस्तमित आदित्ये कथं वाऽस्योपस्पर्शनमिति । तान्होवाच यथाऽहनि तथा रात्रौ नाऽस्य नक्तं न दिवा तदप्येतदृषिणोक्तम् । सकृद्दि(दि)वाऽऽहैवाऽस्मै भवति य एवं विद्वानेतेनाऽऽत्मानं सन्धत्ते ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ॐ चत्वारिंशत्संस्कारसम्पन्नस्सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याऽऽशाऽसूयेर्ष्याऽहङ्कारं दग्ध्वा साधनचतुष्टयसम्पन्न एव सन्न्यस्तुमर्हति । सन्न्यासे निश्चयं कृत्वा पुनर्न च करोति यः । स कुर्यात्कृच्छ्रमात्रं तु पुनस्सन्न्यस्तुमर्हति ॥ १ ॥ सन्न्यासं पातयेद्यस्तु पतितं न्यासयेत्तु यः । सन्न्यासविघ्नकर्ता च त्रीनेतान्पतितान्विदुः ॥२॥ इति ॥ अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलस्त्रैणो बधि-

रोऽर्भको मूकः । पाषण्डश्चक्री लिङ्गी कुष्ठी वैखानसहराद्विजौ भृतकाऽध्यापकश्शिपिविष्टोऽनग्निको नाऽस्तिको वैराग्यवन्तोऽप्येते न सन्न्यासाऽर्हाः । सन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशे नाऽधिकारिणः । आरूढपतिताऽपत्यं कुनखी श्यावदन्तकः । क्षीबस्त-(क्षयी त) थाऽङ्गविकलो नैव सन्न्यस्तुमर्हति ॥ ३ ॥ सम्प्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा । व्रात्यानामभिशस्तानां सन्न्यासं नैव कारयेत् ॥ ४ ॥ व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाऽध्यायवर्जितम् । सत्यशौचपरिभ्रष्टं सन्न्यासं नैव कारयेत् ॥ ५ ॥ एते नाऽर्हन्ति सन्न्यासमातुरेण विना क्रमम् । ॐ भूस्स्वाहेति शिखामुत्पाट्य यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत् । यशो बलं ज्ञानं वैराग्यं मेधां प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्त्वा ॐ भूस्स्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रं च विसृज्य सन्न्यस्तं मयेति त्रिवारमभिमन्त्रयेत् ।

639

सन्न्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः। एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥ ६ ॥ षष्टिं कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकानि च। कुलान्युद्धरते प्राऽऽज्ञस्सन्न्यस्तमिति यो वदेत् ॥ ७ ॥ ये च सन्तानजा दोषा ये दोषा देहसम्भवाः। प्रेषाऽग्निर्निर्दहेत्सर्वांस्तुषाऽग्निरिव काञ्चनः ॥८॥ सखा मा गोपयेति दण्डं परिग्रहेत्। दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम्। पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नानाकल्मषशोधितम् ॥९॥ अदग्धमहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविराजितम्। नासादघ्नं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा बिभृयाद्यतिः ॥ १० ॥ दण्डाऽऽत्मनोस्तु संयोगस्सर्वथा तु विधीयते। न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः ॥ ११ ॥ जगज्जीवनं जीवनाऽऽधारभूतं मातेमामन्त्रयस्व (सर्वदा) सर्वसौम्येति कमण्डलुं परिगृह्य योगपट्टाऽभिषिक्तो भूत्वा यथासुखं विहरेत् ॥ त्यज धर्ममधर्मं च उभे

सत्याऽनृते त्यज। उभे सत्याऽनृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥ १२ ॥ वैराग्यसन्न्यासी ज्ञानसन्न्यासी ज्ञानवैराग्यसन्न्यासी कर्मसन्न्यासीति चातुर्विध्यमुपाऽऽगतः। तद्यथेति दृष्टाऽऽनुश्रविकविषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राऽक्पुण्यकर्मविशेषात्सन्न्यस्तस्स वैराग्यसन्न्यासी। शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकाऽनुभवश्रवणात्प्रपञ्चोपरतो देहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमनाऽन्नमिव प्रवृत्तिं सर्वं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नो यस्सन्न्यस्यति स एव ज्ञानसन्न्यासी। क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपाऽनुसन्धानेन देहमात्राऽवशिष्टस्सन्न्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसन्न्यासी। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाऽऽश्रममेत्य वैराग्याऽभावेऽप्याश्रमक्रमाऽनुसारेण यस्सन्न्यस्यति स कर्मसन्न्यासी। (स) सन्न्यासष्षड्विधो भवति। कुटीचकबहूद-

कहंसपरमहंसतुरीयाऽतीताऽवधूताश्चेति । कुटीचकश्शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनशाटीकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्याऽऽदिमात्रसाधनपर एकत्राऽन्नाऽदनपरश्श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बहूदकश्शिखाऽऽदिकन्थाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याऽष्टकवलाऽऽशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असङ्क्लृप्तमाधूकराऽन्नाऽऽशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसश्शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेषु करपात्री एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरस्सर्वत्यागी । तुरीयाऽतीतो गोमुखवृत्त्या फलाऽऽहारी अन्नाऽऽहारी चेद्गृहत्रये देहमात्राऽवशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्त्वनियमः पतिताऽभिशस्तवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याऽऽहारपरस्स्वरूपाऽनुसन्धानपरः ।

जगत्तावदिदं नाऽहं सवृक्षतृणपर्वतम् । यद्बाह्यं जडमत्यन्तं तत्स्यां कथमहं विभुः ॥ १३ ॥ कालेनाऽल्पेन विलयी देहो नाऽहमचेतनः । जडया कर्णशष्कुल्या कल्पमानक्षणस्थया ॥ १४ ॥ शून्याऽऽकृतिश्शून्यभवश्शब्दो नाऽहमचेतनः । त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राऽऽप्योऽप्राऽऽप्योऽयमन्यथा ॥ १५ ॥ चित्प्रसादोपलब्धाऽऽत्मा स्पर्शो नाऽऽहमचेतनः । लब्धाऽऽत्मा जिव्हया तुच्छो (मन्दो) लोलया लोलसत्तया ॥१६॥ स्वल्पस्यन्दो द्रव्यनिष्ठो रसो नाऽहमचेतनः । दृश्यदर्शनयोर्लीनं क्षयि क्षणविनाशिनोः ॥ १७ ॥ केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाऽहमचेतनम् । नासया गन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः ॥ १८ ॥ पेलवो नियताऽऽकारो गन्धो नाऽहमचेतनः । निर्ममो मननश्शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः ॥१९ ॥ शुद्धचेतन एवाऽहं कलाऽऽकलनवर्जितः । चैत्यव-

641

र्जितचिन्मात्रमहमेषोऽवभासकः ॥ २० ॥ सबाह्याऽऽभ्यन्तरव्यापी निष्कलोऽहं निरञ्जनः । निर्विकल्पचिदाभास एक आत्माऽस्मि सर्वगः ॥ २१ ॥ मयैव चेतनेनेमे सर्वे घटपटाऽऽदयः । सूर्याऽन्ता अवभास्यन्ते दीपेनेवाऽऽत्मतेजसा ॥ २२ ॥ मयैवैतास्स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः । तेजसाऽन्तःप्रकाशेन यथाऽग्निकणपङ्क्तयः ॥ २३ ॥ अनन्ताऽऽनन्दसम्भोगा परोपशमशालिनी । शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ॥ २४ ॥ सर्वभावाऽन्तरस्थाय चैत्यमुक्तचिदात्मने । प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥ २५ ॥ विचित्राश्शक्तयस्स्वच्छास्समा या निर्विकारया । चिता क्रियन्ते समया कलाऽऽकलनमुक्तया ॥ २६ ॥ कालत्रयमुपेक्षित्र्या हीनायाश्चैत्यबन्धनैः । चितश्चैत्यमुपेक्षित्र्यास्समतैवाऽवशिष्यते ॥ २७ ॥ सा हि वाचामगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् । नैरा-

त्मसिद्धाऽऽत्म (ऽन्त) दशामुपयातैव शिष्यते ॥ २८ ॥ ईहाऽनीहामयैरन्तर्या चिदा (ता) वलिता मलैः । सा चिन्नोत्पादितुं शक्ता पाशबद्धेव पक्षिणी ॥ २९ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन जन्तवः । धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः ॥ ३० ॥ आत्मनेऽस्तु नमो मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने । परामृष्टोऽस्मि लब्धोऽस्मि प्रोदितोऽस्म्यचिरादहम् ॥ ३१ ॥ उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो योऽस्मि सोऽस्मि नमोऽस्तु ते । तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं चिदात्मने ॥ ३२ ॥ नमस्तुभ्यं परेशाय नमो मह्यं शिवाय च । तिष्ठन्नपि हि नाऽऽसीनो गच्छन्नपि न गच्छति ॥ ३३ ॥ शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते । सुलभश्चाऽयमत्यन्तं सुज्ञेयश्चाऽऽप्तबन्धुवत् ॥ ३४ ॥ शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामेव षट्पदः । न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न मे भोगविसर्जने ॥ ३५ ॥

यदायाति तदायातु यत्प्रयाति प्रयातु तत् । मनसा मनसि च्छिन्ने निरहङ्कारतां गते ॥ ३६ ॥ भावेन गलिते भावे स्वस्थस्तिष्ठामि केवलः । निर्भावं निरहङ्कारं निर्मन-स्कमनीहितम् ॥ ३७ ॥ केवलाऽस्पन्दशुद्धाऽऽत्मन्येव तिष्ठति मे रिपुः । तृष्णारज्जु-गणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात् ॥ ३८ ॥ न जाने क्व गतोड्डीय निरहङ्कारपक्षिणी । यस्य नाऽहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । यस्समस्सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ॥ ३९ ॥ योऽन्तश्शीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया । साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥ ४० ॥ येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपाऽऽदेयमुज्झता । चित्तस्या-ऽन्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥ ४१ ॥ ग्राह्यग्राहकसम्बन्धे क्षीणे शान्तिरुदे-त्यलम् । स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनामाऽभिधीयते ॥ ४२ ॥ भ्रष्टबीजोपमा भूयो

जन्माऽङ्कुरविवर्जिता । हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥ ४३ ॥ पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वाऽनुपातिनी । आत्मध्यानमयी नित्या सुषुप्तिस्थेव तिष्ठति ॥ ४४ ॥ चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते । निर्मनस्कस्वभावत्वान्न तत्र कलनामलम् ॥ ४५ ॥ सा सत्यता सा शिवता साऽवस्था पारमाऽऽत्मकी । सर्वज्ञता सा सन्तृप्तिर्नतु यत्र मनः क्षतम् ॥ ४६ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृण्हन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । निरस्तमननाऽऽनन्दस्संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ४७ ॥ मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मूलयन्परम् । आशापाशाऽनलं छित्त्वा संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ४८ ॥ अशुभाऽशुभसङ्कल्पस्संशान्तोऽस्मि निरामयः । नष्टेष्टाऽनिष्टकलनस्संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ४९ ॥ आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ । वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरोऽस्म्य-

643

हम् ॥ ५० ॥ निर्मलायां निराशायां स्वसंवित्तौ स्थितोऽस्म्यहम् । ईहिताऽनीहितैर्मुक्तो हेयोपाऽऽदेयवर्जितः ॥ ५१ ॥ कदाऽन्तस्तोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः । कदोप-शान्तमननो धरणीधरकन्दरे ॥ ५२ ॥ समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना । निरंशध्यानविश्रान्तिमूकस्य मम मस्तके ॥ ५३ ॥ कदा त (ता) र्णं करिष्यन्ति कुलायं वनपुत्रिकाः । सङ्कल्पपादपं तृष्णालतं छित्त्वा मनोवनम् ॥ ५४ ॥ विततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम् । पदं तदनु यातोऽस्मि केवलोऽस्मि जयाम्यहम् ॥५५॥ निर्वाणोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरंशोऽस्मि निरीप्सितः । स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता ॥५६॥ आनन्दि (अनादि) तोपशमता सदाप्रमुदितोदिता । पूर्णतोदारता सत्या कान्तिसत्ता सदैकता ॥ ५७ ॥ इत्येवं चिन्तयन् भिक्षुस्स्वरूपस्थितिमञ्जसा ।

निर्विकल्पस्वरूपज्ञो निर्विकल्पो बभूव ह ॥ ५८ ॥ आतुरो जीवति चेत्क्रमसन्न्यासः कर्तव्यः । न शूद्रस्त्रीपतितोदक्या सम्भाषणम् । न यतेर्देवपूजाऽनुत्सवदर्शनम् । तस्मान्न सन्न्यासमेक (ष) लोकः । आतुरकुटीचकयोर्भूलोकभुवर्लोकौ । बहूदकस्य स्वर्गलोकः । हंसस्य तपोलोकः । परमहंसस्य सत्यलोकः । तुरीयाऽतीताऽवधूतयोस्स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपाऽनुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायवत् । स्वरूपाऽनुसन्धानव्यतिरिक्ताऽन्यशास्त्राऽभ्यासैरुष्ट्रकुङ्कुमभारवद्व्यर्थः (ता) । न योगशास्त्रप्रवृत्तिः । न साङ्ख्यशास्त्राऽभ्यासः । न मन्त्रतन्त्रव्यापारः । नेतरशास्त्रप्रवृत्तिर्यतेरस्ति । अस्ति चेच्छवाऽलङ्कारवत्कर्माऽऽचारविद्यादूरः । न परिव्राण्नामसङ्कीर्तनपरो यद्यत्कर्म करोति तत्तत्फलमनुभवति । एरण्डतैलफेनवत्सर्वं परित्यजेत् । न देवताप्रसादग्रहणम् । न बाह्यदेवाऽभ्य-

र्चनं कुर्यात् । स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याऽऽहारमाहरन् कृशी भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्विहरेत् । माधूकरेण करपात्रेणाऽऽस्यपात्रेण वा कालं नयेत् । आत्मसम्मितमाहारमाहरेदात्मवान्यतिः । आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च । वायोस्सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५९ ॥ भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकाऽन्नाशी भवेत्कचित् । निरीक्षन्ते त्वनुद्विग्नास्तद्गृहं यत्नतो व्रजेत् ॥ ६० ॥ पञ्चसप्तगृहाणां तु भिक्षामिच्छेत्क्रियावताम् । गोदोहमात्रमाकाङ्क्षेन्निष्क्रान्तो न पुनर्व्रजेत् ॥ ६१ ॥ नक्ताद्वरश्चोपवास उपवासादयाचितः । अयाचिताद्वरं भैक्षं तस्मात्भैक्षेण वर्तयेत् ॥ ६२ ॥ नैव सव्याऽपसव्येन भिक्षाकाले विशेद्गृहान् । नाऽतिक्रामेद्गृहं मोहाद्यत्र दोषो न विद्यते ॥ ६३ ॥ श्रोत्रियाऽन्नं न भिक्षेत श्रद्धाभक्तिबहिष्कृतम् । व्रात्यस्याऽपि गृहे भिक्षेच्छ्रद्धाभक्तिपुर-

स्कृते ॥ ६४ ॥ माधूकरमसङ्क्लृप्तं प्राऽक्प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ६५ ॥ मनस्सङ्कल्परहितांस्त्रीन् गृहान् पञ्च सप्त वा । मधुमक्षिकवत्कृत्वा माधूकरमिति स्मृतम् ॥ ६६ ॥ प्रातःकाले च पूर्वेद्युर्यद्भक्तैः प्राऽर्थितं मुहुः । तद्भैक्षं प्राऽक्प्रणीतं स्यात्स्थितिं कुर्यात्तथाऽपि वा ॥ ६७ ॥ भिक्षाऽटनसमुद्योगाद्येन केन निमन्त्रितम् । अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं च मुमुक्षुभिः ॥ ६८ ॥ उपस्थानेन यत्प्रोक्तं भिक्षाऽर्थं ब्राह्मणेन तत् । तात्कालिकमिति ख्यातं भोक्तव्यं यतिभिस्तदा ॥ ६९ ॥ सिद्धमन्नं यदानीतं ब्राह्मणेन मठं प्रति । उपपन्नमिति प्राऽऽहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ ७० ॥ चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि । एकाऽन्नं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमादपि ॥ ७१ ॥ याचिताऽयाचिताभ्यां च भिक्षाभ्यां कल्पयेत्स्थितिम् । न

वायुस्स्पर्शदोषेण नाऽग्निर्दहनकर्मणा ॥ ७२ ॥ नाऽऽपो मूत्रपुरीषाभ्यां नाऽन्नदोषेण मस्करी । विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ॥ ७३ ॥ कालेऽपराऽह्ले (ह्न) भूयिष्ठे भिक्षाऽऽचरणमाचरेत् । अभिशस्तं च पतितं पाषण्डं देवपूजकम् । वर्जयित्वा चरेद्भैक्षं सर्ववर्णेषु चाऽऽपदि ॥ ७४ ॥ घृतं श्वमूत्रसदृशं मधु स्यात्सुरया समम् । तैलं सूकरमूत्रं स्यात्सूपं लशुनसम्मितम् ॥ ७५ ॥ माषाऽपूपाऽऽदि गोमांसं क्षीरं मूत्रसमं भवेत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन घृताऽऽदीन्वर्जयेद्यतिः । घृतसूपाऽऽदिसंयुक्तमन्नं नाऽद्यात्कदा च न ॥ ७६ ॥ पात्रमस्य भवेत्पाणिस्तेन नित्यं स्थितिं नयेत् । पाणिपात्रश्चरन्योगी नाऽस कृद्भैक्षमाचरेत् ॥ ७७ ॥ आस्येन तु यदाऽऽहारं गोवन्मृगयते मुनिः । तदा समस्स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ७८ ॥ आज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्राऽन्नं पललमिव गन्धलेपनमशु

द्धलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवाऽभ्यङ्गं स्त्रीसङ्गमिव मित्राऽऽह्लादकं मूत्रमिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञातचरदेशं चण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं कालकूटमिव सभास्थलं श्मशानस्थलमिव राजधानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्राऽन्नं न देवताऽर्चनम्। प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत् ॥ आसनं पात्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसञ्चयः। दिवास्वापो वृथाऽऽलापो यतेर्बन्धकराणि षट् ॥ ७९ ॥ वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् । उक्ताऽलाब्वादिपात्राणामेकस्याऽपीह सङ्ग्रहः (मलाभेऽन्यपरिग्रहः) ॥ ८० ॥ यतेस्संव्यवहाराय पात्रलोपस्स उच्यते। गृहीतस्य तु दण्डाऽऽदेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ॥ ८१ ॥ कालाऽन्तरोपभोगाऽर्थं सञ्चयः परिकीर्तितः। शुश्रूषालाभपूजाऽर्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ॥८२॥ शिष्याणां न तु कारुण्याच्छिष्यसङ्ग्रह

646

ईरितः । विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥ ८३ ॥ विद्याऽभ्यासे प्रमादो यस्स दिवास्वाप उच्यते । आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षावार्तां विना तथा ॥ ८४ ॥ अनुग्रहं परिप्रश्नं वृथाजल्पोऽन्य उच्यते । एकाऽन्नं मदमात्सर्यं गन्धपुष्पविभूषणम् ॥ ८५ ॥ ताम्बूलाऽभ्यञ्जने क्रीडा भोगाऽऽकाङ्क्षा रसाऽयनम् । कत्थनं कुत्सनं स्वस्ति ज्योतिश्च क्रयविक्रयम् ॥ ८६ ॥ क्रियाकर्मविवादश्च गुरुवाक्यविलङ्घनम् । सन्धिश्च विग्रहो यानं मञ्चकं शुक्लवस्त्रकम् ॥ ८७ ॥ शुक्लोत्सर्गो दिवास्वापो भिक्षाधारस्तु तैजसम् । विषं चैवाऽऽयुधं वीजं हिंसां तैक्ष्ण्यं च मैथुनम् ॥८८॥ त्यक्तं सन्न्यासयोगेन्न गृहधर्माऽऽदिकं व्रतम् । गोत्राऽऽदिचरणं सर्वं पितृमातृकुलं धनम् ॥ ८९ ॥ प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः । सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु विद्वांस्त्रीषु न विश्वसेत्

॥९०॥ सुजीर्णास्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमम्बरम्। स्थावरं जङ्गमं वीजं तैजसं विषमायुधम् ॥ ९१ ॥ षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत् । नैवाऽऽददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ॥ ९२ ॥ पक्वमापत्सु गृह्णीयाद्यावदन्नं न लभ्यते । नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नाऽऽवसथे वसेत् ॥ ९३ ॥ पराऽर्थं न प्रतिग्राह्यं न दद्याच्च कथं च न । दैन्यभावात्तु भूतानां सौभगाय यतिश्चरेत् ॥ ९४ ॥ पक्वं वा यदि वाऽपक्वं याचमानो व्रजेदधः । अन्नदान (पान) परो भिक्षुर्वस्त्राऽऽदीनां प्रतिग्रही ॥ ९५ ॥ आविकं वाऽनाविकं वा तथा पट्टपटानपि । प्रतिगृह्य यतिश्चैतान्पतत्येव न संशयः ॥ ९६ ॥ अद्वैतं नावमाश्रित्य जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् । वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कायदण्डे त्वभोजनम् ॥ ९७ ॥ मानसे तु कृते दण्डे प्राऽणाऽऽयामो विधीयते । कर्मणा बध्यते

जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ॥ ९८ ॥ तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारद-
र्शिनः । रथ्यायां बहुवस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र लभ्यते ॥ ९९ ॥ भूमिश्शय्याऽस्ति
विस्तीर्णा यतयः केन दुःखिताः । प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाऽग्नौ जुहुयाद्यतिः
॥ १०० ॥ आत्मन्यग्नीन्त्समारोप्य सोऽग्निहोत्री महायतिः । प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता
मार्जारी (ली) चैव वानरी ॥ १०१ ॥ ज्ञानाऽभ्यासवतामोतुर्वानरी भात्कमेव च ।
नाऽपृष्टः कस्य चिद्ब्रूयान्न चाऽन्यायेन पृच्छतः ॥ १०२ ॥ जानन्नपि हि
मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् । सर्वेषामेव पापानां सङ्घाते समुपस्थिते ॥ १०३ ॥
तारं द्वादशसाहस्रमभ्यसेच्छेदनं हि तत् । यस्तु द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपते-
ऽन्वहम् ॥ १०४ ॥ तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥ इत्युपनिषत् ॥

हरिः ॐ । ॐ तत्सत् ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥
इति सन्न्यासोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ परमहंसपरिव्राजकोपनिषत् ॥ परिव्राज्यधर्मवन्तो यज्ज्ञानाद्ब्रह्मतां ययुः ।
तद्ब्रह्म प्रणवैकाऽर्थं तुर्यतुर्यहरिं भजे ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ
पितामहस्स्वपितरमादिनाराऽयणमुपसमेत्य प्रणम्य पप्रच्छ भगवँस्त्वन्मुखाद्वर्णाऽऽश्रम-
धर्मक्रमँ सँर्वं श्रुतं विदितमवगतम् । मिदानीं परमहंसपरिव्राजकलक्षणं वेदितुमिच्छामि ।
कः परिव्रजनाऽधिकारी कीदृशं परिव्राजकलक्षणं कः परमहँसः परिव्राजकत्वं कथं
तत्सर्वं मे ब्रूहीति । स होवाच भगवानादिनाराऽयणः । सद्गुरुसमीपे सकलविद्यापरि-
श्रमज्ञो भूत्वा विद्वान्त्सर्वमैहिकाऽऽमुष्मिकसुखश्रमं ज्ञात्वैषणात्रयवासनात्रयममत्वा-

ऽहङ्कारादिकं वमनाऽन्नमिव हेयमधिगम्य मोक्षमार्गैकसाधनो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाऽग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति बुद्ध्वा सर्वसँसारेषु विरक्तो ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा पितरं मातरं कलत्रपुत्रमाप्तबन्धुवर्गं तदभावे शिष्यँ सहवासिनं वाऽनुमोदयित्वा तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु तथा न कुर्यात् । आग्नेय्यामेव कुर्यात् । अग्निर्हि प्राऽणः प्राऽणमेवैतया करोति त्रैधा तदीयामेव कुर्यात् । एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति । अयं ते योनिर्ऋत्विजो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाऽथानो वर्धया रयिमित्यनेन मन्त्रेणाऽग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राऽणं गच्छ स्वां

योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह । ग्रामाच्छ्रोत्रियाऽगारादग्निमाहृत्य स्वविध्युक्तक्रमेण पूर्व-
वदग्निमाजिघ्रेत् । यद्यातुरो वाऽग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवतास्सर्वाभ्यो
देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राऽश्नीयात् साऽऽज्यँ हविरनामयम् । एष विधिर्वी-
राऽध्वाने वा नाशके वा सम्प्रवेशे वाऽग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । यद्यातुरस्स्यान्मनसा
वाचा वा सन्न्यसेदेष पन्थाः । स्वस्थक्रमेणैव चेदात्मश्राद्धं विरजाहोमं कृत्वाऽग्निमात्म-
न्यारोप्य लौकिकवैदिकसामर्थ्यं स्वचतुर्दशकरणप्रवृत्तिं च पुत्रे समारोप्य तदभावे शिष्ये
वा तदभावे स्वाऽऽत्मन्येव वा ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वमित्यभिमन्त्र्य ब्रह्मभावनया ध्यात्वा
सावित्रीप्रवेशपूर्वकमप्सु सर्वविद्याऽर्थस्वरूपां ब्राह्मण्याऽऽधारां वेदमातरं क्रमाद्व्याहृतिषु
त्रिषु प्रविलाप्य व्याहृतित्रयमकारोकारमकारेषु प्रविलाप्य तत्सावधनेनाऽऽपः प्राऽश्य

प्रणवेन शिखामुत्कृष्य यज्ञोपवीतं छित्वा वस्त्रमपि भूमौ वाऽप्सु वा त्रिसृज्य ॐ भूस्स्वाहा ॐ भुवस्स्वाहा ॐ सुवस्स्वाहेत्यनेन जातरूपधरो भूत्वा स्वरूपं ध्यायन्पुनः पृथक् (पुनः) प्रणवव्याहृतिपूर्वकं मनसा वचसाऽपि सन्न्यस्तं मया सन्न्यस्तं मया सन्न्यस्तं मयेति मन्द्रमध्यमतारध्वनिभिस्त्रिवारं त्रिगुणीकृतप्रैषोच्चारणं कृत्वा प्रणवैकध्यानपराऽयणस्सन्न-भयँ सर्वभूतेभ्यो मत्तस्स्वाहेत्यूर्ध्वबाहुर्भूत्वा ब्रह्माऽहमस्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्याऽर्थस्व-रूपाऽनुसन्धानं कुर्वन्नुदीचीं दिशं गच्छेत्। जातरूपधरश्चरेत्। एष सन्न्यासः। तदधिकारी न भवेद्यदि गृहस्थप्राऽर्थनापूर्वकमभयँ सर्वभूतेभ्यो मत्तस्सर्वं प्रवर्त्तते सखा मा गोपायौज-स्सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नश्शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मन्त्रेण प्रणव-पूर्वकँ सलक्षणं वैणवं दण्डं कटिसूत्रं कौपीनं कमण्डलुं विवर्णवस्त्रमेकं परिगृह्य सद्गुरु-

मुपगम्य नत्वा गुरुमुखात्तत्त्वमसीति महावाक्यं प्रणवपूर्वकमुपलभ्याऽथ जीर्णवल्कला (वस्त्रा) ऽजिनं धृत्वाऽथ जलाऽवतरणमूर्ध्वगमनमेकभिक्षां परित्यज्य त्रिकालस्नान-माचरन्वेदाऽन्तश्रवणपूर्वकं प्रणवाऽनुष्ठानं कुर्वन् ब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नस्स्वाऽभिमत-मात्मनि गोपयित्वा निर्ममोऽध्यात्मनिष्ठः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यदम्भदर्पाऽहङ्का-राऽसूयागर्वेच्छाद्वेषहर्षाऽमर्षममत्वाऽऽदींश्च हित्वा ज्ञानवैराग्ययुक्तो वित्तस्त्रीपराऽङ्मु-खश्शुद्धमानसस्सर्वोपनिषदर्थमालोच्य ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाऽहिँसासत्यं यत्नेन रक्षञ्जिते-न्द्रियो बहिरन्तस्स्नेहवर्जितश्शरीरसन्धारणाऽर्थं वा त्रिषु (चतुर्षु) वर्णेष्वभिशस्तपतित-वर्जितेषु पशुरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति। सर्वेषु कालेषु लाभाऽलाभौ समौ भूत्वा करपात्रमाधूकरेणाऽन्नमश्नन् मेदोवृद्धिमकुर्वन् कृशी भूत्वा ब्रह्माऽहमस्मीति भावयन्

गुर्वर्थे ग्राममुपेत्य ध्रुवशीलोऽष्टौ मास्येकाकी चरेद्द्वावेवाऽऽचरेत्। यदाऽलम्बुद्धिर्भवेत्तदा कुटीचको वा बहूदको वा हँसो वा परमहँसो वा तत्तन्मन्त्रपूर्वकं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं कमण्डलुँ सर्बमप्सु विसृज्याऽथ जातरूपधरश्चरेत्। ग्राम एकरात्रं तीर्थे (रे) त्रिरात्रं पत्तने पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रमनिकेत स्थिरमतिरनग्निसेवी निर्विकारो नियमाऽनियममुत्सृज्य प्राऽणसन्धारणाऽर्थमयमेव लाभाऽलाभौ समौ भूत्वा गोवृत्त्या भैक्षमाचरन्नुदकस्थलकमण्डलुरबाधकरहस्यस्थलवासो न पुनर्लाभाऽलाभरतश्शुभाऽशुभकर्मनिर्मूलनपरस्सर्वत्र भूतलशयनः क्षौर (रं) कर्मपरित्त्यक्तो युक्तचातुर्मास्यव्रतनियमश्शुक्लध्यानपराऽयणोऽर्थस्त्रीपुरपराऽङ्मुखोऽनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवदाचरन्नव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताऽऽचारो दिवानक्तसमत्वेना (दिवानक्तमपि)ऽस्वप्नस्स्वरूपाऽनुसन्धानब्रह्मप्रणवध्यानमार्गेणाऽवहितस्स-

भ्यासेन देहत्यागं करोति स परमहँसपरिव्राजको भवति । भगवन् ब्रह्मप्रणवः कीदृश इति ब्रह्मा पृच्छति। स होवाच नारायणः । ब्रह्मप्रणवष्षोडशमात्राऽऽत्मकस्सोऽवस्था-चतुष्टयचतुष्टयगोचरः । जाग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थास्स्वप्ने स्वप्नाऽऽदिचतस्रो-ऽवस्थास्सुषुप्तौ सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थास्तुरीये तुरीयाऽऽदिचतस्रोऽवस्था भवन्तीति । जाग्रदवस्थायां विश्वस्य चातुर्विध्यं विश्वविश्वो विश्वतैजसो विश्वप्राऽऽज्ञो विश्वतुरीय इति । स्वप्नाऽवस्थायां तैजसस्य चातुर्विध्यं तैजसविश्वस्तैजसतैजसस्तैजसप्राऽऽज्ञ-स्तैजसतुरीय इति । सुषुप्त्यवस्थायां प्राऽऽज्ञस्य चातुर्विध्यं प्राऽऽज्ञविश्वः प्राज्ञ-तैजसः प्राऽऽज्ञप्राऽऽज्ञः प्राऽऽज्ञतुरीय इति । तुरीयाऽवस्थायां तुरीयस्य चातुर्विध्यं तुरीयविश्वस्तुरीयतैजसस्तुरीयप्राऽऽज्ञस्तुरीयतुरीय इति । ते क्रमेण षोडशमात्रा-

ऽऽरूढाः । अकारे जाग्रद्विश्व उकारे जाग्रत्तैजसो मकारे जाग्रत्प्राऽऽज्ञ अर्धमात्रायां जाग्रत्तुरीयो बिन्दौ स्वप्नविश्वो नादे स्वप्नतैजसः कलायाँ स्वप्नप्राऽऽज्ञः कलाऽतीते स्वप्नतुरीयश्शान्तौ सुषुप्तविश्वश्शान्त्यतीते सुषुप्ततैजस उन्मन्याँ सुषुप्तप्राऽऽज्ञो मनोन्मन्याँ सुषुप्ततुरीयः पुर्यां तुरीयविश्वो मध्यमायां तुरीयतैजसः पश्यन्त्यां तुरीयप्राऽऽज्ञः परायां तुरीयतुरीयः। जाग्रन्मात्राचतुष्टयमकाराँशं स्वप्नमात्राचतुष्टयमुकाराँशं सुषुप्तिमात्राचतुष्टयं मकाराँशं तुरीयमात्राचतुष्टयंमर्धमात्राँशम् । अयमेव ब्रह्मप्रणवः । स परमहँसतुरीयातीताऽवधूतैरुपाऽऽस्यः । तेनैव ब्रह्म प्रकाशते । तेन विदेहमुक्तिः । भगवन् कथमयज्ञोपवीत्यशिखी सर्वकर्मपरित्यक्तः कथं ब्रह्मनिष्ठापरः कथं ब्राह्मण इति ब्रह्मा पृच्छति। स होवाच विष्णुर्भोभोऽर्भक यस्याऽस्त्यद्वैतमात्मज्ञानं तदेव यज्ञोप-

वीतम् । तस्य ध्याननिष्ठैव शिखा । तत्कर्म सपवित्रम् । स सर्वकर्मकृत् । स ब्राह्मणः । स ब्रह्मनिष्ठापरः । स देवः । स ऋषिः । स तपस्वी । स श्रेष्ठः । स एव सर्वज्येष्ठः । स एव जगद्गुरुः । स एवाऽहं विद्धि । लोके परमहँसपरिव्राजको दुर्लभतरो यद्येकोऽस्ति । स एव नित्यपूतस्स एव वेदपुरुषो महापुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवाऽवतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवाऽवस्थितः । स एव नित्यतृप्तस्स शीतोष्णसुखदुःखमानाऽवमानवर्जितः । स निन्दाऽमर्षसहिष्णुः । स षडूर्मिवर्जितषड्भावविकारशून्यः । स ज्येष्ठाऽज्येष्ठव्यवधानरहितः । स स्वव्यतिरेकेण नाऽन्यद्द्रष्टा । आशाऽम्बरो न नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारश्च । न विसर्जनपरो निन्दास्तुतिव्यतिरिक्तो न मन्त्रतन्त्रोपासको देवाऽन्तरध्यानशून्यो लक्ष्याऽलक्ष्यनिवर्त्तकस्सर्वोपरतस्स सच्चिदानन्दाऽद्व-

यच्चिद्घनरससम्पूर्णाऽऽनन्दैकबोधो ब्रह्मैवाऽहमस्मीत्यनवरतं ब्रह्मप्रणवाऽनुसन्धानेन यः कृतकृत्यो भवति । स ह परमहँसपरिव्राडित्युपनिषत् ॥ हरिः ॐ । तत्सत् ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथाऽक्षमालिकोपनिषत् ॥ अकाराऽऽदिक्षकाराऽन्तवर्णजातकलेबरम् । विकलेवरकैवल्यरामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः । हरिः ओमथ प्रजापतिर्गुहं पप्रच्छ भो ब्रह्मन्नक्षमालाभेदविधिं ब्रूहीति । सा किंलक्षणा कति भेदा अस्याः कानि सूत्राणि कथं घटनाप्रकारः के वर्णाः का प्रतिष्ठा कैषाऽधिदेवता किं फलं चेति । तं गुहः प्रत्युवाच प्रवालमौक्तिकस्फटिकशङ्खरजताऽष्टापदचन्दनपुत्रजीविकाऽब्जेरुद्राऽक्षा इति । आदिक्षाऽन्तमूर्तिस्साऽवधानभावा । सौवर्णं राजतं ताम्रं चेति

सूत्रत्रयम्। तद्विवरे सौवर्णं तद्दक्षपार्श्वे राजतं तद्वामे ताम्रं तन्मुखे मुखं तत्पुच्छे पुच्छं तदन्तरावर्तनक्रमेण योजयेत् । यदस्याऽन्तरं सूत्रं तद्ब्रह्म । यद्दक्षपार्श्वे तच्छैवम् । यद्वामे तद्वैष्णवम् । यन्मुखं सा सरस्वती । यत्पुच्छं सा गायत्री। यत्सुषिरं सा विद्या । या ग्रन्थिस्सा प्रकृतिः । ये स्वरास्ते धवलाः । ये स्पर्शास्ते पीताः । ये परास्ते रक्ताः । अथ तां पञ्चभिर्गन्धैरमृतैः पञ्चभिर्गव्यैस्तनुभिश्शोधयित्वा पञ्चभिर्गव्यैर्गन्धोदकेन सँस्नाप्य तस्मात्सोङ्कारेण पत्रकूर्चेन स्नपयित्वाऽष्टभिर्गन्धैरालिप्य सुमनस्स्थले निवेश्याऽक्षतपुष्पैराराध्य प्रत्यक्षमादिक्षाऽन्तैर्वर्णैर्भावयेत् । ओमङ्कार मृत्युञ्जय सर्वव्यापक प्रथमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमाङ्काराऽऽकर्षणाऽऽत्मक सर्वगत द्वितीयेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमिङ्कार पुष्टिदाऽक्षोभकर तृतीयेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमीङ्कार वाक्प्रसादकर निर्मल

चतुर्थेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमुङ्कार सर्वबलप्रद सारतर पञ्चमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमूङ्कारो-च्चाटनकर दुस्सह षष्ठेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमृङ्कार सङ्क्षोभकर चञ्चल सप्तमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमॄङ्कार सम्मोहनकरोज्वलाऽष्टमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमॢङ्कार विद्वेषण-कर मो(गू)हक नवमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमॣङ्कार मोहकर दशमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमेङ्कार सर्ववश्यकर शुद्धसत्वैकादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमैङ्कार शुद्धसात्त्विक पुरुषवश्यकर द्वादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐमोङ्काराऽखिलवाङ्मय नित्यशुद्ध त्रयो-दशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमौङ्कार सर्ववाङ्मय वश्यकर चतुर्दशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमङ्कार गजाऽऽदिवश्यकर मोहन पञ्चदक्षेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओमःकार मृत्यु-नाशनकर रौद्र षोडशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ कङ्कार सर्वविषहर कल्याणद सप्त-

दशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ खङ्कार सर्वक्षोभकर व्यापकाऽष्टादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ गङ्कार सर्वविघ्नशमन महत्तरैकोनविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ घङ्कार सौभाग्यद स्तम्भनकर विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ङङ्कार सर्वविषनाशकरोग्रैकविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ चङ्काराऽऽभिचारघ्न क्रूर द्वाविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ छङ्कार भूतनाशकर भीषण त्रयो-विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ जङ्कार कृत्याऽऽदिनाशकर दुर्धर्ष चतुर्विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ झङ्कार भूतनाशकर पञ्चविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ञङ्कार मृत्युप्रमथन षड्विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ टङ्कार सर्वव्याधिहर सुभग सप्तविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ठङ्कार चन्द्ररूपाऽष्टाविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ डङ्कार गरुडाऽऽत्मक विषघ्न शोभनैकोनत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ढङ्कार सर्वसम्पत्प्रद सुभग त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ णङ्कार सर्वसिद्धिप्रद मोहकरैकत्रिंशेऽक्षे

प्रतितिष्ठ । ॐ तङ्कार धनधान्याऽऽदिसम्पत्प्रद प्रसन्न द्वात्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ थङ्कार धर्मप्राऽऽप्तिकर निर्मल त्रयस्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ दङ्कार पुष्टिवृद्धिकर प्रियदर्शन चतुस्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ धङ्कार विषज्वरनिघ्न विपुल पञ्चत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ नङ्कार भुक्तिमुक्तिप्रद शान्त षट्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ पङ्कार विषविघ्ननाशन भव्य सप्तत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ फङ्काराऽणिमाऽऽदिसिद्धिप्रद ज्योतीरूपाऽष्टत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ बङ्कार सर्वदोषहर शोभनैकोनचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ भङ्कार भूतप्रशान्तिकर भयानक चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ मङ्कार विद्वेषिमोहनकरैकचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ यङ्कार सर्वव्यापक पावन द्विचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ रङ्कार दाहकर विकृत त्रिचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ लङ्कार विश्वम्भर भासुर चतु-

श्चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ वङ्कार सर्वाऽऽप्यायनकर निर्मल पञ्चचत्वारिंशेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ॐ शङ्कार सर्वफलप्रद पवित्र षट्चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ षङ्कार धर्मा-
ऽर्थकामद धवल सप्तचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ सङ्कार सर्वकारण सार्ववर्णिका-
ऽष्ठाचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ हङ्कार सर्ववाङ्मय निर्मलैकोनपञ्चाऽशदक्षे प्रति-
तिष्ठ । ॐ ळङ्कार सर्वशक्तिप्रद प्रधान पञ्चाऽशदक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ क्षङ्कार पराऽपरतत्त्व-
ज्ञापक परञ्ज्योतीरूप शिखामणौ प्रतितिष्ठ । अथोवाच ये देवाः पृथिवीषदस्तेभ्यो नमो
भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् । अथो-
वाच ये देवा अन्तरिक्षसदस्तेभ्य ॐ नमो भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै पितरोऽनु-
मदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् । अथोवाच ये देवा दिविषदस्तेभ्यो नमो

भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् । अथो-
वाच ये मन्त्रा या विद्यास्तेभ्यो नमस्ताभ्यश्चोन्नमस्तच्छक्तिरस्याः प्रतिष्ठापयति ।
अथोवाच ये ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तेभ्यस्सगुणेभ्य ॐ नमस्तद्वीर्यमस्याः प्रतिष्ठापयति ।
अथोवाच ये साङ्ख्याऽऽदितत्त्वभेदास्तेभ्यो नमो वर्त्तध्वं विरोधेऽनुवर्त्तध्वम् ।
अथोवाच ये शैवा वैष्णवाश्शाक्ताश्शतसहस्रशस्तेभ्यो नमोनमो भगवन्तोऽनुमद-
न्त्वनुगृह्णन्तु । अथोवाच याश्च मृत्योः प्राऽणवत्यस्ताभ्यो नमोनमस्तेनैतं मृडयत-
मृडयत । पुनरेतस्यां सर्वाऽऽत्मकत्वं भावयित्वा भावेन पूर्वमालिकामुत्पाद्याऽऽरभ्य
तन्मयीं महोपहारैरुपहृत्याऽऽदिक्षाऽन्तैरक्षैरक्षमालामष्टोत्तरशतं स्पृशेत् । अथ पुनरुत्थाप्य
प्रदक्षिणीकृत्योन्नमस्ते भगवति मन्त्रमातृकेऽक्षमाले सर्ववशङ्कर्योन्नमस्ते भगवति मन्त्र-

मातृकेऽक्षमालिके शेषस्तम्भिन्योन्नमस्ते भगवति मन्त्रमातृकेऽक्षमाले उच्चाटन्यो-
न्नमस्ते भगवति मन्त्रमातृकेऽक्षमाले विश्वामृत्योर्मृत्युञ्जयस्वरूपिणि सकललोकोद्दीपिनि
सकललोकर (द) क्षाऽधिके सकललोकोज्जीविके सकललोकोत्पादिके दिवाप्रवर्त्तिके
रात्रिप्रवर्त्तिके नद्यन्तरं यासि देशाऽन्तरं यासि द्वीपाऽन्तरं यासि लोकाऽन्तरं यासि
सर्वदा स्फुरसि सर्वहृदि वासयासि। नमस्ते परारूपे नमस्ते पश्यन्तीरूपे नमस्ते मध्य-
मारूपे नमस्ते वैखरीरूपे। सर्वतत्त्वाऽऽत्मिके सर्वविद्याऽऽत्मिके सर्वशक्त्यात्मिके सर्व-
देवाऽऽत्मिके वसिष्ठेन मुनिनाऽऽराधिते विश्वामित्रेण मुनिनोपजीव्यमाने नमस्ते नमस्ते।
प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति। सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति।
तत्सायम्प्रातः प्रयुञ्जानः पापोऽपापो भवति। एवमक्षमालिकया जप्तो मन्त्रस्सद्यस्सि-

ङ्किरो भवतीत्याह भगवान् गुहः प्रजापतिमित्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ॐ । तत्सत् ॥ इत्यक्षमालिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथाऽव्यक्तोपनिषत् ॥ स्वाऽज्ञानाऽसुरराड्ग्रासस्वज्ञाननरकेसरी । प्रतियोगिविनिर्मुक्तं ब्रह्ममात्रं करोतु माम् ॥ १ ॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ पुरा किलेदं न किं च नाऽऽसीन्न द्यौर्नाऽन्तरिक्षं न पृथिवी केवलं ज्योतीरूपमनाद्यनन्तमनण्वस्थूलरूपमरूपं रूपवदविज्ञेयं ज्ञानरूपमानन्दमयमासीत् । तदनन्यत्तद्द्वेधाऽभूद्धरितमेकं रक्तमपरम् । तत्र यद्रक्तं तत्पुँसो रूपमभूत् । यद्धरितं तन्मायायाः । तौ समगच्छतः । तयोर्वीर्यमेवमनन्दत् । तदवर्द्धत । तदण्डमभूद्धैमम् । तत्परिणममानमभूत् । ततः परमेष्ठी व्यजायत । सोऽभिजिज्ञासत किं मे कुलं किं मे कृत्यमिति । तं

ह वागदृश्यमानाऽभ्युवाच भोभो प्रजापते त्वमव्यक्तादुत्पन्नोऽसि व्यक्तं ते कृत्य-
मिति । किमव्यक्तं यस्मादहमासिषम् । किं तद्व्यक्तं यन्मे कृत्यमिति । साऽब्रवीदविज्ञेयं
हि तत्सौम्य तेजः । यदविज्ञेयं तदव्यक्तम् । तच्चेज्जिज्ञासासि मा (म)(ऽ) वगच्छेति । स
होवाच कैषा त्वं ब्रह्मवाग्यदसि शंसाऽऽत्मानमिति । सा त्वब्रवीत्तपसा मां जिज्ञासस्वेति ।
स ह सहस्रं समा ब्रह्मचर्यमध्युवासाऽध्युवास ॥ १ ॥ अथाऽपश्यदृचमानुष्टुभीं परमां विद्यां
यस्याऽङ्गान्यन्ये मन्त्राः । यत्र ब्रह्म प्रतिष्ठितम् । विश्वे देवाः प्रतिष्ठिताः । यस्तां न वेद
किमन्यैर्वेदैः करिष्यति । तां विदित्वा स च रक्तं जिज्ञासयामास । तामेवमनूचानां
गायन्नाऽऽसिष्ट । सहस्रं समा आद्यन्तनिहितोङ्कारेण पदान्यगायत् । सहस्रं समा-
स्तथैवाऽक्षरशः । ततोऽपश्यज्ज्योतिर्मयं श्रियाऽऽलिङ्गितं सुप(व)र्णरथं शेषफणाऽऽच्छादि-

तमौलिं मृगमुखं नरवपुषं शशिसूर्यहव्यवाहनाऽऽत्मकनयनत्रयम्। ततः प्रजापतिः प्रणिपपात नमोनम इति। तथैवर्चाऽथ तमस्तौत्। उग्रमित्याह। उग्रः खलु वा एष मृगरूपत्वात्। वीरमित्याह वीरो वा एष वीर्यवत्त्वात्। महाविष्णुमित्याह महतां वा अयं महान्रोदसी व्याप्य स्थितः। ज्वलन्तमित्याह ज्वलन्निव खल्वसाववस्थितः। सर्वतोमुखमित्याह सर्वतः खल्वयं मुखवान्विश्वरूपत्वात्। नृसिंहमित्याह यथा यजुरेवैतत्। भीषणमित्याह भीषो (भीषा) वा अस्मादादित्य उदेति भीतश्चन्द्रमा भीतो वायुर्वाति भीतोऽग्निर्दहति भीतः पर्जन्यो वर्षति। भद्रमित्याह भद्रः खल्वयं श्रिया जुष्टः। मृत्योर्मृत्युमित्याह मृत्योर्वा अयं मृत्युरमृतत्वं प्रजानामन्नाऽदानाम्। नमामीत्याह यथा यजुरेवैतत्। अहमित्याह यथा यजुरेवैतत् ॥ २ ॥ अथ भगवांस्तमब्रवीत् प्रजापते

प्रीतोऽहं किं तवेप्सितं तदाशंसेति । स होवाच भगवन्नव्यक्तादुत्पन्नोऽस्मि । व्यक्तं मम कृत्यमिति पुराऽश्रावि । तत्राऽव्यक्तं भवानित्यज्ञायि । (त्वाज्ञापय ।) व्यक्तं मे कथयेति । व्यक्तं वै विश्वं चराऽचराऽऽत्मकम् । यद्व्यज्यते तद्व्यक्तस्य व्यक्तत्वमिति । स होवाच न शक्नोमि जगत्स्रष्टुमुपाऽऽयं मे कथयेति । तमुवाच पुरुषः प्रजापते शृणु सृष्टेरुपाऽऽयं परमं यं विदित्वा सर्वं ज्ञास्यासि सर्वत्र शक्ष्यसि सर्वं करिष्यसि । मय्यग्नौ स्वाऽऽत्मानं हविर्ध्यायेत्तयैवाऽनुष्टुभर्चा । ध्यानयज्ञोऽयमेव । एतद्वै महोपनिषद्देवानां गुह्यम् । न ह वा एतस्य साम्ना नर्चा न यजुषाऽर्थो नु विद्यते । य इमा (इह) वेद स सर्वा-न्कामानवाऽऽप्य सर्वाँल्लोकाञ्जित्वा मामेवाऽभ्युपैति न च पुनरावर्तते य एवं वेदेति ॥३॥ प्रजापतिस्तं यज्ञाय वसीयांसमात्मानं मन्यमानो मनो यज्ञेनेजे । सप्रणवया तयै-

वर्चो हविर्ध्यात्वाऽऽत्मानमात्मन्यग्नौ जुहुयात् । सर्वमजानात्सर्वत्राऽशकत्सर्वमकरोत् । य एवं विद्वानिमं ध्यानयज्ञमनुतिष्ठेत्स सर्वज्ञोऽनन्तशक्तिस्सर्वकर्त्ता भवति । स सर्वाँल्लोकाञ्जित्वा ब्रह्म परं प्राऽऽप्नोति ॥ ४ ॥ अथ प्रजापतिर्लोकान्दिसृक्षमाणस्तस्या एव विद्याया यानि त्रिंशदक्षराणि तेभ्यस्त्रीँल्लोकान् । अथ द्वे द्वे अक्षरे ताभ्यामुभयतो दधार । तस्या एवर्चो द्वात्रिंशद्भिरक्षरैस्तान्देवान्निर्ममे । सर्वैरेव स इन्द्रोऽभवत् । तस्मादिन्द्रो देवानामधिकोऽभवत् । य एवं वेद समानानामधिको भवेत् । तस्या एकादशभिः पादैरेकादश रुद्रान्निर्ममे । तस्या एकादशभिरेकादशाऽऽदित्यान्निर्ममे । सर्वैरेव स विष्णुरभवत् । तस्माद्विष्णुरादित्यानामधिकोऽभवत् । य एवं वेद समानानामधिको भवेत् । स चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरष्टौ वसूनजनयत् । स तस्या आद्यैर्द्वादशभिर-

क्षरैर्ब्राह्मणमजनयत् । दशभिर्दशभिर्विट्क्षत्रे । तस्माद् ब्राह्मणो मुख्यो भवति । एवं तन्मुख्यो भवति य एवं वेद । तूर्ष्णीं शूद्रमजनयत् । तस्माच्छूद्रो निर्विद्योऽभवत् । न वेदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्त(त)म् । स प्रजापतिरानुष्टुभाभ्यामर्धर्चाभ्यामहोरात्रावकल्पयत् । ततो व्यौच्छत् । व्येवाऽस्मा उच्छति । अथो तम एवाऽपहते । ऋग्वेदमस्या आद्यात्पादाद-कल्पयत् । यजुर्द्वितीयात् । साम तृतीयात् । अथर्वाङ्गिरसश्चतुर्थात् । यदष्टाऽक्षरपदा तेन गायत्री । यदेकादशपदा तेन त्रिष्टुप् । यच्चतुष्पदा तेन जगती । यद्द्वात्रिंशदक्षरा तेना ऽनुष्टुप् । सा (स) वा एषा सर्वाणि छन्दांसि । य इमां सर्वाणि छन्दाँसि वेद । सर्वं जगदा-नुष्टुभ एवोत्पन्नमनुष्टुप्प्रतिष्ठितं प्रतितिष्ठति यश्चैवं वेद ॥ ५ ॥ अथ यदा प्रजा-स्सृष्टा न जायन्ते प्रजापतिः कथं न्विमाः प्रजास्सृजेयमिति चिन्तयन्नुग्रमितीमामृचं

गातुमुपाऽऽक्रामत् । ततः प्रथमपादादुग्ररूपो देवः प्राऽऽदुरभूत् । एकश्श्यामः पुरतो रक्तः पिनाकी स्त्रीपुंसरूपस्तं विभज्य स्त्रीषु तस्य स्त्रीरूपं पुंसि च पुँरूपं व्यधात् । स उभाभ्यामंशाभ्या सर्वमादिष्टः । ततः प्रजाः प्रजायन्ते । य एवं वेद प्रजापतेस्सोऽपि त्र्यम्बक इमामृचमुद्गायन्नुद्ग्रथितजटाकलापः प्रत्यग्ज्योतिष्यात्मन्येव रन्तारमिति। इन्द्रो वै किल देवानामनुजाऽवर आसीत् । तं प्रजापतिरब्रवीद्गच्छ देवानामधिपतिर्भवेति । सोऽगच्छत् । तं देवा ऊचुरनुजाऽवरोऽसि त्वमस्माकं कुतस्तवाऽऽधिपत्यमिति । स प्रजापतिमभ्येत्योवाचेमं देवा ऊचुरनुजाऽवरस्य कुतस्तवाऽऽधिपत्यमिति । तं प्रजापतिरिन्द्रं त्रिकलशैरमृतपूर्णैरानुष्टुभाऽभिमन्त्रितैराभिषिच्य तं सुदर्शनेन दक्षिणतो ररक्ष पाञ्चजन्येन वामतो द्वयेनैव सुरक्षितोऽभवत् । रौक्मे फलके सूर्यवर्चसि मन्त्र-

मानुष्टुभं विन्यस्य तदस्य कण्ठे प्रत्यमुञ्चत् । ततस्सुदुर्निरीक्षोऽभवत् । तस्मै विद्यामानुष्टुभीं प्राऽदात् । ततो देवास्तमाधिपत्यायाऽनुमेनिरे । स स्वराडभूत् । य एवं वेद स्वराड् भवेत् । सोऽमन्यत पृथिवीमपि कथमपां जयेयमिति । स प्रजापतिमुपाऽऽधावत् । तस्मात्प्रजापतिः कमठाऽऽकारमिन्द्रनागभुजगेन्द्राऽऽधारं भद्राऽऽसनं प्राऽदात् । स पृथिवीमभ्यजयत् । ततस्स उभयोर्लोकयोरधिपतिरभूत् । य एवं वेदोभयोर्लोकयोरधिपतिर्भवति । स पृथिवीं जयति यो वा अप्रतिष्ठितं शिथिलं भ्रातृव्येभ्यः परमाऽऽत्मानं मन्यते । स एतमासीनमधितिष्ठेत् । प्रतिष्ठितोऽशिथिलो भ्रातृव्येभ्यो वसीयान्भवति यश्चैवं वेद यश्चैवं वेद ॥ ६ ॥ य इमां विद्यामधीते स सर्वान्वेदानधीते । स सर्वैः क्रतुभिर्यजते । स सर्वतीर्थेषु स्नाति । स महापातकोपपातकैः प्रमुच्यते । स ब्रह्मवर्चसं

महदाप्नुयात् । आब्रह्मणः पूर्वानाकल्पांश्चोत्तरांश्च वंश्यान्पुनीते । नैनमपस्माराऽऽदयो रोगा आदिधे(अधिदे)युः । सयक्षास्सप्रेतपिशाचा अप्येनं स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा श्रुत्वा वा पापिनः पुण्याँल्लोकानवाऽऽप्नुयुः। चिन्तितमात्रादस्य सर्वेऽर्थास्सिध्येयुः। पितरमिवैनं सर्वे मन्यन्ते। राजानश्चाऽस्याऽऽदेशकारिणो भवन्ति । न चाऽऽचार्यव्यतिरिक्तं श्रेयांसं दृष्ट्वा नमस्कुर्यात् । न चाऽस्मादुपाऽवरोहेत् । जीवन्मुक्तश्च भवति । देहाऽन्ते तमसः परं धाम प्राऽऽप्नुयात् । यत्र विराण् नृसिँहोऽऽवभासते तत्र खलूपाऽऽसते । तत्स्वरूपध्यानपरा मुनय आकल्पाऽन्ते तस्मिन्नेवाऽऽत्मनि लीयन्ते । न च पुनरावर्त्तन्ते । न चेमां विद्यामश्रद्दधानाय ब्रूयान्नाऽसूयावते नाऽनूचानाय नाऽविष्णुभक्ताय नाऽनृतिने नाऽतपसे नाऽदान्ताय नाऽशान्ताय नाऽदीक्षिताय नाऽधर्मशीलाय न हिंसकाय नाऽब्रह्मचारिण

इत्येषोपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इत्यव्यक्तोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ एकाऽक्षरोपनिषत् ॥ एकाऽक्षरपदाऽऽरूढं सर्वाऽऽत्मकमखण्डितम् । सर्ववर्जितचिन्मात्रं त्रिपान्नाराऽयणं भजे ॥ १ ॥ हरिः ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ओमेकाऽक्षरं त्वक्षरेऽतोऽसि (त्राऽस्ति) सोमे सुषुम्नायां चेह दृढी स एकः । त्वं विश्वभूर्भूतपतिः पुराणः पर्जन्य एको भुवनस्य गोप्ता ॥ १ ॥ विश्वे निमग्नपदवीः कवीनां त्वं जातवेदो भुवनस्य नाथः । अ (आ) जातमग्रे स हिरण्यरेता यज्ञस्त्वमेवैकविभुः पुराणः ॥ २ ॥ प्राऽणः प्रसूतिर्भुवनस्य योनिर्व्याप्तं त्वया एकपदेन विश्वम् । त्वं विश्वभूर्योनिपरास्स्व (रोऽसि) गर्भे कुमार एको विशिखस्सुधन्वा ॥ ३ ॥ वितत्य

661

वाणं तरुणाऽर्कवर्णं व्योमाऽन्तरे भासि हिरण्यगर्भः । भासा त्वया व्योम्नि कृतस्सुता-
र्क्ष्यस्त्वं वै कुमारस्त्वमरिष्टनेमिः ॥ ४ ॥ त्वं वज्रभृद्भूतपतिस्त्वमेव कामः प्रजानां निहि-
तोऽसि सोमे । स्वाहा स्वधा यच्च वषट् करोति रुद्रः पशूनां गुहया (गृहयो) निमग्नः
॥५॥ धाता विधाता पवनस्सुपर्णो विष्णुर्वराहो रजनी रह(हर)श्च। भूतं भविष्यत्प्रभवः
क्रियाश्च कालः क्रम (तु) स्त्वं परमाऽक्षरं च ॥ ६ ॥ ऋचो यजूंषि प्रसवन्ति वक्त्रा-
त्सामानि सम्राड्वसुरन्तरिक्षम् । त्वं यज्ञनेता हुतभुग्विभुश्च रुद्रास्तथा दैत्यगणा वसुश्च
॥ ७ ॥ स एष देवोऽम्बरगश्च (या न) चक्रे अन्येऽभ्यधिष्ठेत तमो (अन्यानधिष्ठाय तपो)
निरुन्ध्यः । हिरण्मयं यस्य विभाति सर्वं व्योमाऽन्तरे रश्मिमिमाँ सुनाभिः ॥ ८ ॥ स
सर्ववेत्ता भुवनस्य गोप्ता नाभिः प्रजानां निहिता जनानाम् । प्रोता त्वमोता विचितिः

क्रमाणां प्रजापतिश्छन्दमयो विगर्भः ॥ ९ ॥ सामैश्चिदन्तो विरजश्च बाहुँ हिरण्मयं वेदविदां वरिष्ठम् । यमध्वरे ब्रह्मविदस्तुवन्ति सामैर्यजुर्भिः क्रतुभिस्त्वमेव ॥ १० ॥ त्वँ स्त्री पुमांस्त्वं च कुमार एकस्त्वं वै कुमारी ह्यथ भूस्त्वमेव । त्वमेव धाता वरुणश्च राजा त्वं वत्सरोऽग्न्यर्यम एव सर्वम् ॥ ११ ॥ मित्रस्सुपर्णश्चन्द्र इन्द्रो वरुणो रुद्रस्त्वष्टा विष्णुस्सविता गोपतिस्त्वम् । त्वं विष्णुर्भूतानि तु त्रासि दैत्यास्त्वयाऽऽवृतं जगदुद्भवगर्भः (दैत्यास्त्वयाऽपतन्विदुर्भवगर्भम्) ॥१२॥ त्वं भूर्भुवस्स्वस्त्वँ हि स्वयम्भुरथ विश्वतोमुखः । य एवं नित्यं वेदयते गुहाशयं प्रभुं पुराणँ सर्वभूतँ हिरण्मयम् ॥ १३ ॥ हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिँ स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य (बुद्धिमत्सु) तिष्ठतीत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इत्येकाक्षरोपनिषत्समाप्ता ॥

अथाऽन्नपूर्णोपनिषत् ॥ सर्वाऽपह्नवसंसिद्धब्रह्ममात्रतयोज्ज्वलम् । त्रैपदं श्रीरामतत्त्वं स्वमात्रमिति भावये ॥ १ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ निदाघो नाम योगीन्द्र ऋभुं ब्रह्मविदां वरम् । प्रणम्य दण्डवद्भूमावुत्थाय स पुनर्मुनिः ॥ १ ॥ आत्मतत्त्वमनुब्रूहीत्येवं पप्रच्छ साऽऽदरम् । कयोपासनया ब्रह्मन्नीदृशं प्राऽऽप्तवानसि ॥ २ ॥ तां मे ब्रूहि महाविद्यां मोक्षसाम्राज्यदायिनीम् । निदाघ त्वं कृताऽर्थोऽसि शृणु विद्याँ सनातनीम् ॥ ३ ॥ यस्या विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भविष्यसि । मूलशृङ्गाटमध्यस्था बिन्दुनादकलाऽऽश्रया ॥ ४ ॥ नित्याऽऽनन्दा निराधारा विख्याता विलसत्कचा । विष्टपेशी महालक्ष्मीः कामस्तारो नतिस्तथा ॥ ५ ॥ भगवत्यन्नपूर्णेति ममाऽभिलषितं ततः । अन्नं देहि ततस्स्वाहा मन्त्रसारेति विश्रुता ॥ ६ ॥

सप्तविंशतिवर्णाऽऽत्मा योगिनी गणसेविता ॥७॥ ऐं ह्रीं सौं श्रीं क्लींमोन्नमो भगवत्य-न्नपूर्णे ममाऽभिलषितमन्नं देहि स्वाहा। इति पित्रोपदिष्टोऽस्मि तदादिनियम स्थितः। कृतवान्स्वाऽऽश्रमाऽऽचारो मन्त्राऽनुष्ठानमन्वहम् ॥८॥ एवं गते बहुदिने प्राऽऽदुरा-सीन्ममाऽग्रतः। अन्नपूर्णा विशालाऽक्षी स्मयमानमुखाऽम्बुजा ॥९॥ तां दृष्ट्वा दण्डव-द्भूमौ नत्वा प्राञ्जलिरास्थितः। अहो वत्स कृताऽर्थोऽसि वरं वरय मा चिरम् ॥१०॥ एवमुक्तो विशालाऽक्ष्या मयोक्तं मुनिपुङ्गव। आत्मतत्त्वं मनसि मे प्राऽऽदुर्भवतु पार्वति ॥११॥ तथैवाऽस्त्विति मामुक्त्वा तत्रैवाऽन्तरधीयत। तदा मे मतिरुत्पन्ना जगद्वैचि-त्र्यदर्शनात् ॥१२॥ भ्रमः पञ्चविधो भाति तदेवेह समुच्यते। जीवेश्वरौ भिन्नरूपा-विति प्राथमिको भ्रमः ॥१३॥ आत्मनिष्ठं कर्तृगुणं वास्तवं वा द्वितीयकः। शरीर-

त्रयसंयुक्तजीवस्सङ्गी तृतीयकः॥ १४ ॥ जगत्कारणरूपस्य विकारित्वं चतुर्थकः। कारणाद्भिन्नजगतस्सत्यत्वं पञ्चमो भ्रमः। पञ्चभ्रमनिवृत्तिश्च तदा स्फुरति चेतसि ॥ १५ ॥ बिम्बप्रतिबिम्बदर्शनेन भेदभ्रमो निवृत्तः। स्फटिकलोहितदर्शनेन पारमाऽर्थिककर्तृत्वभ्रमो निवृत्तः। घटमठाऽऽकाशदर्शनेन सङ्गीति भ्रमो निवृत्तः। रज्जुसर्पदर्शनेन कारणाद्भिन्नजगतस्सत्यत्वभ्रमो निवृत्तः। कनकरुचकदर्शनेन विकारित्वभ्रमो निवृत्तः। तदाप्रभृति मच्चितं ब्रह्माऽऽकारमभूत्स्वयम्। निदाघ त्वमपीत्थँ हि तत्त्वज्ञानमवाऽऽप्नुहि ॥ १६ ॥ निदाघः प्रणतो भूत्वा ऋभुं पप्रच्छ साऽऽदरम्। ब्रूहि मे श्रद्दधानाय ब्रह्मविद्यामनुत्तमाम् ॥ १७ ॥ तथेत्याह ऋभुः प्रीतस्तत्त्वज्ञानं वदामि ते। महाकर्त्ता महाभोक्ता महात्यागी भवाऽनघ ॥ स्वस्वरूपाऽनुसन्धानमेवं कृत्वा सुखी

भव ॥ १८ ॥ नित्योदितं विमलमाद्यमनन्तरूपं ब्रह्माऽस्मि नेतरकलाकलनँ हि किं चित् । इत्येव भावय निरञ्जनतामुपेतो निर्वाणमेहि सकलाऽमलशान्तवृत्तिः ॥ १९ ॥ यदिदं दृश्यते किं चित्तत्तन्नाऽस्तीति भावय । यथा गन्धर्वनगरं यथा वारि मरुस्थले ॥ २० ॥ यत्तु नो दृश्यते किं चिद्यन्नु किं चिदिव स्थितम् । मनष्षष्ठेन्द्रियाऽतीतं तन्मयो भव वै मुने ॥ २१ ॥ अविनाशी चिदाकाशँ सर्वाऽऽत्मकमखण्डितम् । नीरन्ध्रं भूरिवाऽशेषं तदस्मीति विभावय ॥ २२ ॥ यदा सङ्क्षीयते चित्तमभावाऽत्यन्तभावनात् । चित्सामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥ २३ ॥ नू (मा) नं चैत्याँशरहिता चिद्यदात्मनि लीयते । असद्रूपवदत्यच्छा सत्तासामान्यता तदा ॥ २४ ॥ दृष्टिरेषा हि परमा सदेहाऽदेहयोस्समा । मुक्तयोस्सम्भवत्येव तुर्याऽतीतपदाऽभिधा ॥ २५॥ व्युत्थि-

664

तस्य भवत्येषा समाधिस्थस्य चाऽनघ। ज्ञस्य केवलमज्ञस्य न भवत्येव बोधजा ॥२६॥ अनानन्दसमानन्दमुग्धमुग्धमुखद्युतिः । चिरकालपरिक्षीणमननाऽऽदिपरिभ्रमः ॥ २७॥ पदमासाद्यते पुण्यं प्रज्ञयैवैकया तथा । इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ॥ २८ ॥ अन्तश्शीतलया याऽसौ समाधिरिति कथ्यते । अवासनँ स्थिरं प्रोक्तं मनोध्यानं तदेव च ॥ २९ ॥ तदेव केवली भावँ शान्ततैव च तत्सदा । तनुवासनमत्युच्चैः पदायोद्यतमुच्यते ॥ ३० ॥ अवासनं मनोऽकर्तृ (नो वत्क) पदं तस्मादवाऽऽप्यते । घनवासनमेतत्तु चेतःकर्तृत्वभावनम् ॥ ३१ ॥ सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनां तनुतां नयेत् । चेतसा सम्परित्यज्य सर्वभावाऽऽत्मभावनाम् ॥ ३२ ॥ सर्वमाकाशतामेति नित्यमन्तर्मुखस्थितेः । यथा विपणगा लोका विहरन्तोऽप्यसत्समाः ॥ ३३ ॥ अस-

म्बन्धात्तथा ज्ञस्य ग्रामोऽपि विपिनोपमः । अन्तर्मुखतया नित्यँ सुप्तो बुद्धो व्रजन् पठ-(त) न् ॥ ३४ ॥ पुरं जनपदं ग्राममरण्यमिव पश्यति । अन्तश्शीतलतायां तु लब्धायाँ शीतलं जगत् ॥ ३५ ॥ अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् । भवत्य-खिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिः स्थितम् ॥ ३६ ॥ यस्त्वात्मरतिरेवाऽन्तः कुर्वन्कर्मेन्द्रियैः क्रियाः । न वशो हर्षशोकाभ्याँ स समाहित उच्यते ॥ ३७ ॥ आत्मवत्सर्वभूतानि पर-द्रव्याणि लोष्ठवत् । स्वभावादेव न भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३८ ॥ अद्यैव मृति-रायातु कल्पाऽन्तनिचयेन वा । नाऽसौ कलङ्कमाप्नोति हेम पङ्कगतं यथा ॥ ३९ ॥ कोऽहं कथमिदं किं वा कथं मरणजन्मनी । विचारयाऽन्तरे वेत्थं महत्तत्फलमेष्यसि ॥ ४० ॥ विचारेण परिज्ञातस्वभावस्य सतस्तव । मनस्स्वरूपमुत्सृज्य शममेष्यति

666

विज्वरम् ॥ ४१ ॥ विज्वरत्वं गतं चेतस्तव संसारवृत्तिषु । न निमज्जति तद्ब्रह्मन् गोष्पदेष्विव वारणः ॥ ४२ ॥ कृपणं तु मनो ब्रह्मन् गोष्पदेऽपि निमज्जति । कार्ये गोष्पदतोयेऽपि विशीर्णो मशको यथा ॥ ४३ ॥ यावद्यावन्मुनिश्रेष्ठ स्वयँ सन्त्यज्यतेऽखिलम् । तावत्तावत्पराऽऽलोकः परमाऽऽत्मैव शिष्यते ॥ ४४ ॥ यावत्सर्वं न सन्त्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते । सर्ववस्तुपरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥ ४५ ॥ आत्माऽवलोकनाऽर्थं तु तस्मात्सर्वं परित्यजेत् । सर्वँ सन्त्यज्य दूरेण यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥४६॥ सर्वं किं चिदिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतम् । चिन्निष्पन्दाँऽशमात्रं तन्नाऽन्यत्किं च न शाश्वतम् ॥ ४७ ॥ समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूताऽर्थदर्शिनी । ब्रह्मन्त्समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥ ४८ ॥ अक्षुब्धा निरहङ्कारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी । प्रोक्ता समा-

धिशब्देन मेरो स्थिरतरा स्थितिः ॥ ४९ ॥ निश्चिता विगताऽभीष्टा हेयोपाऽऽदेयवर्जिता । ब्रह्मन्तसमाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥ ५० ॥ केवलं चित्प्रकाशाँऽशकल्पिता स्थिरतां गता । तुर्या सा प्राऽऽप्यते दृष्टिर्महद्भिर्वेदवित्तमैः ॥ ५१ ॥ अदूरगतसादृश्या सुषुप्तस्योपलक्ष्यते । मनोऽहङ्कारविलये सर्वभावाऽन्तरस्थिता ॥ ५२ ॥ समुदेति पराऽऽनन्दा या तनुः पारमेश्वरी । मनसैव मनश्छित्त्वा सा स्वयं लभ्यते गतिः ॥ ५३ ॥ तदनु विषयवासनाविनाशस्तदनु शुभः (चितः) परमस्फुटप्रकाशः । तदनु च समतावशात्स्वरूपे परिणमनं महतामचिन्त्यरूपम् ॥ ५४ ॥ अखिलमिदमनन्तमात्मतत्त्वं दृढपरिणामिनि चेतसि स्थितोऽन्तः। बहिरुपशमिते चराऽचराऽऽत्मा स्वयमनुभूयत एव देवदेवः ॥ ५५ ॥ असक्तं निर्म (श्व) लं चित्तं युक्तँ सँसार्येविस्फुटम् ।

सक्तं तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबद्धवत् ॥ ५६ ॥ अन्तस्संसक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुर-वृत्तिमान् । बहिः कुर्वन्नकुर्वन्वा कर्त्ता भोक्ता न हि कचित् ॥५७॥ इति । इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ निदाघ उवाच ॥ सङ्गः कीदृश इत्युक्तः कश्च बन्धाय देहिनाम् । कश्च मोक्षाय कथितः कथं त्वेष चिकित्स्यते ॥ १ ॥ देहदेहिविभागैकपरित्यागेन भावना । देहमात्रे हि विश्वासस्सङ्गो बन्धाय कथ्यते ॥ २ ॥ सर्वमात्मेदमत्राऽहं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् । इत्यसङ्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थिताम् ॥ ३ ॥ नाऽहमस्ति न चाऽन्योऽस्ति न चाऽयं न च नेतरः । सोऽसङ्ग इति सम्प्रोक्तो ब्रह्माऽस्मीत्येव सर्वदा ॥ ४ ॥ नाऽभिनन्दति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुषज्जते । सुसमो यः परित्यागी सोऽसँसक्त इति स्मृतः ॥ ५ ॥ सर्वकर्मफलाऽऽदीनां मनसैव न कर्मणा । निपुणो यः परित्यागी

सोऽसँसक्त इति स्मृतः ॥ ६ ॥ असङ्कल्पेन सकलाश्चेष्टा नाना विजृम्भिताः । चिकि-
त्सिता भवन्तीह श्रेयस्सम्पादयन्ति हि ॥ ७ ॥ न सक्तमिह चेष्टासु न चिन्तासु
न वस्तुषु । न गमाऽगमचेष्टासु न कालकलनासु च ॥ ८ ॥ केवलं चिति विश्रम्य किं
चिच्चैत्याऽवलम्ब्यपि । सर्वत्र नीरसमिह तिष्ठत्यात्मरसं मनः ॥ ९ ॥ व्यवहारमिदँ सर्वं
मा करोतु करोतु वा । अकुर्वन्वाऽपि कुर्वन्वा जीवस्स्वाऽऽत्मरतिक्रियः ॥ १० ॥
अथ वा तमपि त्यक्त्वा चैत्याँऽशँ शान्तचिद्घनः । जीवस्तिष्ठति सँशान्तो ज्वलन्मणि-
रिवाऽऽत्मनि ॥ ११ ॥ चित्ते चैत्यदशाहीने या स्थितिः क्षीणचेतसाम् । सोच्यते
शान्तकलना जाग्रत्येव सुषुप्तता ॥ १२ ॥ एषा निदाघ सौषुप्तिस्थितिरभ्यासयोगतः ।
प्रौढा सती तुरीयेति कथिता तत्त्वकोविदैः ॥ १३ ॥ अस्यां तुरीयाऽवस्थायाँ स्थितिं

प्राऽऽप्याऽविनाशिनीम् । आनन्दैकाऽन्तशीलत्वादनानन्दपदं गतः ॥१४॥ अनानन्द-महाऽऽनन्दकालाऽतीतस्ततोऽपि हि । मुक्त इत्युच्यते योगी तुर्याऽतीतपदं गतः ॥१५॥ परिगलितसमस्तजन्मपाशस्सकलविलीनतमोमयाऽभिमानः। परमरसमयीं पराऽऽत्मसत्तां जलगतसैन्धवखण्डवन्महाऽऽत्मा ॥ १६ ॥ जडाऽजडदृशोर्मध्ये यत्तत्त्वं पारमाऽर्थिकम् । अनुभूतिमयं तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते ॥ १७ ॥ दृश्यसंवलितो बन्धस्तन्मुक्तौ मुक्ति-रुच्यते । द्रव्यदर्शनसम्बन्धे याऽनुभूतिरनामया ॥ १८ ॥ तामवष्टभ्य तिष्ठ त्वँ सौषुप्तिं भजते स्थितिम् । सैव तुर्यत्वमाप्नोति तस्यां दृष्टिँ स्थिरां कुरु ॥ १९ ॥ आत्मा स्थूलो न चैवाऽणुर्न प्रत्यक्षो न चेतरः । न चेतनो न च जडो न चैवाऽसन्न सन्मयः ॥२०॥ नाऽहं नाऽन्यो न चैवैको न चाऽनेकोऽद्वयोऽव्ययः । यदीदं दृश्यतां प्राऽऽप्तं मनस्सर्वे-

न्द्रियाऽऽस्पदम् ॥ २१ ॥ दृश्यदर्शनसम्बन्धे यत्सुखं पारमाऽर्थिकम् । तदतीतं पदं यस्मात्तन्न किं चिदिवैव तत् ॥ २२ ॥ न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले । सर्वाऽऽशासङ्क्षये चेतःक्षयो मोक्ष इतीष्यते ॥ २३ ॥ मोक्षो मेऽस्त्विवति चिन्ताऽन्तर्जाता चेदुत्थितं मनः । मननोत्थे मनस्येष बन्धस्साँसारिको दृढः ॥ २४ ॥ आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वरूपेऽथ वा तते । को बन्धः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु ॥२५॥ आध्यात्मरतिराशान्तः पूर्णपावनमानसः । प्राऽऽप्ताऽनुत्तमविश्रान्तिर्न किं चिदिह वाञ्छति ॥ २६ ॥ सर्वाऽधिष्ठानसन्मात्रे निर्विकल्पे चिदात्मनि । यो जीवति गतस्नेहस्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २७ ॥ नाऽपेक्षते भविष्यच्च वर्तमाने न तिष्ठति । न सँस्मरत्यतीतं च सर्वमेव करोति च ॥ २८ ॥ अनुबन्धपरे जन्तावसँसर्गमनास्सदा । भक्ते भक्तसमा-

चारश्शठे शठ इव स्थितः ॥ २९ ॥ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्यवान् । युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेषु सुदुःखधीः ॥ ३० ॥ धीरधीरुदिताऽऽनन्दः पेशलः पुण्यकीर्तनः । प्राऽऽज्ञः प्रसन्नमधुरो दैन्यादपगताऽऽशयः ॥ ३१ ॥ अभ्यासेन परिस्पन्दे प्राऽणानां क्षयमागते । मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ३२ ॥ यतो वाचो निवर्तन्ते विकल्पकलनाऽन्विताः । विकल्पसङ्क्षयाज्जन्तोः पदं तदवशिष्यते ॥ ३३ ॥ अनाद्यन्ताऽवभावाऽऽत्मा परमाऽऽ(सा) त्मैव विद्यते । इत्येतन्निश्चयँ स्फारँ सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥ ३४ ॥ यथाभूताऽर्थदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये । यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ॥ ३५ ॥ सर्वमात्मैव कौ दृष्टौ भावाऽभावौ क्व वा स्थितौ । क्व बन्धमोक्षकलने ब्रह्मैवेदं विजृम्भते ॥ ३६ ॥ सर्वमेकं परं व्योम को मोक्षः

कस्य बन्धता । ब्रह्मेदं बृँहिताऽऽकारं बृहद्बृँहद (दि) वस्थितम् ॥ ३७ ॥ दूरा-दस्तमितद्वित्वं भवा(ऽऽ)त्मैव त्वमात्मना । सम्यगालोकिते रूपे काष्ठपाषाणवाससाम् ॥ ३८ ॥ मनागपि न भेदोऽस्ति क्वाऽसि सङ्कल्पनोन्मुखः । आदावन्ते च सँशान्तस्व-रूपमविनाशि यत् ॥ ३९ ॥ वस्तूनामात्मनश्चैतत्तन्मयो भव सर्वदा । द्वैताऽद्वैतसमु-द्भेदैर्जरामरणविभ्रमैः ॥ ४० ॥ स्फुरत्यात्मभिरात्मैव चित्तैरब्धीव वीचिभिः । आपत्कर-ज्ञपरशुं पराया निर्वृतेः पदम् ॥ ४१ ॥ शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य नित्यमन्तस्थया धिया । य स्थितस्तं क आत्मेह भोगो बाधयितुं क्षमः ॥ ४२ ॥ कृतस्फारविचारस्य मनो-भोगाऽऽदयोऽरयः । मनागपि न भिन्दन्ति शैलं मन्दाऽनिला इव ॥ ४३ ॥ नानात्व-मस्ति कलनासु न वस्तुतोऽन्तर्नानाविधासु सरसीव जलादिवाऽन्यत् । इत्येकनिश्चय-

मयः पुरुषो विमुक्त इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः ॥ ४४ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ विदेहमुक्तेः किं रूपं तद्वान् को वा महामुनिः । कं योगं समुपस्थाय प्राऽऽप्तवान्परमं पदम् ॥ १ ॥ सुमेरोर्वसुधापीठे माण्डव्यो नाम वै मुनिः । कौण्डिन्यात्तत्त्वमास्थाय जीवन्मुक्तो भवत्यसौ ॥ २ ॥ जीवन्मुक्तिदशां प्राऽऽप्य कदाचिद्ब्रह्मवित्तमः । सर्वेन्द्रियाणि सँहर्तुं मनश्चक्रे महामुनिः ॥ ३ ॥ बद्धपद्मासनस्तिष्ठन्नर्धोन्मीलितलोचनः । बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैव स्पर्शान्परिहरञ्छनैः ॥ ४ ॥ ततस्त्वमनसः स्थैर्यं मनसा विगतैनसा । अहो नु चञ्चलमिदं प्रत्याहृतमपि स्फुटम् ॥ ५ ॥ पटाद्घटमुपाऽऽयाति घटाच्छकटमुत्कटम् । चित्तमर्थेषु चरति पादपेष्विव मर्कटः ॥ ६ ॥ पञ्च द्वाराणि मनसा चक्षुरादीन्यमून्यलम् । बुद्धीन्द्रियाऽभिधानानि तान्येवाऽऽलोक-

यास्यहम् ॥ ७ ॥ हन्तेन्द्रियगणा यूयं त्यजथाऽऽकुलताँ शनैः । चिदात्मा भगवान् त्सर्वसाक्षित्वेन स्थितोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥ तेनाऽऽत्मना बहुज्ञेन निर्ज्ञाताश्चक्षुरादयः । परिनिर्वा (र्या) मि शान्तोऽस्मि दिष्ट्याऽस्मि विगतज्वरः ॥ ९ ॥ स्वाऽऽत्मन्येवाऽव-तिष्ठेऽहं तुर्यरूपपंदेऽनिशम् । अन्तरेव शशामाऽस्य क्रमेण प्राऽणसन्ततिः ॥ १० ॥ ज्वालाजालपरिस्पन्दो दग्धेन्धन इवाऽनलः । उदितोऽस्तं गत इव ह्यस्तं गत इवो-दितः ॥ ११ ॥ समस्समरसाऽऽभासस्तिष्ठामि स्वच्छतां गतः । प्रबुद्धोऽपि सुषुप्तिस्थ-स्सुषुप्तिस्थः प्रबुद्धवान् ॥ १२ ॥ तुर्यमालम्ब्य कायाऽन्तस्तिष्ठामि स्तम्भितस्थितिः । सबाह्याऽभ्यन्तरान् भावान् स्थूलान्त्सूक्ष्मतरानपि ॥ १३ ॥ त्रैलोक्यसम्भवाँस्त्यक्त्वा सङ्कल्पैकविनिर्मितान् । सह प्रणवपर्यन्तदीर्घनिस्स्वनतन्तुना ॥ १४ ॥ जहाविन्द्रियत-

न्मात्रजालं खग इवाऽनिलः । ततोऽङ्गसंविदँ स्वच्छां प्रतिभासमुपाऽऽगताम् ॥ १५ ॥ सद्योजातशिशुज्ञानं प्राऽऽसवान्मुनिपुङ्गवः । जहौ चित्तं चैत्यदशाँ स्पन्दशक्तिमिवाऽनिलः ॥ १६ ॥ चित्सामान्यमथाऽऽसाद्य सत्तामात्राऽऽत्मकं ततः । सुषुप्तपदमालम्ब्य तस्थौ गिरिरिवाऽच (गन्धमिवाऽनि) लः ॥ १७ ॥ सुषुप्तस्थैर्यमासाद्य तुर्यरूपमुपाऽऽययौ । निरानन्दोऽपि साऽऽनन्दस्सच्चाऽसच्च बभूव सः ॥ १८ ॥ ततस्तत्सम्बभूवाऽसौ यद्गिरामप्यगोचरः । यच्छून्यवादिनाँ शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां च यत् ॥ १९ ॥ विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलाऽऽत्मकम् । पुरुषस्साङ्ख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ॥ २० ॥ शिवश्शैवाऽऽगमस्थानां कालः कालैकवादिनाम् । यत्सर्वशास्त्रसिद्धाऽन्तं यत्सर्वहृदयाऽनुगम् ॥ २१ ॥ यत्सर्वँ सर्वगं वस्तु यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः । यद्-

नुक्तमनिष्पन्दं दीपकं तेजसामपि ॥२२॥ स्वाऽनुभूत्यैकमानं च यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः ।
यदेकं चाऽप्यनेकं च साऽञ्जनं च निरञ्जनम् । यत्सर्वं चाऽप्यसर्वं च यत्तत्त्वं तदसौ
स्थितः ॥ २३ ॥ अजममरमनाद्यमाद्यमेकं पदममलँ सकलं च निष्कलं च । स्थित
इति स तदा नभस्स्वरूपादपि विमलस्थितिरीश्वरः क्षणेन ॥ २५ ॥ इति ॥ इति तृती-
योऽध्यायः ॥ जीवन्मुक्तस्य किं लक्ष्म ह्याकाशगमनाऽऽदिकम् । तथा चेन्मुनिशार्दूल
तत्र नैव प्रलक्ष्यते ॥ १ ॥ अनात्मविदमुक्तोऽपि नभोविहरणाऽऽदिकम् । द्रव्यमन्त्र-
क्रियाकालशक्त्याऽऽप्नोत्येव स द्वि (द्वि) ज(ः) ॥ २ ॥ नाऽऽत्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो
ह्यात्ममात्रदृक् । आत्मनाऽऽत्मनि सन्तृप्तो नाऽविद्यामनुधावति ॥ ३ ॥ येये भावाः
स्थिता लोके तानविद्यामयान्विदुः । त्यक्ताऽविद्यो महायोगी कथं तेषु निमज्जति ॥४॥

यस्तु मूढोऽल्पबुद्धिर्वा सिद्धिजालानि वाञ्छति । स सिद्धिसाधनैर्योगैस्तानि साधयति क्रमात् ॥ ५ ॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयस्साधुसिद्धिदाः । परमाऽऽत्मपदप्राऽऽप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्च न ॥ ६ ॥ यस्येच्छा विद्यते का चित्सा सिद्धिँ साधयत्यहो । निरिच्छोः परिपूर्णस्य नेच्छा सम्भवति क चित् ॥ ७ ॥ सर्वेच्छाजालसँशान्तावात्मलाभो भवेन्मुने । स कथँ सिद्धिजालानि कथं वाञ्छत्यचित्तकः ॥ ८ ॥ अपि शीतरुचावर्के सुतीक्ष्णेऽपीन्दुमण्डले । अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी ॥ ९ ॥ अधिष्ठाने परे तत्त्वे कल्पिता रज्जुसर्पवत् । कल्पिताऽऽश्चर्यजालेषु नाऽभ्युदेति कुतूहलम् ॥ १० ॥ ये हि विज्ञातविज्ञेया वीतरागा महाधियः । विच्छिन्नग्रन्थयस्सर्वे ते स्वतन्त्रास्तनौ स्थिताः ॥ ११ ॥ सुखदुःखदशाधीरँ साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् । निश्वासा इव शैलेन्द्रं

चित्तं तस्य मृतं विदुः ॥ १२ ॥ आपत्कार्पण्यमुत्साहो मदो मान्द्यं महोत्सवः । यं नयन्ति न वैरूप्यं तस्य नष्टं मनो विदुः ॥ १३ ॥ द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च । जीवन्मुक्तौ सरूपस्स्यादरूपो देहमुक्तिगः ॥ १४ ॥ चित्तसत्तेह दुःखाय चित्तनाशस्सुखाय च । चित्तसत्तां क्षयं नीत्वा चित्तं नाशमुपाऽऽनयेत् ॥१५॥ मनस्तां मूढतां विद्धि यदा नश्यति साऽनघ । चित्तनाशाऽभिधानँ हि तत्स्वरूपमितीरितम् ॥ १६ ॥ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तमवासनम् । भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ॥ १७ ॥ सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते । निदाघाऽरूपनाशस्तु वर्तते देहमुक्तिके ॥ १८ ॥ विदेहमुक्त एवाऽसौ विद्यते निष्कलाऽऽत्मकः । समग्राऽग्र्यगुणाऽऽधारमपि सत्त्वं प्रलीयते ॥ १९॥ विदेहमुक्तौ विमले पदे परमपावने ।

विदेहमुक्तिविषये तस्मिन्त्सत्त्वक्षयाऽऽत्मके ॥ २० ॥ चित्तनाशे विरूपाऽऽख्ये न किं चिदिह विद्यते । न गुणा नाऽगुणास्तत्र न श्रीर्नोऽश्रीर्न लोकता ॥ २१ ॥ न चोदयो नाऽस्तमयो न हर्षाऽमर्षसंविदः । न तेजो न तमः किं चिन्न सन्ध्यादिन-रात्रयः ॥ २२ ॥ न सत्ताऽपि न चाऽसत्ता न च मध्यँ हि तत्पदम् । ये हि पारं गता बुद्धेस्सँसाराऽऽडम्बरस्य च । तेषां तदास्पदँ स्फारं पवनानामिवाऽम्बरम् ॥ २३ ॥ सँशा-न्तदुःखमजडाऽऽत्मकमेकसुप्तमानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत् । आकाशकोशतनवोऽतनवो महान्तस्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा भवन्ति ॥ २४ ॥ हे निदाघ महाप्राऽऽज्ञ निर्वासनमना भव । बलाच्चेतस्समाधाय निर्विकल्पमना भव ॥ २५ ॥ यज्जगद्भासकं भानं नित्यं भाति स्वतस्स्फुरत् । स एव जगतस्साक्षी सर्वात्माऽऽविमलाऽऽकृतिः ॥ २६ ॥

प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानघनलक्षणः । तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाऽद्वयम् ॥२७॥ एकं ब्रह्माऽहमस्मीति कृतकृत्यो भवेन्मुनिः । सर्वाऽधिष्ठानमद्वन्द्वं परं ब्रह्म सनातनम् । सच्चिदानन्दरूपं तदवाङ्मनसगोचरम् ॥ २९ ॥ न तत्र चन्द्राऽर्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वाताः सकलाश्च देवताः । स एष देवः कृतभावभूतस्स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥ ३० ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसँशयाः । क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराऽवरे ॥३१॥ द्वौ(द्वा)सुपर्णौ शरीरेऽस्मिञ् जीवेशाऽऽख्यौ सह स्थितौ । तयोर्जीवः फलं भुङ्क्ते कर्मणो न महेश्वरः ॥ ३२ ॥ केवलं साक्षिरूपेण विना भोगो महेश्वरः (गेन वर्तते) । प्रकाशते स्वयं भेदः (प्रातिभासिक जीवस्तु) कल्पितो मायया तयोः ॥ ३३ ॥ चिच्चिदाकारतो भिन्ना न भिन्ना चित्त्वहानितः ।

674

तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वव्यवस्थितेः ॥ ३४ ॥ चिदेकत्वपरिज्ञाने न शोचति न मुह्यति । अधिष्ठानँ समस्तस्य जगतस्सत्यचिद्घनम् ॥ ३५ ॥ अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवेन्मुनिः । स्वशरीरे स्वयञ्ज्योतिस्स्वरूपँ सर्वसाक्षिणम् ॥ ३६ ॥ क्षीण-दोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययाऽऽवृताः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ ३७ ॥ नाऽनुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनँ हि तत् । बाल्ये नैव हि तिष्ठासे-न्निर्विद्यब्रह्मवेदनम् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मविद्यां च बाल्यं च निर्विद्य मुनिरात्मवान् । अन्त-र्लीनसमारम्भश्शुभाऽशुभमहाङ्कुरम् ॥ ३९ ॥ सँसृतिव्रततेर्बीजँ शरीरं विद्धि भौतिकम् । भावाऽभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्रकम् ॥ ४० ॥ बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशा-ऽनुगम् । द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः ॥ ४१ ॥ एकं प्राऽणपरिस्पन्दो

द्वितीयो दृढभावना । यदा प्रस्पन्दते प्राऽणो नाडीसँस्पर्शनोद्यतः ॥ ४२ ॥ तदा संवेद-
नमयं चित्तमाशु प्रजायते । सा हि सर्वगता संवित् प्राऽणस्पन्देन बोध्यते ॥ ४३ ॥
संवित्सँरोधनँ श्रेयः प्राऽणादिस्यन्दनं वरम् । योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं कुर्वन्ति प्राऽण-
रोधनम् ॥ ४४ ॥ प्राऽणाऽऽयामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः । चित्तोपशान्तिफलदं
परमं विद्धि कारणम् ॥ ४५ ॥ सुखदँ संविदस्स्वास्थ्यं प्राऽणसँरोधनं विदुः । दृढभाव-
नया त्यक्तपूर्वाऽपरविचारणम् ॥ ४६ ॥ यदादानं पदाऽर्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ।
यदा न भाव्यते किं चिद्धेयोपाऽऽदेयरूपि यत् ॥ ४७ ॥ स्थीयते सकलं त्यक्त्वा
तदा चित्तं न जायते । अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ॥ ४८ ॥ अमनस्ता
तदोदेति परमोपशमप्रदा । यदा न भाव्यते भावः क्व चिज्जगति वस्तुनि ॥ ४९ ॥ तदा

675

हृदम्बरे शून्ये कथं चित्तं प्रजायते । यदभावनमास्थाय यदभावस्य भावनम् ॥ ५० ॥ यद्यथा वस्तुदर्शित्वं तदचित्तत्वमुच्यते । सर्वमन्तः परित्यज्य शीतलाऽऽशयवर्ति यत् ॥ ५१ ॥ वृत्तिस्थमपि तच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतम् । भ्रष्टबीजोपमा येषां पुनर्जननवर्जिता ॥ ५२ ॥ वासनारसनाहीना जीवन्मुक्ता हि ते स्मृताः । सत्त्वरूपपरिप्राऽऽप्तचित्तास्ते ज्ञानपारगाः ॥ ५३ ॥ अचित्ता इति कथ्यन्ते देहाऽन्ते व्योमरूपिणः । संवेद्यसम्परित्यागात्प्राऽणस्पन्दनवासने ॥ ५४ ॥ समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः । पूर्वदृष्टमदृष्टं वा यदस्याः प्रतिभासते ॥ ५५ ॥ संविदस्तत्प्रयत्नेन मार्जनीयं विजानता । तदमार्जनमात्रँ हि महासँसारतां गतम् ॥ ५६ ॥ तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यभिधीयते । अजडो गलिताऽऽनन्दस्त्यक्तसंवेदनो भव ॥ ५७ ॥ संविद्वस्तुद (व) शा-

ऽऽलम्बस्सा यस्येह न विद्यते । सोऽसंविदजडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि ॥ ५८ ॥
संवेद्येन हृदाकाशे मनागपि न लिप्यते । यस्याऽसावजडा संविज्जीवन्मुक्तस्स कथ्यते
॥ ५९ ॥ यदा न भाव्यते किं चिन्निर्वासनतयाऽऽत्मनि । बालमूकाऽऽदिविज्ञानमिव-
च स्थीयते स्थिरम् ॥ ६० ॥ तदा जाड्यविनिमुक्तमसंवेदनमाततम् । आश्रितं भवति
प्राऽऽज्ञो यस्माद्भूयो न लिप्यते ॥६१॥ समस्ता वासनास्त्यक्त्वा निर्विकल्पसमाधितः ।
तन्मयत्वादनाद्यन्ते तदप्यन्तर्विलीयते ॥ ६२ ॥ तिष्ठन् गच्छन् स्पृशञ्जिघ्रन्नपि
तल्लेपवर्जितः । अजडो गलिताऽऽनन्दस्त्यक्तसंवेदनस्सुखी ॥ ६३ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य
कष्टचेष्टायुतोऽपि सन् । तरेद्दुःखाऽम्बुधेः पारमपारगुणसागरः ॥ ६४ ॥ विशेषँ सम्प-
रित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम् । एकरूपं महारूपँ सत्तायास्तत्पदं विदुः ॥ ६५ ॥ काल-

सत्ता कलासत्ता वस्तुसत्तेयमित्यपि। विभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव ॥६६॥ सत्तासामान्यमेवैकं भावयन् केवलं विभुः। परिपूर्णः पराऽऽनन्दी तिष्ठाऽऽपूरितदिग्भरः ॥ ६७ ॥ सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोज्झितम्। पदमाद्यमनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥ ६८ ॥ तत्र संलीयते संविन्निर्विकल्पं च तिष्ठति। भूयो न वर्तते दुःखे तत्र लब्धपदः पुमान् ॥ ६९ ॥ तद्धेतुस्सर्वभूतानां तस्य हेतुर्न विद्यते। स सारस्सर्वसाराणां तस्मात्सारो न विद्यते ॥ ७० ॥ तस्मिँश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः। इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥ ७१ ॥ तदमलमरजं तदात्मतत्त्वं तदवगतावुपशान्तिमेति चेतः। अवगतविगतैकतत्स्वरूपो भवभयमुक्तपदोऽसि सम्यगेव ॥७२॥ एतेषां दुःखबीजानां प्रोक्तं यद्यन्मयोत्तरम्। तस्यतस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राऽऽप्यते

पदम् ॥ ७३ ॥ सत्तासामान्यकोटिस्थे द्रागित्येव पदे यदि । पौरुषेण प्रयत्नेन बला-त्सन्त्यज्य वासनाम् ॥ ७४ ॥ स्थितिं बध्नासि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यक्षयाऽऽत्मिकाम् । क्षणेऽस्मिन्नेव तत्साधु पदमासादयस्यलम् ॥ ७५ ॥ सत्तासामान्यरूपे वा करोषि स्थिति-मादरात् । तत्किं चिदधिकेनेह यत्नेनाऽऽप्नोषि तत्पदम् ॥ ७६ ॥ संवित्तत्त्वे कृत-ध्यानो निदाघ यदि तिष्ठसि । तद्यत्नेनाऽधिकेनोच्चैरासादयसि तत्पदम् ॥ ७७ ॥ वासनासम्परित्यागे यदि यत्नं करोषि भोः । यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ॥ ७८ ॥ न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शाम्यति । यावन्न तत्त्वविज्ञानं ताव-च्चित्तशमः कुतः ॥ ७९ ॥ यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् । यावन्न वासना-नाशस्तावत्तत्त्वाऽऽगमः कुतः ॥ ८० ॥ यावन्न तत्त्वसम्प्राऽऽप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ।

677

तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥ ८१ ॥ मिथः कारणतां गत्वा दुस्साधानि स्थितान्यतः । भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाचर ॥ ८२ ॥ वासनाक्षयविज्ञान-मनोनाशा महामते । समकालं चिराऽभ्यस्ता भवन्ति फलदा मताः ॥ ८३ ॥ त्रिभि-रेभिस्समभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः । निश्शेषमेव त्रुट्यन्ति बिसच्छेदाद्गुणा इव ॥८४॥ वासनासम्परित्याग(गी) समं प्राऽणनिरोधनम् । विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदप्येवं समाहरेत् ॥८५॥ वासनासम्परित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् । प्राऽणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ८६ ॥ प्राऽणाऽऽयामदृढाऽभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया । आसनाऽशनयोगेन प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८७ ॥ निस्सङ्गव्यवहारत्वाद्भवभावनवर्जनात् । शरीरनाश-दर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते ॥ ८८ ॥ यः प्राऽणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दस्स एव हि ।

प्राऽणस्पन्दजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैः ॥ ८९ ॥ न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् । शुद्धाँ संविदमाश्रित्य वीतराग स्थिरो भव ॥ ९० ॥ संवेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकँ संवित्पदं विकलनं कलयन्महाऽऽत्मन् । हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु कुर्वन्नकर्त्तृपदमेत्य शमोदितश्रीः ॥ ९१ ॥ मनागपि विचारेण चेतसस्स्वस्य निग्रहः । पुरुषेण कृतो येन तेनाऽऽप्तं जन्मनः फलम् ॥ ९२ ॥ इति ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि जाग्रतस्स्वपतोऽपि वा । न विचारपरं चेतो यस्याऽसौ मृत उच्यते ॥१॥ सम्यग् ज्ञानसमो लोकः पुमाञ् ज्ञेयसमस्स्वयम् । न बिभेति न चाऽऽदत्ते वैवश्यं न च दीनताम् ॥ २ ॥ अपवित्रमपथ्यं च विषसँसर्गदूषितम् । भुक्तं जरयति ज्ञानी क्लिन्नं नष्टं च मृष्टवत् ॥ ३ ॥ सङ्गत्यागं विदुर्मोक्षँ सङ्गत्यागा-

दजन्मता । सङ्गं त्यज त्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवाऽनघ ॥ ४ ॥ भावाऽभावे पदाऽर्थानाँ हर्षाऽमर्षविकारदा । मलिना वासना यैषा सा सङ्ग इति कथ्यते ॥ ५ ॥ जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी । मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा (क्ष्वतिरभ्यासाच्छान्ता) भवति वासना ॥ ६ ॥ दुःखैर्न ग्लानिमायासि हृदि हृष्यसि नो सुखैः । आशावैवश्यमुत्सृज्य निदाघाऽसङ्गतां व्रज ॥ ७ ॥ दिक्कालाऽऽद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् । चिन्मात्रमक्षयँ शान्तमेकं ब्रह्माऽस्मि नेतरत् ॥ ८ ॥ इति मत्वाऽहमित्यन्तर्मुक्ताऽमुक्तवपुः पुमान् । एकरूपः प्रशान्ताऽऽत्मा मौनी स्वाऽऽत्मसुखो भव ॥ ९ ॥ नाऽस्ति चित्तं न चाऽविद्या न मनो न च जीवकः । ब्रह्मैवैकमनाद्यन्तमब्धिवत्प्रविजृम्भते ॥ १० ॥ देहे यावदहम्भावो दृश्येऽस्मिन्यावदात्मता । यावन्ममेदमित्यास्था

तावच्चित्ताऽऽदिविभ्रमः ॥ ११ ॥ अन्तर्मुखतया सर्वं चिद्वह्नौ त्रिजगत्तृणम् । जुव्हतो-ऽन्तर्निवर्तन्ते मुने चित्ताऽऽदिविभ्रमाः ॥ १२ ॥ चिदात्माऽस्मि निरँशोऽस्मि पराऽपर-विवर्जितः । रूपँ स्मरन्निजँ स्फारं माऽस्मृत्या सम्मितो भव ॥ १३ ॥ अध्यात्मशास्त्र-मन्त्रेण तृष्णाविषविषूचिका । क्षीयते भाविते नाऽन्तश्शरदा मिहिका यथा ॥ १४ ॥ परिज्ञाय परित्यागो वासनानां य उत्तमः । सत्तासामान्यरूपत्वात्तत्कैवल्यपदं विदुः ॥ १५ ॥ यत्राऽस्ति वासनालीनं तत्सुषुप्तं न सिद्धये । निर्बीजा वासना यत्र तत्तुर्यँ सिद्धिदँ स्मृतम् ॥ १६ ॥ वासनायास्तथा वह्नेर्ऋणव्याधिद्विषामपि । स्नेहवैरविषाणां च शेषस्स्वल्पोऽपि बाधते ॥ १७ ॥ निर्दग्धवासनाबीजस्सत्तासामान्यरूपवान् । सदेहो वा विदेहो वा न भूयो दुःखभाग्भवेत् ॥ १८ ॥ एतावदेवाऽविद्यात्वं नेदं

ब्रह्मेति निश्चयः । एष एव क्षयस्तस्या ब्रह्मेदमिति निश्चयः ॥ १९ ॥ ब्रह्म चिद्ब्रह्म भुवनं ब्रह्म भूतपरम्परा । ब्रह्माऽहं ब्रह्म चिच्छत्रुर्ब्रह्म चिन्मित्रबान्धवाः ॥ २० ॥ ब्रह्मैव सर्वमित्येव भाविते ब्रह्म वै पुमान् । सर्वत्राऽवस्थितँ शान्तं चिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते ॥ २१॥ असँस्कृताऽध्वगाऽऽलोके मनस्यन्यत्र सँस्थिते । या प्रतीतिरनागस्का तच्चिद्ब्रह्माऽस्मि सर्वगम् ॥ २२ ॥ प्रशान्तसर्वसङ्कल्पं विगताऽखिलकौतुकम् । विगताऽशेषसँरम्भं चिदात्मानं समाश्रय ॥ २३ ॥ एवं पूर्णधियो धीरास्समा नीरागचेतसः । न नन्दन्ति न निन्दति जीवितं मरणं तथा ॥ २४ ॥ प्राऽणोऽयमनिशं ब्रह्मन् स्पन्दशक्तिस्सदागतिः । सबाह्याऽऽभ्यन्तरे देहे प्राऽणोऽसावूर्ध्वग स्थितः ॥ २५ ॥ अपाऽनोऽऽप्यनिशं ब्रह्मन् स्पन्दशक्तिस्सदागतिः । सबाह्याऽऽभ्यन्तरे देहे अपाऽनोऽयमवाऽक् स्थितः ॥ २६ ॥

जाग्रतस्स्वपतश्चैव प्रा ऽणाऽऽयामोऽयमुत्तमः । प्रवर्तते ह्यभिज्ञस्य तं तावच्छ्रेयसे शृणु ॥ २७ ॥ द्वादशाऽङ्गुलपर्यन्तं बाह्यमाक्रमतां ततः । प्राऽणाऽङ्गनामा संस्पर्शो यस्स पूरक उच्यते ॥ २८ ॥ अपाऽनश्चन्द्रमा देहमाप्याययति सुव्रत । प्राऽणस्स्सूर्योऽग्निरथ वा पचत्यन्तरिदं वपुः ॥ २९ ॥ प्राऽणक्षयसमीपस्थमपाऽनोदयकोटिगम् । अपाऽनप्राऽणयो-रैक्यं चिदात्मानँ समाश्रय ॥ ३० ॥ अपाऽनोऽस्तङ्गतो यत्र प्राऽणो नाऽभ्युदितः क्षणम् । कलाकलङ्करहितं तच्चित्तत्त्वं समाश्रय ॥ ३१ ॥ नाऽपाऽनोऽस्तङ्गतो यत्र प्राऽणश्चाऽस्त मुपाऽऽगतः । नासाऽग्रगमनाऽऽवर्त्तं तच्चित्तत्त्वमुपाऽऽश्रय ॥ ३२ ॥ आभासमात्रमेवेदं न सन्नाऽसज्जगत्त्रयम् । इत्यन्यकलनात्यागं सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥ ३३ ॥ आभास-मात्रकं ब्रह्मन्‌ चित्ताऽऽदर्शकलङ्कितम् । ततस्तदपि सन्त्यज्य निराभासो भवोत्तम ॥ ३४ ॥

अ० पू० ॥६७८॥

भयप्रदमकल्याणं धैर्यसर्वस्वहारिणम् । मनःपिशाचमुत्सार्य योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥ ३५ ॥ चिद्व्योमेव किलाऽस्तीह पराऽपरविवर्जितम् । सर्वत्राऽसम्भवच्चैत्यं यत्कल्पाऽन्तेऽवशिष्यते ॥ ३६ ॥ वाञ्छाक्षणे तु या तुष्टिस्तत्र वाञ्छैव कारणम् । तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यन्ता तस्माद्वाञ्छां परित्यज ॥ ३७ ॥ आशा यातु निराशात्वमभावं यातु भावना । अमनस्त्वं मनो यातु तवाऽसङ्गेन जीवतः ॥ ३८ ॥ वासनारहितैरन्तरिन्द्रियैराहरन् क्रियाः । न विकारमवाऽऽप्नोषि खवत्क्षोभशतैरपि ॥ ३९ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारप्रलयोदयौ । वासनाप्राऽणसंरोधादनुन्मेषं मनः कुरु ॥ ४० ॥ प्राऽणोन्मेषनिमेषाभ्यां संसृतेः प्रलयोदयौ । तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितं कुरु ॥ ४१ ॥ मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ । तद्विलीनं कुरु बलाद्गुरुशास्त्राऽर्थसङ्गमैः ॥ ४२ ॥

उ० ॥६७

असंवित्स्पन्दमात्रेण याति चित्तमचित्तताम् । प्राऽणानां वा निरोधेन तदेव परमं पदम् ॥ ४३ ॥ दृश्यदर्शनसम्बन्धे यत्सुखं पारमाऽर्थिकम् । तदन्तैकाऽन्त-संवित्त्या ब्रह्मदृष्ट्याऽवलोकय ॥ ४४ ॥ यत्र नाऽभ्युदितं चित्तं तद्वै सुखमकृत्रि-मम् । क्षयाऽतिशयनिर्मुक्तं नोदेति न च शाम्यति ॥ ४५ ॥ ज्ञस्य चित्तं न चित्ताऽऽख्यं ।चित्तं चित्तत्त्वमेव हि । तदेव तुर्याऽवस्थायां तुर्याऽतीतं भव-त्यतः ॥ ४६ ॥ सन्न्यस्तसर्वसङ्कल्पस्समश्शान्तमना मुनिः । सन्न्यासयोगयुक्ताऽऽत्मा ज्ञानवान् मोक्षवान् भव ॥ ४७ ॥ सर्वसङ्कल्पसंशान्तं प्रशान्तघनवासनम् । न किं चि-द्भावनाऽऽकारं यत्तद्ब्रह्म परं विदुः ॥ ४८ ॥ सम्यग् ज्ञानाऽवरोधेन नित्यमेकस-माधिना । साङ्ख्य एवाऽवबुद्धा ये ते साङ्ख्या योगिनः परे ॥ ४९ ॥ प्राऽणाऽऽय-

निलसंशान्तौ युक्त्या ये पदमागताः। अनामयमनाद्यन्तं ते स्मृता योगयोगिनः ॥ ५० ॥ उपाऽऽदेयं तु सर्वेषाँ शान्तं पदमकृत्रिमम् । एकाऽर्थाऽभ्यसनं प्राऽणरोधश्चेतःपरिक्षयः ॥ ५१ ॥ एकस्मिन्नेव संसिद्धे संसिध्यन्ति परस्परम् । अविनाभाविनी नित्यं जन्तूनां प्राऽणचेतसी ॥ ५२ ॥ आधाराऽऽधेयवच्चैते एकभावे विनश्यतः । कुरुतस्स्वविनाशेन कार्यं मोक्षाऽऽख्यमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ सर्वमेतद्धिया त्यक्त्वा यदि तिष्ठसि निश्चलः। तदाऽहङ्कारविलये त्वमेव परमं पदम् ॥ ५४ ॥ महाचिदेकैवेहाऽस्ति महासत्तेति योच्यते। निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहङ्काररूपिणी ॥ ५५ ॥ सकृद्विभाता विमला नित्योदयवती समा। सा ब्रह्म परमाऽऽत्मेति नामभिः परिगीयते ॥ ५६ ॥ सैवाऽहमिति निश्चित्य निदाघ कृतकृत्यवान्। न भूतं न भवि-

ष्यच्च चिन्तयामि कदा च न ॥ ५७ ॥ दृष्टिमालम्ब्य तिष्ठामि वर्तमानामि (नं म) हाऽऽत्मना । इदमद्य मया लब्धमिदं प्राऽऽप्स्यामि सुन्दरम् ॥ ५८ ॥ न स्तौमि न च निन्दामि आत्मनोऽन्यन्न हि क चित् । न तुष्यामि शुभप्राऽऽप्तौ न खिद्याम्यशुभा-ऽऽगमे ॥ ५९ ॥ प्रशान्तचापलं वीतशोकमस्तसमीहितम् । मनो मम मुने शान्तं तेन जीवाम्यनामयः ॥ ६० ॥ अयं बन्धुः परश्चाऽयं ममाऽयमयमन्यकः । इति ब्रह्मन्न जानामि सँस्पर्शं न ददाम्यहम् ॥ ६१ ॥ वासनामात्रसन्त्यागाज्जरामरणवर्जितम् । सवासनं मनो ज्ञानं ज्ञेयं निर्वासनं मनः ॥ ६२ ॥ चित्ते त्यक्ते लयं याति द्वैतमेतच्च सर्वतः । शिष्यते परमँ शान्तमेकमच्छमनामयम् ॥ ६३ ॥ अनन्तमजमव्यक्तमजरँ शान्तमच्युतम् । अद्वितीयमनाद्यन्तं यदाद्यमुपलम्भनम् ॥ ६४ ॥ एकमाद्यन्तरहितं

चिन्मात्रममलं ततम् । खादप्यतितरां सूक्ष्मं तद्ब्रह्माऽस्मि न संशयः ॥ ६५ ॥ दिक्काऽऽद्यनवच्छिन्नं स्वच्छं नित्योदितं ततम् । सर्वाऽर्थमयमेकाऽर्थं चिन्मात्रममलं भव ॥ ६६ ॥ सर्वमेकमिदँ शान्तमादिमध्याऽन्तवर्जितम् । भावाऽभावमजँ सर्वमिति मत्वा सुखी भव ॥ ६७ ॥ न बद्धोऽस्मि न मुक्तोऽस्मि ब्रह्मैवाऽस्मि निरामयम् । द्वैतभावविमुक्तोऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः ॥ ६८ ॥ एवं भावय यत्नेन जीवन्मुक्तो भविष्यसि । पदाऽर्थवृन्दे देहाऽऽदिधिया सन्त्यज्य दूरतः ॥ ६९ ॥ आशीतलाऽन्तःकरणो नित्यमात्मपरो भव । इदँ रम्यमिदं नेति बीजं ते दुःखसन्ततेः ॥ ७० ॥ तस्मिन्त्साम्याऽग्निना दग्धे दुःखस्याऽवसरः कुतः । शास्त्रसज्जनसम्पर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ॥७१॥ ऋतँ सत्यं परं ब्रह्म सर्वसंसारभेषजम् । अत्यर्थममलं नित्यमादिमध्याऽन्तवर्जितम् ॥७२॥

तथा स्थूलमनाकाशमसँस्पृश्यमचाक्षुषम् । न रसं न च गन्धाऽऽख्यमप्रमेयमनूपमम् ॥ ७३ ॥ आत्मानँ सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत । अहमस्मीत्यभिध्यायेद्ध्येयाऽतीतं विमुक्तये ॥ ७४ ॥ समाधिस्संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति । नित्यस्सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥ ७५ ॥ एकस्सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः । तस्मादद्वैत एवाऽस्ति न प्रपञ्चो न सँसृतिः ॥ ७६ ॥ यथाऽऽकाशो घटाऽऽकाशो महाऽऽकाश इतीरितः । तथा भ्रान्तेर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वराऽऽत्मना ॥ ७७ ॥ यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा । योगिनोऽव्यवधानेन तदा सम्पद्यते स्वयम् ॥ ७८ ॥ यदा सर्वाणि भूतानि स्वाऽऽत्मन्येव हि पश्यति । सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ७९ ॥ यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति । एकी-

683

भूतः परेणाऽसौ तदा भवति केवलः ॥ ८० ॥ शास्त्रसज्जनसम्पर्कवैराग्याऽभ्या (र) सरूपिणी । प्रथमा भूमिकैषोक्ता मुमुक्षुत्वप्रदायिनी ॥ ८१ ॥ विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया साऽङ्गभावना । विलापिनी चतुर्थी स्याद्वासना विलयाऽऽत्मिका ॥ ८२ ॥ शुद्धसंविन्मयाऽऽनन्दरूपा भवति पञ्चमी । अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाऽऽभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥ ८३ ॥ असंवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका । आनन्दैकघनाऽऽकारा सुषुप्तसदृशी स्थितिः ॥ ८४ ॥ तुर्याऽवस्थोपशान्ता सा मुक्तिरेव हि केवला । समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् ॥ ८५ ॥ तुर्याऽतीता तु याऽवस्था परा निर्वाणरूपिणी । सप्तमी सा परा प्रौढा विषयो नैव जीवताम् ॥ ८६ ॥ पूर्वाऽवस्थात्रयं तत्र जाग्रदित्येव संस्थितम् । चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाऽऽभं यत्र वै जगत् ॥ ८७ ॥ आनन्दैक-

घनाऽऽकारा सुषुप्ताऽऽख्या तु पञ्चमी । असंवेदनरूपा तु षष्ठी तुर्यपदाऽभिधा ॥ ८८ ॥
तुर्याऽतीतपदाऽवस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा । मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाशसदात्मिका
॥ ८९ ॥ अन्तः प्रत्याहृतिवशाच्चैत्यं चेन्न विभावितम् । मुक्त एव न सन्देहो महा-
समतया तया ॥ ९० ॥ न म्रिये न च जीवामि नाऽहं सन्नाऽप्यसन्मयः । अहं न
किं चिच्चिदिति मत्वा धीरो न शोचति ॥ ९१ ॥ अलेपकोऽहमजरो नीरागश्शान्तवा-
सनः । निरँशोऽस्मि चिदाकशमिति मत्वा न शोचति ॥ ९२ ॥ अहम्मत्या विरहित-
श्शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः । शान्तश्शमसमाऽऽभास इति मत्वा न शोचति ॥ ९३ ॥ तृणा-
ऽग्रेष्वम्बरे भानौ नरनागाऽमरेषु च । यत्तिष्ठति तदेवाऽहमिति मत्वा न शोचति ॥९४॥
भावनां सर्वभावेभ्यस्समुत्सृज्य समुत्थितः । अवशिष्टं परं ब्रह्म केवलोऽस्मीति भावय

॥ ९५ ॥ वाचामतीतविषयो विषयाऽऽशादशोज्झितः । पराऽऽनन्दरसाऽक्षुब्धो रमते स्वाऽऽत्मनाऽऽत्मनि ॥ ९६ ॥ सर्वकर्मपरित्यागी नित्यतृप्तो निराश्रयः । न पुण्येन च पापेन नेतरेण च लिप्यते ॥ ९७ ॥ स्फटिकः प्रतिबिम्बेन यथा नाऽऽयाति रञ्जनम् । तज्ज्ञः कर्मफलेनाऽन्तस्तथा नाऽऽयाति रञ्जनम् ॥ ९८ ॥ विहरञ्जनताबृन्दे देव(ह)कीर्तनपूजनैः । खेदाऽऽह्लादौ न जानाति प्रतिबिम्बगतैरिव ॥ ९९ ॥ निस्तोत्रो निर्विकारश्च पूज्यपूजाविवर्जितः । संयुक्तश्च वियुक्तश्च सर्वाऽऽचारनयक्रमैः ॥ १०० ॥ तनुं त्यजतु वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽथ वा । ज्ञानसम्पत्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताऽऽशयः ॥ १०१ ॥ सङ्कल्पत्वँ हि बन्धस्य कारणं तत्परित्यज । मोक्षो भवेदसङ्कल्पात्तदभ्यासं धिया कुरु ॥ १०२ ॥ साऽवधानो भव त्वं च ग्राह्यग्राहकसङ्गमे । अजस्र-

मेव सङ्कल्पदशाः परिहरञ् शनैः ॥ १०३ ॥ मा भव ग्राह्यभावाऽऽत्मा ग्राहकाऽऽत्मा च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ १०४ ॥ किं चिच्चेद्रोचते तुभ्यं तद्बद्धोऽसि भवस्थितौ । न किं चिद्रोचते चेत्ते तन्मुक्तोऽसि भवस्थितौ ॥ १०५ ॥ अस्मात्पदाऽर्थनिचयाद्यावत्स्थावरजङ्गमात् । तृणाऽऽदेर्देहपर्यन्तान्मा किं चित्तत्र रोचताम् ॥ १०६ ॥ अहम्भावाऽनहम्भावौ त्यक्त्वा सदसती तथा । यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥ १०७ ॥ या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः । साक्ष्यवस्था व्यवहृतौ सा तुर्या कलनोच्यते ॥ १०८ ॥ नैतज्जाग्रन्न च स्वप्नस्सङ्कल्पानामसम्भवात् । सुषुप्तभावो नोऽप्येतदभावाज्जडतास्थितेः ॥१०९॥ शान्तसम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत् । विलीनं तुर्यमित्याहुरबुद्धानाँ स्थितं

स्थिरम् ॥ ११० ॥ अहङ्कारकलात्यागे समतायास्समुद्गमे । विशरारौ कृते चित्ते तुर्याऽवस्थोपतिष्ठते ॥ १११ ॥ सिद्धाऽन्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वाऽपह्नव एव हि । नाऽविद्याऽस्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्लमम् ॥ ११२ ॥ शान्त एव चिदाकाशे स्वच्छे शमस(श)माऽऽत्मनि । समग्रशक्तिखचिते ब्रह्मेति कलिताऽभिधे ॥ ११३ ॥ सर्वमेव परित्यज्य महामौनी भवाऽनघ । निर्वाणवान्निर्मननः क्षीणचित्तः प्रशान्तधीः ॥ ११४ ॥ आत्मन्येवाऽऽस्स्व शान्ताऽऽत्मा मूकाऽन्धबधिरोपमः । नित्यमन्तर्मुखस्स्वच्छस्स्वाऽऽत्मनाऽन्तः प्रपूर्णधीः ॥ ११५ ॥ जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि वै द्विज । अन्तस्सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथाऽऽगतम् ॥ ११६ ॥ चित्तसत्ता परं दुःखं चित्तत्यागः परँ सुखम् । अतश्चित्तं चिदाकाशे नय क्षयमवेदनात् ॥ ११७ ॥ दृष्ट्वा

रम्यमरम्यं वा स्थेयं पाषाणवत्सदा । एतावताऽऽत्मयत्ने(से) न जिता भवति संसृतिः ॥ ११८ ॥ वेदाऽन्ते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रचोदितम् । नाऽप्रशान्ताय दातव्यं नाऽपुत्रायाऽशिष्याय वै पुनः ॥ ११९ ॥ अन्नपूर्णोपनिषदं योऽधीते गुर्वनुग्रहात् । स जीवन्मुक्ततां प्राऽऽप्य ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ १२० ॥ इत्युपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इत्यन्नपूर्णोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सूर्योपनिषत् ॥ सूदितस्वाऽतिरिक्ताऽरिसूरिनन्दाऽऽत्मभावितम् । सूर्यनाराऽयणाऽऽकारं नौमि चित्सूर्यवैभवम् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ओम् । अथ सूर्याऽथर्वाऽङ्गिरसं व्याख्यास्यामः । ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः । आदित्यो देवता । हंसस्सोऽहमग्निनाराऽयणयुक्तं बीजम् । हृल्लेखा शक्तिः । वियदादिसर्गसंयुक्तं कीलकम् ।

चतुर्विधपुरुषाऽर्थसिद्ध्यर्थे विनियोगः। षट्स्वराऽऽरूढेन बीजेन षडङ्गं रक्ताऽम्बुज-संस्थितं सप्ताऽश्वरथिनं हिरण्यवर्णं चतुर्भुजं पद्मद्वयाऽभयवरदहस्तं कालचक्रप्रणेतारं श्रीसूर्यनाराऽयणं य एवं वेद स वै ब्राह्मणः। ॐ भूर्भुवस्सुवः। ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं (णियं) भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्। सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च। सूर्याद्वै खल्विमानि भूतानि जायन्ते। सूर्याद्यज्ञः पर्जन्योऽन्नमात्मा नमस्त आदित्य त्वमेव प्रत्यक्षं कर्मकर्त्ताऽसि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्माऽसि। त्वमेव प्रत्यक्षं विष्णुरसि। त्वमेव प्रत्यक्षँ रुद्रोऽसि। त्वमेव प्रत्यक्षमृगसि। त्वमेव प्रत्यक्षं यजुरसि। त्वमेव प्रत्यक्षँ सामाऽसि। त्वमेव प्रत्यक्षमथर्वाऽसि। त्वमेव सर्वं छन्दोऽसि। आदित्याद्वायुर्जायते। आदि-त्याद्भूमिर्जायते। आदित्यादापो जायन्ते। आदित्याज्ज्योतिर्जायते। आदित्याद्व्योमदिशो

जायन्ते । आदित्याद्देवा जायन्ते । आदित्याद्वेदा जायन्ते । आदित्यो वा एष तन्मण्डलं तपति । असावादित्यो ब्रह्म । आदित्योऽन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताऽहङ्काराः । आदित्यो वै व्यानस्समानोदानोऽपाऽनः प्राऽणः । आदित्यो वै श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाः । आदित्यो वै वाक्पाणिपादपायूपस्थाः । आदित्यो वै शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । आदित्यो वै वचनाऽऽदानाऽऽगमनविसर्गाऽऽनन्दाः । आनन्दमयो (वि) ज्ञानमयो विज्ञानमय (घन) आदित्यः । नमो मित्राय भानवे मृत्योर्मा पाहि । भ्राजिष्णवे विश्वहेतवे नमः । सूर्याद्भवन्ति भूतानि सूर्येण पालितानि तु । सूर्ये लयं प्राऽऽप्नुवन्ति यस्सूर्यस्सोऽहमेव च । चक्षुर्नो देवस्सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः । आदित्याय विद्महे सहस्रकिरणाय धीमहि । तन्नस्सूर्यः प्रचोदयात् । सविता पुरस्तात्सविता पश्चात्तात्स-

वितोत्तराक्तात्सवितावधराक्तात्सवितान स्सुवतु सर्वतातिँ सविता नो रासतां दीर्घ मायुः। ओमित्येकाऽक्षरं ब्रह्म । घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य इत्यक्षरद्वयम्। आदित्य इति त्रीण्यक्षराणि । एत(क)स्यैव सूर्यस्याऽष्टाऽक्षरो मनुः। यस्सदाऽहरहर्जपति स वै ब्राह्मणो भवति स वै ब्राह्मणो भवति । सूर्याऽभिमुखो जप्त्वा महाव्याधिभयात्प्रमुच्यते । अलक्ष्मीर्नश्यति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भवति । अगम्यागमनात्पूतो भवति । पतितसम्भाषणात्पूतो भवति । असत्सम्भाषणात्पूतो भवति । मध्याऽन्हे सूर्याऽभिमुखः पठेत् । सद्योत्पन्नपञ्चमहापातकात्प्रमुच्यते । सैषा सावित्रीं विद्यां न किं चिदपि न कस्मै चित्प्रशँसयेत् । य एतां महाभागः प्रातः पठति स भाग्यवाञ् जायते पशून्विन्दति । वेदार्थं लभते । त्रिकालमेतज्जप्त्वा क्रतुशतफलमवाऽऽप्नोति । हस्ताऽऽदित्ये जपति स

महामृत्युं तरति स महामृत्युं तरति य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति सूर्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथाऽक्ष्युपनिषत् ॥ यत्सप्तभूमिकाविद्यावेद्याऽऽनन्दकलेवरम् । विकलेबरकैवल्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ ह साङ्कृतिर्भगवानादित्यलोकं जगाम । तमादित्यं नत्वा चाक्षुष्मतीविद्यया तमस्तुवत् । ॐ नमो भगवते श्रीसूर्यायाऽक्षितेजसे नमः । ॐ खेचराय नमः । ॐ महासेनाय नमः । ॐ तमसे नमः । ॐ रजसे नमः । ॐ सत्त्वाय नमः । ओमसतो मा सतो (त्) गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृतं गमय । उष्णो भगवाञ्छुचीरूपः (हंसो भगवाञ्छुचीरूपः) प्रतीरूपः । विश्वरूपं घृणिनं जातवेदसँ हिरण्मयं ज्योतीरूपं

तपन्तम् । सहस्ररश्मिश्शतधा वर्तमानः पुरुषः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः । ॐ नमो भगवते श्रीसूर्यायाऽऽदित्यायाऽक्षितेजसे होवाहिनि (नी) (वाहिनि) (नी) स्वाहेति । एवं चाक्षुष्मतीविद्यया स्तुतश्श्रीसूर्यनाराऽयणस्सुप्रीतोऽब्रवीच्चाक्षुष्मतीविद्यां ब्राह्मणो यो नित्यमधीते न तस्याऽक्षिरोगो भवति । न तस्य कुलेऽन्धो भवति । अष्टौ ब्राह्मणान् ग्राहयित्वाऽथ विद्यासिद्धिर्भवति । य एवं वेद स महान्भवति ॥ १ ॥ अथ ह साङ्कृतिरादित्यं पप्रच्छ भगवन् ब्रह्मविद्यां मे ब्रूहीति । तमादित्यो होवाच । साङ्कृते शृणु वक्ष्यामि तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभम् । येन विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥ १ ॥ सर्वमेकमजँ शान्तमनन्तं ध्रुवमव्ययम् । पश्यन्भूताऽर्थचिद्रूपँ शान्त आस्स्व यथासुखम् ॥ २ ॥ अवेदनं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमम् । योगस्थः कुरु कर्माणि नीरसो

वाऽथ मा कुरु ॥३॥ विरागमुपयात्यन्तर्वासनास्वनुवासरम् । क्रियासूदाररूपासु क्रमते मोदतेऽन्वहम् ॥ ४ ॥ ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सते । नोदाहरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ॥ ५ ॥ अनन्योद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते । पापाद्बिभेति सततं न च भोगमपेक्षते ॥ ६ ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणि पेशलान्युचितानि च । देशकालोपपन्नानि वचनान्यभिभाषते ॥ ७ ॥ मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते । यतः कुतश्चिदानीय नित्यं शास्त्राण्यपेक्षते ॥ ८ ॥ तदाऽसौ प्रथमामेकां प्राऽऽप्तो भवति भूमिकाम् । एवं विचारवान्यस्स्यात्संसारोत्तारणं प्रति ॥ ९ ॥ स भूमिकावानित्युक्तश्शेषस्त्वार्य इति स्मृतः । विचारनाम्नीमितरामागतो योगभूमिकाम् ॥ १० ॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणः । मुख्यया व्याख्यया ऽऽख्याताञ्छ्रयति श्रेष्ठपण्डितान्

आक्षि ॥६८४॥

॥ ११ ॥ पदाऽर्थप्रविभागज्ञः कार्याऽकार्यविनिर्णयम् । जानात्यधिगतश्चाऽन्यो ग्रहं ग्रहपतिर्यथा ॥ १२ ॥ मदाऽभिमानमात्सर्यलोभमोहाऽतिशायिताम् । बहिरप्यास्थितामीषत्त्यजत्यहिरिव त्वचम् ॥ १३ ॥ इत्थम्भूतमतिश्शास्त्रगुरुसज्जनसेवया । सरहस्यमशेषणे यथावदधिगच्छति ॥ १४ ॥ असंसर्गाऽभिधामन्यां तृतीयां योगभूमिकाम् । ततः पतत्यसौ कान्तः पुष्पशय्यामिवाऽमलाम् ॥ १५ ॥ यथावच्छास्त्रवाक्याऽर्थे मतिमाधाय निश्चलाम् । तापसाऽऽश्रमविश्रान्तैरध्यात्मकथनक्रमैः ॥ १६ ॥ शिलाशय्याऽऽसनाऽऽसीनो जरयत्यायुराततम् । वनाऽवनिविहारेण चित्तोपशमशोभिना ॥ १७ ॥ असङ्गसुखसौख्येन कालं नयति नीतिमान् । अभ्यासात्साधुशास्त्राणां करणात्पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥ जन्तोर्यथावदेवेयं वस्तुदृष्टिः प्रसीदति । तृतीयां भूमिकां प्राऽऽप्य बुद्धो-

३० ॥६८४॥

ऽनु(न)भवति स्वयम् ॥१९॥ द्विप्रकारमसँसर्गं तस्य भेदमिमं शृणु । द्विविधोऽयमसँसर्गस्सामान्यश्श्रेष्ठ एव च ॥ २० ॥ नाऽहं कर्त्ता न भोक्ता च न बाध्यो न च बाधकः । इत्यसञ्जनमर्थेषु सामान्याऽसङ्गनामकम् ॥ २१ ॥ प्राऽक्कर्मनिर्मितं सर्वमीश्वराऽधीनमेव वा । सुखं वा यदि वा दुःखं कैवाऽत्र तव कर्त्तृता ॥ २२ ॥ भोगाऽभोगा महारो(रा)गास्सम्पदः परमाऽऽपदः । वियोगायैव संयोगा आधयो व्याधयो धियाम् ॥२३॥ कालश्च कलनोद्युक्तस्सर्वभावाननारतम् । अनास्थयेति भावानां यदभावनमान्तरम् ॥ २४ ॥ वाक्याऽर्थलब्धमनसस्सामान्योऽसावसङ्गमः । अनेन क्रमयोगेन संयोगेन महाऽऽत्मनाम् ॥ २५ ॥ नाऽहं कर्त्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राऽक्तनं मम । कृत्वा दूरतरे नूनमिति शब्दाऽर्थभावनम् ॥ २६ ॥ यन्मौनमासनं शान्तं तच्छ्रेष्ठाऽसङ्ग उच्यते ।

690

सन्तोषाऽऽमोदमधुरा प्रथमोदेति भूमिका ॥ २७ ॥ भूमिप्रोदितमात्रोऽन्तरमृताऽङ्कुरिकेव सा । एषा हि परिमृष्टाऽन्तस्सन्न्यासा प्रसवैकभूः ॥२८॥ द्वितीयां च तृतीयां च भूमिकां प्राऽऽप्नुयात्ततः । श्रेष्ठा सर्वगता ह्येषा तृतीया भूमिकाऽत्र हि ॥ २९ ॥ भवति प्रोज्झिताऽशेषसङ्कल्पकलनः पुमान् । भूमिकात्रितयाऽभ्यासादज्ञाने क्षयमागते ॥ ३० ॥ समं सर्वत्र पश्यन्ति चतुर्थीं भूमिकां गताः । अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ॥३१॥ पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकां गताः । भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते ॥ ३२ ॥ चित्तं तु शरदभ्राँऽशविलयं प्रविलीयते । सत्त्वाऽवशेष एवाऽऽस्ते पञ्चमीं भूमिकां गताः ॥ ३३ ॥ जगद्विकल्पो नोदेति चित्तस्याऽत्र विलापनात् । पञ्चमीं भूमिकामेत्य सषुप्तपदनामिकाम् ॥ ३४ ॥ शान्ताऽशेषविशेषाँऽशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रकः ।

गलितद्वैतनिर्भासो मुदितोऽन्तः प्रबोधवान् ॥ ३५ ॥ सुषुप्तमन एवाऽऽस्ते पञ्चमीं भूमिकां गतः । अन्तर्मुखतया तिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ॥ ३६ ॥ परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते । कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ॥ ३७ ॥ षष्ठीं तुर्याऽभिधामन्यां क्रमात्पतति भूमिकाम् । यत्र नाऽसन्न सद्रूपो नाऽहं नाऽप्यनहङ्कृतिः ॥ ३८ ॥ केवलं क्षीणमननमास्तेऽद्वैतेऽतिनिर्भयः । निर्ग्रन्थिश्शान्तसन्देहो जीवन्मुक्तो विभावनः ॥ ३९ ॥ अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः । षष्ठ्यां भूमावसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाऽऽप्नुयात् ॥४०॥ विदेहमुक्तताऽत्रोक्ता सप्तमी योगभूमिका । अगम्या वचसाँ शान्ता सा सीमा सर्वभूमिषु ॥ ४१ ॥ लोकाऽनुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहाऽनुवर्तनम् । शास्त्राऽनुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाऽध्यासाऽपनयं कुरु ॥ ४२ ॥ ओङ्कार-

मात्रमखिलं विश्वप्राऽऽज्ञाऽऽदिलक्षणम् । वाच्यवाचकता भेदाऽभेदेनाऽनुपलब्धितः॥४३॥ अकारमात्रं विश्वस्स्यादुकारस्तैजसस्स्मृतः । प्राऽऽज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत्क्रमेण तु ॥ ४४ ॥ समाधिकालात्प्राऽगेव विचिन्त्याऽतिप्रयत्नतः । स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४५ ॥ चिदात्मानं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः । परमाऽऽनन्दसन्देहो वासुदेवोऽहमोमिति ॥ ४६ ॥ आदिमध्याऽवसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः । तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवाऽनघ ॥ ४७ ॥ अविद्यातिमिराऽतीतं सर्वाऽऽभासविवर्जितम् । आनन्दममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ॥ ४८ ॥ प्रज्ञानघनमानन्दं ब्रह्माऽस्मीति विभावयेत् ॥ ४९ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इत्यक्ष्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथाऽध्यात्मोपनिषत् ॥ यत्राऽन्तर्याम्यादिभेदस्तत्त्वतो न हि युज्यते । निर्भेदं परमाऽद्वैतं स्वमात्रमवशिष्यते ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ओमन्तश्शरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यमस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्यं पृथिवी न वेद । यस्याऽऽपश्शरीरं यो अपोऽन्तरे सञ्चरन्यमापो न विदुः । यस्य तेजश्शरीरं यस्तेजोऽन्तरे सञ्चरन्यं तेजो न वेद । यस्य वायुश्शरीरं यो वायुमन्तरे सञ्चरन्यं वायुर्न वेद । यस्याऽऽकाशश्शरीरं य आकाशमन्तरे सञ्चरन्यमाकाशो न वेद । यस्य मनश्शरीरं यो मनोऽन्तरे सञ्चरन्यं मनो न वेद । यस्य बुद्धिश्शरीरं यो बुद्धिमन्तरे सञ्चरन्यं बुद्धिर्न वेद । यस्याऽहङ्कारश्शरीरं योऽहङ्कारमन्तरे सञ्चरन्यमहङ्कारो न वेद । यस्य चित्तं शरीरं यश्चित्तमन्तरे सञ्चरन्यं चित्तं न वेद । यस्याऽव्यक्तं शरीरं योऽव्यक्त-

मन्तरे सञ्चरन्यमव्यक्तं न वेद । यस्याऽक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन्यमक्षरं न वेद । यस्य मृत्युश्शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन्यं मृत्युर्न वेद । स एष सर्वभूताऽन्तराऽऽत्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नाराऽयणः। अहं ममेति यो भावो देहाऽक्षाऽऽदावनात्मनि । अध्यासोऽयं निरस्तव्यो विदुषा ब्रह्मनिष्ठया ॥ १ ॥ ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् । सोऽहमित्येव तद्वृत्या स्वाऽन्यत्राऽऽत्ममतिं त्यजेत् ॥ २ ॥ लोकाऽनुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहाऽनुवर्तनम् । शास्त्राऽनुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाऽध्यासाऽपनयं कुरु ॥ ३ ॥ स्वाऽऽत्मन्येव सदा स्थित्या मनो नश्यति योगिनः । युक्त्या श्रुत्या स्वाऽनुभूत्या ज्ञात्वा सार्वाऽऽत्म्यमात्मनः ॥ ४ ॥ निद्राया लोकवार्तायाश्शब्दादेरात्मविस्मृतेः । क्व चिन्नाऽवसरं दत्त्वा चित्तयाऽऽत्मानमात्मनि ॥ ५ ॥ मातापित्रोर्मलोद्भूतं

मलमाँसमयं वपुः । त्यक्त्वा चण्डालवद्दूरं ब्रह्म भूय कृती भव ॥ ६ ॥ घटाऽऽकाशं महाऽऽकाश इवाऽऽत्मानं पराऽऽत्मनि । विलाप्याऽखण्डभावेन तूष्णीं भव सदा मुने ॥ ७ ॥ स्वप्रकाशमधिष्ठानं स्वयम्भूय सदा(ऽऽ)त्मना । ब्रह्माऽण्डमपि पिण्डाऽण्डं त्यज्यतां मलभाण्डवत् ॥ ८ ॥ चिदात्मनि सदाऽऽनन्दे देहरूढामहन्धियम् । निवेश्य लिङ्गमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥ ९ ॥ यत्रैष जगदाभासो दर्पणाऽन्तःपुरं यथा । तद्ब्रह्माऽहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भवाऽनघ ॥ १० ॥ अहङ्कारग्रहान्मुक्तस्स्वरूपमुपपद्यते । चन्द्रवद्विमलः पूर्णस्सदाऽऽनन्दस्स्वयम्प्रभः ॥ ११ ॥ क्रियानाशाद्भवेच्चिन्ता-नाशोऽस्माद्वासनाक्षयः । वासनाप्रक्षयो मोक्षस्स जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥ १२ ॥ सर्वत्र सर्वतस्सर्वब्रह्ममात्राऽवलोकनम् । सद्भावभावनादार्ढ्याद्वासनालयमश्नुते ॥ १३ ॥

693

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः कदा च न। प्रमादो मृत्युरित्याहुर्विद्यायां ब्रह्मवादिनः॥ १४ ॥ यथाऽपकृष्टं शैवालं क्षणमात्रं न तिष्ठति। आवृणोति तथा माया प्राऽऽज्ञं वाऽपि पराऽङ्मुखम् ॥ १५ ॥ जीवतो यस्य कैवल्यं विदेहोऽपि स केवलः। समाधिनिष्ठतामेत्य निर्विकल्पो भवाऽनघ ॥ १६ ॥ अज्ञानहृदयग्रन्थेर्निश्शेषविलयस्तदा। समाधिना विकल्पेन यदाऽद्वैताऽऽत्मदर्शनम् ॥ १७ ॥ अत्राऽऽत्मत्वं दृढीकुर्वन्नहमादिषु सन्त्यजन्। उदासीनतया तेषु तिष्ठेद्धटपटाऽऽदिवत् ॥ १८ ॥ ब्रह्माऽऽदिस्तम्बपर्यन्तं मृषामात्रा उपाऽऽधयः। ततः पूर्णं स्वमात्मानं पश्येदेकाऽऽत्मना स्थितम् ॥ १९ ॥ स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुस्स्वयमिन्द्रस्स्वयं शिवः। स्वयं विश्वमिदँ सर्वं स्वस्मादन्यन्न किं च न ॥ २० ॥ स्वाऽऽत्मन्यारोपिताऽशेषाऽऽभासवस्तुनिरासतः।

स्वयमेव परम्ब्रह्म पूर्णमद्वयमक्रियम् ॥ २१ ॥ असत्कल्पो विकल्पोऽयं विश्वमित्येकव-
स्तुनि । निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥ २२ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्याऽऽदिभा-
वशून्ये निरामये । कल्पाऽर्णव इवाऽत्यन्तं परिपूर्णे चिदात्मनि ॥ २३ ॥ तेजसीव
तमो यत्र विलीनं भ्रान्तिकारणम् । अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥ २४ ॥
एकाऽऽत्मके परे तत्त्वे भेदकर्त्ता (कं तत्) कथं वसेत् । सुषुप्तौ सुखमात्रायां भेदः
केनाऽवलोकितः ॥ २५ ॥ चित्तमूलो विकल्पोऽयं चित्ताऽभावे न कश्चन । अतश्चित्तं
समाधेहि प्रत्यग्रूपे पराऽऽत्मनि ॥ २६ ॥ अखण्डाऽऽनन्दमात्मानं विज्ञाय स्वस्वरूपतः ।
बहिरन्तस्सदाऽऽनन्दरसाऽऽस्वादनमात्मनि ॥ २७ ॥ वैराग्यस्य फलं बोधो बोधस्यो-
परतिः फलम् । स्वाऽऽनन्दाऽनुभवाच्छान्तिरेषैवोपरतेः फलम् ॥२८॥ यद्युत्तरोत्तराऽभावे

अध्या० ॥६८९॥

पूर्वरूपं तु निष्फलम् । निवृत्तिः परमा तृप्तिरानन्दोऽनुपमस्स्वतः ॥२९॥ मायोपाऽऽधिर्जगद्योनिस्सर्वज्ञत्वाऽऽदिलक्षणः । पारोक्ष्यशबलस्सत्याऽऽद्यात्मकस्तत्पदाऽभिधः ॥ ३० ॥ आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अन्तःकरणसम्भिन्नबोधस्स त्वम्पदाऽभिधः ॥३१॥ मायाविद्ये विहायैव उपाऽऽधी परजीवयोः । अखण्डं सच्चिदानन्दं परम्ब्रह्म विलक्ष्यते ॥ ३२ ॥ इत्थं वाक्यैस्तथाऽर्थाऽनुसन्धानं श्रवणं भवेत् । युक्त्या सम्भावितत्वाऽनुसन्धानं मननं तु तत् ॥ ३३ ॥ ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतस स्थापितस्य तत् । एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥ ३४ ॥ ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद्ध्येयैकगोचरम् । निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥ ३५ ॥ वृत्तयस्तु तदानीमप्यज्ञाता आत्मगोचराः । स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थिताः ॥ ३६ ॥

उ० ॥६८९॥

अनादाविह सँसारे सञ्चिताः कर्मकोटयः । अनेन विलयं यान्ति शुद्धो धर्मो विवर्द्धते ॥ ३७ ॥ धर्ममेघमिमं प्राऽऽहुस्समाधिं योगवित्तमाः । वर्षत्येष (व) यथा धर्मोऽमृत-धारास्सहस्रशः ॥ ३८ ॥ अमुना वासनाजाले निश्शेषं प्रविलापिते । समूलोन्मूलिते पुण्यपापाऽऽख्ये कर्मसञ्चये ॥३९॥ वाक्यमप्रतिबद्धं सत्प्राऽक्परोक्षाऽवभासिते । कराऽऽम-लकवद्बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥ ४० ॥ वासनाऽनुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदाऽवधिः । अहम्भावोदयाऽभावो बोधस्य परमाऽवधिः ॥४१॥ लीनवृत्तेरनुत्पत्तिर्मर्यादोपरतेस्तु सा । स्थितप्रज्ञो यतिरयं यस्सदाऽऽनन्दमश्नुते ॥ ४२ ॥ ब्रह्मण्येव विलीनाऽऽत्मा निर्विकारो विनिष्क्रियः । ब्रह्माऽऽत्मनोश्शोधितयोरेकभावाऽवगाहिनि ॥ ४३ ॥ निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति कथ्यते । सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४४ ॥

देहेन्द्रियेष्वहम्भाव इदम्भावस्तदन्यके । यस्य नो भवतः क्वाऽपि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४५ ॥ न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कथाऽपि ब्रह्मसर्गयोः । प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४६ ॥ साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः । सम-भावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४७ ॥ विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न सँसृतिः । अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः ॥ ४८ ॥ सुखाऽऽद्यनुभवो यावत्तावत्प्रा-ऽऽरब्धमिष्यते । फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि कुत्र चित् ॥४९॥ अहं ब्रह्मेति विज्ञानात्कल्पकोटिशताऽर्जितम् । संचितं विलयं याति प्रबोधात्स्वप्नकर्मवत् ॥ ५० ॥ स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा । न श्लिष्यते यतिः किं चित्कदा चिद्भाविकर्मभिः ॥ ५१ ॥ न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते । तथाऽऽत्मोपाधियोगेन तद्ध-

मैनैव लिप्यते ॥५२॥ ज्ञानोदयात्पुराऽऽरब्धं कर्म ज्ञानान्न नश्यति । अदत्त्वा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत् ॥ ५३ ॥ व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाणः पश्चात्तु गोमतौ । न तिष्ठति भिनत्त्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम् ॥ ५४ ॥ अजरोऽस्म्यमरोऽस्मीति य आत्मानं प्रपद्यते । तदाऽऽत्मना तिष्ठतोऽस्य कुतः प्राऽऽरब्धकल्पना ॥ ५५॥ प्राऽऽरब्धं सिध्यति तदा यदा देहाऽऽत्मना स्थितिः । देहाऽऽत्मभावो नैवेष्टः प्राऽऽरब्धं त्यज्यतामतः ॥ ५६ ॥ प्राऽऽरब्धकल्पनाऽप्यस्य देहस्य भ्रान्तिरेव हि । अध्यस्तस्य कुतस्तत्त्वमसत्यस्य कुतो जनिः ॥ ५७ ॥ अजातस्य कुतो नाशः प्राऽऽरब्धमसतः कुतः। ज्ञानेनाऽज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि ॥ ५८ ॥ तिष्ठत्ययं कथं देह इति शङ्कावतो जडान् । समाधातुं बाह्यदृष्ट्या प्राऽऽरब्धं वदति श्रुतिः ॥ ५९ ॥ न तु देहाऽऽ-

दिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम् । परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम् ॥ ६० ॥ सद्घनं चिद्घनं नित्यमानन्दघनमव्ययम् । प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्वतोमुखम् ॥ ६१ ॥ अहेयमनुपाऽऽदेयमनाधेयमनाश्रयम् । निर्गुणं निष्क्रियँ सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ॥६२॥ अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् । सत्स(त्य)मृद्धँ स्वतस्सिद्धँ शुद्धं बुद्धमनीदृशम् ॥ ६३ ॥ एकमेवाऽद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किं च न । स्वाऽनुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम् ॥ ६४ ॥ ससिद्धस्सुसुखं तिष्ठ निर्विकल्पाऽऽत्मनाऽऽत्मनि । क्व गतं केन वा नीतं कुत्र लीनमिदं जगत् ॥ ६५ ॥ अधुनैव मया दृष्टं नाऽस्ति किं महदद्भुतम् । किं हेयं किमुपाऽऽदेयं किमन्यत्किं विलक्षणम् ॥ ६६ ॥ अखण्डाऽऽनन्दपीयूषपूर्णब्रह्ममहाऽर्णवे । न किं चिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्म्य-

हम् ॥ ६७ ॥ स्वाऽऽत्मनैव सदाऽऽनन्दरूपेणाऽस्मि स्वलक्षणः । असङ्गोऽहमनङ्गो-
ऽहमलिङ्गोऽहमहँ हरिः ॥ ६८ ॥ प्रशान्तोऽहमनन्तोऽहं परिपूर्णश्चिरन्तनः । अकर्त्ता-
ऽहमभोक्ताऽहमविकारोऽहमव्ययः ॥ ६९ ॥ शुद्धो(द्ध)बोधस्वरूपोऽहं केवलोऽहँ सदा-
शिवः । एतां विद्यामपान्तरतमाय ददौ । अपान्तरतमो ब्रह्मणे ददौ । ब्रह्मा घोराऽङ्गि-
रसे ददौ । घोराऽङ्गिरा रैकाय ददौ । रैको रामाय ददौ । रामस्सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददा-
वित्येतन्निर्वाणाऽनुशासनं वेदाऽनुशासनं वेदाऽनुशासनमित्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद
इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति पारमार्थिकाऽध्यात्मोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ कुण्डिकोपनिषत् ॥ कुण्डिकोपनिषत्ख्यातपरिव्राजकसन्ततिः । यत्र विश्रा-
न्तिमगमत्तद्रामपदमाश्रये ॥१॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ ब्रह्मचर्याऽऽश्रमे

क्षीणे गुरुश्रुश्रूषणे रतः । वेदानधीत्याऽनुज्ञात उच्यते गुरुणाऽऽश्रमी ॥ १ ॥ दारमाहृत्य सदृशमग्निमाधाय शक्तितः । ब्राह्मीमिष्टिं यजेत्तासामहोरात्रेण निर्वपेत् ॥ २ ॥ संविभज्य सुतानर्थं ग्राम्यकामान्विसृज्य च । सञ्चरन्वनमार्गेण शुचौ देशे परिभ्रमन् ॥ ३ ॥ वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा विहितैः कन्दमूलकैः । स्वशरीरे समाप्याऽथ पृथिव्यां नाऽश्रु पातयेत् ॥ ४ ॥ सह तेनैव पुरुषः कथं सन्न्यस्त उच्यते । सनामधेयो यस्मिंस्तु कथं सन्न्यस्त उच्यते ॥ ५ ॥ तस्मात्फलविशुद्धाऽङ्गी सन्न्यासँ सँहिताऽऽत्मनाम् । अग्निवर्णं विनिष्क्रम्य वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥ ६ ॥ लोकवद्भार्ययासक्तो वनं गच्छति संयतः । सन्त्यक्त्वा सँसृतिसुखमनुतिष्ठति किं मुधा ॥ ७ ॥ किं वा दुःखमनुस्मृत्य भोगाँस्त्यजति चोच्छ्रितान् । गर्भवासभयाद्भीतश्शीतोष्णाभ्यां तथैव च ॥ ८ ॥ गुह्यं

प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामयमिति । सन्न्यस्याऽग्निमपुनरावर्तनं यन्मृत्युर्जायमावह-सिति । अथाऽध्यात्ममन्त्राञ्जपेत् । दीक्षामुपेयात्काषायवासाः । कक्षोपस्थलोमानि वर्ज-येत् । उर्ध्व(गो) बाहुर्विमुक्तमार्गो भवति । अनिकेतश्चरेद्भिक्षाऽऽशी । निदिध्यासनं दध्यात् । पवित्रं धारयेज्जन्तुसंरक्षणाऽर्थम् । तदपि श्लोका भवन्ति । कुण्डिकां चमसँ शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ । शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाऽऽच्छादनं तथा ॥९॥ पवित्रँ स्नानशाटीं च उत्तराऽऽसङ्गमेव च । अतोऽतिरिक्तं यत्किं(अन्यच्चाऽपेक्ष्पते किं) चित्सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ १० ॥ नदीपुलिनशायी स्याद्देवाऽगारेषु बाह्यतः । नाऽत्यर्थं सुखदुःखाभ्याँ शरीरमुपतापयेत् ॥ ११ ॥ स्नानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् । स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥ १२ ॥ भिक्षाऽऽदिवैदलं पात्रँ स्नानद्र-

व्यमवारितम् । एवं वृत्तिमुपाऽऽसीनो यतेन्द्रियो जपेत्सदा ॥ १३ ॥ विश्वाय मनुसंयोगं मनसा भावयेत्सुधीः । आकाशाद्वायुर्वायोर्ज्योतिर्ज्योतिष आपोऽद्भ्यः पृथिवी । एषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्ये । अजरममरमक्षरमव्ययं प्रपद्ये । मय्यखण्डसुखाऽम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥ १४ ॥ न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः । अतः कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ १५ ॥ आकाशवत्कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् । अहार्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत्पारविवर्जितोऽहम् ॥ १६ ॥ नाराऽयणोऽहं नरकाऽन्तकोऽहं पुराऽन्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥ १७ ॥ तदभ्यासेन प्राऽणाऽपाऽनौ संयम्य तत्र श्लोका भवन्ति । वृषणाऽपाऽनयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत् ।

सन्दश्य शनकैर्जिह्वां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥ १८ ॥ माषमात्रीं तथा दृष्टिँ श्रोत्रे स्थाप्य तथा भुवि । श्रवणे नासिके गन्धा यतस्स्वं न च संश्रयेत् ॥ १९ ॥ अथ शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म ब्रह्म तत्परम् । तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जिताऽऽत्मनाम् ॥२०॥ सम्भूतैर्वा- युसँश्रावैर्हृदयं तप उच्यते । ऊर्ध्वं प्रपद्यते देहाद्भित्त्वा मूर्धानमव्ययम् ॥ २१ ॥ स्वदे- हस्य तु मूर्धानं ये प्राऽऽप्य परमां गतिम् । भूयस्ते न निवर्तन्ते पराऽवराविदो जनाः ॥ २२ ॥ न साक्षिणँ साक्ष्यधर्मास्सँस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥ २३ ॥ जले वाऽपि स्थले वाऽपि लुठत्वेष जडाऽऽत्मकः । नाऽहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा ॥ २४ ॥ निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥ २५ ॥ सर्वाऽऽत्मकोऽहँ

सर्वोऽहं सर्वाऽतीतोऽहमद्वयः। केवलाऽखण्डबोधोऽहँ स्वाऽऽनन्दोऽहं निरन्तरः ॥२६॥ स्वमेव सर्वतः पश्यन्मन्यमानस्स्वमद्वयम्। स्वाऽऽनन्दमनुभुञ्जानो निर्विकल्पो भवा-म्यहम् ॥ २७ ॥ गच्छँस्तिष्ठन्नुपविशञ् च्छयानो वाऽन्यथाऽपि वा। यथेच्छया वसे-द्विद्वानात्माऽऽरामस्सदा मुनिः ॥ २८ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हीरः ॐ तत्सत् ॥ इति कुण्डिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सावित्र्युपनिषत् ॥ सावित्र्युपनिषद्वेद्यचित्सावित्रपदोज्वलम् । प्रतियोगि-विनिर्मुक्तरामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ सावित्र्यात्मा पाशुपतं परं ब्रह्माऽवधूतकम्। त्रिपु-रातपनं देवी त्रिपुरा कठभावना ॥ २ ॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरि ॐ कस्स-विता का सावित्री अग्निरेव सविता पृथिवी सावित्री स यत्राऽग्निस्तत्पृथिवी यत्र वै(वा)

पृथिवी तत्राऽग्निस्ते द्वे योनी तदेकं मिथुनम् ॥ १ ॥ कस्सविता का सावित्री वरुण एव सविताऽऽपस्सावित्री स यत्र वरुणस्तदापो यत्र वा आपस्तद्वरुणस्ते द्वे योनिस्त-(नी त) देकं मिथुनम् ॥ २ ॥ कस्सविता का सावित्री वायुरेव सविताऽऽकाश-स्सावित्री स यत्र वायुस्तदाकाशो यत्र वा आकाशस्तद्वायुस्ते द्वे योनिस्त (नी त) देकं मिथुनम् ॥३॥ कस्सविता का सावित्री यज्ञ एव सविता छन्दाँसि सावित्री स यत्र यज्ञस्तत्र च्छन्दाँसि यत्र वा छन्दाँसि स यज्ञस्ते द्वे योनिस्त (नी त) देकं मिथुनम् ॥ ४ ॥ कस्सविता का सावित्री स्तनयित्नुरेव सविता विद्युत्सावित्री स यत्र स्तनयि-त्नुस्तद्विद्युत् यत्र वा विद्युत्तत्र स्तनयित्नुस्ते द्वे योनिस्त (नी त) देकं मिथुनम् ॥ ५ ॥ कस्सविता का सावित्री आदित्य एव सविता द्यौस्सावित्री स यत्राऽऽदि

700

त्यस्तद्यौर्यत्र वा द्यौस्तदादित्यस्ते द्वे योनिस्त(नी त)देकं मिथुनम् ॥ ६ ॥ कस्स-
विता का सावित्री चन्द्र एव सविता नक्षत्राणि सावित्री स यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि
यत्र वा नक्षत्राणि स चन्द्रमास्ते द्वे योनिस्त(नी त)देकं मिथुनम् ॥ ७ ॥ कस्स-
विता का सावित्री मन एव सविता वाक् सावित्री स यत्र मनस्तद्वाक् यत्र वा वाक्
तन्मनस्ते द्वे योनिस्त (नी त) देकं मिथुनम् ॥ ८ ॥ कस्सविता का सावित्री
पुरुष एव सविता स्त्री सावित्री स यत्र पुरुषस्तत्स्त्री यत्र वा स्त्री स पुरुषस्ते द्वे योनि-
स्त (नी त) देकं मिथुनम् ॥ ९ ॥ तस्या एव प्रथमः पादो भूस्तत्सवितुर्वरेण्यमित्य-
ग्निर्वै वरेण्यमापो वरेण्यं चन्द्रमा वरेण्यम् । तस्या एव द्वितीयः पादो भर्गमयो भुवो
भर्गो देवस्य धीमहीत्यग्निर्वै भर्ग आदित्यो(पो) वै भर्गश्चन्द्रमा वै भर्गः। तस्या एष तृतीयः

पादस्त्वाधि (धिं)यो यो नः प्रचोदयादिति स्त्री चैव पुरुषश्च प्रजनयतो यो वा एतां सावित्रीमेवं वेद स पुनर्मृत्युं जयति । बलाऽतिबलयोर्विराट् पुरुष ऋषिः । गायत्री छन्दः । गायत्री देवता । अकारोकारमकारा बीजाऽऽद्याः । क्षुधाऽऽदिनिरसने विनियोगः । क्लामित्यादिषडङ्गन्यासः (ध्यानम्) अमृतकरतलाऽऽग्रौ (द्रौं) सर्वसञ्जीवना-ऽऽढ्यावघहरणसुदक्षौ वेदसारे मयूखे । प्रणवमयविकारौ भास्कराऽऽकारदेहौ सततम-नुभवेऽहं तौ बलाऽति बलाऽन्तौ (लेशौ) ॥ ॐ ह्रीं बले महादेवि ह्रीं महाबले क्लीं चतुर्विधपुरुषाऽर्थसिद्धिप्रदे तत्सवितुर्वरदाऽऽत्मिके ह्रीं वरेण्यं भर्गो देवस्य वर-दाऽऽत्मिके अतिबले सर्वदयामूर्ते बले सर्वक्षुच्छ्(द्भ्र)मोपनाशिनि धीमहि धियो यो नर्जाते प्रचुर्यः (यों) प्रचोदयाऽऽत्मिके प्रणवशिरस्काऽऽत्मिके हुं फट् स्वाहा । एवं

विद्वान् कृतकृत्यो भवति सावित्र्या एव सलोकतां जयतीत्युपनिषत् ॥ ओमाप्याय-न्त्विति शान्तिः ॥ हरि ॐ तत्सत् ॥ इति सावित्र्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथाऽऽत्मोपनिषत् ॥ यत्र नाऽऽत्मप्रपञ्चोऽयमपह्नवपदं गतः । प्रतियोगिविनिर्मु-क्तः परमाऽऽत्माऽवशिष्यते ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ओमथाऽङ्गिरास्त्रिविधः पुरुषोऽजायताऽऽत्माऽन्तरात्मा परमाऽऽत्मा चेति । त्वक्चर्ममाँसरोमाऽङ्गुष्ठाऽङ्गुल्यपृष्ठवँ-शनखगुल्फोदरनाभिमेढ्रकट्यूरुकपोलश्रोत्रभ्रूललाटबाहुपार्श्वशिरोऽक्षीणि भवन्ति जायते म्रियत इत्येष आत्मा । अथाऽन्तरात्मा नाम पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिच्छाद्वेषसु-खदुःखकाममोहविकल्पाऽ(ल्प)नादिस्मृतिलिङ्गोदात्ताऽनुदात्त-ह्रस्व (स्वर)दीर्घप्लुतस्खलि-तगर्जितस्फुटितमुदितनृत्तगीतवादित्रप्रलयविजृम्भिताऽऽदिभिश्श्रोता घ्राता रसयिता नेता

कर्त्ता विज्ञानाऽऽत्मा पुरुषः पुराणन्यायमीमाँसाधर्मशास्त्राणीति श्रवणघ्राणाऽऽकर्ष-णकर्मविशेषणं करोत्येषोऽन्तरात्मा। अथ परमाऽऽत्मा नाम। यथाऽक्षर उपासनीयः। स च प्राऽणाऽऽयामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधियोगाऽनुमानाऽऽत्मचिन्तकवटकणिका वा श्यामाकतण्डुलो वा वालाऽग्रक्षतसहस्रविकल्पनाऽऽदिभिस्स लभ्यते नो(सो)पलभ्यते न जायते न म्रियते न शुष्यति न क्लिद्यते न दह्यते न कम्पते न भिद्यते न च्छि(स्वि) द्यते निर्गुणस्साक्षिभूतश्शुद्धो निरवयवाऽऽत्मा केवलस्सूक्ष्मो निर्ममो निरञ्जनोनिर्विकार-श्शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवर्जितो निर्विकल्पो निराकाङ्क्षस्सर्वव्यापी सोऽचिन्त्यो निर्वर्ण्यश्च पुनात्यशुद्धान्यपूतानि। निष्क्रियस्तस्य सँसारो नाऽस्ति। आत्मसंज्ञश्शिवश्शुद्ध एक एवा-ऽद्वयस्सदा। ब्रह्मरूपतया ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ॥१॥ जगद्रूपतयाऽप्येतद्ब्रह्मैव प्रतिभा-

सते । विद्याऽविद्याऽऽदिभेदेन भावाऽभावाऽऽदिभेदतः ॥२॥ गुरुशिष्याऽऽदिभेदेन ब्रह्मैव प्रतिभासते । ब्रह्मैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शने ॥ ३ ॥ न च विद्या न चाऽविद्या न जगच्च न चाऽपरम् । सत्यत्वेन जगद्भानँ सँसारस्य प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥ असत्यत्वेन भानं तु सँसारस्य निवर्तकम् । घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः को न्वपेक्षते ॥ ५ ॥ विना प्रमाणसुष्ठुत्वं यस्मिन्त्सति पदाऽर्थधीः । अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ॥ ६ ॥ न देशं नाऽपि कालं वा न शुद्धिं वाऽप्यपेक्षते । देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ॥ ७ ॥ तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माऽहमिति वेदनम् । भानुनेव जगत्सर्वं भास्यते यस्य तेजसा ॥ ८ ॥ अनात्मकमसत्तुच्छं किं नु तस्याऽवभासकम् । वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ॥ ९ ॥ येनाऽर्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं

प्रकाशयेत् । क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ॥ १० ॥ तथैव विद्वान्रमते निर्ममो निरहँ सुखी । कामान्निष्कामरूपी सञ्चरत्येकचरो मुनिः ॥ ११ ॥ स्वाऽऽत्मनैव सदा तुष्टस्स्वयँ सर्वाऽऽत्मना स्थितः । निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः ॥ १२ ॥ नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमस्समदर्शनः । कुर्वन्नपि न कुर्वाणश्चाऽभोक्ता फलभोग्यपि ॥ १३ ॥ शरीर्यप्यशरीर्येष परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः । अशरीरँ सदा सन्तमिदं ब्रह्मविदं क्व चित् ॥ १४ ॥ प्रियाऽप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाऽशुभे । तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनैः ॥ १५ ॥ ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् । तद्वद्देहाऽऽदिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥ १६ ॥ पश्यन्ति देहिवन्मूढाश्शरीराऽऽभासदर्शनात् । अहिनि (र्नि) र्ल्वे-

आत्म० यन्नीवाऽयं मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ॥ १७ ॥ इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किं चित्प्राऽणवायुना । उ०

॥६९८॥ स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ॥ १८ ॥ दैवेन नीयते देहो यथा कालो-
पभुक्तिषु । लक्ष्याऽलक्ष्यगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्केवलाऽऽत्मना ॥ १९ ॥ शिव एव स्वयं
साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः । जीवन्नेव सदा मुक्तः कृताऽर्थो ब्रह्मवित्तमः ॥ २० ॥ उपा-
ऽऽधिनाशाद् ब्रह्मैव सद् ब्रह्माऽप्येति निर्द्वयम् । शैलूषो वेषसद्भावाऽभावयोश्च यथा पुमान्
॥ २१ ॥ तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठस्सदा ब्रह्मैव नाऽपरः । घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव
भवति स्वयम् ॥ २२ ॥ तथैवोपाऽऽधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम् । क्षीरं क्षीरे यथा
क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले ॥ २३ ॥ संयुक्तमेकतां याति तथाऽऽत्मन्यात्मविन्मुनिः ।
एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नाऽऽवर्तते ॥६९८

पुनः । सदाऽऽत्मकत्वविज्ञानदग्धाऽविद्याऽऽदिवर्ष्मणः ॥ २५ ॥ अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद् ब्रह्मणः कुत उद्भवः । मायाक्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तस्स्वाऽऽत्मनि वस्तुतः ॥ २६ ॥ यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पा(र्वा)ऽऽभासविनिर्गमौ । अवृतेस्सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे ॥ २७ ॥ नाऽऽवृतिर्ब्रह्मणः का चिदन्याऽभावादनावृतम् । अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नाऽस्तीति वस्तुनि ॥ २८ ॥ बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः । अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चाऽऽत्मनि ॥ २९ ॥ निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने । अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुतः ॥३०॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमाऽर्थता ॥३१॥ इत्युपनिषत् ॥ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इत्यात्मोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ पाशुपतब्रह्मोपनिषत् ॥ पाशुपतब्रह्मविद्यासंवेद्यं परमाऽक्षरम् । परमाऽऽनन्दसम्पूर्णरामचन्द्रपदं भजे ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ ह वै स्वयम्भूर्ब्रह्मा प्रजास्सृजानीति कामकामो जायते कामेश्वरो वैश्रवणः । वैश्रवणो ब्रह्मपुत्रो वालखिल्यस्स्वयम्भुवं परिपृच्छति जगतां का विद्या का देवता जाग्रत्तुरीययोरस्य को देवो यानि तस्य वशानि कालाः कियत्प्रमाणाः कस्याऽऽज्ञया रविचन्द्रग्रहाऽऽदयो भासन्ते कस्य महिमा गगनस्वरूप एतदहँ श्रोतुमिच्छामि नाऽन्यो जानाति त्वं ब्रूहि ब्रह्मन् । स्वयम्भूरुवाच कृत्स्नजगतां मातृका विद्या द्वित्रिवर्णसहिता द्विवर्णमाता त्रिवर्णसहिता । चतुर्मात्राऽऽत्मकोङ्कारो मम प्राऽणाऽऽत्मिका देवता । अहमेव जगत्त्रयस्यैकः (पतिः) । मम वशानि सर्वाणि । युगान्यपि अहोरात्रादयो

मत्संवर्धिताः कालाः । मम रूपा रवेस्तेजश्चन्द्रनक्षत्रग्रहतेजाँसि च । गगनो मम त्रिशक्तिमायास्वरूपः नाऽन्यो मदस्ति । तमोमायाऽऽत्मको रुद्रस्सात्विकमायाऽऽत्मको विष्णू राजसमायाऽऽत्मको ब्रह्मा । इन्द्राऽऽदयस्तामसराजसाऽऽत्मिका न सात्विकः कोऽपि अघोरस्सर्वसाधारणस्वरूपः । समस्तयागानाँ रुद्रः पशु(पतिः)कर्त्ता । रुद्रो यागदेवः विष्णुरध्वर्युः होतेन्द्रो देवता यज्ञभुग् मानसं ब्रह्म माहेश्वरं ब्रह्म मानसँ हँसस्सोऽहँ हँस इति । तन्मययज्ञो नादाऽनुसन्धानम् । तन्मयविकारो जीवः । परमाऽऽत्मस्वरूपो हँसः । अन्तर्बहिश्चरति हँसः । अन्तर्गतोऽनवकाशाऽन्तर्गतसुपर्णस्वरूपो हँसः । षण्णवतितत्त्वतन्तुवद्व्यक्तं चित्सूत्रत्रयचिन्मयलक्षणं नवतत्त्वत्रिरावृतं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराऽऽत्मकमग्नित्रयकलोपेतं चिद्ग्रन्थिबन्धनम् । अद्वैतग्रन्थिः यज्ञसाधारणाऽङ्गं बहिरन्तर्ज्व-

705

लनं यज्ञाऽङ्गलक्षणब्रह्मस्वरूपो हँसः। उपवीतलक्षणसूत्रब्रह्मगा यज्ञाः। ब्रह्माऽङ्गलक्षण-
युक्तो यज्ञसूत्रम्। तद्ब्रह्मसूत्रम्। यज्ञसूत्रसम्बन्धी ब्रह्मयज्ञः। तत्स्वरूपोऽङ्गानि मात्राणि।
मनोयज्ञस्य हँसो यज्ञसूत्रम्। प्रणवं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मयज्ञमयम्। प्रणवाऽन्तर्वर्ती हँसो ब्रह्म-
सूत्रम्। तदेव ब्रह्मयज्ञमयं मोक्षक्रमम्। ब्रह्मसन्ध्यांक्रिया मनोयागः। सन्ध्याक्रिया मनोया-
गस्य लक्षणम्। यज्ञसूत्रप्रणवब्रह्मयज्ञक्रियायुक्तो ब्राह्मणः। ब्रह्मचर्येण चरन्ति देवाः।
हँससूत्रचर्या यज्ञाः। हँसप्रणवयोरभेदः। हँसस्य प्राऽर्थनास्त्रिकालाः। त्रिकालास्त्रिवर्णाः।
त्रेताऽग्न्यनुसन्धानो यागः। त्रेताऽग्न्यात्माऽऽकृतिवर्णोङ्कारहँसाऽनुसन्धानोऽन्तर्यागः।
चित्स्वरूपवत्तन्मयं तुरीयस्वरूपम्। अन्तरादित्ये ज्योतिस्स्वरूपो हँसः। यज्ञाऽङ्गं ब्रह्म-
सम्पत्तिः। ब्रह्मप्रवृत्तौ तत्प्रणवहँससूत्रेणैव ध्यानमाचरन्ति। प्रोवाच पुनस्स्वयम्भुवं

प्रतिजानीते ब्रह्मपुत्रो ऋषिर्वालखिल्यः । हँससूत्राणि कतिसङ्ख्यानि कियद्वा प्रमाणम् । हृद्यादित्यमरीचीनां पदँ षण्णवतिः । चित्सूत्रघ्राणयोस्स्वर्निर्गता प्रणवधारा षडङ्गुलदशाऽशीतिः । वामबाहुर्दक्षिणकट्योरन्तश्चरति हँसः परमाऽऽत्मा । ब्रह्मगुह्यप्रकारो नाऽन्यत्र विदितः । जानन्ति तेऽमृतफलकाः । सर्वकालँ हँसं (न) प्रकाशकम् । प्रणवहँसाऽन्तर्ध्या(र्या)नप्रकृतिं विना न मुक्तिः । नव सूत्रान्परिचर्चितान् । तेऽपि यद्ब्रह्म चरन्ति । अन्तरादित्यं न ज्ञातं मनुष्याणाम् । जगदादित्यो रोचत इति ज्ञात्वा ते मर्त्या विबुधास्तपनप्राऽर्थनायुक्ता आचरन्ति । वाजपेयः पशुहर्त्ता अध्वर्युरिन्द्रो देवता अहिँसा धर्मयागः । परमहँसोऽध्वर्युः । परमाऽऽत्मा देवता पशुपतिः ब्रह्मोपनिषदो ब्रह्म । स्वाऽध्याययुक्ता ब्राह्मणाश्चरन्ति । अश्वमेधो महायज्ञकथा । तद्राज्ञा ब्रह्मचर्य-

माचरन्ति । सर्वेषां पूर्वोक्तब्रह्मयज्ञक्रमं मुक्तिक्रममिति ब्रह्मपुत्रः प्रोवाच । उदितो हँस ऋषिः । स्वयम्भूस्तिरो दधे । रुद्रो ब्रह्मोपनिषदो हँसज्योतिः पशुपतिः प्रणवस्तारकस्स एवं वेद । हँसाऽऽत्ममालिकावर्णब्रह्मकालप्रचोदिता । परमाऽऽत्मा पुमानिति ब्रह्मसम्पत्तिकारिणी ॥ १ ॥ अध्यात्मब्रह्मकल्पस्याऽऽकृतिः कीदृशी कथा । ब्रह्मज्ञानप्रभासन्ध्याकालो गच्छति धीमताम् । हँसाऽऽख्यो देवमात्माऽऽख्यमात्मतत्त्वप्रजा कथम् ॥ २ ॥ अन्तःप्रणवनादाऽऽख्यो हँसः प्रत्ययबोधकः । अन्तर्गतप्रमागूढं ज्ञाननालं विराजितम् ॥ ३ ॥ शिवशक्त्यात्मकँ रूपं चिन्मयाऽऽनन्दवेदितम् । नादबिन्दुकला त्रीणि नेत्रं विश्वविचेष्टितम् ॥ ४ ॥ त्रियङ्गा (यागा) नि शिखा त्रीणि द्वित्राणां साङ्ख्यमाकृतिः । अन्तर्गूढप्रमा हँसः प्रभाणान्निर्गतं बहिः ॥ ५ ॥ ब्रह्मसूत्रपदं ज्ञेयं

ब्राह्मयं विध्युक्तलक्षणम् । हँसाऽर्कप्रणवध्यानमित्युक्तो ज्ञानसागरे ॥ ६ ॥ एतद्विज्ञान-मात्रेण ज्ञानसागरपारगः । स्वतश्शिवः पशुपतिस्साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥ ७ ॥ सर्वेषां तु मनस्तेन प्रेरितं नियमेन तु । विषये गच्छति प्राऽणश्चेष्टते वाग्वदत्यपि ॥ ८ ॥ चक्षुः पश्यति रूपाणि श्रोत्रँ सर्वँ शृणोत्यपि । अन्यानि खानि सर्वाणि तेनैव प्रेरितानि तु ॥ ९ ॥ स्वँस्वं विषयमुद्दिश्य प्रवर्त्तन्ते निरन्तरम् । प्रवर्त्तकत्वं चाऽप्यस्य मायया न स्वभा-वतः ॥ १० ॥ श्रोत्रमात्मनि चाऽध्यस्तँ स्वयं पशुपतिः पुमान् । अनुप्रविश्य श्रोत्रस्य ददाति श्रोत्रताँ शिवः ॥ ११ ॥ मनस्स्वाऽऽत्मनि चाऽध्यस्तं प्रविश्य परमेश्वरः । मनस्त्वं तस्य सत्त्वस्थो ददाति नियमेन न तु ॥ १२ ॥ स एव विदितादन्यस्तथैवा-ऽविदितादपि । अन्येषामिन्द्रियाणां तु कल्पितानामपीश्वरः ॥ १३ ॥ तत्तद्रूपमनु-

प्राऽऽप्य ददाति नियमेन तु । ततश्चक्षुश्च वाक्चैव मनश्चाऽन्यानि खानि च ॥ १४ ॥ न गच्छन्ति स्वयञ्ज्योतिस्स्वभावे परमाऽऽत्मनि । अकर्तृविषयप्रत्यक्प्रकाशँ स्वाऽऽत्मनैव तु ॥ १५ ॥ विना तर्कप्रमाणाभ्या ब्रह्म यो वेद वेद सः । प्रत्यगात्मा परञ्ज्योतिर्माया सा तु महत्तमः ॥ १६ ॥ तथा सति कथं मायासम्भवः प्रत्यगात्मनि । तस्मात्तर्कप्रमाणाभ्याँ स्वाऽनुभूत्या च चिद्घने ॥१७॥ स्वप्रकाशैकसँसिद्धे नाऽस्ति माया पराऽऽत्मनि । व्यावहारिकदृष्ट्येयं विद्याऽविद्या न चाऽन्यथा ॥ १८ ॥ तत्त्वदृष्ट्या तु नाऽस्त्येव तत्त्वमेवाऽस्ति केवलम् । व्यावहारिकदृष्टिस्तु प्रकाशाऽव्यभिचारतः ॥१९ ॥ प्रकाश एव सततं तस्मादद्वैत एव हि । अद्वैतमिति चोक्तिश्च प्रकाशाऽव्यभिचारतः ॥ २० ॥ प्रकाश एव सततं तस्मान्मौनँ हि युज्यते । अयमर्थो महान्यस्य स्वयमेव

प्रकाशितः ॥ २१ ॥ न स जीवो न च ब्रह्मा न चाऽन्यदपि किं च न । न तस्य वर्णा विद्यन्ते नाऽऽश्रमाश्च तथैव च ॥२२ ॥ न तस्य धर्मोऽधर्मश्च न निषेधो विधिर्न च । यदा ब्रह्माऽऽत्मकँ सर्वं विभाति स्वत एव तु ॥ २३ ॥ तदा दुःखाऽऽदिभेदोऽयमाभासोऽपि न भासते । जगज्जीवाऽऽदिरूपेण पश्यन्नपि पराऽऽत्मवित् ॥ २४ ॥ न तत्पश्यति चिद्रूपं ब्रह्मवस्त्वेव पश्यति । धर्मधर्मित्ववार्ता च भेदे सति हि भिद्यते ॥ २५ ॥ भेदाऽभेदस्तथा भेदाऽभेदस्साक्षात्पराऽऽत्मनः । नाऽस्ति स्वाऽऽत्माऽतिरेकेण स्वयमेवाऽस्ति सर्वदा ॥ २६ ॥ ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च । तथैव ब्रह्मविज्ज्ञानी किं गृण्हाति जहाति किम् ॥ २७ ॥ अधिष्ठानमनौपम्यमवाङ्मनसगोचरम् । यत्तदद्रश्यमग्राह्यमगोत्रँ रूपवर्जितम् ॥ २८ ॥ अचक्षुश्श्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं तथा ।

पा०ब्र० ॥७०३॥

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥ २९ ॥ ब्रह्मैवेदममृतं तत्पुरस्ताद्ब्रह्मा- ऽऽनन्दं परमं चैव पश्चात् । ब्रह्माऽऽनन्दं परमं दक्षिणे च ब्रह्माऽऽनन्दं परमं चोत्तरं च ॥ ३० ॥ स्वाऽऽत्मन्येव स्वयं सर्वं सदा पश्यति निर्भयः । तदा मुक्तो न मुक्तश्च बन्ध (द्ध) स्यैव विमुक्ति (क्त) ता ॥ ३१ ॥ एवंरूपा परा विद्या सत्येन तपसाऽपि च । ब्रह्मचर्याऽऽदिभिर्धर्मैर्लभ्या वेदाऽन्तवर्त्मना ॥ ३२ ॥ स्वशरीरे स्वयञ्ज्योतिस्स्वरूपं पारमाऽर्थिकम् । क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे मायया(ऽऽ)वृताः ॥३३॥ एवं स्वरूपविज्ञानं यस्य कस्याऽस्ति योगिनः । कुत्र चिद्गमनं नाऽस्ति तस्य सम्पूर्णरूपिणः ॥३४॥ आकाश- मेकं सम्पूर्णं कुत्र चिन्न हि गच्छति । तद्वद्ब्रह्माऽऽत्मविच्छ्रेष्ठः कुत्र चिन्नैव गच्छति ॥३५॥ अभक्ष्यस्य निवृत्त्या तु विशुद्धं हृदयं भवेत् । आहारशुद्धौ चित्तस्य विशुद्धिर्भवति

उ० ॥७०३॥

स्वतः ॥ ३६ ॥ चित्तशुद्धौ क्रमाज्ज्ञानं त्रुट्यन्ते ग्रन्थयस्स्फुटम् । अभक्ष्यं ब्रह्मविज्ञा-
नविहीनस्यैव देहिनः ॥ ३७ ॥ न सम्यग् ज्ञानिनस्तद्वत्स्वरूपँ सकलं खलु । अहमन्नँ
सदाऽन्नाऽऽद इति हि ब्रह्मवेदनम् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मविद्ग्रसति ज्ञानात्सर्वं ब्रह्माऽऽत्मनैव तु ।
ब्रह्मक्षत्राऽऽदिकँ सर्वं यस्य स्यादोदनँ सदा ॥३९॥ यस्योपसेचनं मृत्युस्तञ्ज्ञानी तादृशः
खलु । ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाज्जगद्भोज्यं भवेत्खलु ॥ ४० ॥ जगदात्मतया भाति यदा
भोज्यं भवेत्तदा । ब्रह्मस्वाऽऽत्मतया नित्यं भक्षितँ सकलं तदा ॥ ४१ ॥ यदाभासेन
रूपेण जगद्भोज्यं भवेत्तु तत् । मानतस्स्वाऽऽत्मना भातं भक्षितं भवति ध्रुवम् ॥ ४२ ॥
स्वस्वरूँप स्वयं भुङ्क्ते नाऽस्ति भोज्यं प्रथक् स्वतः । अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवाऽस्ति-
त्वलक्षणम् ॥ ४३ ॥ अस्तितालक्षणा सत्ता सत्ता ब्रह्म न चाऽपरा । नाऽस्ति सत्ता-

ऽतिरेकेण नाऽस्ति माया च वस्तुतः ॥ ४४ ॥ योगिनामात्मनिष्ठानां माया स्वाऽऽत्मनि कल्पिता । साक्षिरूपतया भाति ब्रह्मज्ञानेन बाधिता ॥ ४५ ॥ ब्रह्मविज्ञानसम्पन्नः प्रतीतमखिलं जगत् । पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वाऽऽत्मनः पृथक् ॥ ४६ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति पाशुपतब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ परब्रह्मोपनिषत् ॥ परब्रह्मोपनिषदि वेद्याऽऽखण्डसुखाऽऽकृति । परिव्राजकहृद्गेयं परितत्त्वैपदं भजे ॥१॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ हैनं महाशालश्शौनकोऽङ्गिरसं भगवन्तं पिप्पलाऽऽदं विधिवदुपसन्नः प्रपच्छ दिव्ये ब्रह्मपुरे के सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति । कथँ सृज्यन्ते । नि(जन्नि)त्याऽऽत्मन एष महिमा । विभज्य एष महिमा विभुः ।

क एषः । तस्मै स होवाच । एतत्सत्यं यत्प्रब्रवीमि ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां देवेभ्यः प्राऽणेभ्यः । परब्रह्मपुरे विरजं निष्कलँ शुभ्रमक्षरं विरजं (शोकं) विभाति । स नियच्छति मधुकरश्श्चेव विकर्मकः । अकर्मा स्वापीव स्थितः । कर्मक (र): कर्षकवत्फलमनुभवति । कर्ममर्मज्ञातृ कर्म करोति । कर्ममर्म ज्ञात्वा कर्म कुर्यात् । को जालं विक्षिपेदेको नै (केनै) नमपकर्षत्यपकर्षति । प्राऽणदेवताश्चत्वारः । तास्सर्वा नाड्यस्सुषुप्तश्येनाऽऽकाशवत् । यथा श्येनः खमाश्रित्य याति स्वमालयं कुलाऽयम् । एवँ सुषुप्तं ब्रूत । अयं च परश्च स सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे । अमृता ह्येषा नाडी त्रयँ सञ्चरति । तस्य त्रिपादं ब्रह्म । एषाऽत्रेष्य ततोऽनुतिष्ठति । अन्यत्र ब्रूत । अयं च परं च सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे । यथैष देवदत्तो यष्टया च ताड्यमानो नैवेति । एवमिष्टापूर्तकर्म शुभाऽशुभैर्न लिप्यते ।

यथा कुमारको निष्काम आनन्दमभियाति । य (त) थैष देवस्स्वप्न आनन्दमभियाति । वेद एवं परञ्ज्योतिः । ज्योतिषा मा ज्योतिरानन्दयत्येवमेव । तत्परं यच्चित्तं परमाऽऽत्मानमानन्दयति । शुभ्रवर्णमाजायतेश्वरात् । भूयस्तेनैव मार्गेण स्वप्नस्थानं निय (ग) च्छति । जलूकाऽभाववद्यथाकाममाजायतेश्वरात् । तावताऽऽत्मानमानन्दयति । परसन्धि यदरसन्धति । तत्परं नाऽपरं त्यजति । तदैव कपालाऽष्टकँ सँन्धाय य एष स्तन इवाऽवलम्बते सेन्द्रयोनिस्स वेदयोनिरिति । अत्र जाग्रति । शुभाऽशुभाऽतिरिक्तश्शुभाऽशुभैरपि कर्मभिर्न लिप्यते । य एष देवोऽन्यदेवस्य सम्प्रसादोऽन्तर्याम्यसङ्गचिद्रूपः पुरुषः । प्रणवहँसः परं ब्रह्म । न प्राऽणहँसः । प्रणवो जीवः । आद्या देवता निवेदयति । य एवं वेद । तत्कथं निवेदयते । जीवस्य ब्रह्मत्वमापादयति । सत्त्वम-

था ऽस्य पुरुषस्या ऽन्तश्शिखोपवीतत्वं ब्राह्मणस्य । मुमुक्षोरन्तश्शिखोपवीतधारणम् । बहिर्लक्ष्यमाणशिखायज्ञोपवीतधारणं कर्मिणो गृहस्थस्य । अन्तरुपवीतलक्षणं तु बहिस्त-न्तुवदव्यक्तमन्तस्तत्त्वमेलनम् । न सन्ना ऽसन्न सदसद्भिन्ना ऽभिन्नं न चोभयम् । न सभागं न निर्भागं न चाऽप्युभयरूपकम् ॥ ब्रह्मा ऽऽत्मैकत्वविज्ञानहेयं मिथ्यात्वकारणादिति । पञ्चपादब्रह्मणो न किं च न । चतुष्पादन्तर्वर्तिनोऽन्तर्जीवब्रह्मणश्चत्वारि स्थानानि । नाभिहृदयकण्ठमूर्धसु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाऽवस्थाः । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणस-भ्या ऽग्निषु । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुस्सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरं चिन्मयम् । तस्मा-च्चतुरवस्था । चतुरङ्गुलवेष्टनमिव षण्णवतितत्त्वानि तन्तुवद्विभज्य तदा हि तं त्रिगु-णीकृत्य द्वात्रिंशत्तत्त्वनिष्कर्षमापाद्य ज्ञानपूतं त्रिगुणस्वरूपं त्रिमूर्तित्वं पृथग्वि-

ज्ञाय नवब्रह्माऽऽख्यनवगुणोपतं ज्ञात्वा नवमानमितास्त्रिः पुनस्त्रिगुणीकृत्य सूर्येन्दु-
ग्निकलास्वरूपत्वेनैकीकृत्याऽऽद्यन्तैरैकत्वमपि मध्ये त्रिरावृत्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनु-
सन्धायाऽऽद्यन्तमेकीकृत्य चिद्ग्रन्थावद्वैतग्रन्थिं कृत्वा नाभ्यादिब्रह्मबिलप्रमाणं पृथक्-
पृथक् सप्तविंशतितत्त्वसम्बन्धं त्रिगुणोपेतं त्रिमुर्तिलक्षणलक्षितमप्येकत्वमापाद्य वामाँ-
साऽऽदिदक्षिणकट्यन्तं विभाव्याऽऽद्यन्तग्रहसम्मेलनमेकं ज्ञात्वा मूलमेकँ सत्यं मृण्मयं
विज्ञातँ स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यँ हँसेतिवर्णद्वयेनाऽन्त-
श्शिखोपवीतित्वं निश्चित्य ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्यानाऽर्हत्वं यतित्वमलक्षिताऽन्तश्शिखोपवी-
तित्वमेवं बहिर्लक्षितकर्मशिखाज्ञानोपवीतं गृहस्थस्याऽऽभासब्राह्मणत्वस्य केशसमू-
हशिखाप्रत्यक्षकार्पासतन्तुकृतोपवीतत्वं चतुर्गुणीकृत्य चतुर्विंशतितत्त्वाऽऽपादनतन्तुकृत्यं

नवतत्त्वमेकमेव परब्रह्म तत्प्रतिसरयोग्यत्वाद्बहुमार्गप्रवृत्तिं कल्पयन्ति। सर्वेषां ब्रह्मा- ऽऽदीनां देवर्षीणां मनुष्याणां मूर्ति(क्ति)रेका। ब्रह्मैकमेव। ब्राह्मणत्वमेकमेव। वर्णाऽऽश्रमा- ऽऽचारविशेषाः पृथक्पृथक्। शिखा वर्णाऽऽश्रमिणामेकमे(कै)व। अपवर्गस्य यतेश्शिखा- यज्ञोपवीतिमूलं प्रणवमेकमेव वदान्ति। हँसश्शि(शि)खा। प्रणवमुपवीतम्। नादस्स- न्धानम्। एष धर्मो नेतरो धर्मः। तत्कथमिति। प्रणवहँसो नादस्त्रिवृत्सूत्रं स्वहृदि चैतन्ये तिष्ठति। त्रिविधं ब्रह्म तद्विद्धि। प्रापञ्चिकशिखोपवीतं त्यजेत्। सशिखं वपनं कृत्वा बहिस्सूत्रं त्यजेद्बुधः। यदक्षरं परब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ १ ॥

पुनर्जन्मनिवृत्त्यर्थं मोक्षस्याऽहर्निशँ स्मरेत्। सूचनात्सूत्रमित्युक्तँ सूत्रं नाम परं पदम् ॥ २ ॥ तत्सूत्रं विदितं येन स मुमुक्षुस्स भिक्षुकः। स वेदवित्सदाचारस्स विप्रः पङ्क्ति-

पावनः ॥ ३ ॥ येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगविद्ब्राह्मणो यतिः ॥४ ॥ बहिस्सूत्रं त्यजेद्विप्रो योगविज्ञानतत्परः । ब्रह्मभावमिदँ सूत्रं धारयेद्यस्स मुक्तिभाक् ॥ ५ ॥ नाऽशुचित्वं न चोच्छिष्टं तस्य सूत्रस्य धारणात् । सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥ ६ ॥ ये तु सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः । ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥ ७ ॥ ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमीरितम् । अग्नेरिव शिखा नाऽन्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥ ८ ॥ स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः । कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके लौकिकेऽपि वा ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाऽऽभासमात्रेण जीवन्ते कुक्षिपूरकाः । व्रजन्ते निरयं ते तु जनुर्जन्मनि जन्मनि ॥ १० ॥ वामाँसदक्षकट्यन्तं ब्रह्मसूत्रं तु सव्यतः । अन्तर्बहिरिवाऽत्यर्थं तत्त्वतन्तु-

समन्वितम् ॥ ११ ॥ नाभ्यादिब्रह्मरन्ध्राऽन्तं प्रमाणं धारयेत्सुधीः । तेभिर्धार्य-मिदँ सूत्रं क्रियाऽङ्गं तन्तुनिर्मितम् ॥ १२ ॥ शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यँ सकलं तस्य नेतरेषां तु किं च न ॥ १३ ॥ इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्पराऽयणम् । विद्वान्यज्ञोपवीती स धारयेद्यस्स मुक्तिभाक् ॥ १४ ॥ बहिरन्त-श्चोपवीती विप्रस्सन्न्यस्तुमर्हति । एकयज्ञोपवीती तु नैव सन्न्यस्तुमर्हति ॥ १५ ॥ तस्मा-त्सर्वप्रयत्नेन मोक्षाऽपेक्षी भवेद्यतिः । बहिस्सूत्रं परित्यज्य स्वाऽन्तस्सूत्रं तु धारयेत् ॥ १६ ॥ बहिःप्रपञ्चशिखोपवीतित्वमनादृत्य प्रणवहँसशिखोपवीतित्वमवलम्ब्य मोक्षसाधनं कुर्या-दित्याह भगवाञ् छौनक इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति परब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

अथाऽवधूतोपनिषत् ॥ गौणमुख्यावधूताऽलिहृदयाऽम्बुजवर्ति यत् । तन्नैपदं ब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमवशिष्यते ॥ १ ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ ह साङ्कृतिर्भगवन्तमवधूतं दत्ताऽऽत्रेयं परिसमेत्य पप्रच्छ भगवन्कोऽवधूतस्तस्य का स्थितिः किं लक्ष्म किँ सँसरणमिति । तँ होवाच भगवो दत्ताऽऽत्रेयः परमकारुणिकः । अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वाद्धूतसँसारबन्धनात् । तत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते ॥ १ ॥ यो विलङ्घ्याऽऽश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितस्सदा । अतिवर्णाऽऽश्रमी योगी अवधूतस्स कथ्यते ॥ २ ॥ तस्य प्रियँ शिरः कृत्वा मोदो दक्षिणपक्षकः । प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्दो गोष्पदायते ॥ ३ ॥ गोपालसदृशँ शीर्षे नाऽपि मध्ये न चाऽप्यधः । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छाऽऽकारेण कारयेत् ॥ ४ ॥ एवं चतुष्पथं कृत्वा

ते यान्ति परमां गतिम् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्त्वमानशुः ॥ ५ ॥ स्वैरँ स्वैराविहरणं तत्सँसरणम् । साऽऽम्बरा वा दिगम्बरा वा । न तेषां धर्मोऽधर्मौ न मेध्याऽमेध्यौ । सदा साङ्ग्रहण्येष्ट्याऽश्वमेध (धाऽन्त) मन्तर्यागं यजते । स महामखो महायोगः । कृत्स्नमेतच्चित्रं कर्म । स्वैरं न विगायेत्तन्महाव्रतम् । न स मूढवल्लिप्यते । यथा रविस्सर्वरसान्प्रभुङ्क्ते हुताऽशनश्चाऽपि हि सर्वभक्षः । तथैव योगी विषयान्प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः ॥ ६ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठँ समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७ ॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमाऽर्थता ॥ ८ ॥ ऐहिकाऽऽमुष्मिकव्रातसिद्धौ मुक्तेश्च सिद्धये । बहुकृत्यं पुरा स्यान्मे

तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ ९ ॥ तदेव कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरस्सरम् । दुःखिनोऽज्ञा-स्सँसरन्तु कामं पुत्राऽऽद्यपेक्षया ॥ १० ॥ परमाऽऽनन्दपूर्णोऽहँ सँसरामि किमिच्छया । अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः (धिया परे) ॥ ११ ॥ सर्वलोकाऽऽत्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् । व्याचक्षताऽन्ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ॥ १२ ॥ येऽत्राऽधिकारिणो मे तु नाऽधिकारोऽक्रियत्वतः । निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ॥ १३ ॥ द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्तु किं मे स्यादन्यकल्पनात् । गुञ्जापुञ्जाऽऽदि दह्येत नाऽन्याऽऽरोपितवह्निना ॥ १४ ॥ नाऽन्याऽऽरोपितसँसारधर्मानेवमहं भजे । शृण्वन्त्व-ज्ञाततत्त्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् ॥ १५ ॥ मन्यन्ताँ सँशयाऽऽपन्ना न मन्येऽह-मसँशयः । विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये ॥ १६ ॥ देहाऽऽत्मत्वविपर्यासं न

कदा चिद्व्रजाम्यहम् । अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाऽप्यमुम्॥१७॥विपर्यासं चिराऽभ्य-
स्तवासनातोऽपकल्पते । आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्त्तते ॥ १८ ॥ कर्मक्षये त्वसौ
नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः। विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ॥ १९ ॥ बाधिकर्मव्य-
वहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः । विक्षेपो नाऽस्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ॥ २० ॥
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसस्स्याद्विकारिणः । नित्याऽनुभवरूपस्य को मेऽत्राऽनुभवः
पृथक् ॥ २१ ॥ कृतं कृत्यं प्राऽऽपणीयं प्राऽऽप्तमित्येव नित्यशः । व्यवहारो लौकिको
वा शास्त्रीयो वाऽन्यथाऽपि वा ॥२२॥ ममाऽकर्तुरलेपस्य यथाऽऽरब्धं प्रवर्त्तताम् । अथ
वा कृतकृत्येऽपि लोकाऽनुग्रहकाम्यया ॥ २३ ॥ शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्त्तेऽहं मम का
क्षतिः । देवाऽर्चनस्नानशौचभिक्षाऽऽदौ वर्ततां वपुः ॥ २४ ॥ तारं जपतु वाक्तद्वत्पठ-

त्वाम्नायमस्तकम् । विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्माऽऽनन्दे विलीयताम् ॥२५॥ साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नाऽपि कारये । कृतकृत्यतया तृप्तः प्राऽऽप्तप्राऽऽप्यतया पुनः ॥२६॥ तृप्यन्नेवँ स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् । धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यँ स्वाऽऽत्मानमञ्जसा वेद्मि ॥ २७ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्माऽऽनन्दो विभाति मे स्पष्टम् । धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखँ साँसारिकं न वीक्षेऽद्य ॥२८॥ धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याऽज्ञानं पलायितं क्वाऽपि । धन्योऽहं धन्योऽहं कर्त्तव्यं (र्त्तृत्वं) मे न विद्यते किंचित् ॥ २९ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं प्राऽऽप्तव्यँ सर्वमत्र सम्पन्नम् । धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके ॥ ३० ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः पुनःपुनर्धन्यः । अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितम्फलितं दृढम् ॥ ३१ ॥ अस्य पुण्यस्य सम्पत्तेरहो वयमहो वयम् । अहो

ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम् ॥ ३२ ॥ अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः। इति य इदमधीते सोऽपि कृतकृत्यो भवति। सुरापानात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति। ब्रह्महत्यात्पूतो भवति। कृत्याऽकृत्यात्पूतो भवति। एवं विदित्वा स्वेच्छाऽऽचारपरो भूयादोसँत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इत्यवधूतोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ त्रिपुरातापिन्युपनिषत् ॥ त्रिपुरातापिनीविद्यावेद्यचिच्छक्तिविग्रहम् । वस्तुतश्चिन्मात्ररूपं परं तत्त्वं भजाम्यहम् ॥१॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ओमथैतस्मिन्नन्तरे भगवान्प्राजापत्यं वैष्णवं विलयकारणँ रूपमाश्रित्य त्रिपुराऽभिधा भगवतीत्येवमादिशक्त्या भूर्भुवस्स्वस्त्रीणि स्वर्गभूपातालानि त्रिपुराणि हरमायाऽऽत्म-

केन ह्रीङ्कारेण हृल्लेखाऽऽख्या भगवती त्रिकूटाऽवसाने निलये विलये धाम्नि महसा घोरेण व्याप्नोति । सैवेयं भगवती त्रिपुरेति व्यापठ्यते । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । परो रजसे सावदोम् । जातवेदसे सुनवाम सोम-मरातीयतो निदहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिता-ऽत्यग्निः । त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा(ऽ)मृतात् । शताऽक्षरी परमा विद्या त्रयीमयी साऽष्टार्णा त्रिपुरा परमेश्वरी । आद्यानि चत्वारि पदानि परब्रह्मविकासीनि । द्वितीयानि शक्त्याख्यानि । तृतीयानि शैवानि । तत्र लोका वेदाश्शास्त्राणि पुराणानि धर्माणि वै चिकित्सितानि ज्योतींषि शिवश-क्तियोगादित्येवं घटना व्यापठ्यते । अथैतस्य परं गह्वरं व्याख्यास्यामो महामनु-

समुद्भवं तदिति। ब्रह्म शाश्वतम्। परो भगवान्निर्लक्षणो निरञ्जनो निरुपाऽऽधिराधिरहितो देवः। उन्मीलते पश्यति विकासते चैतन्यभावं कामयत इति। स एको देवश्शिवरूपी दृश्यत्वेन विकासते। यतिषु यज्ञेषु योगिषु कामयते। कामं जायते। (स एष) निरञ्जनोऽकामत्वेनोज्जृम्भते। अकचटतपयशान्त्सृजते। तस्मादीश्वरः कामोऽभिधीयते। तत्परिभाषया कामः ककारं व्याप्नोति। काम एवेदं तत्तदिति ककारो गृह्यते। तस्मात्तत्पदाऽर्थ इति य एवं वेद। सवितुर्वरेण्यमिति षूङ् प्राऽणिप्रसवे सविता प्राऽणिनस्सूते। प्रसूते शक्तिम्। सूते त्रिपुरा शक्तिराद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरी महाकुण्डलिनी देवी। जातवेदसमण्डलं योऽधीते सर्वं व्याप्यते। त्रिकोणशक्तिरेकारेण महाभागेन प्रसूते। तस्मादेकार एव गृह्यते। वरेण्यँ श्रेष्ठं भजनीयमक्षरं नमस्कार्यम्। तस्माद्वरेण्यमेकारा-

ऽक्षरं गृह्यत इति य एवं वेद । भर्गो देवस्य धीमहीत्येवं व्याख्यास्यामः । धकारो धारणा । धियैव धार्यते भगवान्परमेश्वरः । भर्गो देवो मध्यवर्त्ति तुरीयमक्षरँ साक्षात्तुरीयँ सर्वँ सर्वाऽन्तर्भूतम् । तुरीयाऽक्षरमीकारम्पदानां मध्यवर्तीत्येवं व्याख्यातं भर्गोरूपं व्याचक्षते । तस्माद्भर्गो देवस्य धीमहीत्येवमीकाराऽक्षरं गृह्यते । महीत्यस्य व्याख्यानं महत्वं जडत्वं काठिन्यं विद्यते यस्मिन्नक्षते (रे) तन्महि लकारः परं धाम । काठिन्याऽऽढ्यँ (थँ) ससागरँ सपर्वतँ ससप्तद्वीपँ सकाननमुज्वलद्रूपं मण्डलमेवोक्तं लकारेण । पृथ्वी देवी महीत्यनेन व्याचक्षते । धियो यो नः प्रचोदयात् । परमाऽऽत्मा सदाशिव आदिभूतः परः । स्थाणुभूतेन लकारेण ज्योतिर्लिङ्गमात्मानं धियो बुद्धयः परे वस्तुनि ध्यानेच्छारहिते निर्विकल्पके प्रचोदयात्प्रेरयेदित्युच्चारणरहितं

चेतसैव चिन्तयित्वा भावयेदिति। परो रजसे सावदोमिति तदवसाने परञ्ज्योतिरमलँ हृदि दैवतं चैतन्यं चिल्लिङ्गँ हृदयाऽगारवासिनी हृल्लेखेत्यादिना स्पष्टं वाग्भवकूटं पञ्चाऽक्षरं पञ्चभूतजनकं पञ्चकलामयं व्यापठ्यत इति । य एवं वेद । अथ तु परं कामकलाभूतं काममकूटमाहुः। तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिद्वात्रिँशदक्षरीं पठित्वा तदिति परमाऽऽत्मा सदा-शिवोऽक्षरं विमलं निरुपाऽऽधितादात्म्यप्रतिपादनेन हकाराऽक्षरँ शिवरूपं निरक्षरमक्षरं व्यालिख्यत इति । तत्पराऽगव्यावृत्तिमादाय शक्तिं दर्शयति। तत्सवितुरिति पूर्वेणाऽध्वना सूर्याऽधश्चन्द्रिकां व्यालिख्य मूलाऽऽदिब्रह्मरन्ध्रगँ साऽक्षरमद्वितीयमाचक्षत इत्याह भग-वन्तं देवँ शिवशक्त्यात्मकमेवोदितम्। शिवोऽयं परमं देवँ शक्तिरेषा तु जीवजा। सूर्याच-न्द्रमसोर्योगाद्धँसस्तत्पदमुच्यते ॥ १ ॥ तस्मादुज्जृम्भते कामः कामात्कामः परशिवः ।

कार्णोऽयं कामदेवोऽयं वरेण्यं भर्ग उच्यते ॥ २ ॥ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवः क्षीरँ सेचनीयमक्षरँ समुदु(मधु)न्नमक्षरं परमाऽऽत्मजीवाऽऽत्मनोर्योगात्तदिति स्पष्टमक्षरँ तृतीयँ ह इति तदेव सदाशिव एव निष्कल्मष आद्यो देवोऽन्त्यमक्षरं व्याक्रियते । परमं पदं धीति धारणं विद्यते जडत्वधारणं महीति लकारश्शिवाऽधस्तात्तु लकाराऽर्थः स्पष्ट-मन्त्यम (न्तिमाऽ) क्षरं परमं चैतन्यं धियो यो नः प्रचोदयात् परो रजसे सावदोमित्येवं कूटं कामकलाऽऽलयँ षडध्वपरिवर्तको वैष्णवं परमं धा(मै)ति भगवाँश्चैतस्माद्य एवं वेद । अथैतस्मादपरं तृतीयं शक्तिकूटं प्रतिपद्यते । द्वात्रिँशदक्षर्या गायत्र्या तत्सवितुर्वरेण्यं तस्मादात्मन आकाश आकाशाद्वायुस्स्फुरते तदधीनं वरेण्यँ समुदीयमानँ सवितुर्वा योग्यो जीवाऽऽत्मपरमाऽऽत्मससमुद्भवस्तं प्रकाशशक्तिरूपं जीवाऽक्षरँ स्पष्टमापद्यते ।

भर्गो देवस्य धीत्यनेनाऽऽधाररूपशिवाऽऽत्माऽक्षरं गण्यते । महीत्यादिनाऽशेषं काम्यँ रमणीयं दृश्यं काम्यँ रमणीयँ शक्तिकूटँ स्पष्टी कृतमिति । एवं पञ्चदशाऽक्षरं त्रैपुरं योऽधीते स सर्वान्कामानवाऽऽप्नोति । स सर्वान्भोगानवाऽऽप्नोति । स सर्वाँल्लोकाञ् जयति । स सर्वा वाचो विजृम्भयति । स रुद्र (गुरु) त्वं प्राऽऽप्नोति । स वैष्णवं धाम भित्वा परं ब्रह्म प्राऽऽप्नोति । य एवं वेद । इत्याद्यां विद्यामभिधायैतस्याश्शक्तिकूटँ शक्तिशिवाऽऽद्यं लोपामुद्रेयम् । द्वितीये धामनि पूर्वेणैव मनुना बिन्दुहीना शक्तिभूतहृल्लेखा क्रोधमुनिनाऽधिष्ठिता । तृतीये धामनि पूर्वस्या एव विद्याया यद्वाग्भवकूटं तेनैव मानवीं चान्द्रीं कोबेरीं विद्यामाचक्षते । मदनाऽधरशिवं वाग्भवम् । तदूर्ध्वं कामकलामयम् । शक्त्यूर्ध्वं शक्तिमिति मानवी विद्या । चतुर्थे धामनि शिवशक्त्याख्यं वाग्भवम् ।

तदे वाऽधरशिवशक्त्याख्यमन्यत्तृतीयं चेयं चान्द्री विद्या।पञ्चमे धामनि ध्येयेयं चान्द्री कामाऽधरशिवाऽऽद्यकामा । सैव कौबेरी षष्ठे धामानि व्याचक्षत इति । य एवं वेद । हित्वेकारं तुरीयस्वरँ सर्वाऽऽदौ सूर्याचन्द्रमस्केन कामेश्वर्यै वाऽऽगस्त्यसंज्ञा । सप्तमे धामनि तृतीयमेतस्या एव पूर्वोक्तायाः कामाऽऽद्यं द्विधाऽधः कम्मदनकलाऽऽद्यँ शक्तिबीजं वाग्भवाऽऽद्यं तयोरर्धाऽत्रशिरस्कं कृत्वा नन्दिविद्येयम् । ष्टमे धामनि वाग्भवमागस्त्यं वागर्थकलामयं कामकलाऽभिधँ सकलमायाशक्तिः प्रभाकरी विद्येयम् । नवमे धामनि पुनरागस्त्यं वाग्भवँ शक्तिमन्मथशिवशक्तिमन्मथोर्वीमायाकामकलाऽऽलयं चन्द्रसूर्याऽनङ्गधूर्जटिमाहिमाऽऽलयं तृतीयँ षण्मुखीयं विद्या। दशमे धामनि विद्याप्रकाशितया भूय एवाऽऽगस्त्यविद्यां पठित्वा भूय एवेमामन्त्यमायां परम-

शिवविद्येयमेकादशे धामनि भूय एवाऽऽगस्त्यं पठित्वा एतस्या एव वाग्भवं यद्भूनजं कामकलाऽऽलयं च तत्सहजं कृत्वा लोपामुद्रायाश्शक्तिकूटराजं पठित्वा वैष्णवी विद्या द्वादशे धामनि व्याचक्षत इति । य एवं वेद । तान्होवाच भगवान्त्सर्वे यूयँ श्रुत्वा पूर्वां कामाऽऽख्यां तुरीयरूपां तुरीयाऽतीताँ सर्वोत्कटाँ सर्वमन्त्राऽऽसनगतां पीठोप-पीठदेवतापारिवृताँ सकलकलाव्यापिनीं देवताँ साऽऽमोदाँ सपरागाँ सहृदयाँ साऽमृताँ सकलाँ सेन्द्रियाँ सदोदितां परां विद्याँ स्पष्टी कृत्वा हृदये निधाय विज्ञायाऽनिलयं गमयित्वा त्रिकूटां त्रिपुरां परमां मायाँ श्रेष्ठां परां वैष्णवीँ सन्निधाय हृदयकमलक-र्णिकायां परां भगवतीं लक्ष्मीं मायाँ सदोदितां महावश्यकरीं मदनोन्मादनकारिणीं धनुर्बाणधारिणीं वाग्विजृम्भिणीं चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनीं चन्द्रकलाँ सप्तदशीं महानित्यो-

परस्थितां पाशाऽङ्कुशमनोज्ञपाणिपल्लवाँ समुद्यदर्कनिभां त्रिणेत्रा विचिन्त्य देवीं महा-
लक्ष्मीँ सर्वलक्ष्मीमयीँ सर्वलक्षणसम्पन्नाँ हृदये चैतन्यरूपिणीं निरञ्जनां त्रिकूटाऽऽख्याँ
स्मितमुखीँ सुन्दरीं महामायाँ सर्वसुभगां महाकुण्डलिनीं त्रिपीठमध्यवर्तिनीमकथा-
ऽऽदिश्रीपीठे परां भैरवीं चित्कलां महात्रिपुरां देवीं ध्यायेन्महाध्यानयोगेनेयमेवं वेदेति
महोपनिषत् ॥ इति प्रथमोपनिषत् ॥ ॥ अथाऽतो जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि
पठित्वा त्रैपुरी व्यक्तिर्लक्ष्यते । जातवेदस इत्येकर्चसूक्तस्याऽऽद्यमध्यमाऽवसानेषु तत्र
स्थानेषु विलीनं बीजसागररूपं व्याचक्ष्वेत्यृषय ऊचुः । तान्होवाच भगवाञ् जातवे-
दसे सुनवाम सोमं तदन्त्यमवार्णीं विलोमेन पठित्वा प्रथमस्याऽऽद्यं (तदेवं दीर्घं द्विती-
यस्याऽऽद्यँ सुनवाम सोममित्यनेन कौलं वामँ श्रेष्ठँ सोमं) महासौभाग्यमाचक्षते । स

सर्वसम्पत्तिभूतं प्रथमं निवृत्तिकारणं द्वितीयँ स्थितिकारणं तृतीयँ सर्गकारणमित्यनेन करशुद्धिं कृत्वा त्रिपुराविद्याँ स्पष्टी कृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा महाविद्येश्वरीविद्यामाचक्षते त्रिपुरेश्वरीं जातवेदस इति। जाते आद्यक्षरे मातृकायाश्शि-रसि बैन्दवममृतरूपिणीं कुण्डलिनीं त्रिकोणरूपिणीं चेति वाक्याऽर्थः । एवं प्रथम-स्याऽऽद्यं वाग्भवम्। द्वितीयं कामकलाऽऽलयम्। जात इत्यनेन परमाऽऽत्मनो जृम्भणम्। जात इत्यादिना परमाऽऽत्मा शिव उच्यते । जातमात्रेण कामी कामयते काममित्या-दिना पूर्णं व्याचक्षते । तदेव सुनवाम गोत्राऽऽरूढं मध्यवर्तिनाऽमृतमध्येनाऽर्णेन मन्त्रा-ऽर्णान् स्पष्टी कृत्वा। गोत्रेति नामगोत्रायामित्यादिना स्पष्टं कामकलाऽऽलयँ शेषं वाम-मित्यादिना। पूर्वेणाऽध्वना विद्येयँ सर्वरक्षाकरी व्याचक्षते । एवमेतेन विद्यां त्रिपुरेशीँ

स्पष्टी कृत्वा जातवेदस इत्यादिना जातो देव एक ईश्वरः परमो ज्योतिर्मन्त्रतो वेति तुरीयं वरं दत्त्वा बिन्दुपूर्णज्योतिस्स्थानं कृत्वा प्रथमस्याऽऽद्यं द्वितीयं च तृतीयं च सर्वरक्षाकरीसम्बन्धं कृत्वा विद्यामात्माऽऽसनरूपिणीँ स्पष्टी कृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा रक्षाकरीं विद्याँ स्मृत्वाऽऽद्यन्तयोर्धाम्नोश्शक्तिशिवरूपिणीं विनियोज्य स इति शक्त्यात्मकं वर्णँ सोममिति शैवाऽऽत्मकं धाम जानीयात्। यो जानीते स सुभगो भवति। एवमेतां चक्राऽऽसनगतां त्रिपुरवासिनीं विद्याँ स्पष्टी कृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममिति पठित्वा त्रिपुरेश्वरीविद्याँ सदोदिताँ शिवशक्त्यात्मिकामावेदितां जातवेदाश्शिव इति सेति शक्त्यात्माऽक्षरमिति शिवाऽऽदिशक्त्यन्तरालभूतां त्रिकूटाऽऽदिचारिणीँ सूर्याचन्द्रमस्कां मन्त्राऽऽसनगतां त्रिपुरां महालक्ष्मीँ सदो-

दितॉं स्पष्टी कृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा पूर्वां॑ सदाऽऽत्माऽऽसनरूपां विद्याँ स्मृत्वा वेद इत्यादिना विश्वा ह सन्ततो (सन्तो) दय (या) बैन्दवमुपरि विन्यस्य सिद्धाऽऽसनस्थां त्रिपुरां मालिनीं विद्याँ स्पष्टी कृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा त्रिपुराँ सुन्दरी॑ श्रीत्वा कले अक्षरे विचिन्त्य मूर्तिभूतां मूर्तिरूपिणीं॑ सर्वविद्ये-श्वरीं त्रिपुरां विद्याँ स्पष्टी कृत्वा जातवेदस इत्यादि पठित्वा त्रिपुरां लक्ष्मी॑ श्रीत्वाऽग्निं निदहाति। सैवेयमग्न्याननने ज्वलतीति विचिन्त्य त्रिज्योतिषमीश्वरीं त्रिपुरामम्बां विद्याँ स्पष्टी कुर्यात्। एवमेतेन स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वेत्यादिपरप्रकाशिनी प्रत्यग्भूता कार्या। विद्येयमाह्वानकर्मणि सर्वतो धीरेति व्याचक्षते। एवमेतद्विद्याऽष्टकं महामायादेव्यङ्गभूतं व्याचक्षते। देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्महाचक्रनायकं नो ब्रूहीति सार्वकामिकँ

सर्वाऽऽराध्यँ सर्वरूपं विश्वतोमुखं मोक्षद्वारं यद्योगिन उपविश्य परं ब्रह्म भित्त्वा निर्वाणमुपविशन्ति । तान्होवाच भगवाञ् श्रीचक्रं व्याख्यास्याम इति । त्रिकोणं त्र्यश्रं कृत्वा तदन्तर्मध्यवृत्तिमानयष्टिरेखामाकृष्य विशालं नीत्वाऽग्रतो योनिं कृत्वा पूर्वयोन्यग्ररूपिणीं मानयष्टिं कृत्वा ताँ सर्वोर्ध्वां नीत्वा योनिं कृत्वाऽऽद्यं त्रिकोणं चक्रं भवति । द्वितीयमन्तरालं भवति । तृतीयमष्टयोन्यङ्कितं भवति । अथाऽष्टाऽरचक्राऽऽद्यन्तविदिक्कोणाऽग्रतो रेखां नीत्वा साध्याऽऽद्याकर्षणबद्धरेखां नीत्वेत्येवमथोर्ध्वसम्पुटयोन्यङ्कितं कृत्वा कक्षाभ्य उर्ध्वगरेखाचतुष्टयं कृत्वा यथाक्रमेण मानयष्टिद्वयेन दशयोन्यङ्कितं चक्रं भवति । अनेनैव प्रकारेण पुनर्दशाऽरचक्रं भवति । मध्यत्रिकोणाऽग्रचतुष्टयाद्रेखाचराऽग्रकोणेषु संयोज्य तद्दशाऽराँशतो नीतां मानयष्टिरेखां योजयित्वा चतुर्दशारंऽ

चक्रं भवति । ततोऽष्टपत्रसंवृतं चक्रं भवति । षोडशपत्रसंवृतं चक्रं भवति । पार्थिवं चक्रं चतुर्द्वारं भवति । एवँ सृष्टियोगेन चक्रं व्याख्यातम् । नवाऽऽत्मकं चक्रं प्राऽतिलोम्येन वा वच्मि । प्रथमं चक्रं त्रैलोक्यमोहनं भवति । साऽणिमाऽऽद्यष्टकं भवति । समात्रष्टकं भवति । ससर्वसङ्क्षोभिण्यादिदशकं भवति । सप्रकटं भवति । त्रिपुरयाऽधिष्ठितं भवति । ससर्वसङ्क्षोभिणीमुद्रया जुष्टं भवति । द्वितीयँ सर्वाऽऽशापरिपूरकं चक्रं भवति । सकामाऽऽद्याकर्षिणीषोडशकं भवति । सगुप्तं भवति । त्रिपुरेश्वर्याऽधिष्ठितं भवति । सर्वविद्राविणीमुद्रया जुष्टं भवति । तृतीयँ सर्वसङ्क्षोभणं चक्रं भवति । साऽनङ्गकुसुमाऽऽद्यष्टकं भवति । सगुप्ततरं भवति । त्रिपुरसुन्दर्याऽधिष्ठितं भवति । सर्वाऽऽकर्षिणीमुद्रया जुष्टं भवति । तुरीयँ सर्वसौभाग्यदायकं चक्रं भवति । ससर्वसङ्क्षो-

भिण्यादिद्विसप्तकं भवति । ससम्प्रदायं भवति । त्रिपुरवासिन्याऽधिष्ठितं भवति । ससर्ववशङ्करिणीमुद्रया जुष्टं भवति । तुरीयाऽन्तँ सर्वाऽर्थसाधकं चक्रं भवति । ससर्वसिद्धिप्रदाऽऽदिदशकं भवति । सकलकौलं भवति । त्रिपुरामहालक्ष्म्याऽधिष्ठितं भवति । महोन्मादिनीमुद्रया जुष्टं भवति । षष्ठँ सर्वरक्षाकरं चक्रं भवति । ससर्वज्ञत्वाऽऽदिदशकं भवति । सनिगर्भं भवति । त्रिपुरमालिन्याऽधिष्ठितं भवति । महाऽङ्कुशमुद्रया जुष्टं भवति । सप्तमँ सर्वरोगहरं चक्रं भवति । सर्ववशिन्याद्यष्टकं भवति । सरहस्यं भवति । त्रिपुरसिद्धयाऽधिष्ठितं भवति । खेचरीमुद्रयाजुष्टं भवति । अष्टमँ सर्वसिद्धिप्रदं चक्रं भवति । साऽऽयुधचतुष्टयं भवति । सपराऽपररहस्यं भवति । त्रिपुराऽम्बयाऽधिष्ठितं भवति । बीजमुद्रयाऽधिष्ठितं भवति ।

नवमं चक्रनायकँ सर्वाऽऽनन्दमयं चक्रं भवति । सकामेश्वर्यादित्रिकं भवति । साऽति-
रहस्यं भवति । महात्रिपुरसुन्दर्याऽधिष्ठितं भवति । योनिमुद्रया जुष्टं भवति । सङ्क्राम-
न्ति वै सर्वाणि च्छन्दाँसि चक्रा(ऽरा)णि । तदेव चक्रं श्रीचक्रम् । तस्य नाभ्यामग्निम-
ण्डले सूर्याचन्द्रमसौ । तत्रोङ्कारपीठं पूजयित्वा तत्राऽक्षरं बिन्दुरूपं तदन्तर्गतव्योमरू-
पिणीं विद्यां परमाँ स्मृत्वा महात्रिपुरसुन्दरीमावाह्य । क्षीरेण स्नापिते देवि चन्दनेन
विलेपिते । बिल्वपत्राऽर्चिते देवि दुर्गेऽहँ शरणं गतः । इत्येकयर्चा प्राऽर्थ्य मायाल-
क्ष्मीमन्त्रेण पूजयेदिति भगवानब्रवीत् । एतैर्मन्त्रैर्भगवतीं यजेत् । ततो देवी प्रीता
भवति । स्वाऽऽत्मानं दर्शयति । तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्यजति स ब्रह्म पश्यति । स सर्वं
पश्यति । सोऽमृतत्वं च गच्छति । य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति द्वितीयोपनिषत् ॥

॥ देवा ह वै मुद्रास्सृजेयमिति भगवन्तमब्रुन् । तान्होवाच भगवानवनीकृतजानुमण्डलं विस्तीर्य पद्मासनं कृत्वा मुद्रास्सृजे(ज)तेति । स सर्वानाकर्षयति यो योनिमुद्रामधीते । स सर्वं वेत्ति । स सर्वफलमश्नुते । स सर्वान्भञ्जयति । स विद्वेषिणं स्तम्भयति । मध्यमे अनामिकोपरि विन्यस्य कनिष्ठिकाऽङ्गुष्ठतोऽधीते मुक्तयोस्तर्जन्योर्दण्डवदधस्तादेवंविधा प्रथमा सम्पद्यते । सैव मिलितमध्यमा द्वितीया । तृतीयाऽङ्कुशाऽऽकृतिरिति । प्रातिलोम्येन पाणी सङ्घर्षयित्वाऽङ्गुष्ठौ साऽग्रिमौ समाधाय तुरीया । परस्परं कनीयसेदं मध्यमाबद्धे अनामिके दण्डिन्यौ तर्जन्यावा(ऽऽ)लिङ्ग्याऽवष्टभ्य मध्यमानखमिलिताऽङ्गुष्ठौ पञ्चमी । सैवाऽग्रेऽङ्कुशाऽऽकृतिष्षष्ठी । दक्षिणशये वामबाहुं कृत्वाऽन्योऽन्याऽनामिके कनीयसीमध्यगते मध्यमे तर्जन्याक्रान्ते सरलास्त्वङ्गुष्ठौ खेचरी सप्तमी । सर्वोर्ध्वे सर्वसंहृति-

स्वमध्यमाऽनामिकाऽन्तरे कनीयसि पार्श्वयोस्तर्जन्यावङ्कुशाऽऽढ्ये युक्ता साऽङ्गुष्ठयोगतो-ऽन्योऽन्यँ सममञ्जलिं कृत्वाऽष्टमी । परस्परमध्यमापृष्ठवर्तिन्यावनामिके तर्जन्या-क्रान्ते समे मध्यमे आदायाऽङ्गुष्ठौ मध्यवर्तिनौ नवमी प्रतिपद्यत इति । सैवेयं कनीयसे समे अन्तरितेऽङ्गुष्ठौ समावन्तरितौ कृत्वा त्रिखण्डाऽऽपद्यत इति । पञ्च बाणाः पञ्चाऽऽद्या मुद्रास्स्पष्टाः । क्रोमङ्कुशा । ह स ख् फ्रें खेचरी । ह स्त्रौं (सौः) बीजाऽष्टमी वाग्भवाऽऽद्या नवमी दशमी च सम्पद्यत इति । य एवं वेद । अथाऽतः कामकलाभूतं चक्रं व्याख्यास्यामो ऱ्हीं क्लीमैं ब्लूँ स्त्रौमे (सौःए) ते पञ्च कामा-स्सर्वचक्रं व्यावर्तन्ते । मध्यमं कामँ सर्वाऽवसाने सम्पुटीकृत्य ब्लूङ्कारेण सम्पुटं व्यासं कृत्वा द्विरैन्द्वयेन मध्यवर्तिना साध्यं बद्ध्वा भूर्जपत्रे यजति । तच्चक्रं यो वेत्ति स

सर्वं वेत्ति । स सकलाँल्लोकानाकर्षयति । स सर्वं स्तम्भयति । नीलीयुक्तं चक्रं शत्रून्मारयति । गतिँ स्तम्भयति । लाक्षायुक्तं कृत्वा सकललोकं वशी करोति । नवलक्षजपं कृत्वा रुद्रत्वं प्राऽऽप्नोति । मातृकया वेष्टितं कृत्वा विजयी भवति । भगाऽङ्कुण्डं कृत्वाऽग्निमाधाय हविषा योषितो वशी करोति । पुरुषे हुत्वा वर्तुले हुत्वा श्रियमतुलां प्राऽऽप्नोति । चतुरश्रे हुत्वा वृष्टिर्भवति । त्रिकोणे हुत्वा शत्रून्मारयति । गतिँ स्तम्भयति । पुष्पाणि हुत्वा विजयी भवति । महारसैर्हुत्वा परमाऽऽनन्दनिर्भरो भवति । महारसाष्षड्रसाः । गणानां त्वा गणपतिँ हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आनश्शृण्वन्नूतिभिस्सीद सादनम् । इत्येवमाद्यमक्षरं तदन्त्यबिन्दुपूर्णमित्यनेनाऽङ्गँ स्पृशति । गं गणेशाय नम इति गणेशं नमस्कु-

र्वीत । ॐ नमो भगवते भस्माऽङ्गरागायोग्रतेजसे हनहन दहदह पचपच मथ-मथ विध्वँसयविध्वँसय हलभञ्जन शूलमूले व्यञ्जनसिद्धिं कुरुकुरु समुद्रं पूर्वप्रतिष्ठितँ शोषयशोषय स्तम्भयस्तम्भय परमन्त्रपरयन्त्रपरतन्त्रपरदूतपरकटकपरच्छेदनकर विदा-रयविदारय च्छिन्धिच्छिन्धि ह्रीं फट् स्वाहा । अनेन क्षेत्राऽध्यक्षं पूजयेदिति । कुलकु-मारि विद्महे मन्त्रकोटिसुधीमहि । तन्नः कौलिः प्रचोदयादिति कुमार्यर्चनं कृत्वा यो वै साधकोऽभिलिखति सोऽमृतत्वं गच्छति । स यश आप्नोति । स परमाऽऽयुष्यमथ वा परं ब्रह्म भित्त्वा तिष्ठति । य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयोपनिषत् ॥ ॥

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्देव गायत्रँ हृदयं नो व्याख्यातं त्रैपुरँ सर्वोत्तमम् । जातवेदस-सूक्तेनाऽऽख्यातं नस्त्रैपुराऽष्टकम् । यदिष्ट्वा मुच्यते योगी जन्मसँसारबन्धनात् । अथ

मृत्युञ्जयं नो ब्रूहीत्येवं ब्रुवताँ सर्वेषाँ देवानाँ श्रुत्वेदं वाक्यमथाऽतस्त्र्यम्बकेनाऽऽनुष्टुभेन मृत्युञ्जयं दर्शयति। कस्मात्त्र्यम्बकमिति। त्रयाणां पुराणामम्बकँ स्वामिनं तस्मादुच्यते त्र्यम्बकमिति। अथ कस्मादुच्यते यजामह इति। यजामहे सेवामहे वस्तु महेत्यक्षरद्वयेन कूटत्वेनाऽक्षरैकेण मृत्युञ्जयमित्युच्यते। तस्मादुच्यते यजामह इति। अथ कस्मादुच्यते सुगन्धिमिति। सर्वतो यश आप्नोति। तस्मादुच्यते सुगन्धिमिति। अथ कस्मादुच्यते पुष्टिवर्धनमिति। यत्सर्वाँल्लोकान्त्सृजति यत्सर्वाँल्लोकाँस्तारयति यत्सर्वाँल्लोकान्व्याप्नोति तस्मादुच्यते पुष्टिवर्धनमिति। अथ कस्मादुच्यते उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयेति। संलग्नत्वादुर्वारुकमिव मृत्योस्सँसारबन्धनात्संलग्नत्वाद्बद्धत्वान्मोक्षी भवति मुक्तो भवति। अथ कस्मादुच्यते माऽमृतादिति।

अमृतत्वं प्राऽऽप्नोत्यक्षरं प्राऽप्नोति (नित्यत्वं प्राऽऽप्नोति) स्वयं रुद्रो भवति। देवा ह वै भगवन्तमूचुस्सर्वं नो व्याख्यातम्। अथ कैर्मन्त्रैस्तुता भगवती स्वाऽऽत्मानं दर्शयति तान्त्सर्वाञ्छैवान्वैष्णवान्त्सौरान्गाणेशान्नो ब्रूहीति। स होवाच भगवांस्त्र्यम्बकेनाऽऽनुष्टुभेन मृत्युञ्जयमुपाऽऽसयेत्। पूर्वेणाऽध्वना व्याप्तमेकाऽक्षरमिति स्मृतम्। ॐ नमश्शिवायेति याजुषमन्त्रोपाऽऽसको रुद्रत्वं प्राऽऽप्नोति। कल्याणं प्राऽऽप्नोति। य एवं वेद। तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्। विष्णोस्सर्वतोमुखस्य स्नेहो यथा पललपिण्डमोतप्रोतमनुव्याप्तं व्यतिरिक्तं व्याप्नुत इति व्याप्नुवतो विष्णोस्तत्परमं पदं परं व्योमेति परमं पदं पश्यन्ति वीक्षन्ते। सूरयो ब्रह्माऽऽदयो देवास इति सदा हृदय आदधते। तस्माद्विष्णोस्स्वरूपं वसति तिष्ठति भूतेष्विति

वासुदेव इति। ओँ नम इति त्रीण्यक्षराणि। भगवत इति चत्वारि। वासुदेवायेति पञ्चाऽक्षराणि। एतद्वै वासुदेवस्य द्वादशाऽर्णमभ्येति। सोपप्लवं तरति। स सर्व्वमायुरेवैति। विन्दते प्राजापत्यँ रायस्पोषं गौपत्यं च। समश्नुते प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपमकार उकारो मकार इति। तानेकधा सम्भवति तदोमिति। हँसश्शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं ब्रहत्। हँस इत्येतन्मनोरक्षरद्वितीयेन प्रभापुञ्जेन सौरेण धृतमब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतँ सत्या प्रभा पुञ्जिन्युषा सन्ध्या प्रज्ञाभिश्शक्तिभिः पूर्व्वँ सौरमधीयानस्सर्वं फलमश्नुते। स व्योम्नि परमे धामनि सौरे निवसते। गणानां त्वेति त्रैष्टुभेन पूर्वेणाऽध्वना मनुनैकाऽर्णेन गणाधिपमभ्यर्च्य गणेशत्वं प्राऽऽप्नोति। अथ गायत्री सावित्री

सरस्वत्यजपा मातृका प्रोक्ता तया सर्वमिदं व्याप्तम् । ऐं वागीश्वरि विद्महे क्लीं कामेश्वरि धीमहि । सौस्तन्नश्शक्तिः प्रचोदयादिति गायत्री प्रातः । सावित्री मध्यन्दिने । सरस्वती सायमिति । निरन्तरमजपा । हंस इत्येव मातृका । पञ्चाशद्वर्णविग्रहेणाऽकाराऽऽदिक्षकाराऽन्तेन व्याप्तानि भुवनानि शास्त्राणि च्छन्दासीत्येवं भगवती सर्वं व्याप्नोतीत्येव । तस्यै वै नमोनम इति । तान्भगवानब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवीं स्तौति स सर्वं पश्यति । सोऽमृतत्वं च गच्छति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ इति तुरीयोपनिषत् ॥ ॥ देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्त्स्वामिन्नः कथितँ स्फुटं क्रियाकाण्डँ सविषयं त्रैपुरमिति । अथ परमनिर्विशेषं कथयस्वेति । तान् होवाच भगवाँस्तुरीयया माययाऽन्त्यया निर्दिष्टं परमं ब्रह्मेति । परमपुरुषं चिद्रूपं परमाऽऽत्मेति । श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा (प्रष्टा)

स्प्रष्टाऽऽघ्रोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां पुरुषाणामन्तःपुरुष (ः। स)आत्मा स विज्ञेय इति । न तत्र लोकाऽलोका न तत्र देवाऽदेवाः पशवोऽपशवस्तापसो न तापसः पौल्कसो न पौल्कसो विप्रा न विप्राः। स इत्येकमेव परं ब्रह्म विभ्राजते निर्वाणम् । न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते प्रतिबुद्धस्सर्वविद्येति। तत्रैते श्लोका भवन्ति। अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा । यतो निर्विषयो नाम मनसो मुक्तिरिष्यते ॥ १ ॥ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाऽशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसङ्कल्पँ शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ २ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धनं विषयाऽऽसक्तिमुक्त्यै निर्विषयं मनः ॥ ३ ॥ निरस्तविषयाऽऽसङ्गँ सन्निरुध्य मनो हृदि । यदाऽऽयात्यमनी भावस्तदा तत्परमं पदम् ॥ ४ ॥ तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदिगतं क्षयम् । एत-

ज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ५ ॥ नैव चिन्त्यं न चाऽचिन्त्यं न चिन्त्यं चिन्त्यमेव च । पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ ६ ॥ स्वरेण सन्धयेद्योगी स्वरं सम्भावयेत्परम् । अस्वरेण तु भावेन न भावो भाव इष्यते ॥ ७ ॥ तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् । तद्ब्रह्माऽहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते क्रमात् ॥ ८ ॥ निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् । अप्रमेयमनाद्यं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥ ९ ॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ १० ॥ एक एवाऽऽत्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥ एक एव हि भूताऽऽत्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १२ ॥ घटसंवृतमाकाशं नीय-

मानेघटे यथा । घटो नीयेत नाऽऽकाशं तथा जीवो नभोपमः ॥ १३ ॥ घटवद्विविधाऽऽकारं भिद्यमानं पुनःपुनः । तद्भेदे च न जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १४ ॥ शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्कले । भिन्ने तमसि चैकत्वमेक एवाऽनुपश्यति ॥ १५ ॥ शब्दाऽर्णमपरं ब्रह्म तस्मिन्क्षीणे यदक्षरम् । तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदिच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥ द्वे ब्रह्मणी हि मन्तव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥ १७ ॥ ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः । पलालमिव धान्याऽर्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ १८ ॥ गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याऽप्येकवर्णता । क्षीरवत्पश्यति ज्ञानी लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ १९ ॥ ज्ञाननेत्रँ समाधाय स महत्परमं पदम् । निष्कलं निश्चलं शान्तं ब्रह्माऽहमिति संस्मरेत् ॥ २० ॥ इत्येकं परब्रह्मरूपँ

सर्वभूताऽधिवासं तुरीयं जानीते सोऽक्षरे परमे व्योमन्यधिवसति । य एतां विद्यां तुरीयां ब्रह्मयोनिस्वरूपां तामिहाऽऽयुषे शरणमहं प्रपद्ये । आकाशाऽऽद्यनुक्रमेण सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः पराऽयणम् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्ते । आकाश एव लीयन्ते । तस्मादेव जातानि जीवन्ति । तस्मादाकाशजं बीजं विन्द्यात् । तदेवाऽऽकाशपीठं स्पार्शनं पीठं तेजःपीठममृतपीठँ रत्नपीठं जानीयात् । यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति । तस्मादेतां तुरीयाँ श्रीकामराजीयामेकादशधा भिन्नामेकाऽक्षरं ब्रह्मेति यो जानीते स तुरीयं पदं प्राऽऽप्नोति । य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमोपनिषत् ॥ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः हरिः ॐ तत्सत् ॥ ॥ इति श्रीत्रिपुरातापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

730

अथ देव्युपनिषत् ॥ श्रीदेव्युपनिषद्विद्यावेद्याऽपारसुखाऽऽकृति । त्रैपदं ब्रह्मचैतन्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः ।काऽसि त्वं महादेवि । साऽब्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी । मत्तः प्रकृतिपुरुषाऽऽत्मकं जगच्छून्यं चाऽशून्यं च । अहमानन्दा नाऽऽनन्दाः । विज्ञानाऽविज्ञानेऽहम् । ब्रह्माऽब्रह्मणी वेदितव्ये । इत्याहाऽऽथर्वणी श्रुतिः । अहं पञ्च भूतान्यपञ्चभूतानि । अहमखिलं जगत् । वेदोऽहमवेदोऽहम् । विद्याऽहमविद्याऽहम् । अजाऽहमनजाऽहम् । अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्चाऽहम् । अहँ रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणावुभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनावुभौ । अहँ सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधाम्यहम् । विष्णुमुरुक्रमं ब्रह्माणमुत प्रजापतिं दधामि ।

अहं दधामि द्रविणँ हविष्मते सुप्राव्ये ३ ये यजमानाय सुन्वते ॥ २ ॥ अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनामहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वन्तस्समुद्रे । य एवं वेद स देवीपदमाप्नोति । ते देवा अब्रुवन् । नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणतास्स्म ताम् ॥ ३ ॥ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् । दुर्गां देवीँ शरणमहं प्रपद्ये सुतरां नाशयते तमः ॥ ४ ॥ देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ ५ ॥ कालरात्रिं ब्रह्मस्तुता वैष्णवीँ स्कन्दमातरम् । सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः पावनाँ शिवाम् ॥ ६ ॥ महालक्ष्मीश्च विद्महे सर्वसिद्धिश्च धीमहि । तन्नो देवीः प्रचोदयात् ॥ ७ ॥ अदितिरिह जनिष्ट दक्ष या दुहिता तव । तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः

731

॥ ८ ॥ कामो योनिः कामकला वज्रपाणिर्गुहा ह सा । मातरिश्वाऽभ्रमिन्द्रः पुनर्गुहा सकला मायया च पुनः कोशा विश्वमाता दिवि द्योम् ॥ ९ ॥ एषाऽऽत्मशक्तिः । एषा विश्वमोहिनी पाशाऽङ्कुशधनुर्बाणधरा । एषा श्रीमहाविद्या । य एवं वेद स शोकं तरति । नमस्ते अस्तु भगवति (भवति) मातरस्मान्पातु सर्वतः । सैषाऽष्टौ वसवः । सैषैकादश रुद्राः । सैषा द्वादशाऽऽदित्याः । सैषा विश्वेदेवास्सोमपा असोमपाश्च । सैषा यातुधाना असुरा रक्षाँसि पिशाचा यक्षास्सिद्धाः । सैषा सत्त्वरजस्तमाँसि । सैषा प्रजापतीन्द्रमनवः । सैषा ग्रहनक्षत्रज्योतीँषि कलाकाष्ठाऽऽदिकालरूपिणी । तामहं प्रणौमि नित्यम् । तापाऽपहारिणीं देवीं भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् । अनन्तां विजयां शुद्धां शरण्यां शिवदां शिवाम् ॥ १० ॥ वियदाकारसंयुक्तं वीतिहोत्रसमन्वितम् । अर्धेन्दुलसितं देव्या बीजं सर्वाऽर्थसाधकम्

॥ ११ ॥ एवमेकाऽक्षरं मन्त्रं यतयश्शुद्धचेतसः । ध्यायन्ति परमाऽऽनन्दमया ज्ञाना-ऽम्बुराशयः ॥ १२ ॥ वाङ्मया ब्रह्मभूस्तस्मात्षष्ठं वक्त्रसमन्वितम् । सूर्यो वामश्रोत्रबि-न्दुस्संयुताऽ(श्श्रोत्रबिन्दुस्संयत्य)ष्टतृतीयकः ॥ १३ ॥ नाराऽयणेन संयुक्तो वायुश्चा-ऽधरसंयुतः । विच्चे नवाऽर्णकोणस्स्यान्महदानन्ददायकः ॥ १४ ॥ हृत्पुण्डरीकम-ध्यस्थां प्रातस्सूर्यसमप्रभाम् । पाशाऽङ्कुशधराँ सौम्यां वरदाऽभयहस्तकाम् ॥ १५ ॥ त्रिणेत्राँ रक्तवसनां भक्तकामदुघां भजे । नमामि त्वामहं देवीं महाभयविनाशि-नीम् ॥ १६ ॥ महादुर्गप्रशमनीं महाकारुण्यरूपिणीम् ॥ यस्यास्स्वरूपं ब्रह्माऽऽदयो न जानन्ति तस्मादुच्यतेऽज्ञेया । यस्या अन्तो न विद्यते तस्मादुच्यतेऽनन्ता । यस्या ग्रहणं नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽलक्ष्या । यस्या जननं नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽजा । एकैव

सर्वत्र वर्तते तस्मादुच्यत एका । एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यते नैका । अत एवो-च्यतेऽज्ञेयाऽनन्ताऽलक्ष्याऽजैका नैकेति । मन्त्राणां मातृका देवी शब्दानां ज्ञानरूपिणी ॥ १७ ॥ ज्ञानानां चिन्मयाऽतीता शून्यानाँ शून्यसाक्षिणी । यस्याः परतरं नाऽस्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तिता ॥ १८ ॥ (दुर्गात्सन्त्रायते यस्माद्देवी दुर्गेति कथ्यते । प्रपद्ये शरणं देवीं दुन्दुर्गे दुरितं हर ॥) तां दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचारविघातिनीम् । नमामि भवभीतोऽहँ सँसाराऽर्णवतारिणीम् ॥ १९ ॥ इदमथर्वशीर्षं योऽधीते स पञ्चाऽथर्वशीर्षजप-फलमवाऽऽप्नोति । इदमथर्वशीर्षं ज्ञात्वा योऽर्चाँ स्थापयति । शतलक्षं प्रजप्त्वाऽपिसोऽर्चा-सिद्धिं च (न) विन्दति । शतमष्टोत्तरं चाऽस्याः पुरश्चर्याविधिस्स्मृतः ॥ २० ॥ दशवारं पठेद्यस्तु सद्यः पापैः प्रमुच्यते । महादुर्गाणि तरति महादेव्याः प्रसादतः ॥ २१ ॥ प्रातरधी-

यानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । तत्सायं प्रातः प्रयुञ्जानः पापोऽपापो भवति । निशीथे तुरीयसन्ध्यायां जप्त्वा वाक्सिद्धिर्भवति । नूतनप्रतिमायां जप्त्वा देवतासान्निध्यं भवति । प्राणप्रतिष्ठायां जप्त्वा प्राणानां प्रतिष्ठा भवति । भौमाश्विन्यां महादेवीसन्निधौ जप्त्वा महामृत्युं तरति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति श्रीदेव्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ त्रिपुरोपनिषत् ॥ ॐ त्रिपुरोपनिषद्वेद्यपारमैश्वर्यवैभवम् । अखण्डाऽऽनन्दसाम्राज्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः । हरिः ॐ तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्षणा अत्राऽकथा अक्षरास्सन्निविष्टाः । अधिष्ठायैना अजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानाम् ॥ १ ॥ नवयोनिर्न(निं न)व चक्राणि दीधिरे नवैव योगा नव योगि-

न्यश्च । नवानां चक्रा अधिनाथास्स्योना नव भद्रा नव मुद्रा महीनाम् ॥ २ ॥ एका स आसीत्प्रथमा सा नवाऽऽसीदासोनविंशादासोनत्रिंशात् । चत्वारिंशदथ तिस्रस्समिधा उशतीरिव मातरो मा विशन्तु ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वज्वलज्ज्वलनं ज्योतिरग्रे तमो वै तिरश्चीनमजरं तद्रजोऽभूत् । आनन्दनं मोदनं ज्योतिरिन्दोरेता उ वै मण्डला मण्डयन्ति ॥ ४ ॥ यास्तिस्रो रेखास्सदनानि भूस्त्रीस्त्रिविष्टपास्त्रिगुणास्त्रिप्रकाराः । एतत्त्रयं पूरकं पूरकाणां मन्त्री (न्त्रः) प्रथते मदनो मदन्या ॥५॥ मदन्तिका मानिनी (स) मङ्गला च सुभगा च सा सुन्दरी सिद्धिमत्ता । लज्जा मतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मीरुमा ललिता लालपन्ती ॥ ६ ॥ इमां विज्ञाय सुधि (ध) या मदन्ती परिस्रुता तर्पयन्तस्स्वपीठम् । नाऽकस्य पृष्ठे महतो वसन्ति परं धाम त्रैपुरं चाऽऽविशन्ति ॥ ७ ॥ कामो योनिः

कामकला वज्रपाणिर्गुहा ह सा मातरिश्वाऽभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया च पुरूच्येषा विश्वमाताऽऽदिविद्या ॥ ८ ॥ षष्ठं सप्तममथ वह्निसारथिमस्या मूलत्रिकमादेशयन्तः । कथ्यं कविं कल्पकं काममीशं तुष्टुवाँसो अमृतत्वं भजन्ते ॥ ९ ॥ पुरं हन्त्रीमुखं विश्वमातू रवे रेखा (का) स्वरमध्यं तदेषा । बृहत्तिथिर्दश पञ्च च नित्या सषोडशीकं पुरमध्यं बिभर्त्ति ॥ १० ॥ यद्वा मण्डलाद्वा (ऽऽद्य) स्तनबिम्बमेकं मुखं चाऽधस्त्रीणि गुहासदनानि । कामी कलां कामरूपां चिकित्वा नरो जायते कामरूपश्च कामः ॥ ११ ॥ परिस्रुतं झषमाजं पलं च भक्तानि योनीस्सुपरिष्कृताश्च । निवेदयन्देवतायै महत्यै स्वात्मी कृते सुकृते सिद्धिमेति ॥ १२ ॥ सृण्येव सितया विश्वचर्षणी(णि): पाशेनैव प्रतिबध्नात्यभीकान् । इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विध्यत्यादिश-

क्तिररुणा विश्वजन्या ॥ १३ ॥ भगश्शक्तिर्भगवान्काम ईश उभा दाताराविह सौभगानाम् । समप्रधानौ समसत्त्वौ समोजौ तयोश्शक्तिरजरा विश्वयोनिः ॥ १४ ॥ परिसृता हविषा भावितेन प्रसङ्कोचे गलिते वैमनस्कः । शर्वस्सर्वस्य जगतो विधाता धर्त्ता हर्त्ता विश्वरूपत्वमेति ॥ १५ ॥ इयं महोपनिषत्त्रैपुर्या यामक्षयं परमो गीर्भिरीट्टे । एषर्ग्यजुः परमेतच्च सामाऽयमथर्वेयमन्या च विद्या ॥ १६ ॥ ॐ ह्रीमों ह्रीमित्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति श्रीत्रिपुरोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ कठरुद्रोपनिषत् ॥ परिव्रज्याधर्मपूगाऽलङ्कारा यत्पदं ययुः । तदहं कठविद्याऽर्थं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्नधीहि भगवन्ब्रह्मविद्याम् । स प्रजापतिरब्रवीत्सशिखान्केशान्निष्कृष्य विसृज्य यज्ञो-

पवीतं निष्कृष्य पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वँ स्वाहा त्वँ स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठाऽसीति वदेत् । अथ पुत्रो वदत्यहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोङ्कारोऽहँ स्वाहाऽहँ स्वधाऽहं धाताऽहं विधाताऽहं त्वष्टाऽहं प्रतिष्ठाऽस्मीति । तान्येतान्यनुव्रजन्नाऽ (न्न) श्रुमापातयेत् । यदश्रुमापातयेत्प्रजां विच्छिन्द्यात् । प्रदक्षिणमावृत्त्यैतच्चैतच्चाऽनवेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति । स स्वर्ग्यो भवति ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदोक्ताऽऽचरितब्रह्मचर्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्यताननुपाऽऽधि(रूपाऽऽदि)भिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैः । तस्य सन्न्यासो गुरुभिरनुज्ञातस्य बान्धवैश्च । सोऽरण्यं परेत्य द्वादशरात्रं पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । द्वादशरात्रं पयोभक्षस्स्यात् । द्वादशरात्रस्याऽन्ते अग्नये वैश्वानराय प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालमग्निँ सँस्थितानि पूर्वाणि दारु-

पात्राण्यग्नौ जुहुयात्। मृण्मयान्यप्सु जुहुयात्। तैजसानि गुरवे दद्यात्। मा त्वं मामपहाय पराऽगाः।नाऽहं त्वामपहाय पराऽगामिति। गार्हपत्यदक्षिणाऽग्न्याहवनीये-ष्वरणिदेशाद्भस्ममुष्टिं पिबेदित्येके। सशिखान्केशान्निष्कृष्य विसृज्य यज्ञोपवीतं भूस्स्वा-हेत्यप्सु जुहुयात्। अत ऊर्ध्वमनशनमपां प्रवेशमग्निप्रवेशं वीराऽध्वानं महाप्रस्थानं वृद्धा-ऽऽश्रमं वा गच्छेत्। पयसा यं प्राऽश्नीयात्सोऽस्य सायँ होमः। यत्प्रातस्सोऽयं प्रातः। यद्दर्शे तद्दर्शम्।यत्पौर्णमास्ये तत्पौर्णमास्यम्। यद्वसन्ते केशश्मश्रुलोमनखानि वापयेत्सोऽस्याऽ-ग्निष्टोमः। सन्न्यस्याऽग्निं न पुनरावर्त्तयेद्यन्मृत्युर्जायमावहमित्यध्यात्ममन्त्रान्पठेत्। स्वस्ति सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वाऽऽत्मानमनन्यं ध्यायन्तदूर्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गो भवेत्। अनिकेतश्चरेत्। भिक्षाऽऽशी यत्किंचिन्न दद्यात्।लवैकं न धावयेज्जन्तुसँरक्षणाऽर्थं वर्षवर्जमिति। तदपि

श्लोका भवन्ति । कुण्डिकां चमसँ शिक्यं त्रिविष्टपमुपाऽऽनहौ । शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाऽऽच्छादनं तथा ॥ १ ॥ पवित्रँ स्नानशाटीं च उत्तराऽऽसङ्गमेव च । यज्ञोपवीतं वेदाँश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ २ ॥ स्नानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् । नदीपुलिन-शायी स्याद्देवाऽगारेषु वा स्वपेत् ॥ ३ ॥ नाऽत्यर्थँ सुखदुःखाभ्याँ शरीरमुपतापयेत् । स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मचर्येण सन्तिष्ठेदप्रमादेन मस्करी । दर्शनँ स्पर्शनं केलिः कीर्त्तनं गुह्यभाषणम् ॥ ५ ॥ सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च । एतन्मैथुनम-ष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ६ ॥ विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः । यज्जगद्भासकं भानं नित्यं भाति स्वतस्स्फुरत् ॥ ७ ॥ स एव जगतस्साक्षी सर्वाऽऽत्मा विमलाऽऽकृतिः । प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानघनलक्षणः ॥ ८ ॥ न कर्मणा न प्रजया न चाऽन्येनाऽपि केन चित् ।

ब्रह्मवेदनमात्रेण ब्रह्माऽऽप्नोत्येव मानवः ॥ ९ ॥ तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाऽद्वयम् । सँसारे च गुहावाच्ये मायाऽज्ञानाऽऽदिसंज्ञिके ॥ १० ॥ निहितं ब्रह्म यो वेद परमे व्योम्नि संज्ञिते । सोऽश्नुते सकलान्कामान्क्रमेणैव (तस क्रमेण) द्विजोत्तमः ॥ ११ ॥ प्रत्यगात्मानमज्ञानमायाशक्तेश्च साक्षिणम् । एकं (ज्ञात्वा) ब्रह्माऽहमस्मीति ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूताऽऽत्मनस्तस्मादेतस्माच्छक्तिमिश्रितात् । अपञ्ची कृत आकाशस्सम्भूतो रज्जुसर्पवत् ॥ १३ ॥ आकाशाद्वायुसंज्ञस्तु स्पर्शोऽपञ्चीकृतः पुनः । वायोरग्निस्तथाचाऽग्नेराप अद्भ्यो वसुन्धरा ॥ १४ ॥ तानि भूतानि सूक्ष्माणि पञ्चीकृत्येश्वरस्तदा । तेभ्य एव विसृष्टं तद्ब्रह्माऽण्डाऽऽदि शित्रेन ह ॥ १५ ॥ ब्रह्माऽण्डस्योदरे देवा दानवा यक्षकिन्नराः । मनुष्याः पशुपक्ष्याद्यास्त त्तत्कर्माऽनुसारतः ॥ १६ ॥ अस्थिस्नाय्वादिरूपोऽयँ शरीरं भाति देहि-

नाम् । योऽयमन्नमयो ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणः ॥ १७ ॥ ततः प्रा ऽणमयो ह्यात्मा विभिन्न-श्चा ऽऽन्तर स्थितः । ततो विज्ञान आत्मा तु ततो ऽन्यश्चा ऽऽन्तरस्स्वतः ॥ १८ ॥ आनन्दमय आत्मा तु ततोऽन्यश्चा ऽऽन्तर स्थितः । योऽयमन्नमयस्सोऽयं पूर्णः प्राऽणमयेन तु ॥ १९ ॥ मनोमयेन प्रा ऽणोऽपि तथा पूर्णस्स्वभावतः । तथा मनोमयो ह्यात्मा पूर्णो ज्ञानमयेन तु ॥ २० ॥ आनन्देन सदा पूर्णस्सदा ज्ञानमयस्सुखम् । तथा ऽऽनन्दमयश्चा ऽपि ब्रह्मणो ऽन्येन साक्षिणा ॥ २१ ॥ सर्वा ऽऽन्तरेण पूर्णश्च ब्रह्म नाऽन्येन केन चित् । यदिदं ब्रह्मपुच्छा ऽऽख्यँ सत्यज्ञाना ऽद्वयाऽऽत्मकम् ॥ २ २ ॥ सारमेव रसं लब्ध्वा साक्षाद्देही सनातनम् । सुखी भवति सर्वत्र अन्यथा सुखता कुतः ॥ २३ ॥ असत्यस्मिन्पराऽऽनन्दे स्वा ऽऽत्मभूते ऽखिला-ऽऽत्मनाम् । को जीवति नरो जन्तुः को वा नित्यं विचेष्टते ॥ २४ ॥ तस्मात्सर्वाऽऽ-

त्मना चित्ते भासमानो ह्यसौ नरः । आनन्दयति दुःखाऽऽढ्यं जीवाऽऽत्मानँ सदा जनः ॥ २५ ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वाऽऽदिलक्षणे । निर्भेदं परमाऽद्वैतं विन्दते च महायतिः ॥ २६ ॥ तदेवाऽभयमि त्यन्तकल्याणं परमाऽमृतम् । सद्रूपं परमं ब्रह्म त्रिपरिच्छेदवर्जितम् ॥ २७ ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः । विजानाति तदा तस्य भयँ स्यान्नाऽत्र सँशयः ॥ २८ ॥ अस्यैवाऽऽनन्दकोशेनस्तम्बाऽन्ता विष्णुपूर्वकाः । भवन्ति सुखिनो नित्यं तारतम्यक्रमेण तु ॥ २९ ॥ तत्तत्पदविरक्तस्य श्रोत्रियस्य प्रसादिनः । स्वरूपभूत आनन्दस्स्वयं भाति परे यथा ॥ ३० ॥ निमित्तं किं चिदाश्रित्य खलु शब्दः प्रवर्तते । यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावतः ॥ ३१ ॥ निर्विशेषे पराऽऽनन्दे कथं शब्दः प्रवर्त्तते । तस्मादेतन्मनस्सूक्ष्मं व्यावृत्तं सर्वगोचरम् ॥ ३२ ॥

यस्माच्छ्रोत्रत्वगक्ष्यादिखाऽऽदिकर्मेन्द्रियाणि च । व्यावृत्तानि परं प्राऽऽप्तुं न समर्थानि तानि तु ॥ ३३ ॥ तद्ब्रह्माऽऽनन्दमद्वन्द्वं निर्गुणँ सत्यचिद्घनम् । विदित्वा स्वाऽऽत्मरूपेण न बिभेति कुतश्च न ॥ ३४ ॥ एवं यस्तु विजानाति स्वगुरोरुपदेशतः । स साध्व-साधुकर्मभ्याँ सदा न तपति (पतति) प्रभुः ॥३५॥ तप्यतापकरूपेण विभातमखिलं जगत् । प्रत्यगात्मतया भाति ज्ञानाद्वेदाऽन्तवाक्यजात् ॥ ३६ ॥ शुद्धमीश्वरचैतन्यं जीवचैतन्य-मेव च । प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं च फलं तथा ॥ ३७ ॥ इति सप्तविधं प्रोक्तं भिद्यते व्यवहारतः । मायोपाऽऽधिविनिर्मुक्तँ शुद्धमित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥ मायासम्बन्ध-तश्चेशो जीवोऽविद्यावशस्तथा । अन्तःकरणसम्बन्धात्प्रमातेत्यभिधीयते ॥३९॥ तथा तद्वृ-त्तिसम्बन्धात्प्रमाणमिति कथ्यते । अज्ञातमपि चैतन्यं प्रमेयमिति कथ्यते ॥४०॥ तथा ज्ञातं

च चैतन्यं फलमित्यभिधीयते । सर्वोपाऽऽधिविनिर्मुक्तँ स्वाऽऽत्मानं भावयेत्सुधीः ॥ ४१ ॥
एवं यो वेद तत्त्वेन ब्रह्मभूयाय कल्पते । सर्ववेदाऽन्तसिद्धाऽन्तसारं वच्मि यथा-
ऽर्थतः ॥ ४२ ॥ स्वयं मृत्वा स्वयं भूत्वा स्वयमेवाऽवशिष्यते ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह
नाववत्विति शान्तिः हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति कठो (ठरुद्रो) पनिषत्समाप्ता ॥

अथ भावनोपनिषत् ॥ स्वाऽविद्यापदतत्कार्यश्रीचक्रोपरि भासुरम् । बिन्दुरूप-
शिवाऽऽकारं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः (ओमात्मा-
नमखण्डमण्डलाऽऽकारमावृत्य सकलब्रह्माऽण्डमण्डलँ स्वप्रकाशं ध्यायेत्) । ॐ श्रीगुरु-
स्सर्व (परम) कारणभूता शक्तिः । के(ते)न नवरन्ध्ररूपो देहः । नवशक्तिरूपँ (मयँ)
श्रीचक्रम् । वाराही पितृरूपा । कुरुकुल्ला बलि (भेरुण्डा) देवता माता । पुरुषा-

ऽर्थास्सागराः । देहो नवरत्नद्वीपः । आधारनवकमुद्राश्शक्तयः । त्वगादिसप्तधातु-(रोमसं) भिरनैकैस्संयुक्तास्सङ्कल्पाः कल्पतरवः । तेजः कल्पकोद्यानम् । रसनया भाव्यमाना मधुराऽऽम्लतिक्तकटुकषायलवणभेदाष्षड्रसाष्षडृतवः । क्रिया शक्तिः पीठम् । कुण्डलिनी ज्ञानशक्तिर्गृहम् । इच्छाशक्तिर्महात्रिपुरसुन्दरी । ज्ञाता होता । ज्ञानमग्निः (र्घ्यम्) । ज्ञेयं हविः । ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामभेदभावनँ श्रीचक्रपूजनम् । नियतिसहिताश्शृङ्गाराऽऽदयो नव रसा अणिमादयः । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य-पुण्यपापमया ब्रह्म्याद्यष्ट शक्तयः । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवा-क्पाणिपादपायूपस्थमनोविकाराष्षोडश शक्तयः । वचनाऽऽदानगमनविसर्गाऽऽनन्द-हानोपाऽऽदानोपेक्षाबुद्धयोऽनङ्गकुसुमाऽऽदिशक्तयोऽष्टौ । अलम्बुसा कुहूर्विश्वोदरी

वरुणा हस्तिजिह्वा यशस्वत्यश्विनी (पयस्स्विनी) गान्धारी पूषा शङ्खिनी सरस्वतीडा पिङ्गला सुषुम्ना चेति चतुर्दश नाड्यः । स(र्वस)ङ्क्षोभिण्यादिचतुर्दशाऽर (गा) देवताः । प्राऽणाऽपानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया इति दश वायवस्सर्वसिद्धिप्रदा (ऽऽदि) देव्यो बहिर्दशाऽर (गा) देवताः । एतद्वायुदशकसंसर्गोपाऽऽधिभेदेन रेचक पूर (पाच) कशोषकादाहकप्लावका अमृतमिति प्राऽणमुख्यत्वेन पञ्च (धा जाठरोऽग्निर्भवति) विधोऽस्ति । (क्षारको दारकः क्षोभको मोहको जृम्भक इत्यपाऽनमुख्यत्वेन पञ्चविधोऽस्ति । तेन) मनुष्याणां मोहको दाहको भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयाऽऽत्मकं चतुर्विधमन्नं पाचयति । एता दश (वन्हि)कलास्सर्वज्ञत्वाऽऽद्यन्तर्दशाऽर (गा) देवताः । शीतोष्णसुखदुःखेच्छासत्त्वरजस्तमोगुणा वशि-

न्यादिशक्तयोऽष्टौ । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च तन्मात्राः पञ्च पुष्पबाणा (मुख्यवर्णा)ः। मन इक्षुधनुः । (वश्यो बाणो) रागः पाशः । द्वेषोऽङ्कुशः । अव्यक्तमहत्तत्त्वमहदहङ्कार इति कामेश्वरी वज्रेश्वरी भागमालिन्योऽन्तस्त्रिकोणाऽग्र(गा)देवताः । पञ्चदशतिथिरूपेण कालस्य परिणामाऽवलोकन (स्थितिः) पञ्चदशनित्याः। श्रद्धाऽनुरूपा धीर्देवता । तयोः कामेश्वरी सदाऽऽनन्दघना परिपूर्णस्वाऽऽत्मैक्यरूपा देवता । सलिलमिति लौ (सौ) हित्यका(क)रणँ सत्त्वम् । कर्तव्यमकर्तव्यमिति भावनायुक्त उपचारः। अस्ति नाऽस्तीति कर्तव्यताऽनूपचारः । बाह्याऽभ्यन्तःकरणानां रूपग्रहणयोग्यताऽस्त्वित्यावाहनम् । तस्य बाह्याऽभ्यऽन्तःकरणानामेकरूपविषयग्रहणमा(णं स्थिराऽऽ)सनम् । रक्तशुक्लपदैकी करणं पाद्यम् । उज्ज्वलदामोदानन्दाऽसनदानमर्घ्यम् । स्वच्छँ स्वतस्सिद्धमि-

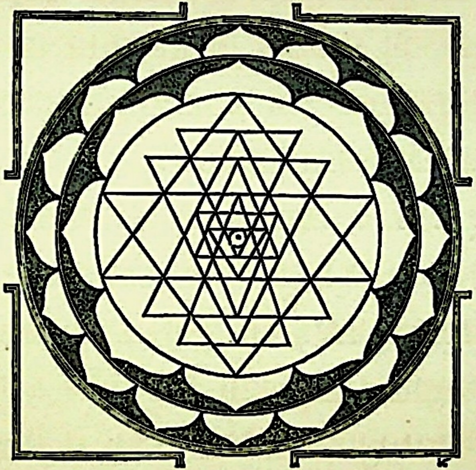
740

त्याचमनीयम् । चिच्चन्द्रमयीति सर्वाऽङ्गस्रवणँ स्नानम् । चिदग्निस्वरूप (सदाऽऽनन्द) परमाऽऽनन्दशक्तिस्फु(स्म)रणं वस्त्रम् । प्रत्येकँ सप्तविंशतिधा भिन्नत्वेनेच्छाज्ञान-क्रियाऽऽत्मकब्रह्मग्रन्थिमद्रसतन्तुब्रह्मनाऽडी ब्रह्मसूत्रम् । स्वव्यतिरिक्तवस्तुसङ्गरहितस्म-रणं विभूषणम् । सच्चित्सुखपरिपूर्ण (स्वच्छं स्वपरिपूतता(रणा)ऽनु) (सतसङ्गपरिपूत-ताऽ)स्मरणं गन्धः । समस्तविषयाणां मनसः स्थैर्येणाऽनुसन्धानं कुसुमम् । तेषामेव सर्वदा स्वी करणं धूपः । पवनाऽवच्छिन्नोर्ध्वज्वलनसच्चिदुल्काऽऽकाशदेहो दीपः । समस्त (द्वैतविसर्जनं) याता ऽऽयातवर्ज्यं नैवेद्यम् । अवस्थात्रयाणामेकी करणं ताम्बूलम् । मूलाऽऽधारादाब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रादामूलाऽऽधारपर्यन्तं गताऽऽगतरूपेण प्रादक्षि-ण्यम् । तुर्याऽवस्था नमस्कारः । देहशून्यप्रमातृतानिमज्जनं बलिहरणम् । सत्य (त्त्व)

मस्ति कर्तव्यमकर्तव्यमौदासीन्यनित्याऽऽत्मविलापनँ होमः । स्वयं तत्पादुका निमज्जनं परिपूर्णध्यानम् । एवं मुहूर्तत्रयं(मुहूर्तद्वयं घटिकामात्र)भावनापरो (नया युक्तो) जीवन्मुक्तो भवति । तस्य देवताऽऽत्मैक्यसिद्धिः(क्यं च सिध्यति) । चिन्तितकार्याण्ययत्ने (णि नैजे) नसिध्यन्ति । स एव शिवयोगीति कथ्यते (निगद्यते)।(काऽऽदिहाऽऽदिमतोक्तेन भावना प्रतिपादिता।) (जीवन्मुक्तो भवति । य एवं वेद)॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥इत्यथर्वणवेदे भावनोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

741

श्रीचक्रम्

अथ रुद्रहृदयोपनिषत् ॥ यद्ब्रह्म रुद्रहृदयमहाविद्याप्रकाशितम् । तद्ब्रह्ममात्राऽव-स्थानपदवीमधुना भजे ॥ १ ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिःॐ हृदयं कुण्ड-ली भस्मरुद्राऽक्षगणदर्शनम् । तारसारं महावाक्यं पञ्चब्रह्माऽग्निहोत्रकम् ॥ १ ॥

प्रणम्य शिरसा पादौ शुको व्यासमुवाच ह । को देवस्सर्वदेवे (वेदे) षु कस्मिन्देवाश्च सर्वशः ॥ २ ॥ कस्य शुश्रूषणान्नित्यं प्रीता देवा भवन्ति मे । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच पिता शुकम् ॥ ३ ॥ सर्वदेवाऽऽत्मको रुद्रस्सर्वे देवाश्शिवाऽऽत्मकाः । रुद्रस्य दक्षिणे पार्श्वे रविर्ब्रह्मा त्रयोऽग्नयः ॥ ४ ॥ वामपार्श्वे उमा देवी विष्णुस्सोमो-ऽपि ते त्रयः । या उमा सा स्वयं विष्णुर्यो विष्णुस्स हि चन्द्रमाः ॥ ५ ॥ ये नम-स्यन्ति गोविन्दं ते नमस्यन्ति शङ्करम् । येऽर्चयन्ति हरिं भक्त्या तेऽर्चयन्ति वृषध्व-

रु० हृ०

जम् ॥ ६ ॥ ये द्विषन्ति विरूपाऽक्षं ते द्विषन्ति जनाऽर्दनम् । ये रुद्रं नाऽभिजानन्ति ते न जानन्ति केशवम् ॥ ७ ॥ रुद्रात्प्रवर्तते बीजं बीजयोनिर्जनाऽर्दनः । यो रुद्रस्स स्स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा स हुताऽशनः ॥ ८ ॥ ब्रह्मविष्णुमयो रुद्र अग्नीषोमाऽऽत्मकं जगत् । पुल्लिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं भगवत्युमा ॥ ९ ॥ उमारुद्राऽऽत्मिकास्सर्वाः प्रजा स्थावरजङ्गमाः । व्यक्तं सर्वमुमारूपमव्यक्तं तु महेश्वरम् ॥ १० ॥ उमाशङ्करयोर्योगस्स योगो विष्णुरुच्यते । यस्तु तस्मै नमस्कारं कुर्याद्भक्तिसमन्वितः ॥ ११ ॥ आत्मानं परमाऽऽत्मानमन्तराऽऽत्मानमेव च । ज्ञात्वा त्रिविधमात्मानं परमाऽऽत्मानमाश्रयेत् ॥ १२ ॥ अन्तराऽऽत्मा भवेद्ब्रह्मा परमाऽऽत्मा महेश्वरः । सर्वेषामेव भूतानां विष्णुरात्मा सनातनः ॥ १३ ॥ अस्य त्रैलोक्यवृक्षस्य भूमौ विटपशाखिनः । अग्रं मध्यं

उ०

॥७३७॥

तथा मूलं विष्णुब्रह्ममहेश्वराः ॥ १४ ॥ कार्यं विष्णुः क्रिया ब्रह्मा कारणं तु महेश्वरः । प्रयोजनाऽर्थं रुद्रेण मूर्तिरेका त्रिधा कृ (ऽऽस्थि) ता ॥ १५ ॥ धर्मो रुद्रो जगद्विष्णु-स्सर्वज्ञानं पितामहः । श्रीरुद्र रुद्र रुद्रेति यस्तं ब्रूयाद्विचक्षणः ॥ १६ ॥ कीर्तनात्सर्वदे-वस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । रुद्रो नर उमा नारी तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ १७ ॥ रुद्रो ब्रह्मा उमा वाणी तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रो विष्णुरुमा लक्ष्मीस्तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ १८ ॥ रुद्रस्सूर्य उमा छाया तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रस्सोम उमा तारा तस्मै तस्यै नमो नमः ॥१९॥ रुद्रो दिवा उमा रात्रिस्तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रो यज्ञ उमा वेदिस्तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ २० ॥ रुद्रो वह्निरुमा स्वाहा तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रो वेद उमा शास्त्रं तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ २१ ॥ रुद्रो वृक्ष उमा

वल्ली तस्मै तस्यै नमो नमः। रुद्रो गन्ध उमा पुष्पं तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ २२ ॥ रुद्रोऽर्थ अक्षरस्सोमा तस्मै तस्यै नमो नमः। रुद्रो लिङ्गमुमा पीठं तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ २३ ॥ सर्वदेवाऽऽत्मकं रुद्रं नमस्कुर्यात्पृथक्पृथक्। एभिर्मन्त्रपथै (दै) रेव नमस्यामीश पार्वतीम् ॥ २४ ॥ यत्रयत्र भवेत्सार्द्धमिमं मन्त्रमुदीरयेत्। ब्रह्महा जलमध्ये तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥ सर्वाऽधिष्ठानमद्वन्द्वं परं ब्रह्म सनातनम्। सच्चिदानन्दरूपं तदवाङ्मनसगोचरम् ॥ २६ ॥ तस्मिन्त्सुविदिते सर्वं विज्ञातं स्यादिदं शुक। तदात्मकत्वात्सर्वस्य तस्माद्भिन्नं न हि क चित् ॥ २७ ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये हि परा चैवाऽपरा च ते। तत्राऽपरा तु विद्यैषा ऋग्वेदो यजुरेव च ॥ २८ ॥ सामवेदस्तथाऽथर्ववेदश्शिक्षा मुनीश्वर। कल्पो व्याकरणं चैव निरुक्तं छन्द एव च ॥ २९ ॥

ज्योतिषं च तथाऽनात्मविषया अपि बुद्धयः। अथैषा परमा विद्या ययाऽऽत्मा परमाऽक्षरम्॥ ३०॥ यत्तदद्द(द्रे)श्यमग्राह्यमगोत्रँ रूपवर्जितम्। अचक्षुश्श्रोत्रमत्यर्थं तदपाणि-पदं तथा॥ ३१॥ नित्यं विभुँ सर्वगतँ सुसूक्ष्मं च तदव्ययम्। तद्भूतयोनिं पश्यन्ति धीरा आत्मानमात्मनि॥३२॥ यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यो यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादत्राऽन्नरू-पेण जायते जगदावलिः॥ ३३॥ सत्यवद्भाति तत्सर्वँ रज्जुसर्पवदास्थितम्। तदेतद-क्षरँ सत्यं तद्विज्ञाय विमुच्यते॥ ३४॥ ज्ञानेनैव हि सँसारविनाशो नैव कर्मणा। श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठँ स्वगुरुं गच्छेद्यथाविधि॥ ३५॥ गुरुस्तस्मै परां विद्यां दद्याद्ब्रह्मा-ऽऽत्मबोधिनीम्। गुहाया निहितं साक्षादक्षरं वेद चेन्नरः॥ ३६॥ छित्त्वाऽविद्यामहा-ग्रन्थिँ शिवं गच्छेत्सनातनम्। तदेतदमृतँ सत्यं तद्बोद्धव्यं मुमुक्षुभिः॥ ३७॥ धनु-

स्तारँ शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यँ शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ३८ ॥ लक्ष्यँ सर्वगतं चैव शरस्सर्वगतो मुखः । वेद्धा सर्वगतश्चैव शिवलक्ष्यं न सँशयः ॥ ३९ ॥ न तत्र चन्द्राऽर्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वातास्सकला देवताश्च । स एष देवः कृतभावभूतस्स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥ ४० ॥ द्वा सुपर्णौ शरीरेऽस्मिञ्जीवेशाऽऽख्यौ सह स्थितौ । तयोर्जीवः फलं भुङ्क्ते कर्मणो न महेश्वरः ॥ ४१ ॥ केवलँ साक्षिरूपेण विना भोगं महेश्वरः । प्रकाशते स्वयं भेदः कल्पितो मायया तयोः ॥ ४२ ॥ घटाऽऽकाशमठाऽऽकाशौ यथाऽऽकाशप्रभेदतः । कल्पितौ परमौ जीवशिवरूपेण कल्पितौ ॥ ४३ ॥ तत्त्वतश्च शिवस्साक्षाच्चिज्जीवश्च स्वतस्सदा । चिच्चिदाकारतो भिन्ना न भिन्ना चित्त्वहानितः ॥ ४४ ॥ चितश्चि (श्चे) न्न चिदाकाराद्भि-

(रा भि) द्यते जडरूपतः । भिद्यते चेज्जडो भेदश्चिदेका सर्वदा खलु ॥ ४५ ॥ तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वव्यवस्थितेः । चिदेकत्वपरिज्ञाने न शोचति न मुह्यति ॥ ४६ ॥ अद्वैतं परमाऽऽनन्दँ शिवं याति तु केवलम् । अधिष्ठानँ समस्तस्य जगतः सत्यचिद्घनम् ॥ ४७ ॥ अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवेन्मुनिः । स्वशरीरे स्वयञ्ज्योतिस्स्वरूपँ सर्वसाक्षिणम् ॥ ४८ ॥ क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययाऽऽवृताः । एवँ रूपपरिज्ञानं यस्याऽस्ति परयोगिनः ॥ ४९ ॥ कुत्र चिद्गमनं नाऽस्ति तस्य पूर्णस्वरूपिणः । आकाशमेकँ सम्पूर्णं कुत्र चिन्नैव गच्छति ॥ ५० ॥ तद्वत्स्वाऽऽत्मपरिज्ञानी कुत्र चिन्नैव गच्छति । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म यो वेद वै मुनिः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मैव भवति स्वस्थस्सच्चिदानन्दमातृकः । इत्युपनि-

षत् ॥ ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिःॐ तत्सत् ॥ इति रुद्रहृदयोपनिषत्समाप्ता ॥

॥ अथ योगकुण्डल्युपनिषत् ॥ योगकुण्डल्युपनिषद्योगसिद्धिहृदासनम् । निर्विशेषब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये ॥ १ ॥ ॐ सह नाववत्यिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ हेतुद्वयं हि चित्तस्य वासना च समीरणः । तयोर्विनष्ट एकस्मिंस्तद्वावपि विनश्यतः ॥ १ ॥ तयोरादौ समीरस्य जयं कुर्यान्नरस्सदा । मिताऽऽहारश्चाऽऽसनं च शक्तिचालस्तृतीयकः ॥ २ ॥ एतेषां लक्षणं वक्ष्ये शृणु गौतम साऽऽदरम् । सुस्निग्धमधुराऽऽहारश्चतुर्थांशविवर्जितः ॥ ३ ॥ भुज्यते शिवसम्प्रीत्यै मिताऽऽहारस्स उच्यते । आसनं द्विविधं प्रोक्तं पद्मं वज्राऽऽसनं तथा ॥ ४ ॥ ऊर्वोरुपरि चेद्धत्ते उभे पादतले

यथा । पद्माऽऽसनं भवेदेतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५ ॥ वामाऽङ्घ्रिमूलकन्दाऽधो अन्यं तदुपरि क्षिपेत् । समग्रीवशिरःकायो वज्राऽऽसनमितीरितम् ॥ ६ ॥ कुण्डल्येव भवेच्छक्तिस्तां तु सञ्चालयेद्बुधः । स्वस्थानादाभ्रुवोर्मध्यं शक्तिचालनमुच्यते ॥ ७ ॥ तत्साधने द्वयं मुख्यं सरस्वत्यास्तु चालनम् । प्राऽणरोधमथाऽभ्यासादृज्वी कुण्डलिनी भवेत् ॥ ८ ॥ तयोरादौ सरस्वत्याश्चालनं कथयामि ते । अरुन्धत्येव कथिता पुराविद्भिस्सरस्वती ॥ ९ ॥ यस्यास्सञ्चालनेनैव स्वयं चलति कुण्डली । इडायां वहति प्राऽणे बद्ध्वा पद्माऽऽसनं दृढम् ॥ १० ॥ द्वादशाऽङ्गुलदैर्घ्यं च अम्बरं चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्य तेन तन्नाडीं वेष्टयित्वा ततस्सुधीः ॥ ११ ॥ अङ्गुष्ठतर्जनीभ्या तु हस्ताभ्यां धारयेद्दृढम् । स्वशक्त्या चालयेद्वामे दक्षिणेन पुनःपुनः ॥ १२ ॥ मुहूर्तद्वयपर्यन्तं निर्भया-

च्चालयेत्सुधीः । ऊर्ध्वमाकर्षयेत्किं चित्सुषुम्ना कुण्डलीगताम् ॥ १३ ॥ तेन कुण्डलिनी तस्यास्सुषुम्नाया मुखं व्रजेत् । जहाति तस्मात्प्राऽणोऽयं सुषुम्नां व्रजति स्वतः ॥ १४ ॥ तुन्दे तु ताणं कुर्याच्च कण्ठसङ्कोचने कृते । सरस्वत्यां (त्या) चालनेन वक्षस्स्यादू (सश्चो) र्ध्वगो मरुत् ॥ १५ ॥ सूर्येण रेचयेद्वायुं सरस्वत्यास्तु चालने । कण्ठस-ङ्कोचनं कृत्वा वक्षस्स्यादू (सश्चो) र्ध्वगो मरुत् ॥ १६ ॥ तस्मात्सञ्चालयेन्नित्यं शब्दगर्भां सरस्वतीम् । य (त) स्यास्सञ्चालनेनैव योगी रोगैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ गुल्मं जलोदरः प्लीहो ये चाऽन्ये तुन्दमध्यगाः । सर्वे ते शक्तिचालेन रोगा नश्यन्ति निश्चयम् ॥ १८ ॥ प्राऽणरोधमथेदानीं प्रवक्ष्यामि समासतः । प्राऽणश्च देहगो वायु-रायामः कुम्भकस्स्मृतः ॥ १९ ॥ स एव द्विविधः प्रोक्तस्सहितः केवलस्तथा । याव-

त्केवलसिद्धिस्स्यात्तावत्सहितमभ्यसेत् ॥ २० ॥ सूर्योज्जायी शीतली च भस्त्री चैव चतुर्थिका । भेदैरेव समं कुम्भो यस्स्यात्सहितकुम्भकः ॥ २१ ॥ पवित्रे निर्जने देशे शर्कराऽऽदिविवर्जिते । धनुःप्रमाणपर्यन्ते शीताऽग्निजलवर्जिते ॥ २२ ॥ पवित्रे नाऽत्युच्चनीचे ह्यासने सुखदे सुखे । बद्धपद्माऽऽसनं कृत्वा सरस्वत्यास्तु चालनम् ॥ २३ ॥ दक्षनाड्या समाकृष्य बहिष्ठं पवनं शनैः । यथेष्टं पूरयेद्वायुं रेचयेदिडया ततः ॥ २४ ॥ कपालशोधने वाऽपि रेचयेत्पवनं शनैः । चतुष्कं वातदोषं तु कृमिदोषं निहन्ति च ॥ २५ ॥ पुनःपुनरिदं कार्यँ सूर्यभेदमुदाहृतम् । मु(सु)खँ संयम्य नाडिभ्यामाकृष्य पवनँ शनैः ॥ २६ ॥ यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम् । पूर्ववत्कुम्भयेत्प्राऽणँ रेचयेदिडया ततः ॥ २७ ॥ शीर्षोदिताऽनलहरं गलश्लेष्महरं परम् । सर्वरोगहरं पुण्यं

देहाऽनलविवर्धनम् ॥ २८ ॥ नाडीजलोदरं धातुगतदोषविनाशनम् । गच्छतस्तिष्ठतः कार्यमुज्जायाऽऽख्यं तु कुम्भकम् ॥ २९ ॥ जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत्कुम्भकादनु । शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्याँ रेचयेदनिलँ सुधीः ॥ ३० ॥ गुल्मप्लीहाऽऽदिकान्दोषान्क्षयं पित्तं ज्वरं तृषाम् । विषाणि शीतली ना(ह्न्ना)म कुम्भकोऽयं निहन्ति च ॥ ३१ ॥ ततः पद्माऽऽसनं बद्ध्वा समग्रीवोदरस्सुधीः । मु(सु)खँ संयम्य यत्नेन प्रा ऽणं घ्राणेन रेचयेत् ॥ ३२ ॥ यथा लगति कण्ठात्तु कपाले सस्वनं ततः । वेगेन पूरयेत्किंचिद्धृत्पद्माऽवधि मारुतम् ॥ ३३ ॥ पुनर्विरेचयेत्तद्वत्पूरयेच्च पुनःपुनः । यथैव लोहकाराणां भस्त्रा वेगेन चाल्यते ॥ ३४ ॥ तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत्पवनं शनैः । यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत् ॥ ३५ ॥ यथोदरं भवेत्पूर्णं पवनेन तथा लघु । धारयन्नासिकामध्यं तर्ज-

नीभ्यां विना दृढम् ॥ ३६ ॥ कुम्भकं पूर्ववत्कृत्वा रेचयेदिडयाऽनिलम् । कण्ठोत्थिताऽनल-
हरँ शरीराऽग्निविवर्धनम् ॥ ३७ ॥ कुण्डलीबोधकं पुण्यं पापघ्नँ शुभदँ सुखम् । ब्रह्मनाडीमु-
खाऽन्तस्थकफाऽऽद्यर्गलनाशनम् ॥ ३८ ॥ गुणत्रयसमुद्भूतग्रन्थित्रयविभेदकम् । विशेषे-
णैव कर्तव्यं भस्त्राऽऽख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥ ३९ ॥ चतुर्णामपि भेदानां कुम्भके समुपस्थिते ।
बन्धत्रयमिदं कार्यं योगिभिर्वीतकल्मषैः ॥ ४० ॥ प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोड्डीयणाऽ-
भिधः । जालन्धरस्तृतीयस्तु तेषां लक्षणमुच्यते ॥ ४१ ॥ अधोगतिमपाऽनं वै ऊर्ध्वगं कुरुते
बलात् । आकुञ्चनेन तं प्राऽऽहुर्मूलबन्धोऽयमुच्यते ॥ ४२ ॥ अपाऽने चोर्ध्वगे याते
सम्प्राऽऽप्ते वह्निमण्डले । ततोऽनलशिखा दीर्घा वर्धते वायुनाऽऽहता ॥ ४३ ॥ ततो यातौ
वह्न्यपानौ प्राऽणमुष्णस्वरूपकम् । तेनाऽत्यन्तप्रदीप्तेन ज्वलनो देहजस्तथा ॥ ४४ ॥

तेन कुण्डलिनी सुप्ता सन्तप्ता सम्प्रबुध्यते। दण्डाऽऽहतभुजङ्गीव निश्श्वस्य ऋजुतां व्रजेत् ॥ ४५ ॥ बिलप्रवेशतो यत्र ब्रह्मनाड्यन्तरं व्रजेत्। तस्मान्नित्यं मूलबन्धः कर्तव्यो योगिभिस्सदा ॥ ४६ ॥ कुम्भकाऽन्ते रेचकाऽऽदौ कर्तव्यस्तूड्डियाणकः। बन्धो येन सुषुम्नायां प्राऽणस्तूड्डीयते यतः ॥ ४७ ॥ तस्मादुड्डीयणाऽऽख्योऽयं योगिभिस्स-मुदाहृतः। सति वज्राऽऽसने पादौ कराभ्यां धारयेद्दृढम् ॥ ४८ ॥ गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र प्रपीडयेत्। पश्चिमं ताणमुदरे धारयेद्धृदये गले ॥ ४९ ॥ शनैश्शनै-र्यदा प्राऽणस्तुन्दसन्धिं निगच्छति। तुन्ददोषं विनिर्धूय कर्तव्यँ सततँ शनैः ॥ ५० ॥ पूरकाऽन्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराऽभिधः। कण्ठसङ्कोचरूपोऽसौ वायु-मार्गनिरोधकः ॥ ५१ ॥ अधस्तात्कुञ्चनेनाऽशु कण्ठसङ्कोचने कृते। मध्ये पश्चिम-

ताणेन स्यात्प्राऽणो ब्रह्मनाडिगः ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तेन क्रमेणैव सम्यगासनमास्थितः । चालनं तु सरस्वत्थाः कृत्वा प्राऽणं निरोधयेत् ॥ ५३ ॥ प्रथमे दिवसे कार्यं कुम्भकानां चतुष्टयम् । प्रत्येकं दशसङ्ख्याकँ द्वितीये पञ्चभिस्तथा ॥ ५४ ॥ विशँत्यलं तृतीयेऽह्नि पञ्चवृद्ध्या दिनेदिने । कर्तव्यः कुम्भको नित्यं बन्धत्रयसमन्वितः ॥ ५५ ॥ दिवा सुप्तिर्निशायां तु जागरादतिमैथुनात् । बहुसङ्क्रमणं नित्यँ रोधान्मूत्रपुरीषयोः ॥ ५६ ॥ विषमाऽऽसनदोषाच्च प्रयासप्राऽणचिन्तनात् । शीघ्रमुत्पद्यते रोगस्तम्भयेद्यदि संयमी ॥ ५७ ॥ योगाऽभ्यासेन मे रोग उत्पन्न इति कथ्यते । ततोऽभ्यासं त्यजेदेवं प्रथमं विघ्नमुच्यते ॥ ५८ ॥ द्वितीयँ सँशयाऽऽख्यं च तृतीयँ च प्रमत्तता । आलस्याऽऽख्यं चतुर्थं च निद्रारूपं तु पञ्चमम् ॥ ५९ ॥ षष्ठं तु विरतिर्भ्रान्तिस्सप्तमं परिकीर्तितम् ।

विषयं चाऽष्टमं चैव अनाख्यं नवमँ स्मृतम् ॥ ६० ॥ अलब्धिर्योगतत्त्वस्य दशमं प्रोच्यते बुधैः । इत्येतद्विघ्नदशकं विचारेण त्यजेद्बुधः ॥६१॥ प्राऽणाऽभ्यासस्ततः कार्यो नित्यँ सत्त्व-(त्थाऽऽ) स्थया धिया । सुषुम्ना लीयते चित्तं तथा वायुः प्रधावति ॥ ६२ ॥ शुष्के मले तु च योगी स्याद्गतिश्चलिता ततः । अधोगतिमपाऽनं वै ऊर्ध्वगं कुरुते बलात् ॥ ६३ ॥ आकुञ्चनेन तं प्राऽऽहुर्मूलबन्धोऽयमुच्यते । अपाऽनश्चोर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह गच्छति ॥ ६४ ॥ प्राऽणस्थानं ततो वह्निः प्राऽणाऽपानौ च सत्वरम् । मिलित्वा कुण्डलीं याति प्रसुप्ता कुण्डलाऽऽकृतिः ॥ ६५ ॥ तेनाऽग्निना च सन्तप्ता पवनेनैव चालिता । प्रसार्य स्वशरीरं तु (रस्य) सुषुम्ना वदनाऽन्तरे ॥ ६६ ॥ ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा रजोगुण-समुद्भवम् । सुषुम्ना वदने शीघ्रं विद्युल्लेखेव सँस्फुरेत् ॥ ६७ ॥ विष्णुग्रन्थिं प्रयात्यु-

चैस्सत्वरँ हृदि सँस्थिता । ऊर्ध्वं गच्छति यच्चाऽऽस्ते रुद्रग्रन्थिं तदुद्भवम् ॥ ६८ ॥ भ्रुवोर्मध्यं तु सम्भिद्य याति शीताँशुमण्डलम् । अनाहताऽऽख्यं यच्चक्रं दलैष्षोडश-भिर्युतम् ॥ ६९ ॥ तत्र शीताँशुसञ्जातं द्रवँ शोषयति स्वयम् । चलिते प्राऽणवेगेन रक्तं पित्तँ रवेर्ग्र(विग्र)हात् ॥ ७० ॥ यातेन्दुचक्रं यत्राऽऽस्ते शुद्धश्लेष्मद्रवाऽऽत्म-कम् । तत्र सिक्तं ग्रसत्युष्णं कथँ शीतस्वभावकम् ॥ ७१ ॥ तथैव रभसा शुक्लं चन्द्र-रूपँ हि तप्यते । ऊर्ध्वं प्रवहति क्षुब्धा तदैवं भ्रमतेतराम् ॥ ७२ ॥ तस्याऽऽस्वादव-शाच्चित्तं बहिष्ठं विषमेषु यत् । तदेव परमं भुक्त्वा स्वस्थस्स्यात्मरतो युवा ॥ ७३ ॥ प्रकृत्यष्टकरूपं च स्थानं गच्छति कुण्डली । क्रोडीकृत्य शिवं याति क्रोडीकृत्य विली-यते ॥ ७४ ॥ इत्यधोर्ध्वरजश्शुक्लँ शिवे तदनु मारुतः । प्राऽणाऽपाऽनौ समौ याति

सदा जातौ तथैव च ॥ ७५ ॥ भूतेऽल्पे चाऽप्यनल्पे वा वाचके त्वतिवर्धते । धात्र(र)
यत्यखिला वाता अग्निमूषाहिरण्यवत् ॥ ७६ ॥ आधिभौतिकदेहं तु आधिदैविकविग्रहे ।
देहोऽतिविमलं याति चाऽऽतिवाहिकतामियात् ॥ ७७ ॥ जाड्यभावाविनिर्मुक्तममलं
चिन्मयाऽऽत्मकम् । तस्याऽऽतिवाहिकं मुख्यँ सर्वेषां तु मंदात्मकम् ॥ ७८ ॥ जायाभ-
(भा)वविनिर्मुक्तिः कालरूपस्य विभ्रमः । इति तँ स्वस्वरूपा हि मती रज्जुभुजङ्गवत् ॥७९॥
मृषैवोदेति सकलं मृषैव प्रविलीयते । रौप्यबुद्धिश्शुक्तिकायाँ स्त्रीपुँसोर्भ्रमतो यथा
॥ ८० ॥ पिण्डब्रह्माऽण्डयोरैक्यं लिङ्गसूत्राऽऽत्मनोरपि । स्वापाऽव्याकृतयोरैक्यँ स्वप्र-
काशचिदात्मनोः ॥ ८१ ॥ शक्तिः कुण्डलिनी नाम बिसतन्तुनिभा शुभा । मूलकन्दं
फणाऽग्रेण दष्ट्वा कमलकन्दवत् ॥ ८२ ॥ मुखेन पुच्छँ सङ्गृह्य ब्रह्मरन्ध्रसमन्विता ।

पद्मासनगतस्स्वस्थो गुदमाकुञ्च्य साधकः ॥ ८३ ॥ वायुमूर्ध्वगतं कुर्वन्कुम्भकाऽऽविष्ट-मानसः । वाय्वाघातवशादग्निस्स्वाऽधिष्ठानगतो ज्वलन् ॥ ८४ ॥ ज्वलनाऽऽघातपवना-ऽऽघातोरून्निद्रितोऽहिराट् । ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यतः ॥ ८५ ॥ रुद्रग्रन्थिं च भित्त्वैव कमलानि भिनत्ति षट् । सहस्रकमले शक्तिश्शिवेन सह मोदते ॥ ८६ ॥ सैवाऽवस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृतिकारिणी । इति ॥ इति प्रथ-मोऽध्यायः ॥ ॥ अथाऽहँ सम्प्रवक्ष्यामि विद्या खेचरिसंज्ञिकाम् । यथा विज्ञातवा-नस्या लोकेऽस्मिन्नजरोऽमरः ॥ १ ॥ मृत्युव्याधिजराग्रस्तो दृष्ट्वा विद्यामिमां मुने । बुद्धिं दृढतरां कृत्वा खेचरीं तु समभ्यसेत् ॥ २ ॥ जरामृत्युगदघ्नो यः खेचरीं वेत्ति भूतले । ग्रन्थतश्चाऽर्थतश्चैव तदभ्यासप्रयोगतः ॥ ३ ॥ तं मुने सर्वभावेन गुरुं मत्वा

समाश्रयेत् । दुर्लभा खेचरी विद्या तदभ्यासोऽपि दुर्लभः ॥ ४ ॥ अभ्यासं मेलनं चैव युगपन्नैव सिध्यति । अभ्यासमात्रनिरता न विन्दन्ते ह मेलनम् ॥ ५ ॥ अभ्यासं लभते ब्रह्मन् जन्मजन्माऽन्तरे क चित् । मेलनं तत्तु जन्मनाँ शताऽन्तेऽपि न लभ्यते ॥ ६ ॥ अभ्यासं बहुजन्माऽन्ते कृत्वा तद्भावसाधितम् । मेलनं लभते कश्चिद्योगी जन्माऽन्तरे क चित् ॥ ७ ॥ यदा तु मेलनं योगी लभते गुरुवक्त्रतः । तदा तत्सिद्धिमाप्नोति यदुक्ता शास्त्रसन्ततौ ॥ ८ ॥ ग्रन्थतश्चाऽर्थतश्चैव मेलनं लभते यदा । तदा शिवत्वमाप्नोति निर्मुक्तस्सर्वसंसृतेः ॥ ९ ॥ शास्त्रं विनाऽपि सम्बोद्धुं गुरवोऽपि न शक्नुयुः। तस्मात्सुदुर्लभतरं लभ्यँ शास्त्रमिदं मुने ॥ १० ॥ यावन्न लभ्यते शास्त्रं तावद्गां पर्यटेद्यतिः। यदा संलभ्यते शास्त्रं तदा सिद्धिः करे स्थिता ॥ ११ ॥ न शास्त्रेण विना सिद्धिर्दृष्टा चैव

जगत्त्रये । तस्मान्मेलनदातारँ शास्त्रदातारमच्युतम् ॥ १२ ॥ तदभ्यासप्रदातारं शिवं मत्वा समाश्रयेत् । लब्ध्वा शास्त्रमिदं मह्यमन्येषां न प्रकाशयेत् ॥१३॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गोपनीयं विजानता । यत्राऽऽस्ते च गुरुर्ब्रह्मन् दिव्ययोगप्रदायकः ॥ १४ ॥ तत्र गत्वा च तेनोक्तविद्याँ सङ्गृह्य खेचरीम् । तेनोक्तस्सम्यगभ्यासं कुर्यादादावतन्द्रितः ॥ १५ ॥ अनया विद्यया योगी खेचरीसिद्धिभाग्भवेत् । खेचर्या खेचरीं युञ्जन् खेचरीबीजपूरया ॥ १६ ॥ खेचराऽधिपतिर्भूत्वा खेचरेषु सदा वसेत् । खेचराऽऽवसथं वह्निमम्बुमण्डलभूषितम् ॥ १७ ॥ आख्यातं खेचरीबीजं तेन योगः प्रसिध्यति । सोमाँशनवकं वर्णं प्रतिलोमेन चोद्धरेत् ॥ १८ ॥ तस्मात्त्र्यँशकमाख्यातमक्षरं चन्द्ररूपकम् । तस्मादप्यष्टमं वर्णं विलोमेन परं मुने ॥ १९ ॥ तथा तत्परमं विद्धि तदा-

दिरपि पञ्चमी । इन्दोश्च बहुभिन्नं च कूटोऽयं परिकीर्तितः ॥ २० ॥ गुरूपदेशलभ्यं च सर्वयोगप्रसिद्धिदम् । यत्तस्य देहजा माया नि (वि) रुद्धकरणाऽऽश्रया ॥ २१ ॥ स्वप्नेऽपि न लभेत्तस्य नित्यं द्वादशजप्यतः । य इमां पञ्च लक्षाणि जपेदपि सुयन्त्रितः ॥ २२ ॥ तस्य श्रीखेचरीसिद्धिस्स्वयमेव प्रवर्तते । नश्यन्ति सर्वविघ्नानि प्रसीदन्ति च देवताः ॥ २३ ॥ वलीपलितनाशश्च भविष्यति न सँशयः । एवं लब्ध्वा महाविद्यामभ्यासं कारयेत्ततः ॥ २४ ॥ अन्यथा क्लिश्यते ब्रह्मन्न सिद्धिः खेचरीपथे । यदभ्यासविधौ विद्याँ न लभेद्यस्सुधामयीम् ॥ २५ ॥ ततस्सम्मेलकाऽऽदौ च लब्ध्वा विद्याँ सदा जपेत् । नाऽन्यथा रहितो ब्रह्मन्न किं चित्सिद्धिभाग्भवेत् ॥ २६ ॥ यदिदं लभ्यते शास्त्रं तदा विद्याँ समाश्रयेत् । ततस्तदोदिताँ सिद्धिमाशु तां लभते मुनिः

॥ २७ ॥ तालुमूलँ समुत्कृष्य सप्तवासरमात्मवित् । स्वगुरूक्तप्रकारेण मलँ सर्वं विशो-
धयेत् ॥ २८ ॥ स्नुहिपत्रनिभँ शस्त्रँ सुतीक्ष्णँ स्निग्धनिर्मलम् । समादाय ततस्तेन
रोममात्रँ समुच्छिनेत् ॥ २९ ॥ हित्वा सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् । पुन-
स्सप्तदिने प्राऽऽप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥ ३० ॥ एवं क्रमेण षाण्मासं नित्योद्युक्त-
स्समाचरेत् । षाण्मासाद्रसनामूलँ सिराबद्धं प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ अथ वागीश्वरीधाम-
शिरो वस्त्रेण वेष्टयेत् । शनैरुत्कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानवित् ॥ ३२ ॥ पुनष्षाण्मास-
मात्रेण नित्यँ सङ्घर्षणान्मुने । भ्रूमध्याऽवधि चाऽप्येति तिर्यक्कर्णबिलाऽवधि ॥ ३३ ॥
अधश्च चि (चु) बुकं मूलं प्रयाति क्रमचारिता । पुनस्संवत्सराणां तु तृतीयादेव
लीलया ॥ ३४ ॥ केशाऽन्तमूर्ध्वं क्रमति तिर्यक् छाखाऽवधिर्मुने । अधस्तात्कण्ठकू-

पाऽन्तं पुनर्वर्षत्रये(क्रमे)ण तु ॥ ३५ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं समावृत्य तिष्ठेदेव न सँशयः । तिर्यक् चूलि(ली)तलं याति अधः कण्ठबिलाऽवधि ॥ ३६ ॥ शनैश्शनैर्मस्तकाच्च महावज्रकपा-(वा) टभित् । पूर्वं बीजयुता विद्या ह्याख्याता याऽतिदुर्लभा ॥ ३७ ॥ तस्याष्षडङ्गं कुर्वीत तया षट्स्वरभिन्नया । कुर्यादेवं करन्यासँ सर्वसिद्ध्यादिहेतवे ॥ ३८ ॥ शनैरेवं प्रकर्तव्यमभ्यासं युगपन्न हि । युगपद्वर्तते यस्य शरीरं विलयं व्रजेत् ॥ ३९ ॥ तस्माच्छनैश्शनैः कार्यमभ्यासं मुनिपुङ्गव । यदा च बाह्यमार्गेण जिह्वा ब्रह्मबिलं व्रजेत् ॥ ४० ॥ तदा ब्रह्माऽर्गलं ब्रह्मन् दुर्भेद्यं त्रिदशैरपि । अङ्गुल्यग्रेण सङ्घृष्य जिह्वामात्रं निवेशयेत् ॥ ४१ ॥ एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं प्रविश्यति । ब्रह्मद्वारे प्रविष्टे तु सम्यङ्मथनमाचरेत् ॥ ४२ ॥ मथनेन विना केचित्साधयन्ति विपश्चितः । खेचरीमन्त्र-

सिद्धस्य सिध्यते मथनं विना ॥ ४३ ॥ जपं च मथनं चैव कृत्वा शीघ्रं फलं लभेत्। स्वर्णजाँ रौप्यजा वाऽपि लोहजां वा शलाकिकाम् ॥ ४४ ॥ नियोज्य नासिकारन्ध्रं दुग्धसिक्तेन तन्तुना । प्राऽणान्निरुध्य हृदये सुखमासनमात्मनः ॥ ४५ ॥ शनैस्सुमथनं कुर्याद्भ्रूमध्ये न्यस्य चक्षुषी । षाण्मासं मथनाऽवस्थाभावेनैव प्रजायते ॥ ४६ ॥ यथा सुषुप्तिर्बालाना यथा भावस्तथा भवेत्। न सदा मथनँ शस्तं मासेमासे समाचरेत् ॥४७॥ सदा रसनया योगी मार्गं न परिसङ्क्रमेत्। एवं द्वादशवर्षाऽन्ते सँसिद्धिर्भवति ध्रुवा ॥४८॥ शरीरे सकलं विश्वं पश्यत्यात्माऽविभेदतः । ब्रह्माऽण्डोऽयं महामार्गो राजदन्तोर्ध्वकुण्डली ॥ ४९ ॥ इति ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ मेलनमनुः । ह्रीं भं सं पं फं सं क्षम् । पद्मज उवाच । अमावास्या च प्रतिपत्पौर्णमासी च शङ्कर । अस्याः का वर्ण्यते संज्ञा एतदा-

ख्याहि तत्त्वतः ॥ १ ॥ प्रतिपद्दिनतोऽकाले अमवास्या तथैव च । पौर्णमास्याँ स्थिरी कुर्यात्स च पन्था हि नाऽन्यथा ॥ २ ॥ कामेन विषयाऽऽकाङ्क्षी विषयात्काममोहितः । द्वावेव सन्त्यजेन्नित्यं निरञ्जनमुपाऽऽश्रयेत् ॥ ३ ॥ अपरँ सन्त्यजेत्सर्वं यदिच्छेदात्मनो हितम् । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनश्शक्तेश्च मध्यगम् ॥ ४ ॥ मनसा मन आलोक्य तत्त्यजेत्परमं पदम् । मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम् ॥ ५ ॥ मनसोत्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृताऽऽत्मकम् । न च बन्धनमध्यस्थं तद्वै का (क) रणमानसम् ॥ ६ ॥ चन्द्राऽर्कमध्यमा शक्तिर्यत्रस्था तत्र बन्धनम् । ज्ञात्वा सुषुम्नां तद्भेदं कृत्वा वायुं च मध्यगम् ॥ ७ ॥ स्थित्वाऽसौ बैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत् । वायुं बिन्दुँ समाख्यातँ सत्त्वं प्रकृतिमेव च ॥ ८ ॥ षट् चक्राणि परिज्ञात्वा

प्रविशेत्सुखमण्डलम् । मूलाऽऽधारँ स्वाऽधिष्ठानं मणिपूरं तृतीयकम् ॥ ९ ॥ अनाहतं विशुद्धं च आज्ञाचक्रं च षष्ठकम् । आधारं गुदमित्युक्तँ स्वाऽधिष्ठानं तु लैङ्गिकम् ॥ १० ॥ मणिपूरं नाभिदेशँ हृदयस्थमनाहतम् । विशुद्धिः कण्ठमूले च आज्ञाचक्रं च मस्तकम् ॥ ११ ॥ षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डले । प्रविशेद्वायुमाकृष्य तयैवोर्ध्वं नियोजयेत् ॥ १२ ॥ एवँ समभ्यसेद्वायुँ स ब्रह्माऽण्डमयो भवेत् । वायुं बिन्दुं तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् ॥ १३ ॥ समाधिमेकेन सममम‍ृतं यान्ति योगिनः । यथाऽग्निर्दारुमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना ॥ १४ ॥ विना चाऽभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि । घटमध्यगतो दीपो बाह्ये नैव प्रकाशते ॥ १५ ॥ भिन्ने तस्मिन्घटे चैव दीपज्वाला च भासते । स्वकायं घटमित्युक्तं यथा दीपो हि तत्पदम्

॥ १६ ॥ गुरुवाक्यसमाभिन्ने ब्रह्मज्ञानँ स्फुटी भवेत् । कर्णधारं गुरुं प्राऽऽप्य कृत्वा सूक्ष्मं तरन्ति च ॥ १७ ॥ अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् । परायामङ्कुरीभूय पश्यन्त्यां द्विदलीकृता ॥ १८ ॥ मध्यमाया मुकुलिता वैखर्यां विकसीकृता । पूर्वं यथोदिता या वाग्विलोमेनाऽस्तगा भवेत् ॥ १९ ॥ तस्या वाचः परो देवः कूटस्थो वाक्प्रबोधकः । सोऽहमस्मीति निश्चित्य यस्सदा वर्तते पुमान् ॥ २० ॥ शब्दैरुच्चावचैर्नीचैर्भाषितोऽपि न लिप्यते । विश्वश्च तैजसश्चैव प्राऽऽज्ञश्चेति च ते त्रयः ॥ २१ ॥ विराड्हिरण्यगर्भश्च ईश्वरश्चेति ते त्रयः । ब्रह्माऽण्डं चैव पिण्डाऽण्डं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ २२ ॥ स्वस्वोपाऽऽधिलयादेव लीयन्ते प्रत्यगात्मनि । अण्डं ज्ञानाऽग्निना तप्तं लीयते कारणैस्सह ॥ २३ ॥ परमाऽऽत्मनि लीनं तत्परं ब्रह्मैव जायते ।

ततस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥ २४ ॥ अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किं चिद-
वशिष्यते । ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं कलशाऽऽन्तरदीपवत् ॥ २५ ॥ अङ्गुष्ठमात्रमात्मा-
नमधूमज्योतीरूपकन् । प्रकाशयन्तमन्तस्थं ध्यायेत्कूटस्थमव्ययम् ॥ २६ ॥ विज्ञा-
नाऽत्मा तथा देहे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितः । मायया मोहितः पश्चाद्बहुजन्माऽन्तरे पुनः
॥ २७ ॥ सत्कर्मपरिपाकात्तु स्वविकारं चिकीर्षति । कोऽहं कथमयं दोषस्सँसाराऽऽख्य
उपाऽऽगतः ॥ २८ ॥ जाग्रत्स्वप्ने व्यवहरन्त्सुषुप्तौ क्व गतिर्मम । इति चिन्तापरो
भूत्वा स्वभासा च विशेषतः ॥ २९ ॥ अज्ञानात्तु चिदाभासो बहिस्तापेन तापितः ।
दग्धं भवत्येव तदा तूलपिण्डमिवाऽग्निना ॥ ३० ॥ दहरस्थः प्रत्यगात्मा नष्टे ज्ञाने
ततः परम् । विततो व्याप्य विज्ञानं दहत्येव क्षणेन तु ॥ ३१ ॥ मनोमयज्ञानमया-

न्तसम्यग्दग्ध्वा क्रमेण तु। घटस्थदीपवच्छश्वदन्तरेव प्रकाशते ॥ ३२ ॥ ध्यायन्नाऽऽस्ते मुनिश्चैवमा सुप्तेरा मृतेस्तु यः। जीवन्मुक्तस्सविज्ञेयस्स धन्यः कृतकृत्यवान् ॥ ३३ ॥ जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ ३४ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव शिष्यत्यमलं निरामयम् ॥ ३५ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति योगकुण्डल्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ भस्मजाबालोपनिषत् ॥ यत्साम्यज्ञानकालाऽग्निस्वाऽतिरिक्ताऽस्तिताभ्रमम्। करोति भस्म निश्शेषं तद्ब्रह्मैवाऽस्मि केवलम् ॥ १ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ जाबालो भुसुण्ड (ण्ठ): कैलासशिखराऽऽवासमोङ्कारस्वरू-

पिणं महादेवमुमाऽर्द्धकृतशेखरँ सोमसूर्याऽग्निनयनमनन्तेन्दुरविप्रभं व्याघ्रचर्माऽम्बरधरं मृगहस्तं भस्मोद्धूलितविग्रहं तिर्यक्त्रिपुण्ड्ररेखाविराजमानभा(फा)लप्रदेशँ स्मितसम्पूर्णपञ्चविधपञ्चाऽऽननं वीराऽऽसनाऽऽरूढमप्रमेयमनाद्यनन्तं निष्कलं निर्गुणँ शान्तं निरञ्जनमनामयँ हुम्फट्कुर्वाणँ शिवनामान्यनिशमुच्चरन्तँ हिरण्यबाहुँ हिरण्यरूपँ हिरण्यवर्णं हिरण्यनिधिमद्वैतं चतुर्थं ब्रह्मविष्णुरुद्राऽतीतमेकमाशास्यं भगवन्तँ शिवं प्रणम्य मुहुर्मुहुरभ्यर्च्य श्रीफलदलैस्तेन भस्मना च नतोत्तमाऽङ्गः कृताऽञ्जलिपुटः पप्रच्छाऽधीहि भगवन्वेदसारमुद्धृत्य त्रिपुण्ड्रविधिं यस्मादन्यानपेक्षमेव मोक्षोपलब्धिः । किं भस्मनो द्रव्यम् । कानि स्थानानि । मनवोऽप्यत्र के वा । कति वा तस्य धारणम् (णः) । के वात्राऽधिकारिणः । नियमस्तेषा को वा । मामन्तेवासि-

नमनुशासयाऽऽमोक्षमिति । अथ स होवाच भगवान्परमेश्वरः परमकारुणिकः प्रमथान्त्सुरानपि सोऽन्वीक्ष्य पूतं प्रातरुदयाद्गोमयं ब्रह्मपर्णे निधाय त्र्यम्बकमिति मन्त्रेण शोषयेत् । येन केनाऽपि तेजसा तत्स्वगृह्योक्तमार्गेण प्रतिष्ठाप्य वन्हिं तत्र तद्गोमयद्रव्यं निधाय सोमाय स्वाहेति मन्त्रेण ततस्तिलव्रीहिभिस्साऽऽज्यैर्जुहुयात् । अयं तेनाऽष्टोत्तरसहस्रँ साऽर्धमेतद्वा । तत्राऽऽज्यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति । तेन न पापँ शृणोति । तद्धोममन्त्रस्त्र्यम्बकमित्येव । अन्ते स्विष्टकृत् पूर्णाऽऽहुतिस्तेनैवाऽष्टदिक्षु बलिप्रदानम् । तद्भस्म गायत्र्या सम्प्रोक्ष्य तद्धैमे राजते ताम्रे मृण्मये वा पात्रे निधाय रुद्रमन्त्रैः पुनरभ्युक्ष्य शुद्धदेशे सँस्थापयेत् । ततो भोजयेद्ब्राह्मणान् । ततस्स्वयं पूतो भवति । मा नस्तोक इति सद्यो जातमित्यादि पञ्चब्रह्ममन्त्रैर्भस्म सङ्गृह्याऽग्निरिति भस्म वायु-

रिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म देवा भस्म ऋषयो भस्म। सर्वँ ह वा एतादिदं भस्मपूतं पावनं नमामि सद्यस्समस्ताऽघशासकमिति शिरसा-ऽभिनम्य। पूते वामहस्ते वामदेवायेति निधाय त्र्यम्बकमिति सम्प्रोक्ष्य शुद्धँ शुद्धेनेति सम्मृज्य सँशोध्य तेनैवाऽऽपादशीर्षमुद्धूलनमाचरेत्। तत्र ब्रह्ममन्त्राः पञ्च। ततश्शेषस्य भस्मनो विनियोगः। तर्जनीमध्यमाऽनामिकाभिरग्ने भ (र्भ) स्माऽसीति भस्म सङ्गृह्य मूर्धानमिति मूर्धन्यग्रे न्यसेत्। त्र्यम्बकमिति ललाटे नीलग्रीवायेति कण्ठे कण्ठस्य दक्षिणे पार्श्वे त्र्यायुषमिति वामेति कपोलयोः कालायेति नेत्रयोस्त्रिलोचना-येति श्रोत्रयोश्शृणवामेति वक्त्रे प्रब्रवामेति हृदये आत्मन इति नाभौ नाभिरिति मन्त्रेण दक्षिणभुजमूले भवायेति तन्मध्ये रुद्रायेति तन्मणिबन्धे शर्वायेति तत्करपृष्ठे पशुपतय

इति वामबाहुमूले उग्रायेति तन्मध्ये अग्रे वधायेति तन्मणिबन्धे दूरे वधायेति तत्क-रपृष्ठे नमो हन्त्र इति अँसे शङ्करायेति यथाक्रमं भस्म धृत्वा सोमायेति शिवं नत्वा ततः प्रक्षाल्य तद्भस्माऽऽपः पुनन्त्विति पिबेत् । नाऽधो त्याज्यं नाऽधो त्याज्यम् । एतन्मध्याऽह्नसायाऽह्नेषु त्रिकालेषु विधिवद्भस्मधारणमप्रमादेन कार्यम् । प्रमादात्पतितो भवति । ब्राह्मणानामयमेव धर्मोऽयमेव धर्मः । एवं भस्मधारणमकृत्वा नाऽश्नीयादापोऽन्न मन्यद्वा । प्रमादात्त्यक्त्वा भस्मधारणं न गायत्रीं जपेत् । न जुहुयादग्नौ तर्पयेद्देवानृषी-न्पित्रादीन् । अयमेव धर्मस्सनातनस्सर्वपापनाशको मोक्षहेतुः । नित्योऽयं धर्मो ब्राह्मणानां ब्रह्मचारिगृहिवानप्रस्थयतीनाम् । एतदकरणे प्रत्यवैति ब्राह्मणः । अकृत्वा प्रमादेनैतद-ष्टोत्तरशतं जलमध्ये स्थित्वा गायत्रीं जप्त्वोपोषणेनैकेन शुद्धो भवति । यतिर्भस्म-

धारणं त्यक्त्वैकदोपोष्य द्वादशसहस्रप्रणवं जप्त्वा शुद्धो भवति । अन्यथेन्द्रो यतीन्त्सा-
लावृकेभ्यः पातयाति । भस्मनो यद्यभावस्तदा नर्यभस्मदाहनजन्यमन्यद्वाऽवश्यं मन्त्र-
पूतं धार्यम् । एतत्प्रातः प्रयुञ्जानो रात्रिकृतात्पापात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्प्रमुच्यते ।
माध्यन्दिने माध्यन्दिनं कृत्वोपस्थानाऽन्तं ध्यायमान आदित्याऽभिमुखोऽधीयानस्सुरा-
पानात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । ब्राह्मणवधात्पूतो भवति । गोवधात्पूतो
भवति । अश्ववधात्पूतो भवति । गुरुवधात्पूतो भवति । मातृवधात्पूतो भवति । पितृ-
वधात्पूतो भवति । त्रिकालमेतत्प्रयुञ्जानस्सर्ववेदपाराऽयणफलमवाऽऽप्नोति । सर्वतीर्थफ-
लमश्नुते । अनपब्रुवस्सर्वमायुरे(वै)ति । विन्दते प्राजापत्यँ रायस्पोषं गौपत्यम् । एव-
मावर्तयेदुपनिषदमित्याह भगवान्त्सदाशिवस्साऽम्बस्सदाशिवस्साऽम्बः ॥ इति प्रथमो-

ऽध्यायः ॥ ॥ अथ भुसुण्डो (ण्ठो) जाबालो महादेवं साऽम्बं प्रणम्य पुनः प्रपच्छ किं नित्यं ब्राह्मणानां कर्तव्यं यदकरणे प्रत्यवैति ब्राह्मणः। कः पूजनीयः। को वा ध्येयः। कस्स्मर्तव्यः। कथं ध्येयः। क्व स्थातव्यमेतद्ब्रूहीति। समासेन तँ होवाच। प्राऽगुदयान्निर्वर्त्य शौचाऽऽदिकं ततस्स्नायात्। मार्जनँ रुद्रसूक्तैः। ततश्चाऽहतं वासः परिधत्ते पाप्मनोऽपहत्यै। उद्यन्तमादित्यमभिध्यायन्नुद्धूलिताऽङ्गँ कृत्वा यथास्थानं भस्मना त्रिपुण्ड्रँ श्वेतेनैव रुद्राऽक्षाञ्छ्वेतान्बिभृयात्। नैतत्र सम्मर्शः। तथाऽन्ये। मूर्ध्नि चत्वारिँशत्। शिखायामेकं त्रयं वा। श्रोत्रयोर्द्वादश। कण्ठे द्वात्रिँशत्। बाह्वोष्षोडशषोडश। द्वादशद्वादश मणिबन्धयोः। षट्षडङ्गुष्ठयोः। ततस्सन्ध्याँ सकुशोऽहरहरुपाऽऽसीत। अग्निर्ज्योतिरित्यादिभिरग्नौ जुहुयात्। शिवलिङ्गं त्रिसन्ध्यमभ्यर्च्य कुशेष्वासीनो ध्यात्वा साऽम्बं मामेव वृषभाऽऽरूढँ

हिरण्यबाहुँ हिरण्यवर्णं हिरण्यरूपं पशुपाशविमोचकं पुरुषं कृष्णपिङ्गलमूर्ध्वरेतं विरू-
पाऽक्षं विश्वरूपँ सहस्राऽक्षँ सहस्रशीर्षँ सहस्रचरणं विश्वतोबाहुं विश्वाऽऽत्मान-
मेकमद्वैतं निष्कलं निष्क्रियँ शान्तँ शिवमक्षरमव्ययँ हरिहरहिरण्यगर्भस्रष्टारमप्र-
मेयमनाद्यन्तँ रुद्रसूक्तैरभिषिच्य सितेन भस्मना श्रीफलदलैश्च त्रिशाखैरार्द्रैरनार्द्रैर्वा ।
नैतत्र सँस्पर्शः। तत्पूजासाधनं कल्पयेच्च नै(व)वेद्यं । ततश्चैकादशगुणरुद्रो जपनीयः।
एकगुणोऽनन्तः। षडक्षरोऽष्टाऽक्षरो वा शैवो मन्त्रो जपनीयः। ओमित्यग्रे व्याहरेत्। नम
इति पश्चात्। ततश्शिवायेत्यक्षरत्रयम्। ओमित्यग्रे व्याहरेत्। नम इति पश्चात्। ततो महा-
देवायेति पञ्चाऽक्षराणि। नाऽतस्तारकः परमो मन्त्रः। तारकोऽयं पञ्चाऽक्षरः। कोऽयँ शैवो
मनुः । शैवस्तारकोऽयमुपदिश्यते मनुरविमुक्ते शैवेभ्यो जीवेभ्यः। शैवोऽयमेव मन्त्रस्ता-

रयति । स एव ब्रह्मोपदेशः । ब्रह्म सोमोऽहं पवनस्सोमोऽहं पवते सोमोऽहं जनिता मतीनाँ सोमोऽहं जनिता पृथिव्यास्सोमोऽहं जनिताऽग्नेस्सोमोऽहं जनिता सूर्यस्य सोमोऽहं जनितेन्द्रस्य सोमोऽहं जनितोत विष्णोस्सोमोऽहमेव जनिता स यश्चन्द्र-मसो देवानां भूर्भुवस्स्वरादीनाँ सर्वेषा लोकाना च । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत्सर्वस्य सोमोऽहमेव जनिता विश्वाऽधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यग-र्भाऽऽदीनहं जायमानान्पश्यामि । यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेशैवमेव । अहमेवाऽऽत्माऽन्तरात्मा ब्रह्मज्योतिर्यस्मान्न मत्तोऽन्यत्परः । अहमेव परो विश्वाऽधिकः । मामेव विदित्वाऽमृतत्वमेति । तरति शोकम् । मामेव विदित्वा साँसृ-तिकीँ रुजं द्रावयति । तस्मादहँ रुद्रो यस्सर्वेषां परमा गतिः । सोऽहँ सर्वाऽऽकारः । यतो

वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तं मामेव विदित्वोपाऽऽसीत । भूतेभिर्देवेभिरभिष्टुतोऽहमेव । भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । सोमोऽत एव योऽहँ सर्वेषामाधिष्ठाता सर्वेषा च भूताना पालकः । सोऽहं पृथिवी । सोऽहमापः । सोऽहं तेजः । सोऽहं वायुः । सोऽहं कालः । सोऽहं दिशः । सोऽहमात्मा । मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् । अचक्षुर्विश्वतश्चक्षुरकर्णो विश्वतःकर्णोऽपादो विश्वतःपादोऽपाणिर्विश्वतःपाणिरहमशिरा विश्वतश्शिरा विद्यामन्त्रैकसँश्रयो विद्यारूपो विद्यामयो विश्वेश्वरोऽहमजरोऽहम् । मामेवं विदित्वा सँसृतिपाशात्प्रमुच्यते । तस्मादहं पशुपाशविमोचकः । पशवश्चाऽऽमानवाऽन्तं मध्यवर्तिनश्च युक्ताऽऽत्मानो यतन्ते मामेव प्राऽऽप्तुम् । प्राऽऽप्यन्ते

मां न पुनरावर्तन्ते न पुनरावर्तन्ते । त्रिशूलगां काशीमधिश्रित्य त्यक्ताऽसवोऽपि मय्येव संविशन्ति । प्रज्वलद्वह्निगँ हविर्यथा न यजमानमासादयति तथाऽसौ त्यक्त्वा कुणपं न तत्तादृशं पुरा प्राऽऽप्नुवन्ति । एष एवाऽऽदेशः । एष उपदेशः । एष एव परमो धर्मः । सत्याच्चत्र कदा चिन्न प्रमदितव्यं तत्रोद्धूलनत्रिपुण्ड्राभ्याम् । तथा रुद्राद्याऽक्षधारणात्तथा मदर्चनाच्च । प्रमादेनाऽपि नाऽन्तर्देवसदने पुरीषं कुर्यात् । व्रतान्न प्रमदितव्यम् । तद्धि तपस्तद्धि तपः काश्यामेव मुक्तिकामानाम् । न तत्त्याज्यं न तत्त्याज्यम्मोचकोऽहमविमुक्ते निवसताम् । नाऽविमुक्तात्परमँ स्थानं नाऽविमुक्तात्परँ स्थानम् । काश्याँ स्थानानि चत्वारि । तेषामभ्यर्हितमन्तर्गृहम् । तत्राऽप्यविमुक्तमभ्यर्हितम् । तत्र स्थानानि पञ्च । तन्मध्ये शिवाऽगारमभ्यर्हितम् । तत्र प्राऽच्यामैश्वर्य (र) स्थानम् । दक्षिणायां विचालनस्थानम् । पश्चि-

मायां वैराग्यस्थानम् । उत्तरायां ज्ञानस्थानम् । तस्मिन्यदन्तर्निर्लिप्तमव्ययमनाद्यन्तमशेषवेदवेदाऽन्तवेद्यमनिर्देश्यमनिरुक्तमप्रच्यवमाशास्यमद्वैतँ सर्वाऽऽधारमनाधारमनिरीक्ष्यमहरहर्ब्रह्मविष्णुपुरन्दराऽऽद्यमरवरसेवितं मामेव ज्योतिस्स्वरूपं लिङ्गं मामेवोपाऽऽसितव्यं तदेवोपाऽऽसितव्यम् । नैव भाव (स)यन्ति तल्लिङ्गं भानुश्चन्द्रोऽग्निर्वायुः । स्वप्रकाशं विश्वेश्वराऽभिधं पातालमधितिष्ठति । तदेवाऽहम् । तत्राऽर्चितोऽहम् । साक्षादार्चितः । त्रिशाखैर्बिल्वदलैर्दीप्तैर्वा योऽभिसम्पूजयेन्मन्मना मय्याहिताऽसुर्मय्येवाऽर्पिताऽखिलकर्मा भस्मदिग्धाऽङ्गो रुद्राऽक्षभूषणो मामेव सर्वभावेन प्रपन्नो मदेकपूजानिरतस्सम्पूजयेत् । तदहमक्षामि । तं मोचयामि सँसृतिपाशात् । अहरहरभ्यर्च्य विश्वेश्वरं लिङ्गं तत्र रुद्रसूक्तैरभिषिच्य तदेव स्नपनपयांसिः पीत्वा महापातकेभ्यो मुच्यते । न शोकमाप्नोति । मुच्यते

सँसारबन्धनात् । तदनभ्यर्च्य नाऽश्नीयात्फलमन्नमन्यद्वा । यदश्नीयाद्रेतोभक्षी भवेत् । नाऽऽपः पिबेत् । यदि पिबेत्पूयपो भवेत् । प्रमादेनैकदा त्वनभ्यर्च्य मां भुक्त्वा भोजयित्वा केशान्वापयित्वा गव्यानां पञ्च सङ्गृह्योपोष्य जले रुद्रस्नानम् । जपेत्त्रिवारँ रुद्राऽनुवाकम् । आदित्यं पश्यन्नभिध्यायन्त्स्वकृतकर्मकृद्रौद्रैरेव मन्त्रैः कुर्यान्मार्जनम् । ततो भोजयित्वा ब्राह्मणान्पूतो भवति । अन्यथा परेतो यातनामश्नुते । पत्रैः फलैर्वा जलैर्वाऽन्यैर्वाऽभिपूज्य विश्वेश्वरं मां ततोऽश्नीयात् । कापिलेन पयसाऽभिषिच्य रुद्रसूक्तेन मामेव शिवलिङ्गरूपिणं ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति । कापिलेन दध्नाऽभिषिच्य सुरापानात्पूतो भवति । कापिलेनाऽऽज्येनाऽभिषिच्य स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । मधुनाऽभिषिच्य गुरुदारगमनात्पूतो भवति । सितया शर्करयाऽभिषिच्य सर्वजीववधा-

त्पूतो भवति । क्षीराऽऽदिभिरेतैरभिषिच्य सर्वानवाऽऽप्नोति कामान् । इत्येकैकं महान् प्रस्थशतं महान् प्रस्थशतमानैश्शतैरभिपूज्य मुक्तो भवति सँसारबन्धनात् । मामेव शिवलिङ्गरूपिणमार्द्रायां पौर्णमास्या वाऽमावास्यायां वा महाव्यतीपाते ग्रहणे सङ्क्रान्तावभिषिच्य तिलैस्सतण्डुलैस्सयवैस्सम्पूज्य बिल्वदलैरभ्यर्च्य कापिलेनाऽऽज्याऽन्वितगन्धसारधूपैः परिकल्प्य दीपं नैवेद्यँ साऽऽज्यमुपहारं कल्पयित्वा दद्यात्पुष्पाऽञ्जलिम् । एवं प्रयतोऽभ्यर्च्य मम सायुज्यमेति। शतैर्महाप्रस्थैरखण्डैस्तण्डुलैरभिषिच्य चन्द्रलोककामश्चन्द्रलोकमवाऽऽप्नोति। तिलैरेतावद्भिरभिषिच्य वायुलोककामो वायुलोकमवाऽऽप्नोति। माषैरेतावद्भिरभिषिच्य वरुणलोककामो वरुणलोकमवाऽऽप्नोति । यवैरेतावद्भिरभिषिच्य सूर्यलोककामस्सूर्यलोकमवाऽऽप्नोति । एतैरेतावद्भिर्द्विगुणैरभिषिच्य स्वर्ग-

63

लोककामस्स्वर्गलोकमवाऽऽप्नोति। एतैरेतावद्भिश्चतुर्गुणैरभिषिच्य ब्रह्मलोककामो ब्रह्मलोकमवाऽऽप्नोति। एतैरेतावाद्भिश्शतगुणैराभिषिच्य चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यन्मृत्युर्नाऽवपश्यति। तमतीत्य मल्लोककामो मल्लोकमवाऽऽप्नोति। नाऽन्यं मल्लोकात्परम्। यमवाऽऽप्य न शोचति। न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते। लिङ्गरूपिणँ माँ सम्पूज्य चिन्तयन्ति योगिनः। सिद्धास्सिद्धिं गताः। यजन्ति यज्वानः। मामेव स्तुवन्ति वेदास्साऽङ्गास्सोपनिषदस्सेतिहासाः। न मत्तोऽन्यदहमेव सर्वम्। मयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। ततः काश्यां प्रयतैरेवाऽहमन्वहम्पूज्यः। तत्र गणा रौद्राऽऽनना नानामुखा नानाशस्त्रधारिणो नानारूपधरा नानाचिह्निताः। ते सर्वे भस्मदिग्धाऽङ्गा रुद्राऽक्षाऽऽभरणाः कृताऽञ्जलयो नित्यमभिध्यायन्ति। तत्र पूर्वस्यां दिशि ब्रह्मा कृताऽञ्जलिरहर्निशं मामुपाऽऽस्ते। दक्षिणस्यां दिशि

विष्णुः कृत्वैव मूर्धाऽञ्जलिं मामुपाऽऽस्ते । प्रतीच्यामिन्द्रस्सन्नताऽङ्ग उपाऽऽस्ते । उदीच्यामग्निकाय (मुमाऽनु) रक्ता हेमाऽङ्गविभूषणा हेमवस्त्रा मामुपाऽऽसते मामेव वेदाश्चतुर्मूर्तिंधराः । दक्षिणायां दिशि मुक्तिस्थानं तन्मुक्तिमण्डपसंज्ञितम् । तत्राऽनेकगणाः पालकास्साऽऽयुधाः पापघातकाः । तत्र ऋषयश्शाम्भवाः पाशुपता महाशैवा वेदाऽ(द)वतँसँ शैवं पञ्चाऽक्षरं जपन्तस्तारकँ सप्रणवं मोदमानास्तिष्ठन्ति । तत्रैका रत्नवेदिका । तत्राऽहमासीनः काश्याँ त्यक्तकुणपाञ्छैवानानीय स्वस्याऽङ्के सन्निवेश्य भसितरुद्राऽक्षभूषितानुपस्पृश्य मा भूदेतेषां जन्म मृति (र्यं)श्चेति तारकँ शैवं मनुमुपदिशामि । ततस्ते मुक्ता मामनुविशन्ति विज्ञानमयेनाऽङ्गेन । न पुनरावर्तन्ते । हुताऽशनप्रतिष्ठँ हविरिव तत्रैव मुक्त्यर्थमुपदिश्यते शैवोऽयं मन्त्रः पञ्चाऽक्षरः । तन्मुक्तिस्थानम् ।

तत ओङ्काररूपम् । ततो मदर्पितकर्मणां मदाविष्टचेतसां मद्रूपता भवति । नाऽन्येषामियं ब्रह्मविद्येयं ब्रह्मविद्या । मुमुक्षवः काश्यामेवाऽऽसीना वीर्यवन्तो विद्यावन्तः । विज्ञानमयं ब्रह्मकोशम् । चतुर्जालं ब्रह्मकोशम् । यन्मृत्युर्नाऽवपश्यति । यं ब्रह्मा नाऽवपश्यति । यं विष्णुर्नाऽवपश्यति । यमिन्द्राऽग्नी नाऽवपश्येताम् । यं वरुणाऽऽदयो नाऽवपश्यन्ति । तमेव तत्तेजःस्पृष्टविड्भा (स्त्रा) वँ हैममुमाँ संश्लिष्य वसन्तं चन्द्रकोटिसमप्रभं चन्द्रकिरीटँ सोमसूर्याऽग्निनयनं भूतिभूषितविग्रहँ शिवं मामेवमभिध्यायन्तो मुक्तकिल्बिषास्त्यक्तबन्धा मय्येव लीना भवन्ति । ये चाऽन्ये काश्यां पुरीषकारिणः प्रतिग्रहरतास्त्यक्तभस्मधारणास्त्यक्तरुद्राऽक्षधारणास्त्यक्तसोमवारव्रतास्त्यक्तग्रहयागास्त्यक्तविश्वेश्वराऽर्चनास्त्यक्तपञ्चाऽक्षरजपास्त्यक्तभैरवाऽर्चना भैरवीं घोराऽऽदि (रां)

यातनां नानाविधां काश्या परेता भुक्त्वा ततश्शुद्धा मा प्रपद्यन्ते च । अन्तर्गृहे रेतो मूत्रं पुरीषं वा विसृजन्ति तदा तेन सिञ्चन्ते पितॄन् । तमेव पापकारिणं मृतं पश्यन्नीललोहितो भैरवस्तं पातयत्यस्त्रमण्डले ज्वलज्ज्वलनकुण्डेष्वन्येष्वपि । ततश्चाऽप्रमादेन निवसेदप्रमादेन निवसेत् काश्यां लिङ्गरूपिण्यामित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति भस्मजाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ रुद्राऽक्षजाबालोपनिषत् ॥ रुद्राऽक्षोपनिषद्वेद्यं महारुद्रतयोज्ज्वलम् । प्रतियोगिविनिर्मुक्ताशिवमात्रपदं भजे ॥ १ ॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ हैनं कालाऽग्निरुद्रं भुसुण्ड (ण्ठ):पप्रच्छ कथं रुद्राऽक्षोत्पत्तिः । तद्धारणात्किं फलमिति । तँ होवाच भगवान्कालाऽग्निरुद्रः । त्रिपुरवधाऽर्थमहं निमीलिताऽक्षो-

ऽभवम् । तेभ्यो जलबिन्दवो भूमौ पतितास्ते रुद्राऽक्षा जाताः । सर्वाऽनुग्रहाऽर्थाय तेषां नामोच्चारमात्रेण दशगोप्रदानफलँ दर्शनस्पर्शनाभ्यां द्विगुणं फलमत ऊर्ध्वं वक्तुं न शक्नोमि । तत्रैते श्लोका भवन्ति । कस्मिँस्स्थितं तु किं नाम कथं वा धार्यते नरैः । कतिभेदमुखान्यत्र कैर्मन्त्रैर्धार्यते कथम् ॥ १ ॥ दिव्यवर्षसहस्राणि चक्षुरुन्मीलितं मया । भूमावक्षिपुटाभ्यां तु पतिता जलबिन्दवः ॥ २ ॥ तत्राऽश्रुबिन्दवो जाता महा-रुद्राऽक्षवृक्षकाः । स्थावरत्वमनुप्राऽऽप्य भक्ताऽनुग्रहकारणात् ॥ ३ ॥ भक्तानां धार-णात्पापं दिवारात्रिकृतँ हरेत् । लक्षं तु दर्शनात्पुण्यं कोटिस्तद्धारणाद्भवेत् ॥ ४ ॥ तस्य कोटिशतं पुण्यं लभते धारणान्नरः । लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतानि च ॥ ५ ॥ तज्जपाल्लभते पुण्यं नरो रुद्राऽक्षधारणात् । धात्रीफलप्रमाणं यच्छ्रेष्ठमेतदुदाहृतम्

॥ ६ ॥ बदरीफलमात्रं तु मध्यमं प्रोच्यते बुधैः । अधमं चणमात्रं स्यात्प्रक्रियैषा मयोच्यते ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राश्चेति शिवाऽऽज्ञया । वृक्षा जाताः पृथिव्यां तु तज्जातीयाश्शुभाऽक्षकाः ॥ ८ ॥ श्वेतास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया क्षत्रिया रक्तवर्णकाः । पीतास्तु वैश्या विज्ञेयाः कृष्णाश्शूद्रा उदाहृताः ॥९॥ ब्राह्मणो बिभृयाच्छ्वेतान्रक्तान्राजा तु धारयेत् । पीतान्वैश्यस्तु बिभृयात्कृष्णाञ्छूद्रस्तु धारयेत् ॥१०॥ समास्स्निग्धा दृढा स्थूलाः कण्टकैस्संयुताश्शुभाः । कृमिदष्टं भिन्नभिन्नं कण्टकैर्हीनमेव च ॥ ११ ॥ व्रणयुक्तमयुक्तं च षड्रुद्राऽक्षाणि वर्जयेत् । स्वयमेव कृतं द्वारं रुद्राऽक्षं स्यादिहोत्तमम् ॥ १२ ॥ यत्तु पौरुषयत्नेन कृतं तन्मध्यमं भवेत् । समान्स्निग्धान्दृढान्स्थूलान् क्षौमसूत्रेण धारयेत् ॥ १३ ॥ सर्वगात्रेण सौम्येन सामान्यानि विचक्षणः । निकषे हेमरेखाऽऽभा

766

यस्य रेखा प्रदृश्यते ॥ १४ ॥ तदक्षमुत्तमं विद्यात्तद्धार्यं शिवपूजकैः । शिखायामेकरुद्राऽक्षं त्रिशतं शिरसा वहेत् ॥ १५ ॥ षट्त्रिंशतं गले दध्याद्बाह्वोष्षोडशषोडश । मणिबन्धे द्वादशैव स्कन्धे पञ्चशतं वहेत् ॥ १६ ॥ अष्टोत्तरशतैर्मालामुपवीतं प्रकल्पयेत् । द्विसरं त्रिसरं वाऽपि सराणा पञ्चकं तथा ॥ १७ ॥ सराणाँ सप्तकं वाऽपि बिभृयात्कण्ठदेशतः । मकुटे कुण्डले चैव कर्णिकाहारकेऽपि वा ॥ १८ ॥ केयूरकटके सूत्रं कुक्षिबन्धे विशेषतः । सुप्ते पीते सदा कालँ रुद्राऽक्षं धारयेन्नरः ॥ १९ ॥ त्रिशतं त्वधमं पञ्चशतं मध्यममुच्यते । सहस्रमुत्तमं प्रोक्तमेवं भदेन धारयेत् ॥ २० ॥ शिरसीशानमन्त्रेण कण्ठे तत्पुरुषेण तु । अघोरेण गले धार्यं तेनैव हृदयेऽपि च ॥ २१ ॥ अघोरबीजमन्त्रेण करयोर्धारयेत्सुधीः । पञ्चाशदक्षग्रथितान्व्योमव्याप्यपि चोदरे

॥ २२ ॥ पञ्चब्रह्मभिरङ्गैश्च त्रिमाला पञ्च सप्त च । ग्रथित्वा मूलमन्त्रेण सर्वाण्यक्षाणि धारयेत् ॥ २३ ॥ अथ हैनं भगवन्तं कालाऽग्निरुद्रं भुसुण्ड (ण्ठ)ः पप्रच्छ रुद्राऽक्षाणां भेदेन यदक्षं यत्स्वरूपं यत्फलमिति । तत्स्वरूपं मुखयुक्तमरिष्टनिरसनं कामाऽभीष्टफलं ब्रूहीति होवाच । तत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ एकवक्त्रं तु रुद्राऽक्षं परतत्त्वस्वरूपकम् । तद्धारणात्परे तत्त्वे लीयते विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥ द्विवक्त्रं तु मुनिश्रेष्ठ चाऽर्धनारीश्वराऽऽत्मकम् । धारणादर्धनारीशः प्रीयते तस्य नित्यशः ॥ २ ॥ त्रिमुखं चैव रुद्राऽक्षमग्नित्रयस्वरूपकम् । तद्धारणाच्च हुतभुक्तस्य तुष्यति नित्यदा ॥ ३ ॥ चतुर्मुखं तु रुद्राऽक्षं चतुर्वक्त्रस्वरूपकम् । तद्धारणाच्चतुर्वक्त्रः प्रीयते तस्य नित्यदा ॥ ४ ॥ पञ्चवक्त्रं तु रुद्राऽक्षँ पञ्चब्रह्मस्वरूपकम् । पञ्चवक्त्रस्स्वयं ब्रह्म पुँहत्यां च व्यपोहति ॥ ५ ॥

767

षड्वक्त्रमपि रुद्राऽक्षं कार्तिकेयाऽधिदैवतम् । तद्धारणान्महाश्रीस्स्यान्महदारोग्यमुत्तमम् ॥ ६ ॥ मतिविज्ञानसम्पत्तिशुद्धये धारयेत्सुधीः । विनायकाऽधिदैवं च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७ ॥ सप्तवक्त्रं तु रुद्राऽक्षं सप्तमालाऽधिदैवतम् । तद्धारणान्महाश्रीस्स्यान्महदारोग्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥ महती ज्ञानसम्पत्तिश्शुचिर्धारणतस्सदा । अष्टवक्त्रं तु रुद्राऽक्षमष्टमात्रधिदैवतम् ॥ ९ ॥ वस्वष्टकप्रियं चैव गङ्गाप्रीतिकरं तथा । तद्धारणादिमे प्रीता भवेयुस्सत्यवादिनः ॥ १० ॥ नववक्त्रं तु रुद्राऽक्षं नवशक्त्यधिदैवतम् । तस्य धारणमात्रेण प्रीयन्ते नव शक्तयः ॥ ११ ॥ दशवक्त्रं तु रुद्राऽक्षं यमदैवत्यमीरितम् । दशाप्रशा (र्शनाच्छा) न्तिजनकं धारणान्ना (पापानां ना)ऽत्र संशयः ॥ १२ ॥ एकादशमुखं त्वक्षँ रुद्रैकादशदैवतम् । तदिदं दैवतं प्राऽऽहुस्सदा सौभाग्यवर्धनम्

॥ १३ ॥ रुद्राऽक्षं द्वादशमुखं महाविष्णुस्वरूपकम् । द्वादशाऽऽदित्यरूपं च बिभर्त्येव हि तत्परम् ॥ १४ ॥ त्रयोदशमुखं त्वक्षं कामदँ सिद्धिदँ शुभम् । तस्य धारणमात्रेण कामदेवः प्रसीदति ॥ १५ ॥ चतुर्दशमुखं चाऽक्षं रुद्रनेत्रसमुद्भवम् । सर्वव्याधिहरं चैव सर्वदाऽऽरोग्यमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ मद्यं मांसं च लशुनं पलाण्डुं शिग्रुमेव च । श्लेष्मातकं विड्वराहमभक्ष्यं वर्जयेन्नरः ॥ १७ ॥ ग्रहणे विषुवे चैवमयने सङ्क्रमेऽपि च । दर्शेषु पूर्णमासे च पूर्णेषु दिवसेषु च ॥ १८ रुद्राऽक्षधारणात्सद्यस्सर्वपापैः प्रमुच्यते । रुद्राऽक्षमूलं तद्ब्रह्मा तन्नालं विष्णुरेव च ॥ १९ ॥ तन्मुखं रुद्र इत्याहुस्तन्बिन्दुस्सर्व-देवताः ॥ २० ॥ (इति।) अथ कालाऽग्निरुद्रं भगवन्तँ सनत्कुमारः पप्रच्छाऽ-धीहि भगवन्रुद्राऽक्षधारणविधिम् ।तस्मिन्समये निदाघजडभरतदत्ताऽऽत्रेयकात्यायनभर-

द्वाजकपिलवसिष्ठपिप्पलाऽऽदाऽऽदयश्च कालाऽग्निरुद्रं परिसमेत्योचुः। अथ कालाऽग्निरुद्रः किमर्थं भवतामागमनमिति होवाच। रुद्राऽक्षधारणविधिं वै सर्वे श्रोतुमिच्छामह इति। (अथ कालाऽग्निरुद्रः प्रोवाच) रुद्रस्य नयनादुत्पन्ना रुद्राऽक्षा इति लोके ख्यायन्ते। अथ सदाशिवस्सँहारकाले सँहारं कृत्वा सँहाराऽक्षं मुकुली करोति। तन्नयनाज्जाता रुद्राऽक्षा इति होवाच। तस्माद्रुद्राऽक्षत्वमिति कालाऽग्निरुद्रः प्रोवाच। तद्रुद्राऽक्षे वाग्विषये कृते दशगोप्रदानेन यत्फलमवाऽऽप्नोति तत्फलमश्नुते। स एष भस्मज्योती रुद्राऽक्ष इति। तद्रुद्राऽक्षं करेण स्पृष्ट्वा धारणमात्रेण द्विसहस्रगोप्रदान-फलं भवति। तद्रुद्राऽक्षे कर्णयोर्धार्यमाणे एकादशसहस्रगोप्रदानफलं भवति। एका-दशरुद्रत्वं च गच्छति। तद्रुद्राऽक्षे शिरसि धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति। एतेषाँ

स्थानानां कर्णयोः फलं वक्तुं न शक्यमिति होवाच । य इमाँ रुद्राऽक्षजाबालोपनिषदं नित्यमधीते बालो वा (युवा वा) वेद स महान्भवति । स गुरुस्सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवति ।. एतैरेव होमं कुर्यात् । एतैरेवाऽर्चनम् । तथा रक्षोघ्नं मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीत । सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणाऽर्थं नाऽवकल्पते । तस्माच्छ्रद्धया यां कां चिद्वा दद्यात् सा दक्षिणा भवति । य इमामुपनिषदं ब्राह्मणस्सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । मध्याह्नेऽधीयानष्षड्जन्मकृतं पापं नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानोऽनेकजन्मकृतं पापं नाशयति । षट्सहस्रलक्षगायत्रीजपफलमवाऽऽप्नोति । ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुरुदारगमनतत्संयोगपातकेभ्यः पूतो भवति । सर्वतीर्थफलमश्नुते । पतितसम्भाषणात्पूतो भवति । पङ्क्तिशतसहस्रपा-

वनो भवति । शिवसायुज्यमवाऽऽप्नोति । न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत इत्योँ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति रुद्राऽक्षजाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ गणपत्युपनिषत् ॥ यं नत्वा मुनयस्सर्वे निर्विघ्नं यान्ति तत्पदम् । गणेशोपनिषद्वेद्यं तद्ब्रह्मैवाऽस्मि सर्वगम् ॥ १ ॥ ओम्भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ नमस्ते गणपतये त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि । त्वमेव केवलं कर्त्ताऽसि । त्वमेव केवलं धर्त्ताऽसि । त्वमेव केवलं हर्त्ताऽसि । त्वमेव केवलं सर्वं खल्विदं ब्रह्माऽसि । त्वं साक्षादात्माऽसि । नित्यं ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि । अव त्वं माम् । अव श्रोतारम् । अव वक्तारम् । अव दातारम् । अव धातारम् । अवाऽनूचानम् । अव

शिष्यम् । अव पुरस्तात्तात् । अव दक्षिणात्तात् । अव पश्चात्तात् । अव चोत्तरात्तात् । अव चोर्ध्वात्तात् । अवाऽधरात्तात् । सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् । त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयस्त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयस्त्वं सच्चिदानन्दाऽद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्माऽसि । त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति । सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति । त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः । त्वं चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि । त्वं गुणत्रयाऽतीतः । त्वं कालत्रयाऽतीतः । त्वं देहत्रयाऽतीतः । त्वं मूलाऽऽधारे स्थितोऽसि नित्यम् । त्वँ शक्तित्रयाऽऽत्मकः । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । त्वं ब्रह्मा । त्वं विष्णुः । त्वं रुद्रः । त्वमिन्द्रः । त्वमग्निः । त्वं वायुः । त्वं सूर्यः । त्वं चन्द्रमाः । त्वं ब्रह्म ।

त्वम्भूर्भुवस्सुवरो (राप ओ) म् । गणाऽऽदिं पूर्वमुच्चार्य वर्णाऽऽदिं तदनन्तरम् । अनुस्वारः परतरः । अर्धेन्दुलसितं तथा ॥ १ ॥ तारेण युक्तमेतदेव तत्र मनुस्वरूपम् । गकारः पूर्वरूपम् । अकारो मध्यमरूपम् । अनुस्वारश्चाऽन्त्यरूपम् । बिन्दुरुत्तर-रूपम् । नादस्सन्धानम् । सँहिता सन्धिः । सैषा गाणेशी विद्या । गणक ऋषिः । नृच-द्गायत्री छन्दः । श्रीमहागणपतिर्देवता । ॐ गं गणपतये नमः । एकदन्ताय विद्म-महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् ॥ एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुश-धारिणम् । अभयं वरदं हस्तैर्बिभ्राणं मूषकध्वजम् ॥ ॥रक्तं लम्बोदरं शूर्पसुकर्णं रक्त-वाससम् । रक्तगन्धाऽनुलिप्ताऽङ्गं रक्तपुष्पैस्सुपूजितम् ॥ ॥ भक्ताऽनुकम्पिनं देवं जगत्का-रणमुत्तमम् । आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरुषात्परम् ॥ ॥ एवं ध्यायति यो नित्यं

॥७६५॥

स योगी योगिना वरः ॥ ॥ नमो व्र(व्रा)तपतये नमो गणपतये नमः प्रमथपतये नमस्तेऽस्तु लम्बोदराय एकदन्ताय विघ्नविनाशिने शिवसुताय वरदमूर्तये नमोनमः । एतदथर्वशिरो योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स सर्वतस्सुखमेधते । स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । स पञ्चमहापातकोपपातकात्प्रमुच्यते । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायं प्रातरधीयानः पापोऽपापो भवति । धर्मार्थकाममोक्षं च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न देयम् । यो यदि मोहाद्दास्यति स पापीयान्भवति । सहस्राऽऽवर्तनाद्यय्ँयं काममधीते तन्तमनेन साधयेत् । अनेन गणपतिमभिषिञ्चति स वाग्मी भवति । चतुर्थ्यामनशनञ्जपति स विद्यावान्भवति । इत्यथर्वणवाक्यं ब्रह्माऽऽद्याचरणं विद्यात् । न बिभेति कदा च नेति । यो दूर्वाऽङ्कुरैर्य-

जति स वैश्रवणोपमो भवति । यो लाजैर्यजति स यशोवान्भवति । स मेधावा-
न्भवति । यो मोदकसहस्रेण यजति स वाञ्छितफलमवाऽऽप्नोति । यस्साऽऽज्यसमि-
द्भिर्यजति स सर्वँ लभते स सर्वँ लभते । अष्टौ ब्राह्मणान् ग्राहयित्वा सूर्यवर्चस्वी भवति ।
सूर्यग्रहणे महानद्यां प्रतिमासन्निधौ वा जप्त्वा स सिद्धमन्त्रो भवति । महापापा(विघ्ना)
त्प्रमुच्यते । महादोषात्प्रमुच्यते । स सर्वविद्भवति स सर्वविद्भवति । य एवं वेदेत्युप-
निषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति गणपत्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ श्रीजाबालदर्शनोपनिषत् ॥ यमाऽऽद्यष्टाऽङ्गयोगेद्धं ब्रह्ममात्रप्रबोधतः ।
योगिनो यत्पदं यान्ति तत्कैवल्यपदं भजे ॥ १ ॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः
ॐ दत्ताऽऽत्रेयो महायोगी भगवान्भूतभावनः । चतुर्भुजो महाविष्णुर्योगसाम्राज्य-

दीक्षितः ॥ १ ॥ तस्य शिष्यो मुनिवरस्साङ्कृतिर्नाम भक्तिमान् । पप्रच्छ गुरुमेकाऽन्ते प्राऽञ्जलिर्विनयाऽन्वितः ॥ २ ॥ भगवन्ब्रूहि मे योगं साऽष्टाऽङ्गं सप्रपञ्चकम् । येन विज्ञान (त) मात्रेण जीवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥ ३ ॥ साङ्कृते शृणु वक्ष्यामि योगं साऽष्टाऽङ्गदर्शनम् । यमश्च नियमश्चैव तथैवाऽऽसनमेव च ॥ ४ ॥ प्राऽणाऽऽयामस्तथा ब्रह्मन्प्रत्याहारस्ततः परम् । धारणां च तथा ध्यानं समाधिश्चाऽष्टमं मुने ॥ ५ ॥ अहिँसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताऽऽहारश्शौचं चैव यमा दश ॥ ६ ॥ वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन । कायेन मनसा वाचाऽहिँसाऽहिँसा न चाऽन्यथा ॥ ७ ॥ आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्यो न ग्राह्य इति मे (या) मतिः । सा चाऽहिंसा वरा प्रोक्ता मुने वेदाऽन्तवेदिभिः ॥ ८ ॥ चक्षुरादीन्द्रियैर्दृष्टं श्रुतं घ्रातं मुनीश्वर ।

तस्यैवोक्तिर्भवेत्सत्यं विप्र तन्नाऽन्यथा भवेत् ॥ ९ ॥ सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चाऽन्यदिति या मतिः । तच्च सत्यं वरं प्रोक्तं वेदाऽन्तज्ञानपारगैः ॥ १० ॥ अन्यदीये तृणे रत्ने काञ्चने मौक्तिकेऽपि च । मनसा विनिवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः ॥ ११ ॥ आत्मन्यनात्मभावेन व्यवहारविवर्जितम् । यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मविद्भिर्महामते ॥ १२ ॥ कायेन वाचा मनसा स्त्रीणां परिविवर्जनम् । ऋतौ भार्यां तदा स्वस्य ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥ १३ ॥ ब्रह्मभावे मनश्चारं ब्रह्मचर्यं परन्तप । स्वाऽऽत्मवत्सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा ॥ १४ ॥ अनुज्ञा या दया सैव प्रोक्ता वेदाऽन्तवेदिभिः । पुत्रे मित्रे कलत्रे च रिपौ स्वाऽऽत्मनि सन्ततम् ॥ १५ ॥ एकरूपं मुने यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया । कायेन मनसा वाचा शत्रुभिः परिपीडिते ॥ १६ ॥ बुद्धिक्षोभनिवृत्तिर्या क्षमा सा मुनिपुङ्गव । वेदादेव विनि-

मोक्षस्संसारस्य न चाऽन्यथा ॥ १७ ॥ इति विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि वैदिकैः । अहमात्मा न चाऽन्योऽस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः ॥ १८ ॥ अल्पमृष्टाऽशनाभ्यां च चतुर्थांशाऽवशेषकम् । तस्माद्योगाऽऽनुगुण्येन भोजनं मितभोजनम् ॥ १९ ॥ स्वदेहमलनिर्मोक्षो मृज्जलाभ्यां महामुने । यत्तच्छौचं भवेद्बाह्यं मानसं मननं विदुः ॥ २० ॥ अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचमाहुर्मनीषिणः । अत्यन्तमलिनो देहो देही चाऽत्यन्तनिर्मलः ॥ २१ ॥ उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते । ज्ञानशौचं परित्यज्य बाह्ये यो रमते नरः ॥ २२ ॥ स मूढः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्ठं गृह्णाति सुव्रत । ज्ञानाऽमृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥ २३ ॥ न चाऽस्ति किं चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् । लोकत्रयेऽपि कर्तव्यं किं चिन्नाऽस्त्यात्मवेदिनाम् ॥ २४ ॥ तस्मात्सर्वप्र-

यत्नेन मुनेऽहिंसाऽऽदिसाधनैः । आत्मानमक्षरं ब्रह्म विद्धि ज्ञानात्तु वेदनात् ॥ २५ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ ॥ तपस्सन्तोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धाऽन्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥ १ ॥ एते च नियमाः प्रोक्तास्तान्वक्ष्यामि क्रमाच्छृणु । वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्राऽयणाऽऽदिभिः॥ २ ॥ शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः । को वा मोक्षः कथं तेन संसारं प्रतिपन्नवान् ॥ ३ ॥ इत्यालोक (च) नमर्थ-ज्ञास्तपश्शँसन्ति पण्डिताः । यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते नृणाम् ॥ ४ ॥ तत्सन्तोषं विदुः प्राऽऽज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः । ब्रह्माऽऽदिलोकपर्यन्ताद्विरक्त्या यल्लभे-त्प्रियम् ॥ ५ ॥ सर्वत्र विगतस्नेहस्सन्तोषं परमं विदुः । श्रौते स्मार्ते च विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ६ ॥ न्यायाऽऽर्जितधनं श्रान्ते श्रद्धया वैदिके जने । अन्यद्वा

यत्प्रदीयन्ते तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ७ ॥ रागाऽऽद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनृताऽऽदिना । हिंसाऽऽदिरहितं कर्म यत्तदीश्वरपूजनम् ॥ ८ ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं च पराऽऽनन्दं परं ध्रुवम् । प्रत्यागित्यवगन्तव्यं वेदाऽन्तश्रवणं बुधाः ॥ ९ ॥ वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् । तस्मिन्भवति या लज्जा ह्रीस्सैवेति प्रकीर्तिता ॥ १० ॥ वैदिकेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् । गुरुणा चोपदिष्टोऽपि तत्र सम्बन्धवर्जितः ॥ ११ ॥ वेदोक्तेनैव मार्गेण मन्त्राऽभ्यासो जपस्स्मृतः । कल्पसूत्रे तथा वेदे धर्मशास्त्रे पुराणके ॥ १२ ॥ इतिहासे च वृत्तिर्या स जपः प्रोच्यते मया । जपस्तु द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ॥ १३ ॥ वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः । मानसो मननध्यानभेदाद्द्वैविध्यमाश्रितः ॥ १४ ॥ उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुणमुच्यते । मान-

सश्च तथोपाँशोस्सहस्रगुणमुच्यते ॥ १५ ॥ उच्चैर्जपश्च सर्वेषा यथोक्तफलदो भवेत् । नीचैश्श्रोत्रेण चेन्मन्त्रश्श्रुतश्चेन्निष्फलं भवेत्॥ १६ ॥इति ॥इति द्वितीयः खण्डः॥ ॥ स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरसिँहाऽऽसने तथा । भद्रं मुक्ताऽऽसनं चव मयूराऽऽसनमेव च ॥ १ ॥ सुखाऽऽसनसमाख्यं च नवमं मुनिपुङ्गव । जानूर्वोरन्तरे कृत्वा सम्यक् पादतले उभे ॥ २ ॥ समग्रीवशिरःकायस्स्वस्तिकं नित्यमभ्यसेत् । सव्ये दक्षिणगुल्फन्तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ॥ ३ ॥ दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं तत्प्रचक्षते । अङ्गुष्ठाऽवधि गृह्णीयाद्धस्ताभ्या व्युत्क्रमेण तु ॥ ४ ॥ ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतलद्वयम् । पद्माऽऽसनं भवेत्प्राऽऽज्ञ सर्वरोगभयाऽपहम् ॥ ५ ॥ दक्षिणेतरपादं तु दक्षिणोरुणि विन्य-सेत् । ऋजुकायस्समासीनो वीराऽऽसनमुदाहृतम् ॥ ६ ॥ गुल्फौ तु वृषणस्याऽधस्सी-

व (वि) न्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ॥ ७ ॥ भद्राऽऽसनं भवेदेतद्विषरोगाविनाशनम् । निपीड्य सीव (वि) नीँ सूक्ष्मं दक्षिणेतरगुल्फतः ॥ ८ ॥ वामं याम्येन गुल्फेन मुक्ताऽऽसनमिदं भवेत् । मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं ततोपरि ॥ ९ ॥ गुल्फाऽन्तरं च सङ्क्षिप्य मुक्ताऽऽसनमिदं मुने । कर्पराऽग्रे मुनिश्रेष्ठ निक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १० ॥ भूम्यां पाणितलद्वन्द्वं निक्षिप्यैकाऽग्रमानसः । समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ॥ ११ ॥ मयूराऽऽसनमेतत्स्यात्सर्वपापप्रणाशनम् । येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ॥ १२ ॥ तत्सुखाऽऽसनमित्युक्तमशक्तस्तत्समाश्रयेत् । आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम् ॥ १३ ॥ अनेन विधिना युक्तः प्राऽणाऽऽयामँ सदा कुरु ॥ इति ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ॥

शरीरं तावदेव स्यात्षण्णवत्यङ्गुलाऽऽत्मकम् । देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ १ ॥ त्रिकोणं मनुजानां तु सत्यमुक्तं हि साङ्कृते । गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः ॥ २ ॥ देहमध्यं विजानीहि मनुजानां हि साङ्कृते । कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाऽऽधारान्नवाऽङ्गुलम् ॥३॥ चतुरङ्गुलमायाममविस्तारं मुनिपुङ्गव । कुक्कुटाऽण्डवदाकारं भूषितं तु त्वगादिभिः ॥४॥ तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं योगज्ञैर्मुनिपुङ्गव । कन्दमध्यास्थिता नाडी सुषुम्नेति प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥ तिष्ठन्ति परितस्तस्या नाडयो मुनिपुङ्गव । द्विसप्ततिसहस्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ॥ ६ ॥ सुषुम्ना पिङ्गला तद्वदिडा चैव सरस्वती । पूषा च वरुणा चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥ ७ ॥ अलम्बुसा कुहूश्चैव विश्वोदरी तपस्विनी । शङ्खिनी चैव गान्धारा इति मुख्याश्चतुर्दश ॥ ८ ॥ आसां मुख्यत-

मास्तिस्न्नस्तिसूष्वेकोत्तमोत्तमा । ब्रह्मनाडीति सा प्रोक्ता मुने वेदाऽन्तवेदिभिः ॥ ९ ॥ पृष्ठमध्यस्थितेनाऽस्थ्ना वीणादण्डेन सुव्रत । सह मस्तकपर्यन्तं सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ नाभिकन्दादध स्थानं कुण्डल्या द्व्यङ्गुलं मुने । अष्टप्रकृतिरूपा सा कुण्डली मुनिसत्तम ॥ ११ ॥ यथावद्वायुचेष्टां च जलाऽन्नाऽऽदीनि नित्यशः । परितः कन्द-पार्श्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता ॥ १२ ॥ स्वमुखेन सदाऽऽ (मा) वेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्र-मुखं मुने । सुषुम्नाया इडा सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १३ ॥ सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते । गान्धारा हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपार्श्वयोः ॥ १४ ॥ पूषा यशास्विनी चैव पिङ्गलापृष्ठपूर्वयोः । कुहोश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरी स्थिता ॥ १५ ॥ यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वरुणा सुप्रतिष्ठिता । पूषायाश्च सरस्वत्या मध्ये

प्रोक्ता यशस्विनी ॥ १६ ॥ गान्धारायास्सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी । अलम्बुसा स्थिता पायुपर्यन्तं कन्दमध्यगा ॥ १७ ॥ पूर्वभागे सुषुम्नाया राकायास्संस्थिता कुहूः । अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी याम्यनासाऽन्तमिष्यते ॥ १८ ॥ इडा तु सव्यनासाऽन्तं संस्थिता मुनिपुङ्गव । यशस्विनी च वामस्य पादाऽङ्गुष्ठाऽन्तमिष्यते ॥ १९ ॥ पूषा वामाऽक्षिपर्यन्ता पिङ्गलायास्तु पृष्ठतः । पयस्विनी च याम्यस्य कर्णाऽन्तं प्रोच्यते बुधैः ॥ २० ॥ सरस्वती तथा चोर्ध्वगता जिह्वा (गा जिह्वाऽन्तं) तथा मुने । हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाऽङ्गुष्ठाऽन्तमिष्यते ॥ २१ ॥ शङ्खिनी नाम या नाडी सव्यकर्णाऽन्तमिष्यते । गान्धारा सव्यनेत्राऽन्ता प्रोक्ता वेदाऽन्तवेदिभिः ॥ २२ ॥ विश्वोदराऽभिधा नाडी कन्दमध्ये व्यवस्थिता । प्राऽणोऽपाऽनस्तथा व्यानस्समानोदान एव

च ॥ २३ ॥ नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः । एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ॥ २४ ॥ तेषु प्राऽणाऽऽदयः पञ्च मुख्याः पञ्चसु सुव्रत । प्राऽणसंज्ञस्तथाऽपानः पूज्यः प्राऽणस्तयोर्मुने ॥ २५ ॥ आस्यनासिकयोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि । प्राऽणसंज्ञोऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २६ ॥ अपाऽनो वर्तते नित्यं गुदमध्यो (मेढ्रो) रुजानुषु । उदरे सकले कट्यां नाभौ जङ्घे च सुव्रत ॥२७॥ व्यानश्श्रोत्राऽक्षि-मध्ये च ककुद्भ्यां गुल्फयोरपि । प्राऽणस्थाने गले चैव वर्तते मुनिपुङ्गव ॥ २८ ॥ उदा-नसंज्ञो विज्ञेयः पादयोर्हस्तयोरपि । समानस्सर्वदेहेषु व्याप्य तिष्ठत्यसंशयः ॥ २९ ॥ नागाऽऽदिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः । निश्श्वासोच्छ्वासकासाश्च प्राऽणकर्म हि साङ्कृते ॥ ३० ॥ अपाऽनाऽऽख्यस्य वायोस्तु विण्मूत्राऽऽदिविसर्जनम् । समानस्स-

र्वसामीप्यं करोति मुनिपुङ्गव ॥ ३१ ॥ उदान उर्ध्वगमनं करोत्येव न संशयः । व्यानो विवादकृत्प्रोक्तो मुने वेदाऽन्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥ उद्गाराऽऽदिगुणः प्रोक्तो व्यानाऽऽख्यस्य महामुने । धनञ्जयस्य शोभाऽऽदि कर्म प्रोक्तं हि साङ्कृते ॥ ३३ ॥ निमीलनाऽऽदि कूर्मस्य क्षुधा तु कृकरस्य च । देवदत्तस्य विप्रेन्द्र तन्द्रीकर्म प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥ सुषुम्नायाश्शिवो देव इडाया देवता हरिः । पिङ्गलाया विरिञ्चिस्स्यात्सरस्वत्य विराण्मुने ॥ ३५ ॥ पूषा धीर्दे (ऽधिदे) वता प्रोक्ता वरुणा वायुदेवता। हस्तिजिह्वाऽभिधायास्तु वरुणो देवता भवेत् ॥ ३६ ॥ यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ भगवान्भास्करस्तथा । अलम्बुसाया अबात्मा वरुणः परिकीर्तितः ॥ ३७ ॥ कुहोः क्षुद्देवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता । शङ्खिन्याश्चन्द्रमास्तद्वत्पयस्विन्याः प्रजापतिः ॥ ३८ ॥ विश्वो-

दराऽभिधायास्तु भगवान्पावकः पतिः । इडाया चन्द्रमा नित्यं चरत्येव महामुने ॥ ३९ ॥ पिङ्गलायां रविस्तद्वन्मुने वेदविदां वर । पिङ्गलायामिडायां तु वायोः सङ्क्रमणं तु यत् ॥ ४० ॥ तदुत्तराऽयणं प्रोक्तं मुने वेदाऽन्तवेदिभिः । इडायां पिङ्गलायां तु प्राऽणसङ्क्रमणं मुने ॥ ४१ ॥ दक्षिणाऽयनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः । इडापिङ्गलयोस्सन्धिं यदा प्राऽणस्समागतः ॥ ४२ ॥ अमवास्या तदा प्रोक्ता देहे देहभृतां वर । मूलाऽऽधारं यदा प्राऽणः प्रविष्टः पण्डितोत्तम ॥ ४३ ॥ तदाद्यं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तापसोत्तम । प्राऽणसंज्ञो मुनिश्रेष्ठ मूर्द्धानं प्राऽऽविशद्यदा ॥ ४४ ॥ तदन्त्यं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तत्त्वचिन्तकैः । निश्श्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां सङ्क्रमो भवेत् ॥ ४५ ॥ इडाया कुण्डली स्थानं यदा प्राऽणस्समागतः । सोमग्रहणमित्युक्तं

778

तदा तत्त्वविदां वर ॥ ४६ ॥ यदा पिङ्गलया प्राऽणः कुण्डलीस्थानमागतः । तदातदा भवेत्सूर्यग्रहणं मुनिपुङ्गव ॥ ४७ ॥ श्रीपर्वतं शिरस्थाने केदारं तु ललाटके । वारणसी महाप्राऽऽज्ञ भ्रुवोर्घ्राणस्य मध्यमे ॥ ४८ ॥ कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रयागं हृत्सरोरुहे । चिदम्बरं तु हृन्मध्ये आधारे कमलाऽऽलयम् ॥ ४९ ॥ आत्मतीर्थं समुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् । करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गते ॥ ५० ॥ भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्वकर्मसु । अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते सुता ॥ ५१ ॥ तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्काष्टाऽऽदिनिर्मितान् । योगिनो न प्रपूज्यन्ते स्वाऽऽत्मप्रत्ययकारणात् ॥ ५२ ॥ बहिस्तीर्थात्परं तीर्थमन्तस्तीर्थं महामुने । आत्मतीर्थं महातीर्थमन्यत्तीर्थं निरर्थकम् ॥ ५३ ॥

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति । शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाऽशुचि ॥ ५४ ॥ विषुवाऽयनकालेषु ग्रहणे चाऽन्तरे सदा । वाराणस्यादिके स्थाने स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ५५ ॥ ज्ञानयोगपराणा तु पादप्रक्षालितं जलम् । भावशुद्ध्यर्थमज्ञानां तत्तीर्थं मुनिपुङ्गव ॥ ५६ ॥ तीर्थे दाने जपे यज्ञे काष्ठे पाषाणके सदा । शिवं पश्यति मूढाऽत्मा शिवे देहे प्रतिष्ठिते ॥ ५७ ॥ अन्तस्थं मा परित्यज्य बहिष्ठं यस्तु सेवते । हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥ ५८ ॥ शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः । अज्ञानां भावनाऽर्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ५९ ॥ अपूर्वमपरं ब्रह्म स्वाऽऽत्मानं सत्यमद्वयम् । प्रज्ञानघनमानन्दं यः पश्यति स पश्यति ॥ ६० ॥ नाडीपुञ्जं सदा सारं नरभावं महामुने । समुत्सृज्याऽऽत्मनाऽऽत्मानमहमित्येव धारय ॥ ६१ ॥

अशरीरं शरीरेषु महान्तं विभुमीश्वरम् । आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति ॥६२॥ विभेदजनके ज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं किं(कः) करिष्यति ॥६३॥ इति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ॥ सम्यक्कथय मे ब्रह्मन्नाडीशुद्धिं समासतः । यया शुद्ध्या सदा ध्यायञ्जीवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥१॥ साङ्कृते शृणु वक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः । विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसङ्कल्पवर्जितः ॥ २ ॥ यमाऽद्यष्टाऽङ्गसंयुक्तः शान्तस्सत्यपराऽयणः । स्वाऽत्मन्यवस्थितस्सम्यग् ज्ञानिभिश्च सुशिक्षितः ॥ ३ ॥ पर्वताऽग्रे नदीतीरे बिल्वमूले वनेऽथवा । मनोरमे शुचौ देशे मठं कृत्वा समाहितः ॥ ४ ॥ आरभ्य चाऽऽसनं पश्चात्प्राऽङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा । समग्रीवशिरःकायस्संवृताऽऽस्यस्सुनिश्चलः ॥ ५ ॥ नासाऽग्रे शशभृद्बिम्बे बिन्दुमध्ये तुरीयकम् । स्रवन्त-

ममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥ ५ ॥ इडया प्राऽणमाकृष्य पूरयित्वोदरे स्थितम् । ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायञ्ज्वालाऽऽवलीयुतम् ॥ ६ ॥ बिन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् । पश्चाद्विरेचयेत्सम्यक् प्राऽणं पिङ्गलया बुधः ॥ ७ ॥ पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य वह्निबीजमनुस्मरेत् । पुनर्विरेचयेद्धीमानिडयैव शनैश्शनैः ॥ ८ ॥ त्रिचतुर्वासरं वाऽथ त्रिचतुर्वारमेव च । षट् कृत्वा विचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ॥ ९ ॥ नाडीशुद्धिमवाऽऽप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षितः । शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जाठरवर्तिनः ॥ १० ॥ नादाऽभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् । यावदेतानि सम्पश्येत्तावदेवँ समाचरेत् ॥ ११ ॥ अथवैतत्परित्यज्य स्वाऽऽत्मशुद्धिँ समाचरेत् । आत्मा शुद्धस्सदा नित्यस्सुखरूपस्स्वयम्प्रभः ॥ १२ ॥ अज्ञानान्मलिनो भाति ज्ञानाच्छुद्धो भवत्ययम् ।

अज्ञानमलपङ्कं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ॥ १३ ॥ स एव सर्वदा शुद्धो नाऽन्यः कर्मरतो हि सः ॥ १४॥ इति॥इति पञ्चमः खण्डः ॥ ॥ प्राऽणाऽऽयामक्रमं वक्ष्ये साङ्कृते शृणु साऽऽदरम् । प्राऽणाऽऽयाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥ १ ॥ वर्णत्रयाऽऽत्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः । स एष प्रणवः प्रोक्तः प्राऽणाऽऽयामस्तु तन्मयः ॥ २ ॥ इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरे स्थितम् । शनैःषोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र सँस्मरेत् ॥ ३ ॥ पूरितं धारयेत्पश्चाच्चतुष्षष्ट्या तु मात्रया । उकारमूर्तिमत्राऽपि सँस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥ ४ ॥ यावद्वा शक्यते तावद्धारयेज्जपतत्परः । पूरितं रेचयेत्पश्चान्मकारेणाऽनिलं बुधः ॥ ५ ॥ शनैः पिङ्गलया तत्र द्वात्रिँशन्मात्रया पुनः । प्राऽणाऽऽयामो भवेदेषस्ततश्चैवँ समभ्यसेत् ॥ ६ ॥ पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य मात्रैःषोडशभि-

स्तथा। अकारमूर्तिमत्राऽपि स्मरेदेकाऽग्रमानसः ॥ ७ ॥ धारयेत्पूरितं विद्वान्प्रणवं सञ्जपन्वशी। उकारमूर्तिँ स ध्यायञ्चतुष्षष्ठ्या तु मात्रया ॥ ८ ॥ मकारं तु स्मरन्पश्चाद्रेचयेदिडयाऽनिलम्। एवमेव पुनः कुर्यादिडयाऽऽपूर्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥ एवँ समभ्यसेन्नित्यं प्राऽणाऽऽयामं मुनीश्वर। एवमभ्यासतो नित्यँ षण्मासाद्यत्नवान्भवेत् ॥ १० ॥ वत्सराद्ब्रह्मविद्वान्स्यात्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत्। योगाऽभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ ११ ॥ प्राऽणसंयमनेनैव ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति। बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १२ ॥ सम्पूर्णकूम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत्। बहिर्विरेचनं वायोरुदराद्रेचकस्स्मृतः ॥ १३ ॥ प्रस्वेदजनको यस्तु प्राऽणाऽऽयामेषु सोऽधमः। कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं विदुः ॥ १४ ॥ पूर्वंपूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्थानसम्भवः।

सम्भवत्युत्तमे प्राऽऽज्ञः प्राऽणाऽऽयामे सुखी भवेत् ॥ १५ ॥ प्राऽणाऽऽयामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सुव्रत । चित्ते शुद्धे शुचिस्साक्षात्प्रत्यग्ज्योतिर्व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ प्राऽणश्चित्तेन संयुक्तः परमाऽऽत्मानि तिष्ठति । प्राऽणाऽऽयामपरस्याऽस्य पुरुषस्य महाऽऽत्मनः ॥ १७ ॥ देहश्चोत्तिष्ठते तेन किं चिज्ज्ञानाद्विमुक्तता । रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ १८ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तस्सम्यग्ज्ञानमवाऽऽप्नुयात् । मनोजवत्वमाप्नोति पलिताऽऽदि च नश्यति ॥ १९ ॥ प्राऽणाऽऽयामैकनिष्ठस्य न किं चिदपि दुर्लभम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राऽणाऽऽयामान्समभ्यसेत् ॥ २० ॥ विनियोगान्प्रवक्ष्यामि प्राऽणाऽऽयामस्य सुव्रत । सन्ध्ययोर्ब्राह्मकालेऽपि मध्याऽह्ने वाऽथवा सदा ॥ २१ ॥ बाह्यं प्राऽणं समाकृष्य पूरयित्वोदरेण च । नासाऽग्रे नाभिमध्ये च पादाऽङ्गुष्ठे च धारयेत् ॥ २२ ॥

सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः । नासाऽग्रधारणाद्वाऽपि जितो भवति सुव्रत ॥२३॥ सर्वरोगनिवृत्तिस्स्यान्नाभिमध्ये तु धारणात् । शरीरलघुता विप्र पादाऽङ्गुष्ठनिरोधनात् ॥ २४ ॥ जिह्वया वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः । श्रमदाहविनिर्मुक्तो योगी नीरोगतामियात् ॥ २५ ॥ जिह्वया वायुमाकृष्य जिह्वामूले निरोधयेत् । पिबेदमृतमव्यग्रं सकलं सुखमाप्नुयात् ॥ २६ ॥ इडया वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् । यः पिबेदमृतँ शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते हि सः ॥ २७ ॥ इडया वेदतत्त्वज्ञ तथा पिङ्गलयैव च । नाभौ निरोधयेत्तेन व्याधिभिर्मुच्यते नरः ॥ २८ ॥ मासमात्रं त्रिसन्ध्यायां जिह्वयाऽऽरोप्य मारुतम् । अमृतं च पिबेन्नाभौ मन्दम्मन्दं निरोधयेत् ॥ २९ ॥ वातजाः पित्तजा दोषा नश्यन्त्येव न सँशयः । नासाभ्यां वायुमाकृष्य नेत्रद्वन्द्वे निरोधयेत्

॥ ३० ॥ नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात् । तथा वायुं समारोप्य धारये-च्छिरसि स्थितम् ॥ ३१ ॥ शिरोरोगा विनश्यन्ति सत्यमुक्तं हि साङ्कृते । स्वस्तिका-ऽऽसनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥ ३२ ॥ अपाऽनमूर्ध्वमुत्थाप्य प्रणवेन शनैश्शनैः । हस्ताभ्यां धारयेत्सम्यक्कर्णाऽऽदिकरणानि च ॥ ३३ ॥ अङ्गुष्ठाभ्यां मुने श्रोत्रे तर्ज-नीभ्यां तु चक्षुषी । नासापुटाऽवधानाभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ॥ ३४ ॥ आनन्दा-ऽऽविर्भवो यावत्तावन्मूर्धनि धारणात् । प्राऽणः प्रयात्यनेनैव ब्रह्मरन्ध्रं महामुने ॥ ३५ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं गते वायौ नादश्चोत्पद्यतेऽनघ । शङ्खध्वानिनिभश्चाऽऽदौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ३६ ॥ शिरोमध्यगते वायौ गिरिप्रस्रवणं यथा । पश्चात्प्रीतो महाप्राऽऽज्ञस्साक्षादात्मो-न्मुखो भवेत् ॥ ३७ ॥ पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिर्योगात्सँसारनिह्नुतिः । दक्षिणोत्तरगुल्फेन

सीविनीं पीडयेत्स्थिरम् ॥ ३८ ॥ सव्येतरेण गुल्फेन पीडयेद्बुद्धिमान्नरः । जान्वोरध स्थितां सन्धिँ स्मृत्वा देवं त्रियम्बकम् ॥ ३९ ॥ विनायकं च सँस्मृत्य तथा वागीश्वरीं पुनः । लिङ्गनालात्समाकृष्य वायुमप्यग्रतो मुने ॥ ४० ॥ प्रणवेन नियुक्तेन बिन्दुयुक्तेन बुद्धिमान् । मूलाऽऽधारस्य विप्रेन्द्र मध्ये तं तु निरोधयेत् ॥ ४१ ॥ निरुध्य वायुना दीप्तो वह्निरूहति कुण्डलीम् । पुनस्सुषुम्नया वायुर्वह्निना सह गच्छति ॥ ४२ ॥ एवमभ्यासतस्तस्य जितो वायुर्भवेद्भृशम् । प्रस्वेदः प्रथमः पश्चात्कम्पनं मुनिपुङ्गव ॥ ४३ ॥ उत्थानं च शरीरस्य चिह्नमेतज्जितेऽनिले । एवमभ्यासतस्तस्य मूलरोगो विनश्यति ॥ ४४ ॥ भगन्दरं च नष्टँ स्यात्सर्वरोगाणि साङ्कृते । पातकानि विनश्यन्ति क्षुद्राणि च महान्ति च ॥ ४५ ॥ नष्टे पापे विशुद्धँ स्याच्चित्तदर्पणमद्भुतम् ।

पुनर्ब्रह्माऽऽदिभोगेभ्यो वैराग्यं जायते हृदि ॥ ४६ ॥ विरक्तस्य तु सँसाराज्ज्ञानं कैव-ल्यसाधनम् । तेन पापाऽपहानिस्स्याज्ज्ञात्वा देवँ सदाशिवम् ॥ ४७ ॥ ज्ञानाऽमृतर-सो येन सकृदास्वादितो भवेत् । स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥ ४८ ॥ ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽहुर्जगदेतद्विलक्षणम् । अर्थस्वरूपमज्ञानात्पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥ ४९ ॥ आत्मस्वरूपविज्ञानादज्ञानस्य परिक्षयः । क्षीणेऽज्ञाने महाप्राऽऽज्ञ रागाऽऽदीनां परि-क्षयः ॥ ५० ॥ रागाऽऽद्यसम्भवे प्राऽऽज्ञ पुण्यपापविमर्दनम् । तयोर्नाशे शरीरेण न पुनस्सम्प्रयुज्यते ॥ ५१ ॥ इति ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ॥ अथातस्सम्प्रवक्ष्यामि प्रत्याहारं महामुने । इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ॥ १ ॥ बलादाहरणं तेषां प्रत्या-हारस्स उच्यते । यत्पश्यति तु तत्सर्वं ब्रह्म पश्यन्त्समाहितः ॥ २ ॥ प्रत्याहारो भवे-

देष ब्रह्मविद्भिः पुरोदितः । यद्यच्छुद्धमशुद्धं वा करोत्यामरणाऽन्तिकम् ॥ ३ ॥ तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्प्रत्याहारस्स उच्यते । अथ वा नित्यकर्माणि ब्रह्माऽऽराधनबुद्धितः ॥ ४ ॥ काम्यानि च तथा कुर्यात्प्रत्याहारस्स उच्यते । अथ वा वायुमाकृष्य स्थानात्स्थानं निरोधयेत् ॥ ५ ॥ दन्तमूलात्तथा कण्ठे कण्ठादुरसि मारुतम् । उरोदेशात्समाकृष्य नाभिदेशे निरोधयेत् ॥ ६ ॥ नाभिदेशात्समाकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत् । कुण्डलीदेशतो विद्वान्मूलाऽऽधारे निरोधयेत् ॥ ७ ॥ अथाऽपाऽनात्कटिद्वन्द्वे तथोरौ च सुमध्यमे । तस्माज्जानुद्वये जङ्घे पादाऽङ्गुष्ठे निरोधयेत् ॥ ८ ॥ प्रत्याहारोऽयमुक्तस्तु प्रत्याहारस्मरैः पुरा । एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महाऽऽत्मनः ॥ ९ ॥ सर्वपापानि नश्यन्ति भवरोगश्च सुव्रत । नासाभ्यां वायुमाकृष्य निश्चलस्स्वस्तिकाऽऽसनः ॥ १० ॥ पूरये-

दनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् । पश्चात्पादद्वये तद्वन्मूलाऽऽधारे तथैव च ॥ ११ ॥ नाभिकन्दे च हृन्मध्ये कण्ठमूले च तालुके । भ्रुवोर्मध्ये ललाटे च तथा मूर्धनि धारयेत् ॥ १२ ॥ देहे स्वाऽऽत्ममतिं विद्वान्त्समाकृष्य समाहितः । आत्मनाऽऽत्मनि निर्द्वन्द्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥१३॥ प्रत्याहारस्समाख्यातस्साक्षाद्वेदाऽन्तवेदिभिः । एवम(भ्य)भ्यासतस्तस्य न किं चिदपि दुर्लभम् ॥१४॥ इति ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ॥

अथाऽतस्सम्प्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत । देहमध्यगते व्योम्नि बाह्याऽऽकाशं तु धारयेत् ॥ १ ॥ प्राऽणे बाह्याऽनिलं तद्वज्ज्वलने चाऽग्निमौदरे । तोयं तोयांशके भूमिं भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥ हयरावलकाराऽऽख्यं मन्त्रमुच्चारयेत्क्रमात् । धारणैषा परा प्रोक्ता सर्वपापविशोधिनी ॥ ३ ॥ जान्वन्तं पृथिवी ह्यंशो ह्यपा पाय्वन्तमुच्यते । हृद-

यांशस्तथाऽग्न्यंशो भ्रूमध्याऽन्तोऽनिलांशकः ॥ ४ ॥ आकाशांशस्तथा प्राऽऽज्ञ मूर्धांशः परिकीर्तितः । ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णुं तोयांशके तथा ॥ ५ ॥ अग्न्यंशे च महेशानमीश्वरं चाऽनिलांशके । आकाशांशे महाप्राऽऽज्ञ धारयेत्तु सदाशिवम् ॥ ६ ॥ अथ वा तव वक्ष्यामि धारणां मुनिपुङ्गव । पुरुषे सर्वशास्तारं बोधाऽऽनन्दमयं शिवम् ॥ ७ ॥ धारयेद्बुद्धिमान्नित्यं सर्वपापविशुद्धये । ब्रह्माऽऽदिकार्यरूपाणि स्वेस्वे सँहृत्य कारणे ॥ ८ ॥ सर्वकारणमव्यक्तमनिरूप्यमचेतनम् । साक्षादात्मनि सम्पूर्णे धारयेत्प्रणवेन तु (रः) । इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसाऽऽत्मनि योजयेत् ॥ ९ ॥ इति ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ॥अथाऽतस्सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानँ सँसारनाशनम् ।ऋतँ सत्यं परं ब्रह्म सर्वसँसारभेषजम् ॥ १ ॥ ऊर्ध्वरेतं विरूपाऽक्षं विश्वरूपं महेश्वरम् । सोऽहमित्यादरे-

785

णैव ध्यायेद्योगीश्वरेश्वरम् ॥ २ ॥ अथ वा सत्यमीशानं ज्ञानमानन्दमद्वयम् । अत्यर्थम-
चलं नित्यमादिमध्याऽन्तवर्जितम् ॥ ३ ॥ तथा स्थूलमनाकाशमसँस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धाऽऽख्यमप्रमेयमनूपमम् ॥ ४ ॥ आत्मानं सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म
सुव्रत । अहमस्मीत्यभिध्यायेद्ध्येयाऽतीतं विमुक्तये ॥ ५ ॥ एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य
महाऽऽत्मनः । क्रमाद्वेदाऽन्तविज्ञानं विजायेत न सँशयः ॥ ६ ॥ इति ॥ इति
नवमः खण्डः ॥ ॥ अथाऽतस्सम्प्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् । समाधिस्सँविदुत्पत्तिः
परजीवैकतां प्रति ॥ १ ॥ नित्यस्सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः । एकस्सन्
भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ॥ २ ॥ तस्मादद्वैतमेवाऽस्ति न प्रपञ्चो न
सँसृतिः । यथाऽऽकाशो घटाऽऽकाशो मठाऽऽकाश इतीरितः ॥ ३ ॥ तथा भ्रान्तै-

द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वराऽऽत्मना । नाऽहं देहो न च प्राऽणो नेन्द्रियाणि मनो न हि ॥ ४ ॥ सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवाऽस्मि केवलः । इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधिरिहोच्यते ॥ ५ ॥ साऽहं ब्रह्म न सँसारी न मत्तोऽन्यः कदा न च । यथा फेनतरङ्गाऽऽदि समुद्रादुत्थितं पुनः ॥६॥ समुद्रे लीयते तद्वज्जगन्मय्यनुलीयते । तस्मान्मनः पृथङ् नाऽस्ति जगन्माया च नाऽस्ति हि ॥ ७ ॥ यस्यैवं परमाऽऽत्माऽयं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः । स तु याति सपुम्भावं स्वयं साक्षात्पराऽमृतम् ॥ ८ ॥ यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा । योगिनोऽव्यवधानेन तदा सम्पद्यते स्वयम् ॥ ९ ॥ यदा सर्वाणि भूतानि स्वाऽऽत्मन्येव हि पश्यति । सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ १० ॥ यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति । एकीभूतः

परेणाऽसौ तदा भवति केवलः ॥११॥ यदा पश्यति चाऽऽत्मानं केवलं परमाऽर्थतः। मायामात्रं जगत्कृत्स्नं तदा भवति निर्वृतिः ॥१२॥ एवमुक्त्वा स भगवान्दत्ताऽऽत्रेयो महामुनिः। साङ्कृतिस्स्वस्वरूपेण सुखमास्तेऽतिनिर्भयः ॥१३॥ इति ॥ इति दशमः खण्डः ॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति (जाबाल) दर्शनोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ तारसारोपनिषत् ॥ ॐ यन्नाराऽयणताराऽर्थसत्यज्ञानसुखाऽऽकृति। त्रिपान्नाराऽयणाऽऽकारं तद्ब्रह्मैवाऽस्मि केवलम् ॥ १ ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनँ सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। तस्माद्यत्र क्व च न गच्छेत्तदेव मन्येतेति। इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनँ सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनँ सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अत्र हि

जन्तोः प्राऽणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे ये (।ते) नाऽसावमृती भूत्वा मोक्षी भवति। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत। अविमुक्तं न विमुञ्चेत्। एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः॥१॥ अथ हैनं भारद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं किं तारकम्। किं तारयतीति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। ॐ नमो नाराऽयणायेति तारकं चिदात्मकमित्युपाऽऽसितव्यम्। ओमित्येकाऽक्षरमात्मस्वरूपम्। नम इति द्व्यक्षरं प्रकृतिस्वरूपम्। नाराऽयणायेति पञ्चाऽक्षरं परम्ब्रह्मस्वरूपम्। इति य एवं वेद। सोऽमृतो भवति। ओमिति ब्रह्मा भवति। नकारो विष्णुर्भवति। मकारो रुद्रो भवति। नकार ईश्वरो भवति। रकारोऽण्डविराड् भवति। यकारः पुरुषो भवति। णकारो भगवान्भवति। यकारः परमाऽऽत्मा भवति। एतद्वै नाराऽयणस्याऽष्टाऽक्षरं परमपुरुषो भवति। अयमृग्वेदः प्रथमः पादः॥ ॥ ओमि-

त्येतदक्षरं परं ब्रह्म । तदेवोपाऽऽसितव्यम् । एतद्देव सूक्ष्माऽष्टाऽक्षरं भवति । तदेतदष्टाऽऽत्मकोऽष्टधा भवति । अकारः प्रथमाऽक्षरो भवति । उकारो द्वितीयाऽक्षरो भवति । मकारस्तृतीयाऽक्षरो भवति । बिन्दुस्तुरीयाऽक्षरो भवति । नादः पञ्चमाऽक्षरो भवति । कला षष्ठाऽक्षरो भवति । कलाऽतीता सप्तमाऽक्षरो भवति । तत्परश्चाऽष्टमाऽक्षरो भवति । तारकत्वात्तारको भवति । तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्धि । तदेवोपाऽऽसितव्यम् ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ अकारादभवद्ब्रह्मा जाम्बवानितिसंज्ञकः । उकाराऽक्षरसम्भूत उपेन्द्रो हरिनायकः ॥ १ ॥ मकाराऽक्षरसम्भूतश्शिवस्तु हनुमान्स्मृतः । बिन्दुरीश्वरसंज्ञस्तु शत्रुघ्नश्चक्रराट् स्वयम् ॥२॥ नादो महाप्रभुर्ज्ञेयो भरतश्शङ्खनामकः । कलायाः पुरुषः साक्षाल्लक्ष्मणो धरणीधरः ॥ ३ ॥ कलाऽतीता भगवती स्वयं सीतेति संज्ञिता ।

तत्परः परमाऽऽत्मा च श्रीरामः पुरुषोत्तमः ॥४॥ ओमित्येतदक्षरमिदँ सर्वम्। तस्यो-
पव्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यद्यच्चाऽन्यत्तत्त्वमन्त्रवर्णदेवताछन्दोऋक्कलाशक्तिसृष्ट्यात्म-
कमिति। य एवं वेद। यजुर्वेदो द्वितीयः पादः॥ ॥अथ हैनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाचा-
ऽथकैर्मन्त्रैः परमाऽऽत्मा प्रीतो भवति। स्वाऽऽत्मानं दर्शयति। तन्नो ब्रूहि भगव इति।
स होवाच याज्ञवल्क्यः। ॐ यो ह वै श्रीपरमाऽऽत्मा नाराऽयणस्स भगवानकारवाच्यो
जाम्बवान्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः॥१॥(ॐ यो ह वै श्रीपरमाऽऽत्मा नाराऽयणस्स
भगवानुकारवाच्य उपेन्द्रस्वरूपो हरिनायको भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ २ ॥
ॐ यो ह वै परमाऽऽत्मा नाराऽयणस्स भगवान्मकारवाच्यश्शिवस्वरूपो हनूमान्भूर्भु-
वस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ३ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमाऽऽत्मा नाराऽयणस्स भगवान्

बिन्दुस्वरूपश्शत्रुघ्नो भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ४ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमाऽऽत्मा नाराऽयणस्स भगवान् नादस्वरूपो भरतो भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ५ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमाऽऽत्मा नाराऽयणस्स भगवान् कलास्वरूपो लक्ष्मणो भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥६॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमाऽऽत्मा नाराऽयणस्स भगवान् कलाऽतीता भगवती (सीता) चित्स्वरूपा भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ७ ॥) (यथा प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्तौ तथा सर्वमन्त्रेषु द्रष्टव्यम् । उकारवाच्य उपेन्द्रस्वरूपो हरिनायकः२ मकारवाच्यश्शिवस्वरूपो हनुमान्३ बिन्दुस्वरूपश्शत्रुघ्नः४ नादस्वरूपो भरतः५ कलास्वरूपो लक्ष्मणः६ कलाऽतीता भगवती सीता चित्स्वरूपा ७) ॐ यो ह वै श्रीपरमाऽऽत्मा नाराऽयणस्स भगवान्तत्परः परमपुरुषः पुराण-

पुरुषोत्तमो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमाऽनन्ताऽद्वयपरिपूर्णः परमाऽऽत्मा ब्रह्मैवाऽहं रामोऽस्मि भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ८ ॥ एतदष्टविधमन्त्रं योऽधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । स स्थाणुपूतो भवति । स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । तेनेतिहासपुराणानाँ रुद्राणाँ शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति । श्रीमन्नाराऽयणाऽष्टाऽक्षराऽनुस्मरणेन गायत्र्याश्शतसहस्रं जप्तं भवति । प्रणवा-नामयुतं जप्तं भवति । दशपूर्वान्दशोत्तरान्पुनाति । नाराऽयणपदमवाऽऽप्नोति । य एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदँ । सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँसस्समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ इत्युपनिषत् ॥ सामवेदस्तृतीयः पादः । ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति तारसारोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ महावाक्योपनिषत् ॥ ॐ यन्महावाक्यसिद्धाऽन्तमहाविद्याकलेबरम् । विकलेबरकैवल्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥१॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ होवाच भगवान्ब्रह्माऽपरोक्षाऽनुभवपरोनिषदं व्याख्यास्यामः । गुह्याद्गुह्यतरमेषा । न प्राकृतायोपदेष्टव्या । सात्त्विकायाऽन्तर्मुखाय परिशुश्रूषवे । अथ सँसृतिबन्धमोक्षयोर्विद्याऽविद्ये चक्षुषी उपसँहृत्य विज्ञायाऽविद्याऽऽलोकाऽण्ड (न्ध) स्तमोदृक् । तमो हि शारीरप्रपञ्चमाब्रह्मस्थावराऽन्तमनन्ताऽखिलाऽजाऽण्डभूतम् । निखिलनिगमोदितसकामकर्मव्यवहारो लोकः । नैषोऽन्धकारोऽयमात्मा । विद्या हि काण्डाऽन्तराऽऽदित्यो ज्योतिर्मण्डलं ग्राह्यम् । नाऽपरम् । असावादित्यो ब्रह्मेत्यजपयोपहितँ हँसस्सोऽहम् । प्राऽणाऽपाऽनाभ्यां प्रतिलोमाऽनुलोमाभ्याँ समुपलभ्यैवँ सा चिरं लब्ध्वा त्रिवृदात्मनि ब्रह्मण्यभिध्यायमाने सच्चि-

दानन्दः परमाऽऽत्माऽऽविर्भवति । सहस्रभानुमच्छुरिताऽऽपूरितत्वादलिप्या पाराऽवारपूर इव । सै (नै) षा समाधिः । नैषा योगसिद्धिः । नैषा मनोलयः । ब्रह्मैक्यं तत् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन्य-दास्ते । धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नाऽन्यः पन्था अयनाय विद्यते । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाऽकं महिमानस्सचन्ते । यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः । सोऽहमर्कः परं ज्योतिरर्कज्योतिरहँ शिवः । आत्मज्योतिरहँ शुक्रस्सर्वज्योतिरसाव (द) होम् । एतदथर्वशिरोऽधीते । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो दिव-सकृतं पापं नाशयति । तत्सायं प्रातः प्रयुञ्जानः पापोऽपापो भवति । माध्यन्दिनमादि-

त्याऽभिमुखोऽधीयानः पञ्चमहापातकोपपातकात्प्रमुच्यते । सर्ववेदपाराऽयणपुण्यं लभते। श्रीमहाविष्णुसायुज्यमवाऽऽप्नोतीत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति श्रीमहावाक्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथ पञ्चब्रह्मोपनिषत् ॥ ॐ ब्रह्माऽऽदिपञ्चब्रह्माणो यत्र विश्रान्तिमाप्नुयुः । तदखण्डसुखाऽऽकारं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ पैप्पलाऽऽदो भगवान्भो किमादौ किं जातमिति । सद्यो जातमिति । किं भगव इति । अघोर इति । किं भगव इति । वामदेव इति । किं वा पुनरिमे भगव इति । तत्पुरुष इति । किं वा पुनरिमे भगव इति । सर्वेषां दिव्या (विद्या) नां प्रेरयिता ईशान इति । ईशानो भूतभव्यस्य सर्वेषां देवयोगि (नि) नाम् । कति वर्णाः । कति

भेदाः । कति शक्तयः । यत्सर्वं तद्गुह्यम् । तस्मै नमो महादेवाय महारुद्राय । प्रोवाच तस्मै भगवान्महेशः । गोप्याद्गोप्यतरं लोके यद्यस्ति शृणु शाकल । सद्यो जातं मही पूषा रमा ब्रह्मा त्रिवृत्स्वरः ॥ १ ॥ ऋग्वेदो गार्हपत्यं च मन्त्रास्सप्त स्वरास्तथा । वर्णं पीतं क्रिया शक्तिस्सर्वाऽभीष्टफलप्रदम् ॥ २ ॥ अघोरँ सलिलं चन्द्रं गौरी वेद द्वितीयकम् । नीरदाऽऽभँ स्वरँ सान्द्रं दक्षिणाऽग्निरुदाहृतम् ॥ ३ ॥ पञ्चाशद्वर्णसंयुक्तँ स्थितिरिच्छा क्रियाऽन्वितम् । शक्तिरक्षणसंयुक्तँ सर्वाऽघौघविनाशनम् ॥ ४ ॥ सर्वदुष्टप्रशमनँ सर्वैश्वर्यफलप्रदम् । वामदेवं महाबोधदायकं पावकाऽऽत्मकम् ॥ ५ ॥ विद्याऽऽलोकसमायुक्तं भानुकोटिसमप्रभम् । प्रसन्नँ सामवेदाऽऽख्यं नानाऽष्टकसमन्वितम् ॥ ६ ॥ धीरस्वरमधीनं चाऽऽहवनीयमनुत्तमम् । ज्ञानसँहारसंयुक्तँ

शक्तिद्वयसमन्वितम् ॥ ७ ॥ वर्णं शुक्लं तमोमिश्रं पूर्णबोधकरँ स्वयम् । धामत्रय-
नियन्तारं धामत्रयसमन्वितम् ॥ ८ ॥ सर्वसौभाग्यदं नृणां सर्वकर्मफलप्रदम् । अष्टा-
ऽक्षरसमायुक्तमष्टपत्राऽन्तरस्थितम् ॥ ९ ॥ यत्तत्तत्पुरुषं प्रोक्तं वायुमण्डलसंवृतम् ।
पञ्चाऽग्निना समायुक्तं मन्त्रशक्तिनियामकम् ॥ १० ॥ पञ्चाशत्स्वरवर्णाऽऽख्यमथर्ववे-
दस्वरूपकम् । कोटिकोटिगणाऽध्यक्षं ब्रह्माऽण्डाऽखण्डविग्रहम् ॥ ११ ॥ वर्णँ रक्तं
कामदं च सर्वाऽऽधिव्याधिभेषजम् । सृष्टिस्थितिलयाऽऽदीनां कारणँ सर्वशक्तिधृक्
॥ १२ ॥ अवस्थात्रितयाऽतीतं तुरीयं ब्रह्मसंज्ञित (सत्यचित्सुख) म् । ब्रह्मविष्ण्वा-
दिभिस्सेव्यँ सर्वेषां जनकं परम् ॥ १३ ॥ ईशानं परमं विद्यात्प्रेरकं बुद्धिसाक्षिणम् ।
आकाशाऽऽत्मकमव्यक्तमोङ्कारस्वरभूषितम् ॥ १४ ॥ सर्वदेवमयँ शान्तँ शान्त्याऽतीतँ

स्वराद्बहिः । अकाराऽऽदिस्वराऽध्यक्षमाकाशमयविग्रहम् ॥ १५ ॥ पञ्चकृत्यनियन्तारं पञ्चब्रह्माऽऽत्मकं बृहत् । पञ्चब्रह्मोपसँहारं कृत्वा स्वाऽऽत्मनि सँस्थितः ॥ १६ ॥ स्वमायावैभवान्त्सर्वान्त्सँहृत्य स्वाऽऽत्मनि स्थितः । पञ्चब्रह्माऽऽत्मकाऽतीतो भासते स्वस्वतेजसा ॥ १७ ॥ आदावन्ते च मध्ये च भासते नाऽन्यहेतुना । मायया मोहिताश्शम्भोर्महादेवं जगद्गुरुम् ॥ १८ ॥ न जानन्ति सुरास्सर्वे सर्वकारणकारणम् । न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य परात्परं पुरुषं विश्वधाम ॥ १९ ॥ येन प्रकाशते विश्वं यत्रैव प्रविलीयते । तद्ब्रह्म परमँ शान्तं तद्ब्रह्माऽस्मि परं पदम् ॥ २० ॥ पञ्चब्रह्ममिदं (परं) विद्यात्सद्योजाताऽऽदिपूर्वकम् । दृश्यते श्रूयते यच्च पञ्चब्रह्माऽऽत्मकं स्वयम् ॥ २१ ॥ पञ्चधा वर्तमानं तं ब्रह्मकार्यमिति स्मृतम् । ब्रह्मकार्यमिति ज्ञा (श्रु) त्वा ईशानं

192

प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥ पञ्चब्रह्माऽऽत्मकँ सर्वँ स्वाऽऽत्मनि प्रविलाप्य च । सोऽहमस्मीति जानीयाद्विद्वान्ब्रह्माऽमृतो भवेत् ॥ २३ ॥ इत्येतद्ब्रह्म जानीयाद्यस्स मुक्तो न सँशयः । पञ्चाऽक्षरमयँ शम्भुं परब्रह्मस्वरूपिणम् ॥ २४ ॥ नकाराऽऽदियकाराऽन्तं ज्ञात्वा पञ्चाऽक्षरं जपेत् । सर्वं पञ्चाऽऽत्मकं विद्यात्पञ्चब्रह्माऽऽत्मतत्त्वतः ॥ २५ ॥ पञ्चब्रह्माऽऽत्मिकीं विद्यां योऽधीते भक्तिभावितः । स पञ्चाऽऽत्मकतामेत्य भासते पञ्चधा स्वयम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा महादेवो गालवस्य महाऽऽत्मनः । कृपां चकार तत्रैव स्वाऽन्तर्धिमगमत्स्वयम् ॥ २७ ॥ यस्य श्रवणमात्रेणाऽश्रुतमेव श्रुतं भवेत् । अमतं च मतं ज्ञातमविज्ञातं च शाकल ॥ २८ ॥ एकेनैव तु पिण्डेन मृत्तिकायाश्च गौतम । विज्ञातं मृण्मयँ सर्वं मृदभिन्नँ हि कार्यकम् ॥ २९ ॥ एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं यथा ।

विज्ञातँ स्यादथैकेन नखानां कृन्तनेन च ॥ ३० ॥ सर्वं कार्ष्णाऽयसं ज्ञातं तदभिन्नँ स्वभावतः । कारणाऽभिन्नरूपेण कार्यं कारणमेव हि ॥ ३१ ॥ तद्रूपेण सदा सत्यं भेदेनोक्तिर्मृषा खलु । तच्च कारणमेकँ हि न भिन्नं नोभयाऽऽत्मकम् ॥ ३२ ॥ भेदस्सर्वत्र मिथ्यैव धर्माऽऽदेरनिरूपणात् । अतश्च कारणं नित्यमेकमेवाऽद्वयं खलु ॥३३॥ अत्र कारणमद्वैतँ शुद्धचैतन्यमेव हि । अस्मिन्ब्रह्मपुरे वेश्म दहरं यदिदं मुने ॥ ३४ ॥ पुण्डरीकं तु तन्मध्ये आकाशो दहरोऽस्ति तत् । स शिवस्सच्चिदानन्दस्सोऽन्वेष्टव्यो मुमुक्षुभिः ॥ ३५ ॥ अयँ हृदि स्थितस्साक्षी सर्वेषामविशेषतः । तेनाऽयँ हृदयँ प्रोक्तश्शिवस्सँसारमोचकः ॥ ३६ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति पञ्चब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ प्राऽणाऽग्निहोत्रोपनिषत् ॥ ॐ शरीरयज्ञसँशुद्धचित्तसञ्जातबोधतः । मुनयो यत्पदं यान्ति तद्रामपदमाश्रये ॥ १ ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ओमथाऽतस्सर्वोपनिषत्सारँ सँसारज्ञानाऽतीतमन्नसूक्तँ शारीरयज्ञं व्याख्यास्यामः । यस्मिन्नेव पुरुषश्शरीरे विनाऽप्यग्निहोत्रेण विनाऽपि साङ्ख्ययोगे (ख्ये) न सँसारविमुक्तिर्भवतीति । स्वेन विधिनाऽन्नं भूमौ निक्षिप्य या ओषधयस्सोमराज्ञीरिति तिसृभिरन्नपत इति द्वाभ्यामनुमन्त्रयते । या त्वोषधयस्सोमराज्ञीर्बह्वीश्शतविचक्षणाः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वँहसः ॥ १ ॥ याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । (अकोशा याश्च कोशिनीः ।) बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वँहसः ॥ २ ॥ जीवला नघारिषां (घर्षा) मा ते बध्नाम्योषधीम् । या तयाऽऽयु रु (र) पाऽऽहराद्प

रक्षाँसि चाऽऽतयात् (अपातयादुपह्वरादप रक्षांसि चाऽऽतयात्।)॥ ३ ॥ अन्न-पतेऽन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥४॥ यदन्नमग्निर्बहुधा विराद्धि (राजं) (रुद्रैः) रुद्रैः प्रजग्धं (जाद्धं) यदि वा पिशाचैः । सर्वं तदीशानो अभयं कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहा ॥५॥ अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं यज्ञस्त्वं ब्रह्मा त्वँ रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्सुवरोन्नमः (रोम्) । आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभो-ज्यम् (ज्यं च) । यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहँ स्वाहा । (हं स्वम्) (हं त्वम्) । अ(आपोऽ) मृतमस्य (स्त्व) मृतोपस्तरणमस्यमृतं

(च) प्राऽणे जुहोम्यमा शिष्याऽन्तोऽसि । प्राऽणाय स्वाहा । अपाऽनाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । समानाय स्वाहा । इति कनिष्ठया (ष्ठिका) ऽङ्गुल्याऽङ्गुष्ठेन च प्राऽणे जुहोमि (ति) । अनामिकयाऽपाने। मध्यम (मिक)या व्याने। सर्वाभिरुदाने। प्रदेशिन्या समाने । तू (तू) ष्णीमेकामेकऋषौ (चा) (चौ) जुहोति । द्वे आहवनीये । एकां (कं) दक्षिणाऽग्नौ। एकां (कं) गार्हपत्ये। एकाँ(कँ) सर्वप्रायश्चितीये ॥ अथाऽपिधानमस्य (नस्याऽ) मृतत्वायो (पदधामीत्यु) पस्पृश्य पुनरादाय पुनरुपस्पृशेत् । स ते (व्ये) प्राऽणा वाऽऽपो गृहीत्वा हृदयमन्वा (नुप) लभ्य जपेत् । प्राऽणो अग्निः परमाऽऽत्मा पञ्चवायुभिरावृतः । अभयँ सर्वभूतेभ्यो न मे भीतिः कदा च न ॥ १ ॥ इति । विश्वो (ऽसि)

वैश्वानरो विश्वरूपं (पो विश्वं) त्वया धार्यते जायमानम् । विश्वं त्वाहुतयस्सर्वा यत्र ब्रह्मा (विश्वा)ऽमृतोऽसि । महानवोऽयं पुरुषो योऽङ्गुष्ठाऽग्रे प्रतिष्ठितः । तमद्भिः परिषिञ्चामि सोऽस्याऽन्ते अमृताय च । अनावित्येष बाह्याऽऽत्मा ध्यायेताऽग्निहोत्रं जुहो(मी) ति । सर्वेषामेव सूनुर्भवति (तु) । अस्य यज्ञपरिवृतया (वृता आ)ऽऽहुती-र्होमयति । स्वशरीरे यज्ञं परिवर्त्तयामीति । चत्वारोऽग्नयस्ते किं भाग(नाम)धेयाः । तत्र सूर्यो (र्य्या) ऽग्निर्नाम सूर्य्यमण्डलाऽऽकृतिस्सहस्त्ररश्मि (भि) (:) परिवृत एकऋषि-र्भूत्वा मूर्धनि तिष्ठति । यस्मादुक्तो दर्शनाऽग्निर्नाम चतुराकृतिराहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति । शारीरोऽग्निर्नाम जराप्रणुदा हविरवि(व)स्कन्दति । अर्द्धचन्द्राऽऽकृ-तिर्दक्षिणाऽग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति । तत्र कोष्ठाऽग्निरिति । कोष्ठाऽग्निर्नामाऽशितपीत-

शा०अ० लीढखादितानि (तँ) सम्यगू व्यष्टचँष (श्रप) यित्वा गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति । उ०

॥७९०॥ प्रायश्चित्तयस्त्वधस्तात्तिर्यक् तिस्रो हिमाँशुप्रभाभि (भु): प्रजननकर्मा ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ अस्य शारीरयज्ञस्य यूपरशनाशोभितस्य को यजमानः । का पत्नी । के ऋत्विजः । के सदस्याः । कानि यज्ञपात्राणि । कानि हवीँषि । का वेदिः । कोत्तरवे (काऽन्तर्वे) दिः । को द्रोणकलशः । को रथः । कः पशुः । कोऽध्वर्युः । को होता । को ब्राह्मणाच्छँसी । कः प्रतिप्रस्थाता । कःप्रस्तोता । को मैत्रावरुणः । क उद्गाता । का धारापोता । के दर्भाः । कस्स्रुवः । काऽऽज्यस्थाली । कावाघारौ । कावाज्यभागौ । के प्रयाजाः । के अनुयाजाः । केडा । कस्सूक्तवाकः । कश्शंयोर्वाकः । (काऽहिँसा) के पत्नीसंयाजाः । को यूपः । का रशना । का ॥७९०

इष्टयः। का दक्षिणा। किमवभृथमिति ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ अस्य शारीरयज्ञस्य यूपरशनाशोभितस्याऽऽत्मा यजमानः। बुद्धिः पत्नी। वेदा महर्त्विजः। अहङ्कारोऽध्वर्य्युः। चित्तँ होता। प्राऽणो ब्राह्मणाच्छँसी। अपाऽनः प्रतिप्रस्थाता। व्यानः प्रस्तोता। उदान उद्गाता। समानो मैत्रावरुणः। शरीरं वेदिः। नासिकोत्तरवे (काऽन्तर्वे) दिः। मूर्धा द्रोणकलशः। पादो रथः। दक्षिणहस्तस्स्रुवः। सव्य (हस्त) आज्यस्थाली। श्रोत्रे आघारौ। चक्षुषी आज्याभागौ। ग्रीवा धारापोता। तन्मात्राणि सदस्याः। महाभूतानि प्रयाजाः। भूतानि (गुणाः) अनुयाजाः। जिह्वेडा। दन्तोष्ठौ सूक्तवाकः। तालुश्शंयोर्वाकः। स्मृतिर्दया क्षान्तिरहिँसा पत्नीसंयाजाः। ओङ्कारो यूपः। आशा रशना। मनो रथः। कामः पशुः। केशा दर्भाः। बुद्धीन्द्रियाणि

756

यज्ञपात्राणि । कर्म्मेन्द्रियाणि हवीँषि । अहिँसा इष्टयः । त्यागो दक्षिणा । अवभृथं मरणात् । सर्वा ह्यस्मिन् देवताश्शरीरेऽधिसमाहिताः । वाराणस्यां मृतो वाऽपि इदं वा ब्रह्म य(ब्राह्मण)ः पठेत् । एकेन जन्मना जन्तुर्मोक्षं च प्राऽऽप्नुयादिति मोक्षं च प्राऽऽप्नुयादित्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इत्यथर्ववेदे प्राऽणाऽग्निहोत्रोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ श्रीमत्पञ्चपदाऽगारँ सविशेषतयोज्ज्वलम् । प्रतियोगिविनिर्मुक्तं निर्विशेषँ हरिं भजे ॥१॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ (गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् । शाट्यायनीहयग्रीवं दत्ताऽऽत्रेयं च गारुडम् ॥ १ ॥) हरिः ॐ सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाऽक्लिष्टकर्मे (कारि) णे । नमो वेदाऽन्त-

वेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ २ ॥ ॐ मुनयो ह वै ब्राह्मणमूचुः । कः परमो देवः । कुतो मृत्युर्बिभेति । कस्य विज्ञानेनाऽखिलं विज्ञातं भवति । केनेदं विश्वं सँसरतीति । तदु होवाच ब्राह्मणः । कृष्णो वै परमं दैवतम् । गोविन्दान्मृत्युर्बिभेति । गोपीजनवल्लभज्ञानेनैतद्विज्ञातं भवति । स्वाहेदं विश्वँ सँसरतीति । तदु होचुः । कः कृष्णः । गोविन्दश्च कोऽसाविति । गोपीजनवल्लभश्च कः । का स्वाहेति । तानुवाच ब्राह्मणः । पापकर्षणो गोभूमिवेदवेदितो गोपीजनविद्याकला—पि—प्रेरकः । तन्माया चेति सकलं परं ब्रह्मैव तत् । यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भव (ती) ति । ते होचुः । किं तद्रूपं किँ रसनं किमाहो तद्भजनं तत्सर्वं विविदिषतामाख्याहीति । तदुहोवाच हैरण्यो गोपवेषमभ्राऽऽभं कल्पद्रुमाऽऽश्रितम् । तदिह श्लोका भवन्ति ॥ सत्पुण्डरीकनयनं मेघा-

ऽऽभं वैद्युताऽम्बरम् । द्विभुजं ज्ञानमुद्राऽऽढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥ १ ॥ गोपगोपीगवाऽऽवीतँ सुरद्रुमतलाऽऽश्रितम् । दिव्याऽलङ्करणोपेतँ रत्नपङ्कजमध्यगम् ॥ २ ॥ कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवितम् । चिन्तयञ्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति सँसृतेः ॥ ३ ॥ (इति) ॥ तस्य पुना रसनमिति जलभूमिं तु सम्पाता (जलभूमीन्दुसम्पात) कामाऽऽदि कृष्णायेत्येकं पदम् । गोविन्दायेति द्वितीयम् । गोपीजनेति तृतीयम् । वल्लभे (भाये) ति तुरीयम् । स्वाहेति पञ्चममिति पञ्चपदं जपन्पञ्चाऽङ्गं द्यावाभूमी सूर्याचन्द्रमसौ—साऽग्नि—तद्रूपतया ब्रह्म सम्पद्यत इति । तदेष श्लोकः क्लीमित्येतदादावादाय कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभायेति बृहन्भानव्यासकृदुच्चरेद्योऽसौ गतिस्तस्याऽस्ति । मङ्क्षु नाऽन्या गतिस्स्यादिति । भक्तिरस्य भजनम् । एतदिहाऽमुत्रोपा-

ऽऽधिनैराश्येनाऽमुष्मिन्मनःकल्पनम्। एतदेव च नैष्कर्म्यम्। कृष्णं तं विप्रा बहुधा यजन्ति गोविन्दँ सन्तं बहुधा आराधयन्ति। गोपीजनवल्लभो भुवनानि दध्रे स्वाहाऽऽश्रितो जगदेतत्सुरेताः ॥ १ ॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो जन्येजन्ये पञ्चरूपो बभूव। कृष्णस्तदेकोऽपि जगद्धितार्थँ शब्देनाऽसौ पञ्चपदो विभाति ॥ २ ॥ इति। ते होचुरुपाऽऽसनमेतस्य परमाऽऽत्मनो गोविन्दस्याऽखिलाऽऽधारिणो ब्रूहीति। तानुवाच यत्तस्य पीठँ हैरण्याऽष्टपलाशमम्बुजं तदन्तराऽधिकाऽनलाऽस्रयुगं तदन्तरालाऽऽद्यर्णाऽखिलबीजं कृष्णाय नम इति बीजाऽऽढ्यँ (ढ्यं) सब्रह्मा (ब्राह्म)णमादायाऽनङ्गगायत्रीं यथावदाऽऽलिख्य भूमण्डलँ शूलवेष्टितं कृत्वाऽङ्गवासुदेवाऽऽदिरुक्मिण्यादिस्वशक्तिं नन्दाऽऽदिवसुदेवाऽऽदिपार्थाऽऽदिनिध्याऽऽदिवीतं यजेत्सन्ध्यासुप्रतिपत्तिभिरुपचारैः। तेनाऽस्याऽखिलं

भवत्यखिलं भवतीति ॥ २ ॥ तदिह श्लोका भवन्ति । एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोऽपि सन्बहुधा यो विभाति । तं पीठँ येऽनुभजन्ति धीरास्तेषाँ सिद्धिश्शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ३ ॥ नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानामेको बहूना यो विदधाति कामान् । तं पीठगं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषाँ सुखँ शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ४ ॥ एतद्विष्णोः परमं पदं ये नित्योद्युक्तास्तं यजन्ति न कामात्तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्नात्प्रकाशयेदात्मपदं तदेव ॥ ५ ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यां तस्मै गोपयति स्म कृष्णः । तँ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुश्शरणं व्रजेत् ॥ ६ ॥ ओङ्कारेणाऽन्तरितं ये जपन्ति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुम् । तेषामसौ दर्शयेदात्मरूपं तस्मान्मुमुक्षुरभ्यसेन्नित्यशान्त्यै ॥ ७ ॥ एतस्मा एव पञ्चपदादभूवन् गोविन्दस्य मनवो मानवानाम् । दशाऽऽर्णा-

ऽऽद्यास्तेऽपि सङ्क्रन्दनाऽऽद्यैरभ्यस्यन्ते भूतिकामैर्यथावत् ॥ ८ ॥ ते पप्रच्छुस्तदु होवाच ब्रह्मसव (द) नं (चरतो) मे ध्यात(ऽध्यात्म)स्तुतः परमेश्वरः पराऽर्द्धोऽन्ते सोऽबुध्यत। कोपदेष्टा मे पुरुषः पुरस्तादाविर्बभूव । ततः प्रणतो मायाऽनुकूलेन हृदा मह्यमष्टादशाऽऽर्णस्वरूपँ सृष्टये दत्त्वाऽन्तर्हितः । पुनस्ते सिसृक्षतो मे प्राऽऽदुरभूवन् । तेष्वक्षरेषु विभज्य भविष्यज्जगद्रूपं प्राकाशयम् । तदिह कांदाका (पा)-लात्पृथिवीतोऽग्निर्बिन्दोरिन्दुस्तत्सम्पाताच्तदर्क इति । क्लीङ्कारादजस्रं कृष्णादाकाशं खाद्वायुरुत्तरात्सुरभिविद्याः प्राऽऽदुरकार्षमकार्षमिति । तदुत्तरात्स्त्रीपुंसाऽऽदिभेदँ सकलमिदँ सकलमिदमिति ॥ ३ ॥ एतस्यैव यजने (न) चन्द्रध्वजो गतमोहमात्मानं वेदयति । ओङ्काराऽली (लि) कं मनुमावर्तयेत् । सङ्गरहितोऽभ्यानयत् ।

तद्विष्णोः परमं पदँ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तस्मादेनं नित्य-मावर्तयेन्नित्यमावर्येयेदिति ॥ ४ ॥ तदाहुरेके यस्य प्रथमपदाद्भूमिर्द्वितीयपदाज्जलं तृतीयपदात्तेजश्चतुर्थपदाद्वायुश्चरमपदाद्व्योमेति । वैष्णवं पञ्चव्याहृतिमयं मन्त्रं कृष्णाऽवभासकं कैवल्यस्य सृत्यै सततमावर्तयेत्सततमावर्तयेदिति ॥ ५ ॥ तदत्र गाथाः ॥ यस्य प्रथमपदाद्भूमिर्द्वितीयपदात्सलिलोद्भवः । तृतीयात्तेज उद्भूतं चतुर्थाद्गन्धवाहनः ॥ १ ॥ पञ्चमादम्बरोत्पत्तिस्तमेवैकँ समभ्यसेत् । चन्द्रध्वजोऽगमद्विष्णोः परमं पदमव्ययम् ॥ २ ॥ ततो विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभाऽऽदिनिरस्तसङ्गम् । यत्तत्पदं पञ्चपदं तदेव स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ ३ ॥ तमेकं गोविन्दँ सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपदं वृन्दाऽवनसुरभूरुहतलाऽऽसीनं सततं मरुद्गणोऽहं परमया स्तुत्या

तोष्यामि ॥ ॐ नमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे । विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ १ ॥ नमो विज्ञानरूपाय परमाऽऽनन्दरूपिणे । कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ २ ॥ नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने । नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥ ३ ॥ बर्हाऽऽपीडाऽभिरामाय रामायाऽकुण्ठमेधसे । रमामानसहँसाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ ४ ॥ कँसवँशविनाशाय केशिचाणूरघातिने । वृषभध्वजवन्द्याय पार्थसारथये नमः ॥ ५ ॥ वेणुनादविनोदाय गोपालायाऽहिमर्दिने । कालिन्दीकुललोलाय लोलकुण्डलधारिणे ॥ ६ ॥ बल्लवीवदनाऽम्भोजमालिने नृत्तशालिने । नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमोनमः ॥ ७ ॥ नमः पापप्रणाशाय गोवर्धनधराय च । पूतनाजीविताऽन्ताय तृणाऽऽवर्ताऽसुहारिणे ॥ ८ ॥ निष्कलाय विमो-

हाय शुद्धायाऽशुद्धवैरिण। अद्वितीयाय महते श्रीकृष्णाय नमोनमः ॥ ९ ॥ प्रसीद परमाऽनन्द प्रसीद परमेश्वर। आधिव्याधिभुजङ्गेन दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ १० ॥ श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर। सँसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो ॥ ११ ॥ केशव क्लेशहरण नाराऽयण जनार्दन। गोविन्द परमाऽऽनन्द माँ समुद्धर माधव ॥ १२ ॥ अथैवं स्तुतिभिराराधयामि। तथा यूयं पञ्चपदं जपन्तश्श्रीकृष्णं ध्यायन्तस्सँसृतिं तरिष्यथेति होवाच हैरण्यगर्भः। अमुं पञ्चपदं मनुमावर्तयेद्यस्स यात्यनायासतः केवलं तत्पदं तत्। अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पुर्वमर्षदिति। तस्मात्कृष्ण एव परमो देवस्तं ध्यायेत्। तँ रसयेत्। तं यजेत्। तं भजेत्। ॐ तत्सदित्युपनिषद्॥ इति गोपालपूर्वतान्युपनिषत्समाप्ता॥

अथ गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ॐ एकदा हि व्रजस्त्रियस्सकामाश्शर्वरीमुषित्वा सर्वेश्वरं गोपालं कृष्णमूचिरे । उवाच ताः कृष्ण अमुकस्मै ब्राह्मणाय भैक्षं दातव्यमिति दु(दू)र्वासस इति । कथं यास्यामो जलं तीर्त्वा यमुनायाः । यतश्श्रेयो भवति कृष्णेति ब्रह्मचारीत्युक्त्वा मार्गं वो दास्यति । यं माँ स्मृत्वाऽगाधा गाधा भवति । यं माँ स्मृत्वाऽपूतः पूतो भवति । यं माँ स्मृत्वाऽव्रती व्रती भवति । यं माँ स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति । यं माँ स्मृत्वाऽश्रोत्रियश्श्रोत्रियो भवति । यं माँ स्मृत्वाऽगाधत-स्स्पर्शरहिताऽपि सर्वा सरिद्गाधा भवति श्रुत्वा तद्वाक्यँ हि वै (रौद्रं) स्मृत्वा तद्वाक्येन तीर्त्वा तत्सौर्याँ हि वै गत्वाऽऽश्रमँ पुण्यतमँ हि वै नत्वा मुनिँ श्रेष्ठतमँ हि वै रौद्रं चेति । दत्त्वाऽस्मै ब्राह्मणाय क्षीरमयं घृतमयमिष्टतमँ हि वै मृष्टतमँ हि तुष्टस्स्नात्वा

भुक्त्वा हित्वाऽऽशिषं प्रयुज्याऽन्नं ज्ञात्वाऽदात् । कथं यास्यामो तीर्त्वा सौर्याम् । स होवाच मुनिदु(र्दू)र्वासिनं माँ स्मृत्वा वो दास्यतीति मार्गम् । तासां मध्ये हि श्रेष्ठा गान्धर्वी ह्युवाच तँ हि वै ताभिः । एवं कथं कृष्णो ब्रह्मचारी । कथं दूर्वाऽशनो मुनिः । ताँ हि मुख्यां विधाय पूर्वमनुकृत्वा तुष्णीमासुः । शब्दवानाकाशश्शब्दाऽऽकाशाभ्यां भिन्नः । तस्मिन्नाकाशस्तिष्ठति । आकाशे तिष्ठति । स ह्याकाशस्तं न वेद । स ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । स्पर्शवान्वायुस्स्पर्शवायुभ्या भिन्नः । तस्मिन्वायुस्तिष्ठति । वायौ तिष्ठति । वायुस्तं न वेद । स ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । रूपवदिदं तेजो रूपाऽग्निभ्यां भिन्नः । तस्मिन्नग्निरिस्तिष्ठाति । अग्नौ तिष्ठति । अग्निस्तं न वेद । स ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । रसवत्य आपो रसाऽद्भ्यां भिन्नाः । तास्वापस्तिष्ठन्ति । अप्सु

तिष्ठन्ति । आपस्तं न विदुः । स ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । गन्धवतीयं भूमिर्गन्धभूमिभ्यां भिन्ना । तस्यां भूमिस्तिष्ठति । भूमौ तिष्ठति । भूमिस्तं न वेद । स ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । इदं हि मनसैवेदं मनुते । तानीदँ हि गृह्णाति । यत्र सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्र वा कुत्र मनुते । कथं वा गच्छतीति । स ह्यात्मा । अहँ कथं भोक्ता भवामि । अयं हि कृष्णो यो हि प्रेष्ठश्शरीरद्वयकारणं भवति । द्वा सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोऽहँ सम्भूतस्तथेतरो भोक्ता भवति । अन्यो हि साक्षी भवतीति । वृक्षधर्मे तौ तिष्ठतः । अतो भोक्तृभोक्तारौ । पूर्वो हि भोक्ता भवति । तथेतरो भोक्ता कृष्णो भवतीति । यत्र विद्याऽविद्ये न विदाम । विद्याऽविद्याभ्यां भिन्नो विद्यामयो हि यस्स कथं विषयी भवतीति । यो ह वै कामेन कामान्कामयते स कामी भवति । यो ह वै त्वकामेन कामान्कामयते

सोऽकामी भवति । जन्मजराभ्यां भिन्न स्थाणुरयमच्छेद्योऽयम् । योऽसौ सूर्ये तिष्ठति योऽसौ गोषु तिष्ठति । योऽसौ गोपान्पालयति । योऽसौ सर्वेषु देवेषु तिष्ठति । योऽसौ सर्वैर्देवैर्गीयते । योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य भूतानि विदधाति स वो हि स्वामी भवति । सा होवाच गान्धर्वी कथं वाऽस्मासु जातो गोपालः कथं वा ज्ञातोऽसौ त्वया मुने कृष्णः । को वाऽस्य मन्त्रः । किं स्थानम् । कथं वा देवक्यां जातः । को वाऽस्य जायाग्रामो भवति । कीदृशी पूजाऽस्य गोपालस्य भवति । साक्षात्प्रकृतिपरोऽयमात्मा गोपालः कथं त्ववतीर्णो भूम्याँ हि वै सा गान्धर्वी मुनिमुवाच । स होवाच ताँ हि वै पूर्वं नाराऽयणो यस्मिँल्लोका ओताश्च प्रोताश्च तस्य हृत्पद्माज्जातोऽब्जयोनिस्तपस्तप्त्वा तस्मै ह वरं ददौ । सकामप्रश्नमेव वव्रे । तं हाऽस्मै ददौ । स होवाचाऽब्जयोनिः ।

यो वाऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भवति। येन लोकास्तुष्टा भवन्ति। यँ स्मृत्वा मुक्ता अस्मात्सँसाराद्भवन्ति। कथं वाऽस्याऽवतारस्य ब्रह्मता भवति। स होवाच तं हि वै नाराऽयणो देवः। सकाम्या मेरोश्शृङ्गे यथा सप्तपुर्यो भवन्ति तथा निष्काम्या स्सकाम्या भूगोपालचक्रे सप्तपुर्यो भवन्ति। तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरी भवति। सकाम्या निष्काम्या देवानाँ सर्वेषां भूतानां भवति। अथाऽस्य भजनं भवति। यथा हि वै सरसि पद्म तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठति। चक्रेण रक्षिता मथुरा। तस्माद्गोपाल-पुरी भवति। बृहद्बृहद्वनं मधोर्मधुवनं तालस्तालवनं काम्यं काम्यवनं बहुला बहुलवनं कुमुदः कुमुदवनं खदिरः खदिरवनं भद्रो भद्रवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनँ श्रीवनं लोहवनं वृन्दाऽवनमेतैरावृता पुरी भवति। तत्र तेष्वेव गगनेष्वेवं देवा मनुष्या गन्धर्वा

नागाः किन्नरा गायन्ति नृत्यन्ति नृत्यन्तीति । तत्र द्वादशाऽऽदित्या एकादश रुद्रा अष्टौ वसवस्सप्त मुनयो ब्रह्मा नारदश्च पञ्च विनायका वीरेश्वरो रुद्रेश्वरोऽम्बिकेश्वरो गणेश्वरो नीलकण्ठेश्वरो विश्वेश्वरो गोपालेश्वरो भद्रेश्वरो इत्यष्टावन्यानि लिङ्गानि चतुर्विंशतिर्भवन्ति । द्वे वने स्तः कृष्णवनं भद्रवनम् । तयोरन्तर्द्वादश वनानि पुण्यानि पुण्यतमानि । तेष्वेव देवास्तिष्ठन्ति । सिद्धास्सिद्धिं प्राऽऽप्ताः । तत्र हि रामस्य राममूर्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्तिरनिरुद्धस्याऽनिरुद्धमूर्तिः कृष्णस्य कृष्णमूर्तिः । वनेष्वेवं मथुरास्वेवं द्वादश मूर्तयो भवन्ति । एकाँ हि रुद्रा यजन्ति । द्वितीयां हि ब्रह्मा यजति । तृतीयां ब्रह्मजा यजन्ति । चतुर्थीं मरुतो यजन्ति । पञ्चमीं विनायका यजन्ति । षष्ठीं च वसवो यजन्ति । सप्तमीमृषयो यजन्ति । अष्टमीं गन्धर्वा यजन्ति । नवमीमप्सरसो

यजन्ति। दशमी वै ह्यन्तर्धाने तिष्ठति। एकादशी(शमि)ति स्वपदाऽनुगा। द्वादशी(शमि)ति भूम्यां तिष्ठति ताँ हि ये यजन्ति। ते मृत्युं तरन्ति। मुक्तिं लभन्ते। गर्भजन्मजरामरणतापत्रयाऽऽत्मकदुःखं तरन्ति। तदप्येते श्लोका भवन्ति। सम्प्राऽऽप्य मथुराँ रम्याँ सदा ब्रह्माऽऽदिवन्दिताम्। शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां मुसलाऽऽदिभिः ॥१॥ यत्राऽसौ सँस्थितः कृष्णः स्त्रीभिश्शक्त्या समाहितः। रमाऽनिरुद्धप्रद्युम्नै रुक्मिण्या सहितो विभुः ॥२॥ चतुश्शब्दो भवेदेको ह्योङ्कारश्च (स्य) उदाहृतः। तस्मादेव परो रजसेति सोऽहमित्यवधार्याऽऽत्मानं गोपालोऽहमिति भावयेत्। स मोक्षमश्नुते। स ब्रह्मत्वमधिगच्छति। स ब्रह्मविद्भवति। स गोपाञ्जीवानात्मत्वेन सृष्टिपर्यन्तमालाति। स गोपालो ह्योम् (ह्यों भवति)। तत्सत्सोऽहम्। परं ब्रह्म कृष्णाऽऽत्मको नित्याऽऽनन्दैकस्वरूपस्सोऽहम्। तत्सद्गोपालोऽहमेव। परँ सत्यम-

बाधितँ सोऽहमित्यात्मानमादाय मनसैक्यं कुर्यात् । आत्मानं गोपालोऽहमिति भावयेत् । स एवाऽव्यक्तोऽनन्तो नित्यो गोपालः । मथुरायाँ स्थितिर्ब्रह्मन्त्सर्वदा मे भविष्यति । शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाधरस्य वै ॥ १ ॥ विश्वरूपं परं ज्योतिस्स्वरूपं रूपवर्जितम् । मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे स्थितोऽपि वा ॥ २ ॥ योऽर्चयेत्प्रतिमा मा च स मे.प्रियतरो भुवि । तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपी पूज्यस्त्वया सदा ॥ ३ ॥ चतुर्धा चाऽस्याऽवतारभेदत्वेन यजन्ति माम् । युगाऽनुवर्तिनो लोका यजन्ती ह सुमेधसः ॥ ४ ॥ गोपालं साऽनुजं कृष्णं रुक्मिण्या सह तत्परम् । गोपालोऽहमजो नित्यः प्रद्युम्नोऽहं सनातनः ॥ ५ ॥ रामोऽहमनिरुद्धोऽहमात्मानं चाऽर्चयेद्बुधः । मयोक्तेन स धर्मेण निष्कामेन विभागशः ॥ ६ ॥ तैरहं पूजनीयो हि भद्र कृष्णनिवासिभिः ।

तद्धर्मगतिहीना ये तस्यां मयि पराऽयणाः ॥७॥ कलिना ग्रसिता ये वै तेषा तस्यामव-स्थितिः । यथा त्वं सह पुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैस्सह ॥ ८ ॥ यथा श्रियाऽभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रियः । स होवाचाऽब्जयोनिश्चतुर्भिर्देवैः कथमेको देवस्स्यात् । एकमक्षरं यद्विश्रुतमनेकाऽक्षरं कथं सम्भूतम् । स होवाच तँ हि पूर्वमेकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्माऽऽसीत् । तस्मादव्यक्तमेकाऽक्षरम् । तस्मादक्षरान्महत् । महतोऽहङ्कारः । तस्मा-दहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि । तेभ्यो भतानि । तैरावृतमक्षरम् । अक्षरोऽहमोङ्कारोऽयमज-रोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माऽभयँ हि वै । स मुक्तोऽहमस्मि । अक्षरोऽहमस्मि । सत्तामात्रं चित्स्वरूपं प्रकाशं व्यापकं तथा ॥ ९ ॥ एकमेवाऽद्वयं ब्रह्म मायया च चतुष्ट-यम् । रोहिणीतनयो विश्व अकाराऽक्षरसम्भवः ॥ १० ॥ तैजसाऽऽत्मकप्रद्युम्न उका-

राऽक्षरसम्भवः । प्राऽऽज्ञाऽऽत्मकोऽनिरुद्धोऽसौ मकाराऽक्षरसम्भवः ॥ ११ ॥ अर्ध-मात्राऽऽत्मकः कृष्णो यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् । कृष्णाऽऽत्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिरुक्मिणी ॥ १२ ॥ व्रजस्त्रीजनसम्भूतश्श्रुतिभ्यो ज्ञान (ब्रह्म) सङ्गतः । प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ १३ ॥ तस्मादोङ्कारसम्भूतो गोपालो विश्वसँस्थितः । क्लीमोङ्कारस्यैकत्वं (तत्त्वं) वदान्ति ब्रह्मवादिनः ॥१४॥ मथुरायां विशेषेण मां ध्यायन्मोक्ष-मश्नुते । अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र सँस्थितम् ॥१५॥ दिव्यध्वजाऽऽतपत्रैस्तु चिह्नितं चरणद्वयम् । श्रीवत्सलाञ्छनं हृत्स्थं कौस्तुभं प्रभया युतम् ॥ १६ ॥ चतुर्भुजं शङ्खचक्र-शार्ङ्गपद्मगदाऽन्वितम् । सुकेयूराऽन्वितं बाहुं कण्ठमालासुशोभितम् ॥ १७ ॥ द्युमत्किरी-टमभयं स्फुरन्मकरकुण्डलम् । हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाऽभयप्रदम् ॥ १८ ॥

ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वा । मथ्यते तु जगत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा ॥ १९ ॥ मत्सारभूतं यद्यत्स्यान्मथुरा सा निगद्यते । अष्टदिक्पालकैर्भूमिपद्मं विकसितं जगत् ॥ २० ॥ सँसाराऽर्णवसञ्जातँ सेवितं मम मानसे । चन्द्रसूर्यत्विषो दिव्या ध्वजा मेरुर्हिरण्मयाः ॥ २१ ॥ आतपत्रं ब्रह्मलोकमथो (कं तदू) (धो) र्ध्वं चरणँ स्मृतम् । श्रीवत्सस्य स्वरूपं तु वर्तते लाञ्छनैस्सह ॥ २२ ॥ श्रीवत्सलक्षणं तस्मात्कथ्यते ब्रह्मवादिभिः । येन सूर्योऽग्निवाक्चन्द्रतेजसा स्वस्वरूपिणा ॥ २३ ॥ वर्तते कौस्तुभाऽऽख्यमणिं वदन्तीशमानिनः । सत्त्वं रजस्तम इति अहङ्कारश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥ पञ्चभूताऽऽत्मकँ शङ्खं करे रजसि संस्थितम् । बालस्वरूपमित्यन्तं मनश्चक्रं निगद्यते ॥ २५ ॥ आद्या माया भवेच्छार्ङ्गं पद्मं विश्वं करे स्थितम् । आद्या विद्या गदा वेद्या

गो० उ०

॥८०१॥

सर्वदा मे करे स्थिता ॥ २६ ॥ धर्माऽर्थकामकेयूरैर्दिव्यैर्दिव्यमयेरितैः । कण्ठं तु निर्गुणं प्रोक्तं माल्यते आद्यया ऽजया ॥ २७ ॥ माला निगद्यते ब्रह्मन्तव पुत्रैस्तु मानसैः । कूटस्थँ सत्त्वरूपं च किरीटं प्रवदन्ति माम् ॥२८॥ क्षी (क्ष)रोत्तरं प्रस्फुरन्तं कुण्डलं युगलँ स्मृतम् । ध्यायेन्मम प्रियं नित्यं स मोक्षमधिगच्छति ॥ २९ ॥ स मुक्तो भवति तस्मै स्वाऽऽत्मानं तु ददामि वै । एतत्सर्वं मया प्रोक्तं भविष्यद्वै विधे तव ॥ ३० ॥ स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणाऽऽत्मकम् ॥ ३१ ॥ स होवाचा-ऽब्जयोनिः । व्यक्तीनां मूर्तीनां प्रोक्ताना कथं चाऽऽभरणानि भवन्ति । कथं वा देवा यजन्ति । रुद्रा यजन्ति । ब्रह्मा यजति । ब्रह्मजा यजन्ति । विनायका यजन्ति । द्वाप-शाऽऽदित्या यजन्ति । वसवो यजन्ति । गन्धर्वा यजन्ति । सपदाऽनुगा अन्तर्धाने

उ०

तिष्ठन्ति । कां मनुष्या यजान्ति । स होवाच तँ हि वै नाराऽयणो देव आद्या व्यक्ता द्वादश मूर्तयस्सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्तीति । रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मणीषु ब्राह्मी देवेषु दैवी मनुष्येषु मानवी विनायकेषु विघ्न-विनाशिनी आदित्येषु ज्योतिर्गन्धर्वेषु गान्धर्वी अप्सरस्स्वेवं गौर्वसुष्वेवं काम्या अन्त-र्धानेष्वप्रकाशिनी आविर्भावतिरोभावा स्वपदे तिष्ठन्ति । तामसी राजसी सात्त्विकी मानुषी विज्ञानघन आनन्दसच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठति । ॐ प्राऽणा-ऽऽत्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै प्राऽणाऽऽत्मने नमोनमः ॥ १ ॥ ॐ श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै नमोनमः ॥ २ ॥ ओम-पाऽनाऽऽत्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै अपाऽनाऽऽत्मने नमोनमः ॥ ३ ॥ ॐ श्रीकृ-

810

षणायाऽनिरुद्धाय ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ४ ॥ ॐ व्यानाऽऽत्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै व्यानाऽऽत्मने नमोनमः ॥ ५ ॥ ॐ श्रीकृष्णाय रामाय ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ६ ॥ ओमुदानाऽऽत्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै उदानाऽऽत्मने नमोनमः ॥ ७ ॥ ॐ श्रीकृष्णाय देवकीनन्दनाय ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ८ ॥ ॐ समानाऽऽत्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवंस्सुवस्तस्मै समानाऽऽत्मने नमोनमः ॥ ९ ॥ ॐ श्रीगोपालाय निजस्वरूपाय ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १० ॥ ॐ योऽसौ प्रधानाऽऽत्मा गोपाल ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ११ ॥ ॐ योऽसाविन्द्रियाऽऽत्मा गोपाल ॐ तत्सद्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १२ ॥ ॐ योऽसौ भूताऽऽत्मा गोपाल ॐ तत्स-

र्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १३ ॥ ॐ योऽसावुत्तमपुरुषो गोपाल ॐ तत्सर्भू-
र्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १४ ॥ ॐ योऽसौ ब्रह्म परं वै ब्रह्म ॐ तत्सर्भू-
र्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १५ ॥ ॐ योऽसौ सर्वभूताऽऽत्मा गोपाल ॐ तत्स-
र्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १६ ॥ ॐ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयतुरीयाऽतीतोऽन्तर्यामी
गोपाल ॐ तत्सर्भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १७ ॥ एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्व-
व्यापी सर्वभूताऽन्तराऽऽत्मा। कर्माऽध्यक्षस्सर्वभूताऽधिवासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च
॥१८॥ रुद्राय नमः । आदित्याय नमः । विनायकाय नमः । सूर्याय नमः । विद्यायै नमः ।
इन्द्राय नमः । अग्नये नमः । यमाय नमः । निर्ऋतये नमः । वरुणाय नमः ।
वायवे नमः । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । दत्त्वा स्तुतिं पुण्य-

811

तमा ब्रह्मणे स्वस्वरूपिणे । कर्त्तृत्वं सर्वभूतानामन्तर्धाने बभूव सः ॥१९॥ ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्यो नारदात्तु श्रुतं मुने । तथा प्रोक्तं तु गान्धर्वी गच्छ त्वं स्वाऽऽलयाऽन्तिकम् ॥२०॥ इति ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ कृष्णोपनिषत् ॥ ॐ यो रामः कृष्णतामेत्य सार्वाऽऽत्म्यं प्राऽऽप्य लीलया । अतोषयद्देवमौनिपटलं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः । हरिः ॐ श्रीमहाविष्णुं सच्चिदानन्दलक्षणं रामचन्द्रं दृष्ट्वा सर्वाऽङ्गसुन्दरं मुनयो वनवासिनो विस्मिता बभूवुः । तँ होचुर्नोऽवद्यमवतारान्वै गण्यन्ते आलिङ्गामो भवन्तमिति । भवाऽन्तरे कृष्णाऽवतारे यूयं गोपिका भूत्वा मामालिङ्गथ अन्ये येऽवतारास्ते हि

गोपा न स्त्रीश्च नो (वो) कुरु । अन्योऽन्यविग्रहं धार्यं तवाऽङ्गस्पर्शनादिह । शश्वत्स्पर्शयिताऽस्माकं गृह्णीमोऽवतारान्वयम् ॥ १ ॥ रुद्राऽऽदीनां वचश्श्रुत्वा प्रोवाच भगवान्त्स्वयम् । अङ्गसङ्गं करिष्यामि भवद्वाक्यं करोम्यहम् ॥ २ ॥ मोदितास्ते सुरास्सर्वे कृतकृत्याऽधुना वयम् । यो नन्दः परमाऽऽनन्दो यशोदा मौक्तिगेहिनी ॥ ३ ॥ माया सा त्रिविधा प्रोक्ता सत्त्वराजसतामसी । प्रोक्ता च सात्विकी रुद्रे भक्ते ब्रह्मणि राजसी ॥ ४ ॥ तामसी दैत्यपक्षेषु माया त्रेधा ह्युदाहृता । अजेया वैष्णवी माया जप्येन च सुता पुरा ॥ ५ ॥ देवकी ब्रह्मपुत्रा सा या वेदैरुपगीयते । निगमो वसुदेवो यो वेदाऽर्थः कृष्मरामयोः ॥ ६ ॥ स्तुवन्ति सततं यस्तु सोऽवतीर्णो महीतले । वने वृन्दाऽवने क्रीडन् गोपगोपीसुरैस्सह ॥ ७ ॥ गोप्यो गाव ऋच-

स्तस्य यष्टिका कमलाऽऽसनः । वँशस्तु भगवान्रुद्रश्शृङ्गमिन्द्रस्सगौसुरः ॥ ८ ॥ गोकुलं वनवैकुण्ठं तापसास्तत्र ते द्रुमाः । लोभक्रोधाऽऽदयो दैत्याः कलिकालस्तिरस्कृतः ॥ ९ ॥ गोपरूपो हरिस्साक्षान्मायाविग्रहधारणः । दुर्बोधं कुहकं तस्य मायया मोहितं जगत् ॥ १० ॥ दुर्जया सा सुरैस्सर्वैर्धृष्टिरूपो भवेद्द्विजः । रुद्रो येन कृतो वँशस्तस्य माया जगत्कथम् ॥ ११ ॥ बलं ज्ञानं सुरणां वै तेषां ज्ञानं हृतं क्षणात् । शेषनागो भवेद्रामः कृष्णो ब्रह्मैव शाश्वतम् ॥ १२ ॥ अष्टावष्टसहस्रे द्वे शताऽऽधिक्या स्त्रियस्तथा । ऋचोपनिषदस्ता वै ब्रह्मरूपा ऋचास्त्रियः॥ १३ ॥ द्वेषश्चाणूरमल्लोऽयं मत्सरो मुष्टिको जयः । दर्पः कुवलयाऽऽपीडो गर्वो रक्षः खगो बकः ॥ १४ ॥ दया सा रोहिणी माता सत्यभामा धरेति वै । अघाऽसुरो महाव्याधिः

कलिः कँसस्स भूपतिः ॥ १५ ॥ शमो मित्रस्सुदामा च सत्याऽक्रूरोद्धवो दमः । यश्श-ङ्खस्स स्वयं विष्णुर्लक्ष्मीरूपो व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ दुग्धसिन्धौ समुत्पन्नो मेघघोषस्तु सँस्मृतः । दुग्धोदधिः कृतस्तेन भग्नभाण्डो दधिग्रहे ॥ १७ ॥ क्रीडते बालको भूत्वा पूर्ववत्सुमहोदधौ । सँहाराऽर्थं च शत्रूणाँ रक्षणाय च सँस्थितः ॥ १८ ॥ कृपाऽर्थे सर्वभू-तानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् । यत्स्रष्टुमीश्वरेणाऽऽसीत्तच्चक्रं ब्रह्मरूपधृक् (त्) ॥ १९ ॥ जयन्तीसम्भवो वायुश्चमरो धर्मसंज्ञितः । यस्याऽसौ ज्वलनाऽऽभासः खड्गरूपो महेश्वरः ॥ २० ॥ कश्यपोलूखलः ख्यातो रज्जुर्माताऽदितिस्तथा । चक्रँ शङ्खं च सँसिद्धिं बिन्दुं च सर्वमूर्धनि ॥ २१ ॥ यावन्ति देवरूपाणि वदन्ति विबुधा जनाः । नमन्ति देवरूपेभ्य एवमादि न सँशयः ॥ २२ ॥ गदा च कालिका साक्षात्सर्वशत्रुनिबर्हिणी । धनुश्शार्ङ्गँ

स्वमाया च शरत्कालस्सुभोजनः ॥ २३ ॥ अब्जकाण्डं जगद्वीजं धृतं पाणौ स्वलीलया । गरुडो वटभाण्डीरस्सुदा (धा) मा नारदो मुनिः ॥ २४ ॥ वृन्दा भक्तिः क्रिया बुद्धिस्सर्वजन्तुप्रकाशिनी । तस्मान्न भिन्नं नाऽभिन्नमाभिर्भिन्नो न वै विभुः ॥ २५ ॥ भूमावुत्तारितँ सर्वं वैकुण्ठँ स्वर्गवासिनाम् ॥ (सर्वतीर्थफलं लभते य एवं वेद । देहबन्धाद्विमुच्यते ॥) इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रकर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति कृष्णोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ यज्ञावल्क्योपनिषत् ॥ ॐ सन्न्यासज्ञानसम्पन्ना यान्ति यद्वैष्णवं पदम् । तद्वै पदं ब्रह्मतत्त्वँ रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिःओमथ जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भगवन्सन्न्यासमनुब्रूहीति कथँ सन्न्यासल-

क्षणम् । स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्रह्मचर्यँ समाप्य गृही भवेत् । गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनर्व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाऽग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्त-दहरेव प्रव्रजेत्। तदेके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। अथ वा न कुर्यादाग्नेय्यामेव कुर्यात्। अग्निर्हि प्राऽणः । प्राऽणमेवैतया करोति । त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वँ रजस्तम इति । अयन्ते योनिऋृत्विजो यतो जातो अरो-चथाः । तं जानन्नग्न आरोहाऽथानो वर्धया रयिमित्यनेन मन्त्रेणाऽग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राऽणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाग्रामादग्निमाहृत्य पूर्व-वदग्निमाजिघ्रेत्। यदाग्निं न विन्देदप्सु जुहुयादापो वै सर्वा देवतास्सर्वाभ्यो देव-

ताभ्यो जुहोमि स्वाहेति स्त्रा (साऽऽ) ज्यँ हविरनामयम्। मोक्षमन्त्रस्त्रय्येवं वेद तद्ब्रह्म तदुपाऽऽसितव्यम् । शिखां यज्ञोपवीतं छित्त्वा सन्न्यस्तं मयेति त्रिवारमुच्चरेत् । एवमेवैतद्भगवन्निति वै याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥ अथ हैनमत्रिः प्रपच्छ याज्ञवल्क्यं यज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्य इदं प्रणवमेवाऽस्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मा । प्राऽऽश्याऽऽचम्याऽयं विधिरथ (वा) परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहश्शुचिरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति । एष पन्थाः पारिव्राजकाना वीराऽध्वानि (ध्वाने) वा नाशके वाऽपां प्रवेशे वाऽग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा। एष पन्था ब्रह्मणा हाऽनुवित्तस्तेनेति। स सन्न्यासी ब्रह्मविदिति। एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्य। तत्र परमहंसा नाम संवर्तकाऽऽरुणिश्वेतकेतुदूर्वासऋभुनिदाघदत्ताऽऽत्रेयशुकवामदेवहारीतकप्रभृतयो (ऽ)

व्यक्तलिङ्गा (अ) व्यक्ताऽऽचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः परस्त्रीपुरपराङ्मुखास्त्रिदण्डं कमण्डलुं भुक्तपात्रं जलपवित्रँ शिखां यज्ञोपवीतं बहिरन्तश्चेत्येतत्सर्वं भूस्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । यथा जातरूपधरा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहास्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नाश्शुद्धमानसाः प्राऽणसन्धारणाऽर्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपात्रेण लाभाऽलाभौ समौ भूत्वा करपात्रेण वा कमण्डलूदकपो भैक्षमाचरन्नुदरमा (पा) त्रसङ्ग्रहः पात्राऽन्तरशून्यो जलस्थलकमण्डलुरबाधकरह(स्य)स्थलनिकेतनो लाभाऽलाभौ समौ (भूत्वा) शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाऽग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकुहरकोटरकन्दरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनिवास्यप्रयत्नश्शुभाऽशुभकर्मनिर्मूलनपरस्सन्न्यासेन देहत्यागं करोति स परमहँसो नामेति ।

आशाऽम्बरो न नमस्कारो न दारपुत्राऽभिलाषी लक्ष्याऽलक्ष्यनिर्वर्त्तकः परिव्राट् परमेश्वरो भवति । अत्रैते श्लोका भवन्ति । यो भवेत्पूर्वसन्न्यासी तुल्यो वै धर्मतो यदि । तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदा च न ॥ १ ॥ प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः । सन्न्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देव (वेद) सन्दूषिताऽऽशयाः ॥ २ ॥ नामाऽऽदिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये । प्रणमेत्कं तदाऽऽत्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ३ ॥ ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति । प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचण्डालगोखरम् ॥ ४ ॥ माँसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोकेऽङ्गपञ्जरे । स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्यो स्त्रियः किमिव शोभनम् ॥ ५ ॥ त्वङ्माँसरक्तबाष्पाऽम्बु पृथक्कृत्वा विलोचने । समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि ॥ ६ ॥ मेरुशृङ्गतटोल्लासिगङ्गा-

जलरयोपमा । दृष्टा यस्मिन्मुने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥ ७ ॥ श्मशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः । श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवाऽन्धसः ॥ ८ ॥ केशकज्जलधारिण्यो दुस्स्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताऽग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ ९ ॥ ज्वलना अतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः । स्त्रियो हि नरकाऽग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥ १० ॥ कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसः । नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः ॥ ११ ॥ जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् । पुँसां दुर्वासनारज्जुर्नारी बि(ब)डिशपिण्डिका ॥ १२ ॥ सर्वेषां दोषरत्नानाँ सुसमुद्गिकयाऽनया । दुःखशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥ १३ ॥ यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निस्त्रीकस्य क्व भोगभूः । स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्त्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥ १४ ॥

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् । लब्धो हि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥ १५ ॥ जातस्य ग्रहरोगाऽऽदि कुमारस्य च धूर्तता । उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥ १६ ॥ यूनश्च परदाराऽऽदि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः । पुत्रदुःखस्य नाऽस्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥ १७ ॥ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः । न च वाक्चपलश्चैव ब्रह्मभूतो जितेन्द्रियः ॥ १८ ॥ रिपौ बद्धे स्वदेहे च समैकाऽऽत्म्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहाऽवयवेष्विव ॥ १९ ॥ अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते । धर्माऽर्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥ २० ॥ नमोऽस्तु मम कोपाय स्वाऽऽश्रयज्वालिने भृशम् । कोपस्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥ २१ ॥ यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी । प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्

सुषुप्तिं याति योगिराट् ॥ २२ ॥ चिदिहाऽस्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥ २३ ॥ यतीनां तदुपाऽऽदेयं पारहँस्यं परं पदम् । नाऽतः परतरं किं चिद्विद्यते मुनिपुङ्गव ॥ २४ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति याज्ञवल्क्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथ वराहोपनिषत् ॥ ॐ श्रीमद्वराहोपनिषद्वेद्याऽऽखण्डसुखाऽऽकृति । त्रिपान्नाराऽयणाऽऽख्यं तद्रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ ऋभुर्वै महामुनिर्देवमानेन द्वादशवत्सरं तपश्चचार । तदवसाने वराहरूपी भगवान्प्राऽऽदुरभूत् । स होवाचोत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति । सोदतिष्ठत् । तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्कामिभिर्यद्यत्कामितं तत्तत्त्वत्सकाशात्स्वप्नेऽपि न याचे । समस्त-

वेदशास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि ब्रह्माऽऽदयस्सुरास्सर्वे त्वद्रूपज्ञानान्मुक्तिमाहुः। अतस्त्वद्रूपप्रतिपादिकां ब्रह्मविद्या ब्रूहीति होवाच। तथेति स होवाच वराहरूपी भगवान्। चतुर्विंशतितत्त्वानि के चिदिच्छन्ति वादिनः। के चित्षट्त्रिंशत्तत्त्वानि के चित्षण्णवतीनि च ॥ १ ॥ तेषां क्रमं प्रवक्ष्यामि साऽवधानमनाश्शृणु। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव श्रोत्रत्वग्लोचनाऽऽदयः ॥ २ ॥ कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव वाक्पाण्यङ्घ्र्यादयः क्रमात्। प्राऽणाऽऽदयस्तु पञ्चैव पञ्च शब्दाऽऽदयस्तथा ॥ ३ ॥ मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयम्। चतुर्विंशति तत्त्वानि तानि ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४ ॥ एतैस्तत्त्वैस्समं पञ्चीकृतभूतानि पञ्च च। पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ॥ ५ ॥ देहत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणानि विदुर्बुधाः। अवस्थात्रितयं चैव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ॥ ६ ॥

आहत्य तत्त्वजातानाँ षट्त्रिंशन्मुनयो विदुः। पूर्वोक्तैस्तत्त्वजातैस्तु समं तत्त्वानि योजयेत् ॥ ७ ॥ षड्भावविकृतिश्चाऽस्ति जायते वर्धतेऽपि च। परिणामं क्षयं नाशँ षड्भावविकृतिं विदुः ॥ ८ ॥ अशना च पिपासा च शोकमोहौ जरा मृतिः। एते षडूर्मयः प्रोक्ताष्षट्कोशानथ वच्मि ते ॥ ९ ॥ त्वक्च रक्तं माँसमेदोमज्जाऽस्थीनि निबोधत। कामक्रोधौ लोभमोहौ मदो मात्सर्यमेव च ॥ १० ॥ एतेऽरिषट्का विश्वश्च तैजसः प्राऽऽज्ञ एव च। जीवत्रयँ सत्त्वरजस्तमाँसि च गुणत्रयम् ॥ ११ ॥ प्राऽऽरब्धाऽऽगाम्यार्जितानि कर्मत्रयमितीरितम्। वचनाऽऽदानगमनविसर्गाऽऽनन्दपञ्चकम् ॥ १२ ॥ सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च अभिमानोऽवधारणा। मुदिता करुणा मैत्री उपेक्षा चं चतुष्टयम् ॥ १३ ॥ दिग्वाताऽर्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः। तथा

चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः ॥ १४ ॥ आहत्य तत्त्वजातानां षण्णवति (त्य) स्तु कीर्तिता(:) । पूर्वोक्ततत्त्वजातानां वैलक्षण्यमनामयम् ॥ १५ ॥ वराहरूपिणं मां ये भजन्ति मयि भक्तितः । विमुक्ताऽज्ञानतत्कार्या जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ॥ १६ ॥ ये षण्णवतितत्त्वज्ञा यत्र कुत्राऽऽश्रमे रताः । जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नाऽत्र सँशयः ॥१७॥ इति ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ ऋभुर्नाम महायोगी क्रोडरूपँ रमापतिम् । वरिष्ठां ब्रह्मविद्या त्वमधीहि भगवन्मम ॥ १ ॥ एवँ स पृष्टो भगवान्प्राऽऽह भक्ता-ऽऽर्त्तिभञ्जनः । स्ववर्णाऽऽश्रमधर्मेण तपसा गुरुतोषणात् ॥ २ ॥ साधनं प्रभवेत्पुँसां वैराग्याऽऽदिचतुष्टयम् । नित्याऽनित्यविवेकश्च इहाऽमुत्र विरागता ॥ ३ ॥ शमाऽऽदिषट्-कसम्पत्तिर्मुमुक्षा ताँ समभ्यसेत् । एवं जितेन्द्रियो भूत्वा सर्वत्र ममतामतिम् ॥ ४ ॥

विहाय साक्षिचैतन्ये मयि कुर्यादहम्मतिम् । दुर्लभं प्राऽऽप्य मानुष्यं तत्राऽपि नरवि-ग्रहम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मण्यं च महाविष्णोर्वेदाऽन्तश्रवणाऽऽदिना । अतिवर्णाऽऽश्रमं रूपँ सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ ६ ॥ यो न जानाति सोऽविद्वान्कदा मुक्तो भविष्यति । अहमेव सुखं नाऽन्यदन्यच्चेन्नैव तत्सुखम् ॥ ७ ॥ अमदर्थं न हि प्रेयो मदर्थं न स्वतः प्रियम । परप्रेमाऽऽस्पदतया मा न भूवमहँ सदा ॥ ८ ॥ भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहं विष्णुर्मुनीश्वर । न प्रकाशोऽहमित्युक्तिर्यत्प्रकाशैकबन्धना ॥ ९ ॥ स्वप्रकाशं तमात्मानमप्रकाशः कथँ स्पृशेत् । स्वयं भातं निराधारं ये जानन्ति सुनिश्चितम् ॥ १० ॥ ते हि विज्ञानसम्पन्ना इति मे निश्चिता मतिः । स्वपूर्णा-ऽऽत्माऽतिरेकेण जगज्जीवेश्वराऽऽदयः ॥ ११ ॥ न सन्ति नाऽस्ति माया च तेभ्य-

श्चाऽहं विलक्षणः । अज्ञानाऽन्धतमोरूपं कर्मधर्माऽऽदिलक्षणम् ॥ १२ ॥ स्वयम्प्रकाशमात्मानं नैव माँ स्पृष्टुमर्हति । सर्वसाक्षिणमात्मानं वर्णाऽऽश्रमविवर्जितम् ॥ १३ ॥ ब्रह्मरूपतया पश्यन्ब्रह्मैव भवति स्वयम् । भासमानमिदँ सर्वं मानरूपं परं पदम् ॥१४॥ पश्यन्वेदाऽन्तमानेन सद्य एव विमुच्यते । देहाऽऽत्मज्ञानवज्ज्ञानं देहाऽऽत्मज्ञानबाधकम् ॥ १५ ॥ आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते । सत्यज्ञानाऽऽनन्दपूर्णलक्षणं तमसः परम् ॥ १६ ॥ ब्रह्माऽऽनन्दँ सदा पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा । त्रिधामसाक्षिणँ सत्यज्ञानाऽऽनन्दाऽऽदिलक्षणम् ॥ १७ ॥ त्वमहँशब्दलक्ष्याऽर्थमसक्तँ सर्वदोषतः । सर्वगँ सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ॥ १८ ॥ अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् । प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्यप्रज्ञानलक्षणम् ॥ १९ ॥ एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव

मर्त्योऽमृतो भवेत् । तद्ब्रह्माऽऽनन्दमद्वन्द्वं निर्गुणँ सत्यचिद्धनम् ॥ २० ॥ विदित्वा स्वाऽऽत्मनो रूपं न बिभेति कुतश्च न । चिन्मात्रँ सर्वगं नित्यँ सम्पूर्णँ सुखमद्वयम् ॥ २१ ॥ साक्षाद्ब्रह्मैव नाऽन्योऽस्तीत्येवं ब्रह्मविदाँ स्थितिः । अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्याऽऽनन्दमयं जगत् ॥ २२ ॥ अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशन्तु सुचक्षुषाम् । अनन्ते सच्चिदानन्दे मयि वाराहरूपिणि ॥ २३ ॥ स्थितेऽद्वितीयभावस्स्यात्को बन्धः कश्च मुच्यते । स्वस्वरूपं तु चिन्मात्रँ सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥ २४ ॥ नैव देहाऽऽदि-सङ्घातो घटवद्दृशिगोचरः । स्वाऽऽत्मनोऽन्यतया भातं चराऽचरमिदं जगत् ॥ २५ ॥ स्वाऽऽत्ममात्रतया बुद्ध्वा तदस्मीति विभावय । स्वस्वरूपँ स्वयं भुङ्क्ते नाऽस्ति भोज्यं पृथक् स्वतः ॥ २६ ॥ अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवाऽस्तित्वलक्षणम् । ब्रह्मविज्ञान-

820

सम्पन्नः प्रतीतमखिलं जगत् ॥ २७ ॥ पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वाऽऽत्मनः पृथक् । मत्स्वरूपपरिज्ञानात्कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २८ ॥ यश्शरीरेन्द्रियाऽऽदिभ्यो विहीनँ सर्वसाक्षिणम् । परमाऽर्थैकविज्ञानँ सुखाऽऽत्मानँ स्वयम्प्रभम् ॥ २९ ॥ स्वस्वरूपतया सर्वं वेद स्वाऽनुभवेन यः । स धीरस्स तु विज्ञेयस्सोऽहं तत्त्वं ऋभो भव ॥ ३० ॥ अतः प्रपञ्चाऽनुभवस्सदा न हि स्वरूपबोधाऽनुभवस्सदा खलु । इति प्रपश्यन्परिपूर्णवेदनो न बन्धमुक्तो न च बद्ध एव तु ॥ ३१ ॥ स्वस्वरूपाऽनुसन्धानान्नृत्यन्तं सर्वसाक्षिणम् । मुहूर्तं चिन्तयेन्मां यस्सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ ३२ ॥ सर्वभूताऽन्तरस्थाय नित्यमुक्तचिदात्मने । प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमोनमः ॥ ३३ ॥ त्वं वाऽहमस्मि भगवो देव तेऽहं वै त्वमसि । तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं चिदा-

त्मने ॥ ३४ ॥ नमो मह्यं परेशाय नमस्तुभ्यँ शिवाय च । किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ ३५ ॥ यन्मया पूरितं विश्वं महाकल्पाऽम्बुना यथा । अन्तस्सङ्गं बहिस्सङ्गमात्मसङ्गं च यस्त्यजेत् ॥ ३६ ॥ सर्वसङ्गनिवृत्ताऽऽत्मा स मामेति न सँशयः । अहिरिव जनयोगँ सर्वदा वर्जयेद्यः कुणपमिव सुनारीं त्यक्तकामो विरागी । विषमिव विषयाऽऽदीन्मन्यमानो दुरन्ताञ्जगति परमहँसो वासुदेवोऽहमेव ॥ ३७ ॥ इदँ सत्यमिदँ सत्यं सत्यमेतदिहोच्यते । अहँ सत्यं परं ब्रह्म मत्तः किं चिन्न विद्यते ॥ ३८ ॥ उप समीपे यो वासो जीवाऽऽत्मपरमाऽऽत्मनोः । उपवासस्स विज्ञेयो न तु कायस्य शोषणम् ॥ ३९ ॥ कायशोषणमात्रेण का तत्र ह्यविवेकिनाम् । वल्मीकताडनादेव मृतः किं नु महोरगः ॥ ४० ॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत् ।

अहं ब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कारस्स उच्यते ॥ ४१ ॥ यस्मिन्काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् । तस्मात्कालात्समारभ्य जीवन्मुक्तो भवेदसौ ॥ ४२ ॥ अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महाऽऽत्मनाम् । द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च ॥ ४३ ॥ ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते । बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवाऽऽन्तरचिन्तिका । सर्वचिन्ताँ समुत्सृज्य स्वस्थो भव सदा ऋभो ॥ ४४ ॥ सङ्कल्पमात्रकलनेन जगत्समग्रँ सङ्कल्पमात्रकलने हि जगद्विलासः । सङ्कल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रित्य मामकपदँ हृदि भावयस्व ॥४५॥ मच्चिन्तनं मत्कथनमन्योऽन्यं मत्प्रभाषणम् । मदेकपरमो भूत्वा कालं नय महामते ॥ ४६ ॥ चिदिहाऽस्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥ ४७ ॥ रागं

नीरागतां नीत्वा निर्लेपो भव सर्वदा । अज्ञानजन्यकर्त्रादिकारकोत्पन्नकर्मणा ॥ ४८ ॥
श्रुत्युत्पन्नाऽऽत्मविज्ञानप्रदीपो बाध्यते कथम् । अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जगत्स्थितौ ॥ ४९ ॥ एकनिष्ठतयाऽन्तस्थसंविन्मात्रपरो भव । घटाऽऽकाशमठाऽऽकाशौ महाऽऽकाशे प्रतिष्ठितौ ॥ ५० ॥ एवं मयि चिदाकाशे जीवेशौ परिकल्पितौ । या च प्राऽगात्मनो माया तथाऽन्ते च तिरस्कृता ॥ ५१ ॥ ब्रह्मवादिभिरुद्गीता सा मायेति विवेकतः । मायातत्कार्यविलये नेश्वरत्वं न जीवता ॥५२॥ ततश्शुद्धश्चिदेवाऽहं व्योमवन्निरुपाऽऽधिकः । जीवेश्वराऽऽदिरूपेण चेतनाऽचेतनाऽऽत्मकम् ॥५३॥ ईक्षणाऽऽदिप्रवेशाऽन्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता । जाग्रदादिविमोक्षाऽन्तस्सँसारो जीवकल्पितः ॥ ५४ ॥ त्रिणाचिकाऽऽदियोगाऽन्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः । लोकाऽऽयताऽऽदिसा-

ङ्ख्याऽन्ता जीवविश्रान्तिमाश्रिताः ॥ ५५ ॥ तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः । कार्या किं तु ब्रह्मतत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम् ॥ ५६ ॥ अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यथा तथा । भ्रान्ता एवाऽखिलास्तेषां क मुक्तिः केह वा सुखम् ॥ ५७ ॥ उत्तमाऽधमभावश्चेत्तेषाँ स्यादस्ति तेन किम् । स्वप्नस्थराज्यभिक्षाभ्यां प्रबुद्धस्स्पृशते खलु ॥ ५८ ॥ अज्ञाने बुद्धिविलये निद्रा सा भण्यते बुधैः । विलीनाऽज्ञानतत्कार्ये मयि निद्रा कथं भवेत् ॥ ५९ ॥ बुद्धेः पूर्णविकासोऽयं जागरः परिकीर्त्यते । विकाराऽऽदिविहीनत्वाज्जागरो मे न विद्यते ॥ ६० ॥ सूक्ष्मनाडिषु सञ्चारो बुद्धेस्स्वप्नः प्रजायते । सञ्चारधर्मरहिते मयि स्वप्नो न विद्यते ॥ ६१ ॥ सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसाऽऽवृते । स्वरूपं महदानन्दं भुङ्क्ते विश्व (दृश्य) विवर्जितः ॥ ६२ ॥ अविशेषेण

सर्वं तु यः पश्यति चिदन्वयात् । स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवस्स हरिर्विधिः ॥ ६३ ॥ दीर्घस्वप्नमिदं यत्तद्दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् । दीर्घं वाऽपि मनोराज्यँ सँसारं दुःखसागरम् । सुप्तेरुत्थाय सुप्त्यन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्त्यताम् ॥ ६४ ॥ आरोपितस्य जगतः प्रविलापनेन चित्तं मदात्मकतया परिकल्पितं नः । शत्रून्निहत्य गुरुषट्कगणान्निपाताद्गन्धद्विपो भवति केवलमद्वितीयः ॥ ६५ ॥ अद्याऽस्तमेतु वपुराशशितारमास्तां कस्ताव्रताऽपि मम चिद्वपुषो विशेषः । कुम्भे विनश्यति चिरँ समवस्थिते वा कुम्भाऽम्बरस्य न हि कोऽपि विशेषलेशः ॥ ६६ ॥ अहिनिर्ल्वयिनी सर्पनिर्मोको जीववर्जितः । वल्मीके पतितस्तिष्ठेत्तँ सर्पो नाऽभिमन्यते ॥ ६७ ॥ एवं स्थूलं च सूक्ष्मं चं शरीरं नाऽभिमन्यते । प्रत्यग्ज्ञानशिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेति नेतीति रूपत्वादशरीरो

823

भवत्ययम् ॥ ६८ ॥ शास्त्रेण न स्यात्परमाऽर्थदृष्टिः कार्यक्षमं पश्यति चाऽप-रोक्षम् । प्राऽऽरब्धनाशात्प्रतिभाननाश एवं त्रिधा नश्यति चाऽऽत्ममाया ॥ ६९ ॥ ब्रह्मत्वे योजिते स्वामिञ्जीवभावो न गच्छति । अद्वैते बोधिते तत्त्वे वासना विनिव-र्तते ॥ ७० ॥ प्राऽऽरब्धाऽन्ते देहहानिर्मायेति क्षीयतेऽखिला । अस्तीत्युक्ते जगत्सर्वं सद्रसं ब्रह्म तद्भवेत् ॥ ७१ ॥ भातीत्युक्ते जगत्सर्वं भानं ब्रह्मैव केवलम् । मरुभूमौ जलँ सर्वं मरुभूमात्रमेव तत् । जगत्त्रयमिदँ सर्वं चिन्मात्रँ स्वविचारतः ॥ ७२ ॥ अज्ञा-नमेव न कुतो जगतः प्रसङ्गो जीवेशदेशिकविकल्पकथाऽतिदूरे । एकाऽन्तकेवलचि-देकरसस्वभावे ब्रह्मैव केवलमहं परिपूर्णमस्मि ॥ ७३ ॥ बोधचन्द्रमसि पूर्णविग्रहे मोह-राहुमुषिताऽऽत्मतेजसि । स्नानदानयजनाऽऽदिकाः क्रिया मोचनाऽवधि वृथैव तिष्ठते

॥ ७४ ॥ सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं भवति योगतः । तथाऽऽत्ममनसोरैक्यँ समाधि-रिति कथ्यते ॥ ७५ ॥ दुर्लभो विषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजाऽवस्था सद्गुरोः करुणां विना ॥ ७६ ॥ उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिश्शेषकर्मणः । योगिनस्स-हजाऽवस्था स्वयमेव प्रकाशते ॥ ७७ ॥ रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः । रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिध्यति भूतले ॥ ७८ ॥ मूर्च्छितो हरति व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां धत्ते ब्रह्मत्वँ रसचेतसि ॥ ७९ ॥ इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः । मारुतस्य लयो नाथस्तन्नाथं लयमाश्रय ॥ ८० ॥ निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयो जीवति योगिनाम् । उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निश्शेषाऽशेषचेष्टितः । स्वाऽवगम्यो लयः कोऽपि मनसां वागगोचरः ॥ ८१ ॥ पुङ्खाऽनुपुङ्खविषयेक्षण-

824

तत्परोऽपि ब्रह्माऽवलोकनधियं न जहाति योगी । सङ्गीततालल्यवाद्यवशङ्गताऽपि मौलिस्थकुम्भपरिरक्षणधीर्नटीव ॥ ८२ ॥ सर्वचिन्तां परित्यज्य साऽवधानेन चेतसा । नाद एवाऽनुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥८३॥ इति ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥

न हि नानास्वरूपँ स्यादेकं वस्तु कदा च न । तस्मादखण्ड एवाऽस्मि यन्मद्न्यन्न किं च न ॥ १ ॥ दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत् । नित्यशुद्धविमुक्तैकमखण्डाऽऽनन्दमद्वयम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्परं ब्रह्माऽहमेव तत् ॥ २ ॥ आनन्दरूपोऽहमखण्डबोधः परात्परोऽहं घनचित्प्रकाशः । मेघा यथा व्योम न च स्पृशन्ति सँसारदुःखानि न माँ स्पृशन्ति ॥ ३ ॥ सर्वँ सुखं विद्धि सुदुःखनाशात्सर्वं च सद्रूपमसत्य (त्त्व) नाशात् । चिद्रूपमेव प्रतिभानयुक्तं तस्मादखण्डं

मम रूपमेतत् ॥ ४ ॥ न हि जनिर्मरणं गमनाऽगमौ न च (स) मलं विमलं न च वेदनम् । चिन्मयँ हि सकलँ विराजते स्फुटतरं परमस्य तु योगिनः ॥ ५ ॥ सत्यचिद्घनमखण्डमद्वयं सर्वदृश्यरहितं निरामयम् । यत्पदं विमलमद्वयँ शिवं तत्सदाऽहमिति मौनमाश्रय ॥ ६ ॥ जन्ममृत्युसुखदुःखवर्जितं जातिनीतिकुलगोत्रदूरगम् । चिद्विवर्तजगतोऽस्य कारणं तत्सदाऽहमिति मौनमाश्रय ॥ ७ ॥ पूर्णमद्वयमखण्डचेतनं विश्वभेदकलनाऽऽदिवर्जितम् । अद्वितीयपरसंवि (च्चि) दँशकं तत्सदाऽहमिति मौनमाश्रय ॥ ८ ॥ केनाऽप्यबाधितत्वेन त्रिकालेऽप्येकरूपतः । विद्यमानत्वमस्त्येतत्सद्रूपत्वं सदा मम ॥ ९ ॥ निरुपाऽऽधिकनित्यं यत्सुप्तौ सर्वसुखात्परम् । सुखरूपत्वमस्त्ये (प्ये) तदानन्दत्वँ सदा मम ॥ १० ॥ दिनकरकिरणैर्हि शार्वरं तमो निबि-

डतरं झटिति प्रणाशमेति । घनतरभवकारणं तमो यद्धरिदिनकृत्प्रभया न चाऽन्तरेण ॥ ११ ॥ मम चरणस्मरणेन पूजया च स्वकतमसः परिमुच्यते हि जन्तुः । न हि मरणप्रभवप्रणाशहेतुर्मम चरणस्मरणादृतेऽस्ति किं चित् ॥ १२ ॥ आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया । तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥ १३ ॥ आदित्यसन्निधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु । तथा मत्सन्निधावेव समस्तं चेष्टते जगत् ॥ १४ ॥ शुक्तिकाया यथा तारं कल्पितं मायया तथा । महदादि जगन्मायामयं मय्येव केवलम् ॥ १५ ॥ चण्डालदेहे पश्वादिस्थावरे ब्रह्मविग्रहे । अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु न तथा ह्यहम् ॥ १६ ॥ विनष्टदिग्भ्रमस्याऽपि यथापूर्वं विभाति दिक् । तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्न हि ॥ १७ ॥ न देहो नेन्द्रियप्राऽणो न मनो-

बुध्यहङ्कृति । न चित्तं नैव माया च न च व्योमाऽऽदिकं जगत् ॥ १८ ॥ न कर्त्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा । केवलं चित्सदाऽऽनन्दब्रह्मैवाऽहं जनाऽर्दनः ॥ १९ ॥ जलस्य चञ्चलादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः । तथाऽहङ्कारसम्बन्धादेव सँसार आत्मनः ॥ २० ॥ चित्तमूलँ हि सँसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । हन्त चित्तमहत्तायां कैषा विश्वासता तव ॥ २१ ॥ क्व धनानि महीपानां ब्राह्मणः क्व जगन्ति वा । प्राऽक्तनानि प्रयातानि गतास्सर्गपरम्पराः ॥ २२ ॥ कोटयो ब्रह्मणां याता भूपा नष्टाः परागवत् । स चाऽध्यात्माऽभिमानोऽपि विदुषोऽप्यासुरत्वतः ॥ २३ ॥ विदुषोऽप्यासुरश्चेत्स्यान्निष्फलं तत्त्वदर्शनम् । उत्पाद्यमाना रागाऽऽद्या विवेकज्ञानवह्निना ॥ २४ ॥ यदा (था) तदै (थै) व दह्यन्ते कुतस्तेषां प्ररोहणम् । यथा सुनिपुणस्सम्यक्

परदोषेक्षणे रतः ॥ २५ ॥ तथा चेन्निपुणस्त्वेषु को न मुच्येत बन्धनात् । अनात्मविद्-मुक्तोऽपि सिद्धिजालानि वाञ्छति ॥ २६ ॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्त्याऽऽप्नोति मुनीश्वर । नाऽऽत्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ॥ २७ ॥ आत्मनाऽऽत्मनि सन्तृप्तो नाऽविद्यामनुधावति । ये के च न जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ॥ २८ ॥ कथं तेषु किलाऽऽत्मज्ञस्त्यक्ताऽविद्यो निमज्जति । द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयस्साधुसि-द्धिदाः ॥ २९ ॥ परमाऽऽत्मपदप्राऽऽप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्च न । सर्वेच्छा (ऽऽ) कल-नाशान्तावात्मलाभोदयाऽभिधः ॥ ३० ॥ स कथं सिद्धिवाञ्छायां कथमर्हत्यचित्तत (त्तक): ॥ इति ॥ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ अथ ह ऋभुं भगवन्तं निदाघः पप्रच्छ जीवन्मुक्तिलक्षणमनुब्रूहीति । तथेति स होवाच । सप्तभूमिषु जीवन्मुक्ताश्च-

त्वारः । शुभेच्छा प्रथमा भूमिका भवति । विचारणा द्वितीया । तनुमानसी तृतीया । सत्त्वाऽऽपत्तिस्तुरीया । (अ) सँसक्तिः पञ्चमी । पदाऽऽर्थभावना षष्ठी । तुरीयगा सप्तमी प्रणवाऽऽत्मिका भूमिका । अकारोकारमकाराऽर्धमात्राऽऽत्मिका । स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभेदेनाऽकाराऽऽदयश्चतुर्विधाः । तदवस्था जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाः । अकारस्थूलाँशे जाग्रद्विश्वः । सूक्ष्माँशे तत्तैजसः । बीजाँशे तत्प्राऽऽज्ञः । साक्ष्यँशे तत्तुरीयः । उकारस्थूलाँशे स्वप्नविश्वः । सूक्ष्माँशे तत्तैजसः । बीजाँशे तत्प्राऽऽज्ञः । साक्ष्यँशे तत्तुरीयः । मकारस्थूलाँशे सुषुप्तविश्वः । सूक्ष्माँशे तत्तैजसः । बीजाँशे तत्प्राऽऽज्ञः । साक्ष्यँशे तत्तुरीयः । अर्धमात्रास्थूलाँशे तुरीयविश्वः । सूक्ष्माँशे तत्तैजसः । बीजाँशे तत्प्राऽऽज्ञः । साक्ष्यँशे तुरीयतुरीयः । अकारतुरीयाँशाः प्रथमद्वितीयतृतीयभूमिकाः ।

उकारतुरीयाँशा चतुर्थी भूमिका । मकारतुरीयाँशा पञ्चमी । अर्धमात्रतुरीयाँशा षष्ठी । तदतीता सप्तमी । भूमित्रयेषु विरहन्मुमुक्षुर्भवति । तुरीयभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्भवति । पञ्चमभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरो भवति । षष्ठभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरीयान्भवति । सप्तमभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरिष्ठो भवति । तत्रैते श्लोका भवन्ति । ज्ञानभूमिश्शुभेच्छा स्यात्प्रथमा समुदीरिता । विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसी ॥ १ ॥ सत्त्वाऽऽपत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततो(ऽ)सँसक्तिनामिका । पदाऽर्थभावना षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ २ ॥ स्थितः किं मूढ एवाऽस्मि प्रेक्ष्योऽहँ शास्त्रसज्जनैः । वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥ ३ ॥ शास्त्रसज्जनसम्पर्कवैराग्याऽभ्यासपूर्वकम् । सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥ ४ ॥ विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियाऽर्थेषु रक्तता । यत्र सा

तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसी ॥ ५ ॥ भूमिकात्रितयाऽभ्यासाच्चित्तेऽर्थेविरतेर्वशात् । सत्त्वाऽऽत्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वाऽऽपत्तिरुदाहृता ॥ ६ ॥ दशाचतुष्टयाऽभ्यासादसँसगंफला तु या । रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ता सँसक्तिनामिका ॥ ७ ॥ भूमिकापञ्चकाऽभ्यासात्स्वाऽऽत्माऽऽरामतया भृशम् । आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदाऽर्थानामभावनात् ॥ ८ ॥ परप्रयुक्तेन चिरं प्रत्ययेनाऽवबोधनम् । पदाऽर्थभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका ॥ ९ ॥ षड्भूमिकाचिराऽभ्यासाद्भेदस्याऽनुपलम्भनात् । यत्स्वभावैकनिष्ठत्वँ सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ १० ॥ शुभेच्छाऽऽदित्रयं भूमिभेदाऽभेदयुतँ स्मृतम् । यथावद्वेद बुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यते ॥ ११ ॥ अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते । पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं तुर्यभूमिसुयोगतः ॥ १२ ॥ विच्छिन्नशरदभ्राँशविलयं प्रवि-

लीयते । सत्त्वाऽवशेष एवाऽऽस्ते हे निदाघ दृढी कुरु ॥ १३ ॥ पञ्चभूमिं समारुह्य सुषुप्तिपदनामिकाम् । शान्ताऽशेषविशेषाँशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ १४ ॥ अन्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् । परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥ १५ ॥ कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूम्याँ सम्यग्विवासनः । सप्तमी गाढसुप्त्याख्या क्रमप्राऽऽप्ता पुरातनी ॥ १६ ॥ यत्र नाऽसन्न सद्रूपो नाऽहं नाऽप्यनहङ्कृतिः । केवलं क्षीणमनन आस्तेऽद्वैतेऽतिनिर्भयः ॥ १७ ॥ अन्तश्शून्यो बहिश्शून्यश्शून्यकुम्भ इवाऽम्बरे । अन्तःपूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवाऽर्णवे ॥ १८ ॥ मा भव ग्राह्यभावाऽऽत्मा ग्राहकाऽऽत्मा च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ १९ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह । दर्शनप्रथमाऽऽभासमात्मानं केवलं भज

॥ २० ॥ यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च । अस्तङ्गतँ स्थितं व्योम स जीव-न्मुक्त उच्यते ॥ २१ ॥ नोदेति नाऽस्तमायाति सुखे दुःखे मनःप्रभा । यथाप्राऽऽप्तस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २२ ॥ यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते । यस्य निर्वासनो बोधस्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २३ ॥ रागद्वेषभयाऽऽदीना-मनुरूपं चरन्नपि । योऽन्तर्व्योमवदच्छन्नस्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २४ ॥ यस्य नाऽहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । कुर्वतोऽकुर्वतो वाऽपि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २५ ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षाऽमर्षभयोन्मुक्तस्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २६ ॥ यस्समस्ताऽर्थजालेषु व्यवहार्यपि शीतलः । परार्थेष्विव पूर्णाऽऽत्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २७ ॥ प्रजहाति यदा कामान्त्सर्वांश्चित्तगता-

न्मुने । मयि सर्वाऽऽत्मके तुष्टस्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २८ ॥ चैत्यवर्जितचिन्मात्रे पदे परमपावने । अक्षुब्धचित्तो विश्रान्तस्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २९ ॥ इदं जगदहँ सोऽयं दृश्यजातमवास्तवम् । यस्य चित्ते न स्फुरति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३० ॥ सद्ब्रह्मणि स्थिरे स्फारे पूर्णे विषयवर्जिते । आचार्यशास्त्रमार्गेण प्रविश्याऽऽशु स्थिरो भव ॥३१॥ शिवो गुरुश्शिवो वेदश्शिवो देवश्शिवः प्रभुः । शिवोऽस्म्यहँ शिवस्सर्वं शिवादन्यन्न किं च न ॥ ३२ ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नाऽनुध्यायाद्बहूञ्छ-ब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ३३ ॥ शुको मुक्तो वामदेवोऽपि मुक्तस्ताभ्यां विना मुक्तिभाजो न सन्ति । शुकमार्गं येऽनुसरन्ति धीरास्सद्यो मुक्तास्ते भवन्तीह लोके ॥ ३४ ॥ वामदेवं येऽनुसरन्ति नित्यं मृत्वा जनित्वा च पुनःपुनस्तत् । ते वै लोके

क्रममुक्ता भवन्ति योगैस्साङ्ख्यैः कर्मभिस्सत्त्वयुक्तैः ॥ ३५ ॥ शुकश्च वामदेवश्च द्वे सृती देवनिर्मिते । शुको विहङ्गमः प्रोक्तो वामदेवः पिपीलिका ॥ ३६ ॥ अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन वा । महावाक्यविचारेण साङ्ख्ययोगसमाधिना ॥ ३७ ॥ विदित्वा स्वाऽऽत्मनो रूपं सम्प्रज्ञातसमाधितः । शुकमार्गेण विरजाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥ ३८ ॥ यमाऽऽद्यासनजाऽऽयासहठाऽभ्यासात्पुनःपुनः । विघ्नबाहुल्यसञ्जात अणिमाऽऽदिवशादिह ॥ ३९ ॥ अलब्ध्वाऽपि फलं सम्यक् पुनर्भूत्वा महाकुले । पुनर्वा (पूर्ववा) सनयैवाऽयं योगाऽभ्यासं पुनश्चरन् ॥ ४० ॥ अनेकजन्माऽभ्यासेन वामदेवेन वै पथा । सोऽपि मुक्तिं समाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४१ ॥ द्वाविमावपि (थ) पन्थानौ ब्रह्मप्राऽऽप्तिकरौ शिवौ । सद्योमुक्तिप्रदश्चैकः क्रममुक्तिप्रदः परः ॥ ४२ ॥ अत्र को मोहः कश्शोक

एकत्वमनुपश्यतः। यस्याऽनुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते ॥ ४३ ॥ तद्दृष्टिगोचरास्सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः। खेचरा भूचरास्सर्वे ब्रह्मविद्दृष्टिगोचराः ॥४४॥ सद्य एव विमुच्यन्ते कोटिजन्माऽऽर्जितैरघैः ॥ इति ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥ अथ हैनं ऋभुं भगवन्तं निदाघः पप्रच्छ योगाऽभ्यासविधिमनुब्रूहीति। तथेति स होवाच। पञ्चभूताऽऽत्मको देहः पञ्चमण्डलपूरितः। काठिन्यं पृथिवीमेकां पानीयं तद्द्रवाऽऽकृति ॥ १ ॥ दीपनं च भवेत्तेजःप्रचारो वायुलक्षणम्। आकाशस्सत्त्वतस्सर्वं ज्ञातव्यं योगमिच्छता ॥ २ ॥ षट्छतान्यधिकान्यत्र सहस्राण्येकविंशतिः। अहोरात्रवहैश्श्वासैर्वायुमण्डलघाततः ॥ ३ ॥ तत्पृथ्वीमण्डले क्षीणे वलिरायाति देहिनाम्। तद्वदापो गणाऽपाऽऽये केशास्स्युः पाण्डराः क्रमात् ॥ ४ ॥ तेजःक्षये क्षुधा कान्तिर्नश्यते मारुतक्षये। वेपथुस्सम्भवेन्नित्यं

नाऽम्भसेनैव जीवति ॥ ५ ॥ इत्थं भूतं क्षयान्नित्यं जीवितं भूतधारणम् । उड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ॥ ६ ॥ उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धोऽभिधीयते । उड्डियाणो ह्यसौ बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी ॥ ७ ॥ तस्य मुक्तिस्तनोः कायात्तस्य बन्धो हि दुष्करः । अग्नौ तु चलिते कुक्षौ वेदना जायते भृशम् ॥ ८ ॥ न कार्या क्षुधितेनाऽपि नाऽपि विण्मूत्रवेगिना । हितं मितं च भोक्तव्यँ स्तोकँस्तोकमनेकधा ॥ ९ ॥ मृदुमध्यममन्त्रेषु क्रमान्मन्त्रं लयँ हठम् । लयमन्त्रहठा योगा योगो ह्यष्टाऽङ्गसंयुतः ॥ १० ॥ यमश्च नियमश्चैव तथा चाऽऽसनमेव च । प्राऽणाऽऽयामस्तथा पश्चात्प्रत्याहारस्तथा परम् ॥ ११ ॥ धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाऽष्टमो भवेत् । अहिँसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ॥ १२ ॥ क्षमा धृतिर्मिताऽऽहारश्शौचं चेति यमा

दश । तपस्सन्तोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ॥ १३ ॥ सिद्धाऽन्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् । एते हि नियमा प्रोक्ता दशधैव महामते ॥ १४ ॥ एकादशाऽऽसनानि स्युश्चक्राऽऽद्या मुनिसत्तम । चक्रं पद्माऽऽसनं कूर्मं मयूरं कुक्कुटं तथा ॥ १५ ॥ वीराऽऽसनँ स्वस्तिकं च भद्रँ सिह्माऽऽसनं तथा । मुक्ताऽऽसनं गोमुखं च कीर्तितं योगवित्तमैः ॥ १६ ॥ सव्योरुदक्षिणे गुल्फे दक्षिणं दक्षिणेतरे । निदध्यादृजुकायस्तु चक्राऽऽसनमिदं मतम् ॥ १७ ॥ पूरकः कुम्भकस्तद्वद्रेचकः पूरकः पुनः । प्राऽणाऽऽयामस्स्वनाडीभिस्तस्मान्नाडीः प्रचक्षते ॥ १८ ॥ शरीरँ सर्वजन्तूनाँ षण्णवत्यङ्गुलाऽऽत्मकम् । तन्मध्ये पायुदेशात्तु द्व्यङ्गुलात्परतः परम् ॥ १९ ॥ मेढ्रदेशादधस्तात्तु द्व्यङ्गुलान्मध्यमुच्यते । मेढ्रान्नवाऽङ्गुलादूर्ध्वं नाडीनां कन्दमुच्यते ॥ २० ॥ चतुरङ्गुलमुत्सेधं

चतुरङ्गुलमायतम् । अण्डाऽऽकारं परिवृतं मेदोमज्जाऽस्थिशोणितैः ॥ २१ ॥ तत्रैव नाडी-चक्रं तु द्वादशाऽरं प्रतिष्ठितम् । शरीरं ध्रियते येन वर्तते तत्र कुण्डली ॥ २२ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं सुषुम्ना या वदनेन पिधाय सा । अलम्बुसा सुषुम्नायाः कुहूर्नाडी वसत्यसौ ॥ २३ ॥ अन-न्तराऽरयुग्मे तु वारुणा च यशस्विनी । दक्षिणाऽरे सुषुम्नायाः पिङ्गला वर्तते क्रमात् ॥२४॥ तदन्तराऽरयो पूषा वर्तते च पयस्विनी । सुषुम्ना पश्चिमे चाऽरे स्थिता नाडी सरस्वती ॥२५॥ शङ्खिनी चैव गान्धारी तदनन्तरयो स्थिते । उत्तरे तु सुषुम्नाया इडाऽऽख्या निवसत्यसौ ॥ २६ ॥ अनन्तरं हस्तिजिह्वा ततो विश्वोदरी स्थिता । प्रदक्षिणक्रमेणैव चक्रस्या-ऽरेषु नाडयः ॥ २७ ॥ वर्तन्ते द्वादशस्यैता द्वादशाऽनिलवाहकाः । पटवत्सँस्थिता नाड्यो नानावर्णास्समीरिताः ॥ २८ ॥ पटमध्यं तु यत्स्थानं नाभीचक्रं तदुच्यते ।

नादाऽऽधारा समाख्याता ज्वलन्ती नादरूपिणी ॥ २९ ॥ पररन्ध्रा सुषुम्ना च चत्वारो रत्नपूरिताः । कुण्डल्या पिहितं शश्वद्ब्रह्मरन्ध्रस्य मध्यमम् ॥ ३० ॥ एवमेतासु नाडीषु चरन्ति दश वायवः । एवं नाडीगतिं वायुगतिं ज्ञात्वा विचक्षणः ॥ ३१ ॥ समग्रीवशिरःकायः संवृताऽऽस्यस्सुनिश्चलः । नासाऽग्रे चैव हृन्मध्ये बिन्दुमध्ये तुरीयकम् ॥ ३२ ॥ स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः । अपाऽनं मुकुलीकृत्य पायुमाकृष्य चोन्मुखम् ॥ ३३ ॥ प्रणवेन समुत्थाप्य श्रीबीजेन निवर्तयेत् । स्वाऽऽत्मानं च श्रियं ध्यायेदमृतप्लावनं ततः ॥ ३४ ॥ कालवञ्चनमेतद्धि सर्वमुख्यं प्रचक्षते । मनसा चिन्तितं कार्यं मनसा येन सिध्यति ॥ ३५ ॥ जलेऽग्निज्वलनाच्छाखापल्लवानि भवन्ति हि । नाऽधन्यं जागतं वाक्यं विपरीता भवेत्क्रिया ॥ ३६ ॥ मार्गे बिन्दुं समाबध्य वह्निं

प्रज्वाल्य जीवने । शोषयित्वा तु सलिलं तेन कायं दृढं भवेत् ॥ ३७ ॥ गुदयोनि-
समायुक्त आकुञ्चत्येककालतः । अपाऽनमूर्ध्वगं कृत्वा समानोऽन्ने नियोजयेत् ॥ ३८ ॥
स्वाऽऽत्मानं च श्रियं ध्यायेदमृतप्लावनं ततः । बलँ समारभेद्योगमध्यमद्वारभागतः
॥ ३९ ॥ भावयेदूर्ध्वगत्यर्थं प्राऽणाऽपाऽनसुयोगतः । एष योगो वरो देहे सिद्धिमा-
र्गप्रकाशकः ॥ ४० ॥ यथैवाऽपाङ्गतस्सेतुः प्रवाहस्य निरोधकः । तथा शरीरगा
च्छाया ज्ञातव्या योगिभिस्सदा ॥ ४१ ॥ सर्वासामेव नाडीनामेष बन्धः प्रकीर्त्तितः ।
बन्धस्याऽस्य प्रसादेन स्फुटी भवति देवता ॥ ४२ ॥ एवं चतुष्पथो बन्धो मार्गत्रय-
निरोधकः । एकं विकासयन्मार्गं येन सिद्धास्सुसङ्गताः ॥ ४३ ॥ उदानमूर्ध्वगं कृत्वा
प्राऽणेन सह वेगतः । बन्धोऽयं सर्वनाडीनामूर्ध्वं याति निरोधकः ॥ ४४ ॥ अयं

च सम्पुटो योगो मूलबन्धोऽप्ययं मतः । बन्धत्रयमनेनैव सिध्यत्यभ्यासयोगतः ॥ ४५ ॥ दिवारात्रमविच्छिन्नं यामेयामे यदा तदा । अनेनाऽभ्यासयोगेन वायुरभ्यसितो भवेत् ॥ ४६ ॥ वायावभ्यसिते वह्निः प्रत्यहं वर्धते तनौ । वह्नौ विवर्धमाने तु सुखमन्नाऽऽदि जीर्यते ॥ ४७ ॥ अन्नस्य परिपाकेन रसवृद्धिः प्रजायते । रसे वृद्धिं गते नित्यं वर्द्धन्ते धातवस्तथा ॥ ४८ ॥ धातूनां वर्धनेनैव प्रबोधं वर्द्धते तनौ । दह्यन्ते सर्वपापानि जन्मकोट्यर्जितानि च ॥ ४९ ॥ गुदमेढ्राऽन्तरालस्थं मूलाऽऽधारं त्रिकोणकम् । शिवस्य बिन्दुरूपस्य स्थानं तद्धि प्रकाशकम् ॥ ५० ॥ यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता । यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्द्धते ॥ ५१ ॥ यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्द्धते । यस्मादुत्पद्यते हँसो यस्मादुत्पद्यते

मनः ॥ ५२ ॥ मूलाऽऽधाराऽऽदिषट्चक्रं शक्तिस्थानमुदीरितम् । कण्ठादुपरि मूर्धाऽन्तं शाम्भवँ स्थानमुच्यते ॥ ५३ ॥ नाडीनामाश्रयः पिण्डो नाड्यः प्राऽणस्य चाऽऽश्रयः । जीवस्य निलयः प्राऽणो जीवो हँसस्य चाऽऽश्रयः ॥ ५४ ॥ हँसश्शक्तेरधिष्ठानं चरा-ऽचरमिदं जगत् । निर्विकल्पः प्रसन्नाऽऽत्मा प्राऽणाऽऽयामँ समभ्यसेत् ॥ ५५ ॥ सम्यग् बन्धत्रयस्थोऽपि लक्ष्यलक्षणकारणम् । वेद्यँ समुद्धरेन्नित्यँ सत्यसन्धानमानसः ॥ ५६ ॥ रेचकं पूरकं चैव कुम्भमध्ये निरोधयेत् । दृश्यमाने परे लक्ष्ये ब्रह्मणि स्वय-माश्रितः ॥ ५७ ॥ ब्राह्यस्थविषयँ सर्वँ रेचकस्समुदाहृतः । पूरकँ शास्त्रविज्ञानं कुम्भकँ स्वगतँ स्मृतम् ॥ ५८ ॥ एवमभ्यासचित्तश्चेत्स मुक्तो नाऽत्र सँशयः । कुम्भकेन समारोप्य कुम्भकेनैव पूरयेत् ॥ ५९ ॥ कुम्भेन कुम्भयेत्कुम्भं तदन्तस्थः परँ शिवम् ।

पुनरास्फालयेदद्य सुस्थिरं कण्ठमुद्रया ॥ ६० ॥ वायूनां गतिमावृत्य धृत्वा पूरककुम्भकौ । समहस्तयुगं भूमौ समं पादयुगं तथा ॥ ६१ ॥ वेधकक्रम (त्रय) योगेन चतुष्पीठं तु वायुना । आस्फालयेन्महामेरुं वायुवक्त्रे प्रकोटिभिः ॥ ६२ ॥ पुटद्वयँ समाकृष्य वायु स्फुरति सत्त्वरम् । सोमसूर्याऽग्निसम्बन्धाज्जा (ञ् जा) नीयादमृताय वै ॥ ६३ ॥ मेरुमध्यगता देवाश्चलन्ते मेरुचालनात् । आदौ सञ्जायते क्षिप्रं वेधोऽस्य ब्रह्मग्रन्थितः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यसौ । विष्णुग्रथिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थिं भिनत्त्यसौ ॥ ६५ ॥ रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा छित्त्वा मोहमलं तथा । अनेकजन्मसँस्कारगुरुदेवप्रसादतः ॥ ६६ ॥ योगाऽभ्यासात्ततो वेधो जायते तस्य योगिनः । इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्नानाडिमण्डले ॥ ६७ ॥

मुद्राबन्धविशेषेण वायुमूर्ध्वं च कारयेत् । ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घो मोक्षप्रदायकः ॥ ६८ ॥ आप्यायनः प्लुतो वाऽपि त्रिविधोच्चारणेन तु । तैलधारामिवाऽच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ॥ ६९ ॥ अवाच्यं प्रणवस्याऽग्रं यस्तं वेद स वेदवित् । ह्रस्वं बिन्दुगतं दैर्घ्यं ब्रह्मरन्ध्रगतं प्लुतम् । द्वादशाऽन्तगतं मन्त्रं प्रसादं मन्त्रसिद्धये ॥ ७० ॥ सर्वविघ्नहरश्चाऽयं प्रणवस्सर्वदोषहा । आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयस्तथा ॥ ७१ ॥ निष्पत्तिश्चेति कथिताश्चतस्रस्तस्य भूमिकाः । का (क) रणत्रयसम्भूतं बाह्यं कर्म परित्यजन् ॥ ७२ ॥ आन्तरं कर्म कुरुते यत्राऽऽरम्भस्स उच्यते । वायुः पश्चिमतो वेधं कुर्वन्नापूर्य सुस्थिरम् ॥ ७३ ॥ यत्र तिष्ठति सा प्रोक्ता घटाऽऽख्या भूमिका बुधैः । न स जीवो न निर्जीवः काये तिष्ठति निश्चलम् ॥ ७४ ॥

यत्र वायु स्थिरः खे स्यात्सेयं प्रथम भूमिका । यत्राऽऽत्मना सृष्टिलयौ जीवन्मुक्तिदशा-गतः ॥ ७५ ॥ सहजः कुरुते योगँ सेयं निष्पत्तिभूमिका ॥ ॥ इति । एतदुपनिषदं योऽधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सुरापानात्पूतो भवति । स्वर्ण-स्तेयात्पूतो भवति । स जीवन्मुक्तो भवति । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदँ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँसस्स-मिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदमित्युपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॐ सह नावव-त्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति वराहोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ शाट्यायनीयोपनिषत् ॥ ॐशाट्यायनी ब्रह्मविद्याऽखण्डाऽऽकारसुखाऽऽकृति । यतिवृन्दहृदगारं रामचन्द्रपदं भजे ॥१॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ मन एव

मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। बन्धाय विषयाऽऽसक्तं मुक्त्यै निर्विषयँ स्मृतम् ॥ १ ॥ समासक्तँ सदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे । यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ २ ॥ चित्तमेव हि सँसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ३ ॥ नाऽवेदविन्मनुते तं बृहन्तं नाऽब्रह्मवित्परमं प्रैति धाम । विष्णुक्रान्तं वासुदेवं विजानन्विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ॥ ४ ॥ अथाऽऽह यत्परं ब्रह्म सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः । शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्योऽनूचानो ह्यभिजज्ञौ समानः ॥ ५ ॥ त्यक्तेषणो ह्यनृणस्तं विदित्वा मौनी वसेदाश्रमे यत्र कुत्र । अथाऽऽश्रमं चरमँ सम्प्रविश्य यथोपपत्तिं पञ्चमात्रां दधानः ॥ ६ ॥ त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कोपीनवेष्टनम् । शिक्यं पवित्रमित्येतद्बिभृयाद्यावदायुषम् ॥ ७ ॥

पञ्चैतास्तु यतेर्मात्रास्ता मात्रा ब्रह्मणे श्रुताः । न त्यजेद्यावदुत्क्रान्तिरन्तेऽपि निखने-त्सह ॥८॥ विष्णुलिङ्गं द्विधा प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तमेव च । तयोरेकमपि त्यक्त्वा पत-त्येव न सँशयः ॥ ९ ॥ त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् । निर्वाणँ सर्वधर्माणामिति वेदाऽनुशासनम् ॥ १० ॥ अथ खलु सौम्य कुटीचको बहूदको हँसः परमहँस इत्येते परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति । सर्वे एते विष्णुलिङ्गिनश्शिखि-नोपवीतिनश्शुद्धचित्ता आत्मानमात्मना ब्रह्म भावयन्तश्शुद्धचिद्रूपोपाऽऽसनरता जपय-मवन्तो नियमवन्तस्सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ति । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । कुटीचको बहूदकश्चाऽपि हँसः परमहँस इति वृत्त्या च भिन्नाः । सर्वे एते विष्णुलिङ्गं दधाना वृत्त्या व्यक्तं बहिरन्तश्च नित्यम् । पञ्चयज्ञा वेदशिरःप्रविष्टाः क्रियावन्तोऽमी ब्रह्म-

विद्याम् । त्यक्त्वा वृक्षं वृक्षमूलँ श्रितासस्सन्न्यस्तपुष्पा रसमेवाऽश्नुवानाः । विष्णुक्रीडा विष्णुरतयो विमुक्ता विष्णवात्मका विष्णुमेवाऽपि यन्ति ॥ ११ ॥ त्रिसन्ध्यँ शक्तितस्स्नानं तर्पणं मार्जनं तथा । उपस्थानं पञ्चयज्ञान्कुर्यादामरणाऽन्तिकम् ॥ १२ ॥ दशभिः प्रणवैस्सप्तव्याहृतिभिश्चतुष्पदा । गायत्री जपयज्ञश्च त्रिसन्ध्यँ शिरसा सह ॥ १३ ॥ योगयज्ञस्सदैकाऽग्र्यभक्त्या सेवा हरेर्गुरोः । अहिँसा तु तपोयज्ञो वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥ १४ नानोपनिषदभ्यासस्स्वाऽध्यायो यज्ञ ईरितः । ओमित्यात्मानमव्यग्रो ब्रह्मण्यग्नौ जुहोति तत् ॥ १५ ॥ ज्ञानयज्ञस्स विज्ञेयस्सर्वयज्ञोत्तमोत्तमः । ज्ञानदण्डा ज्ञानशिखा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥ १६ ॥ शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यँ सकलं तस्य इति वेदाऽनुशासनम् ॥ १७ ॥ अथ खलु सौम्यैते

परिव्राजका यथा प्राऽऽदुर्भवन्ति तथा भवन्ति । कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पाऽसूयाममत्वाऽहङ्काराऽऽदींस्तितीर्ये मानाऽवमानौ निन्दास्तुती च वर्जयित्वा वृक्ष इव तिष्ठासेत् । छिद्यमानो न ब्रूयात् । तदैवं विद्वाँस इहैवाऽमृता भवन्ति । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । बन्धुपुत्रमनुमोदयित्वाऽनवेक्ष्यमाणो द्वन्द्वसहः प्रशान्तः प्राऽचीमुदीचीं वा निर्वर्त्तयँश्चरेत्पात्री दण्डी युगमात्राऽवलोकी । शिखी मुण्डी चोपवीती कुटुम्बी यात्रामात्रं प्रतिगृह्णन्मनुष्यात् ॥१८॥ अयाचितं याचितं वो त (वाऽथ) भैक्षम् । मृद्दार्वलाबूफल(तन्तु)पर्णी(र्णं) पात्रम् । (तथा यथा तु लब्धम्) क्षीणं क्षौमं तृणं कन्थाऽजिने च (न्थाश्च) पर्णमाच्छादनँ स्यादहतं वा विमुक्तः ॥१९॥ ऋतुसन्धौ मुण्डयेन्मुण्डमात्रं नाऽधो नाऽक्षं जातु शिखा न वापयेत् चतुरो मासान्ध्रुवशीलतस्स्यात्स यावत्सुप्तोऽन्तराऽऽत्मा पुरुषो विश्वरूपः ।

अन्यानथाऽष्टौ पुनरुत्थितेऽस्मिन्त्स्वकर्मलिप्सुर्विहरेद्वा वसेद्वा ॥ २० ॥ देवाऽग्न्य-(ऽग्र) गारे तरुमूले गुहायां वसेदसङ्गोऽलक्षितशीलवृत्तः । अनिन्धनो ज्योतिरिवोप-शान्तो न चोद्विजेदुद्विजेद्यत्र कुत्र ॥ २१ ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ॥ २२ ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नाऽनुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनँ हि तत् ॥ २३ ॥ बाल्ये नैव हि तिष्ठासेन्निर्विद्य ब्रह्मवेदनम् । ब्रह्मविद्या च बाल्यं च निर्विद्य मुनिरात्मवान् ॥ २४ ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म सम-श्नुते ॥ २५ ॥ अथ खलु सौम्येदं पारिव्राज्यं नैष्ठिकमात्मधर्मं यो विजहाति स वीरहा भवति । स ब्रह्महा भवति । स भ्रूणहा भवति । स महापातकी भवति । य इमा

वैष्णवीं निष्ठां परित्यजति स स्तेनो भवति । स गुरुतल्पगो भवति । स मित्रध्रुग् भवति । स कृतघ्नो भवति । स सर्वस्माल्लोकात्प्रच्युतो भवति । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । स्तेनस्सुरापो गुरुतल्पगामी मित्रध्रुगेते निष्कृतेर्यान्ति शुद्धिम् । व्यक्तमव्यक्तं वा विधृतं विष्णुलिङ्गं त्यजन्न शुध्येदखिलैरात्मभासा ॥ २६ ॥ त्यक्त्वा विष्णोर्लिङ्गमन्तर्बहिर्वा यस्स्वाऽऽश्रमँ सेवते नाऽऽश्रमं वा । प्रत्यापत्तिं भजते वाऽतिमूढो नैषां गतिः कल्पकोट्याऽपि दृष्टा ॥ २७ ॥ त्यक्त्वा सर्वाऽऽश्रमान्धीरो वसेन्मोक्षाऽऽश्रमे चिरम् । मोक्षाऽऽश्रमात्परिभ्रष्टो न गतिस्तस्य विद्यते ॥ २८ ॥ पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यस्स्वधर्मे न तिष्ठति । तमारूढच्युतं विद्यादिति वेदाऽनुशासनम् ॥ २९ ॥ अथ खलु सौम्येमँ सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां लब्ध्वा यस्तामदूषयन्वर्तते स वशी भवति । स पुण्य-

श्लोको भवति । स लोकज्ञो भवति । स वेदाऽन्तज्ञो भवति । स ब्रह्मज्ञो भवति । स सर्वज्ञो भवति । स स्वराड् भवति । स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति । स पितॄन्तसम्बन्धिनो बान्धवान्त्सुहृदो मित्राणि च भवादुत्तारयति । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । शतं कुलानां प्रथमं बभूव तथा पराणां त्रिशतं समग्रम् (कुलानाम्)। एते भवन्ति सुकृतस्य लोके येषां कुले सन्न्यसतीह विद्वान् ॥३०॥ त्रिंशत्परांस्त्रिंशदपरांस्त्रिंशच्च परतः परान् । उत्तारयति धर्मिष्ठः परिव्राडिति वै श्रुतिः ॥ ३१ ॥ सन्न्यस्तामिति यो ब्रूयात्कण्ठस्थप्राऽणवानपि । तारिताः पितरस्तेन इति वेदाऽनुशासनम् ॥ ३२ ॥ अथ खलु सौम्येमँ सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां नाऽसमाप्य प्रब्रूयात् । नाऽनूचानाय नाऽनात्मविदे नाऽवीतरागाय नाऽविशुद्धाय नाऽनुपसन्नाय नाऽप्रयतमानसायेति ह स्माऽऽहुः । तदेत-

दृचाऽभ्युक्तम् । विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय माँ शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायाऽनृजवे शठाय मा मा ब्रूयाद्वीर्यवती तथा स्याम् ॥ ३३ ॥ यमेव विद्याश्रुतमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥ ३४ ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाऽऽद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव तेन न गुरुर्भोजनीयस्तथैव चाऽन्नं न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ ३५ ॥ गुरुरेव परो धर्मो गुरुरेव परा गतिः । एकाऽक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाऽभिनन्दति ॥ ३६ ॥ तस्य श्रुतं तथा ज्ञानं स्रवत्यामघटाऽम्बुवत् ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । स ब्रह्मवित्परं प्रेयादिति वेदाऽनुशासनम् ॥ ३७ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति शाट्यायनीयोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ हयग्रीवोपनिषत् ॥ ॐ स्वाऽज्ञोऽपि यत्प्रसादेन ज्ञानं तत्फलमाप्नुयात् । सोऽयँ हयाऽऽस्यो भगवान् हृदि मे भातु सर्वदा ॥ १ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः । हरिः ॐ नारदो ब्रह्माणमुपसमेत्योवाचाऽधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां यया चिरात्सर्वपापं व्यपोह्य ब्रह्मविद्यां लब्ध्वैश्वर्यवान् भवति । ब्रह्मोवाच हयग्रीवदैवत्यान्मन्त्रान्यो वेद स श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि वेद । स सर्वैश्वर्यवान् भवति । त एते मन्त्राः । विश्वोत्तीर्णस्वरूपाय चिन्मयाऽऽनन्दरूपिणे । तुभ्यं नमो हयग्रीव विद्याराजाय स्वाहास्वाहा नमः ॥ १ ॥ ऋग्यजुस्सामरूपाय वेदाऽऽहरणकर्मणे । प्रणवोद्गीथवपुषे महाऽश्वशिरसे नमः स्वाहास्वाहा नमः ॥ २ ॥ उद्गीथ प्रणवोद्गीथ सर्ववागीश्वरेश्वर । सर्ववेदमयाऽचिन्त्य सर्वं बोधयबोधय स्वाहास्वाहा नमः ॥ ३ ॥ ब्रह्मा-

त्रिरविसवितृभार्गवा ऋषयः। गायत्री त्रिष्टुबनुष्टुप् छन्दाँसि। श्रीमान् हयग्रीवः परमाऽऽत्मा देवतेति। ल्हौ (ह्लौं) मिति बीजम्। सोऽहमिति शक्तिः। ल्हू(ह्लूं)मिति कीलकम्। भोगमोक्षयोर्विनियोगः। अकारोकारमकारैरङ्गन्यासः। ध्यानम्। शङ्खचक्रमहामुद्रापुस्तकाऽऽढ्यं चतुर्भुजम्। सम्पूर्णचन्द्रसङ्काशँ हयग्रीवमुपाऽऽस्महे॥ ॐ श्रीमिति द्वे अक्षरे। ल्हौ (ह्लौं) मित्येकाऽक्षरम्। ॐ नमो भगवत इति सप्ताऽक्षराणि। हयग्रीवायेति पञ्चाऽक्षराणि। विष्णव इति त्र्यक्षराणि। मह्यं मेधां प्रज्ञामिति षडक्षराणि। प्रयच्छ स्वाहेति पञ्चाऽक्षराणि। हयग्रीवस्य तुरीयो भवति॥ १॥ ॐ श्रीमिति द्वे अक्षरे। ल्हौ (ह्लौं) मित्येकाऽक्षरम्। ऐमैमैमिति त्रीण्यक्षराणि। क्लीं क्लीमिति द्वे अक्षरे। सौस्सौरिति द्वे अक्षरे। ह्रीमित्येकाऽक्षरम्। ॐ नमो भगवत इति सप्ताऽक्षराणि।

हयग्रीवायेति पञ्चाऽक्षराणि । मह्यं मेधां प्रज्ञामिति षडक्षराणि । प्रयच्छ स्वाहेति पञ्चाऽक्षराणि । पञ्चमो मनुर्भवति ॥ ५ ॥ हयग्रीवैकाऽक्षरेण ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि । ब्रह्मा महेश्वराय महेश्वरस्सङ्कर्षणाय सङ्कर्षणो नारदाय नारदो व्यासाय व्यासो लोकेभ्यः प्राऽऽयच्छदिति हकारोँसकारोम(मु)कारों त्रयमेकस्वरूपं भवति । ल्हौं (ह्लौं) बीजाऽक्षरं भवति। बीजाऽक्षरेण ल्हौं (ह्लौं) रूपेण तज्जापकानाँ सम्पत्सारस्वतौ भवतः । तत्स्वरूपज्ञानां वैदेही मुक्तिश्च भवति । दिक्पालानाँ राज्ञां नागानां किन्नराणामधिपतिर्भवति । हयग्रीवैकाऽक्षरजयशीलाऽऽज्ञया सूर्याऽऽदयस्स्वतस्स्वस्वकर्माणि प्रवर्तन्ते । सर्वेषां बीजानाँ हयग्रीवैकाऽक्षरबीजमनुत्तमं मन्त्रराजाऽऽत्मकं भवति । ल्हौं (ह्लौं) हयग्रीवस्वरूपो भवति । अमृतं कुरुकुरु स्वाहा । तज्जापकानां वाक्सिद्धिश्श्रीसिद्धिरष्टाऽ-

841

ङ्ग्योगसिद्धिश्च भवति । ल्हौं (ह्लौं) सकलसाम्राज्येन सिद्धिं कुरुकुरु स्वाहा । त एतान्मन्त्रान्यो वेद अपवित्रः पवित्रो भवति । अब्रह्मचारी सुब्रह्मचारी भवति । अगम्यागमनात्पूतो भवति । पतितसम्भाषणात्पूतो भवति । ब्रह्महत्याऽऽदिपातकैर्मुक्तो भवति । गृहं गृहपतिरिव देही देहाऽन्ते परमाऽऽत्मानं प्रविशति । प्रज्ञानं ब्रह्म तत्त्वमसि अयमात्मा अन्तर्याम्यमृतः अहं ब्रह्माऽस्मीति महावाक्यैः प्रतिपादितमर्थं त एते मन्त्राः प्रतिपादयन्ति । स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विधायते । अथाऽनुमन्त्राञ्जपति । यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयाँसि क स्विदस्याः परमं जगाम ॥ १ ॥ गौरी मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राऽक्षरा परमे व्योमन् ॥ २ ॥

ओष्ठाऽपिधाना नकुली दन्तैः परिवृता पविः। सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादये ॥ ३ ॥ स शर्वरीरमृतिं (तं) बाधमाना बृहन्मिमा (न्मया) य जमदग्निदत्ता । आ(अ)सूर्यस्य दुरिता तनाना श्रवो देवेष्वमृतमजु(जू)र्या ॥ ४ ॥ य इमां ब्रह्मविद्यामेकादश्यां पठेद्धयग्रीवप्रभावेन महापुरुषो भवति। स जीवन्मुक्तो भवति। ॐ नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्त्वनिराकरणं धारयिता भूयासं कर्णयोश्श्रुतं माच्योढ्वं ममाऽमुष्य ओमित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति श्रीहयग्रीवोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ दत्ताऽऽत्रेयोपनिषत् ॥ ॐ दत्ताऽऽत्रेयीब्रह्मविद्यासंवेद्याऽऽनन्दविग्रहम् । त्रिपान्नाराऽयणाऽऽकारं दत्ताऽऽत्रेयमुपाऽऽस्महे ॥ १ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ सत्यक्षेत्रे ब्रह्मा नाराऽयणं महासाम्राज्यं किं तारकं तन्नो ब्रूहि (हीत्युवाच) भगवन्नित्युक्तस्सत्याऽऽनन्दचिदात्मकँ सात्त्विकं मामकं धामोपाऽऽस्स्वेत्याह। सदा दत्तोऽहमस्मीति प्रत्येतत्संवदन्ति येन ते सँसारिणो भवन्ति नाराऽयणेनैवं विवक्षितो ब्रह्मा विश्वरूपधरं विष्णुं नाराऽयणं दत्ताऽऽत्रेयं ध्यात्वा सद्वदति। दामिति हँसः। दामिति दीर्घं तद्बीजं नाम बीजस्थम्। दामित्येकाऽक्षरं भवति। तदेतत्तारकं भवति। तदेवोपाऽऽसितव्यं विज्ञेयं गर्भाऽऽदितारणम्। गायत्री छन्दः। सदाशिव ऋषिः। दत्ताऽऽत्रेयो देवता। वटबीजस्थमिव दत्तबीजस्थँ सर्वं जगत्। एतदेवैकाऽक्षरं व्याख्यातम्। व्याख्यास्ये षडक्षरम्। ओमिति प्रथमम्। श्रीमिति द्वितीयम्। ह्रीमिति तृतीयम्। क्लीमिति चतुर्थम्। ग्लौमिति पञ्चमम्। द्रामिति षट्कम्। षडक्षरोऽयं भवति। सर्वसम्पद्द-

द्धिकरो भवति । योगाऽनुभवो भवति । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्ताऽऽत्रेयो देवता । द्रमित्युक्त्वा द्रामित्युक्त्वा वा दत्ताऽऽत्रेयाय नम इत्यष्टाऽक्षरः । दत्ताऽऽत्रेयायेति सत्याऽऽनन्दचिदात्मकम् । नम इति पूर्णाऽऽनन्दकविग्रहम् । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्ताऽऽत्रेयो देवता । दत्ताऽऽत्रेयायेति कीलकम् । तदेव बीजम् । नमश्शक्तिर्भवति । ओमिति प्रथमम् । आमिति द्वितीयम् । ह्रीमिति तृतीयम् । क्रोमिति चतुर्थम् । एहीति तदे-(थै)व वदेत् । दत्ताऽऽत्रेयेति स्वाहेति मन्त्रराजोऽयं द्वादशाऽक्षरः । जगती छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्ताऽऽत्रेयो देवता । ओमिति बीजम् । स्वाहेति शक्तिः । सम्बुद्धिरिति कीलकम् । द्रमिति हृदये । ह्रीं क्लीमिति शीर्षे । एहीति शिखायाम् । दत्तेति कवचे । आत्रेयेति चक्षुषि । स्वाहेत्यस्त्रे । तन्मयो भवति । य एवं वेद । षोडशाऽक्षरं व्याख्यास्ये । प्राऽणं देयम् ।

843

मानं देयम् । चक्षुर्देयम् । श्रोत्रं देयम् । षड्दशाशिरश्छिनत्ति षोडशाऽक्षरमन्त्रो न देयो भवति । अतिसेवापरभक्तगुणवच्छिष्याय वदेत् । ओमिति प्रथमं भवति । ऐमिति द्वितीयम् । क्रोमिति तृतीयम् । क्लीमिति चतुर्थम् । क्लूमिति पञ्चमम् । ऱ्हामिति षष्ठम् । ऱ्हीमिति सप्तमम् । ऱ्हूमित्यष्टमम् । सौरिति नवमम् । दत्ताऽऽत्रेयायेति चतुर्दश । स्वाहेति षोडश । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्ताऽऽत्रेयो देवता । ॐ बीजम् । स्वाहा शक्तिः । चतुर्थ्यन्तं कीलकम् । ओमिति हृदये । क्लां क्लीं क्लूमिति शिखायाम् । सौरिति कवचे । चतुर्थ्यन्तं चक्षुषि । स्वाहेत्यस्त्रे । यो नित्यमधीयानस्सच्चिदानन्दसुखी मोक्षी भवति । सौरित्यन्ते श्रीवैष्णव इत्युच्यते । तज्जापी विष्णुरूपी भवति । अनुष्टुप् छन्दो व्याख्यास्ये । सर्वत्र सम्बुद्धिरिमानीत्युच्यन्ते । दत्ताऽऽत्रेय हरे कृष्ण उन्मत्ता-

ऽऽनन्द दायक। दिगम्बर मुने बालपिशाच ज्ञानसागर ॥१॥ इत्युपनिषत्। अनुष्टुप् छन्दः। सदाशिव ऋषिः। दत्ताऽऽत्रेयो देवता। दत्ताऽऽत्रेयेति हृदये। हरे कृष्णेति शीर्षे। उन्मत्ताऽऽनन्देति शिखायाम्। दायक मुन इति कवचे। दिगम्बरेति चक्षुषि। पिशाचज्ञानसागरेत्यस्त्रे। आनुष्टुभोऽयं मयाऽधीतः। अब्रह्मजन्मदोषाश्च प्रणश्यन्ति। सर्वोपकारी मोक्षी भवति। य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ १ ॥ इति प्रथमः खण्डः॥ ॥ ओमिति व्याहरेत्। ॐ नमो भगवते दत्ताऽऽत्रेयाय स्मरणमात्रसन्तुष्टाय महाभयनिवारणाय महाज्ञानप्रदाय चिदानन्दाऽऽत्मने बालोन्मत्तपिशाचवेषायेति महायोगिनेऽवधूतायेति अनसूयाऽऽनन्दवर्धनायाऽत्रिपुत्रायेति सर्वकामफलप्रदाय ओमिति व्याहरेत्। भवबन्धमोचनायेति ह्रीमिति व्याहरेत्। सकलविभूतिदायेति क्रोमिति व्याहरेत्। साध्या-

ऽऽकर्षणायेति सौरिति व्याहरेत्। सर्वमनःक्षोभणायेति श्रीमिति व्याहरेत्। महोमिति व्याहरेत्। चिरञ्जीविने वषडिति व्याहरेत्। वशीकुरुवशीकुरु वौषडिति व्याहरेत्। आकर्षयाऽऽकर्षय हुमिति व्याहरेत्। विद्वेषयविद्वेषय फडिति व्याहरेत्। उच्चाटयोच्चाटय ठठेति व्याहरेत्। स्तम्भयस्तभय खखेति व्याहरेत्। मारयमारय नमस्सम्पन्नाय नमस्सम्पन्नाय स्वाहा पोषयपोषय परमन्त्रपरयन्त्रपरतन्त्राँश्छिन्धिच्छिन्धि ग्रहान्निवारयनिवारय व्याधीन्निवारयनिवारय दुःखं हरयहरय दारिद्र्यं विद्रावयविद्रावय देहं पोषयपोषय चित्तं तोषयतोषयेति सर्वमन्त्रसर्वयन्त्रसर्वतन्त्रसर्वपल्लवस्वरूपायेति ॐ नमश्शिवायेत्युपनिषत् ॥२॥ इति द्वितीयः खण्डः॥ ॥ य एवं वेद। अनुष्टुप् छन्दः। सदाशिव ऋषिः। दत्ताऽऽत्रेयो देवता। ओमिति बीजम्। स्वाहेति शक्तिः। द्रामिति

कीलकम् । अष्टमूर्त्यष्टमन्त्रा भवन्ति । यो नित्यमधीते वाय्वग्निसोमाऽऽदित्यब्रह्मविष्णु-
रुद्रैः पूतो भवति । गायत्र्याश्शतसहस्रं जप्तं भवति । महारुद्रशतसहस्रजापी भवति ।
प्रणवाऽयुतकोटिजप्तो भवति । शतपूर्वाञ्छताऽपरान्पुनाति । स पङ्क्तिपावनो भवति ।
ब्रह्महत्याऽऽदिपातकैर्मुक्तो भवति । गोहत्याऽऽदिपातकैर्मुक्तो भवति । तुलापुरुषाऽऽदि-
दानैः प्रपापानतः पूतो भवति । अशेषपापान्मुक्तो भवति । अभक्ष्याऽभक्ष्यपापैर्मुक्तो
भवति । सर्वमन्त्रयोगपारीणो भवति । स एव ब्राह्मणो भवति । तस्माच्छिष्यं भक्तं
प्रतिगृह्णीयात् । सोऽनन्तफलमश्नुते । स जीवन्मुक्तो भवतीत्याह भगवान्नाराऽयणो
ब्रह्माणमित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति दत्ता-
ऽऽत्रेयोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ गरुडोपनिषत् ॥ ॐ विषं ब्रह्माऽतिरिक्तँ स्यादमृतं ब्रह्ममात्रकम्। ब्रह्माऽतिरिक्तं विषवद्ब्रह्ममात्रं खगेऽहम् ॥ १ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः । हरिः ॐ गारुडब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि या ब्रह्मा विद्यां नारदाय प्रोवाच नारदो बृहत्सेनाय बृहत्सेन इन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाजो जीवत्कामेभ्यश्शिष्येभ्यः प्राऽयच्छत् । अस्य श्रीमहागरुडब्रह्मविद्याया ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छंदः । श्रीभगवान्महागरुडो देवता । श्रीमहागरुडप्रीत्यर्थे मम सकलविषविनाशनाऽर्थे जपे विनियोगः । ॐ नमो भगवते अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीमहागरुडाय तर्जनीभ्याँ स्वाहा । पक्षीन्द्राय मध्यमाभ्या वषट् । श्रीविष्णुवल्लभाय अनामिकाभ्यां हुम् । त्रैलोक्यपरिपूजिताय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् । उग्रभयङ्करकालाऽनलरूपाय करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् । एवं

हृदयाऽऽदिन्यासः । भूर्भुवस्सुवरोमिति दिग्बन्धः । ध्यानम् । स्वस्तिको दक्षिणं पादं वामपादं तु कुञ्चितम् । प्राञ्जलीकृतदोर्युग्मं गरुडँ हरिवल्लभम् ॥ १ ॥ अनन्तो वामकटको यज्ञसूत्रं तु वासुकिः । तक्षकः कटिसूत्रं तु हारः कार्कोट उच्यते ॥ २ ॥ पद्मो दक्षिणकर्णे तु महापद्मस्तु वामके । शङ्खश्शिरःप्रदेशे तु गुलिकस्तु भुजाऽन्तरे ॥ ३ ॥ पौण्ड्रकालिकनागाभ्यां चामराभ्याँ सुवीजितम् । एलापुत्रकनागाऽऽद्यैस्सेव्यमानं मुदाऽन्वितम् ॥ ४ ॥ कपिलाऽक्षं गरुत्मन्तँ सुवर्णसदृशप्रभम् । दीर्घबाहुं बृहत्स्कन्धं नागाऽऽभरणभूषितम् ॥ ५ ॥ आजानुतस्सुवर्णाऽऽभमाकट्योस्तुहिनप्रभम् । कुङ्कुमाऽरुणमाकण्ठं शतचन्द्रनिभाऽननम् ॥ ६ ॥ नीलाऽग्रनासिकावक्त्रं सुमहच्चारुकुण्डलम् । दंष्ट्राकरालवदनं किरीटमुकुटोज्ज्वलम् ॥ ७ ॥ कुङ्कुमाऽरुणसर्वाऽङ्गं

846

कुन्देन्दुधवलाऽऽननम् । विष्णुवाह नमस्तुभ्यं क्षेमं कुरु सदा मम ॥ ८ ॥ एवं ध्याये-
त्रिसन्ध्यासु गरुडं नागभूषणम् । विषं नाशयते शीघ्रं तूलराशिमिवाऽनलः ॥ ९ ॥ ओ-
मीमों नमो भगवते श्रीमहागरुडाय पक्षीन्द्राय विष्णुवल्लभाय त्रैलोक्यपरिपूजिताय
उग्रभयङ्करकालाऽनलरूपाय वज्रनखाय वज्रतुण्डाय वज्रदन्ताय वज्रदँष्ट्राय वज्रपुच्छाय
वज्रपक्षाऽऽलक्षितशरीराय ओमीमेह्येहि श्रीमहागरुडाऽप्रतिशासनाऽस्मिन्नाविशा-
ऽऽविश दुष्टानां विषं दूषयदूषय स्पृष्टानां विषं नाशयनाशय दन्दशूकानां विषं दारय-
दारय प्रलीनं विषं प्रणाशयप्रणाशय सर्वविषं नाशयनाशय हनहन दहदह पचपच
भस्मीकुरुभस्मीकुरु हुं फट् स्वाहा ॥ चन्द्रमण्डलसङ्काश सूर्यमण्डलमुष्टिक । पृथ्वी-
मण्डलमुद्राऽङ्ग श्रीमहागरुड विषं हरहर हुं फट् स्वाहा ॥ ॐ क्षिप स्वाहा ॥ ओमीं सच-

रति सचरति तत्कारी मत्कारी विषाणां च विषरूपिणी विषदूषिणी विषशोषणी विषनाशिनी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषमन्तः प्रलीनं विषं प्रनष्टं विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ ॐ नमो भगवते महागरुडाय विष्णुवाहनाय त्रैलोक्य-परिपूजिताय वज्रनखवज्रतुण्डाय वज्रपक्षाऽलङ्कृतशरीराय ऐह्यहि महाग-रुड विषं छिन्धिच्छिन्धि आवेशयाऽऽवेशय हुं फट् स्वाहा ॥ सुपर्णोऽसि गुरुत्मान्त्रि-वृते(त्ते) शिरो गायत्रं चक्षुस्तोम आत्मा साम ते तनुर्वामदेव्यं बृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञा यज्ञियं पुच्छँ छन्दास्यङ्गानि धिष्णिया शफा यजूँषि नाम ॥ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ सुवः पत ओमीं ब्रह्मविद्याममावास्यां पौर्णमास्यां पुरोवाच सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषं प्रनष्टं विषँ

हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ तद्वयम् । यद्य-नन्तकदूतोऽसि यदि वाऽनन्तकस्स्वयँ सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषना-शिनी विषदूषिणी हतं विषँ नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमि-न्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि वासुकिदूतोऽसि यदि वा वासुकिस्स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषँ नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि तक्षकदूतोऽसि यदि वा तक्ष-कस्स्वयँ सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषं नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि कर्कोट-कदूतोऽसि यदि वा कर्कोटकस्स्वयँ सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी

विषदूषिणी हतं विषँ नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि पद्मकदूतोऽसि यदि वा पद्मकस्स्वयँ सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषं नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि महापद्मकदूतोऽसि यदि वा महापद्मक-स्स्वयँ सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषँ नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि शङ्खक-दूतोऽसि यदि वा शङ्खकस्स्वयँ सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विष-दूषिणी हतं विषं नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि गुलिकदूतोऽसि यदि वा गुलिकस्स्वयँ सचरति सचरति तत्कारी म-

त्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि पौण्ड्राकलिकदूतोऽसि यदि वा पौण्ड्रकालिकस्स्वयँ सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि नागकदूतोऽसि यदि वा नागकस्स्वयँ सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टँ विषँ हतमिद्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि लूतानां प्रलूतानां यदि वृश्चिकाना यदि घोटकानां यदि स्थावरजङ्गमानाँ सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषँ हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषँ हतं ते ब्रह्मणा विष-

मिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। अनन्तवासुकितक्षककार्कोटकपद्मकमहापद्मकशङ्खकगुलिकपौ-
ण्ड्रकालिकनागक इत्येषा दिव्याना महानागानां महानागाऽऽदिरूपाणां विषतुण्डाना विष-
दन्तानां विषदँष्ट्राणा विषाऽङ्गाना विषपुच्छानां विश्वचाराणां वृश्चिकाना लूतानां प्रलू-
तानां मूषिकाणां गृहगौलिकानां गृहगोधिकानां घ्रणासाना गृहगिरिगह्वरकालाऽन-
लवल्मीकोद्भूतानां तार्णाना पार्णानां काष्टदारुवृक्षकोटररताना मूलत्वग्दारुनि-
र्यासपत्रपुष्पफलोद्भूतानां दुष्टकीटकपिश्वानमार्जारजम्बुकव्याघ्रवराहाणा जरायुजाऽण्ड-
जोद्भिज्जस्वेदजानां शस्त्रबाणक्षतस्फोटव्रणमहाव्रणकृताना कृत्रिमाणामन्येषां भूतवे-
तालकुष्माण्डपिशाचप्रेतराक्षसयक्षभयप्रदानां विषतुण्डदँष्ट्राणा विषाऽङ्गानां विषपु-
च्छानां विषाणां विषरूपिणी विषदूषिणी विषशोषिणी विषनाशिनी विषहारिणी हतं विषं

नष्टं विषमन्तःप्रलीनं विषं प्रनष्टं विषँ हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा । य इमा ब्रह्मविद्याममावास्या पठेच्छृणुयाद्वा यावज्जीवं न हिँसन्ति सर्पाः । अष्टौ ब्राह्मणान्ग्राहयित्वा तृणेन मोचयेत् । शतं ब्राह्मणान् ग्राहयित्वा चक्षुषा मोचयेत् । सहस्रं ब्राह्मणान् ग्राहयित्वा मनसा मोचयेत् । सर्पाञ्जलेन मुञ्चन्ति । तृणेन मुञ्चन्ति । काष्टान्मुञ्चन्तीत्याह भगवान्ब्रह्मेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति श्रीगारुडोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ कलिसन्ता(न्त)रणोपनिषत् ॥ ॐ यद्दिव्यनाम स्मरताँ सँसारो गोष्पदायते । स्वाऽनन्यभक्तिर्भवति तद्रामपदमाश्रये ॥१॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ द्वापराऽन्ते नारदो ब्रह्माणं जगाम कथं भगवन् गां पर्यटन्कलिं सन्तरेयमिति । स होवाच

ब्रह्मा साधु पृष्टोऽस्मि। सर्वश्रुतिरहस्यं गोप्यं तच्छृणु येन कलिसँसारं तरिष्यसि। भगवत आदिपुरुषस्य नाराऽयणस्य नामोच्चारणमात्रेण निर्द्धूतकलिर्भवति। नारदः पुनः पप्रच्छ तन्नाम किमिति। स होवाच हिरण्यगर्भः। हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे। हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥ १॥ इति षोडशकं नाम्नां कलिकल्मष-नाशनम्। नाऽतः परतरोपायस्सर्ववेदेषु दृश्यते॥२॥ इतिं षोडशकलाऽऽवृत्त(त)ऽस्य जीवस्याऽऽवरणविनाशनम्। ततः प्रकाशते परं ब्रह्म मेघाऽपाये रविरश्मिमण्डलीवेति। पुनर्नारदः पप्रच्छ भगवन्कोऽस्य विधिरिति। तँ होवाच नाऽस्य विधिरिति। सर्वदा शुचिरशुचिर्वा पठन्ब्राह्मणस्सलोकताँ समीपताँ सरूपताँ सायुज्यतामेति। यदाऽस्य षोडशीकस्य साऽर्धत्रिकोटीर्जपति तदा ब्रह्महत्यां तरति। वीरहत्याम्। स्वर्णस्तेया-

850

त्पूतो भवति । पितृदेवमनुष्याणामपकारात्पूतो भवति । सर्वधर्मपरित्यागपापात्सद्यश्शुचितामाप्नुयात् । सद्यो मुच्यते सद्यो मुच्यते इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति श्रीकलिसन्ता(न्त)रणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ जाबाल्युपनिषत् ॥ ॐ जाबाल्युपनिपनिषद्वेद्यपदतत्त्वस्वरूपकम् । पारमैश्वश्वर्यविभवरामचन्द्रपदं भजे ॥१॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥हरिः ओमथ हैनं भगवन्तं जाबालिं पैप्पलाऽऽदिः पप्रच्छ भगवन्मे ब्रूहि परमतत्त्वरहस्यम् । किं तत्त्वं को जीवः कः पशुः क ईशः को मोक्षोपाय इति । स तं होवाच साधु पृष्टं सर्वं निवेदयामि यथाज्ञातमिति । पुनस्स तमुवाच कुतस्त्वया ज्ञातमिति । पुनस्स तमुवाच षडाननादिति । पुनस्स तमुवाच तेनाऽथ कुतो ज्ञातमिति । पुनस्स तमुवाच तेनेशानादिति ।

पुनस्स तमुवाच कथं तस्मात्तेन ज्ञातमिति । पुनस्स तमुवाच तदुपासनादिति । पुनस्स तमुवाच भगवन्कृपया मे सरहस्यँ सर्वं निवेदयेति । स तेन पृष्टस्सर्वं निवेदयामास तत्त्वम् । पशुपतिरहङ्कारा ऽऽविष्टस्सँसारी जीवस्स एव पशुः। सर्वज्ञः पञ्च-कृत्यसम्पन्नस्सर्वेश्वर ईशः पशुपतिः । के पशव इति पुनस्स तमुवाच जीवाः पशव उक्ताः। तत्पतित्वात्पशुपतिः । स पुनस्तँ होवाच कथं जीवाः पशव इति । कथं तत्प-तिरिति । स तमुवाच यथा तृणाऽऽशिनो विवेकहीनाः परप्रेष्याः कृष्यादिकर्मसु नियुक्तास्सकलदुःखसहास्स्वस्वामिबध्यमाना गवादयः पशवः । यथा । तत्स्वामिन इव सर्वज्ञ ईशः पशुपतिः । तज्ज्ञानं केनोयोपायेन जायते । पुनस्स तमुवाच विभूतिधा-रणादेव । तत्प्रकारः कथमिति । कुत्रकुत्र धार्यम् । पुनस्स तमुवाच सद्योजाता-

ऽऽदिपञ्चब्रह्ममन्त्रैर्भस्म सङ्गृह्याऽग्निरिति भस्मेत्यनेनाऽभिमन्त्र्य मानस्तोक इति समुद्धृत्य जलेन सँसृज्य त्र्यायुषमिति शिरोललाटवक्षस्स्कन्धेष्विति तिसृभिस्त्र्यायुषैस्त्रियम्बकैस्तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत । व्रतमेतच्छाम्भवं सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति । तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय । अथ सनत्कुमारः प्रमाणं पृच्छति । त्रिपुण्ड्रधारणस्य त्रिधा रेखा आललाटादाचक्षुषोराभ्रुवोर्मध्यतश्च । याऽस्य प्रथमा रेखा सा गार्हपत्यश्चाऽकारो रजो भूर्लोकस्स्वाऽऽत्मा क्रियाशक्तिः ऋग्वेदः प्रातस्सवनं प्रजापतिर्देवो देवतेति । याऽस्य द्वितीया रेखा सा दक्षिणाऽग्निरुकारस्सत्त्वमन्तरिक्षमन्तरात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यन्दिनं सवनं विष्णुर्देवो देवतेति । याऽस्य तृतीया रेखा साऽऽहवनीयो मकारस्तमो द्यौर्लोकः परमाऽऽत्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृतीयसवनं महादेवो देवतेति

त्रिपुण्ड्रं भस्मना करोति । यो विद्वान्ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति । स सर्वान्देवान्ध्यातो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । स सकलरुद्रमन्त्रजापी भवति । न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ॥ इति । ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति श्रीजाबाल्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् ॥ ॐ सौभाग्यलक्ष्मीकैवल्यविद्यावेद्यसुखाऽऽकृति । त्रिपान्नाराऽयणाऽऽनन्दरामचन्द्रपदं भजे ॥१॥ ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ओमथ भगवन्तं देवा ऊचुर्हे भगवन्नः कथय सौभाग्यलक्ष्मीविद्याम् । तथेत्यत्रोचद्भगवानादिनाराऽयणस्सर्वे देवा यूयं साऽवधानमना भूत्वा शृणुत । तुरीयरूपां तुरीया-

852

ऽतीतां सर्वोत्कटां सर्वमन्त्राऽऽसनगतां पीठोपपीठदेवतापरिवृता चतुर्भुजां श्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्ग्भिर्ध्यायेत् । अथ पञ्चदश ऋगात्मकस्य श्रीसूक्तस्याऽऽनन्दकर्दमचिक्लीतेन्दिरासुता ऋषयः । श्रीरित्याद्या ऋचः । चतुर्दशानामृचामानन्दाऽऽद्यृषयः । हिरण्यवर्णाऽऽद्याद्यत्रयस्याऽनुष्टुप् छन्दः । काँसोस्मीत्यस्य बृहती छन्दः । तदन्ययोर्द्वयोस्त्रिष्टुप् । पुनरष्टकस्य शेषस्य प्रस्तारपङ्क्तिः । श्र्यग्निर्देवता । हिरण्यवर्णामिति बीजम् । काँसोऽस्मीति शक्तिः । हिरण्मया चन्द्रारजतस्रजा (हिरण्यण्यस्रजा) हिरण्या हिरण्यवर्णेति प्रणवाऽऽदिनमोऽन्तैश्चतुर्थ्यन्तैरङ्गन्यासः । अथ वक्त्रत्रयैरङ्गन्यासः । मस्तकलोचनश्रुतिघ्राणवदनकण्ठबाहुद्वयहृदयनाभिगुह्यपायूरुजानुजङ्घेषु श्रीसूक्तैरेव क्रमशो न्यसेत् । अमलकमलसंस्था तद्रजःपुञ्जवर्णा करकमलधृतेष्टाऽभीतियुग्मा-

ऽम्बुजा च । मणिमकुटविचित्राऽलङ्कृताऽऽकल्पजालैस्सकलभुवनमाता सन्ततं श्री-श्श्रियै नः ॥ १ ॥ तत्पीठकर्णिकायाँ ससाध्यँ श्रीबीजम् । वस्वादित्यकलापद्मेषु श्रीसूक्तगताऽर्धाऽर्धर्चा तद्बहिर्यश्शुचिरिति मातृकया च श्रियं यन्त्राऽङ्गदशकं च त्रिलि-ख्य श्रियमावाहयेत् । अङ्गैः प्रथमाऽऽवृतिः । पद्माऽऽदिभिर्द्वितीया । लोकेशैस्तृतीया । तदायुधैस्तुरीयाऽऽवृतिर्भवति । श्रीसूक्तैरावाहनाऽऽदि । षोडशसहस्रजपः । सौभाग्य-रमैकाऽक्षर्या भृगुनृचद्गायत्री । श्रिय ऋष्यादयः । शमिति बीजशक्तिः । श्रीमित्यादि षड-ङ्गम् । भूयाद्भूयो द्विपद्माऽभयवरदकरा तप्तकार्तस्वराऽऽभा शुभ्राऽभ्राऽऽभेभयुग्मद्वयक-रधृतकुम्भाऽद्भिरासिच्यमाना । रक्तौघाऽऽबद्धमौलिर्विमलतरदुकूलाऽऽर्तवाऽऽलेपनाऽऽढ्या पद्माऽक्षी पद्मनाभोरसि कृतवसतिः पद्मगा श्रीश्श्रियै नः ॥ १ ॥ तत्पीठम् । अष्टपत्रं वृत्तत्रयं

द्वादशराशिखण्डं चतुरश्रं रमापीठं भवति। कर्णिकायां ससाध्यं श्रीबीजम्। विभूतिरुन्नतिः कान्तिस्सृष्टिः कीर्तिस्सन्न(स्थितिर्न)तिर्व्यु(पु)ष्टिस्स(रु)त्कृष्टिर्ऋद्धिरिति प्रणवाऽऽदिनमोऽन्तैश्चतुर्थ्यन्तैर्नवशक्तिं यजेत्। अङ्गे प्रथमाऽऽवृतिः। वासुदेवाऽऽदिभिर्द्वितीया। बालक्यादिभिस्तृतीया। इन्द्राऽऽदिभिश्चतुर्थी भवति। द्वादशलक्षजपः। श्रीलक्ष्मीर्वरदा विष्णुपत्नी वसुप्रदा। हिरण्यरूपा स्वर्णमालिनी रजतस्रजा स्वर्णप्रभा स्वर्णप्राऽऽकारा पद्मवासिनी पद्महस्ता पद्मप्रिया मुक्ताऽलङ्कारा चन्द्रसूर्या बिल्वप्रिया ईश्वरी भुक्तिर्मुक्तिर्विभूतिर्ऋद्धिस्समृद्धिःकृष्टिः पुष्टिर्धनदा धनेश्वरी श्रद्धा भोगिनी भोगदा सावित्री धात्री विधात्रीत्यादिप्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ता मन्त्राः। एकाऽक्षरवदङ्गाऽऽदिपीठम्। लक्षजपः। दशांशं तर्पणम्। दशांशं हवनम्। द्विजतृप्तिः। निष्कामानामेव श्रीविद्यासिद्धिः। न कदाऽपि

सकामानामिति ॥ १ ॥ अथ हैनं देवा ऊचुस्तुरीयया मायया निर्दिष्टं तत्त्वं ब्रूहीति । तथेति स होवाच । योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्द्धते । योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगी रमते चिरम् ॥ १ ॥ समापय्य निद्रां सुजीर्णेऽल्पभोजी श्रमत्याज्यबाधे विविक्ते प्रदेशे । सदा शीतनिस्तृष्ण एष प्रयत्नोऽथ वा प्राऽणरोधो निजाऽभ्यासमार्गात् ॥ २ ॥ वक्त्रेणाऽऽपूर्य वायुं हुतवहनिलयेऽपाऽनमाकृष्य धृत्वा स्वाऽङ्गुष्ठाऽऽद्यङ्गुलीभिर्वरकरतलयोष्षड्भिरेवं निरुध्य । श्रोत्रे नेत्रे च नासापुटयुगलमथोऽनेन मार्गेण सम्यक् पश्यन्ति प्रत्ययांशं प्रणवबहुविधध्यानसंलीनचित्ताः ॥ ३ ॥ श्रवणमुखनयननासानिरोधनेनैव कर्तव्यम् । शुद्धसुषुम्नासरणौ स्फुटममलं श्रूयते नादः ॥ ४ ॥ विचित्रघोषसंयुक्ताऽनाहते श्रूयते ध्वनिः । दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धोऽप्यरोगवान् ॥ ५ ॥

सम्पूर्णहृदयश्शून्ये त्वारम्भे योगवान्भवेत् । द्वितीया विघटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ॥ ६ ॥ दृढाऽऽसनो भवेद्योगी पद्माऽऽद्यासनसँस्थितः । विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात्परमाऽऽनन्दसम्भवः ॥ ७ ॥ अतिशून्यो विमर्दश्च भेरीशब्दस्ततो भवेत् । तृतीया यत्नतो भित्त्वा निनादो मर्द्दलध्वनिः ॥ ८ ॥ महाशून्यं ततो याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् । चित्ताऽऽनन्दं ततो भित्त्वा सर्वपीठगताऽनिलः ॥ ९ ॥ निष्पत्तौ वैष्णवश्शब्दः क्वणतीति क्वणो भवेत् । एकीभूतं तदा चित्तं सनकाऽऽदिमुनीडितम् ॥ १० ॥ अन्तेऽनन्तं समारोप्य खण्डेऽखण्डं समर्पयन् । भूमानं प्रकृतिं ध्यात्वा कृतकृत्योऽमृतो भवेत् ॥ ११ ॥ योगेन योगं सँरोध्य भावं भावेन चाऽञ्जसा । निर्विकल्पं परं तत्त्वँ सदा भूत्वा परं भवेत् ॥ १२ ॥ अहम्भावं परित्यज्य जगद्भावमनीदृशम् । निर्विकल्पे

स्थितो विद्वान्भूयो नाऽप्यनुशोचति ॥१३॥ सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं भवति योगतः। तथाऽऽत्ममनसोरैक्यं समाधिरभिधीयते ॥१४॥ यदा सङ्क्षीयते प्राऽणो मानसं च प्रलीयते । तदा समरसत्वं यत्समाधिरभिधीयते ॥ १५ ॥ यत्समत्वं तयोरत्र जीवाऽऽत्मपरमाऽऽत्मनोः । समस्तनष्टसङ्कल्पस्समाधिरभिधीयते ॥ १६ ॥ प्रभाशून्यं मनश्शून्यं बुद्धिशून्यं निरामयम् । सर्वशून्यं निराभासँ समाधिरभिधीयते ॥ १७ ॥ स्वयमुच्चालिते देहे देही नित्यसमाधिना । निश्चलं तं विजानीयात्समाधिरभिधीयते ॥ १८ ॥ यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र परं पदम् । तत्रतत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥ १९ ॥ इति ॥ २ ॥ अथ हैनं देवा ऊचुर्नवचक्रविवेकमनुब्रूहीति । तथेति स होवाच । आधारे ब्रह्मचक्रं त्रिरावृतं (वर्तँ) भगमण्डलाऽऽकारम् । तत्र

मूलकन्दे शक्तिः पावकाऽऽकारं ध्यायेत्। तत्रैव कामरूपपीठँ सर्वकामप्रदं भवति। इत्याधारचक्रम्। द्वितीयँ स्वाऽधिष्ठानचक्रँ षड्दलम्। तन्मध्ये पश्चिमाऽभिमुखं लिङ्गं प्रवालाऽङ्कुरसदृशं ध्यायेत्। तत्रैवोड्याणपीठं जगदाकर्षणसिद्धिदं भवति। तृतीयं नाभिचक्रं पञ्चाऽऽवर्तँ सर्पकुटिलाऽऽकारम्। तन्मध्ये कुण्डलिनीं बालाऽर्ककोटिप्रभां तटित्सन्निभा (तनुमध्यां) ध्यायेत्। सामर्थ्यशक्तिस्सर्वसिद्धिप्रदा भवति। मणिपूरकचक्रँ हृदयचक्रम्। अष्टदलमधोमुखम्। तन्मध्ये ज्योतिर्मयलिङ्गाऽऽकारं ध्यायेत्। सैव हँसकला सर्वप्रियस्सर्वलोकवश्यकरी भवति। कण्ठचक्रं चतुरङ्गुलम्। तत्र वामे इडा चन्द्रनाडी दक्षिणे पिङ्गला सूर्यनाडी तन्मध्ये सुषुम्नाँ श्वेतवर्णां ध्यायेत्। य एवं वेदाऽनाहतसिद्धिदा भवति। तालुचक्रम्। तत्राऽमृतधाराप्रवाहः। घण्टिकालिङ्गमूलचक्ररन्ध्रे राजदन्ताऽवल-

म्बि नीविवरं दशद्वादशाऽरम्। तत्र शून्यं ध्यायेत् । चित्तलयं भवति । सप्तमं भ्रूचक्रमङ्गुष्ठ-मात्रम् । तत्र ज्ञाननेत्रं दीपशिखाऽऽकारं ध्यायेत्। तदेव कपालकन्दवाक्सिद्धिदं भवति । आज्ञाचक्रमष्टमम्। ब्रह्मरन्ध्रं निर्वाणचक्रम्। तत्र सूचिकागृ(ग्र)हेतरं धूम्रशिखाऽऽकारं ध्या-येत्। तत्र जालन्धरपीठं मोक्षप्रदं भवतीति परब्रह्मचक्रम्। नवममाकाशचक्रम् । तत्र षोड-शदलपद्ममूर्ध्वमुखं तन्मध्यकर्णिकात्रिकूटाऽऽकारम्। तन्मध्ये ऊर्ध्वशक्तिः। तां पश्यन् ध्या-येत्। तत्रैव पूर्णगिरिपीठँ सर्वेच्छासिद्धिसाधनं भवति । सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स सकलधनधान्यसत्पुत्रकलत्रहयभूगजपशुम-हिषीदासीदासयोगज्ञानवान्भवति। न स पुनरावर्तत न स पुनरावर्तत इत्युपनिषत्॥ ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत्॥ इति श्रीसौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सरस्वतीरहस्योपनिषत् ॥ ॐ प्रतियोगिविनिर्मुक्तब्रह्मविद्यैकगोचरम् । अखण्डनिर्विकल्पं तद्रामचन्द्रपदं भजे ॥१॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ओमृषयो ह वै भगवन्तमाश्वलायनं सम्पूज्य पप्रच्छुः केनोपायेन तज्ज्ञानं तत्पदाऽर्थाऽवभासकम् । यदुपासऽऽनया तत्त्वं जानासि भगवन्वद ॥ १ ॥ सरस्वतीदशश्लोक्या सऋचा बीजमिश्रया । स्तुत्वा जप्त्वा परां सिद्धिमलभं मुनिपुङ्गवाः ॥ २ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ कथं सारस्वतप्राऽऽप्तिः केन ध्यानेन सुव्रत । महासरस्वती येन तुष्टा भगवती वद ॥ ३ ॥ स होवाचाऽऽश्वलायनः । अस्य श्रीसरस्वतीदशश्लोकीमहामन्त्रस्य । अहमाश्वलायन ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीवागीश्वरी देवता । यद्वागिति बीजम् । देवीं वाचमिति शक्तिः । प्र णो देवीति कीलकम् । विनियोगस्तत्प्रीत्यर्थे । श्रद्धा मेधा प्रज्ञा धारणा वाग्दे-

वता महासरस्वतीत्येतैरङ्गन्यासः ॥ नीहारहारघनसारसुधाऽऽकराऽऽभां कल्याणदां कनकचम्पकदामभूषाम् । उत्तुङ्गपीनकुचकुम्भमनोहराऽङ्गीं वाणीं नमामि मनसा वचसा विभूत्यै ॥ १ ॥ ॐ प्रणोदेवीत्यस्य मन्त्रस्य । भरद्वाज ऋषिः । गायत्री छन्दः । श्रीसरस्वती देवता । प्रणवेन बीजशक्तिः कीलकम् । इष्टाऽर्थे विनियोगः । मन्त्रेण न्यासः ॥ या वेदाऽन्ताऽर्थतत्त्वैकस्वरूपा परमाऽर्थतः । नामरूपाऽऽत्मना व्यक्ता सा मां पातु सरस्वती ॥ ॐ प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ॥ धीनामवित्र्यवतु ॥१॥ आ नो दिव इति मन्त्रस्य । अत्रिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती देवता । ह्रीमिति बीजशक्तिः कीलकम् । इष्टाऽर्थे विनियोगः । मन्त्रेण न्यासः ॥ या साऽङ्गोपाऽङ्गवेदेषु चतुर्ष्वेकैव गीयते । अद्वैता ब्रह्मणश्शक्तिस्सा मां पातु सरस्वती ॥ ह्रीमा नो दिवो बृहतः

857

पर्वतादा सरस्वती यजतांगं तु यज्ञम् । हवं देवी जुजुषाणा घृताची शग्मान्नो वाच-
मुशती शृणोतु ॥ २ ॥ पावकान इति मन्त्रस्य । मधुच्छन्द ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
सरस्वती देवता । श्रीमिति बीजशक्तिः कीलकम् । इष्टाऽर्थे विनियोगः । मन्त्रेण न्यासः ॥
या वर्णपदवाक्याऽर्थस्वरूपेणैव वर्तते(पा परमाऽर्थतः) । अनादिनिधनाऽनन्ता सा मां
पातु सरस्वती ॥ श्रीं पावका नस्सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धिया वसुः
॥ ३ ॥ चोदयित्रीति मन्त्रस्य । मधुच्छन्द ऋषिः । गायत्री छन्दः । सरस्वती देवता ।
ब्लूमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ॥ अध्यात्ममाधिदैवं च देवानां सम्य-
गीश्वरी । प्रत्यगास्ते वदन्ती या सा मां पातु सरस्वती ॥ ब्लूं चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती
सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ४ ॥ महो अर्णेति मन्त्रस्य । मधुच्छन्द ऋषिः । गायत्री

छन्दः । सरस्वती देवता । सौरिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः । अन्तर्या-
म्यात्मना विश्वं त्रैलोक्यं या नियच्छति । रुद्राऽऽदित्याऽऽदिरूपस्था यस्यामावेश्य तां
पुनः । ध्यायान्ति सर्वरूपैका सा मा पातु सरस्वती । सौर्महो अर्णस्सरस्वती प्रचेतयति
केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥५॥ चत्वारि वागिति मन्त्रस्य उचत्य(थ्य)पुत्र (त्रो दी-
र्घतम) ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः। सरस्वती देवता। ऐमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण
न्यासः । या प्रत्यगूदृष्टिभिर्जीवैर्व्यज्यमानाऽनुभूयते । व्यापिनी ज्ञप्तिरूपैका सा मां पातु
सरस्वती ॥ ऐं चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा
त्रीणि निहिता नेङ्गयति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ६ ॥ यद्वाग्वदन्तीति मन्त्रस्य
भार्गव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती देवता । क्लीमिति बीजशक्तिः कीलकम् ।

मन्त्रेण न्यासः । नामजात्यादिभिर्भेदैरष्टधा या विकल्पिता। निर्विकल्पाऽऽत्मना व्यक्ता सा मां पातु सरस्वती ॥ क्लीं यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा । चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयाँसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥७॥ देवीं वाचमिति मन्त्रस्य भार्गव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः। सरस्वती देवता । सौरिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः । व्यक्ताऽव्यक्तगिरस्सर्वे वेदा (देवा) ऽऽद्या व्याहरन्ति याम् । सर्वकामदुघा धेनुस्सा मां पातु सरस्वती ॥ सौर्देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ ८ ॥ उत त्व इति मन्त्रस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती देवता । समिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः । यां विदित्वाऽखिलं बन्धं निर्मथ्याऽम(खि)लवर्त्म-

ना। योगी याति परँ स्थानँ सा मा पातु सरस्वती ॥ समुत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वश्शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वाँ३ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ९ ॥ अम्बितम इति मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । सरस्वती देवता । ऐमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः । नामरूपाऽऽत्मकँ सर्वँ यस्यामावेश्यतां पुनः । ध्यायन्ति ब्रह्मरूपैका सा मां पातु सरस्वती ॥ ऐमम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति । अप्रशस्ता इव स्मासि प्रशस्ति(स्त)मम्ब नस्कृधि ॥ १० ॥ चतुर्मुखमुखाऽम्भोजवनहँसवधूर्मम । मानसे रमतां नित्यँ सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥ नमस्ते शारदे देवि काश्मीरपुरवासिनि । त्वामहं प्राऽर्थये नित्यं विद्यादानं च देहि मे ॥ २ ॥ अक्षसूत्राऽङ्कुशधरा पाशपुस्तकधारिणी । मुक्ताहारसमायुक्ता वाचि तिष्ठतु मे

सदा । कम्बुकण्ठी सुताम्रोष्ठी सर्वाऽऽभरणभूषिता । महासरस्वती देवी जिह्वा-ऽग्रे सन्निवेश्यताम् ॥ ४ ॥ या श्रद्धा धारणा मेधा वाग्देवी विधिवल्लभा । भक्तजिह्वा-ऽग्रसदना शमाऽऽदिगुणदायिनी ॥ ५ ॥ नमामि यामिनीनाथलेखाऽलङ्कृतकुन्त-लाम् । भवानीं भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ ६ ॥ यः कवित्वं निरातङ्कं भुक्ति-मुक्तिं (क्ती) च वाञ्छति । सोऽभ्यर्च्यैनां दशश्लोक्या नित्यं (भक्त्या) स्तौति सर-स्वतीम् ॥ ७ ॥ तस्यैवँ स्तुवतो नित्यँ समभ्यर्च्य सरस्वतीम् । भक्तिश्रद्धाऽभियुक्तस्य षाण्मासात्प्रत्ययो भवेत् ॥ ८ ॥ ततः प्रवर्तते वाणी स्वेच्छया ललिताऽक्षरा । गद्य-पद्याऽऽत्मकैश्शब्दैरप्रमेयैर्विवक्षितैः ॥ ९ ॥ अश्रुतो बुध्यते ग्रन्थः प्रायस्सारस्वतः कविः । इत्येवं निश्चयं विप्रास्सा होवाच सरस्वती ॥ १० ॥ आत्मविद्या मया लब्धा

ब्रह्मणैव सनातनी । ब्रह्म त्वं मे सदा नित्यँ सच्चिदानन्दरूपतः ॥ ११ ॥ प्रकृतित्वं ततस्सृष्टँ सत्त्वाऽऽदिगुणसाम्यतः । सत्यमाभाति चिच्छाया दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥ १२ ॥ तेन चित्प्रतिबिम्बेन त्रिविधा भाति सा पुनः । प्रकृत्यवच्छिन्नतया पुरुषत्वं पुनश्च ते ॥ १३ ॥ शुद्धसत्त्वप्रधानाया मायाया बिम्बितो ह्यजः । सत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्मायेति प्रतिपाद्यते ॥ १४ ॥ सा माया स्ववशोपाऽऽधिस्सर्वज्ञस्येश्वरस्य हि । वश्यमायत्वमेकत्वं सर्वज्ञत्वं च तस्य तु ॥ १५ ॥ सात्त्विकत्वात्समष्टित्वात्साक्षित्वा-ज्जगतामपि । जगत्कर्तुमकर्तुं वा चाऽन्यथा कर्तुमीशते ॥ १६ ॥ यस्स ईश्वर इत्युक्त-स्सर्वज्ञत्वाऽऽदिभिर्गुणैः । शक्तिद्वयँ हि मायाया विक्षेपाऽऽवृतिरूपकम् ॥ १७ ॥ विक्षे-पशक्तिर्लिङ्गाऽऽदिब्रह्माऽण्डाऽन्तं जगत्सृजेत् । अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः

॥ १८ ॥ आवृणोत्यपरा शक्तिस्सा सँसारस्य कारणम् । साऽक्षिणः पुरतो भातं लिङ्ग-देहेन संयुतम् ॥ १९ ॥ चितिच्छायासमावेशाज्जीवस्स्याद्व्यावहारिकः । अस्य जीव-त्वमारोपात्साऽक्षिण्यप्यवभासते ॥२०॥ आवृतौ तु विनष्टाया भेदे भातेऽप(प्र)याति तत् । तथा सर्गब्रह्मणोश्च भेदमावृत्य तिष्ठति ॥ २१ ॥ या शक्तिस्तद्वशाद्ब्रह्म विकृतत्वेन भासते । अत्राऽप्यावृतिनाशेन विभाति ब्रह्मसर्गयोः ॥२२॥ भेदस्तयोर्विकारस्स्यात्सर्गे न ब्रह्मणि क चित् । अस्ति भाति प्रियँ रूपं नाम चेत्यँशपञ्चकम् ॥ २३ ॥ आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् । अपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दतत्परः ॥ २४ ॥ समाधिँ सर्वदा कुर्याद्धृदये वाऽथ वा बहिः । सविकल्पो निर्विकल्पस्समाधिर्द्विविधो हृदि ॥ २५ ॥ दृश्यशब्दाऽनुभेदेन सविकल्पः पुनर्द्विधा । कामाऽऽद्याश्चित्तगा दृश्यास्तत्सा-

ऽक्षित्वेन चेतनम् ॥ २६ ॥ ध्यायेद्दृश्याऽनुविद्धोऽयं समाधिस्सविकल्पकः । असङ्ग-सच्चिदानन्दस्स्वप्रभो द्वैतवर्जितः ॥ २७ ॥ अस्मीतिशब्दविद्धोऽयं समाधिस्सविकल्पकः स्वाऽनुभूतिरसाऽऽवेशाद्दृश्यशब्दाऽऽद्यपेक्षितुः ॥ २८ ॥ निर्विकल्पस्समाधिस्स्यान्निवात-स्थितदीपवत् । हृदीव बाह्यदेशेऽपि यस्मिन्कस्मिंश्च वस्तुनि ॥ २९ ॥ समाधिराद्य (दृक्) सन्मात्रान्नाम (ना) रूपपृथक्कृतिः । स्तब्धीभावो रसाऽऽस्वादात्तृ-तीयः पूर्ववन्मतः ॥ ३० ॥ एतैस्समाधिभिष्षड्भिर्नयेत्कालं निरन्तरम् । देहाऽभिमाने गलिते विज्ञाते परमाऽऽत्मनि । यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र पराऽमृतम् ॥ ३१ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसँशयाः । क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परा-ऽवरे ॥ ३२ ॥ मयि जीवत्वमीशत्वं कल्पितं वस्तुतो न हि । इति यस्तु विजानाति

स मुक्तो नाऽत्र सँशयः ॥ ३३ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति सरस्वतीरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथ बह्वृचोपनिषत् ॥ ॐ बह्वृचाऽऽख्यब्रह्मविद्यामहाखण्डाऽर्थवैभवम् । अखण्डाऽऽनन्दसाम्राज्यं रामचद्रपदं भजे ॥१॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ॐ देवी ह्येकाऽग्र आसीत् । सैव जगदण्डमसृजत् । कामकलेति विज्ञायते । शृङ्गारकलेति विज्ञायते । तस्या एव ब्रह्मा अजीजनत् । विष्णुरजीजनत् । रुद्रोऽजीजनत् । सर्वे मरुद्गणा अजीजनन् । गन्धर्वाऽप्सरसः किन्नरा वादित्रवादिनस्समन्तादजीजनन् । भोग्यमजीजनत् । सर्वमजीजनत् । सर्वं शाक्तमजीजनत् । अण्डजँ स्वेदजमुद्भिज्जं जरायुजं यत्किं चैतत्प्राऽणिस्थावरजङ्गमं मनुष्यमजीजनत् । सैषा परा शक्तिः ।

सैषा शाम्भवी विद्या काऽऽदिविद्येति वा हाऽऽदिविद्येति वा साऽऽदिविद्येति वा रहस्यम् । ओमों वाचि प्रतिष्ठा सैव पुरत्रयं शरीरत्रयं व्याप्य बहिरन्तरव भासयन्ती देशकालवस्त्वन्तरसङ्गान्महात्रिपुरसुन्दरी वै प्रत्यक् चितिः । सैवाऽऽत्मा । ततोऽन्यदसत्यमनात्मा । अत एषा ब्रह्मसंवित्तिर्भावाऽभावकला (वि) निर्मुक्ता चिदा (द्वि) द्याऽद्वितीयब्रह्मसवित्तिस्सच्चिदानन्दलहरी महात्रिपुरसुन्दरी बहिरन्तराऽनुप्रविश्य स्वयमेकैव विभाति । यदस्ति सन्मात्रम्। यद्विभाति चिन्मात्रम्। यत्प्रियमानन्दं तदेतत्सर्वाऽऽकारा महात्रिपुरसुन्दरी । त्वं चाऽहं च सर्वं विश्वं सर्वदेवता । इतरत्सर्वं महात्रिपुरसुन्दरी । सत्यमेकं ललिताऽऽख्यं वस्तु तदद्वितीयमखण्डाऽर्थं परं ब्रह्म । पञ्चरूपपरित्यागादस्वरूपप्रहाणतः । अधिष्ठानं परं तत्त्वमेकं सच्छिष्यते

महत् ॥ इति । प्रज्ञानं ब्रह्मेति वा अहं ब्रह्माऽस्मीति वा भाष्यते । तत्त्वमसीत्येव सम्भाष्यते । अयमात्मा ब्रह्मेति वा ब्रह्मैवाऽहमस्मीति वा योऽहमस्मीति वा सोहमस्मीति वा योऽसौ सोऽहमस्मीति वा या भाष्यते सैषा षोडशी श्रीविद्या पञ्चदशाऽक्षरी श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी बालाऽम्बिकेति बक(ग)लेति वा मातङ्गीति स्वयंवरकल्याणीति भुवनेश्वरीति चामुण्डेति चण्डेति वाराहीति तिरस्करिणी राजमातङ्गीति वा शुकश्यामलेति वा लघुश्यामलेति वा अश्वारूढेति वा प्रत्यङ्गिरा धूमावती सावित्री सरस्वती ब्रह्माऽऽनन्दकलेति । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् । यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति बह्वृचोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मुक्तिकोपनिषत् ॥ ओमीशाऽऽद्यष्टोत्तरशतवेदाऽन्तपटलाऽऽशयम् । मुक्तिकोपनिषद्वेद्यँ रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥ हरिः ॐ पूर्णमद शान्तिः ॥ ओमयोध्यानगरे रम्ये रत्नमण्डपमध्यमे । सीताभरतसौमित्रिशत्रुघ्नाऽऽद्यैस्समन्वितम् ॥ १ ॥ सनकाऽऽद्यैर्मुनिगणैर्वसिष्ठाऽऽद्यैश्शुकाऽऽदिभिः । अन्यैर्भागवतैश्चाऽपि स्तूयमानमहर्निशम् ॥ २ ॥ धीविक्रियासहस्राणाँ साऽक्षिणं निर्विकारिणम् । स्वरूपध्याननिरतँ समाधिविरमे हरिम् ॥ ३ ॥ भक्त्या शुश्रूषया रामँ स्तुवन्पप्रच्छ मारुतिः । राम त्वं परमाऽऽत्माऽसि सच्चिदानन्दविग्रहः ॥४॥ इदानीं त्वाँ रघुश्रेष्ठ प्रणमामि मुहुर्मुहुः । त(त्व)द्रूपं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतो राम मुक्तये ॥ ५ ॥ अनायासेन येनाऽहं मुच्येयं भवबन्धनात् । कृपया वद मे राम येन मुक्तो भवाम्यहम् ॥ ६ ॥ साधु पृष्टं महाबाहो

वदामि शृणु तत्त्वतः । वेदाऽन्ते सुप्रतिष्ठोऽहं वेदाऽन्तँ समुपाऽऽश्रय ॥ ७ ॥ वेदा-ऽन्ताः के रघुश्रेष्ठ वर्त्तन्ते कुत्र ते वद । हनूमञ्छृणु वक्ष्यामि वेंदाऽन्तस्थितिमञ्जसा ॥ ८ ॥ निश्वासभूता मे विष्णोर्वेदा जातास्सुविस्तराः । तिलेषु तैलवद्वेदे वेदाऽन्त-स्सुप्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥ राम वेदाः कतिविधास्तेषाँ शाखाश्च राघव । तासूपनिषदः कास्स्युः कृपया वद तत्त्वतः ॥ १० ॥ श्रीराम उवाच । ऋग्वेदाऽऽदिविभागेन वेदा-श्चत्वार ईरिताः । तेषां शाखा ह्यनेकास्स्युस्तासूपनिषदस्तथा ॥ ११ ॥ ऋग्वेदस्य तु शाखास्स्युरेकविंशँतिसङ्ख्यकाः । नवाऽधिकशतं शाखा यजुषो मारुताऽऽत्मज ॥ १२ ॥ सहस्रसङ्ख्यया जाताश्शाखास्साम्नः परन्तप । अथर्वणस्य शाखास्स्युः पञ्चा-शद्भेदतो हरे ॥ १३ ॥ एकैकस्यास्तु शाखाया एकैकोपनिषन्मता । तासामेकामृचं येन

पठ्यते भक्तितो मयि ॥ १४ ॥ स मत्सायुज्यपदवीं प्राऽऽप्नोति मुनिदुर्लभाम् ।
राम के चिन्मुनिश्रेष्ठा मुक्तिरेकेति चक्षिरे ॥ १५ ॥ के चित्त्वन्नामभजनात्काश्यां तारोप-
देशतः । अन्ये तु साङ्ख्ययोगेन भक्तियोगेन चाऽपरे ॥ १६ ॥ अन्ये वेदाऽन्तवा-
क्याऽर्थविचारात्परमर्षयः । सालोक्याऽऽदिविभागेन चतुर्द्धा मुक्तिरीरिता ॥ १७ ॥
सहोवाच श्रीरामः । कैवल्यमुक्तिरेकैव पारमाऽऽर्थिकरूपिणी । दुराचाररतो
वाऽपि मन्नामभजनात्कपे ॥ १८ ॥ सालोक्यमुक्तिमाप्नोति न तु लोकाऽन्तरा-
ऽऽदिकम् । काश्यां तु ब्रह्मनालेऽस्मिन्मृतो मत्तारमाप्नुयात् ॥ १९ ॥ पुनरावृत्तिरहितां
मुक्तिं प्राऽऽप्नोति मानवः । यत्र कुत्राऽपि वा काश्यां मरणे स महेश्वरः ॥ २० ॥
जन्तोर्दक्षिणकर्णे तु मत्तारँ समुपाऽऽदिशेत् । निर्धूताऽशेषपापौघो मत्सारूप्यं

भजत्ययम् ॥ २१ ॥ सैव सालोक्यसारूप्यमुक्तिरित्यभिधीयते । सदाचाररतो भूत्वा द्विजो नित्यमनन्यधीः ॥ २२ ॥ मयि सर्वाऽऽत्मकेभावो मत्सामीप्यं भजत्ययम् । सैव सालोक्यसारूप्यसामीप्या मुक्तिरिष्यते ॥ २३ ॥ गुरूपदिष्टमार्गेण ध्यायन्मद्गुण-मव्ययम् । मत्सायुज्यं द्विजंस्सम्यग्भजेद्भ्रमरकीटवत् ॥ २४ ॥ सैव सायुज्यमुक्तिस्स्या-द्ब्रह्माऽऽनन्दकरी शिवा । चतुर्विधा तु या मुक्तिर्मदुपाऽऽसनया भवेत् ॥ २५ ॥ इयं कैवल्यमुक्तिस्तु केनोपाऽयेन सिध्यति । माण्डूक्यमेकमेवाऽलं मुमुक्षूणा विमुक्तये ॥ २६ ॥ तथाऽप्यसिद्धं चेज्ज्ञानं दशोपानिषदं पठ । ज्ञानं लब्ध्वाऽचिरादेव मामकं धाम यास्यसि ॥ २७ ॥ तथाऽपि दृढता नो चेद्विज्ञानस्याऽञ्जनासुत । द्वात्रिंशाऽऽख्यो-पनिषदं समभ्यस्य निवर्त्तय ॥ २८ ॥ विदेहमुक्ताविच्छा चेदष्टोत्तरशतं पठ । तासां

क्रमँ सशान्तिं च शृणु वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ २९ ॥ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्ति-
रिः। ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा ॥ ३० ॥ ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताऽश्वो
हँस आरुणिः। गर्भो नाराऽयणो हँसो बिन्दुर्नादशिरश्शिखा ॥ ३१ ॥ मैत्रायणी कौषि-
तकी बृहज्जाबालतापनी । कालाऽग्निरुद्रमैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्त्रिका ॥ ३२ ॥ सर्व
सारं निरालम्बँ रहस्यं वज्रसूचिकम्। तेजोनादध्यानविद्यायोगतत्त्वाऽऽत्मबोधकम् ॥३३॥
परिव्राट् त्रिशिखी सीता चूडा निर्वाणमण्डलम् । दक्षिणा शरभँ स्कन्दं महानारा-
ऽयणाऽऽह्वयम् ॥ ३४ ॥ रहस्यँ रामतपनं वासुदेवञ्च मुद्गलम्। शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षु-
महच्छारीरकँ शिखा ॥ ३५ ॥ तुरीयाऽतीतसन्न्यासपरिव्राजाऽक्षमालिका । अव्यक्तै-
काऽक्षरं पूर्णा सूर्याऽक्ष्यध्यात्मकुण्डिका ॥ ३६ ॥ सावित्र्यात्मा पाशुपतं परम्ब्रह्माऽव-

865

धूतकम् । त्रिपुरातपनं देवी त्रिपुरा कठभावना । हृदयं कुण्डली भस्म रुद्राऽक्षगण-
दर्शनम् ॥ ३७ ॥ तारसारमहावाक्यपञ्चब्रह्माऽग्निहोत्रकम् । गोपालतपनं कृष्णं याज्ञ-
वल्क्यं वराहकम् ॥ ३८ ॥ शाट्यायनी हयग्रीवं दत्ताऽऽत्रेयं च गारुडम् । कलि-
जाबालिसौभाग्यरहस्यऋचमुक्तिका ॥ ३९ ॥ एवमष्टोत्तरशतं भावनात्रयनाशनम् ।
ज्ञानवैराग्यदं पुँसां वासनात्रयनाशनम् ॥ ४० ॥ पूर्वोत्तरेषु विहिततत्तच्छान्तिपुर-
स्सरम् । वेदविद्याव्रतस्नातदेशिकस्य मुखात्स्वयम् ॥ ४१ ॥ गृहीत्वाऽष्टोत्तरशतं ये
पठन्ति द्विजोत्तमाः । प्राऽऽरब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ॥ ४२ ॥ ततः
कालवशादेव प्राऽऽरब्धे तु क्षयं गते । वैदेहीं मामकीं मुक्तिं यान्ति नाऽस्त्यत्र सँशयः
॥ ४३ ॥ सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम् । सकृच्छ्रवणमात्रेण सर्वाऽघौघनि-

कृन्तनम् ॥ ४४ ॥ मयोपदिष्टँ शिष्याय तुभ्यं पवननन्दन । इदँ शास्त्रं मयाऽऽदिष्टं गुह्यमष्टोत्तरँ शतम् ॥ ४५ ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि पठतां बन्धमोचकम् । राज्यं देयं धनं देयं याचतः कामपूरणम् ॥ ४६ ॥ इदमष्टोत्तरशतं न देयं यस्य कस्यचित् । नाऽऽस्तिकाय कृतघ्नाय दुराचाररताय वै ॥ ४७ ॥ मद्भक्तिविमुखायाऽपि शा(सच्छा)स्त्रगर्तेषु मुह्यते । गुरुभक्तिविहीनाय दातव्यं न कदा च न ॥ ४८ ॥ सेवापराय शिष्याय हितपुत्राय मारुते । मद्भक्ताय सुशीलाय कुलीनाय सुमेधसे ॥ ४९ ॥ सम्यक् परीक्ष्य दातव्यमेवमष्टोत्तरँ शतम् । यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि स मामेति न सँशयः । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायाऽजनृवे शठाय मा मा ब्रूयाद्वीर्यवती तथा स्याम् ॥ यमेवैष विद्याश्रुतमप्रमत्तं

मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥ १ ॥ इति ॥ अथ हैनँ श्रीरामचन्द्रं मारुतिः पप्रच्छ ऋग्वेदाऽऽदिविभागेन पृथक् शान्तिमनुब्रूहीति । सहोवाच श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकीनादबिन्द्वात्मप्रबोधनिर्वाणमुद्गलाऽक्षमालिकात्रिपुरासौभाग्यबह्वृचानामृग्वेदगताना दशसङ्ख्याकानामुपनिषदां वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ १ ॥ ईशावास्यबृहदारण्यजाबालहँसपरमहँससुबालमन्त्रिकानिरालम्बत्रिशिखीब्राह्मणमण्डलब्राह्मणाऽद्वयतारकपैङ्गलभिक्षुतुरीयाऽतीताऽध्यात्मतारसारयाज्ञवल्क्यशाट्यायनीमुक्तिकानाँ शुक्लयजुर्वेदगतानामेकोनविँशतिसङ्ख्याकानामुपनिषदां पूर्णमद इति शान्तिः ॥ २ ॥ कठवल्लीतैत्तिरीयकब्रह्मकैवल्यश्वेताऽश्वतरगर्भनाराऽयणाऽमृतबिन्द्वमृतनादकालाऽग्निरुद्रक्षुरिकासर्वसारशुकरहस्यते-

जोबिन्दुध्यानबिन्दुब्रह्मविद्यायोगतत्त्वदक्षिणामूर्त्तिस्कन्दशारीरकयोगशिखैकाऽक्षराऽक्ष्य-
वधूतकठरुद्रहृदययोगकुण्डलिनीपञ्चब्रह्मप्राऽणाऽग्निहोत्रवराहकलिसन्त (न्ता) रणसरस्व-
तीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वात्रिँशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां सह नाववत्विति
शान्तिः ॥ ३ ॥ केनच्छान्दोग्याऽऽरुणिमैत्राऽयणिमैत्रेयीवज्रसूचिकायोगचूडामणिवासु-
देवमहत्सन्न्यासाऽव्यक्तकुण्डिकासावित्रीरुद्राऽक्षजाबालदर्शनजाबालीनाँ सामवेदगतानाँ
षोडशसङ्ख्याकानामुपनिषदामाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ ४ ॥ प्रश्नमुण्डकमाण्डूक्या-
ऽथर्वशिरोऽथर्वशिखाबृहज्जाबालनृसिँहतापनीनारदपरिव्राजकसीताशरभमहानाराऽयण--
रामरहस्यरामतापनीशाण्डिल्यपरमहँसपरिव्राजकाऽन्नपूर्णासूर्याऽऽत्मपाशुपतपरब्रह्मत्रिपुरा-
तपनदेवीभावनाब्रह्मजाबालगणपतिमहावाक्यगोपालतपनकृष्णहयग्रीवदत्ताऽऽत्रेयगारु-

867

डानामथर्ववेदगतानामेकात्रिंशँत्सङ्ख्याकानामुपनिषदा भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ ५ ॥ मुमुक्षवः पुरुषास्साधनचतुष्टयसम्पन्नाश्श्रद्धावन्तस्सुकुलभवँ श्रोत्रियँ शास्त्रवात्सल्यगुणवन्तमकुटिलँ सर्वभूतहिते रतं दयासमुद्रं सद्गुरुं विधिवदुपसङ्गम्योपहारपाणयोऽष्टोत्तरशतोपनिषदं विधिवदधीत्य श्रवणमनननिदिध्यासनानि नैरन्तर्य्येण कृत्वा प्राऽऽरब्धक्षयाद्देहत्रयभङ्गं प्राऽऽप्योपाऽऽधिविनिर्मुक्तघटाऽऽकाशवत्परिपूर्णता विदेहमुक्तिः । सैव कैवल्यमुक्तिरिति । अत एव ब्रह्मलोकस्था अपि ब्रह्ममुखाद्वेदाऽन्तश्रवणाऽऽदि कृत्वा तेन सह कैवल्यं लभन्ते । अतस्सर्वेषां कैवल्यमुक्तिर्ज्ञानमात्रे (र्गे) णोक्ता । न कर्मसाङ्ख्ययोगोपाऽऽसनाऽऽदिभिरित्युपनिषत् ॥ इति प्रथमोऽध्यायः॥ ॥तथा हैनं श्रीरामचन्द्रं मारुतिः पप्रच्छ । केयं वा तत्सिद्धिस्सिद्ध्या

वा किं प्रयोजनमिति । सहोवाच श्रीरामः । पुरुषस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखा- ऽऽदिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बन्धो भवति । तन्निरोधनं जीवन्मुक्तिः । उपा- ऽऽधिविनिर्मुक्तघटाऽऽकाशवत्प्राऽऽरब्धक्षयाद्विदेहमुक्तिः । जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरष्टो- त्तरशतोपनिषदः प्रमाणम् । कर्त्तृत्वाऽऽदिदुःखनिवृत्तिद्वारा नित्याऽऽनन्दाऽवाऽऽप्तिः प्रयोजनं भवति । तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यं भवति । यथा पुत्रकामेष्टिना पुत्रं वाणिज्या- ऽऽदिना वित्तं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं तथा पुरुषप्रयत्नसाध्यवेदाऽन्तश्रवणाऽऽदिजनितसमा- धिना जीवन्मुक्त्यादिलाभो भवति । सर्ववासनाक्षयात्तल्लाभः । अत्र श्लोका भवन्ति ॥

उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं मतम् । तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमाऽर्थाय शास्त्रि- तम् ॥ १ ॥ लोकवासनया जन्तोश्शास्त्रवासनयाऽपि च । देहवासनया ज्ञानं यथा-

त्नैव जायते ॥ २ ॥ द्विविधो वासनाव्यूहश्शुभश्चैवाऽशुभश्च तौ । वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदनुनीयसे ॥ ३ ॥ तत्क्रमेणाऽऽशु तेनैव मामकं पदमाप्नुहि । अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति सङ्कटे ॥ ४ ॥ प्राऽक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता कपे । शुभाऽशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासना सरित् ॥ ५ ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि । अशुभेषु समाविष्टँ शुभेष्वेवाऽवतारयेत् ॥ ६ ॥ अशुभाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् । पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् ॥७॥ द्रा(दृ) गभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदयम् । तदाऽभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दनम् ॥ ८ ॥ सन्दिग्धायामपि भृशँ शुभामेव समाचर । शुभायां वासनावृद्धौ न दोषाय मरुत्सुत ॥ ९ ॥ वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते । समकालं चिराऽभ्यस्ता भवन्ति

फलदा मताः ॥ १० ॥ अय एवं समं यावन्नाऽभ्यस्ताश्च पुनः पुनः । तावन्न पदसम्प्राऽऽप्तिर्भवत्यपि समाशतैः ॥ ११ ॥ एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम् । तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्रास्सङ्कीर्तिता इव ॥ १२ ॥ त्रिभिरेतैश्चिराऽभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः । निश्शङ्कमेव त्रुट्यन्ति बिसच्छेदाद्गुणा इव ॥ १३ ॥ जन्माऽन्तरशताऽभ्यस्ता मिथ्या सँसारवासना । सा चिराऽभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ १४ ॥ तस्मात्सौम्य प्रयत्नेन पौरुषेण विवेकिना । भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेव समाश्रय ॥ १५ ॥ तस्माद्वासनया युक्तं मनो बद्धं विदुर्बुधाः । सम्यग्वासनया त्यक्तं मुक्तमित्याभिधीयते ॥ १६ ॥ मनोनिर्वासनीभावमांचराऽऽशु महाकपे । सम्यगालोचनात्सत्याद्वासना प्रविलीयते ॥ १७ ॥

वासनाविलये चेतश्शममायाति दीपवत् । वासनाँ सम्परित्यज्य मयि चिन्मात्रविग्रहे ॥ १८ ॥ यस्तिष्ठति गतव्यग्रस्सोऽहं सच्चित्सुखाऽऽत्मकः । समाधिमथ कार्याणि मा करोतु करोतु वा ॥ १९ ॥ हृदयेनाऽऽत्तसर्वेहो मुक्त एवोत्तमाऽऽशयः । नैष्कर्म्येण न तस्याऽर्थस्तस्याऽर्थोऽस्ति न कर्मभिः ॥ २० ॥ न समाधानजाप्याभ्या यस्य निर्वासनं मनः । सन्त्यक्तवासनान्मौनादृते नाऽस्त्युत्तमं पदम् ॥ २१ ॥ वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियँ स्वतः । प्रवर्त्तते बहिस्स्वाऽर्थे वासनामात्रकारणम् ॥ २२ ॥ अयत्नोपनतेष्वक्षि दृग्द्रव्येषु यथा पुनः । नीरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः ॥ २३ ॥ भावसंवित्प्रकटितामनुरूपा च मारुते । चित्तस्योत्पत्त्युपरमा वासनां (मं हँसं वा) मुनयो विदुः ॥ २४ ॥ दृढाऽभ्यस्तपदाऽर्थैकभावनाद (र) तिचञ्चलम् । चित्तँ सञ्जायते

जन्मजरामरणकारणम् ॥ २५ ॥ वासनावशतः प्राऽणस्पन्दस्तेन च वासना । क्रियते चित्तबीजस्य तेन बीजाऽङ्कुरक्रमः ॥ २६ ॥ द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राऽणस्पन्दनवासने । एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥२७॥ असङ्गव्यवहारत्वाद्भवभावनवर्जनात् । शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्त्तते ॥ २८॥ वासनासम्परित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्त-ताम् । अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ॥ २९ ॥ अमनस्ता तदोदेति परमो-पशमप्रदा । अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः ॥ ३० ॥ गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर । ततः पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ॥ ३१ ॥ शुभोऽप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना । द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ॥ ३२ ॥ जीवन्मुक्तस्स (क्तौ स) रूपस्स्यादरूपो देहमुक्तिगः । अस्य नाशमि-

दानीं त्वं पावने शृणु साऽऽदरम् ॥ ३३ ॥ चित्तनाशाऽभिधानँ हि यदा ते विद्यते पुनः । मैत्र्याऽऽदिभिर्गुणैर्युक्तं शा (क्तश्शा) न्तिमेति न सँशयः ॥ ३४ ॥ भूयो-जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः । सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ ३५ ॥ अरूपस्तु मनोनाशो वैदेहीमुक्तिगो भवेत् । सहस्राऽङ्कुरशाखाऽऽत्मफलपल्ल-वशालिनः ॥ ३६ ॥ अस्य सँसारवृक्षस्य मनोमूलमिदँ स्थितम् । सङ्कल्प एव तन्मन्ये सङ्कल्पोपशमेन तत् ॥ ३७ ॥ शोषयाऽऽशु यथा शोषमेति सँसारपादपः । उपाय एक एवाऽस्ति मनसस्स्वस्य निग्रहे ॥ ३८ ॥ मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महो-दयः । ज्ञमनो नाशमभ्येति मनो ज्ञस्य हि शृङ्खला ॥ ३९ ॥ तावन्निशीव वेताला वल्गन्ति हृदि वासनाः । एकतत्त्वदृढाऽभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ॥ ४० ॥ प्रक्षीण-

चित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः । पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥ ४१ ॥ हस्तँ हस्तेन सम्पीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च । अङ्गान्यङ्गैस्समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ ४२ ॥ उपविश्योपविश्यैकां (कं) चिन्तकेन मुहुर्मुहुः । न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥ ४३ ॥ अङ्कुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतङ्गजः । अध्यात्मविद्याऽधिगमस्साधुसङ्गतिरेव च ॥ ४४ ॥ वासनासम्परित्यागः प्राऽणस्पन्दनिरोधनम् । एतास्ता युक्तयः पुष्टास्सन्ति चित्तजये किल ॥ ४५ ॥ सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये । चेतसो दीपमुत्सृज्य विचिन्वन्ति तमो ज (ञ्ज) नैः ॥ ४६ ॥ विमूढाः कर्त्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् । ते निबध्नन्ति नागेद्रमुन्मत्तं बिसतन्तुभिः ॥ ४७ ॥ द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः । एकं प्राऽणपरि-

स्पन्दो द्वितीयं दृढभावना ॥ ४८ ॥ सा हि सर्वगता सँवित्प्राऽणस्पन्देन चाल्यते। चित्तैकाऽग्र्याद्यतो ज्ञानमुक्तँ समुपजायते ॥ ४९ ॥ तत्साधनमथो ध्यानं यथावदुपदिश्यते। विनाऽप्यविकृतिं कृत्स्नाँ सम्भवव्यत्ययक्रमात् ॥ ५० ॥ यशोऽरिष्टं (परिशिष्टं) च चिन्मात्रं चिदानन्दं विचिन्तय। अपाऽनेऽस्तङ्गते प्राऽणो यावन्नाऽभ्युदितो हृदि ॥ ५१ ॥ तावत्सा कुम्भकाऽवस्था योगिभिर्याऽनुभूयते। बहिरस्तङ्गते प्राऽणे यावन्नाऽपाऽन उद्गतः ॥ ५२ ॥ तावत्पूर्णां समाऽवस्थां बहिष्ठं कुम्भकं विदुः। ब्रह्माऽऽकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहङ्कृतिं विना ॥ ५३ ॥ सम्प्रज्ञातसमाधिस्स्याद्ध्यानाऽभ्यासप्रकर्षतः। प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमाऽऽनन्ददाय (दीप) कम् ॥ ५४ ॥ असम्प्रज्ञातनामाऽयं समाधिर्योगिना प्रियः। प्रभाशून्यं मनश्शून्यं बुद्धिशून्यं चिदात्म-

कम् ॥ ५५ ॥ अतद्व्यावृत्तिरूपोऽसौ समाधिर्मुनिभावितः । उर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्य-
पूर्णं शिवाऽऽत्मकम् । साऽक्षाद्विधिमुखो ह्येष समाधिः पारमाऽर्थिकः ॥ ५६ ॥ दृढभा-
वनया त्यक्तपूर्वाऽपरविचारणम् । यदादानं पदाऽर्थस्य वासना सा प्रकीर्त्तिता ॥५७॥
भावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः । भवत्याशु कपिश्रेष्ठ विगतेतरवासनः ॥ ५८॥
तादृग्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः । सम्पश्यति यदैवैतत्सद्वास्त्विवति विमुह्यति
॥ ५९ ॥ वासनावेगवैचित्र्यात्स्वरूपं न जहाति तत् । भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिस्सर्वं
मदवशादिव ॥ ६० ॥ वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा । मलिना जन्म-
हेतुस्स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी ॥ ६१ ॥ अज्ञानसुघनाऽऽकारा घनाऽहङ्कारशालिनी ।
पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ॥ ६२ ॥ पुनर्जन्माऽङ्कुरं त्यक्त्वा स्थिति-

872

स्सम्भृष्टबीजवत् । बहुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथैव किम् ॥ ६३ ॥ अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन मारुते ज्योतिरान्तरम् । दर्शनाऽदर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ॥ ६४ ॥ य आस्ते कपिशार्दूल ब्रह्म स ब्रह्मवित्स्वयम् । अधीत्य चतुरो वेदान्त्सर्वशास्त्राण्यनेकशः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मतत्त्वं न जानाति दर्वी पाकरसं यथा (दर्पाऽपहतचेतनः) । स्वदे-(तन्मो) हाऽशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् ॥ ६६ ॥ विरागकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते । अत्यन्तमलिनो देहो देही चाऽत्यन्तनिर्मलः ॥ ६७ ॥ उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते । बद्धो (न्धो) हि वासनाबद्धो (न्धो) मोक्षस्स्याद्वासनाक्षयः ॥ ६८ ॥ वासनाँ सम्परित्यज्य मोक्षाऽर्थित्वमपि त्यज । मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः ॥ ६९ ॥ मैत्र्याऽऽदिवासनानाम्नीर्गृहाणाऽमलवासनाः ।

ता अप्यतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ॥ ७० ॥ अन्तश्शान्तस्स(स)म(स्ते) स्नेहो भव चिन्मात्रवासनः । तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ॥ ७१ ॥ शेषस्थिर-समाधानो मयि त्वं भव मारुते । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्ध-वच्च यत् । अनामगोत्रं मम रूपमीदृशं भजस्व नित्यं पवनाऽऽत्मजाऽऽर्त्तिहम् ॥७२ ॥ दृशिस्वरूपं गगनोपमं परँ सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् । अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाऽहं सकलं विमुक्त ॐ ॥ ७३ ॥ दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियाऽऽत्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयस्स्वभावतः । पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतस्सुपूर्णभूमाऽहमितीह भावय ॥ ७४ ॥ अजोऽमरश्चैव तथाऽजरोऽमृतस्स्वयम्प्रभस्सर्वगतोऽहमव्ययः । न कारणं कार्यमतीत्य निर्मलस्सदैव तृप्तोऽहमितीह भावय ॥ ७५ ॥ जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा

873

स्वदेहे कालसात्कृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ ७६ ॥ तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदँ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँसस्समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ॐ सत्यमित्युपनिषत् । ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽवशिष्यते ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति शुक्लयजुर्वेदगता मुक्तिकोपनिषत्समाप्ता ॥ ॥ ॥ इत्यष्टोत्तरशतोपनिषदस्समाप्ताः ॥ श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाऽऽचार्यचरणाऽरविन्दाभ्यां नमः ॥ श्रीसच्चिदानन्दाऽद्वैतगुरुपरब्रह्माऽर्पणमस्तु ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ समाप्ताः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ (मुक्तिकोपनिषत्स्थदशोपनिषत्क्रमः) ॥ ॥ ओमीशकेनकठ-प्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः । ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥ १ ॥ (महावाक्य-रत्नाऽऽवल्यामुपनिषच्छान्तिपाठक्रमः) वाक्पूर्णसहनाऽऽप्यायन्भद्रंकर्णेभिरेव च । पञ्च शान्तीः पठित्वाऽऽदौ पठेद्वाक्यान्यनन्तरम् ॥२॥ (अस्य द्वितीयश्लोकस्य मुक्तिकोपनिषद-नुसारतस्स्पष्टीकरणम्) ऋग्यजुस्सामाऽथर्वाऽऽख्यवेदेषु द्विविधो मतः । यजुर्वेदश्शुक्लकृष्णविभेदेनाऽत एव च ॥ ३ ॥ शान्तयः पञ्चधा प्रोक्ता वेदाऽनुक्रमणेन वै । वाङ् मे मनसि शान्त्यैव ऐतरेयं प्रपठ्यते ॥४॥ ईशं पूर्णमदेनैव बृहदारण्यकं तथा । सह नाविति शान्त्या च तैत्तिरीयं कठं च वै ॥५॥ आप्यायन्त्विति शान्त्यैव केनच्छान्दोग्यसंज्ञके । भद्रंकर्णेति मन्त्रेण प्रश्नमाण्डूक्यमुण्डकम् ॥६॥ (इति क्रमेण प्रत्येकमुपनिषद आदावन्ते च शान्तिं पठेत्)

॥(अथ शाङ्करमठसम्प्रदायाऽनुसारतश्शान्तयः)॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥ॐ शन्नो मित्रश्शं वरुणः ॥ शन्नो भवत्वर्यमा ॥ शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शन्नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्माऽसि ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ १ ॥

ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ २ ॥

ॐ यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः ॥ छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव ॥ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ अमृतस्य देवधारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विचर्षणम् ॥ जिह्वा मे

मधुमत्तमा ॥ कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ॥ ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः ॥ श्रुतं मे गोपाय ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ ३ ॥

ॐ अहं वृक्षस्य रेरिव ॥ कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ॥ ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि ॥ द्रविणँ सवर्चसम् ॥ सुमेधा अमृतोक्षितः ॥ इति त्रिशङ्कोर्वेदाऽनुवचनम् ॥ ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ ४ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽवशिष्यते ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ ५ ॥

ओमाप्यायन्तु ममाऽङ्गानि वाक् प्राऽणश्चक्षुश्श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराक-

रणं मे अस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ ६ ॥

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थश्श्रुतं मे प्रहासीरनेनाऽधीतेनाऽहोरात्रात्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ ७ ॥

ॐ भद्रं नो अपिवातय मनः ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः॥ ८ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिश्शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाऽक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवास्स्वस्ति नः पूषा

विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्ति-श्शान्तिश्शान्तिः ॥ ९ ॥

ॐ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥ तँ हो देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ १० ॥

(ॐ नमो ब्रह्माऽऽदिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वशर्षिभ्या महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः) ॥ सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाऽहमस्मि ॥ १ ॥ ॐ नाराऽयणं पद्मभवं वसिष्ठँ शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च । व्यासँ शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगींद्रमथाऽस्य शिष्यम् ॥ २ ॥ श्रीशङ्कराऽऽचार्यमथाऽस्य पद्मपादं च हस्ताऽऽमलकं च शिष्यम् ॥ तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्तसन्ततमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥ श्रुतिस्मृति-

876

पुराणानामालयं करुणाऽऽलयम् ॥ नमामि भगवत्पादं शङ्करं लोकशङ्करम् ॥४॥ शङ्करं शङ्कराऽऽचार्यं केशवं बादरायणम् ॥ सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनःपुनः ॥ ५ ॥ ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने ॥ व्योमवद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ६ ॥

॥ (अनाध्यायमङ्गलपाठः) ॥ अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम् ॥ स्मृतिमात्रेण यत्पुँसां ब्रह्म तन्मङ्गलं परम् ॥ १ ॥ अतिकल्याणरूपत्वान्नित्यकल्याणसंश्रयात् ॥ स्मर्तॄणां वरदत्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥ २ ॥ ओङ्कारश्चाऽथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥ कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ ३ ॥ इति दश शान्तयस्समाप्ताः ॥छ॥ हरिः ओम् ॥छ॥ तत्सत् ॥छ॥ परब्रह्माऽर्पणमस्तु ॥छ॥

॥ विज्ञापना ॥

समलंकुर्वन्तु दृष्ट्यावधारयन्तु च कर्णामृतं मदीयं वचो निखिलनिगमसाररसनिरीक्षणपरीक्षणकुशलाः, यदेतद्धरातले संसारपथप्रवृत्तानां पाथेयमिवाधर्मकण्टकादिवर्जने दिव्यचक्षुरिव धर्मराजसदनोपदेशने वेत्रवतीकुलमिव तत्रभवता भगवताश्वलायनाचार्येण प्रणीतमृगादिचतुरुदधिमन्थनसमुद्धृतं गृह्यसूत्रं गार्ग्यनारायणीयव्याख्यया संकलितं परिशिष्टसमेतं कुमारिलभट्टविरचितसटिप्पणकारिकासमेतं कीलकाक्षरैरङ्कयित्वा प्रसिद्धिं नीतमिति। एतस्य हि चत्वारोऽध्यायाः। तत्र प्रथमे पाकयज्ञप्रकारादिमधुपर्कान्ता विषयाः। द्वितीये श्रवणाकर्मकालनियमादिगृहप्रपदनादिकर्मान्ताः। तृतीये पञ्चयज्ञादियुद्ध्यमानराजपुरोहितजपमन्त्रान्ताः। चतुर्थे व्याधिपीडिताहिताग्निकर्तव्याद्याचारनमस्कारान्ताः सन्ति। तेच विशेषविस्तरेणास्मिन्नेव ग्रन्थे वाचकानां सौलभ्यार्थं विषयानुक्रमणिकया संगृहीताः। अयं ग्रन्थोऽन्यत्र मुद्रितोऽपि स्थलविशेषे क्वचित्पाठरहितोऽस्ति। अतः बहुभिर्विद्वद्भिः सुसंस्कार्य मुद्रणार्थं बोधितेन मया मुद्रण आदरोऽकारि। एतस्य संस्करणं च गाडगीलोपनामकैः केशवात्मजदिनकरशास्त्रिभिः महता प्रयासेन प्रेम्णा च कृतम्। एतस्य मूल्यं चातीवाल्पं रूपकद्वयं ग्राह्यतया स्थापितम्। तत् सर्वैर्जनैरादरणीयमेतत्पुस्तकमिति संप्रार्थयेऽहम्।

(भवदीयः) तुकाराम तात्या.

प्रसिद्धिलेखः

डाकव्ययसह मूल्यम्.

		रू० आ०
१.	ऋग्वेदसंहिताभाष्यं—श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितम् षोडसोपाव्हैर्महामहोपाध्यायै राजारामशास्त्रिभिः संशोधितम्	५०—०
२.	ऋग्वेदसंहिता, परिशिष्टं सर्वानुक्रमसहितं च	४—८
३.	शुक्लयजुर्वेदीयवाजसनेयसंहितापदानि—षोडसोपाव्हैर्महामहोपाध्यायै राजारामशास्त्रिभिः संशोधितानि.	२—१२
४.	ऐतरेयब्राह्मणं—षोडसोपाव्हैर्महामहोपाध्यायै राजारामशास्त्रिभिः संशोधितम्	२—१२
५.	शिक्षा, ज्योतिषं, छंदः, निघंटः, अष्टाध्यायी, तथा निरुक्तादि वेदस्य षडङ्गानि	२—२
६.	हठयोगप्रदीपिका सटीका—हूणभाषांतरसहिता	१—८
७.	महिम्नस्तोत्रम् ,, ...	०—२
८.	कृष्णयजुर्वेदसंहिता—महामहोपाध्यायषोडसोपाव्हराजारामशास्त्रिभिः संशोधिता	३—८
९.	घेरण्डसंहिता—इंग्लिशभाषान्तरसहिता	०—१२
१०.	योगसारसंग्रहः	०—१०
११.	सांख्यतत्त्वकौमुदी—इंग्लिशभाषान्तरसहिता	मुद्राप्यते.
१२.	भगवद्गीता—इंग्लिशभाषान्तरसहिता	मुद्राप्यते.

☞ एतानि पुस्तकानि मुम्बापुर्यां यमबाणमिते (५२) गृहे कष्टमहीसरस्तासंज्ञे तुकारामतात्यातः प्राप्नुवन्ति ।

878

॥ अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः १८६७ तमस्य इसवीसनस्य
२५ तमराजनियमानुसारेण प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः ॥

इदं पुस्तकं तुकारामतात्याभिख्येन तत्त्वविवेचकग्रंथप्रसारकसमित्यै
'तत्त्वविवेचक' मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं नीतं

मोहमय्याम्.

तच्च

मोहमय्यां यमबाणमिते (५२) गृहे कष्टमहौस रस्तासंज्ञे
तुकारामतात्यातः क्रय्यपुस्तकालये
लभ्येत 'तत्त्वविवेचक' मुद्रणालये च.

शकाब्दाः १८१७.

मूल्यं रूपकसप्तकम् (७).

879

880.

॥ इति दशोपनिषच्छान्तिसमेता अष्टो[illegible]

शतमुपनिषदः समाप्ताः ॥